ÇİN KAYNAKLARINA GÖRE

BATI TÜRKLERİ

EDOUARD CHAVANNES

SELENGE

ÇİN KAYNAKLARINA GÖRE

BATI TÜRKLERİ

EDOUARD CHAVANNES

Selenge

EDİTÖRÜN ÖNSÖZÜ

Fransız Türkolog Edouard Chavannes'ın (Edvard Şavan okunur) elinizdeki bu eseri, Liu Mau-tsai'ın tarafımızdan yayınlanmış olan *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri* adlı eserinden sonra, yurt dışında Gök-Türk tarihi üzerine yapılmış en orijinal çalışmalardandır. Türkiye içinde ise Prof. Dr. Ahmet Taşağıl'ın çalışması şüphesiz sahasının en iyilerindendir.

Elinizdeki eserin çevirisini gözden geçirirken, bizi en çok zorlayan konu, hiç şüphesiz çeviriyazım meselesi olmuştur. Bugüne kadar gerek Türkiye'de ve gerekse dünyada Türkologlar eski Türklerle ilgili şahıs isimleri, toponim ve etnonimlerin çeviriyazı-mında ittifaken kabul edilmiş bir yol izlemedikleri için, herkes kendine göre doğru olanı yazmıştır; ama konuya yabancı olan okuyucuların, şayet bu eserlerden birkaçını okumuşlarsa, mutlaka kafaları karışmıştır. Çünkü aynı hakanın adı Türkçe, Fransızca, İngilizce, Almanca ve Rusça metinlerde birbirinden farklı şekillerde yazılmaktadır. Aynı şey, coğrafi isimler ve etnik adlar için de geçerlidir. Birkaç örnek vermek gerekirse, Fransız Che-koei, İngiliz She-kui, Rus Şeguy, Alman Sche-kuei, Türkler ise bazen She-kui, bazen Şeguy, bazen Şi-koei şeklinde yazmaktadırlar ve belki de değişik dillerdeki çeviriyazımı en kolay teşhis edilebilecek isimlerden biri budur. Değişik dillerdeki metinlerde hiç tanınmayacak derecede farklı yazımları olan isimler de vardır ve bunların bir çoğu o dillerdeki eski ve yeni okunuşlardan kaynaklanmaktadır. Hiuen-tsung=Hsüan-tsung, yahut Yu-tou-kiun=Ötüken; T'ou-yu-hoen =T'u-yü-hun; Se-ma Ts'ien= Sih-ma Ch'ien= Sse-mo Ch'ien; Se Che-hou= Sih She-hou=Si Cabgu; Che-che=Shih-shih, T'ung-o=Tong-ngo gibi. Bir de Çince işaretlerin çeviri yazımında (') işaretinin değişik yerlerde kullanılması gibi yanıltıcı yazışlar var: She-t'u = Sche-tu gibi. Eğer Türk okuyucu yukarıda sayılan dillerin tamamını biliyor ve Türk tarihine de âşina ise, elbette bu söylediklerimiz onun için geçerli değildir.

Fakat bu kitabın çevirisini sunarken, üzerinde özellikle durulması gereken husus, günümüzde artık Fransızca çeviriyazımın Türkolojide hemen hemen - en azından ülkemizde,- hiç kullanılmaz olduğudur. Kısacası İngilizce çeviriyazım Fransızcayı itmiştir. Bu durumu göz önünde bulundurarak ve bilhassa son yıllarda Türkiye'de birkaç Fransız filolojisinin dışında orta dereceli okullarda ve hatta yüksek öğretim kurumlarında Fransızcayı yabancı dil olarak okuyan kimsenin kalmadığı gerçeğinden hareketle, Chavannes'ın kullandığı transkripsiyonu mecburen ağırlıklı olarak İngilizce ve Almanca çeviriyazımlardan (Liu-Mau Tsai, Eberhard, Taşağıl, TTK) faydalanmak suretiyle Türk okuyucusu-nun anlıyabileceği ve kafasında istifhamlar oluşmasını önleyecek şekilde vermeye çalıştık. Bir noktada buna mecburduk. Öbür türlü, söz gelimi İngilizce çeviriyazımı esas alan eserleri okuyanlar, bu kitapta geçen şahıs ve yer adlarını okurken, "acaba başka bir kişiden veya yerden mi bahsediliyor?" sorusunu sorabilirlerdi.

Yazarın dipnotlarda lüzumsuz yere ve sıkıcı bir şekilde, bkz. filan sayfa, filan no.lu dipnot ve filan satırları (örneğin: bkz. s. 34, n. 6, 17-29. satırlar) gibi pek de gerekli olmayanları tamamıyla attık. Çünkü zaten o sayfalar, dipnot ve satır numaraları Türkçe-siyle uyuşmayacaktı. Ama gerekli olanları mutlaka koruduk ve Türkçe sayfalarla uyarladık. Ayrıca yazarın Türk hakanlarının tahta çıkış sırasını belirtmek için, her geçtiği yerde parantez içinde rakam kullanması da fazla gerekli bir şey olmadığı için, sadece ilk geçtiği yerde muhafaza edilmiş, sonrakilerde kaldırılmıştır.

Kitabın sonuna dizinden önce konulan "Düzeltme ve İlave-ler"e gelince, bu düzeltmeleri neden doğrudan metne girdirmediğini anlıyamadık. Belki de kitabın basıldığı dönemdeki teknik imkanlardan dolayı -muhtemelen kitabın ana kısmının baskısı bittikten sonra - bu yola başvurmayı gerekli görmüştür. Ancak biz, okuyucuyu bir o sayfaya, bir bu sayfaya bakma zahmetinden kurtarmak, yahut eline bir kalem alıp 'düzeltmeleri' yerine yerleştirmekle uğraşma meşakketinden uzak tutmak için, bunların bazılarını doğrudan metne [örneğin s. 161'de ".. çok yaşlı olan Su Hai-çeng.." ifadesi yazar tarafından "Askerleri bitkin vaziyette olan Su Hai-çeng.. " şeklinde düzeltildiği için biz bunu doğrudan metin üzerinde düzeltmeyi uygun gördük] ve dizine yansıttık, bazılarını ise ayrı dipnotlara koyduk. [ ] içinde konulan açıklamaların sorumluluğu tamamen bize aittir ve kesinlikle yazarını veya çevirmeni bağlamaz.

***

Olmaz olmaz demeyin!

Mecbur kalmadıkça yayınlanmış bir kitabı tekrar yayınlamak veya bir kitabı yahut yayınevini tenkit etmek gibi bir âdetimiz yoktur; ama bu kitabın daha önce başka bir kişi tarafından yapılan çevirisi ve bir yayınevi tarafından yayınlanan baskısını görünce, ister istemez aşağıdaki satırları yazma zorunluluğu hissettik. Çünkü ülkemizde özellikle akademik kitap yayıncılığında ciddiyet ve sorumluluk çoğu kez bir yana atılmış, iş bütünüyle ticarete ve okuyucuyu aldatmaya dönüşmüştür.

Bu kitap daha önce E. Büyükelçi Metin Sirman tarafından Fransızcadan çevrilmiş, Töre Yayın Grubu tarafından da yayınlanmıştır. Kitabı elimize alıp şöyle bir karıştırınca, başımızdan aşağı kaynar sular döküldü. Bir kere sayın Metin Sirman, kitabı çevirmeden önce keşke Orta Asya Türk tarihi ve özellikle GökTürk tarihiyle ilgili birkaç kitap okusaydı, sanırım o fahiş hatalara düşmezdi. Bir de, vaktiyle haberimiz olsaydı, kendisine, merhum Nejat Muallimoğlu'nun "Türkçe Bilen Aranıyor" adlı eserinden bir adet hediye ederdik. Diğer yandan bir dili bilmek, hatta akıcı şekilde konuşmak, o dilin literatürüne vakıf olunmasını gerektirmez. Üçüncü olarak çevirmen, çevirdiği kitabın konusu hakkında hiç olmazsa yazar kadar bilgi sahibi olmak zorundadır. Öbür türlü gaf üstüne gaf, hata üstüne hata yapması mukarrerdir. Fakat sadece çevirmen mi suçludur? Onun çevirdiği kitabı yayınlayan ve musahhihle editör arasındaki farkı kavrayamayan yayınevlerinin hiç mi suçu yok?

Şimdi size bu enfes (!) çeviriden ve okuyucuya saygısızlığın dünyada bir daha eşi emsali görülmeyecek yayıncılık ciddiyetinden bazı örnekler vereceğiz. Tesadüfen seçilmiş 95. sayfanın yarı-sının çevirisini ve tarafımızdan yapılan tercümesini karşılıklı olarak veriyoruz:

K'i-pi-ko-leng, I-tou-tchen Onu zayıflattığı için diğer boy-mo-ho **(Baga)** Kağan rütbesine ların büyük bir kısmı Hie-li'ye getirildi ve T'an-han *dağında* başkaldırdılar ve **I'nan**'a tâbi *yönetim kurdu.* Sie-yen-t'o I-che-p'o'ya, Ye-tie Kağan unvanı verildi ve **Yen-mu** *dağını yönetti.* Daha sonra **Tou-kie** Che-ko-ei Kağan tekrar kuvvetlendi; bu iki kabile (?!!!) **Kağan** unvanından vazgeçti. Gelerek ona tâbi oldu. **Hoei-Ho**'lar (Uygurlar), **Po-ye Kou'lar (Bayırkur-**lar), **a-tie'ler,** Tong-lolar

(Tong-ralar), Pou-kou'lar; Pe-si'ler, Yu-tu-kiun dağlarında oturan doğudaki **che-pi** Kağana bağlandılar. Kin-chan (Altayda) bulunan **I-che-pou,** Batıda Che-hou (Yabgu) Kağana bağlıydı. **Tcheng-Koan** ikinci yılında (628) Che-hou (Yabgu) Kağan öldü. Krallığında **kırışıklık**lar çıktı. Bunun üzerine, torunu **I-che-po** (ki o zamanki adı I-nan'dı) *komutanlık yaptığı 70 bin çadırla* gelerek Hie-li Kağana bağlandı.

Daha sonra Türklerin gücü azaldı. I-nan tutumunu değiştirerek Hie-lie'ye hücum etti.

olarak onu *başbuğ* atadılar. (I-nan) bu unvanı almaya *tereddüt etti.* Bir yıl sonra (628) Hie-li'ye karşı planlar yapmakta olan T'ai-tsong, **You-ki**'lerin generali **Kiao chen wang'ı** kestirme yollardan I-nan'a *göndererek* bir kös ve bir arma *vererek,* bir imparatorluk buyruğu ile, ona Tchen-tchou **Pia-kia** (bilge) Kağan unvanını *verdi* ...

Şu da aynı sayfanın dipnotlarından:

1- **Che cho** (Yabgu) unvanı her ne kadar bütün Batı Türklerinin başbuğları için kullanı-labilirse de, burada sadece T'ong-che-hou Kağana uygulanabilir. Çünkü 628 yılında hüküm süren o idi. Diğer taraftan **T'ong-che-hun** Kağanın 628 yılında öldüğünü söylemek doğru olmaz. **Hiuen-stong** onu 630 yılı başında bizzat görmüştür ... T'ong-che-hou'nun 630 yılında **Hiuen-tsong**'un ziyaretinden kısa bir süre sonra..

Bizim çevirimiz:

K'i-pi Ko-leng, İ-wu-çen mo-ho (baga) Kağan seviyesine kotarılarak otağını T'an-han dağına kurdu; Sie-yen-t'o İ-şi-po'ya ise Ye-tie Kağan unvanı verildi. O da otağını Yen-mo dağına kurdu.

T'u-küe hakanı Şe-kui tekrar güçlenince, bu ikisi kağan unvanını hiçe sayarak, gelip ona itaat arzettiler. Ötüken dağlarında yaşayan Hui-ho (Uygur), Pa-ye-ku (Bayırku), A-tie, T'ong-lo (Tongra), Pu-ku, Pe-si kabileleri, doğudaki Şi-pi Kağan'a bağlandılar; Kin-şan (Altay)da yaşayan İ-şi-po ise batıdaki Şe-hu (yabgu) Ka-ğan'a bağlandı. İkinci çeng-ku-an yılında (628) Şe-hu (yabgu) Kağan öldü; hakanlığında kargaşa çıktı. Bunun üzerine İ-şi-po'nun İ-nan adındaki torunu kendine bağlı yetmiş bin çadırla Hie-li Kağan [Kat İl-han]ın emrine girdi.

Daha sonraları T'u-küeler zayıfladılar. İ-nan, fikrini değiştirerek, Hie-li'ye saldırdı. Hie-li Kağan zayıf düşünce diğer boyların büyük bir kısmı başkaldırdı; İ-nan'a tâbi olanlar ise onu başlarına kağan seçtiler. Fakat İ-nan bu unvanı kullanmaya cesaret edemedi. Bir sonraki yıl (628), Hie-li'ye karşı bazı planlar hazırlayan T'ai-tsung, yu-kilerin generali Kiao Şi-wang'ı kestirme yollardan bir imparatorluk fermanı, bir davul ve bir tuğ götürerek, İ-nan'a Çen-çu pi-kia (bilge) Kağan unvanı vermesi için gönderdi.

Yukarıda siyah puntolarla verilen yerlerin tamamı transkripsiyon hatasıdır. Hiuen-tsang *(meşhur seyyah)* olması gereken kişi, aynı dipnotun bir yerinde Hiuen-stong, bir yerinde Hiuen-tsong *(imparator)* olarak yazılmış. Che-hou, bir yerde Che cho (Şe şo okunur) bir yerde T'ong-che-hun, bir yerde T'ong-che-hou olarak yazılmış. Mirkhond'un aynı sayfa içinde yazılışlarına bakın: Mirkhond, Mirkhand, Mirhund. Okuyucunun hangisinin doğru olduğunu bulması için müneccim olması gerekir. İ-nan olarak yazılması gereken isim I-nan, bir yerde de I'nan şeklinde. You-ki kelimesi büyük

yazılmak suretiyle bir kabile veya boy ismiymiş gibi gösterilmiş, halbuki bu, Çin'de bir askeri birliğin adıdır. "Dağda yönetim kurmak"; "dağı yönetmek" gibi Türkçede hiç karşılaşmadığımız deyişlerle de böylece karşılaşmış olduk. Diğer çeviri hatalarını ise karşı sütundan takip ederek kendiniz de bulabilirsiniz. Ayrıca Türklerde hiçbir zaman ayna anda iki başbuğ olmamıştır. Her halde yayıncı 'burada yazılanların doğrusunu bilmeyenler, doğrusunu bilenlerden sorsunlar' demek istemiş.

İsterseniz birkaç örnek daha verelim. Hemen bir sonraki sayfada **Hoei-holar** *Hai-hoi'ler,* **Kin-chan** *King-chan* şeklinde yazılmış. Sayfa 167'deki dipnottan: **Nakhshah ve Nasaf bugünkü Karachi'dir.** (Yani Nahşeb ve Nesef günümüzdeki Karşı şehridir demek istemiş sayın çevirmen) . Veya **Kao sien-tche nehri üçlü kurban verdi.** (Doğrusu: Kao Sien-çi, nehre üç adet kurban sundu); Tch'o-yüe ırkından ifadesi Ç'u-yüe kabilesinden olmalıydı. Hele şu cümleye bakınız (s. 155): *Prensin aile adı Wen'dir. Bu şehir Yue-tche'nin kuzeyinde Ki-lien dağlarındadır. Tchao-ou şehrinde oturmaktaydılar. Türkler tarafından mağlup edildiklerinde Ts'ong-ling dağlarına dayanarak zaman zaman güneye çekildiler.* (Bizim çevirimiz: Prens ailesinin adı Wen'dir. Bu aile vaktiyle K'i-lien[3] dağlarının kuzeyindeki Çao-wu[4] şehrinde yaşayan Yüe-çilerdendir. Yüe-çiler T'u-küe'ler[5] tarafından mağlup edildikten sonra arkalarını Ts'ung-ling dağlarına vererek yavaş yavaş güneye çekildiler). Şu cümleye bakın: *Onlar askerlerine güveniyor ve sayıların çokluğuna dayanıyorlardı. Her ne kadar karOnlar ancalar kadar çok sayıda toplanmışlarsa da bize mania görevi gördüler.*.(s. 232). Bir başka inci: *Bu arada (Kou) Yuen-tchen, Sou-le'de (Kaşkar) nehrin Palissadee Kalesinde bulunuyordu. Harekete cesaret edemedi* (s. 189). **(Bizim çevirimiz:** O sırada Yüan-çen Kaşgar'da, etrafı kazıklarla takviye edilmiş nehir kalesindeydi, yerinden ayrılmaya cesaret edemedi.) Görüldüğü gibi burada "etrafı kazıklarla takviye edilmiş" anlamındaki kelime bir kale ismine çevrilivermiş. Bir inci (!) daha: *Sizin şayet gerçekten doğu yönünde bir istilaya girişmeye niyetiniz yoksa Han'lara (Çin'e) bütün Tou-kou hoen kabilelerini, eski Ts'ing-nai (Kou kou nor) topraklarını ve böylece Sekin kabilelerini geri verin, bizde size onları T'ou-po'ları (Tibetlileri) veririz ... Onların duygularından ve bağlılıklarından söz konusu etmek T'ou-po'lardan (Tibetlilerden) bahsettiğimiz şu günde söz konusu etmek doğru olmaz."* (s. 202) **Bizim çevirimiz:** Eğer gerçekten doğu yönünden bir işgalde bulunma niyetiniz yoksa, T'u (-ku-) hun kabilelerini ve aynı şekilde Ts'ing-hai (Kuku-nor) bölgesini Han'a (Çin'e) iade edin; buna karşılık biz de Se-kin kabilelerini[6] [On Okları] Tibetlilere veririz. ... Tibetlilerin söz konusu olduğu aynı günde onların duygu ve sadakatlerini tartışmak söz konusu bile olamaz." Bir inci daha: *Batı Türklerinin bağımsızlıkları veya ayrı yaşamları İstemi'ye dayandığına* ***göre,*** *yani Türklerin müstakil bir devlet olarak kuruldukları kahramanlık devirlerine* ***göre,*** *biz de olayların açıklamalarını bu çıkış noktasına* ***göre*** *yapmalıyız. Böylelikle Batı Türklerinin oynadıkları rolü tarihçilerin anlatımına uygun bir şekilde daha iyi vurgulayabiliriz.* (s.244-245). **Bizim çevirimiz:** Batı Türklerinin bağımsızlıkları değilse bile, dikkat çeken mevcudiyetleri İstemi'ye yani Türklerin otonom bir millet haline geldikleri kahramanlık dönemlerine kadar çıktığına göre, olayların seyrini takip ederek kendimiz de bu çıkış noktasına ulaşabiliriz. Tarihçilerin eserlerinde kaydedilmedi diye, Batı Türk hakanları tarihte daha az önemli rol oynamış değillerdir. Bir başka inci: *Akschounwar Bizanslı tarihçi Theophane tarafından Epthalanos olarak isimlendirilmektedir Ve bu tarihçi Epthalanos'ların isimlerini bu kraldan aldıklarını söylemektedir. (s. 246); Hazar denizinin güney doğusunda bulunan Gurgan, bu ulusa komşu olan Pers İmparatorluğunun kalesidir. Daha güneyde Merw-er-roud'un 23 li doğusunda ve belki 55 li de bulunan Talekan şehri, Heftalit İmparatorluğu*

arasında hudut teşkil ediyordu (s. 247). Bu cümlelerin doğrusu: Bizanslı Theophane'a göre Eftalitler bu adı kralları Eftalanos'dan almışlardır; Hazar Denizi'nin güneydoğu zaviyesindeki Gurgan, İran'ın sınırdaşı olan bu halka ait kalelerden biriydi. Hayli güneyde, doğuda Merv er-rud'a 23 fersah, batıda Belh'e 55 fersah mesafedeki Talekan şehri, Pers ve Eftalitler arasında sınırdı. (Pes doğrusu! Okuyucuya saygısızlık ancak bu kadar olur!)

Şu cümlede ise yeryüzünde hiç yaşamamış üç halkla karşılaşacaksınız: *Procope (de bello Persico cilt I, sayfa 20) 531 yılına doğru Justinyen'lere (Hemorites) ve onlara birleşmiş olan Ethioprensle-re bir heyet gönderdiler ve Romalılara satmak üzere Hindistan'dan ipek satın almalarını önerdi. Böylece Homiretislerin büyük kazançları olurken Romalılarda da düşmanlarına para ödememe avantajına sahip olacaklardı.(s. 258)*

Ama biz okuyucuyu hiç yaşamamış bu üç halkla tanışma bahtiyarlığından mahrum etmek istedik. Çünkü cümlenin doğrusu şöyle:

Procope (de *bello Persico*, I, 20): Justinien, 531'lerde o sıralar birleşik olan Himyerilerle Etyopyalılara bir elçi göndererek, Et-yopyalıların Hindistan'a gidip ipek satın almalarını ve Bizans'a satmalarını teklif etti. Böylece hem onlar büyük kârlar sağlayacaklar, hem de Bizans etek dolusu altınlarını düşmanı Perslere kaptırmamış olacaktı.

Bunlar, aradan cımbızla çekilen değil, tesadüfen açılan sayfalarda rastlanılan hatalardan sadece birkaç örnektir. Elbette hayatta eline hiç tarih kitabı almamış bir insandan daha fazlasını beklemek haksızlık olurdu.

Kitapta geçen bütün "barbar" kelimeleri Türkler olarak çevrilmiş. Halbuki Çin kaynaklarında "barbar" kelimesi hem Türkler, hem Soğdiyanlar, hem Tibetliler ve hem de Çinli olmayan diğer tüm kabileler için kullanılırdı. Çevirmen gördüğü tüm "barbar" kelimelerini "Türkler" diye çevirme hakkını acaba nereden almıştır? Üstelik metnin orijinalinde de hiçbir şekilde "barbar" kelimesiyle Türklerin kastedildiğini gösteren bir ima yok. Bir de metinde Yaxartes (Sir-derya) ile Oxus (Amu-derya) birbirine karıştırılmış.

Daha fazla uzatmak istemiyoruz. Yukarıda bir sayfanın sadece yarısındaki trankripsiyon hatalarını, çeviri yanlışlarını ve ifade bozuklarını, ayrıca birkaç sayfada rastladığımız incileri sunduk. Yayıncının okuyucuya saygısızlığı bu kadarla sınırlı değil. Kitabın kapağına "Yayına Hazırlayanlar: S. Kemal Ermetin & Antropolog Günnur Yücekal" yazılmış. Kitabın antropolojiyle bir ilgisi yok. Dolayısıyla okuyucuya güven vermek için konulmuş bir isimdir bu. Kitabın iç sayfasında ise kitabı inceleyerek, uyarıları ile katkıda bulunan kişilerin isimleri verilmiş: Atatürk Üni. Güzel Sanatlar Fakültesi Dekanı Prof. Dr. Hamza Gündoğdu; Yrd. Doç. Dr. Tahsin Parlak; Çin/Uygur dili ve tarihi uzmanı Dr. Nimetul-lah Raşidi; Türk dili ve Tarihi araştırmacısı/yazar Dr. Selahi Diker; Uni. Of New Hemshire (E) öğretim üyesi Prof. Dr. Musa Yıldız. İsimlerinin önünde büyük unvanlar bulunan bu kişilerin kitabı okuduklarını veya gördüklerini zannetmiyorum. Çünkü hiçbirisi bu kadar hataya yol koymazdı. Eğer gerçekten görmüşler-se, bu, akademi camiası için ayrıca bir ayıptır. Uyarı ve katkılarıyla bu hale gelebilen bir eser, acaba hamiyetli uyarı ve katkıları olmasaydı ne halde olurdu varın siz tasavvur edin!

Eğer biz bu kitaptaki tüm hataları tek tek saymaya kalksaydık, en azından 200 sayfalık bir bölüm ayırmamız gerekirdi.

Yetmişli yıllarda gayet seviyeli ve ciddi tenkit dergileri çıkar; hata yapanlar burnundan tutularak teşhir edilirdi. Şimdi ise tıpkı Türkiye gibi, yayıncılık da çobansız köy durumuna düştü. Türkiye'de her türden insana açık iki meslek vardır. Biri gazetecilik, diğeri yayıncılık. Dağdaki çoban bile üç-beş kuruşu varsa yayınevi açar, üstelik akademik kitap bile yayınlayabilir. Sözü daha fazla uzatmak

istemiyoruz, ama bu kitapta transkripsiyon hataları, çeviri yanlışları ve bozuk cümlelerin bulunmadığı bir sayfa getiren her kişiye, Selenge yayınlarını set halinde hediye edeceğimizi duyuruyoruz.

D. Ahsen Batur

YAZARIN ÖNSÖZÜ

Elinizdeki eser dört bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm tarihi metinlere bir giriş mesabesindedir ve ayrıca Batı Türk prenslerinin soy ağacı ve iktidar tarihleriyle, Türklerin yaşadıkları ülkelerin siyasi haritasını çıkarmaya yardımcı olacak iki güzergahın incelenmesini içermektedir.

İkinci bölümde Sui-şu, Kiu T'ang-şu ve T'ang-şu'da Batı Türk-leriyle ilgili olarak anlatılan bilgiler verilmiştir. Üçüncü bölüm, resmi tarihlerin değişik bölümlerinde ve Çinli hacı Hsüan-tsang'ın Batı Türkleri hakkında verdikleri bilgilerin analizini içermektedir. Son derece kısa veya çok az önemli olan bazı bilgiler ikinci bölümün dipnotlarına alınmıştır. Dördüncü bölüm ise Batı Türkleri tarihine kısa bir bakış içermektedir.

BİRİNCİ BÖLÜM

SOY AĞACI ve KRONOLOJİ

I. Soy ağacı ve Kronoloji

Kül-tegin Türk yazıtında “Beni Adem üzerinde atalarım Bu-min Kağan ve İstemi Kağan yükselirler” ifadesini okuyoruz. (Thomsen, *Orhon Yazıtları*, s. 97). Çinli tarihçilerden Tu-man da denilen Bumin ve diğer adı Şe-ti-mi (Che-tie-mi) olan İstemi’nin iki kardeş ve uluğ yabgu sıfatlı bir T’u-wu (T’ou-ou)’nun oğulları olduklarını öğreniyoruz. *(T’ang-şu*, CCXV, b, s. 2 v°) Bumin, Doğu veya Kuzey Türk kağanlarının, İstemi ise Batı Türk kağanlarının ecdadıdır.

Bu ayırım, Çinli yazarlarda bazen daha az net gözüküyor. Nitekim T'u-küe'ler, kesin olarak, Kuzey Türkleri ve Batı Türkleri şeklinde, ancak İstemi'nin oğlu Ta-t'u (Ta-t'eou) Kağan zamanında ikiye ayrıldılar. Kuzey Türkleri kağanı Şa-po-lio [İl-Külüg-şad/ Baga Işbara/Erbeg-han] ve yeğeni Ta-lo-pien [Töremen] arasında patlak veren düşünce ayrılıkları bu parçalanmaya sebep oldu. Ta-lo-pien, Ta-t'u'nun yanına sığındı ve bu andan itibaren Batı Türkleri bağımsız bir siyasî varlık haline geldiler. Fakat Çince metinlerde, hangi transkripsiyonda olursa olsun, Ta-lo-pien'in Batı Türkleri kağanı olarak görülmediği apaçık ortadadır.

Batı Türkleri'nin tarihine biraz daha netlik kazandırmak için, teginlerinin[1] soy ağacını yeniden çizmek gerekiyor.

1 10 Nisan 1899 tarihli bir mektupta, sayın doktor J. Marquart bana Batı Türkleri'nin bir soy ağacı listesini iletmek istedi. Liste, neredeyse tamamen benim çizdiğim ile aynıydı. Bu soy ağacında zikredilen her bir kişinin ismini numara sırasıyla takip ettirdim. Tarihi bir metnin içinde aralarından birinin ismi her zikredildiğinde, soy ağacı listesinden en kısa zamanda bulmaya yarayacak sıra numarası da beraberinde olacak. Bütün bu özel isimlerin Çince karakterleri bu çalışmanın sonunda yer alan fihristte verilmiştir.

I. İstemi [1]

II. İstemi [1]'nin oğlu: Aynı zamanda Ta-t'u veya Pu-kia Kağan [2] da denilen Tien Küe'dir.

III . Ta-t'u [2]'nun oğlu: Mo-ho-tu hu k'ü-li si-p'i Kağan [3][2] [Külüg Sibir-han] ve tereddütsüz olarak Yang-su tegin[3] ile aynı kişi olan Tu-lu [4]'dur.

2 *Kiu T'ang-şu:* Bu kişi, Şe-kui Kağan'ın babasının ağabeyidir.

3 Şe-kui Kağan [7] Tu-lu [4]'nun oğlu ve Ta-t'u [2]'nun torunudur. Aynı zamanda Ho-sa-na [10]'nın babasının küçük erkek kardeşidir. Ho-sa-na'nın babası Ni-li [5] Kağan'dır. Yani Ni-li Kağan büyük kardeşi (ağabeyi) olduğuna göre, bundan Tu-lu [4] ve Yang-su tegin'in aynı kişi olduğu sonucu çıkmaktadır.

IV. Tu-lu [4]'nun oğlu: Ni-li Kağan [5].

- P'o-şi [Bası] Tegin [6].
- Şe-kui Kağan [7].
- T'ung Şe-hu (yabgu) Kağan [8].
- Mo-ho Şad [9][4].

4 Mo-ho şad, T'ung Şe-hu Kağan'ın hizmetindeydi. Şad sıfatı, kağanların küçük erkek kardeşlerine ya da oğullarına verilirdi. Oysa Mo-ho şad'ın oğlu Pu-li şad, İstemi Kağan'ın dördüncü kuşaktan torunu olduğuna göre, Mo-ho şad'ın T'ung Şe-hu Kağan ile aynı kuşaktan olduğu sonucu çıkarılabilir. Dolayısıyla onun küçük kardeşinden başkası olamaz.

V. Ni-li [5] Kağan'ın oğlu: Ç'u-lo Kağan veya Ho-sa-na [10] da denilen Ta-man.

- K'üe Kağan veya Tu-wu kuo-pa küe Kağan [11] da denilen Küe Ta-tu şad [Kül Tardu Şad].

- T'ung Şe-hu [8]'nun oğlu: Ta-tu şad [12][5] ve İ-p'i-po-lo Si şe-hu Kağan [13] da denilen Tie-li tegin. [İrbis Bolun-cab-gu-han]

5 Hiuen [Hsüan]-tsang'a göre.

- Mo-ho-şad [9]'ın oğlu: Tun-a-le-wu-pa hi-li-pi tu-lu Kağan [14] da denilen Ni-şu; - Şa-po-lo tie-li-şi Kağan [15] da denilen T'ong-o (T'ong ngo) şad [Işbara Tölis-şad].

- Kia-na şad [16][6].

6 *T'ang-şu'ya* göre, Kia-na şad, Ni-şu [14]'dan başkası değildir, ama *Kiu T'ang-şu* birini diğerinden ayırıyor.

- İ-pu-li şad Şe-kui tegin Kie-yüe [17] ile özdeşleştirilebile-cek Pu-li [Böri] şad.

- İ-p'i tu-lu Kağan [18] da denilen Yü-ku Şad'ın da aynı kuşaktan olduğu söylenebilir.

VI. Tie-li-şi Kağan [15]'ın oğlu: Mo-ho-tu i-p'i Kağan [19] da denilen İ-k'ü-li-şi i-p'i Kağan. [İl Külüg-şad İrbis-han]

- Kia-na şad [16]'ın oğlu: İ-p'i şa-po-lo şe-hu Kağan [20] da denilen Pi-ho-tu şe-hu. [İrbis Işbara Cabgu-han]

- İ-pu-li şad Şe-kui tegin Kie-yüe [17]'nin oğlu: Şa-po-lio Kağan [21] da denilen A-şi-na Ho-lu [21].

- İ-p'i Tu-lu Kağan [18]'ın oğlu: Çen-çu şe-hu [22] da denilen Nie-pi Ta-tu şad, A-şi-na Mi-şe [28] ve A-şi-na Pu-çen [24] de aynı kuşaktandır. Her ikisi de İstemi Kağan [1]'ın beşinci kuşak torunudur.

VII. İ-p'i Kağan [19]'ın oğlu; İ-p'i Şe-kui Kağan [25]; Ho-lu [21]'nun oğlu; Mo-ho-tu şe-hu [26] da denilen Tie-yün.

- A-şi-na Mi-şe [23]'nin oğlu: Yüan-k'ing [27].

- A-şi-na Pu-çen [24]’in oğlu: Pu-li-şad [28] da denilen Hu-şe-lo.

VIII. Yüan-k’ing [27]’in oğlu: A-şi-na T’ui-tse ve A-şi-na Hien [29].

Hu-şe-lo [28]’nun oğlu. A-şi-na Huai-tao [30].

IX. Huai-tao [30]’nun oğlu; A-şi-na Hin [31].

Şimdi de ilk kağanların egemenliklerinin kronolojik özetine bir göz atalım:

Ta-t’u Kağan [2] 603’de T’u-yü-hunlara kaçtı. 587 yılında (Kuzey Türklerinden) Ta-lo-pien’in Ç’u-lo-hu tarafından hapsedilmesinden sonra, Batı Türkleri yetkiyi Ni-li [5] Kağan’a verdiler. O da 611 yılında Çin’e sığınmaya gidecek olan oğlu Ç’u-lo Kağan’ı [10] halef ilan etti. 611’de Batı Türkleri Şe-kui Kağan’ı [7] tahta çıkardılar. Halefi T’ung Şe-hu Kağan [8] 630 yılında[7] öldüğüne göre, Şe-kui Kağan’ın [7] hükümdarlığı kısa sürmüş olsa gerektir.

7 Hiuen-tsang’a [Bundan sonra Hsüan-tsang] göre. Fakat, T’ang-şu’da, T’ung şe-hu’nun 628’de öldüğünden bahsedilir. Bkz. Bu çalışmanın Üçüncü Bölümünde çevrilen metinler.

Ülkenin Si-p’i Kağan [3] ve Si şe-hu Kağan [13] arasında bölünmesinden sonra Si şe-hu Kağan [İrbis Bolun-cabgu-han], tek kağan olmak ve Si-p’i Kağan’ı [Külüg Sibir-han] halletmekte gecikmez; fakat halkının nefreti yüzünden kaçmak zorunda kalır ve halefi Tu-lu Kağan gelir [14]. Tu-lu Kağan 634 yılında ölür ve yerine Tie-li-şi Kağan [15] geçer.

638’de Tie-li-şi’nin devleti parçalanır, kendisi yarısını alırken diğer yarısı Tu-lu Kağan [18] tarafından yönetilir. 639’da Tie-li-şi ölür ve yerine İ-k’ü-li-şi i-p’i [19] Kağan geçer. O da bir yıldan daha az bir süre sonra ölür ve Şe-hu [20] Kağan gelir. Tu-lu Kağan [18] 641 yılında Şe-hu Kağan’ı öldürtür ve tek başına hükmeder. Fakat 642’de Çin imparatoru İ-p’i Şe-kui [25] Kağan’a unvan verir; Tu-lu Kağan Toharistan’a kaçar ve 653’de orada ölür.

Bu sırada 651’de, Ho-lu [21], Şe-kui [25] Kağan ve Tu-lu [18] Kağan’ın topraklarını fetheder. Ho-lu, 657’de Çinlilere yenilir ve ancak 658’de esir edilir.

Bu tarihten itibaren, Batı Türkleri birleşik ve güçlü bir imparatorluk kuramazlar. Çin’in boyunduruğu altına girerler. Daha sonra Kuzey Türkleri’nin saldırısına uğrarlar. Artık önemli bir politik rol oynayacak

durumları kalmaz ve nihayet VIII. Yüzyılın ortalarına doğru Karluklar tarafından ellerindekiler tamamen alınır ve güçleri son bulur.

II. Güzergâhlar:*

* Kitapta dört haritadan bahsedilmekle birlikte daha sonra bunların birleştirilerek tek bir harita haline getirildiği anlaşılmıştır. (Editör)

Burada tercümesini ve açıklamasını verdiğimiz iki güzergâh, T’ang-şu’nun coğrafyayla ilgili bölümü içerisine serpiştirilmiş metin parçaları aracılığıyla yeniden oluşturulmuştur. Birincisi, Tanrı Dağları’nın güneyinden geçen, Bedel Geçidi ile bu sıradağları aşarak Tokmak’a, oradan Çu nehrinin güneyinde, Talas nehri üzerinden Evliya-Ata’da son bulan güneydeki yolu tasvir eder. İkinci güzergâh, Urumçi, Manas, Kur-kara-ussu’dan geçerek, İren-şabirgan dağlarını aşan, İli vadisinin ağzından sonra Tokmak’a yönelen kuzeydeki yoldur. Bu iki yol, gezginlerin ve orduların takip ettikleri, Batı Türkleri ile Çin arasındaki savaş ve barış ilişkilerine tanıklık eden, alışılagelmiş yollardır. Bu yollar üzerinde, araştırmalarımızı sınırlayan ve yönlendiren belirli sayıda hanları yerleştirebilir ve önemli tarihî rol oynayan bazı yerleri bulabiliriz.

Tarihî metinlerle varlığı teyit edilen üçüncü bir yol vardır ki, Karaşar’dan başlayarak, Yulduz vadisini takiben Kaydu-göl’e, oradan Narat Geçidi’ni aşarak İli vadisine ve Kunje üzerine çıkan yoldur. Fakat T’ang-şu bize bu yolun tasvirini vermiyor.

Bu çalışmada kullandığımız çeşitli Avrupa haritalarını romen rakamlarıyla belirtiyoruz. Bu haritalar şunlardır;

Harita I: Karte von Dr. A. Regel's Reisen in Central-Asien 1876-79 (Petermann's Mittheilungen, Jahrgang 1879, Tafel 20);

Harita II: Dr. Albert Regel's Reise nach Turfan, Mai bis Nov. 1879 (Petermann's Mittheilungen, Jahrgang 1881, Tafel 18);

Harita III: Asya Rusyası'nın güney sınırları (Rus) haritası, 40 verst'li harita da denir. Özellikle XII, XIII, XX ve XXI'nci sayfaları;

Harita IV: Karte der Nordwestlichen Mongolei nach den Auf-nahmen und ortsbestimmungen von Potanin und Rafoilow (Pe-termann's Mittheilungen, Jahrgang 1881, Tafel 8);

Harita V: Gr. Grjimailo, Roborovsky, Koslov ve Klements malzemelerine göre Turfan bölgesi (eyaleti) (Rus) haritası (Nachrich-ten über die.. im, Jahre 1898 ausgerüstete Expedition nach Turfan, Heft I, 1899 içinde);

Harita VI: Dr. Max Friderichsen'in Tien-şan Morfolojisi adlı eserinin ekindeki Tanrı Dağları sistemi haritası (Sender-Abdruck aus der Zeitschrift der Gesellschaft für Erdhunde zu Berlin, Band XXXIV, 1889[8]).

8 Bana bu haritaları gösteren ve kullanıma sunan, Coğrafya Dergisi sekreteri Mr. L. Raveneau'ya burada teşekkürlerimi sunuyorum.

Yorumumuzda (çalışmamızda) sık sık kullandığımız Çin coğrafya eserlerindeki güzergâhlar şunlardır:

1. Si yü şui tao ki, (Yazarı kesinlikle Sing-po diye adlandırılan ve kitabını 1823'e doğru yayımlayan *Sü* Sung'dur.

2. Si yü t'u çi, 1762'de bir uzmanlar komisyonu tarafından oluşturulan bu son eserin belirlemeleri yalnızca ihtiyatla kabul edilmelidir.

A. Karaşar, Kuça, Aksu, Tokmak'dan geçerek Turfan'dan Evliya-Ata'ya giden güzergâh:

1. Kısım: Turfan'dan Karaşar'a:

T'ang-şu, (XL, s. 8 v°): (Si =Yar-hoto) ilçesinden yola çıkıp güneybatıya doğru yönelince *Nan-p'ing* ve *Nan-ç'ang* şehirlerine varılır. Oradan 120 li (1 li = 450 m.) uzaktaki *Tien-şan'a* gelinir. Güneybatıya doğru yönelerek bir boğaza girilir ve *Lei-şi* taşlık çölü geçilir. Lei-şi çölü bugün Su-başı tağ denilen yerdir.[9] 220 li sonra, *İn-şan* (gümüş dağı) taşlık çölüne gelinir. 40 li uzakta, *Yen-k'i* ülkesi sınırındaki *Lü Kuang* hanına gelinir. Daha sonra *P'an-şi* (bölgesi) geçilir. 100 li daha uzakta, *Çang-san-mi* askeri karakolu bulunur. (Şanghay baskısında *mi* yerine *çeng* veriliyor). 145 li boyunca yine güneybatıya doğru yönelerek, *Sin-ç'eng* hanı geçilir. Müteakiben *Tan* nehri (Kaydu-göl) geçilerek *Yen-k'i* (Karaşar)'ın garnizonu (karargâh) olan şehre gelinir.

9 *Si yü t'ung wen çi,* IV, s. 27 v°.

Hsüan-tsang, 629 yılının sonuna ya da 630 yılı başına kadar seyahatlerinde bu güzergâhı izlemiştir. Burada *U-pan* (muhtemelen güzergâhtaki *Nan-p'ing* ile aynıdır) ve Tu-tsin'den söz etmektedir. (Julien çevirisi., I/45). Rahip, *A-k'i-ni* olarak adlandırdığı Yen-k'i Krallığı'nın topraklarına gelir. Yolun (I/46) güneyindeki Efendi A-fu kaynağının yakınından geçer, daha sonra "Batı Krallığının bütün gümüş paralarının çıkarıldığı (I/47), her tarafı gümüş madeni ile kaplı, epeyce geniş ve yüksek" *İn-şan*'ı (gümüş dağı) aşar. Rahip, bir süre sonra yakınında kral payitahtının bulunduğu bir nehir kıyısına gelir; büyük bir olasılıkla nehri aştıktan sonra ertesi gün şehre varacak.

Güzergâhın bu bölümünün modern tasviri, bibliyografya notunda numaralandırılmış haritalarından bakarak coğrafi isimleri yazdığım *Si yü şui tao ki* (II. s. 22 v°) tarafından yapılıyor: "*Turfan, Kuang-an* ç'eng'in 20 li doğusundaki Yar-hoto kasabası, T'ang hanedanı döneminde *Si* ilçesi olan

eski *Kiao-ho* şehridir. (Harita V); *Çeng-kuan* (627-649) zamanında, *An-si* (Ngan si) askeri valisinin yönetim merkezi burada idi. Yar-hoto'nun 100 li güneybatısında *Bukun* (Harita IV) kasabası, 70 li daha güneybatısında *Toksun* kasabasının (Harita III ve IV) ardından önce güneye sonra batıya doğru giderek, dağlara girilir ve *Su-başı* dağındaki boğaz (Harita III) bulunur. 60 li güney doğuda *Aga-bulak* kasabası vardır (Harita III). Buradan güneye devamla, sonra batıya doğru yön değiştirerek, 150 li boyunca Büyük Kümiş dağlarında (Harita III) varılır. Kümiş "gümüş" anlamına gelen Türkçe bir kelimedir. İşte bu yüzden T'ang'lar bu dağlara İn-şan (=Gümüş dağları) derler; *Kuo Hiao-k'o* 3000 piyade ve süvarinin başında İn-şan yolundan bu şekilde geçti. Bu noktadan itibaren, batıya doğru 120 li mesafede, *Kara-kızıl* kasabası (Harita III), 180 li batıda *Uşak-tal* kasabası bulunur. (Harita III). Buradan itibaren batıya doğru yönelince, *Tabelgu*'ya gelmek için 120 li vardır. Fakat, T'ang hanedanı zamanında, güneybatı yönünde Uşak-tal'dan *Yüan-kü ç'eng'e* gitmek için yalnızca 100 li vardı.

Bir önceki parağrafta adı geçen Yüan-k'ü ç'eng, Yen-k'i Krallı-ğı'nın başkentinin eski adı idi. Yen-k'i'yi Karaşar ile özdeşleştiri-yoruz. Fakat, şimdiki Karaşar şehri Kaydu-göl'un sol yakasında olduğu halde, T'ang ve Hsüan-tsang Tarihi'nin, Yen-k'i'nin başkentini bu nehrin batısına yerleştirmesi dikkate değer bir konudur. Dolayısıyla *Si yü şui tao ki* (II, s. 22 v°) bu şehri Bagraç Göl'ün batı yakasında aramakta haklıdır.

2. Kısım: Karaşar'dan Kuça'ya:

T'ang-şu, (XLIII, b, s. 15 r°) : "Yen-k'i (Karaşar)'dan çıkıp, batıya doğru yönelerek, 50 li sonunda Demirkapı Geçidi'ne,[10] 20 li uzakta *Yü-şu* askeri karakol şehrine, 200 li uzakta *Yü-lin* askeri karakoluna, 50 li daha uzakta, *Lung-ç'un* askeri karakoluna, 60 li uzakta *Tung-i-p'i* askeri karakoluna, 70 li uzakta, *Si-i-p'i* askeri karakoluna, 60 li uzakta, *Ç'i-an* askeri karakoluna, 120 li uzakta, *An-si* (Kuça) askeri valiliğinin merkezine gelinir.

10 Demirkapı Geçidi, 1137'de bir taş üzerine kazınan ve Si-an-fu epig-rafiya müzesinde muhafaza edilen iki Çin haritasında gösterilmiştir.

Güzergâhın bu bölümü için Hsüan-tsang hiçbir yer adı vermiyor.

An-si askeri valiliğinin merkezi birçok defa yer değiştirmiştir. Önceleri günümüzdeki Turfan'ın 20 li batısındaki *Si* ilçesinde bulunuyordu; 657'de,

Kao-ç'ang'ın eski topraklarına, şimdiki Tur-fan'ın 40 verst doğusundaki bugünkü *Kara-hoço*'ya taşındı. Valilik, 658'de *Kuça*'da yerleşti ve Tibetliler tarafından topraklarının işgal edildiği 787 yılına kadar kısa süreli çalkantılarla varlığını sürdürdü.

630 yılındaki K'iu-tse (Kuça) hakkındaki bilgiler Hsüan-tsang'da bulunur (I, s. 49 vd. ve II, s. 3 vd.); Rahip *Wu-k'ung,* onu 788'de ziyaret etmişti. (JA, Eylül-Ekim 1895, s. 363-364.)

T'ang-şu'ya göre (CCXXI, 4 s. 8 r°) Kuça Krallığı'nın henüz bağımsız olduğu zamanlarda, yani 648'den önce, kralın başkenti, aynı zamanda *Akdağ* olarak adlandırılan *A-kie-tien* dağının kuzeyine uzanan *İ-lo-lu* şehri idi.

3. Kısım: Kuça'dan Evliya-Ata'ya:

T'ang-şu, (XLIII, b, s.14 r°): *An-si* (Kuça)'nın batısına *Çi-küe* geçidinden çıkılır. *Pe-ma-ho* (Beyaz at nehri) geçilir. Si-yü şui tao ki'ye göre (II, s.14 v°), bu geçidin yeri Kuça'nın 60 li batısında, Hoca-tulas köyünün yakınlarında yer alır.

"180 li daha uzakta, batıya doğru kumlu *Kü-p'i-lo* ovasına girilir. *Si yü şui tao ki,* II. s. 14 v° : Burası kumlu Hosol çölüdür."

"Acı kuyulardan geçilir (Ku-çin=Acı kuyu) ve 120 li sonra, Kü-p'i-lo şehrine gelinir." Burası günümüzdeki Sayram şehridir. *Si yü şui tao ki,* II, s.14 v° ; *Si yü t'u çi,* XVI, s.1 r°.

"60 li daha uzakta, A-si-yen şehrine gelinir." Burası günümüzdeki Bay şehridir; *Si yü şui tao ki,* II. s.14 v°, *Si yü t'u çi,* XVI, p. 2 v°.

"60 li daha uzakta, aynı zamanda Wei-jung şehri ya da Ku-mo ilçesi olarak da adlandırılan Po-huan şehrine gelinir. Şehir, Se-huan nehrinin güneyindedir". T'ang-şu'da (CCXXI, a, s. 9 r°): "Kuça'ya 600 li'den daha uzak bir mesafede, küçük bir kum çölünü aştıktan sonra, diğer adı Ki-mo olan Küçük Po-lu-kia Krallığı bulunur. Bu, Han sülalesi dönemindeki Ku-mo Krallığı'dır" denilmektedir. Bu metin net olarak, Hsüan-tsang'da (I, s. 53; II. s.10 vd.) mevzu edilen Po-huan şehrini, Po-lu-kia Krallığı'yla öz-deşleştirmektedir. Bu ülke Wu-k'ung'un anlatısında da şu sözlerle zikrediliyor: "Daha sonra, Po-huan ülkesi de denilen Wei-jung şehrine

ulaştı; doğru ismi Pu-han ülkesidir[Fergana]”. (JA., Eyl.-Ek. 1895, s. 363). Watters *(China review,* Cilt XIX, s.115) Po-hu-an şehrini Kara-yulgun (Harita I) kasabası ile özdeşleştiriyor. Burasını Yeke-arık (Harita I) olarak adlandıran ve daha doğuda bulunan bir kasaba ile özdeşleştiren *Si yü t'u çi* (XVI, p. 5 r°) bana daha doğru geldi. Po-huan şehrinin güneyinde bulunan Se-huan nehrine gelince; *Si yü şui tao ki* (II, s.7 r°) ve *Si yü t'u çi* (XXVII, s.8 v°) burasını mutabakat halinde Tarım olarak tanımlıyor. Dolayısıyla, mektuptaki bu şehir nehrin *“komşusudur”* ifadesini olduğu gibi kabul etmek gerekir.

“Sonra, kuzeybatıya doğru giderek, *Se-hun* (Tarım) nehrinin biraz kuzeyinde olan *Po-huan* nehrinin orta akımı geçilir”. Po-huan nehri Muzart-su'dan (Harita I) başkası değildir.

“Oradan 20 li uzağa, *Siao-şe* beldesine gelinir. 20 li daha uzakta, *Yü-t'ien'in* (Hotan) *Hu-lu* nehri vardır.

“60 li daha uzakta, aynı zamanda *Yü-çu* ya da *Wen-su* ilçesi diye de anılan *Ta-şe* şehrine gelinir.” Burası, Han döneminin Wen-su Krallığı, günümüzdeki Aksu şehridir. (Si *yü t'u çi,* XVI, s. 4. v°)

Güzergâhın bütün bu bölümü için, Turfan'dan Aksu'ya kadar, Carey ve Dalgleish'in gezi notlarına müracaat edebiliriz. (Proce-edings of the Roy. Geographical Society, 1887, s. 749-750 ve Supplemantary papers, cilt III, 1893, s. 54-57).

“30 li kuzeybatıda, *Su-l'u-funga* varılır. 40 li daha uzakta *Po-ta-ling* (olarak adlandırılan sıra dağlar) aşılır. Burada belirtilen *li* uzunluğu gerçekte olması gerekenden çok daha düşüktür. Aksu'dan çıkan bir yolcu, Üç Turfan'dan geçer, küçük Uy-tal nehrinin çıkıntısını tırmanır ve Bedel Geçidi'nden dağları aşar. Pievtsoff'un bir barametrik gözlemine göre, *(Trudı tibetskoy expeditsii,* 1895, cilt I, s.405) deniz seviyesinin 4224 metre üzerindedir. Richthofen (China, cilt I, Tafel 9)'un çok doğru bir biçimde belirttiği gibi, Hsü-an-tsang, Muzart Geçidi'nden değil, Bedel Geçidi'nden geçmiş olmalıdır. (Bkz. Grenard, JA, Oca.-Şub., 1900, s. 35, n.)

“50 li daha uzakta, Wu-sunların başkenti Ç'i-şan şehrinden başkası olmayan Tun-to Ç'eng'e varılır. - *Ts'ien Han-şu'da* Wu-sunların başkenti Ç'i-ku ç'eng olarak gösterilir. *Si yü t'ung wen çi, IV, s. 26* r° ve v°'da Ç'i-

şan yani ‘çıplak dağı’, Aksu’nun 600 li kuzeyindeki Kuybakay aulu ile ile özdeşleştirmektedir.

“30 li daha uzakta, Çen-çu nehri geçilir.” - Bu, Sir-derya’nın yukarı akımı gibi düşünülebilecek Ayak-taş (Harita I-II) nehri olabilir; şimdi, Çen-çu (gerçek inci) nehrinin isminin Sir-derya ya da Jaxartes’i (Seyhun) belirttiği şüphesizdir.

“Kuzeybatıda, Fa-i-ling (olarak adlandırılan dağı) aşıyoruz”. -Burası Citım-bel Geçidi olmalıdır (Harita III). - Buradan itibaren, yolcunun Tokmak’a yönelirken Issık Göl’ün kuzeyinde kalarak mı yoksa tam tersine önce Karakul (günümüzde Prjewalsky) şehrine, daha sonra kuzeyden gölün çevresini dolaşmak için gölün doğu ucuna mı yöneldiği sorusuna yanıt aranıyor.

Şu sebeplerden dolayı bu ikinci görüşü (Richthofen’inki olmayan, Çin, vol. I. Tafel 9) kabul ediyorum:

1. 40 verst’lik Rus haritasında (Harita III) görebildiğimiz üzere normal yol, göl turunu kuzeyden yapıyor; gölün güneyinde yalnızca zorlu geçitler ve az kalabalık var; son yıllarda Avrupalı gezginlerin takip ettikleri güzergâhların basit olarak gözden geçirilmesi ile bu belirleme doğrulanmıştır. Hemen hemen tamamı gölün kuzeyinden geçiyor.(Bkz. Harita VI)

2. Hsüan-tsang, *Si yü ki* (I, 3 v°, çev. Julien, I, s. 12) de özellikle şöyle diyor: “Ts’ing-ç’i’nin (Issık Göl) yaklaşık 500 li kuzey batısına gidilerek, nehir kenarındaki *Su-şe’ye* (Suy-ab=Tokmak) varıldı. (Kuzey batı istikametinde yaklaşık 250 km. yürüyerek Su-ye şui şen’e varıldı).

“50 li daha uzakta, *Sü-hai* (Kar Gölü) geçilir”. Bunlar, şüphesiz Citım-bel Geçidi’inden sonra Harita III’de gösterilen çok sayıdaki küçük dağ gölleridir.

“30 li daha uzakta, *Sui-pu* sınır karakolunun yanındaki Sui-pu nehrine varılır.”

“50 li daha uzakta, *Jo-hai* (sıcak göl)’e varılır”. - Burası Issık Göl’dür.

“40 li daha uzakta, *Tung ç’eng’e* varılır. 110 li daha uzakta, *Ho-lie* şehrine varılır. 30 li daha uzakta, Şe-çe şehrine varılır. Dağlık boğazdan çıkılır ve Sui-şe (Suy-ab=Çu nehri) vadisi ağzına varılır.”

“80 li’nin sonunda, General P’ei-lo’nun şehrine gelinir”. - P’ei-lo (Boyla?) ismi Türk adbiliminde sıkça görülür. Bir Uygur liderinin adı Kü-li p’ei-lo ‘dur. *(T’ang-şu,* CCXVII, a, s. 2 r°); Kara Türgişlerin 758-759 arasında hükümran olan bir kağanının adı A-to-p’ei-lo’dur. *(T’ang-şu,* CCXV, b, s. 9 r °)

“40 li daha batıda, Su-şe (Suy-ab) şehrine gelinir.” Bu şehir, ya şimdiki Tokmak’ın yerinde ya da çok yakınında olsa gerektir.

“Şehrin kuzeyi, *Sui-şe* (Çu nehri) nehridir. Nehrin 40 li kuzeyi Kie-tan dağıdır; on boy kağanı (yani Batı Türkleri kağanı) adlandırılma geleneği burada başladı.” - Hirth *(Nachworte,* s. 73), şöyle tercüme ediyor: “Hier ist der Ort, we der Kakhan der zehn Stümme zum Führer erhoben zu werden pflegt”. Fakat bana öyle geliyor ki, buradaki *cun-cen* ifadesi daha ziyade kağana bağlı beyleri belirtir. Bkz. *T’ang-şu,* CCXXI, a s. 10 r°: “Su-şe (Suy-ab= Tokmak)’nin batısında, hepsinde T’u-küe’lere bağlı beylerin bulunduğu onlarca şehir vardır.”

“Sui-şe’den çıkıp, batıya doğru yönelerek, 40 li’nin sonunda Mi Krallığı’nın şehrine gelinir.” - Bu şehri, Semerkant’ın yüz li kadar güneyinde bulunan dokuz *Çao-wu* beyliğinden biri olan Mi Krallığı ile karıştırmamak gerekir.

“30 li daha uzakta, *Sin-ç’eng’e* varılır. 60 li daha uzakta, *Tun-kien* şehrine gelinir. 50 li daha uzakta, *A-şe-pu-lai* şehrine varılır. 70 li daha uzakta, Kü-lan şehrine gelinir. 10 li daha uzakta, *Şui-kien* şehrine varılır. 50 li daha uzakta, *Ta-lo-se* (Talas) şehrine gelinir”. - W.W. Barthold (Die *Alttürkischen Inschriften und die Ara-bischen Quellen,* p.17. note 7) A-şe-pu-lai şehrini Arap güzergâhlarının Aşpara’sı ile özdeşleştirmektedir. Burası, şimdiki Aşpara nehri üzerindeki Çaldı-var’dır. *Kü-lan,* Araplar’ın *Kulan*’ıdır ve *Tartı*’nın yakınlarında bulunsa gerektir. Talas şehri, Talas nehri üzerinde bulunan bugünkü Evliya-Ata kasabasına tekabül eder.

(Güzergâh burada tamamlanıyor. Takip eden satırlarda, T’ang-shu, Po-huan’dan (=Yeke-arık, Bay’ın batısında) *Su-le*’ye (Kaşgar) olan güzergâhı tasvir ediyor. Po-huan şehrinin isminden sonra yerleştirilmiş kelimeler, metne sonradan ilave edilmiş hatalı bir parça gibi gözüküyor. - Yazar daha sonra Po-huan’dan (Yeke-arık) Yü-t’ien’e, oradan da Su-le’ye (Kaşgar) olan güzergâhı tasvir ediyor. - Daha sonra Kaşgar ve Hotan çevresinde bazı

yaklaşık mesafe saptamalarında bulunmaktadır. - Son olarak Turfan'dan Evliya-Ata'ya uzanan umumi güzergâh içinde zikrettiğimiz Yen-k'i'den (Karaşar) An-si (Kuça)'ye olan güzergâh belirtilmektedir.)

B. Pao-hui, Urumçi, Kur-kara-ussu ve İli vadisi üzerinden Turfan'dan Tokmak'a ulaşan güzergâh:

1. Kısım: Turfan'dan Pao-hui hien'e:

T'ang-şu, (XL., s. 8 v°): " (Kiao-ho = Yar-hoto, Turfan yakınında) ilçesinden çıkarak, kuzeye yönelinir ise 80 li boyunca, Lung-ch'un (Ejderha kaynağı) hanı bulunur. Daha kuzeyde, dağlık bir boğaza girilir ve 130 li'nin sonunda, *Liu-ku* (Söğütler vadisi)'dan geçilir ve *Kin-şa ling* (Altınkum dağı olarak adlandırılan dağ) aşılır. 160 li'nin sonunda, *Şe-hui* Çin sınır karakolundan geçilir ve *Pei-t'ing* askeri valiliğine gelinir.

Bu yol, şüphesiz, elçi *Wang Yen-te'nin,* 982 yılında, Kao-ç'ang Krallığı'nın önceki topraklarından (Yar-hoto) sonraki topraklarına (Guçen'in güneybatısında) giderken takip ettiği yolun aynısıdır. (Bkz. Julien, *Melanges de Geographie Asiatique*, s. 80-102). Bu yol, *Guçen-tau* tepelerinin kuzeyine, Guçen'in 90 li güneybatısında ve Pei-t'ing askeri valiliğinin merkezi olan eski şehrin 20 li güneyinde bulunan şimdiki *Pao-hui* (ya da *Tsi-mu-sa)* ilçesinin yakınına varır. (Bkz. *Si yü şui tao ki,* III. s. 26 r°.)

Burada, *Dabanşan* (Harita II) geçidi ile Turfan'dan Urumçi'ye giden yolun söz konusu olmadığı, fakat Turfan'dan çıkan, Gu-çen'in yakınında sona eren daha doğudaki bir yoldan söz edildiği görülmektedir. Si yü t'u

çi’nin, Klaproth’un ve Avrupalı tüm Sinoloji uzmanlarının söylediklerine dayanarak, zannettiğimiz gibi T’ang döneminin Pei-t’ing’ini Urumçi ile değil, Guçen yakınlarındaki kasaba ile özdeşleştirmek, Si yü şui tao ki’nin yazarının çok yerinde bir görüşüdür. Si-yü şui tao ki’ye (III., s. 25 r°) göre, eski Pei-t’ing’in bulunduğu yer, Hu-pao-tse yerleşim yerinden başka bir yer değildir. Nitekim, şimdiki Pao-hui ilçesinin kuzeyine yirmi li kadar uzakta, T’ang dönemine ait bir dikili taş bulunmuştur. Bu taş, çok zarar görmüş olmasına rağmen, bir zamanlar burada *Kin-man* ilçesinin bulunduğunu kesin olarak ispatlamaktadır; ya da, Kiu T’ang-şu (XL. s. 29 v°) da okuduğumuz gibi: “Kin-man, sonraki Han hanedanına bağlı, Kuça Krallığı’nın daha sonraki kraliyet sarayı idi. Bu eski barbar ülkesinde beş şehir vardı. Halk arasında bilinen ismi: Beş şehir’in toprağı idi. On dördüncü çeng-kuan (640) yılı, Kao-ç’ang (Kara-hoço) Krallığı’nı yola getirdikten sonra, burada T’ing ilçesi kurulmuştur.” Birkaç satır daha yukarıda, aynı çalışmada, ikinci Ç’ang-an (702) yılında T’ing ilçesinde Pei-t’ing askeri valiliğinin kurulduğunu okuyoruz. Böylece bu metin, Si yü şui tao ki’nin kaydını doğrulamaktadır. Çünkü, Pei-t’ing’in, Kin-man’dan başka bir yer olmadığını ispatlamaktadır veya yerinde bulunan bir yazıttan biliyoruz ki, Kin-man, Guçen’in 90 li güneybatısında bulunan Pao-hui hien’in (veya Tsi-mu-sa) 20 li kuzeyindeydi. Ayrıca, bu metin bize Moğollar dönemindeki Pei-t’ing hükümetinin verdiği Bişbalık (beş şehirler) isminin T’ang zamanında zaten bilinen oldukça eski bir isim olduğunu gösteriyor. O halde Bişbalık, Urumçi değildir. Özdeş olduğu Pei-t’ing gibi, Guçen’in biraz batısında bulunuyordu.

Burada bizi meşgul eden konuyla ilgili olarak, *Si yü şui tao ki*’nin şehirde keşfettiği, şu çok önemli uyarıyı eklemek gerekir:

Henüz Batı Türkleri’nin elindeyken *K’o-han-f’u-t’u* (Kagan stupa) olarak adlandırılan şehre T’ang’lar Pei-t’ing derlerdi.[11]

11 VIII. Yüzyıl ortalarına doğru bu bölge Uygurların eline geçti. 791’de ise Karluklar “Uygurlara ait olan stupa vadisini” zaptettiler. Bu vadinin bulunduğu yerin Türkler dönemindeki eski Kagan stupa ile aynı yer olduğu görülmektedir.) Bkz. *Kiu T’ang-şu,* CXCVI, b, s. 7 v°; Bushell, *The early history of Tibet,* JA, R. As. Soc., N. S., XII, s. 505 ve 533, n. 60).

2. Kısım: Pao-hui hien’den Urumçi’ye:

T'ang-şu (XL., s. 9 r°): "T'ing ilçesinin Si-yen beldesinden hareketle 60 li boyunca batıya doğru yüründüğünde, Şa-po şehri askeri karakolu bulunur". - *Si yü şui tao ki* (III., s. 25 r°) bu şehri, A-şi-na Ho-lu [21]'nun ikamet ettiği Mo-ho ile özdeşleştiriyor. *Bogdo* tepelerinin kuzeyinde, şimdiki Şuang-fen-ho-pao kasabasının batısında ve Fu-k'ang ilçesinin 190 li doğusunda bulunsa gerektir.

"Sonra, Feng-lo askeri karakolu var. 80 li daha uzakta, Ye-le şehri askeri karakolu bulunur. 80 li daha uzakta, Kü-lu şehri askeri karakolu var. 100 li daha uzakta, Lüan-t'ai ilçesi var". - *Si yü şui tao ki* (III, s. 36 r°). Lüan-t'ai, Ti-hoa çu (=Urumçi)'nun biraz do-ğusundaydı.

3. Kısım: Urumçi'den Tokmak'a:

T'ang-şu, XL, s. 9 r° : "150 li daha uzakta (yani Lüan-t'ai=Urum-çi'den sonra), *Çang-pao* askeri karakolu vardır. 70 li sonra, bu mesafe boyunca *Li-i-to-kien* nehri geçilir. Wu-tsai askeri karakolu bulunur." — Si yü şui tao ki, (III, s. 36 v°) farazi olarak Li-i-to-kien nehrini *Acar-nor'a* (Bkz. Harita II) dökülen Manas nehriyle özdeşleştiriyor. —"70 li sonra, aynı istikamette *Pe-yang* (büyük bir olasılıkla Ulan-ussu nehri) geçilir. (Ap. *Si yü şui tao ki,* III. s. 36 v°), *Tsing-çen kün* şehrini buluyoruz. 70 li sonra, aynı istikamette *Şe-şe* nehri geçilerek, *Şe* nehri askeri karakoluna varılır. 70 li sonra, aynı istikamette *Hei* (Kara Su) nehri geçilerek Hei nehri askeri karakoluna varılır." - *Si yü şui tao kiye* göre, (III. s. 40 v°) Hei nehri Kara-ussu olmalıdır. O halde, Hei nehri askeri karakolu Kur-kara-ussu'ya tekabül etmelidir.

"70 li daha uzakta, *Tung-lin* (Doğu ormanı) askeri karakolu vardı. 70 li daha uzakta *Si-lin* (Batı ormanı) askeri karakolu bulunur. Sonra, sarı otlarla kaplı bir bozkır, büyük bir çöl ve küçük bir taşlık ova aşılır." Si yü şui tao ki'ye göre, (III. s. 40 v°) Kara-ussu'nun en batıdaki kolu üzerinde bulunan *Kurtu-kara-ussu* askeri karakolunun kuzey batısına, *To-to-k'o* askeri karakolu ile geçilir. Orada yol, bir adam boyu yüksekliğinde sapları olan sık sazların içinden geçer. Daha kuzeybatıda, üzerinde güçlükle yü-rünebilen kum tepeleri bulunur. Güzergâhta tasvir edilmiş olan bölge, buradaki bölgedir.

"*Şe-tsi* nehri geçilir." - Burası, *Ebi-nor'a (Si yü şui tao ki*, III., s. 40 v°) dökülen *Tsing*nehridir. "*Kü-ling*dağı aşılır." Tsing nehrini geçtikten hemen

sonra, yol güneye doğru döner ve *İren-şa-birgan* dağlarını *Teng-nu-l-t'ai* dağı geçidi ile aşar. (Si *yü şui tao ki*, III., s. 40 v°). (Bu geçidi hiçbir Avrupa haritası üzerinde bulamadım; *Zitert* Geçidi ile özdeş olsa gerektir. Bkz. Harita II ve Perter-mann's'da Regel M.1879, s. 410) - "Sonra *Kung-yüe* şehrine varılır. Se-huan vadisi (büyük bir olasılıkla Kaş nehri) ve *Çe-şe-mi* şehri geçilir. *Ti-ti* nehri de denilen İ-li nehri geçilir. *Sui-şe* (topraklarının) sınırına gelinir. 1000 li boyunca yine batıya doğru yürünerek Sui-şe (Suy-âb=Tokmak) şehrine varılır".

İKİNCİ BÖLÜM

BATI TÜRKLERİ

I. Sui-şu, LXXXIV, s. 7 r° - s. 8 r°

Batı Türkleri'nin (soyu), Mu-han [Mukan] Kağan[1]'ın oğlu Ta-lo-pien'den (gelir); Şa-po-lio ile bozuşmaları sebebiyle ikiye bölündüler (T'u-küe [Türk] Hakanlığı). (Batı Türkleri) giderek daha güçlü ve müreffeh oldular: Doğuda, Tu-kin[2] tepesinde durdular; Batıda Kin-şan'ı (Altın dağı, Altay) aştılar. - Kuça, T'ie-le (Tö-lös)'ler,[3] İ-wu (Hami) ve batı prensliklerindeki değişik barbarlarının (Hu) hepsi onlara boyun eğdiler.

1 Bu cümle, Kuzey Türklerinden olan Ta-lo-pien'in Batı Türklerinin ilk kağanı olduğunu söylemek istiyor. Şa-po-lio Kağan'ın yeğeni Ta-lo-pien bu sonuncuyla tartıştı. Türklerin batı kolunu yöneten Ta-t'u Kağan'ın yanına sığınmaya geldiğinde Batı Türkleri Kuzey Türklerinden ayrıldı anlamına geliyor sadece. Öyle görülüyor ki, kesin kopma 581 yılında Çinliler'in entrikalarıyla sağlandı. (Bkz. Julien, *Documents,* s. 37, bu metinde, Tien-küe= Ta-t'u Kağan; Şe-t'u=Şa-po-lio Kağan'dır)

2 Thomsen *(Orhon Yazıtları,* s. 152) ve Hirth *(Nachworte...,* s. 34, not) Tu-kin tepesini U-te-kien tepesi ile özdeşleştiriyorlar. Türk yazıtlarının Ötüken'i, Tamir ve Orhon'un doğduğu Hangai tepelerinin bir bölümü gibi gözüküyor.

3 Bkz. Thomsen, *Orhon Yazıtları,* s. 146, n. 21.

Ta-lo-pien[4] Ç'u-lo-hu tarafından hapsettirilince, halkı yetkiyi Yang-su tegin'in [4][5] oğlu Ni-li Kağan'a [5] verdi; onun ölümünden sonra oğlu Ta-man [10] iktidara geldi; ismi Ni-k'üe Ç'u-lo Kağan'dır; annesi Hiang Hatun, aslen bir Çinliydi; Ta-man'ı doğurdu; sonra, Ni-li ölünce Hiang Hatun onun küçük erkek kardeşi P'o-şi-tegin'le [6] evlendi; K'ai-huang döneminin (581-600) sonunda, P'o-şi, Hiang Hatun'la birlikte saraya bağlılığını bildirmeye geldi. Ta-t'u'nun [2][6] bazı fitne hareketleri yüzünden onları başkentte alıkoydular ve daimi olarak Heng-lu-se (binasına) yerleştirdiler.

4 587 yılında (Julien, age., s. 58; bu metinde, Ta-lo-pien, A-pa olarak adlandırılıyor.)

5 Yang-su tegin'in Ta-t'u Kağan'ın oğlu olması gerekiyordu.

6 600 yılında, Ta-t'u Kağan, iktidarı ele geçirmek için Batı Türkleri kağanı Tu-lan Kağan'ın ölümünden yararlandı.

Ç'u-lo Kağan'ın [10] sabit ikametgâhı yoksa da, genellikle Usunların (Wu-sun) eski topraklarında (İli vadisi ve civarı) oturuyordu. Ayrıca, iki küçük kağan atayarak onlar arasında, kendilerine verilen toprakların idaresini bölüştürdü; biri Hu krallıklarına hükmetmek için Şe (Taşkent) Krallığı'nın kuzeyinde oturuyordu; diğeri ise Kuça'nın kuzeyinde yaşıyordu; burası, Ying-p'o olarak adlandırılıyordu.

Devlet işlerini denetlemek ve müzakere etmekle görevlendirilen Se-fa[7] ve Yen-hung-ta adlı memurluklar vardı. Diğerlerine (subaylar) gelince, Doğu Hakanlığı'ndakilerle[8] aynıydılar. Her beşinci ayın sekizinci gününde, ruhlara kurban sunmak için bir araya geliyorlar, her yıl atalarının kaldığı mağaraya kurban sunmak amacıyla kıdemli bir memur gönderiyorlardı.

7 Se-fa, Se-li-fa unvanının hatalı bir kısaltması gibi gözüküyor; bu unvan konusunda bkz. Hirth, *Nachworte*, s. 110.

8 Batı Türklerinde veya Kuzey Türklerinde de aynı demektir.

Ta-ye (605-606) döneminin başlangıcında, Ç'u-lo Kağan ülkeyi keyfi bir şekilde yönetiyordu; krallığında başkaldırmış çok sayıda kişi vardı; kendisine büyük bir hezimet tattıran T'ie-le (Tölös)'lere karşı sık sık savaşıyordu. Bu sırada Tun-huang'da[9] bulunan ve Batı ülkelerini kendisine çeken huang-men-şe lang P'ei Kü,[10] hakanlığın maruz kaldığı kargaşalar hakkında bilgi edinip, Ç'u-lo'nun özlemle annesini düşündüğünü öğrenince, bu konuda saraya bir rapor sundu. İmparator Yang, kağanı teselli etmek ve yüreklendirmek için ona bir mektup götürmesi konusunda se-ç'ao-ye-ço Ts'ui Kün-su'yu görevlendirdi. Ç'u-lo büyük küstahlık gösterdi, fermanı almak için ayağa kalkmayı reddetti. (Ts'ui) Kün-su, Ç'u-lo'ya şöyle dedi: "Türkler, başlangıçta tek devlettiler. İkiye bölündüler ve birbirlerine düşman iki devlet oldular. Onlarca yıl boyunca her sene birbirleriyle savaştılar, fakat hiçbiri diğerini yok edemedi; buradan net olarak görüyoruz ki K'i-min[11] [Cangar] ve Ç'u-lo Krallıkları, konumları sebebiyle rakip krallıklardı. Şimdi, K'i-min [Cangar] sayıları bir milyona yakın olan ordusunun başına geçerek, (imparatorluğun topraklarına) girdi ve Göğün Oğlu'na bağlı olduğunu ilan etti. Bu kadar büyük uyum gösterdi ise sebebi nedir? Ey kağan! Sadece ve kesinlikle sizden nefret etmesi ve yalnız başına sizi egemenliği altına alamamasıdır. Ey kağan! Bu yüzden bu kadar alçaldı ve Han'ların askerlerini ödünç almak niyetiyle ve iki büyük krallığın birleşmiş kuvvetleriyle sizi yok etmek arzusuyla Göğün Oğlu'na hizmet etti. Memurlar ve halk kitleleri beraberce kabul etmemizi istediler; Göğün Oğlu buna hiç karşı gelmedi, orduların yola çıkacakları gün önceden belirlenmişti. Ey kağan! Bu sırada, aslen bir Çinli olan anneniz Hiang Hatun, ülkesine geri geldi ve konuk evinde ikamet ettiği başkentte Göğün Oğlu tarafından verilen buyruğu öğrendiğinde, yok olmanızdan korktu. Ey kağan, acınacak bir biçimde yakınıp ağlayarak sabahtan akşama sarayda kaldı; bu yüzden Göğün Oğlu ona merhamet etti ve hatırı için (savaş) planlarını durdurdu; Hiang Hatun emekleyerek, hatalarından dolayı af diledi. Ey kağan, sizi uyarmak, boyun eğdirmek ve K'i-min'e yaptığımız lütuf ve gösterdiğimiz saygının aynısını göstermemiz için gelmenizi buyurmak üzere bir elçi yollamamızı istedi. Göğün Oğlu bu isteği kabul etti

ve bu sebeple beni buraya elçi olarak gönderdi. Ey kağan! Eğer bağlı olduğunuzu kabul ederseniz ve fermanın karşısında eğilirseniz, krallığınız ebediyen barış içinde olur ve anneniz yaşlılığını uzatabilir. Aksi takdirde, Hiang Hatun Göğün Oğlu'nu kandırmış gibi muamele görecek, öldürülmesi zorunlu olacaktır ve başını barbarların kalesine yollayacağız. Büyük Sui hanedanının askerlerini sefere çıkartacağız ve birçok kuzey kavmine yardım edeceğiz; soldan (doğudan) gelen yardımla, sağdan (batıdan) gelen destekle size saldıracağız. Ey kağan! Ölümünüz ve yıkımınız bir günden daha az süren bir iş olacaktır. Nasıl mı? Çünkü iki kere secdeye varma âdetini yerine getirmekten sakınayım derken, bu nedenle sevgili bir annenin hayatını yıkacak mısınız? Çünkü bağlı olduğunuzu söylemek için tek bir cümle telaffuz etmekten çekineceksiniz, bu sebeple Hiung-nula-rın krallığının kaybına sebep olacak mısınız?" Bu konuşmayı dinledikten sonra, Ç'u-lo korkuya kapıldı ve ayağa kalktı; gözyaşı dökerek iki defa secdeye vardı ve dizlerinin üstünde imparatorluk fermanını aldı.

9 Kan-su eyaletindeki An-si ikincil vilayetinin batısında.

10 *P'ei-kü'de,* bkz. Giles, *Biographical Dictionnary*, no 1628, ve Hirth,

Uber die chinesischen Quellen, (Wiener Zertschrift f.d.k.d.m., vol, x, s. 228-229) P'ei-kü'nün batı ülkeleri konusunda oluşturduğu yapıt bazen *Si yü ki* (örnek olarak *Si yü şui tao ki*'de, III, s. 23 v°) olarak anıldı; Hsüan-tsang'ın *Si yü ki*'sinde hiç olmayan metin parçalarını Çinli yazarlarda sıklıkla okuyoruz; bu metin parçalarının günümüzde kayıp olan P'ei-kü'den alınmış olması muhtemeldir. - P'ei-kü'nün yaşam öyküsünde *(Sui-şu*, LXVII) Tun-huang'dan Batı Deni-zi'ne kadar uzanan üç güzergaha ilişkin ilginç bir metin buluyoruz; bu metin Richthofen tarafından incelenmiştir *(China*, I/530, n.1); Richthofen, haksız yere P'u-lei (Pu lui) Gölü'nü Lop-nor ile özdeşleştiriyor. Halbuki o, Barkul Gölü'dür.

11 Batı Türklerinin kağanı.

(Ts'ui) Kün-su, ilaveten Ç'u-lo'ya şöyle dedi: "K'i-min [Can-gar] Çin'e boyun eğdi; bundan önceki imparator ona iyi davrandı; ona hatırı sayılır ödüller verdi. Bu, ordularının güçlü olmasını ve krallığının refaha kavuşmasını sağladı. Şimdi, ey kağan! Siz, onun arkasından boyun eğiyorsunuz ve imparatorluğun lütfu için onunla çekişiyorsunuz; Göğün Oğlu'na sıkı sıkıya bağlanmanız ve samimiyetinizi tam olarak göstermeniz gerekiyor. Ancak, yolun uzunluğu yüzünden, saraya saygı sunmaya gelmeniz hiç mümkün olmadı; bağlı biri olarak görevlerinizi göz önüne aldığınızı göstermek için övgüye değer bir hareket yapmanız gerekiyor." Ç'u-lo, "Ne yapmalıyım?" dedi. (Ts'ui) Kün-su şöyle cevapladı: "T'u-kü-

hun (teginlerin) ailesi K’i-min’in küçük erkek kardeşi, Mo-ho-tu Şad’ın annesinden gelir. Şimdi, Göğün Oğlu ayrıca K’i-min’e İ-ç’eng prensesini verdi; K’i-min [Cangar] Göğün Oğlu’nun itibarından çekinerek, (T’u-kü-hunlarla) ilişkileri kopardı; T’u-kü-hunlar, bundan dolayı kendi paylarına Han’lara (Çin) karşı tiksinti duydular ve bu nedenle vergileri hiç ödenmedi. Ey Kağan! Eğer onları yok etmek istiyorsanız, Göğün Oğlu buna kesinlikle razı olacaktır. Hanlar onlara içerden saldırarak ve siz, ey kağan, onlarla dışarıdan savaşarak, ezilmelerini sağlarsınız. Bundan sonra, saraydan bizzat randevu alın; yol üstünde hiçbir engel bulmayacaksınız; böylece yaşlı annenizi görebileceksiniz. Az şey mi bu?” Ç’u-lo, son derece mutlu oldu; derhal bağlılığını bildirmesi ve tartuk sunması için saraya bir elçi yolladı.

İmparator batıya bir denetleme gezisi yapmaya hazırlanırken, altıncı yılda (610), Ç’u-lo’ya kendisine Ta-şeng-pa vadisinde koşulmuş hayvanları ve savaş arabalarıyla katılması emrini götürmek üzere şi-yü-şi Wei Tsie’yi yolladı; (Kağanın-) krallığın adamları buna razı olmadılar; Ç’u-lo, başka sebepler ileri sürerek (imparatorun gönderdiği) elçiden özür diledi. İmparator buna çok kızdı ve ne yapacağını bilemedi. Tam bu sırada, (Batı Türkleri’nin) Şe-kui[12] adlı şeflerinden biri bir evlilik akdi yapmak isteğinde bulunmak için saraya elçi yolladı. Bu sebeple P’ei Kü, şu muhtevada bir dilekçe hazırladı: “Ç’u-lo saraya gelmedi; çünkü gücüne ve büyüklüğüne güveniyordu. Kulunuz, onu kurnazlıkla zayıflatmayı öneriyor. Eğer krallığı bölünürse, onun sahibi olmak kolay olacaktır. Şe-kui, Tu-lu’nun oğlu ve Ta-t’u’-nun torunudur. Nesilden nesile, (ailesinin üyeleri) kağan sıfatını aldılar ve Batı[13] bölgesine hakim olup yönettiler. Şimdi öğrendim ki, yetkisini kaybetmiş, Ç’u-lo’ya boyun eğmiş ve ona bağlanmış. Bu yüzden yardımımızı almak için bir elçi yollamış. Elçisine büyük bir saygınlıkla muamele edilmesini ve kendisine de büyük kağan unvanı verilmesini arzuluyorum; o zaman T’u-küe’lerin kuvveti bölünmüş olacak ve iki kısım da bize itaat edecektir.” İmparator, “Sözleriniz doğru” dedi. Gece gündüz durmaksızın en kısa zamanda hana gitmesi ve elçiyi incelik ve ustalıkla talimatlandırması için P’ei-kü’yü görevlendirdi. İmparator, bu elçiyi Jen-fung sarayına getirtti; Ç’u-lo’yu boyun eğmez bulmasının sebeplerini ona anlattı. Ona dedi ki: “Şe-kui’nin iyi niyetleri var; onu büyük kağan olarak adlandırmayı düşünüyorum; Ç’u-lo’yu öldürmesi için askerlerini sefere çıkarmaya davet edeceğim. Sonra da (talep ettiği evlilik)

gerçekleşecektir.” İmparator, Şe-kui’ye teslim etmek için sapı tao[14] türü bambudan beyaz tüylü bir ok aldı. Bununla elçiye şu mesajı verdi: “Bu iş ok hızıyla çarçabuk halledilmeli”. Dönüş yolunda elçi Ç’u-lo’nun topraklarını geçti; ok, Ç’u-lo’nun çok hoşuna gitti ve onu vermek istemedi. Fakat, elçi onu bir şekilde kandırdı ve kaçabildi.

12 Kuku-nor Gölü’nün yakınından oturan Siyen-pi halkı.

13 Bu metin önemlidir; İstemi’nin oğlu Ta-t’u Kağan’ın Batı Türklerinin hakanı olduğunu ispatlıyor.

14 Bu ifade, boğumları arasında dört parmak mesafe bulunan bir bambu türüne işaret etmektedir; bkz. Bretschneider, *Botanicon sinicum*, 2. Bölüm, no. 170 ve 456.

Olup biteni öğrenen Şe-kui çok mutlu oldu; askerleri topladı ve hazırlıksız olan Ç’u-lo’ya saldırdı; Ç’u-lo büyük bir bozguna uğradı; eşlerini ve çocuklarını terk ederek çevresindeki birkaç bin atlı ile doğuya doğru kaçtı. Yol üstünde, kendisine eşlik eden birliklerden biri esir edildi. Kao-ç’ang (Yar-hoto)’nun doğusuna saklandı ve Şe-lo-man[15] dağına bekindi. Kao-ç’ang (Yar-hoto) kralı K’ü Pe-ya, sarayı durumdan haberdar etti. İmparator P’ei-kü’yü yanına Hiang Hatun ve çevresindeki en önemli insanları da alarak ivedilikle Tsin-ç’ang[16] şehrindeki Yü-men kuan’a gitmek üzere görevlendirdi. (P’ei) Kü, Hiang Hatun’u, Ç’u-lo’nun bulunduğu yere kendisine sarayın görüşmeye sıcak bakacağı yönündeki tavrı açıklamak ve bunu ona ısrar ederek iyice anlatmak üzere yolladı. O zaman saraya boyun eğdi; bu sırada sürekli olarak hoşnutsuzluğunu muhafaza etti.

15 Bu dağın ismi, 640 yılında dikilen Kiang Hing-pen yazıtlarındaki isimle aynı. (Bkz. *Kin şe tsui pien*, bölüm XLV ve *Si yü şui tao ki*, III. s. 27 r°) Vakıa bu yazıtlar İ-wu’daki Şe-lo-man dağından bahsediyor. Buradan görüyoruz ki, bu dağ İ-wu yani, Hami yakınlarında idi. T’ang-shu’nun (XL, s. 8 v°) coğrafi bölümünde aynı zamanda İ-wu’da (Hami) T’ien-şan (Tanrı Dağları) olarak da adlandırdığımız Çe-lo-man (Kiu *T’ang-şu*, XL, s. 28 v°) dağının olduğunu okuyoruz. O halde bu dağ Hami’nin kuzeyinde T’ien-şan sıradağlarının batı ucundadır. Şe-lo-man ve Çe-lo-man çeviriyazımında Türkçe Kilo-man kelimesini buluyoruz ve şüphesiz bu kelime Han’ların zamanında sarayı olan K’i-lien’den daha eski çeviriyazımın altında bulunan kelime ile aynıdır. (Bkz. *Si yü t’u çi*, XXI, s. 1 r° ve Richthofen, *China*, I/482). [s. **305’deki düzeltme:** Türkçede Kiloman kelimesi yoktur. Bu, de Guignes’i referans olarak almak zorunda kalan Rich-tofen’in *(China*, I/482, n. 1) beni yanıltmasından kaynaklanmış bir hatadır. Çe-lo-man dağları Hami’ye yakın Aktağ’dan başkası değil-dir. (bkz. *Kiu T’ang-şu*, XL, s. 28 v°). Şu halde Kan-su yakınlarındaki K’i-lien dağları (bkz. 133, n. 2 ve *Ta Ts’ing i t’ung çi*, blm. CCV, s. 1°) ile onları birbirine karıştırmamak gerekir. - Kurakichi

Shiratori *(Über den Wu-sun Stamm in Central-asien*, dans Keleti Szemle, 1902, s. 109-110) de bazı coğrafyacıların Ki-lo-man kelimesi konusundaki yanılgılarına işaret etmiştir ...]

16 Hsüan-tsang'ın Biyografisi (Julien çevirisi, s. 17) Yü-men-kuan'ı Koa-çu'nun 50 li kuzeyine yerleştirmektedir. Han hanedanı döneminde Yü-men daha batıdaki bir geçidin adı idi. (Bkz. *Dix inscripti-ons chinoises de l'Asie centrale*, s. 259, n. 2).

Yedinci yıl (611), Ç'u-lo kışın Lin-şo[17] sarayına saygı sunmak üzere geldi. İmrarator ona yemek verdi; Ç'u-lo alnı yere gelecek şekilde secde etti ve şunları söyleyerek af diledi: "Tebaanız batıda türlü kavimlere hükmediyordu ve saygı sunup secdeye varmak için gelemedi. Şimdi gecikmeyle ziyaret etmeye geliyorum; hatam ve maruz kaldığım ceza çok büyüktür. Tebaanız korkuyu kalbinde hissetti ve söyleyeceklerinin tamamını dile getiremedi." İmparator dedi ki: "Eskiden, aşağılama ve istilalar yalnızca Batı Türkleri ve benim aramdaydı; barış içinde kalamıyorduk. Şimdi dört deniz (in içindeki ülkeler) temizlendi, tamamı tek bir aile gibi ol-du. Ben istiyorum ki, hepsi yaşasın ve bakımlı olsun ve istiyorum ki, hepsi doğalarını ve ruhlarını geliştirsinler. Bir mukayese yapmak için, gökyüzünde aydınlığını indiren tek bir güneş var ve sükûnet içinde olmayan tek bir varlık yok. Ya bir yerine iki ya da üç güneş olsaydı? Binlerce çeşit varlık nasıl sükûnet içinde olacaktı? Şimdi öğrendim ki, Ç'u-lo işi başından aştığı için benimle bir görüşme yapmaya gelememiş. Bugün Ç'u-lo'yu görüyor, kalbimi ferah tutarak onu yürekten seviyor, kucaklıyor ve neşeleniyorum. Kendi adına Ç'u-lo da kalbini ferah tutmalı ve kafası karışık olmamalı".

17 Bkz. *Sui-şu*, III. s. 7 v° : Yedinci ta-ye yılı (611), "on ikinci ay, ki wei günü, Batı Türkleri Kağanı Ç'u-lo To-li, saraya bağlılığını sunmaya geldi; imparator bundan çok mutlu oldu ve onu fevkalâde saygılı bir şekilde kabul etti."

Takip eden yıl (612), senenin ilk toplantısında, Ç'u-lo imparatora şunu söyleyerek uzun ömür diledi; "Göğün altında, yeryüzünde, ayın ve güneşin aydınlattığı her yerde, yalnızca yüce insan kağan var ki, bin yıl boyunca, on bin yıl boyunca hep bugünkü gibi olsun". Bir buyruk ile ona kendisine bağlanmış on binden fazla genç insanı muhafaza etme izni verdi ve küçük erkek kardeşi Ta-tu-kuan'ın[18] Hui-ning komutanlığında birliklerini muha-faza etmesini emretti.

18 *Kiu T'ang-şu'da* bu kişinin ismi K'üe ta şad'dı [Kül Tardu şad] (CXCIV, b); *T'ang-şu'da* ise Ta-tu k'üe şad olarak geçiyor (LXXXVI, s. 2 v°). Kuşkusuz, burada *Sui-şu*'nun metni yanlış ve Ta-tu kuan

yerine Ta-tu k’üe şeklinde okumak gerekir.

Ç’u-lo, Kao-li’ye[19] karşı düzenlenen sefer sırasında imparatora refakat etti; ona Ho-sa-na Kağan [10] ismi ve pek çok hediyeler verildi. Onuncu yıl (614), birinci ay, Prenses Sin-i onu eş olarak aldı; ona çiçeklerle süslenmiş bin ipek tunik, bin parça düz ipek verdi. İmparator ona eski ülkesini vermek istedi, faka Leao-tung’daki askeri sefer yüzünden buna hiç zamanı olmadı. Her seferinde (Ç’u-lo) imparatora eşlik etti.

19 612’de İmparator Kao-li (Kore) Krallığı’na doğru bir sefer düzenledi ve bir yıldan daha uzun süren bir savaştan sonra çekilmek zorunda kaldı. Bu başarısızlık Sui hanedanının düşüşünü hızlandırmaya oldukça katkıda bulundu.

Kiang-tu[20] karışıklıkları esnasında, Ç’u-lo (Yü-wen) Hua-ki[21]’yi Ho (huang)’ın kuzeyine doğru izledi. (Yü-wen) Hua-ki bozguna uğrama noktasında iken, (Ç’u-lo) kaçıp başkente geri geldi. Kuzey Türkleri tarafından ölüme mahkum edildi.

20 İmparator Yang, 616’da Lo-yang’dan günümüzde Kiang-su bölgesindeki Yang-şu şehrinin bir bölümü olan Kiang-su’ya gitti. Bu, imparatorlukta şiddetli bir isyanın başladığı sırada oldu.
21 Yü-wen Hua ki, 618’de imparator Yang’ı yakalayıp öldürerek kendini imparator ilan etti ve ordusuyla Huang-ho’nun kuzeyine gitti; 619’da T’u Kien-te tarafından öldürüldü.

II- (Kiu T’ang-şu, CXCIV, b)

Batı Türkleri aslen Kuzey Türkleri[22] ile aynı atadandırlar. Bir zamanlar Mu-han’ın[23] Şa-po-lio Kağan ile bir tartışması oldu; bu yüzden ayrıldılar ve iki ayrı ulus meydana getirdiler. Batı Türkle-ri’nin ülkesi, Wu-sunlar’ın[24] eski topraklarıydı; doğuda, T’ü-kü-e’lerin[25] Krallığına; batıda

Lei-çu[26] (Aral Gölü) denizine; güneyde, Su-le'ye (Kaşgar); kuzeyde Han-hai'a[27] kadar uzanıyordu. Ç'ang-an'ın[28] yedi bin li kuzeyindeydi; Yen-k'i (Karaşar)[29] Krallı-ğı'ndan çıkıp kuzey batıya doğru yönelerek, yedi günlük yürüyüşün sonunda güneydeki otağlarına; yeniden kuzey istikametinde sekiz gün yürüyerek kuzey otağlarına varılırdı.

22 Aslında, Kuzey Türklerinin atası Bumin Kağan ve Batı Türklerinin atası İstemi Kağan, Büyük Yabgu Tu-wu'nun iki oğludurlar. *(T'ang-şu,* CCXV, b, s. 2 v°)

23 "Ta-lo-pien, Mu-han'ın oğlu ..." demek gerekir.

24 İli vadisi ve çevresi.

25 Kuzey Türkleri.

26 Lei-çu Denizi *Şui-king'de* iki defa zikrediliyor, bölüm II, s. 2 r° ve 3 r°. Fakat bu kadar karışık bir hidrografyanın ortasından kesin durumu ortaya çıkarmak imkansız gözüküyor; *Hai kuo t'u çi,* (Bölüm III, Han'ların zamanında batı ülkeleri haritası) Lei-çu Denizi'ni Aral De-nizi'nden ayırmadığı Hazar Denizi ile özdeşleştirmektedir.

27 Moğolistan çölünün kuzeybatı kısmı.

28 Hsiang-fu (Si-ngan fu), T'ang hanedanının başkenti.

29 Kuzeybatıya doğru yönelmek için Karaşar'dan çıkılırsa, Yulduz vadisine girilir. Bu vadiden çıkmak için, Narat Geçidi'ni (Harita III) aşmak gerekir; daha sonra Kunje nehri vadisine gelinir. *Si yü t'u çi* (XII, s. 8 v°) T'u-küe'lerin güneydeki otağlarını Kunje kıyılarına yerleştirirken bütünüyle haklı gözüküyor. Narat Geçidi'ni aşarak Kunje vadisinden Yulduz vadisine geçme olanağı, bu yolu içeren Kulca'dan Urumçi'ye uzanan güzergâhı tasvir eden *Si yü şui tao ki* (III, s. 25 r°) tarafından kanıtlanmıştır. Kuzey otağına gelince, durumu saptamak daha zor; bununla birlikte, birisi şimdiki Kulca civarlarında, diğeri Ebi-nor Gölü bitişiğinde olmak üzere iki ayrı otağın bulunduğu kesin.

T'ie-le (Tölös)'ler, K'iu-tse (Kuça) ve batı bölgelerinin birçok barbar (Hu) krallıkları onlara itaat arzettiler. Boyları arasında karışık olarak Tu-lu ve Nu-şi-pi (Nou-che-pi) kabileleriyle Ko-lo-lu (Karluk) Ç'u-yüe, Ç'u-mi ve İ-wu (Hami) boyları bulunur. Genellikle gelenekleri T'u-küe'lerinkiyle aynı, fakat konuşma biçimleri biraz farklıdır. Subay olarak her zaman kağanın oğulları ya da küçük kardeşleri arasından veya akrabalarından şe-hu (yabgu)'ları ve t'e-le (tegin)leri vardır; ayrıca i-kin, kü-li-ç'o, yen-hung-ta, hie-li-fa, t'u-t'un (tudun), se-kin vb. adında, görevlerini tevarüsen alan görevlileri vardır.

Ta-ye[30] dönemi boyunca, Sui hanedanı imparatoru Yang'ın hükümdarlığı altında Ç'u-lo Kağan, küçük kardeşi Küe-ta şad [Kül Tardu Şad] ve Ta-nai

Tegin'le[31] saraya gitti. Sonra, Kao-li'ye düzenlenen sefer sırasında İmparator Yang'a eşlik etti. Ona Ho-sa-na Kağan adı verildi. Kiang-tu karışıklıkları ansızın başladığında, Yü-wen Hua-ki'yle birlikte nehrin kuzeyine gitti ve Hua-ki (?) yenilince Ç'ang-an'a geri geldi. Kao-tsu, onun şerefine oturduğu yerden indi ve onu kanşılayarak yanına oturttu; ona Kuei-i (Adalete döndüren)[32] bölgesel kral unvanını verdi. (Ç'u-lo), Kao-tsu'ya büyük bir inci sundu. O da şu sözlerle kendisine teşekkür ederek hediyeyi kabul etmedi: "İnci ve iyi niyet çok değerli şeyler; benim için, değerli olan şey samimi bir kalptir; incinin ne kıymeti vardır ki."

30 Daha kesin olarak, 611 yılında.

31 [s. **305'den ek:** Ta-nai tegin'in T'ang-şu'nun CX. Bölümünde yer alan biyografisinde adı Şe Ta-nai olarak geçmektedir.]

32 *Tung kien kang* mu'ya göre bu olay 618 yılının 11. ve 12. ayları arasında cereyan etmiştir.

(Ç'u-lo) ve Şi-pi[33] çeşitli sebeplerden dolayı birbirlerine karşı düşmanlık besliyorlardı. Ç'u-lo başkentte bulunduğu sırada, Şi-pi onun öldürülmesi talebiyle elçi gönderdi. Kao-tsu buna razı olmadı. Kurmayları Kao-tsu'yu şu sözlerle eleştirdiler: "Eğer şimdi onu teslim etmezseniz, bu bir kişiyi korumak, bütün krallığı kaybetmek olacaktır. Daha sonra bu sizin için kesinlikle bir sıkıntı sebebi olacaktır." T'ai-tsung[34] şöyle cevap verdi: "Bu adam son çare olarak bizim yanımıza destek istemeye geldi; onu öldürmek adalete sığmaz". Kao-tsu'ya yoğun uyarılar yapıldı; bu yüzden duyguları yavaş yavaş değişmeye başladı. Uzun bir sürenin sonunda, çaresiz, Ho-sa-na'yı sarayın iç salonuna getirtti ve onunla birlikte kendini içkiye verdi; sonra onu Çeng-şu-şeng'e yolladı. O da onu Kuzey Türkleri'nin elçilerine teslim etti ve onu öldürdüler (619)[35] T'ai-tsung iktidara gelince, usulüne uygun olarak kabrinin değiştirilmesini emretti.

33 Kuzey Türkleri Kağanı.

34 O sıralar müstakbel imparator T'ai-tsung'un yalnızca Ts'in Kralı sıfatı vardı; T'ang-şu'nun bu olaylarla ilgili rivayetinde bu isimle zikredilmektedir.

35 *T'ung kien kang mu'ya* göre, bu cinayet 619 yılının sekizinci ya da dokuzuncu ayında işlenmiştir.

Küe-ta şad[36] [Kül Tardu Şad] önceleri Hui-ning'de[37] ikamet ediyordu; üç binden fazla süvarisi olan bir ordusu vardı; Sui hanedanı yıkılınca kendini Küe-ta [Kül Tardu] Kağan ilan etti. Wuti (618'den 626'ya) döneminin başlangıcında, Çin'e boyun eğdiğini bildirmek için bir elçi yolladı; ona Tu-

wu kuo-pa küe Kağan unvanı verdiler ve himmet ettiler. Daha sonra Li Kui (619)[38] tarafından yok edildi.

[36] Bu kişi Sui'lerin tarihinde Ta-tu kuan adıyla geçen kişiyle aynı olmalıdır.

[37] Kan-su eyaletine bağlı Lan-şu vilayetinin Tsing-yüan ilçesi.

[38] 617 de kendine Leang kralı unvanı alan Li Kui, 619 yılında T'u-ku-hunların saldırısına uğradı ve öldürüldü; fakat, daha önce Küe-ta Kağan'ı yenmişti.

Ta-nai tegin[39], Ho-sa-na Kağan'la beraber Sui hanedanının Ta-ye[40] dönemi sırasında Orta Krallığa sığınmaya geldi, sonra Leao-tung seferinde İmparator Yang'a eşlik etti. Yaptığı hizmetlere karşılık ona *kin-tse kuang-lu ta-fu* unvanı verildi. Daha sonra kabilelerini Lou-fan[41] (topraklarına) dağıttı. Kao-tsu savaşa başlayınca Ta-nai, ordularının başında çarpışmalara katıldı.[42] Sui generali Sang Hien-ho, Yin-ma Ch'üan'da ansızın adalet ordusuna[43] saldırdı; ordunun büyük bir bölümü kaçıp oraya buraya dağıldığı bir sırada, Ta-nai birkaç yüz süvarinin başında (Sang) Hien-ho'yu arkadan kuşatmak için bir çıkış buldu ve hazırlıksız olduğu bir anda baskın düzenleyerek onu büyük bir bozguna uğrattı[44]. Harekat bitince ona *kuang-lu ta-fu* unvanı verildi; sonra, başkente düzenin sağlanması için canla başla hizmet vermeye devam etti. Hediye olarak beş bin parça (ipek) sunuldu ve Şi (Che) soyadı verildi.

[39] Ta-nai'ın yaşam öyküsü T'ang-şu'da anlatılmaktadır, (bölüm CX) fakat Ho-sa-na Kağan'la yakınlığının ne olduğunu anlaşılmıyor.

[40] 611 yılında.

[41] Hin ikinci valiliği, Şan-si eyaleti.

[42] *T'ung kien kang* mu'ya göre, A-şi-na Ta-nai 13. ta-ye (617) yılının yedinci ayından itibaren yeniden T'ang'lara bağlanıyor. Aynı esere göre, Ta-nai ismi Ta-no olarak telaffuz edilmeliydi.

[43] Yani T'ang ordusu.

[44] T'ang ordusu Sang Hien-ho'nun ordusu karşısında tutunamıyordu, fakat Ta-nai'ın eşsiz girişimi, zaferin yönünü değiştirdiğinde çoktan dağılmaya başlamıştı.

Wu-ti döneminin (618-626) başında, T'ai-tsung[45], Sie Kü'le-ri[46] ortadan kaldırdığında [Ta-nai] ona eşlik etti. Wang Şi-Ç'ung'un itaat altına alınışı, Tou Kien-te ve Liu Hei-ta'nın[47] ortadan kaldırılışı sırasında da imparatorun yanındaydı. Bütün bu seferler sırasında dikkate değer bir cesaret sergiledi. Ona saraydan üç kız ile on bin parça alacalı ipek verildi. Üçüncü çeng-ku-

an yılında (629), sağ muhafızları büyük generali ve ‘Feng (Fong) bölgesi müfettiş komutanlığı’ rütbelerine terfi ettirildi; T’ou dükü unvanı ve üç yüz hanelik bir tımar aldı. On ikinci yılda (638) öldü. Ölümünden sonra ise ‘krallığı ayakta tutan büyük general’ nişanı verildi.

45 O sırada T’ai-tsung yalnızca Ts’in Kralı sıfatına sahipti.

46 617’de, Sie Kü Ts’in Kralı unvanını almıştı; 618 yılında Li Şi-min’e (gelecekteki T’ai-tsung) yenik düştü.

47 619 yılında haksız yere Çeng Kralı unvanını benimseyen Wang Şi-ç’ung, 621 yılının yazında Li Şi-min’e boyun eğmesine istinaden imparator unvanını benimsedi; müttefiki Tou kien-te o sırada hapsettirildi ve öldürüldü; generali Liu Hei-ta ise takip eden yılın üçüncü ayında bozguna uğratıldı.

Ho-sa-na daha önce Sui’lere saygı sunmak için gelmiş ve İmparator Yang tarafından alıkonulmuş olduğundan, halk tahta onun amcasını oturttu. Bu, Şe-kui Kağan’dı.

Şe-kui Kağan, Ta-t’u Kağan’ın küçük oğluydu; iktidara geldikten sonra, topraklarını genişleten ilk kişiydi. Doğuda, Kin-şan’a (Altay) kadar gitti; batıda, denize kadar gitti; Yü-men’in (kuan) batısında, çeşitli krallıkların tamamı onun egemenliği altına girdi. Bu yüzden Kuzey Türkleri’nin rakibi oldu. Otağını Kiu-tse’nin (Kuça) kuzeyine, San-mi dağına kurdu. Sonra öldü. Yerine küçük kardeşi T’ung şe-hu (yabgu) Kağan[48] geçti.

48 *T’ung kien kang* mu’nun (XXXVIII, s. 7 v°) bir notuna göre T’ung, kağanın şahsî ismidir; Şe-hu kelimeleri Türk unvanı yabgunun eş anlamlısıdır. T’ung şe-hu Kağan çoğu kez sadece Şe-hu Kağan olarak adlandırılmış; Persia’yla ilgili küçük tanıtma yazısında (Üçüncü Bölüm’e bkz.), bu kağanın 619 yılından daha önce tahta çıktığını belirten metinde de bu isimle zikredilmiştir.

T’ung şe-hu (yabgu) Kağan, yiğit ve becerikli biriydi; muharebede ve hücumda eşsizdi; bu sayede, kuzeyde T’ie-le (Tölös)leri kendine bağladı. Batıda Po-ssu’ya (Po-se/Persia) karşı mücadele etti; güneyde, Ki-pin’in (Gandahar) komşusu oldu; bütün bu ülkeler ona itaatlerini gösterdiler. Yüzbinlerce okçusu vardı; batı ülkelerinde hakimiyeti vardı ve onlara sahip oldu. Wu-sunlar’ın (İli vadisi) eski toprağının sahibiydi. Ayrıca, otağını Şe (Taşkent) Krallığı’nın kuzeyine, Ch’ien-ch’üan’a[49] taşıdı. Batı ülkelerinin çeşitli krallıklarının başlarında yöneticilerin hepsine si-li-fa unvanı verdi ve ayrıca onları gözetim altında tutup yönetmek, yükümlülükleri ve vergileri kontrol etmek için bir tu-tun (tudun) gönderdi. Batının (barbar) Jung’ları hiç bu kadar güçlü olmamışlardı.

49 İsmi “bin kaynak” demek olan bu yerleşim yeri Hsüan-tsang tarafından ziyaret edilmiştir. (Vie, s. 58); Evliya-Ata yakınında aynı ismi taşıyan nehrin üzerindeki Talas şehrinin 150 li doğusunda bulunuyordu.

Üçüncü wu-ti yılında (620), T’iao-çi[50] ülkesinden gelen büyük yumurtalardan sunmak için Çin sarayına bir elçi gönderdi. Bu sırada kuzey Türkleri huzursuzluk çıkarıyorlardı. Kao-tsu birçok kez onu cesaretlendirme lütfunda bulundu ve kuzey barbarlarına karşı bir plan düzenlemek için kuvvetlerini onunkilerle birleştirmeye teşvik etti. T’ung şe-hu (yabgu) buna razı oldu. Beşinci yıl (622), kışın, büyük bir ordu sefere koyulmak üzereydi. Hie-li Kağan[51] [Kat İl-han] bunu öğrendi ve çok korktu; birbirlerine karşı savaşmamaları için tekrar T’ung şe-hu (yabgu) ile dostane ilişkiler kurmaya çalıştı.

50 *Kiu T’ang-şu’da* (bölüm I) okuduğumuza göre, ikinci wu-ti (619) yılında, 7. ve 8. aylar arasında, “Batı Türklerinin Şe-hu (yabgu) Kağanı ve Kao-ç’ang kralı saraya saygılarını sunmak ve tartuk takdim etmek için elçiler gönderdiler” - Üçüncü yıl (620), üçüncü ay, k’ui yu günü, Batı Türklerinin yabgusu Şe-hu Kağan ve Kao-ç’ang kralı K’ü Pe-ya, saraya saygı sunmaları ve vergi götürmeleri için elçiler gönderdiler. Türkler tartuk olarak T’iao-çi’den gelen büyük kuşlardan sundular. - Hirth, T’iao-çi’yi Babil ile özdeşletirmektedir. *(China,* s.144)
51 Kuzey Türkleri kağanı.

Daha sonra T’ung şe-hu (yabgu) evlenmek için bir prenses istemek amacıyla Çin sarayına elçi gönderdi. Kao-tsu etrafını saran bakanlara dedi ki: “Batı Türkleri bizden çok uzaklaştılar; tehlike zamanında kuvvetlerini bizimkilerle birleştirmediler; şimdi desti izdivaç talep ediyorlar. Ne karar almak lazım?” Feng Te-i[52] şu cevabı verdi: “Şimdilik yapmamız gereken şey, her şeyden önce uzaklaşmış olanlarla birleşmek ve yakın olanlarla savaşmak; olayları iyi ölçüp biçmektir. Kuzey barbarlarını sindirmek için evliliğe razı olmamız gerekiyor; birkaç yıl içerisinde, Orta Krallık parlak bir hale geldiğinde, yavaş yavaş ne yapmak gerektiğini düşünebiliriz”. Böylece Kao-tsu evliliğe izin verdi. Kao-p’ing kralı Tao-li’ye Batı Türklerinin ülkesine gidip birleşmesini emretti. T’ung şe-hu (yabgu) bundan çok mutlu oldu. Fakat bu arada Hie-li Kağan, birkaç yıl ardı ardına T’ung şe-hu’nun topraklarına zarar vermiş ve Batı barbarlarına giden yol tıkanmıştı. Bu yüzden evlilik fiilen gerçekleşmedi.

52 Te-i denilen Feng Lüan için bkz., *Kiu T’ang-şu,* bölüm LXIII ve *T’ang-şu,* bölüm C.

Birinci çeng-kuan yılı (627), T’ung şe-hu, Çin sarayına çivi şeklinde on bin mücevherle incelikle süslenmiş altın bir kemer ve beşbin at sunmak üzere Çen-çu T’ung se-kin’i Kao-p’ing[53] kralı Tao-li ile beraber gitmesi için görevlendirdi.

53 Daha önce Kao-p’ing kralı Tao-li’nin T’ung şe-hu Kağan’ın nezdinde Çin imparatorunun elçisi olduğunu görmüştük. Bu durum onun Batı Türkleri yanında yer almasını açıklamaktadır.

Bu sırada, T’ung şe-hu[54] (yabgu), gücüne ve servetine güvenerek halka kötü davranıyordu; boylarındaki insanlarının hepsi ondan nefret ediyorlardı. Ko-lo-lu (Karluk)’lar büyük bir mevcutla ona karşı ayaklandılar. Onun Orta Krallıkla sıhrî yolla akraba olmasından memnun olmayan Hie-li Kağan, ona zarar vermek için birçok kez ordu yolladı; ayrıca T’ung şe-hu (yabgu)’ya şunları demesi için insanlar gönderdi: “Eğer T’ang’ların evine prensesle görüşmeye giderseniz, zorunlu olarak benim topraklarımdan geçmeniz gerekiyor”. T’ung şe-hu (yabgu) bundan huzursuz oldu. Evlilik gerçekleşmeden önce, Mo-ho-tu hu k’ü-li si-p’i Kağan adıyla tahta geçen amcası tarafından öldürüldü.

54 T’ang-şu’nun (CCXVII, b, s. 3 r°) Sie-yen-t’o’lar hakkındaki kısa yazısında Şe-hu’nun ikinci çeng-kuan yılında (628) öldüğünü belirtilmektedir; fakat bu kanıt, 630 yılının başına doğru Şe-hu Kağan’ı bizzat ziyaret eden Hsüan-tsang’ın verdiği bilgilerle örtüşmemekte-dir. *(Vie*, Julien çevirisi, s. 55) Buna göre Şe-hu Kağan ancak 630 yılında ölmüş olabilir.

T’ai-tsung, T’ung şe-hu’nun ölüm haberini alınca büyük üzüntü duyarak, öldüğü yere sunu olarak takdim edilmek ve yakılmak üzere yeşim taşından mamül eşyalar ve adamlar gönderdi; ama ülke karışıklık içinde olduğundan elçiler yolculuklarını tamamlayamadan durdular.

Mo-ho-tu hu k’ü-li si-p’i[55] Kağan, önceden Türklerin belli bir kesiminin bağımsız reisiydi ve küçük bir kağandı. Şimdiyse kendini büyük kağan ilan etmişti; fakat halkı ona boyun eğmedi. Nu-şi-pi kabileleri ortak bir kararla Ni-şu Mo-ho (baga) Şad’ı tahta kotardılar, ama Ni-şu buna razı olmadı. Bu sırada T’ung şe-hu (yabgu)’nun oğlu Tie-li Tegin, Mo-ho-tu tehdidinden gelen tehlikeleri önlemek için K’ang-kü’ye (Soğdiyana) kaçmıştı; Ni-şu oraya onu bulmaya ve iktidarı teslim etmeye gitti. Adı, İ-pi po-lo Si Şe-hu (yabgu) Kağan’dı [İrbis Bolun-cabgu Han]. Her ikisi de aralarındaki husumete son vermemekle birlikte saraydan gelin almak amacıyla Çin’e elçiler gönderdiler. T’ai-tsung onlara şöyle cevap verdi: “Krallıklarınız

karışıklık ve düzensizlik içinde; kim tegin kim tebaa, bu hâlâ belli değil. Çarpışmalar ve mücadeleler bitirilmedi; evlilikten nasıl bahsedebiliyorsunuz?” Kısacası, evlenme tekliflerini kabul etmedi.

55 Kun kelimesi şüphesiz bir baskı hatasıdır ve önceki paragraftaki gibi p’i olarak okunmalıdır.

Her ikisine de kabilelerine sahip çıkmaları ve birbirleriyle savaşmaya son vermeleri tavsiyesinde bulundu. Fakat daha önce Batı Türklerine bağlanan ve tebaa haline gelin T’ie-le (Töles) kabileleri ve Batı bölgesindeki çeşitli prensliklerin tamamı onlara karşı ayaklandılar. Bu durum, hakanlığın harabeye dönmesine sebep oldu.

Si Şe-hu [İrbis Bolun-cabgu Han], eski hükümdarın oğlu olarak, halkın sevdiği bir kişiydi; Batı bölgesinin kağanı olan Tu-lu Kağan’a Mo-ho-tu Kağan’ın boylarının yiğit beyleri kalabalık bir şekilde boyun eğmeye geldiler. Mo-ho-tu’ya saldırmak için tekrar savaşa girdi ve onu büyük bir bozguna uğrattı. Mo-ho-tu, Kin-şan (Altay)’da saklandı; daha sonra Tu-lu Kağan tarafından öldürtüldü. Bunun üzerine halk Si Şe-hu (Yabgu)’ya ulu kağan unvanını verdi.

Si Şe-hu (yabgu) Kağan iktidara gelince büyük bir askeri sefer düzenledi ve kuzeyde T’ie-le (Tölös)’leri egemenliği altına aldı; fakat Sie-yen-t’o (Sir-Tarduş)lar ayaklandılar ve ona saldırdılar; kağan, umulanın aksine onları mağlup etti. Si Şe-hu (yabgu) acımasız ve sert mizaçlıydı. İftiralara kanardı. Komuta etme ve yönetme sanatına vakıf değildi.

(Örneğin) Si Şe-hu (yabgu)’ya pek çok hizmet veren ve bu yüzden ‘küçük kağan’ unvanı alan bir İ-li Kağan vardı. Yabgu, aslı astarı olmayan bir suç yüzünden onu ve ailesini öldürttü. Kimse kendini güvende hissetmiyordu. Si Şe-hu (yabgu) Ni-şu’dan sürekli şüpheleniyor ve gizlice ona karşı tedbirler almaya çalışıyordu; o sırada Ni-şu başını alıp Yen-k’i’ye (Karaşar) gitti. Daha sonra Mu-pi Tarkan ile Türklerin ve Nu-şi-pi’lerin önde gelen beyleri beraber bir komplo düzenleyerek ona saldırdılar; Si Şe-hu (yabgu) çevik süvarilerinin eşliğinde K’ang-kü’ye (Soğdiyana) sığındı ve orada öldü. Devletin ileri gelenleri Ni-şu’yu bulmak için Yen-k’i’ye (Karaşar) gittiler ve onu iktidara getirdiler. Ni-şu, Tulu Kağan olarak da bilinir.

Tu-lu Kağan Ni-şu’nun bir diğer adı da Ta-tu Kağan’dı.. Babası Mo-ho Şad önce T’ung şe-hu (yabgu)’nun hizmetindeydi. Ta-tu, Wu-ti (618-626) döneminde Çin’in başkentine gitti. O sıralarda T’ai-tsung barbarlara karşı

iyi davranmaya çalışıyordu. Ona dostluk ve nezaket gösterdi. Aralarında birbirlerini ağabey-kar-deş gibi görecekleri konusunda bir anlaşma yaptılar. Ni-şu kağan olunca imparatora bir elçi göndererek ona tâbi olmak istediğini bildirdi. İmparator bir elçi yollayarak ona onursal bir isim, davul ve arma gönderdi. Yedinci çeng-kuan yılında (633), (imparator) ikinci dereceden bir hung-lu olan Liu Şan-in'i, krallığında ona Tun a-leu-wu hi-li-pi Tu-lu Kağan unvan beratını vermek için yolladı. Ni-şu, bir sonraki yıl (634) öldü. Ağabeyi T'ung-o Şad iktidara geldi ve Şa-po-lo T'ie-li-şi Kağan [Işbara Tölis-Şad Han] unvanını aldı.

Şa-po-lo T'ie-li-şi Kağan, dokuzuncu çeng-kuan (635) yılında dest-i izdivaç talebinde bulunmak ve beş yüz at sunmak için Çin sarayına bir nâme gönderdi. Saray, ona bolca destek ve teselli vermekle yetindi, ama evliliğe razı olmadı.

Daha sonra T'ie-li-şi'nin hakanlığı on kabileye bölündü; her boyun başında bir bey vardı. Bunlara on şadlar deniliyordu. Her şad hediye olarak bir ok almıştı. Bu yüzden onlara 'on oklar' denildi. Bundan başka on oklar, her kolda beş ok olmak üzere sağ ve sol kollara ayrıldı. Sol kol beş Tu-lu boyundan oluşuyordu ve her birinin başında bir ç'o (çur) vardı. Bir çur bir oku komuta ediyordu. Sağ kol ise beş Nu-şi-pi boyundan oluşuyordu. Bunların başında da büyük se-kinler bulunuyor ve her se-kin bir oku komuta ediyordu. Umumî adları 'on-ok'lardı; daha sonra 'ok' boy anlamında kullanıldı ve her bir okun başında bulunan büyük beylere büyük kumandanların adları verildi. Beş Tu-lu boyu Sui-şe'nin (Suy-âb, Tokmak'ın güneyinde) doğusunda ikamet ediyordu; Beş Nu-şi-pi boyu ise Sui-şe'nin batısında yaşıyordu. Bu andan itibaren asıl isimleri on aile adının kabilelere verilmesi ile oluştu.

Kendi halkı ve daha önce tebaası iken ayrılanlar T'ie-li-şi'yi saymamaya başladılar. Kağan kendi T'ung t'u t'un (tudun)unun[56] ani bir saldırısına uğradı; kurmay heyeti kaçtı ve dağıldı; T'ie-li-şi, çevresindeki yüz kadar bahadırın başında (saldırganlara karşı) birçok kez savaştı; T'ung t'u t'un (tudun) üstünlük sağlayamadı ve çekildi; T'ie-li-şi kaçtı; ağabeyi Pu-li Şad [Böri Şad] ile beraber Yen-k'i'de (Karaşar'da) bekindiler.

56 T'ung kelimesi, T'ung şe-hu Kağan unvanındakiyle aynıdır.

Bu sırada A-si-ki k'üe se-kin[57] T'ung t'u-t'un (tudun) ve diğerleriyle birlikte Yü-ku Şad[58]'ı Büyük Kağan ve T'ie-li-şi'yi Küçük Kağan olarak nasbetmeye davet olundular. T'ung t'u-t'un (tudun) öldürüldü; Yü-ku Şad'ın ordusu ise kendi se-kinleri tarafından bozguna uğratıldı. T'ie-li-şi dönüp eski topraklarına kavuştu. Nu-şi-piler, Ç'u-miler ve diğerlerinin tamamı T'ie-li-şi'ye itaat ettiler.

57 A-si-ki k'üe'nin bu unvanı, daha ileride Nu-şi-pi boylarının beş se-kin'inden birincisi gibi belirtilmiş olan A-si-kie k'üe se-kin ile özdeş olması gerekiyor.

58 Bu çalışmanın üçüncü bölümünün bir metninde de aynı Yü-ku Şad geçmektedir. Onu Hie-li Kağan'ın oğlu olan Kuzey Türklerinin Yü-ku Şad'ı ile karıştırmamak gerekir.

On ikinci yıl, batı boyları Yü-ku Şad'a İ-p'i [İrbis] Tu-lu unvanını verdiler. İ-p'i Tu-lu Kağan iktidara geldiğinde, T'ie-li-şi'yle büyük savaşlar yaptı; her iki ordudan da çok ölenler oldu; her biri işten ellerini çektiler ve başlarını alıp gittiler. O sırada (İ-p'i Tulu Kağan) T'ie-li-şi ile toprakları ikiye bölüştüler; İli[59] nehrinin batısındaki topraklar Tu-lu'ya kaldı; doğudaki topraklar ise T'ie-li-şi'nin hakkına düştü. Sonra Tu-lu Kağan otağını Tsu-ho[60] tepesinin batısına kurdu ve onu kuzey ordası olarak adlandırdı. Bu sırada Küe-yüe-çi[61], Pa-si-mi (Basmal)[62], Po-ma[63], Kie-ku[64] (Kırgız), Ho-sin[65] ve Ç'u-mu-kun [Çümügün][66] beyleri ona tâbi oldular

59 Bu vadiyi sulayan İli nehri. Eğer metnin devamı dikkatle okunursa, burada kesinlikle bir hata olduğu görülecektir. Tu-lu, İli nehrinin doğusundaki (batı kısmındaki değil) topraklara ve T'ie-li-şi de bu su akıntısının batısındaki topraklara sahipti (doğusundakilere değil). Aslında: 1) İli'nin doğusundaki topraklar Batı Türklerinin toprakla rının kuzeydoğu kısmını temsil ediyor ve bu nehrin batısındaki topraklar bu ülkenin güneybatı kısmını oluşturuyor veya Tu-lu'nun ikametgâhı kuzey ordası olarak adlandırılıyordu; oysa T'ie-li-şi'nin halefi Şe-hu Kağan'ın ikametgâhı güney otağıydı; 2) Tu-lu'ya bağlı halklar, batı Türklerinin kuzeyinde veya doğusunda yerleşmiş olan Basmallar, Po-malar, Kırgızlar ve Ç'u-mu-kunlardır; 3) T'ie-li-şi'nin halefi Şe-hu Kağan'ın devletinin batı sınırını İli nehri teşkil ediyordu; 4) Bunlar Nu-şi-pi boylarıdır, yani T'ie-li-şi ve halefi Şe-hu Ka-ğan'ın tebaasını oluşturan Batı Türklerinin batı boylarıdır. - *Si yü t'u çi,* metnin bu hatasını kabul etme yanılgısına düştüğü için, Tsu-ho dağını (bölüm XXII, s. 10 r°) boş yere Kulca'nın güneyindeki Bug-ra-ula dağı olarak göstermeye çalışıyor.

60 Bu dağın yeri tespit edilememiştir; bkz. önceki notun sonu.

61 Üç kelimeyi bir halk adı olarak düşünüyorum, fakat bu, ancak iyice araştırdıktan sonra kabul edeceğimiz bir addır, çünkü onu hiçbir yerde bulamadım.
62 Pa-si-miler Thomsen tarafından *(Orhon Yazıtları,* s. 178, n. 88) Bilge Kağan kitabesinde söz konusu olduğu gibi, Basmıl (veya Bas-mal)'larla özdeşleştirilmişlerdir. 720 yılında Pa-si-mi'lerin Pei-t'ing şehrinde bulunduğunu biliyoruz (Guçen yakınında; Bkz. Güzergah II, g. Bölüm). Fakat metnimizi yazmakta olduğumuz tarihe yani yaklaşık bir yüzyıl geriye gittiğimizde, Pa-si-mi'lerin biraz daha farklı bir yurtlarının olması muhtemel; çünkü Pei-t'ing bölgesi o sırada Ç'u-yüe'lerin elindeydi (ileriye bakınız) [s. **305'deki ek ve düzeltme:** Tse çi t'ung kien'in 720 yılının on birinci ayına ait bir nottan Pa-si-mi beylerinin A-şi-na soy adına sahip bulunduklarını ve Türk halkından olduklarını öğreniyoruz. Pei-t'ing (Bişbalık) şehrinde yaşıyorlardı. *Si yü t'ung wen çi* (I, s. 14 r°) Pa-si-mileri Narın-h'o-pog'a yerleştirmektedir. Hiçbir haritada bulamadığım bu yer Çugu-çak'ın doğusundaki H'opog nehrinin sahilleri üzerinde bulunsa gerektir. Muhtemelen Pa-si-miler VIII. Yüzyıl başlarında Bişbalık bölgesini işgal etmek için oradan gelmişlerdir.]
63 *T'ang-şu,* aynı şekilde telaffuz edilen bir ibare vermektedir. "Po-ma'lara aynı zamanda Pi-ch'i veya O-lo-çi de derler. Toprakları Türk-ler'in kuzeyinde ve (Çin) başkentine 14000 li uzaktadır. Akarsuları ve meraları takip eder, ayrıca dağlık bölgelerde yaşamaktan hoşlanırlar. Otuz bin seçkin askerleri vardır. Toprakları her zaman karla kaplıdır; oradaki ağaçlar her zaman yeşildir (çam ağaçları); tarlaları sürmek için atları kullanırlar; oradaki atların (ma) hepsi beneklidir (po). Bu ülkenin (Po-ma) adı buradan gelir. Kuzeyde denize kadar uzanırlar. At yetiştirdikleri halde, onlara binmezler; temel gıdaları mayalanmış kısrak sütüdür [kımız]. Kie-ku (Kırgız)'lara karşı savaşmayı seviyorlar. Bu insanların görünümü Kie-ku (Kırgız)'larınkine çok benzer, fakat birbirlerinin dillerini anlamazlar. Hepsi saçlarını kesiyorlar; karaağaç fidanının kabuğundan yapılmış kalpakları var. Odun parçalarını bir kuyu bariyeri gibi olacak şekilde düzenliyorlar ve onları karaağaç fidanının kabuklarıyla kaplıyorlar; evlerini yapmak için kullandıkları şey budur. (Grupların) her birinin kendi beyi var ve birbirlerine boyun eğmezler. *(T'ang-şu,* CCXVII, s. 7 v°)"
64 Kie-ku, Çinli'lerin Kırgızlar için kullandıkları adlardan biridir; bkz. *T'ang-şu,* bölüm, CCXVII, b., s. 7 v; W. Radloff, *Die Alttürkischen Inschriften der Mongolei,* s. 425-426; Thomsen, *Orkon Yazıtları,* s. 140; Hirth, *Nachworte,* s. 40.
65 Bu hakla ilgili herhangi bir kayıt bulamadım. Bunu Soğdiyana'nın dokuz Çao-wu devletinden biri olan beyliğiyle kesinlikle karıştırmamak gerekir. *(T'ang-şu,* CCXXI, b. s. 1 r°)
66 Metin burada düzeltme veriyor. Ç'u-şui-kun; fakat şui karakterini mu olarak düzeltmek gerektiği açıktır. Ç'u-mu-kunlar beş Tu-lu kabilesinden biriydi (ileriye bakınız).

T'ie-li-şi, on üçüncü yılda (639), t'u-t'un (tudun)larının ve se-li-fa'larının Yü-ku Şad'la birlikte kendisine karşı zorluk çıkartmak için kurdukları komplolara maruz kaldı. T'ie-li-şi, çaresiz bir şekilde bilâhare son nefesini vereceği Pa-han-na (Fergana)'ya kaçtı. Nu-şi-pi boylarının beyleri, Kia-na'nın oğlu ve T'ie-li-şi'nin küçük kardeşi olan Po-pu tegin'i aramaya

gittiler ve onu iktidara getirdiler. Adı, İ-p'i Şa-po-lo şe-hu [İrbis Işbara Cabgu] Kağan'dır.

İ-p'i Şa-po-lo şe-hu Kağan iktidara geldiğinde, otağını Sui-ho[67] nehrinin kuzeyine kurdu ve ona güney ordası adını verdi; İli nehri, doğu sınırını teşkil ediyordu. O sırada K'iu-tse (Kuça), Şan-şan (Lop-nor'un güneyinde), Tsü-mo (Hotan'ın doğusunda) T'u-ho-lo (Toharistan) Yen-k'i (Karaşar), Şe (Taşkent), Şi (Keş), Ho (Zarafşan'ın güneyinde)[68], Mu (Sirderya'nın batısında), K'ang (Semerkand) beyliklerinin tamamı onun atadığı yöneticileri kabul ettiler. İ-p'i Şapolo, daha sonra Çin sarayına saygı sunmak ve tartuk götürmek üzere bir elçi gönderdi; T'ai-tsung onu avutmak ve cesaretlendirmek için mühürüyle onaylanmış bir ferman yayınladı; on beşinci çeng-kuan (641) yılı, ordunun sol kanat generali Çang Ta-şi'ye bu yazıyı kağana vermeye gitmesini ve ona bir davul ve sancak sunmasını emretti.

67 *T'ang-şu'da* böyle. *Si yü t'u* çi'nin bunu Issık-kul'un kuzeydoğusuna yerleştirmesi, bana göre çok zayıf bir kanıta dayanmaktadır. Dolayısıyla bu su akıntısının yerini tam olarak tespit edemiyoruz.

68 Daha kesin bir saptama için, bkz. Marquart, *Chronologie*, s. 59.

Bu sarada, Tu-lu Kağan ve Şe-hu (yabgu Kağan) defalarca birbirlerine saldırdılar. Tu-lu, imparatorluk sarayına bir elçi gönderdi; T'ai-tsung, ona samimiyet ve mutabakat kurallarını anlattı.

O sıralar Tu-lu'nun pek çok askeri vardı ve gittikçe güçleniyordu. Batı ülkelerinin çeşitli beyleri tekrar ona itaat arzetmeye geldiler. Tu-lu, kısa bir süre sonra Şe (Taşkent) tudununu Şe-hu (yabgu)'ya saldırmakla görevlendirdi. Tudun, onu tutuklayarak Tu-lu'ya gönderdi; daha sanra (Şe-hu Kağan) öldürüldü.

Tu-lu Kağan tahta geçtiğinde, bazı Nu-şi-pi boyları ona kalpten itaat etmemişlerdi. Bunların tamamı ona karşı ayaklandılar. Tu-lu, askerlerinin tekrar başına geçti, T'u-ho-lo'ya (Toharistan) saldırdı ve onu ezdi. Gücüne güvenerek batı ülkelerini canının istediği gibi yönetti ve İ (Hami) ilçesini yakıp yıkmak için askerlerini gönderdi; An-si askeri valisi Kuo K'o[69] iki bin hafif süvarinin başına geçerek ona saldırmak amacıyla U-ku sınırına gitti ve onu yendi. Tu-lu, ayrıca T'ien-şan[70] şehrini kuşatmak için Ç'u-yüe, Ç'u-mi ve diğer göçebe boylarını gönderdi; Kuo K'o onlara tekrar saldırdı ve geri attı. (Kuo) K'o zaferinden istifade ederek ilerledi ve Ç'u-yüe se-

kininin ikamet etmekte olduğu şehri aldı; savaş kaçaklarını izledi ve Ngo-suo[71] dağına vardı, binden fazla baş kesti; Ç'u-mileri itaat altına alarak geri döndü.

69 Diğer metinlerde göreceğimiz gibi bu kişinin asıl adı Kuo Hiao-k'o idi. Hiao kelimesi burada unutulmuş. Kuo Hiao-k'o'nun yaşam öyküsü *Kiu T'ang-şu'da* bulunuyor, bölüm LXXXIII ve *T'ang-şu*, bölüm CXI'da anlatılmaktadır.

70 Turfan'ın güney batısında, Bukun ve Toksun'un arasında (Bkz. Güzergah I, s. 26)

71 Ngo-suo dağının, Urumçi'nin batısına 300 li'den daha uzakta, Katun tepeleri çemberinde bulunması gerekiyordu. *Si yü t'u* çi'de (bölüm XXI, s. 4 vo) bu konuda şöyle deniliyor: "T'ang döneminde, Ç'u-yüe boyu Kin-man ilçesinde yaşıyor ve Pei-t'ing askeri valiliği sınırları içinde bulunuyordu; bugün burası Urumçi'nin doğusunda ve Bogdo ula'nın kuzeyindeki bölgedir. Ç'u-mi boyu Ç'u-yüe'lerin batısında, Manas Gölü'nün (veya Manas nehrinin) solunda ve sağında ikamet ediyordu. Katun Bogdo ula tepelerinin kuzeyinde olması gerekiyordu. Tu-lu (Kağan) T'ien-şan şehrini kuşatmaya gelmek için Ç'u-yüe'lerin ve Ç'u-milerin askerleriyle gelmesi sırasında sözü edilen yer, Urumçi'nin doğusundaki Bogdu ula'dır. Fakat, (Kuo) Hiao-k'o onu izledi, korkusuzca savaştı. Kuo Hiao-k'o, önce Ç'u-yüe'lerin şehrini ele geçirdi ve daha sonra Ngo-suo dağına ulaştı. Şu halde Ngo-suo dağı kesinlikle Ç'u-yüe'lerin batısındaydı ki, şimdiki Katun Bogdo ula'ya tekabül eder; veya Ç'u-miler bu dağın kuzeyinde oturuyorlardı; askerler topraklarına kadar gelmişlerdi ve bu sebeple boyun eğdiler". *Si yü* t'u-çi'deki bu pasaj önemlidir, çünkü belirgin bir biçimde Ç'u-mi ve Ç'u-yüe boylarının yerlerini belirlemektedir; Ç'u-miler Manas nehri sahillerinde yani Urumçi'nin batısında, Ç'u-yüe'ler ise Urumçi'nin doğusunda daha sonraları Pei-t'ing askerî valiliğinin merkezi olan Guçen yakınlarındaki Kin-man ilçesi mevkii üzerinde bulunuyorlardı; *T'ang-şu* (XLIII, b. bkz. 6 r°) Kin-man ilçesi konusunda "Beşinci yung-hui yılında (654), Ç'u-yüe'lerin arazileri üzerine Kin-man ilçesi kuruldu" diye yazmaktadır. M. Schlegel (la *stile funeraire da teghin Giogh* s. 32) bu boyu Talas nehri ile Lop-nor yakınına yerleştirmektedir ki, birbiriyle pek de komşu olmayan iki bölgedirler. Burada iki büyük hata var: Birincisinde Ç'u-yüe'ler değil, Talas nehrinin yakınında ikamet eden Batı Türklerinin bazı kağanları yaşıyorlardı; ikincisinde, Ç'u-yüe'lerden inen Şa-t'o'ların çevresinde yaşadıkları P'u-lei Gölü, Lop-nor değil Barkul Gölü'dür. Ç'u-yüe'ler, Barkul Gölü'nün batısında, Şa-t'o'lar ise doğusunda oturuyorlardı.

Tu-lu, daha önce ibret olsun diye Ni-şu-ç'o (çur)'nun kellesini uçurmuştu. Çünkü bu kişi ona tahsis edilen ganimeti zimmetine geçirme cüretini göstermişti; fakat bilâhare hazırlıksızken Ni-şu-ç'o (çur)'nun mensup olduğu boyun beyi Hu-lu-ku'-nun saldırısına uğradı; halkından çok sayıda insan kaçtı; krallığı çok karıştı.

On beşinci çeng-kuan yılı (641), buyruğu altında olanlardan birkaçı, U-li-ç'o (çur) ve diğerleri Tu-lu'yu devirmeyi tasarladılar; birinin kağan olarak atanmasını istemek için kendi başlarına imparatorluk sarayına elçiler

yolladılar. T'ai-tsung, Mo-ho-tu i-p'i Kağan'ın oğlu İ-p'i şe-kui Kağan'a[72] iktidarı vermek için mühürlenmiş bir yazı taşıyan bir elçi gönderdi.

72 *T'ang-şu'ya* göre, İ-p'i şe-kui Kağan, İ-k'ü-li-şi i-p'i Kağan'ın, o da T'ie-li-şi'nin oğludur. Bu yüzden burada Mo-ho-tu i-p'i Kağan olarak adlandırılan kişi, T'ang-şu'nun İ-k'ü-li-şi i-p'i Kağan'ı ile aynı kişidir. .

İ-p'i şe-kui Kağan iktidara gelince, Pe-şui'de[73] Tu-lu'ya saldırması için göçebe Nu-şi-pi kabilelerin savaşçılarını yolladı. Tu-lu, halkın kendisine bağlı olmadığını bildiğinden batıda, T'u-ho-lo (Toharistan) Krallığı'na teslim oldu. Orta Krallığın elçileri daha önce Tu-lu tarafından engelleniyordu; Şe-kui onlara mümkün olan her türlü ilgiyi gösterip, tüm ihtiyaçlarını karşılayarak muhafızların koruması altına Ç'ang-an'a geri gönderdi. Ülkesinin ürünlerini haraç olarak vermeleri için elçiler yollamaya başladı ve evlenmesi için kendisine bir prenses verilmesini istedi. T'ai-tsung buna razı oldu; buyrukla ona, düğün hediyesi olarak Çin'e verilmek üzere, Kuça, Hotan, Kaşgar, Çu-Kiu-po (Yarkend'in güneyinde) ve Ts'ung-ling (öncekinin güneyinde)[74] beş vilayetini ayırmasını emretti. T'ai-tsung daha sonra öldü. Ho-lu ayaklandı ve Şe-kui'nin göçebe kabileleri onun tarafında yer aldılar.

73 Hsüan-tsang'a göre Pe-şui şehri Talas'ın 200 li güneybatısındaydı; ileriye bakınız, üçüncü bölüm.
74 Bu metin, o dönemde Batı Türklerinin bütün Batı Türkistan'da hakim olduklarını ispatlıyor.

A-şi-na Ho-lu,[75] İ-pu-li şad Şe-kui tegin'in[76] oğluydu. Vaktiyle A-şi-na Pu-çen ülüşüyle birlikte Çin'e itaat arzetmek için geldiğinde, Tu-lu kağan, Pu-çen'in halefi olabilmesi için Ho-lu'ya yabgu unvanı verdi; Si[77] ilçesinin 1500 li kuzeyinde Ta-lo-se[78] vadisinde ikamet ediyordu.

75 Bu kişi, T'ang-şu'nun XLinci bölümünde (s. 8 v°), "Batı Türklerinin şefi Ni-fu şa-po-lo şe-hu A-şi-na Ho-lu" olarak geçmektedir.
76 Bu kişi, T'ie-li-şi'nin kardeşi Pu-li-şad'la aynı kişi gibi gözüküyor.
77 Bu ilçe, doğrudan Turfan'la sınırdaştı.
78 İlk yaklaşım olarak, bu Ta-lo-se vadisini, çok da uzakta olmayan ve Talas'ın önemli yerlerinden sayılan Evliya-Ata'nın yer aldığı Talas nehri vadisiyle özdeşleştirebilirdik ki, o takdirde Batı Türk boylarının en belalısı olan beş Ni-şu-pi boyunu yönetmek için Ho-lu'nun yerleşeceği yer burası olacaktı. Mesele bu kadar basite indirgenemez. 1) Transkripsiyon, Talas şehrinin ismini belirtmek için kullanmaya alışık olduğumuz transkripsiyon değil; onun yerine geçen başka bir şeydir; 2) Talas nehri ve şehri, Si (Turfan) ilçesinin kuzeyinde değil, batısındaydı; 3) Son olarak Ç'u-yüe'ler, Ç'u-

miler ve Kar-luklar Turfan’ın kuzeyine yerleşmiş olan boylardı ve onları yönetmek için yerleşilmesi gereken yer, Talas nehri sahili değil, Si (Turfan) ilçesinin kuzeyiydi. Aynı zamanda, T’ang döneminde batı ülkeleri haritasında (Si *yü t’u çi,* III. s. 8 v° ve 9 r°) Ta-lo-se nehrini Kara İrtış ile özdeşleştirilmesi bana doğru gibi geliyor; fakat öyleyse, metinde bir hata olduğunu kabul etmek ve beş Tu-lu boyunu beş Nu-şi-pi boyuyla yer değiştirmek gerekir. [s. **306’daki ek ve düzeltme:** To-lo-se vadisinin Kara İrtış vadisiyle özdeşleştirilmesi, Wang Çung-si’nin biyografisindeki bir pasaj sayesinde kesinleşmiştir. *(T’ang-şu* CXXXIII, s. 5 r°) Burada Pa-si-mi (Basmal), Ko-lo-lu (Kar-luk) ve Hui-ho (Uygur)larla ittifak sağlayan bu generalin To-lo-se vadisine saldırdığı, arkasından 744 yılında Wu-su-mi-şi Kağan’a saldırıp öldürmek için Kun nehrini geçmek istediğini okuyoruz. Eğer To-lo-se şehri Kara İrtış vadisine yerleştirilirse, o zaman bu askeri sefer bütünüyle anlamsız bir şey olacaktır.]

Ç’u-mi, Ç’u-yüe,[79] Ku-su, Ko-lo-lu (Karluk)[80] ve beş Nu-şi-pi boyuna mensup insanları yönetiyordu. Daha sonra, Tu-lu, T’u-ho-lo (Toharistan) Krallığı’nın batısına taşınmıştı; Şe-kui Kağan, Ho-lu’yu tedirgin etmek ve izlemek için askerler gönderdi; Ho-lu’nun sabit bir ikametgahı yoktu; yirmi ikinci çeng-kuan (648) yılı, göçebe kitlelerin başına geçerek, imparatora[81] boyun eğmeye geldi, ona ikametgah olarak T’ing[82] ilçesinin verilmesi konusunda ferman yayınlandı; daha sonra ona sol atlı muhafızlar generali, Yao-ç’i komutanı [tu-tu] unvanı verildi. Kao-tsung tahta çıktığında (650), onu sol atlı muhafızları büyük generali ile daha önce olduğu gibi Yao-ç’i komutanı [tu-tu] unvanı ile taltif ve terfi ettirdi.

79 Ç’u-miler Urumçi’nin batısında ve Ç’u-yüe’lerin doğusundaydılar.

80 *T’ang-şu’ya* göre, bölüm CCXVII, b. s. 6 r°, Ko-lo-lu (Karluk)lar, Pei-t’ing’in kuzeybatısında (Guçen’in yanında) ve Kin-şan (Al-tay)’nın batısında oturuyorlardı. Aynı zamanda Urungu ve Ulungur nehri sahilinde ve Kızıl-baş Gölü yakınında kurulmuş olsalardı, bu pek de anlaşılmazdı; T’ang döneminin batı ülkeleri haritası (Si *yü t’u çi,* III., s. 8 v° ve 9 r°) Karlukları aslında Urungu nehri ile Kara İr-tış arasında yerleştiriyor; bu harita *T’ang-şu’ya* göre (CCXVIII, b., s. 6r°) kıyılarında Karlukların yaşadığı Pu-ku-çen nehrini Kara İrtış’la özdeşleştirmektedir. Bkz. *Si yü t’u çi,* XXV, s. 7 v°.

81 Bu olay *Kiu* T'ang-şu'nun 3. bölümünde (s. 8 r°) şu sözlerle hatırlatılmaktadır: 22. çeng-kuan yılında (648), ikinci ayın kui-ç'u gününde, "Batı barbarı, Şa-po-lo şe-hu, halkının başında boyun eğmeye geldi; Se-kin'i K'u-li-pei-lo "sözünün eri, savaşçı" general ve aynı zamanda büyük se-kin olarak atandı". Takip eden sayfada göreceğimiz gibi Şa-po-lo, Hu-lu'nun aldığı lâkapdır; şe-hu (yabgu), Batı Türklerinin tüm kağanlarının unvanıdır. 5. *K'iu* T'ang-şu'nun aynı bölümünde, 648 yılında, Batı Türklerinin Si Şe-hu Kağan'ın saraya saygı sunmak için bir elçi gönderdiğini okuyoruz; bu bir hatadır ve Si Şe-hu Kağan yerine İ-p'i şe-kui Kağan demek gerekir.
82 T'ing bölgesi, daha sonra Pei-t'ing Genel Valiliği'nin merkezi olan yerdir; Guçen yakınlarında bulunuyordu. [s. **306'daki ek ve düzeltme:** Tse çi t'ung kien (648'in 4. ayı) şöyle diyor: "Kendisine T'ing eyaletindeki Mo-ho şehrini ikametgah edinmesi konusunda bir imparatorluk fermanı çıkarıldı." Bu Mo-ho şehri T'ing veya Bişbalık vilayetinin 60 li batısında olmalı.]

İkinci yung-hui yılı (651), oğlu Tie-yün ile birlikte, halkının başına geçti ve batıya kaçtı. Tu-lu Kağan'ın topraklarını ele geçirdi ve batı ülkelerinin çeşitli beylerinin tamamını yanına çekti. Otağını Şuang-ho[83] ve Ch'ien-ch'üan[84]'a kurdu. Kendisine Şa-po-lo Kağan unvanını verdi; on Tu-lu ve Nu-şi-pi boylarını yönetti. Beş Tu-lu boyu için beş çur vardı; birincisinin adı Ç'u-mu-kun lü ç'o[85] idi; ikincisinin adı Hu-lu kü k'üe ç'o (Kuli-çur)[86] idi; Hu-lu ona evlenmesi için kızlarından birini vermişti; üçüncüsünün adı Şe-şo-t'i[87] idi; dördüncüsün adı T'u-k'i-şi ho-lo-şi ç'o[88] idi; beşincisinin adı Şu-ni-şi ç'u-pan ç'o[89] idi. Beş Nu-şi-pi boyu için beş se-kin [erkin] vardı; birincisinin adı A-si-kie k'üe se-kin idi; en güçlü olan oydu. İkincisinin adı Ko-şu k'üe se-kin idi; üçüncüsünün adı Pa-sai-kan t'un-şa-po se-kin; dördüncüsünün adı A-si-kie ni-şu se-kin idi; beşincisinin adı Ko-şu ç'u-pan se-kin idi[90]. Her birinin emrinde yüz binlerce askeri vardı ve hepsi Ho-lu'nun emrindeydiler. Batı ülkelerindeki çeşitli krallıklar arasında da ona bağlı olanlar vardı.

83 *Si yü t'u çi* (XXII, s. 6 v° ve bölüm XXV, s. 4 v°) Şuang-ho'yu Ebi-nor'a dökülen küçük Borotala nehri vadisine yerleştiriyor.
84 İskender tepelerinin kuzey yamacının eteklerinde, Talas (Avliya-Ata) şehrinin 150 li doğusunda. Krş., 3. bölüm, Hsüan-tsang'ın metni.
85 T'ang dönemi batı ülkeleri haritası (Si *yü t'u çi*, III, s. 8 v° ve 9 r°) Ç'u-mu-kunları Karlukların doğusunda Çuguçak bölgesine yerleştirmektedir.
86 *T'ang-şu*, Hu-lu-kü yerine Hu-lu-wu yazmaktadır ki, bunun doğru olması gerekiyor. Çünkü başka her yerde, hatta *Kiu T'ang-şu*, LXXXIII, s. 3. r°'da bile onu buluyoruz. - Önceki notlarda belirtilmiş

haritaya göre Hu-lu-wular Acar-nor'un yakınında bulunacaktı.

87 Sözü edilen haritaya göre, Şe-şo-t'i'ler Ebi-nor'un yakınındaydılar.

88 Burası, ilk defa T'u-k'i-şi'lerin veya Türgiş'lerin adından söz edildiğine rastladığımız yerdir. Sözü edilen haritaya göre, Borotala kıyılarında ve bir başka zaman da Issık-kul doğusundaki topraklarda oturacaklardı.

89 Şu-ni-şiler Yulduz vadisinde oturuyorlardı.

90 Beş Nu-şi-pi boyu, daha batıda olduklarından Çinlilerce çok yanlış tanınmışlardır. Dolayısıyla onların yerini tam olarak belirleyemiyoruz.

Daha sonra Ho-lu, Tie-yün'e Mo-ho-tu (bagatur) yabgu unvanını verdi. Batı (Si- fan) barbarlarının çeşitli kavimlerini birçok kez istila etti ve bunalttı; ayrıca T'ing[91] ilçesini yağmalamak için ilerledi. Üçüncü yıl (652), onu cezalandırmaları için sol muhafızları büyük generali Leang Kien-fang ve sağ muhafız alayları büyük generali K'i-pi Ho-li'ye Yen-jan[92] eyalet valisine bağlı elli bin Hui-ho (Uygur) atlısının başına geçmeleri konusunda imparatorluk fermanı gönderildi[93]; toplam olarak beş bin kelle kestiler ve altmıştan fazla büyük şefi tutsak ettiler.

91 Guçen civarında.

92 Yen-jan genel valisinin idari merkezi Shan-si'nin kuzeyinde Ta-t'ung ve Şo-p'ing valilikleri arasındaydı. Hirth *(Nachwort*, s. 113), Yen-jan'ın Ta-t'ung-fu'nun 100 li kuzey batısında bulunan eski Şen-yü-t'ai kasabasının yeri üzerinde bulunduğunu ortaya koymuştur. Diğer taraftan, *Yü ti yao lan (T'ung kien kang* mu'da sözü geçen coğrafi yapıt, Han Wu ti'nin 3. çeng-ho yılı), Yen-jan'ı, şimdiki Şo-p'ing valiliğinin kuzeydoğusundaki eski Süan-ti ilçesinin toprakları üzerine oturtuyor. Dolayısıyla bu iki bilgi birbiriyle örtüşmektedir -Yen-jan tam olarak, bir dağın ismiydi; M.Ö. 90 yılında, General Li Kuang-li'nin Hiung-nular tarafından yenildiğinde düşmana kaptırdığı yer burasıydı. *(Ts'ien Han şu*, XCIV, a, s. 12 r°; bu metinden ayrıca Yen-jan dağının Su-sie-wu olarak adlandırılan topraklarda bulunduğunu anlıyoruz). Yine aynı Yen-jan dağında, M.S. 89 yılında, General T'ou Hien, kahramanlıklarını anmak için bir stela diktirdi; metni tarihçi Pan Ku tarafından yazılan bu kitabe, *Hu Han-şu*'da muhafaza edilmiştir. (LIII, s. 7 r°).

93 K'i-pi Ho-li'nin yaşam öyküsünde (Kiu *T'ang-şu*, CIX, *T'ang-şu*, CX), bu kişinin T'ie-le (Tölös) menşeli olduğunu okuyoruz. Dolayısıyla K'i-pi, mensup olduğu boyun adıydı; çünkü K'i-piler daha sonra Uygur adıyla meşhur olan Tölös halkını oluşturan boylar arasında anılıyorlar *(T'ang-şu*, CCXVII, a, s. 1 r°). Dolayısıyla K'i-pi Ho-li'nin 50.000 atlı Uygur'un başında olduğunu metnimizde görmek hiç de şaşırtıcı değil. Bu atlılar, şüphesiz onun başında bulunduğu kabiledaş-larının atlılarıydı. Boy adının yönetici ailenin adı oluşu, sık rastlanan bir durumdur; T'u-k'i-şi (Türgiş) menşeli kabile reisi Ko-şu Han'ın adı da yine Ko-şu boyuna mensup olmasından kaynaklanmaktadır.

“Barbarlar genelde boy adını böylece bir aile ismi haline gelen oymak ismi yaparlar.” (Kiu *T’ang-şu*, CIV, s. 4 v°).

Dördüncü yı (653) Tu-lu Kağan öldü. Oğlu Çen-çu she-hu, beş Nu-şi-pi boyuyla birlikte Ho-lu’ya saldırmak istedi; yerleşim yerini yok etti ve binden fazla kelle[94] kesti.

94 Bu konuda *Ts’e-juyüan kui* ansiklopedisinde (bölüm 964, s. 8 r°) şöyle denilmekte: “Altıncı yung-hui (655) yılı, imparator, Hie-pi ta-tu şad’a kağan unvanını vermek için bir mabeyinci gönderdi” ve şu not ilave edilmektedir: Hie-pi ta-tu şad, Tu-lu Kağan’ın oğluydu. Önceleri Çen-çu şe-hu unvanı vardı; o ve babası, imparatorluğun talimatlarına hiç uymazlardı. Bilâhare, Ho-lu ayaklandıktan ve Tu-lu öldükten sonra, (Hie-pi ta-tu şad) itaatini arzetmek için elçiler gönderdi; birçok kez Ho-lu’yu askerleriyle ölümle cezalandırmak için izin talep etti. Bu yüzden kendisine ‘kağan’ unvanını tevcih etmek amacıyla bu elçi gönderildi. Mabeyinci, Sui-şe (Tokmak) şehrinin batısına kadar gitti; Ho-lu’nun askerleri onu engelleyince daha ileri gidemedi; ayrıca, Çen-çu kendisine bağlı olan ve Ho-lu tarafından ilhak edilen yerleşim yerlerini henüz koruması altına alamamıştı; taraftarları az ve zayıftı. Ona unvanı veremeden geri döndü.”

İkinci hien-k’ing (65 7)[95] yılında, imparator, sağ askeri sömürgeler generali Su Ting-fang’ı[96] Yen-jan genel valisi Jen Ya-siang’ı, genel vali yardımcısı Siao Se-ye’yi, sol atlı muhafızları büyük generali ve Han-hai kumandanı Hui-ho P’o-juen’i[97] ve diğerlerini onu tedip edip saldırmaları için ordularının başlarına geçmekle görevlendirdi; ayrıca sağ muhafızları büyük generali A-şi-na Mi-şe ve sol askeri sömürgeler büyük generali A-şi-na Pu-çen’i, ortalığı yatıştırmak ve işleri yoluna koymak için büyükelçi sıfatıyla gönderdi. (Su) Ting fang, Ye-tie[98] nehrinin batısına kadar ilerledi; Ho-lu, yirmi binden fazla Hu-lu-kü k’üe ç’o[99] atlısının ve diğerlerinin başında, düzenli bir şekilde bekliyorlardı. (Su) Ting-fang, İkinci General Jen Ya-siang’ın ve diğerlerinin başına geçerek ona savaş ilan etti; eşkıyalar kalabalığı büyük bir bozguna uğradı.

95 Bu kısa notta, 656 yılında vukû bulan olaylardan bahsedilmiyor. *Kiu T’ang-şu’ya* göre (bölüm IV, s. 4 v°), birinci hien-k’ing (656) yılının sekizinci ayında, “Sol muhafız alayları kumandanı General Ç’eng Çi-tse, Yü-mu-ku’da Ho-lu’nun buyruğu altındakilere karşı mücadele etti; Ko-lo-lu

(Karluk)'ların hie (li) fa Huo-ts'e'si, Ç'u-yüe'lerin se-kin'i Yü-çi'yi ve diğerlerini büyük bir bozguna uğrattı; binden fazla kafa kesti, sayısız develer, atlar, inekler ve koyunlar aldı". Aynı yılın dokuzuncu ayında, Ç'eng Çi-tsie, Ho-lu'nun oğlu Tie-yün'e savaş ilan etti; binlerce kelle kesti ve Heng-tu şehrine kadar ilerledi (T'ang-şu'da Tan-tu şeklinde). Bu sırada Ç'eng Çi-tse'nin sözde başarılarının istekte kaldığına inanmak gerekir. Çünkü aynı yılın (656) on ikinci ayında rütbesi söküldü. Ç'eng Çi-tse'nin yaşam öyküsü, *Kiu* T'ang-şu'nun LXVIII. bölümünde anlatılmaktadır.

96 Su Ting-fang'ın yaşam öyküsü, *Kiu T'ang-şu*, LXXXIII ve *T'ang-şu*, CXI'de bulunuyor.

97 Yani Uygur P'o-juen. Hui-ho (Uygur), onun aile ismi gibi oldu.

98 Tse-çi t'ung kien'in (657 yılının 12. ayı) bir notundan Ye-tie nehrinin İ-li'nin doğusunda olduğunu anlıyoruz.

99 Yani, Hu-lu-wu'ların kül çur'u. Bu kül çur ayrıca Ho-lu'nun oğlu Tie-yün'den başkası değilmiş gibi gözüküyor. Çünkü *Kiu T'ang-şu*'da (IV., s. 5 v°) üçüncü hien-k'ing (658) yılında "Su Ting-fang, Şa-po-lo Kağan Ho-lu'ya ve Batı Türklerinin kul çuru Tie-yün'e saldırdı ve yendi" ifadesini buluyoruz.

Aralarında büyük şef Tu-t'a tarkan'ın da bulunduğu iki yüzden fazla adamın kellesi uçuruldu. Ho-lu ve k'üe ç'o (kul çur)'nun hafif süvarileri kaçtılar ve saklandılar; İli[100] nehrini geçtiler; çok sayıda asker ve at boğularak öldü.

100 Birkaç satır ileride Ho-lu'yu Çu nehri yakınında tekrar bulduğumuz gibi, İli nehrini kuzeyden güneye doğru geçtiği açıktır; dolayısıyla Çin ordularının ona saldırmak için kuzey yolundan (bkz. Güzergâh II) geçmeleri gerekmişti ve öyle gözüküyor ki, burası ilk yenilgisini aldığı Borotala bölgesidir.

(Siao) Se-ye, Ho-lu'nun çadırlarını kurmuş olduğu Ch'ien-ch'üan'a[101] vardı. Mi-şe birliklerini ilerletti ve İli nehrine vardı; Ç'u-yüe ve Ç'u-mi beyleri ve diğerleri, halklarının başında (gelerek) itaat arzettiler. Mi-şe tekrar ilerledi ve Şuang-ho'da durdu; Ho-lu, daha önce Pu-şi tarkan'ı [Pu-shih Ta-kuan (Toygun)], dağılan askerleri toplaması ve birleştirmesi için görevlendirmişti. Pu-şi, bulunduğu yeri ağaç istihkamlarla güçlendirdikten sonra baş kaldırdı ve savaş ilan etti; Mi-şe ve Pu-çen ona saldırarak saflarını bozdular; sonra, Su Ting-fang'la birlikte Sui-şe (Çu) nehri yakınında Ho-lu'ya saldırdılar ve onu büyük bir bozguna uğrattılar. Ho-lu ve Tie-yün Şu-n'u şad'ın yanına sığınmak istediler; Şe (Taşkent) Krallığı'nın Su-tu[102] şehri yakınına geldiler, adamlar ve atlar açıkmış ve çok yorulmuşlardı. Şehir hakimi İ-ni tarkan[103] şarap ve yiyecek almalarına izin vererek, onları karşıladı. Ho-lu, onun sözlerine inanarak şehre girdi; ama hemen

yakalanarak tutuklandı. Siao Se-ye, Şe (Taşkent) Krallığına geldiğinde, Şu-n'u şad Ho-lu'yu[104] ona teslim etti.

101 Siao Se-ye'nin, Ho-lu'nun geri çekilmesini engellemek için ordusuyla güney yolunu (bkz. Güzergâh I) tutması gerekmişti; Ch'ien-ch'üan, Evliya-Ata'nın doğusuna 150 li mesafedeydi.

102 Burası şüphesiz, günümüzde Ura-tübe denilen Sutruşana şehrinin isminin kısaltılmış çeviri yazımıdır. Bkz. Bâbür, Vakân, tercüme Po- vet de Courfeille, tome I, s. 16 "Uratipa'nın adı başlangıçta Usruşa- na veya Usruş olarak yazılıyordu". [s. 306'daki ek ve düzeltme: Su- tu şehri Sutruşana değildir. Sayfa 93'deki I. nolu dipnotu daha doğ- ru buluyorum. Marquart'ın bir tebliğine nazaran Su-tu, İbni Hur- dadbeh'in Şoturkes dediği ve Şaş (Taşkent)in 5 fersah uzağına yer- leştirdiği şehirdir. Bkz. Barbier de Meynard çevirisi, Bibliotheca ge- ographorum arabicorum, t. VI, s. 20]

103 İ-ni kelimesi Türkçe İni "küçük kardeş" kelimesinin çeviriyazımı olabilir. Bkz. Hirth, Nachwort, s. 80, n.1.

104 658'de Ho-lu'nun yakalanmasından sonra, Çen-çu şe-hu ile uğraş- mak gerekti. T'ang-şu da (III., s. 3 ro) okuduğumuza göre, dördün- cü hien-k'ing (659) yılının üçüncü ayının jen-wu günü, "Kun-ling genel valisi, A-şi-na Mi-şe, Şuang-ho'da (Borotala?) Batı Türklerin- den Çen-çu şe-hu'ya karşı savaştı ve onu yendi". – Ayrıca, bu me- tin bize, aynı yılın on birinci ayında, Ho-lu'ya bağlı (A)-si-kie k'üe se-kin Tu-man'ın sınırı geçtiğini gösteriyor; Su Ting-fang ona karşı gönderildi ve onu 660 yılının başlarında hapsettirdi. – Daha önce gördüğümüz gibi, A-si-kie k'üe se-kin, Nu-şi-pi göçebe boylarında- ki beş se-kin'den birincisiydi.

Ho-lu, (Siao) Se-ye'ye şöyle dedi : "Ben bir savaş esiriyim. Esasen önceki imparator bana iyi davranmıştı, bense ona karşı ayaklandım; eğer bugün yenildi isem, bu Göğün bana öfkelenmiş olmasındandır. Bir zamanlar, Han âdetlerine göre büyük infazların şehrin pazarında yapıldığını duydum; başkente gittiğimde ve beni öldürecekleri zaman, Çao'nun[105] kabrine gitmek ve önceki imparatora hatalarımı itiraf etmek istiyorum. Bu benim içten arzumdur". Kao-tsung bunu öğrenince ona acıdı. Sonra esir Ho-lu başkente vardı. Onun Çao'nun kabrine ve imparatorluk cenaze tapınağına armağan olarak sunulmasını emretti. Özel bir afla onun öldürülmemesi konusunda buyruk çıkardı.

105 Çao kabri, 649'da ölen imparator T'ai-tsung'un kabridir. Bu kabir Kiu-tsung dağı üzerinde, Li-ts'üan ilçesinde, Si-an (Hsi-an) ilinde, Şan-si bölgesinde bulunuyordu. Çok önemli bir arkeolojik anıt olmalıydı; orada, mağlup yabancı teginleri simgeleyen on dört taş heykel görülüyordu. [Kin *şi tsui pien*, bölüm, CXIII, s. 35 r° ve v^{o}], ayrıca, dört buçuk ayak yüksekliğinde, beş buçuk ayak genişliğinde ve bir ayak kalınlığında altı döşeme taşının üzerine altı savaş atı işlenmişti.

Halkı bölündü ve Kun-ling ve Meng-ç'i askeri valilikleri [tu-hu-fu] kuruldu. Ona bağlı bütün ülkeler çeşitli illere bölündü; batıda, en uç nokta

Po-ssu (Persia) idi; bütün (bu bölgeler) An-si[106] askeri valiliğine bağlıydılar. Dördüncü yıl (659), Ho-lu öldü. Hie-li[107]'nin kabrinin yanına gömülmesi konusunda buyruk çıkarıldı. Başarılarını anmak için mezar taşına kitabe yazıldı.

106 Merkezi Kiu-tse'de (Kuça) idi.

107 Kuzey Türklerinin kağanı Hie-li, 630'da Çinliler tarafından hapsettirilmiş ve 634 yılında ölmüştü.

A-şi-na Mi-şe, İstemi Kağan'ın beşinci kuşaktan torunudur; İstemi, bir zamanlar şan-yü'ye[108] eşlik ederken on büyük şefi yönetmişti. Yüzbin askeri vardı; batı ülkelerinin çeşitli barbar (hu) krallıklarını yola getirdi. Kağan oldu ve krallığına "On Oklar" adı verildi. Nesilden nesile torunları bu halkı yönetti, A-şi-na, barbarlar arasında Mo-ho-tu (bagatur) yabgu[109] adıyla tanınıyordu.

108 Şan-yü, Hiung-nuların büyük şeflerinin eski unvanıdır; burada şüphesiz İstemi'nin büyük kardeşi Tu-man (Bumin) Kağan kastedilmektedir. Bu metin önemlidir. Çünkü Kuzey (Doğu) ve Batı Türklerinin bölünmesinin Bumin ve İstemi kağanların zamanından beri var olduğunu ispatlıyor. Burada açıkça İstemi Kağan'ın Batı Türklerinin asıl birinci şefi gibi görüldüğünü görüyoruz.

109 Anlaşılan, yabgu unvanı Batı Türklerinde kağan sıfatının tamamlayıcı kısmını oluşturmaktadır ki, pek çok isimde yabgu kelimesinin bulunması da bu şekilde izah edilebilir.

Altıncı çeng-kuan (632) yılında, imparator bir ferman çıkararak, hung-lu'nun ikinci dereceden ulu kişisi Liu Şan-in'i (A-şi-na Mi-şe'ye) Hi-li-pi tu-lu Kağan unvanı vermesi ve hediye olarak bir davul, flama ve on bin parça çiçekli ipek sunması için barbarlara gitmekle görevlendirdi. Kendisinden daha yaşlı olan yeğeni Pu-çen, kendini kağan olarak ilan etmek istiyordu. Bu yüzden Mi-şe'yi, erkek kardeşini ve yeğenlerini yani yirmiye yakın kişiyi öldürmeyi tasarladı.

Mi-şe ile Pu-çen'in arası açıldığı için, on üçüncü çeng-kuan (639) yılında kendisine verilen Ç'u-yüe ve Ç'u-mi göçebe kabilelerinin başına geçerek saraya saygı sunmaya geldi. Ona sarayın sağ muhafızları büyük generali unvanı verildi. Pu-çen, bunun üzerine Tu-lu yabgu unvanıyla kendini han ilan etti; göçebe kabileler arasında pek çok kişi ona itat etmiyordu. Bu yüzden onu sürdüler; o da kaçtı. Pu-çen, ailesininin önüne düşerek saraya saygı sunmaya geldi. Ona sol askeri sömürgeler büyük generali unvanı verildi. Daha sonra, Mi-şe, Kao-li'ye karşı düzenlenen sefer sırasında T'ai-tsung'a

eşlik etti ve orada hizmetlerde bulundu; P'ing-siang[110] ilçesi kontu adıyla soylulaştırıldı.

[110] P'ing-siang, Kan-su bölgesinde, şimdiki Kung-ç'ang iline bağlı Tung-wei ilçesinin güney batısındaydı.

İkinci hien-k'ing (657) yılında, (Mi-şe) sağ muhafızları büyük generalliğine terfi ettirildi; sonra Ho-lu'yu cezalandırdı ve boyun eğdirdi. Bunun üzerine Mi-şe'ye Hing-si wang kağan (bir zamanlar kaybedilmiş olanları artırıp çoğaltan Kağan) unvanı verildi, aynı zamanda sağ muhafızları büyük generali ve Kun-ling umumi askeri valisi unvanları da verildi. Payına düşeni aldı ve Ho-lu'ya bağlı olan beş Tu-l'u[111] boyunu kendisine bağladı. Pu-çen'e gelince, ona Ki-wang-tsüe kağan (daha önce yarıda bırakılmış olanları tamamlayan kağan) unvanıyla birlikte sağ muhafızları büyük generali ve Meng-ç'i askeri valisi unvanları da verildi; ayrıca payını aldı ve beş Nu-şi-pi boyunu kendisine bağladı.

[111] Yukarıda sözü edilen beş Tu-l'u boyuyla beş Tu-lu boyu özdeştir.

İmparator, bu vesileyle şu satırları ihtiva eden bir ferman yayınladı: "Batı barbarları (si Fan) karışıklığa düştüğünden beri otuz yıldan fazla geçti; son yıllarda Ho-lu kaba gücüyle yüzlerce aileyi dehşete düşürdü; onları çok ağır şekilde yağmalayıp, perişan etti. Bana göre, yüce kudretim dört denizi yönetiyor; himmetim onlara inayet ve maişeti hakkaniyetle bölüştürdü; sömürülen zavallılar uzun zamandır kötü muamele ve acılara maruz kalır-ken, sapık ve sinsi bir tutsağın istilalarına ve gasp hareketlerine müsaade edemezdim. Bu yüzden, sağ askeri müstemlekeler generali Su Ting-fang'ı ve diğerlerini cesur süvarilerin başında kuzey ve eyaletini cezalandırmak ve izlemek üzere gönderdim. Siz, ey ulu kişiler,[112] sizi sarayın itibarını yaymak ve devam ettirmek için gönderdim. Güney bölgesi yüreklendirildi ve desteklendi. Böylece uğursuz şeflerin prestijimden korkmasının ve barbarların faziletimi candan sevmesini sağladım. Asilerle savaştım ve bo-yun eğenlere karşı iyi davrandım. Batılı hasımların hepsi tamamen yola getirilmişti. Ho-lu ve oğlu tutsak edildikten sonra, onlara bağlı çeşitli göçebe kabilelerinin büyük şefleri olması gerekiyordu. Siz ey ulu kişiler, saraya sığınmak için çok iyi bir zamanda geldiniz, uzun zaman boyunca hassa birliklerinde hizmet ettiniz; imparatorun adalet ve lütuflarına fazlasıyla nail oldunuz. Kanunları ve kuralları çok iyi biliyorsunuz. Bu

yüzden, ey ulu kişiler, her birinizi bir bölümün kağanı olarak görevlendiriyorum. Bu sırada, eğer çeşitli boylar Ho-lu'yu izlediyse, bu onların doğal arzuları değildi; ancak, ey ulu kişiler, siz geldiğinize göre onlar boyun eğeceklerdir. Size gelince, huzurlu bir şekilde ülkelerinize döneceksiniz. Lu Ç'eng-k'ing ve meslektaşları ile birlikte, göçebeler arasında yüksek ve düşük rütbeli görevliler tayin etmek; rütbeler, büyük ve küçük ödüller vermek, valiler ve alt kademedeki-lerin görev dağılımını düzenlemek zorundasınız."

112 Burada A-şi-na Mi-şe ve A-şi-na Pu-çen kastedilmektedir.

Lung-şo (661-663) dönemi boyunca, (imparator) tekrar Mi-şe'ye ve Pu-çen'e adamlarının başına geçip Kuça seferi sırasında Yü-hai tao'nun genel valisi General Su Hai-çeng'e refakat etmelerini emretti. Pu-çen, Mi-şe'ye bağlı kabileleri kendine bağlamayı her zaman arzu ediyordu. Bu yüzden (Su) Hai-çeng'i gizlice şu sözlerle uyardı: "Mi-şe ayaklanma planları yapmakla meşgul; size onu kurnazca bir yolla öldürmeyi teklif ediyorum". O sıralar, (Su) Hai-çeng'in askerlerinin sayısı sadece birkaç bin civarındaydı. Asıl ordusu kendisinden uzakta, Mi-şe'nin topraklarındaydı. Bunun üzerine subaylarını toplayarak, "Mi-şe baş kaldırmak istiyor; bir tek kişiyi bile canlı bırakmayacağız. Şimdi önce davranmamız gerekiyor ve böylece avantaj kazanabileceğiz". Sonra yalandan, büyük yönetici generale milyonlarca parça ipek getirmesi ve bunları kağanlara ve diğer beylere hediye olarak dağıtmasını emreden bir imparatorluk fermanı olduğunu ileri sürdü. Bu yüzden Mi-şe, kurala uygun olarak mevkebinin başında hediyeleri istemeye geldi. (Su) Hai-çeng, onların hepsini yakalatarak boyunlarını vurdurdu. Bilâhare Batılı barbarlar (si Fan), hep bir ağızdan Mi-şe'nin isyan etmediğini, Pu-çen'in iftirasına kurban gittiğini, (Su) Hai-çeng'in ciddi bir tahkikat bile yapmayı düşünmeden Mi-şe ve mevkebini yanlışlıkla öldürttüğünü söylediler.

İmparatoriçe Tsu-t'ien yönetimi ele aldığında (684), on boylar [on oklar] uzun yıllardan beri başsız idiler. Birçok göçebe kabile oraya buraya dağılmış ve kaybolmuştu. O, Çui-kung (685-688) döneminin başlarında, Mi-şe'nin (tsu-pao-t'ao-wei-i-fu-çung-lang-tsiang[113]) unvanına sahip oğlu Yüan-k'ing'e tsu-yü-k'ien-wei-tsiang kün[114] unvanı verdikten başka, ayrıca Hing-si-wang kağan'ın[115] yerini alıp beş Tu-lu boyunu muhafaza

etmek suretiyle Kun-ling askeri valisi olarak terfi ettirdi. Pu-çen'in oğlu Hu-şe-lo'ya ise y'u-yü-k'ien-wei-tsiang-kün unvanıyla birlikte beş Nu-şi-pi boyu ve Meng-ç'i askeri valiliği verildi. Daha sonra Yüan-k'ing, sol muhafazları büyük generali unvanıyla terfi ettirildi. Birinci yu-i yılı (692), ayaklanma planladığı gerekçesiyle Lai ts'un-ç'en kasıtlı olarak suçlandı ve öldürüldü. Oğlu Hien ise Yai çu'ya[116] sürüldü. Üçüncü ç'ang-an yılı (703), geri getirilerek, dedesi Hing-si-wang kağan'ın[117] varisi olsun ve on boyları sakinleştirmek, yönetmek, kendisine bağlamak ve teselli etmek üzere görevlendirilen büyükelçinin yerini doldursun diye sağ atlı muhafızları büyük generali unvanı verildi. Aslen Hien'e bağlı olan barbarlar, Mo-ç'o (Muçur/Kapagan Kağan)[118] ve Wu-çi-le[119] tarafından yavaş yavaş kendi saflarına çekilmişlerdi. Bu yüzden kendi devletine dönmeye cesaret edemedi. K'ai-yüan (713-741) dönemi boyunca, sağ kin-wu büyük generali rütbesine tekrar terfi etti ve Ç'ang-an'da öldü.

113 Pao-t'ao bir yay kılıfıdır veya leopar derisinden yapılmış kılıç kınıdır.

114 Yü-k'ien, yeşim taşından bir süs eşyası anlamına geliyor.

115 A-şi-na Mi-şe.

116 K'ung-çu valiliğinin 40 li güneydoğusunda Kuang-tung vilayetine bağlı Hai-nan adasında.

117 A-şi-na Mi-şe.

118 Batı Türklerinin Kağanı. Mo-ç'o'nun Kapagan Kağan'la (Elteres Ka-ğan'la değil) özdeşleştirilmesi Radloff tarafından yapılmıştı. (Die *Alttürkischen,* Zweite Folge, s. IX). Kapagan Kağan, 692'den 716'ya kadar iktidarda kaldı; halefi, 716'dan 734'e kadar ülkeyi yönetecek olan yeğeni Mo-ki-lien (Bilge Kağan)'dır. -735'de dikilen Bilge Kağan kitabesinde, onun kağan olmadan önce Batı Türklerine karşı kazandığı zaferlerden hiç söz edilmeden, doğrudan Soğdiyana'da Basmallara ve Türgişlere karşı düzenlediği seferleri zikrediliyor. Bkz. Marquart, *Die Chronologie,* s. 53. -A-şi-na Hien'in sadece ismen bir hükümdar olması ve ölene kadar Çin sarayında kalması, zaten çevirdiğimiz metinden anlaşılıyor; bu yüzden Bilge Kağan yazıtının Batı Türklerinden bahsetmiyor olması hiç de şaşırtıcı değil.

119 Türgişlerin şefi; ileriye bakınız.

A-şi-na Pu-çen barbarların yanında bulunduğu sırada, ona sol askeri müstemlekeler büyük generali unvanı verildi. Mi-şe ile beraber Ho-lu'yu[120] cezalandırdı ve alt etti; hafif süvari birlikleri büyük generali unvanı verilerek saygınlığı artırıldı, sağ muhafızlar büyük generali, Meng-ç'i askeri valisi, Ki-wang tsüe kağan (önceden kesilmiş olana devam eden kağan), beş Nu-şi-pi boylarının muhafızı görevleriyle görevlendirildi. Oğlu

Hu-şe-lo’nun barbar tebaaları arasındaki unvanı Pu-li şad’dı. Ç’ui-kung döneminin başında (685-688), ona y’u-yü-k’ien-wei-tsiang-kün ve tsi-ang kien unvanı verildi ve aynı zamanda Ki-wang-tsüe kağan’a[121] haleflik yapması ve beş Nu-şi-pi boyunu muhafaza edebilmesi için Meng-ç’i askerî valisi unvanı verildi. Birinci t’ien-şu yılında (690), sol muhafız birlikleri büyük generali olarak adlandırıldı ve daha önce kendisine Meng-ç’i naibi görevinin verilmiş olmasına ilaveten, soylular sınıfına ait unvanı kie-çung-şe-çu kağan (kada-katini hükümdara hizmet etmek için tüketen kağan) olarak değiştirildi. Daha sonra öldü.

120 657’den 658’e.

121 A-şi-na Pu-çen.

Şen-lung dönemi boyunca (705-716) oğlu Huai-tao’ya[122] sağ askeri sömürgeler büyük generali, t’ai-ye ulu kişisine dönüşmüş kuang-lu ulu kişisi, aynı zamanda Meng-ç’i askerî valisi ve on boy kağanı unvanları verildi.

122 A-şi-na Huai-tao böylece Hu-şe-lo’nun oğlu ve A-şi-na Pu-çen’in küçük oğludur. Bu durumda onu Hirth’in *(Nachworte,* s. 71, n.2) ileri sürdüğü gibi, A-şi-na Şo-öl’un [A-şi-na Şe-ör] oğlu ve Batı Türklerinin Ç’u-lo Kağanının küçük oğlu A-şi-na Tao-çen ile özdeşleştirmek pek makul gözükmüyor.

Ç’ui-kung döneminden itibaren (685-688), on aile boyları Türk Mo-ç’o (Mu-çur/Kapagan Kağan)[123] tarafından istila edilerek, yağmalandılar, öldürüldüler veya dağıtıldılar ve neredeyse tamamen ortadan kaldırıldılar; sonra, Hu-şe-lo’nun ardından, altmış yetmiş bin civarındaki insanlarla göç ettiler ve bütünüyle imparatorluk topraklarına yerleştiler.

123 Kuzey Türklerinin Kağanı.

Böylece Batı Türkleri A-şi-na ailesi son buldu.

***

T’u-k’i-şi (Türgiş) Wu-çi-le Batı Türkleri’nin[124] çok özel bir boyunun şefiydi. Önceleri Hu-şe-lo’ya bağlıydı ve unvanı Mo-ho (Baga) tarkan’dı. Sonraları Hu-şe-lo cezalandırmaya başladığı, sert ve acımasız olduğu için, bütün halkı ondan çekiniyordu. Halbuki Wu-çi-le bu sırada göçebelere yumşak ve şefkatli davranıyordu. Bu yüzden uzak ve yakındaki bütün barbarlar gelip onu sığınarak, itaatlerini arzettiler. Wu-çi-le, her biri yedi bin

askeri komuta eden yirmi komutan atadı. Önceden Sui-şe (Çu vadisi)’nin kuzeybatı sınırında oturuyordu; sonra, saldırıların ve Sui-şe’deki sürekli zaferlerin ardından, kamp yerini değiştirerek otağını kuzeydoğuya kurdu. T’u-küe’lerin komşusuydu; ayrıca güneybatıda Hu’larla komşuydu ve güneydoğuda Si (Turfan) ve T’ing (Guçen) şehirlerine kadar gelmişti.

124 T’u-k’i-şi (Türgiş)’ler aslen beş Tu-lu boyundan biriydiler.

Halkının azalmış ve zayıflamış olduğunu gören Hu-şe-lo, İm-paratoriçe Tsu-t’ien’in iktidara geçişinden sonra saraya gelmişti ve bir daha barbarlara dönmeye cesaret edememişti. Bütün toprakları Wu-çi-le tarafından ilhak edildi. İkinci king-lung yılı (708), imparatorluk fermanıyla ona Si-ho [Hsi-ho] bölgesel kralı unvanı verildi ve yü-şi-ta-fu Kie Yüan-tsiu’ya ona gidip bir bröve ile iktidarı vermesi emredildi. Bu elçi gelmeden önce Wu-çi-le öl-dü. Büyük oğlu So-ko yönetimi devraldı. Böylece yayınlanan bir fermanla So-ko Kin-ho bölgesel kralı olarak atandı. Ayrıca ona saraydan dört kız verildi.

Başlangıçta, So-ko babasından birliklerin kumandasını devraldığı sırada, Wu-çi-le’ye bağlı bir göçebe aşiret beyi olan külçur Çung-tsie bu durumdan hiç memnun olmamıştı. Savaş bakanı Tsung Ç’u-k’o’nun[125] yönetimi elinde tuttuğunu ve otoritesini sağlamlaştırdığını görerek, Ç’u-k’o’yu kazanmak ve So-ko’nun başkumandan olmasını engellemesini rica etmek amacıyla bir elçiyle gizlice 700 ons altın gönderdi. Bunun üzerine (Tsung) Ç’u-k’o, onun topraklarına dönerek bu işi Çung-tsie’yle birlikte gizlice ayarlaması için yü-şi-çung-ç’eng Fung Kia-pin’i gönderdi. Ayrıca bir de ona kendi görüşlerini ifade ettiği bir mektup yolladı. Fakat (bu mektup) yolda So-ko’nun etrafta dolaşan askerlerince ele geçirildi. Bu kişinin hemen başı uçuruldu. Sonra (Fung) Kia-pin ordusunu harekete geçirerek Ho-jao şehirlerini ve diğerlerini fethetti. Saraya bir rapor sunması ve (Tsung) Ç’u-k’o’nun kellesini göstermesi için bir elçi gönderdi

125 Tsung Ç’u-k’o’nun yaşam öyküsü *Kiu T’ang-şu’da* mevcuttur, bölüm XCII. Bu metinde külçur Çung-tsie’nin A-şi-na ailesine mensup olduğunu görüyoruz

Üçüncü king-lung yılı (709) So-ko’nun küçük kardeşi Çe-nu, kendisine verilen aşiretin sayıca biraz az olması sebebiyle öfkelenerek, ağabeyine karşı isyan bayrağı açtı ve T’u-küe’lere gitti. So-ko’yu cezalandırmaları için kendi ülkesinde onlara kılavuzluk etme teklifinde bulundu. O sırada Mo-ç’o (Kapagan Kağan) Çe-nu’yu alıkoydu; yirmi bin askeri sefere çıkardı ve

çevresindekiler-le beraber So-ko'ya saldırmaya geldi; onu zaptetti ve geri geldi[126]; Mo-ç'o (Kapagan Kağan), diğer taraftan Çe-nu'ya şöyle dedi: "Siz daha kendi kardeşlerinizle iyi geçinemiyorsunuz, bana nasıl sadık olabilirsiniz?" Bu yüzden onu da So-ko ile birlikte öldürttü. Mo-ç'o (Kapagan Kağan)'nun askerleri geri döndükten sonra, göçebe kabilelerden So-ko'ya bağlı Su-lu adlı bir bey, halkın geri kalanını toplayıp bir araya getirdi ve kendini kağan ilan etti.

126 Kapagan Kağan'ın Türgişlere karşı düzenlediği bu seferin, Kül Te-gin şerefine dikilen kitabede onun 26. yaşında iken yapıldığı kaydedilmektedir. (Thomsen, *Orhon Yazıtları*, s. 110, Bang ve Marqu-art'ın tashihine istinaden 36. yıl yerine 26. yıl olarak okumak gerekir.)

Su-lu, Türgişlerin çok özel bir kabilesinin reisiydi. Barış ve huzuru sağlamayı iyi becerdiği için on boylar yavaş yavaş ona itaat etmeye geldiler. İki yüz bin nüfuslu bir halka sahip oldu. Böylece batı ülkeleri topraklarında güçlendi. Sonra saraya bir elçi gönderdi. Üçüncü k'ai-yüan yılı (715), Su-lu'ya bir kararname ile yü-lin-kün sol büyük generali ve Kin-fang kazası büyük yönetici elçisi unvanları verilerek, teginliğe terfi edildi. Ona mühürlü bir mektup götürmesi ve bir yarlıkla Çung-şun Kağan (sadık ve itaatkâr kağan) olarak adlandırması için şi-yü-şi Kie Çung-şun gönderildi. Bu andan itibaren, her yıl, saygı ve hediyeler sunmaları için elçiler gönderdi. O sırada imparator, Şi Huai-tao'nun[127] kızına Kin-ho[128] prensesi unvanı verip gelin olarak ona gönderdi. Bu sırada, Tu Sien, An-si askeri valisiydi. Prenses, ticari memurlardan biriyle takas yapması ve satması için bin atı An-si'ye[129] yolladı; elçi, (Tu) Sien'e prensesin talimatlarını açıkladı; (Tu) Sien kızdı ve şöyle dedi: "İmparatorluğun bir yöneticisi olan bana, A-şi-na ailesinden bir kızın talimatlar vermesi nasıl kabul edilebilir?" Elçiyi dövdürttü ve alıkoyarak gitmesine izin vermedi. Atlarının karlı (yolları) katetmesi gerekiyordu ve hemen hemen hepsi soğuktan öldü.

127 Şi Huai-tao, Çin sarayının Şi aile ismini verdiği A-şi-na Huai-tao'-dan başkası değildir.

128 Kin-ho yerine, *T'ang-şu'da* olduğu gibi Kiao-ho olarak okumak gerekir. 748'de, Wang Çeng-kien adlı Çinli bir general Sui-şe (Tokmak) şehrini fethetti ve bir zamanlar Prenses Kiao-ho'nun ikamet ettiği yere Ta-yün si adında bir tapınak inşa edildi.

129 Kuça. - Burada sözü edilen dönemde An-si artık Turfan değil Ku-ça'dır. An-si askerî valiliğinin Kao-ç'ang'a taşınması, *Kiu T'ang-şu'nun* XL. Bölümünün (s. 2 v°) sözü üzerine 657 yılı olarak sap-tanmıştır; fakat bu tarih aynı eserin IV. Bölümüne göre (s. 2 v°) 651 yılı olacaktır.

Öfkeden küplere binen Su-lu, dört garnizonu[130] yerle bir etmek için çeşitli yönlere askerler çıkardı. Tu Sien'in hükümet işlerini çekip çevirmek için saraya dönmüş, onun yerine An-si askerî valisi olarak Çao İ-çeng atanmıştı. Çao, uzun süre surların arkasında saklandı. Bu yüzden dört garnizonun tüm iaşesi, ayrıca insanlar ve evcil hayvanların tamamı Su-lu tarafından ganimet olarak alındı ve böylece An-si (Kuça) tahrip edilmekten güç bela kurtuldu.

130 Dört garnizon: Kiu-tse (Kuça), T'ien-şa (Hotan), Su-le (Kaşgar) ve Yen-k'i (Karaşar) askerî valilikleriydi. (Kiu *T'ang-şu,* XL, s. 30 v°).

Su-lu, Tu Sien'in danışman olduğunu öğrenince, azar azar, (askerlerini) geri çekti; sonra birden ülkesinin ürünlerini hediye olarak saraya götürmesi için bir elçi gönderdi. On sekizinci yıl (730), Su-lu'nun elçisi başkente geldi. Hsüan-tsung bizzat Tan-fung köşküne gitti ve orada bir ziyafet düzenledi. (Bu sırada) T'u-küe'ler önceden saraya bir elçi göndermişlerdi; aynı gün o da geldi ve ziyafette yer aldı. O ve Su-lu'nun elçisi törende birbirlerinin önüne geçmek için tartıştılar. T'u-küe'lerin elçisi "Türgiş'lerin krallığı küçük. Aslen T'u-küe'lerin bir tebasıdır; birinci sırayı alamaz" dedi. Su-lu elçisi ise "Bugün, bu ziyafet benim için düzenlendi; benim ikinci sırada olmam uygun olmaz" cevabını verdi. O sırada çung-şu üyeleri ve yüz görevli bir görüşme yaptılar. Daha sonra batı ve doğu olmak üzere iki ayrı yerde düzenlenmiş çadırlarda kaldılar. T'u-küe'lerin elçisi doğudakine, Türgişlerin elçisi ise batıdakine yerleşti. Ziyafet bittiğinde, kendilerine büyük hediyeler verilerek geri gönderildiler.

Su-lu, doğuştan saf ve ılımlı birisiydi. Her seferden sonra ele geçen ganimeti beyleri, savaşçıları ve kabile mensupları arasında paylaştırırdı. Halk onu severdi ve hizmetinde bulunmaktan mutluydu. Güneyde T'u-po'larla (Tibetlilerle) muhaverede bulunmak ve T'u-küe'lerle müttefik olmak için elçiler gönderdi. T'u-küe'ler ve T'u-po'lar kendi kızlarını Su-lu'ya gelin olarak verdiler; böylece üç krallığın[131] hatun [prenses] kızlarına sahip oldu. Sonra her bir oğluna yabgu unvanı verdi; harcamaları yavaş yavaş arttı. Önceden bir birikimi olmadığından, son yıllarda yağmalanan malları elinde tutarak dağıtmadı. Ayrıca, geçirdiği felç yüzünden bir eli tutmaz oldu. Mo-ho (Baga) tarkan ve Tu-mo-tu, en güçlü iki kabilenin

beyleri idiler. Böylece yüz aile Sarı boylar [Sarı Türgişler] ile Kara boylar [Kara Türgişler] olarak ikiye bölünüp, birbirlerine düşman oldular.

131 Bu üç hatun şunlardı: 1. A-şi-na Huai-tao’nun kızı ve Kiao-ho prensesi; 2. Kuzey Türklerinden Bilge Kağan’ın bir kızı (Bkz. Bilge Kağan kitabesi: “Türgişlerin kağanına kızımı büyük bir onurla verdim.”; Thomsen, *Orhon Yazıtları* s. 131 ve s. 185, n. 114; 3. Tibet kralının bir kızı.

Yirmi altıncı yıl (738), yazın, askerlerini silahlandıran Mo-ho (Baga) tarkan, Su-lu’ya bir gece baskını düzenleyerek onu öldürdü. Tu-mo-tu, önceleri Mo-ho (Baga) tarkan’ın müttefiki idi; fakat birden ona karşı cephe aldı. Halkın kalan kısmını toplaması için Su-lu’nun oğlu T’u-ho-sien’e kağan unvanı verdi. O ve Mo-ho (Baga) tarkan savaştılar. Mo-ho (Baga) tarkan, An-si askerî valisi Kai Kia-yün’e bir elçi göndererek şikayette bulundu. (Kai) Kia-yün (Tu-mo-tu)’yu cezalandırmak için askerlerinin başına geçti ve Tu-mo-tu’nun ordusunu büyük bir bozguna uğrattı.[132] Bizzat savaşa katılarak, T’u-ho-sien’i tutsak aldı ve aynı zamanda Kin-ho prensesini de ele geçirip, geri döndü. Şi Huai-tao’nun oğlu Hin’i (bu halkı) yönetmesi için görevlendirmek istiyordu. Mo-ho (Baga) tarkan, “Eğer Su-lu’yu cezalandırılıp mağlup edilmişse, bu işte onun ortağı bendim. Şi Hin kağan olarak atanacaksa, hükümetiniz bana ne ödül verecek?” diyerek buna razı olmadı. Bu yüzden Şe Hin tahta geçirilmedi ve bu halkı yönetmesi için Mo-ho (Baga) tarkan görevlendirildi.

132 Kai Kia-yün’ün T’u-ho-sien’e karşı kazandığı zaferin tarihi *T’ung kien kang mu* tarafından 739 yılının sekizinci ayı olarak gösterilmiştir.

Yirmi yedinci yılın (739) ikinci ayında, (Kai) Kia-yün, generallerinin ve subaylarının başında tutsakları teslim etmek için saraya gitti. Hsüan-tsung onlara bir ziyafet vermek için bizzat Hua-o köşküne geldi; sonra T’u-ho-sien’in imparatorluk anıt tapınağına hizmetkâr olarak verilmesini emretti.

Hemen ardından sarı ve siyah boylar birbirleriyle savaşmaya başladılar. İtaatlerini arzetmek için[133] için elçiler gönderdiler.

133 T’ang-şu’nun daha detaylı anlatımı için ileriye bkz.

III- (T'ang-şu, CCXV. b, s. 2 v° ve devamı[134])

[134] *Kiu* T'ang-şu'nun yazısına ilave etmiş olduğumuz notları burada tekrarlamayacağız; okuyucudan oraya başvurması rica olunur.

Batı Türkleri'nin atası Na-tu-lu'nun küçük oğlu T'u-wu'dur. Unvanı ta-şe-hu (Büyük Yabgu) idi; büyük oğlunun adı T'u-man (Bumin) i-li Kağan'dır; ikinci oğlunun adı Şe-ti-mi (İstemi)'dir. Şe-ti-mi de denirdi. İstemi'nin oğlunun adı Ta-t'u Kağan'dır. Pu-kia Kağan da denirdi. Doğu Türkleri'ni Usunların eski topraklarından ayıran ve o toprakları sahiplenen[135] ilk kişiydi. Doğu tarafında T'u-küe'ler, batıda Lei-çu denizi (Aral Gölü), güneyde Su-le (Kaşgar), kuzeyde Han-hai yer alıyordu. Kuş uçuşuyla başkentin 7 bin li kuzeyindeydiler. Yen-k'i'den çıkarak, kuzeybatıya doğru yedi günlük yoldan sonra onların güney ordalarına, kuzeye doğru sekiz günlük yürüyüşten sonra ise kuzey ordalarına ulaşılır. Çeşitli Tu-lu, Nu-şi-pi, Ko-lo-lu (Karluk), Ç'u-yüe, Ç'u-mi, İ-wu (Hami) boylarıyla karışmış bir biçimde yaşıyorlardı. Yaşama biçimleri T'u-küe'lerinkiyle büyük ölçüde aynıydı; dilleri biraz farklıydı. Bir zamanlar, Doğu Türkleri'nin hakanı Mu-han, ölür-ken[136] oğlu Ta-lo-pien'in yerine tahtı küçük kardeşi T'o-po Kağan'a bıraktı. T'o-po Kağan da ölmeden[137] önce, oğlu An-lo'nun değil, Ta-lo-pien'in tahta çıkarılmasını emretti. Fakat halk [beyler], Ta-lo-pien'in annesinin aşağı tabakadan olması sebebiyle onu başa geçirmek istemediler ve sonuçta An-lo'yu tahta çıkardılar. Daha sonra An-lo'nun Mu-han'ın ağabeyinin oğlu Şe-t'u lehine tahttan feragat etmesi sebebiyle, (Şe-t'u) Şa-po-lio Kağan, Ta-lo-pien de A-po Kağan unvanını aldı ve kendi halkını yönetmeye başladı. Şa-po-lio, sürpriz bir şeklide ona saldırdı ve annesini öldürdü. A-po, batı taraflarına, Ta-t'u'nun yanına kaçtı. Bu sırada Ta-t'u batı bölgesinin kağanıydı; A-po'ya yüz bin asker verdi ve onu Doğu Türkleri'yle[138] savaşmaya gönderdi; fakat sonuçta A-po, Şa-po-lio[139] tarafından hapsedildi.

[135] Burada ilk defa çok net bir biçimde görüyoruz ki, Batı Türkleri doğrudan Ta-t'u Kağan'a ve babası İstemi Kağan'a bağlıydılar.

136 Mu-han Kağan'ın ölüm tarihi kaçtır? *T'ung kien kang mu,* T'u-man'ın 553 yılının ikinci ayında öldüğünü kaydetmektedir. Tahta geçecek tek varisi oğlu K'o-lo idi. K'o-lo'dan sonra yirmi yıl hükmeden (Julien, age., s. 29) ve eceliyle 572'de ölen kardeşi Mu-han (veya Se-kin) geldi. Varisi T'o-po 573'de zikrediliyor. (Julien, age., s. 20). Mu-han Kağan'ın ölümü sırasında Çin elçisi Wang King T'u-küe'lerde bulunuyordu; "o sırada kağanlarının birdenbire öldüğü belli oldu" *(Çou-şu,* XXXIII, s. 3 v°). . Bu cümle Stanislas Julien tarafından yanlış anlaşılmış ve şu şekilde çevrilmiş (age., s. 18): "T'u-küe'lerin tegini Ço-kie han birdenbire öldü...." Burada Mu-han Ka-ğan'ın kastedildiği anlaşılmaktadır..

137 581'de. T'o-po Kağan on yıl iktidarda kaldığına (Julien, age., s. 30) göre, selefi Mu-han'ın 572'de ölmüş olması gerekir (bkz. önceki not) ve halefi Şa-po-lio (veya Şe-t'u)nun 581yılında başa geçtiği kaydedilmektedir (Julien, age., s. 24). Bu kayıtlardan, bir kağanını ölüm yılının bazen hükümdarlığının son yılı gibi sayıldığı ve bazen de halefinin ilk yılı olarak gösterildiği anlaşılıyor.

138 Buradan anladığımız kadarıyla A-po (veya Ta-lo-pien), gerçekten Batı Türkleri kağanlarından biri değildi. Aksine bu kişi, göçebe kabilelerin başbuğu Ta-t'u idi.

139 587'de; *Kiu T'ang-şu,* Ta-lo-pien'in (veya A-po'nun) esir edilmesini Şa-po-lio'nun halefi ve A-po'nun küçük kardeşi (Julien'in dikkatsizlikle yazdığı gibi "oğlu" değil, age., s. 57) Ç'u-lo-hu'ya atfetmektedir. Fakat gerek Şa-po-lio ve gerekse Ç'u-lo-hu 587'de öldükleri için bu detayın hiçbir önemi yoktur.

Daha sonraları, K'i-min Kağan zamanında, Ta-t'u Kağan ve o, yıllarca birbirlerine kin beslediler. Sui'ler her zaman K'i-min'i destekliyorlardı. Bu sebeple Ta-t'u yenildi ve T'u-ku-hun[140] [Tu-yü-hun]lara kaçtı.

140 *Sui-şu* ve *Kiu* T'ang-şu'nun çevirdiğimiz notlarında Ta-t'u Ka-ğan'dan belli belirsizce söz edildiği halde, gördüğümüz üzere T'ang-şu'nun yazılarında Ta-t'u Kağan'a önemli bir yer veriliyor. Burada sahip olduğumuz bilgiler, Kuzey Türkleri hakkındaki bir takım yazıların içine serpiştirilmiş bazı metinler ile tamamlanabilir: 582'de (2. K'ai-huang yılı, *Sui-şu,* XXXIX. s. 5 v°), Şa-po-lio (=Şe-t'u), A-po (=Ta-lo-pien) ile birlikte Çinlilere savaş açtı ve yenildi. "A-po'nun yiğitliği ve cesareti yüzünden Şa-po-lio ondan nefret ediyordu. Bu yüzden seferden ilk dönen o oldu ve A-po'nun hazırlıksız kabilesine saldırarak, tamamen dağıttı; annesini öldürüdü. A-po geri dönünce nereye sığınacağını bilemeden batıya, Ta-t'u Kağan'ın yanına kaçtı. Ta-t'u'nun kişisel ismi Tien-küe'dir. Şa-po-lio'nun amcası-dır. (Çincede bu ifade tam olarak "amca"yı belirtmiyor; burada Ta-t'u'nun, Şa-po-lio'nun babasının yeğeni olduğu belirtiliyor). Uzun süreden beri batı bölgesinin kağanıydı. Ta-t'u çok öfkelendi ve A-po'yu ordunun başına geçirerek doğuya doğru yola çıkardı. Göçebe halktan (yani A-po'ya bağlı kabilelerden) gelen atlıların sayısı yakla şık yüz bin civarındaydı. Böylece (A-po) ve Şa-po-lio birbirlerine saldırdılar. Bu arada, A-po'ya karşı her zaman dost olan bir T'an-han Kağan vardı. Şa-po-lüe onun yandaşlarını da teslim aldı ve onu tahtından indirdi. Bunun üzerine T'an-han da Ta-t'u'ya sığındı. *(Sui-şu,* LXXXIV, s. 3 r°; bkz. Julien, *Documents,* s. 46-47)". Bu andan itibaren Batı Türkleri ile Kuzey Türkleri birbirlerinden koptular. Bu

ayrılık uzun vadede Çin entrikaları yüzünden gerçekleşmişti. 581 yılından itibaren, T’o-po Kağan’ın ölümünden sonra, Sui hanedanının ilk imparatoru, kendisini çeşitli T’u-küe hanları arasında nifak tohumları ekmeye davet eden Ç’ang-sun Şeng’in tavsiyelerini dinlemişti. “Tien-küe’nin (=Ta-t’u Kağan), diyordu Ç’ang-sun Şeng, asker sayısı Şe-t’u’nunkinden (=Şa-po-lio) daha fazla olduğu halde, mevkisi ve etkinliği ondan daha düşük. Orada burada dost olduklarını söylüyorlar, ama kalpleri birbirine nefretle çarpıyor. Eğer ihtirasları tahrik edilirse, birbirleriyle savaşmaktan geri kalmazlar *(Sui-şu*, LI, s. 2 v° ; bkz. Julien, age., s. 35)”. Sonuç olarak, imparator, Yüan Hui adında birini İ-wu (Hami) topraklarından geçerek Ti-en-küe’nin (=Ta-t’u Kağan) huzuruna varıp saygı nişanı olarak kurt başlı bir tuğ hediye etmesi ve en büyük saygılarını sunması için görevlendirdi. Sonra, Tien-küe’nin (=Ta-t’u Kağan) elçileri saraya geldiğinde onlara Şa-po-lio’nun (= Şa-po-lüe) elçilerine göre öncelik tanıdı. Böylece düşmanlar arasına geçimsizlik sokulmuş oldu (Julien, age., s. 36-37). Bu manevraları etkisini göstermekte gecikmedi. Şe-t’u (=Şa-po-lio) 582’de Çin topraklarını istila etmek istediği zaman, Tien-küe (Ta-t’u Kağan) ordusuyla ona katılmayı reddetti. (Julien, age., s. 41). Daha sonra, Çinliler A-po’ya (=Ta-lo-pien) Şe-t’u (=Şa-po-lio) ile bozuşmasını ve Sui hanedanının müttefiki Ta-t’u’ya (=Ti-en-küe) katılmasını tavsiye ettiler (Julien, age., s. 42). 582’de Şe-t’u’-nun (=Şa-po-lio) Çinliler tarafından bozguna uğratılmasına rağmen A-po (=Ta-lo-pien) hâlâ çekiniyordu. Sonra birdenbire bu kağanın kendisine düşmanlık ilan etmesi üzerine Ta-t’u’nun yanına kaçtı. Ta-t’u, bu dönemden itibaren batı bölgelerinde oldukça güçlüymüş gibi gözüküyor. En azından, imparator Wen’in 581 ve 582’de çıkardığı bir fermaın muhtevasından böyle bir sonuç çıkarıyoruz: “Vaktiyle Ta-t’u Chiu-ch’üan (iline), Yü-tien (Hotan) krallığı, Po-ssu’ya (Persia) ve Yih-ta’ya (Eftalit) saldırdığında, hepsi aynı anda ona karşı ayaklandılar”. *(Pei-şi*, XCIX, s. 4 r°). Eğer bu krallıklar Ta-t’u’ya karşı ayaklandılarsa, bu daha önce ona boyun eğmiş oldukları anlamına gelir.

Ayrıca P’ei-şi’den (XI, s. 7 r°) dördüncü k’ai-huang yılının (584) ikinci ayında, imparatorun Lung (Şan-si’nin batısında) şehrinde bulunduğu bir sırada, A-şi-na Tien-küe’nin ona itaatini sunmaya geldiğini öğreniyoruz.

Her iki olay da, Şa-po-lio’nun ve Ç’u-lo-hu’nun ölümünden sonra 587’de meydana gelmiş; Kuzey Türklerinin birbirine düşman iki kağanı olmuştur. Bunlar, Ç’u-lo-hu’nun oğlu Jan-kan (veya Tu-li Kağan) ve Şa-po-lio’nun oğlu Yung-yü-lü (veya Tu-lan Kağan)’dır. Aynı dönemde, Batı Türkleri de fazla birlik içinde gözükmüyorlardı. Her ne kadar Ta-t’u hayatta ise de, Sui-şu ve Kiu T’ang-şu’nun notlarında, Ta-lo-pien’in 587 yılında mahkum edilişinden sonra Batı Türklerinin tahta Ni-li Kağan’ı geçirdiğini görüyoruz. 592 yılında, aynı kişi karşımıza “Batı bölgesi Türklerinin Ni-li Kağan’ı” *(Sui-şu*, LXXIV, s. 4 v°) olarak çıkıyor. Öyle görünüyor ki Ni-li Kağan 603’te öldü. Halefi, 611’de Çin sarayına sığınmaya gelen oğlu Ç’u-lo (Ho-sa-na) Kağan’dır.

Şimdi tekrar Ta-t’u’ya dönelim ve onun bu zor dönemde oynadığı r^{o}lü anlatmaya çalışalım:

592’den sonra ve 597’den önceki bir tarihte “Tu-lan (=Yung-yü-lü) ve Ta-t’u Kağan (=Tien-küe) birbirlerine düşman oldukları için, aralarında pek çok savaş çıktı. İmparator tarafından araları bulunduktan sonra her biri kendi ordusunu alarak çekildi. *(Sui-şu*, LXXXIV, s. 5 r°; Julien, age., s. 64)

Yung-yü-lü Ta-t’u ile ittifak kurarken 599’da Jan-kan (=Tu-li Kağan) da Çin’le müttefik olmuş, bu yüzden bir Çin ordusu bu ikisine saldırmak için harekete geçmişti. Tien-küe (Ta-t’u) hesabına hareket

eden Yung-yü-lü Jan-kan'a saldırarak ağır şekilde mağlup etti. Jan-kan Çin sarayına sığınmak zorunda kaldı. Bir süre sonra, 599'un on ikinci ayında, Yung-yü-lü (=Tu-lan) kendi kabilesinden birileri tarafından öldürüldü (Julien, age., s. 58). Bunun üzerine Ta-t'u iktidarı ele alarak kendine Pu-kia Kağan adını verdi. *(Sui-şu,* LXXXIV, s. 5 v°) Göründüğü kadarıyla Ta-t'u bu tarihten itibaren sadece Batı Türklerinin sıradan bir kağanı değildir, aksine tüm Türklerin ulu hakanı olma iddiasında bulunmaktadır.

Çinliler, bu esnada onların K'i-jan ve K'i-min Kağan unvanı alan hasımları Jan-kan'ı desteklemeye devam ediyorlardı. Çinliler 600 yılında Ta-kin dağı eteklerinde Ta-t'u'yla karşı karşıya gelen bir ordu sevkettiler. Barbarlar çarpışmadan kaçtılar veya büyük bir kırım yaşandı *(Sui-şu,* LXXXIV, s. 5 v°; Julien, age., s. 75). Çinliler, 600 yılında düzenledikleri başka bir askerî sefer sırasında su kaynaklarını zehirledikleri için Ta-t'u pek çok asker ve evcil hayvan kaybetti. Türkler korkuya kapıldılar ve Göğün kanlı yağmurlar gönderdiğine inanarak kaçmaya başladılar. *(Sui-şu,* LI, s. 4 v°; Julien, age., s. 77). 601'de Ta-t'u Çinli general Han Hung'a karşı Ç'ang-an (Si-an fu) yakınlarında ezici bir zafer kazandı. *(Sui-şu,* LII, s. 2 v°; Julien, age., s. 79) [s. **306'daki düzeltme:** Burada geçen Ç'ang-an Si-an fu değildir. Aksine Heng-an şehrinin bir başka yazılış şeklidir. Bu yüzdendir ki, *Sui-şu* II, s. 7 r°'de LII, s. v°'nin eksine Heng-an şeklinde yazılmıştır. Şehir önce Heng-an daha sonra ise Ç'ang-an şeklinde görünüyor. Heng-an Li Çao-lo'nun sözlüğünde geçmemektedir.] 603'de aralarında T'ie-le, Se-kie, Fu-li-kü, Hun, Sie-sa, A-pa, Pu-ku vs. gibi kabilelerinin de bulunduğu ondan fazla kabile aynı anda Ta-t'u'ya karşı isyan ederek Çin'in hakimiyetine geçmek istedi. Ta-t'u'nun tüm tebaası sağa sola dağılmıştı. Bu yüzden batıya, T'u-ku-hunların yanına kaçtı *(Sui-şu,* LI, s. 4 v°; Julien, age., s. 82). - Burada adı geçen kabilelerin tamamı Uygurlar'ın kollarıdır. Zaten T'ang-şu'da T'ie-le, Se-kie, Hun ve Pu-kuların daha sonra Uygur adını alan Tölös halkını teşkil eden boylardan bazıları olduğu belirtilmektedir ...

Ta-t'u'nun 603'de T'u-ku-hunların yanına kaçmasından sonra, bir daha ondan bahsedildiğini görmüyoruz. Bildiğimiz tek şey, Ç'u-lo Kağan 611'den beri daha geri gelmemek üzere Çin'e gittikten sonra Batı Türklerinin başına Ta-t'u'nun torunu Şe-kui Kağan'ın geçtiğidir. *Wei-şu* (CII, s. 9 v°), *Pei-şi* (XCVII, s. 11v°) ve *Sui-şu* (LXXXIII, s. 4 r°)da K'ang (Soğdiyana) Krallığı'ndan bahsedilirken kralının hanımının adının Şe-fu-pi (veya Tai-şe-pi), bunun da Ta-tu Kağan'ın kızı olduğundan bahsedildiğini hatırlayalım. Fakat burada geçen Ta-tu'yu Ta-t'u ile karıştırmamak gerekir. Çünkü o, berikinden şüphesiz daha önce yaşamıştı.

Daha önce, A-po hapsettirildiğinde, halk iktidara Yang-su te-gin'in oğlu Ni-li Kağan'ı getirdi. Ta-t'u'nun kaçışından sonra Ni-li de mağlup edildi ve öldü.[141]

141 Ta-t'u'nun kaçışı 603'de olduğuna ve Ni-li'nin halefi Ç'u-lo Ka-ğan'dan T'ie-le'lerle ilgili bir kayıtta *(Sui-şu,* LXXXIV, s. 8 v°) 605 yılında bahsedildiğine göre, Ni-li Kağan'ın ölümü 603 ve 604 yılları arasında, muhtemelen 603'de olmuş olmalı. Ni-li'nin Pu-kia Ka-ğan'ın (veya Ta-t'u) T'u-ku-hunlara kaçtığı sırada öldüğünü belirten Sui-şu'nun bölüm LXXXIV; s. 5 v°'in incelenmesinden de aynı sonuca varılmaktadır. Ancak Sui-şu'nun Ni-li Kağan'ın 600 yılında tamamlanan k'ai-huang döneminin bitiminden önce ölmüş olduğu şeklindeki yanlış müşahedesi reddedilmelidir. [s. **306'deki**

ek ve düzeltme: Ta-tu ve Ta-t'u aynı ve tek kişi olmalı. Sayfa 100'deki bu konuyla ilgili tartışmaya bkz.]

Bu, Ni-li Kağandı. Ta-t'u'nun kaçışından sonra, Ni-li de yenildi ve öldü.

Oğlu Ta-man yani Ni-küe Ç'u-lo Kağan iktidara geldi. Hükümeti doyumsuz ve titizdi; pek çok kişi bu durumdan memnun değildi. Ta-ye (605-616) dönemi boyunca, Kao-li'ye düzenlenen sefer sırasında İmparator Yang'a refakat etti; (imparator) ona Ho-sa-na Kağan unvanını verdi ve ailesinden bir kızla evlendirdi. Birliklerini Hui-ning kumandanlığında tutması için küçük erkek kardeşi K'üe ta-tu şad'ı alıkoydu; böylece kardeşi K'üe Kağan unvanı aldı.

Ho-sa-na, Kiang-tu ayaklanmaları sırasında Yü-wen Hua-ki'nin arkasından Li-yang'a[142] gitti; kaçtı ve Ç'ang-an'a geri geldi. Kao-tsu mevkiinden indi ve onu yanına oturtarak, Kui-i wang (adalete dönüş yapan kral) unvanını verdi. (Ho-sa-na) imparatora büyük bir inci sundu; ama imparator, "Ey kral, benim önem verdiğim şey, sizin içtenliğinizdir; oysa bu benim hiçbir işime yaramaz" diyerek hediyeyi reddetti.

142 Ho-nan eyaletindeki Wei-hui iline bağlı Siun ilçesinin kuzeybatısında.

K'üe Kağan'ın üç bin atı vardı. Birinci wu-ti yılında (618) imparatora itaat arzetti; ona T'u-wu-kuo-pa k'üe Kağan unvanı verildi. Li Kui ile ittifak anlaşması yapmıştı; Batı Jung'larına gönderilen Sui elçisi Ts'ao K'ung'un Kan-çu'da operasyon üssü vardı. Onu yanına çekti; birden K'ung'a katıldı ve onunla birlikte Li Kui'ye saldırdı. Ordusu galip gelemeyince Ta-tu-pa vadisine kaçtı.[143] T'u-ku-hunlarla müttefik oldu fakat (Li) Kui tarafından yok edildi.

143 [s. **306'daki ek ve düzeltme:** Ta-tu pa vadisi Leang-çu'nun 200 li batısındaydı. T'ang-şu (XL, s. 7 v°): Leang-çu'nun 200 li batısında aslında Ç'e-şui askeri karakolu olan ve 728'de garnizona çevrilen Ta-tu garnizonu vardır ki, adını Ta-tu-pa vadisinden almıştır." Ta-ts'ing i t'ung çi (CCVI, s. 5 r°) burasını şimdiki Kan-su eyaletindeki Yung-ç'ang kazasının güneybatısına yerleştirmektedir.]

Ho-sa-na daha önce Sui'lere bağlılığını bildirmek için gittiğinde ülkesindeki insanların tamamı onu sevmiyordu. Alıkonulup geri gönderilmeyince, Ta-t'u'nun küçük oğlunu tahta çıkarma kararı aldılar. O da Şe-kui Kağan adını alarak otağını Kuça'nın kuzeyindeki San-mi dağına kurdu. Yü-men (kuan)ın batısındaki beyliklerin büyük kısmı ona itaat etti. Böylece Doğu Türkleri'nin rakibi oldu.

Şe-kui'nin ölümüden sonra yerine küçük kardeşi T'ung şe-hu (yabgu) geçti; bu kişi, T'ung şe-hu (yabgu) Kağandır. T'ung şe-hu Kağan, cesur ve yetenekliydi. Bir savaşa girdiğinde kısa sürede zafer kazanırdı; böylece T'ie-le (Tölös)leri kendine bağladı; Po-ssu (Persia) ve Ki-pin'e (Kapiça)[144] boyun eğdirdi. Yüzbinlerce okçusu vardı. Otağını Şe (Taşkent) Krallığı'nın kuzeyine, Ch'ien-ch'üan'a [Min-bulak] taşıdı. Böylece batı yörelerindeki bazı beylikleri itaat altına aldı. Bütün beylerine hie-li-fa unvanı verdi. Sonra bir tudunu vergi gelirlerini kontrol etmesi için hükumeti denetlemekle görevlendirdi.

144 Ki-pin, T'ang döneminin Kapiça'sıdır ki, Han ve Wei'ler dönemindeki adı Kaşmir'dir. Sylvain Levi'nin Ki-pin'in Kapiça olduğu şeklindeki tespiti bana daha doğru gözüküyor. Delilleri şunlar: 1- Li-yen adında Kuçalı bir din adamı tarafından yazılan Çince-Sanskrit-çe sözlükte, Çince çeviriyazımı Ki-pi-şo-ye olan Kapiça kelimesinin karşılığı olarak Ki-pin kelimesi gösterilmektedir; 2- Hsüan-tsang'da (Si *yü ki*, Julien çevirisi, I/42) ve yaklaşık ondan bir yüzyıl sonra yazılan *Wu-k'ung'da* (özel basım, s. 13) bu bölge hükümdarlarının yaz aylarını (Hsüan-tsang'a göre) Kia-pi-şe (Kapiça) ve (Wu-k'ung'a göre) Ki-pin'de, daha serin ayları ise Gandahar'da geçirdiklerini gösteren iki benzer kanıta rastlıyoruz ki, her iki metin arasındaki yakınlık Ki-pin'in Kia-pi-şe, onun da Kapiça olduğunu ortaya koymaktadır. (Bkz. JA, Ocak-Şubat, 1896, s. 161-162); 3- Son olarak, şu an çevirmekte olduğumuz sayfalarda da görüyoruz ki T'ung şe-hu'nun gücünün güneyde Ki-pin'e kadar ulaştığı; veya aynı hükümdarın 630'da Hsüan-tsang kendisini ziyaret ettiğinde Kia-pi-şe (Kapiça) Krallığı sınırlarına, yani kendi hükümdarlığının güney sınırına kadar refakat etmesi için ona bir rehber verdiği anlaşılmaktadır. (Vie, Julien çevirisi, s. 59) Burada bir kez daha Ki-pin'in Kia-pi-şe'nin diğer bir adı olduğu görülüyor. Konuyla ilgili olarak ayrıca bkz. Sylvain Levi, JA, Nov-Dec. 1897, s. 529, n. 2. M. Schlegel'in *(T'oung pao*, Seri II, cilt I, s. 330) oldukça vazıh olan bu hususu, Kipin harfleri altında kesinlikle bu anlama gelmeyen ve yalnızca Böhtlingk'in sözlüğündeki gramatik sözcükler listesinde yer alan Sanskritçe Kripanin kelimesini araması ise bir saçmalıktır.

Takip eden yıl, Şe-kui Şe-kui bu dönemde ölmüş olduğuna göre burada bir hata olmalı. Şe-kui yerine Şi-pi okumak gerekir.[145] saraya elçiler gönderdi; Ho-sa-na ile aralarında öteden beri bir husumet olduğundan, onu öldürmek istedi. İmparator buna razı olmadı. Bakanları ona şöyle dediler: "Bir adamı kurtaralım diye bir krallığı kaybedeceğiz. Bu durum, ileride size ciddi sıkıntılar yaratacaktır". Ts'in[146] kralı şu cevabı verdi: "Hayır, bu adam bize sığınmaya geldi. Onu öldürmek adalete sığmaz."

145 Şe-kui bu dönemde ölmüş olduğuna göre burada bir hata olmalı. Şe-kui yerine Şi-pi okumak gerekir.

146 Müstakbel T'ai-tsung.

İmparator böyle dedi ve izin vermedi; fakat sarayda verilen bir ziyafet sırasında içtiği şarabın etkisiyle Ho-sa-na'yı çung-şu-şeng köşküne gönderdi ve orada kendisini katledecek olan elçilere teslim edildi. Bu olaydan kimseye bahsedilmedi.

Şe-kui[147], yıllarca kendi adına, uzun yıllar boyunca ardı ardına gelen kabilelerine büyük T'iao-çi (Babil) den gelen büyük yumurtalar, aslan derileri vb. şeyleri saraya hediye olarak gönderdi. İmparator da onu sürekli teşvik etti. Güçlerini onunkilerle birleştirmek ve Doğu Türkleri'ne saldırmak için onunla bir anlaşma yaptı. T'ung şe-hu Kağan, kendisi için bir tarih belirlenmesini istedi. Hie-li çok korktu ve onunla karşılıklı saldırmazlık konusunda bir anlaşma yaptı.

147 Şe-kui yerine T'ung şe-hu diye okuyunuz.

T'ung şe-hu (yabgu) Kağan saraydan bir gelin istedi. İmparator, "Batı Türkleri bizden uzaktalar. Acil olsun olmasın, hiçbir işte onlara güvenilmez. Bu evliliği kabul edelim mi?" diyerek bakanlarının görüşüne müracaat etti. Feng Te-i şöyle dedi: "Eğer şu an neyin daha avantajlı olduğu göz önünde tutulacaksa, en iyisi uzaktaki ile anlaşmak, yakındakine saldırmaktır. Kuzey barbarlarını korkutmak için evliliğin onaylanmasını öneriyorum. Biraz daha güçlenmeyi bekleyelim, beklediğimiz zaman gelecektir." Böylece imparator evliliğe razı oldu. Kao-p'ing hükümdarı Tao-li'ye Batı Türkleri'nin krallığına gitmesini emretti. T'ung şe-hu (yabgu) Kağan bundan hoşnut oldu. Bir anlaşmanın temelini atmak amacıyla Çen-çu T'ung se-kin'i çivi şeklinde on bin mücevherle süslü altın bir kemer ve beş bin at sunması için Tao-li'yle birlikte saraya gönderdi.

Bu sırada, Doğu Türkleri her yıl sınırı ihlal ediyorlardı. Batı yolu engellenmiş ve tıkanmıştı. Ayrıca, Hie-li, (T'ung şe-hu Ka-ğan'a) bir elçi göndererek şöyle dedi: "Eğer T'ang prensesini almaya gidecekseniz, benim yolumdan geçmeniz gerekecek ve ben buna izin vermeyeceğim". T'ung şe-hu (yabgu) Kağan'ın buna canı sıkıldı. Evliliği gerçekleştiremeden önce şu olaylar meydana geldi: Gücüne güvenerek, buyruğu altındakilere iyi davranmıyordu ve halk ondan nefret ediyordu. Oldukça fazla sayıda insan ona karşı ayaklandı ve onu devirdi. Amcası Mo-ho-tu (Bagatur) onu öldürdü. İmparator onun ülkesine mezarında yakılmak üzere yeşim taşından eşyalar, ipekler göndermek, kurbanlar sunmak istedi; fakat ansızın karışıklıklar çıktı ve hediyeler de yerine ulaştırılamadı.

Tahta çıkan Mo-ho-tu (Bagatur) K’ü-li si-p’i Kağan adını aldı. Saraya hediyeler sunmaları için elçiler gönderdi. Si-p’i Kağan daha önceleri T’u-kiü’lerde belli bir yerin hakimiydi ve küçük bir kağandı. Kendisini Büyük Kağan ilan edince, ülke halkı ona boyun eğmedi. Nu-şi-pi kabileleri kendi başlarına Ni-şu mo-ho (ba-ga) şad’ı kağan ilan ettiler. Ni-şu özür diledi ve kabul etmedi. T’ung şe-hu (yabgu) Kağan’ın oğlu Tie-li tegin, Mo-ho-tu (Baga-tur)’un saray darbesinden kurtulmak için K’ang-kü’ye (Soğdiya-na) kaçmıştı. Ni-şu, onu bulmak için K’ang-kü’ye gitti ve iktidarı teslim etti. Adı İ-p’i po-lo Si Şe-hu Kağan [İrbis Bolun Cabgu-han]dı. Ni-şu, Si-p’i Kağanla birlikte ülkeyi yönetmeye devam etti, fakat aralarındaki çekişme bitmediği için ikisi aynı anda saraya elçiler gönderip hediyeler sundular.

T’ai-tsung, şuçsuz yere öldürülen Ho-sa-na için pişmanlık duyarak ona ölümünden sonra Şang-çu-kuo (krallığın büyük destekçisi) unvanını verdi ve onu törenlerle defnettirdi.

Dördüncü çeng-kuan yılı (630), Si-p’i Kağan saraydan bir gelin istedi. (İmparator) buna razı olmadı ve yayınladığı bir buyrukla şöyle dedi: “T’u-kiüler karışıklık içindeler. Kimin tegin, kimin tebaa olduğu hâlâ belli değil. Alelacele evlilik mi olur? Herkes kendi boyunu yönetsin ve birbirine saldırmasın.” Bu andan itibaren, Batı ülkelerinin çeşitli krallıklarının hepsi (Si-p’i Kağan)’a karşı ayaklandılar. Krallığı çöle çevrildi ve harap edildi. Halkı tamamen Si Şe-hu Kağan’a boyun eğdi. Si-p’i’nin ida-resindekiler bile yavaş yavaş onu terk ettiler. Hepsi silahlanıp Si-p’i’ye saldırdılar. Kaçıp Kin-şan (Altay)’a bekindi. Ni-şu tarafından öldürüldü. Si Şe-hu’ya Büyük Kağan unvanı verildi.

Si Şe-hu iktidara gelince kuzeyde Tie-le (Tölös)’lerle ve Sie-yen-t’o’larla savaştı; fakat (Si) yen-t’olar tarafından mağlup edildi. Doğuştan sert ve inatçı birisiydi. Tebaasına zulmediyordu. Küçük Kağan İ-ts’e devlete en büyük hizmetleri sunmuştu. Si Şe-hu iftiralara inanarak onu bütün ailesiyle beraber öldürttü. Tüm halkı üzüntüye garkoldu. Ayrıca (Si Şe-hu) Ni-şu’dan korkuyor ve gizlice onu öldürmek için planlar yapıyordu; Ni-şu, Yen-k’i’ye (Kara-şar) kaçtı. Kısa bir süre sonra Mu-pi Tarkan ve Nu-şi-pi boylarının önde gelen beyleri Si Şe-hu’yu ele geçirmeyi tasarladılar; (Si) Şe-hu hafif süvari (birliğiyle) beraber K’ang-kü’ye (Soğdiyana) kaçtı ve üzüntüsünden öldü.[148]

148 Si Şe-hu, Belh şehrini kuşattığı sırada öldü (Bkz. Üçüncü bölüm, Hsüan-tsang metni.)

Halkı Yen-k'i'ye (Karaşar) Ni-şu'yu aramaya gittiler ve onu iktidara getirdiler. Ni-şu, Tu-lu Kağan adını aldı. (Tu-lu) Kağan'ın babası Mo-ho (baga) şad daha önce T'ung şe-hu'nun emrindeydi ve Wu-ti (618-626) döneminde saraya gelmişti. T'ai-tsung, onunla bir kardeşlik anlaşması yaptı. (Mo-ho şad'ın) ölümünden sonra Ni-şu geldi. Ona bazen Kia-na şad[149] da denirdi.

149 Ni-şu, T'ie-li-şi Kağan'ın ağabeyi idi. *Kiu T'ang-şu'ya* göre, Kia-na şad, T'ie-li-şi Kağan'ın küçük kardeşiydi. Bu durumda Ni-şu ve Kia-na şad iki ayrı kişidir.

İktidara geldiğinde, kağan unvanını almaya cesaret edemediğini söylemek için saraya bir elçi gönderdi. İmparator bir fermanla ikinci dereceden bir hung-lu yetkilisi olan Liu Şan-in'e bir komutanlık madalyası alarak ona T'un-a-le-wu-pa hi-li-pi tu-lu Kağan[150] unvanı vermesini; bir tambur, bir flama ve on-binlerce ipek parça takdim etmesini emretti. (633).[151] Ni-şu da teşekkür etmek için bir elçi gönderdi.[152]

150 Bu kağanın ismine, li hecesinden önce hi hecesini ilave etmek gerekir.

151 *Kiu T'ang-şu'da* verilen tarih böyle. (Daha yukarıya bakınız) *Ts'e-ju yüan kui*'ye göre (bölüm 964, s. 2 r°) Liu Şan-in'in elçiliği altıncı çeng-kuan yılının (632) sekizinci ayında olmuştur.

152 Bkz. *Ts'e-ju yüan kui*, bölüm 970, s. 7 v°: Yedinci çeng-kuan yılı (633), ikinci ayında, Batı Türklerinin Hi-li-pi tu-lu Kağan'ı saygı sunmak ve tartuk takdim etmek amacıyla bir elçi gönderdi.

Başka bir gün, T'ai-şang-huang[153] bu elçiye Leang-i binasında verdiği bir ziyafet sırasında Çang-sun Wu-ki'ye şöyle dedi: "Şimdi Man ve İ (barbarları) boyun eğmek niyetindeler. Eskiden böyle bir şey oldu mu?". (Çang-sun) Wu-ki, T'ai-şang-huang'a binlerce, onbinlerce yıl ömür diledi. T'ai-şang-huang memnun oldu ve imparatora şarap takdim etti. İmparator alnı yere gelecek şekilde eğilerek teşekkür etti ve sıra kendisine geldiğinde T'ai-şang-huang'a uzun ömür dileyerek, kadeh kaldırdı.

153 T'ai-şang-huang unvanı, İmparator T'ai-tsung'un 4 Eylül 626'da kendi lehine tahttan feragat eden babası İmparator Kao-tsu'ya verdiği unvandır. T'ai-şang-huang, 25 Haziran 635'de öldü. (Bkz. Ga-ubil, *Abrege de l'histoire*, v^{o}l. XV s. 435 ve 445.)

Tu-lu Kağan ölünce küçük kardeşi T'ung-o şad tahta çıktı. Adı Şa-po-lo tie-li-şi kağan oldu. Bir yıl içerisinde üç defa (saraya) ülkesinin ürünlerini

sunmak ve evlenme isteğinde bulunmak için elçiler gönderdi. İmparator ona güzel şeyler söyledi, fakat dest-i izdivaç talebini kabul etmedi.

Kağan, kağanlığını on boya ayırdı. Her boyun başında kendisine ok verilmiş bir bey vardı. (Bu on kişinin) adı “on şad”lar idi. Aynı zamanda “on oklar” olarak da adlandırılıyorlardı. Sağ ve sol (kısımlara) ayrılmışlardı. Solda, başlarına beş büyük ç’o (çur) atanmış olan beş Tu-lu boyu vardı. Sui-şe (Tokmak)’nin doğusunda ikamet ediyorlardı. Sağda da başlarına beş büyük sekin atanmış beş Nu-şi-pi boyu vardı. Sui-şe (Tokmak)’nin batısında ikamet ediyorlardı. Daha sonraları her boya bir ok adı verildi ve bu kabile adı on aile adı ile aynı oldu.

Ne var ki halk Tie-li-şi’yi sevmiyor ve desteklemiyordu. Mensup olduğu boya bağlı T’ung tudun, askerleriyle birlikte aniden saldırdı. Fakat işini bitiremedi. Tie-li-şi kendisine bağlı savaşçıların başına geçerek onunla savaştı. Tie-li-şi ve kardeşi Pu-li şad Yen-k’i’ye (Karaşar) kaçtılar. A-si-ki k’üe se-kin[154] ve T’ung tudun, Yü-ku şad’a Büyük Kağan unvanını vermek ve Tie-li-şi’yi Küçük Kağan olarak görevlendirmek için görüşmek amacıyla ülke ileri gelenlerini çağırdılar. Tam bu sırada, T’ung tudun öldürüldü. Öteki taraftan Yü-ku şad da Se-kin’i mağlup etti ve böylece Tie-li-şi eski topraklarına kavuşabildi.

154 Beş Nu-şi-pi boyundan birincisinin se-kin’i.

Sonra Batı boyları aniden Yü-ku şad’a İ-p’i Tu-lu Kağan unvanını verdiler. Ni-şu şad, Tie-li-şi’ye karşı savaş açtı. Ölü ve yaralılar hesaplanamaz sayılara ulaştı. Bu sırada, boyların taksimi konusunda İle nehrinin sınır kabul edilmesi üzerinde anlaşmaya vardılar. Nehrin batısındakiler Tu-lu’ya bağlandılar. Doğusundakiler ise Tie-li-şi’nin yönetiminde kaldı. Bu andan itibaren Batı Türkleri iki devlete bölünmüş oldu.

Tu-lu Kağan, otağını Tsu-ho dağının batısına kurarak Kuzey Ordası adını verdi. Po-ma’lar,[155] Kie-ku’lar ve diğer bütün prenslikler ona bağlanarak tebası oldular. Tu-lu, Tie-li-şi’ye saldırmak için ona bağlı boyların tudun ve se-li-fa’larıyla gizlice anlaştı. Tie-li-şi kendisini bu güç durumdan kurtarmak için Pa-han-na’ya (Fergana) kaçtı ve orada öldü.[156]

155 Bkz. s. 29, n. 4 - “Benekli atlar” anlamına gelen bu Po-ma ismi hakkında, Şan-si t’ung çi’nin (T’u *şu tsi ç’eng*, Şan ç’uan tien kısmı, LXXIX’de belirtilmiş) şu metin parçasını anımsamak

önemlidir: “Ho-lan dağı, Ning-hia garnizonunun 60 li batısındadır ... Bu dağda çok sayıda yeşil ve beyaz otlar var. Onları uzaktan gördüğümüzde, benekli atlara benzerler. Kuzey insanları Ho-lan’a benekli atlar diyorlar. Bu isim buradan geliyor. Sienpiler kabile adlarını genellikle dağlardan ve vadilerden alırlar. Ho-lan boyuna mensup olanlar da adlarını bu dağdan almaktadırlar”. [s. **307’deki ek ve düzeltme:** Ho-lan dağı adı “benekli atlar” (po-ma) anlamına geldiği için Po-mala-rın bu dağ yakınında yaşadıkları anlamı çıkmaktadır. Halkın daha kuzeyde yaşıyor olması muhtemeldir.]

156 *T’ung kien kang mu,* Tie-li-şi’nin ölümünü on üçüncü çeng-kuan (639) yılının sonu olarak göstermektedir.

Halkı onun yerine iktidara oğlunu getirdi. Adı İ-k’ü li-şi i-p’i Kağan oldu ve bir yıl sonra öldü. Nu-şi-pi beyleri, Kia-na şad’ın[157] oğlu Pi-ho-tu şe-hu (yabgu)’yu aramaya gittiler ve bularak tahtı çıkardılar. 641 yılının yedinci ayında onun İ-p’i şa-po-lo şe-hu Kağan unvanı onaylandı. (Bkz. *Ts’e-ju yüan kui,* blm. 964, s. 6 r°). T’ai-tsung, sol ordu komutanı General Çang Ta-şi’ye yeni kağana bir kumandanlık arması sunmasını, ayrıca bir buyrukla bir davul ve flama verilmesini emretti. Kağan, otağını Sui-ho nehrinin kuzeyine kurarak ona Güney Ordası adını verdi. Otağın doğusu İle nehrine bitişikti. Kiu-tse (Kuça), Şan-şan (Lop-nor’un güneyinde), Tsie-mo (Hotan’ın doğusunda), T’u-ho-lo (Toharis-tan), Yen-k’i (Karaşar), Şe (Taşkend), Şi (Keş), Ho (Zarafşan’ın güneyinde), Mu (Oxus’un batısında), K’ang (Semerkand) vb. prensliklerin tamamı ona boyun eğdiler.

157 *T’ang-şu’ya* göre, Kia na şad’ın Ni-şu ile aynı kişi olduğunu yukarıda görmüştük, fakat *Kiu T’ang-şu’ya* göre ağabeyidir.

Bu sırada Tu-lu’nun ordusu oldukça güçlenmişti. Birçok kez Şa-po-lo şe-hu (yabgu) ile savaştı. İki kağanın elçileri aynı anda (saraya) geldiler. İmparator, onlara samimiyet ve iyi ilişkilerle ilgili açıklamalar yaparak aralarındaki husumete son vermelerini emretti. Tu-lu, itaat etmek istemedi. Şe (Taşkent) prensliğinin tu-dununu Şe-hu (yabgu) Kağan’a saldırmaya gönderdi. O da onu öldürdü ve topraklarını kendi topraklarına kattı.

Fakat Nu-şi-piler ona boyun eğmemişlerdi; ayaklandılar ve onu terk ettiler. Tu-lu, tekrar T’u-ho-lo (Toharistan)’ya saldırarak zaptetti. Nihayet İ (Hami) bölgesini tahrip etti. İki bin hafif süvariyle onu karşılamaya çıkan An-si genel valisi Kuo Hiao-k’o, hücuma geçerek onu hezimete uğrattı. Tu-lu, T’ien-şan (şehrini) kuşatmak için Ç’u-yüe ve Ç’u-mi boylarından savaşçı topladıysa da, fethedemedi. (Kuo) Hiao-k’o savaş kaçaklarının peşine düşerek, Ç’u-yüe boyu se-kin’inin şehrini ele geçirip Ngo-suo

dağına kadar geldi. Burada binden fazla kelle kesti; Ç'u-mi boyunu itaat altına alıp geri döndü.[158]

[158] *Kiu* T'ang-şu'nun kaydından, Kuo Hiao-k'o'nun düzenlediği seferin 641'de yapıldığı sonucu çıkıyor. *T'ung kien kang* mu'nun kaydı ise seferin 642 sonbaharında gerçekleştiği şeklinde.

Tu-lu Kağan, mağrur ve saldırgandı. (Çinli) elçi Yüan Hiao-yu'yu ve refakatındakileri alıkoyarak gitmelerine izin vermedi. Onlara şu mantıksız sözleri söyledi: "Duyduğuma göre T'ang (hanedanından) Göğün Oğlu savaşta pek zorlu imiş. Soğdiya-na'yı cezalandırmaya gideceğim. Sen ve hempâların, Göğün Oğluna denk olup olmadığımı görecekler." Sonra beraberinde elçileri de götürerek, K'ang-kü'ye (Soğdiyana) saldırdı. Mi Krallı-ğı'ndan (Samarkand'ın güneyine 100 li mesafede) geçerken, ani bir saldırıyla orasını zaptetti. Yöneticileri (düşmanla işbirliği yapmakla) suçlayarak, halkı esir etti. Aldığı esir ve ganimetlerden beylerine hiçbir şey vermedi. Generali Ni-şu ç'o (çur) buna çok öfkelendi ve hakkına düşen ganimeti zorla aldı. Tu-lu, ibret olsun diye onun başını vurdurdu. Ni-şu ç'o (çur)un hizmetinde bulunan beylerden Hu-lu-wu[159] birden askerleriyle Tu-lu Ka-ğan'a saldırarak pek çok kişiyi öldürdü. Hakanlık ciddi bir kargaşa geçirdi. (Tu-lu), can güvenliği için T'u-ho-lo'ya (Toharis-tan) doğru yola koyuldu. Önde gelen beyleri onu hakanlığa geri çağırdılarsa da, onları dinlemedi. Mevkebinin başına geçerek yola koyularak Şe[160] nehrini geçti. Şe (Taşkent) Krallığı'na vardığında, beraberindekiler kaçıp gitmiş veya neredeyse tamamı onu terk etmişti. Kendisini Ko-ho-tun (Katun) şehrinde emniyete aldıktan sonra âsi ve kaçakları toplamak üzere tedbirsiz bir şekilde harekete geçti. A-si-ki k'üe se-kin ona karşı cephe alarak saldırdı. Tu-lu yenildi ve sürpriz bir şekilde Pe-şui barbar (hu) şehrini zaptedip oraya yerleşti.

[159] Hu-lu-wu, beş Tu-lu boyundan ikincisinin adıdır.

[160] Muhtemelen Sui-şe'nin kısaltmasıdır. Eğer bu varsayım doğruysa, burada Çu nehri söz konusu edilmektedir.

Nu-şi-pi'ler, Tu-lu'nun kağan olmasını istemiyorlardı. İmparatorluk sarayına, bir atama yapılmasını istemek için elçi gönderdiler. İmparator, mühürlü bir fermanla t'ung-şe-şo-jen Wen Wu-in'i hakanlığın önde gelen beyleriyle anlaşarak, T'u-küe kağanlarının oğulları ya da küçük oğulları arasından aklı başında birini seçmesi ve (bu fermanı) ona vermesi için

gönderdi. Böylece iktidara İ-k'ü-li-şi i-p'i Kağan'ın oğlu getirildi. Adı İ-p'i şe-kui Kağan oldu.

İ-p'i şe-kui Kağan iktidara geldiğinde, (Çinli) elçileri daha bakımlı başka bir yere yerleştirdi. Sonra hepsini Ç'ang-an'a gönderdi. Nu-şi-pi beylerini askerlerinin başına geçerek Pe-şui barbar (hu) şehrine saldırmaları için görevlendirdi. Tu-lu topladığı savaşçılarla birlikte şehirden çıktı. Trampetleri ve boruları çaldırarak göğüs göğüse çarpıştı. Nu-şi-pilerin safları bozuldu; birçoğu öldürüldü ya da tutsak edildi. Tu-lu, bu zaferden eski göçebe halkını kendi safına çekmek için yararlanmak istedi. Fakat hepsi aynı ağızdan "Her bin savaşçıdan biri hayatta kaldı, daha senin peşinden gelmeyiz" cevabını verdi. Artık halkının kendisine düşman olduğunu anlayan Tu-lu, T'u-ho-lo'ya (Toharistan) kaçtı.

İ-p'i şe-kui [25] Çin'e tartuk olarak ülkesinin ürünlerini gönderdi ve ayrıca evlenme talebinde bulundu. İmparator ona, Kiu-tse (Kuça), Yü-tien (Hotan), Su-le (Kaşgar), Çu-kü-p'o (Yar-kend'in güneyinde) ve Ts'ung-ling (Sarıköl) prensliklerini düğün hediyesi olarak ayırmasını emretti. Fakat evlilik gerçekleşemedi. Çünkü tam bu sırada A-şi-na Ho-lu [21] ayaklandı ve kağanın bütün kabilelerini fethetti.

Ho-lu, Şe-ti-mi'nin (İstemi Kağan) beşinci kuşaktan torunu ve İ pu-li şad şe-kui tegin Kie-yüe'nin oğluydu. Vaktiyle A-şi-na Pu-çen Çin'e gelip krallığının imparatora bağlı olduğunu bildirince, Tu-lu Kağan, Pu-çen'in yerine geçmesi için Ho-lu'ya yabgu unvanını vermişti. (Ho-lu) Si (Turfan) ilçesine 1500 li mesafedeki Ta-lo-se[161] vadisinde ikamet ediyordu. Ç'u-yüeler, Ç'u-miler, Ku-su-lar, Ko-lo-lu (Karluk)lar ve beş Nu-şi-pi boyu ona bağlıydı.[162] Tu-lu, T'u-ho-lo'ya (Toharistan) kaçınca, İ-p'i-şe (kui) ordusuyla Ho-lu'yu hırpalayıp kovaladı. Ho-lu'nun artık sabit bir ikametgâhı yoktu. Boylarından çok sayıda insan dağıldı ve yok oldu. Üç göçebe halkı kaldı; bunlar, Ho-lu'nun masum olduğunu söyleyerek kağana yalvarmaya gelen Çe-şo-ti'ler[163], Ç'u-mu-kun'lar ve P'o-pi'lerdi.[164] Oldukça öfkeli olan kağan, bu üç kabileyi yok etmek istedi. Bunun üzerine bu kabileler çadırlarını sökerek Ho-lu'yla birlikte Çin topraklarına geçip bağlılıklarını bildirdiler. İmparator, onlara karşı hoşgörülü ve iyi davrandı. (İmparator) Kiu-tse (Kuça)[165] halkını tedip etme kararı alınca, (Ho-lu ve adamları) ordunun öncü birliklerini oluşturarak rehberlik etmek istediler.

İmparator bir ferman yayınlayarak ona Kun-k'iu kazasının genel komutanı unvanını verdi. Sonra onuruna Kia-şu salonunda bir ziyafet tertipledi. O'na çok büyük hediyeler sunarak kendi elbisesini çıkarıp verdi. Ayrıca sol muhafız süvarileri generalliğine ve Yao-ç'i komutanlığına terfi ettirdi. Boyunu T'ing ilçesinin Mo-ho[166] şehrine yerleştirdi.[167]

161 Kara İrtış.

162 [s. **307'deki ek ve düzeltme:** Burada geçen "Nu-şi-pi" kelimesi tarihçinin bir hatası olsa gerektir. Çünkü verilen diğer isimlerin sıralaması Batı Türklerine bağlı kabileler arasında daha doğudakilerin söz konusu edildiği anlaşıldığına göre onun yerine "Tu-lu" kelimesi konulmalıdır.]

163 Çe-şo-ti'lerin beş Tu-lu boyunda biri olan Şe-şo-t'i'lerle özdeş olması mümkündür.

164 Bu boyun ismini başka yerde bulamadım.

165 648'de.

166 Şimdiki Fu-k'ang ilçesinin 190 li doğusunda.

167 Muhtemelen burada bir yanlışlık ya da baskı hatası var. Belki de "Mo-ho şehrinin T'ing ilçesine.." olmalıydı. Çünkü şehir ilçeye bağlı olmaz. (Editör)

(Ho-lu), gizlice dağınık obalara haber göndererek onları yanına çekip halkını çoğalttı. İmparator aniden öldüğünde (649), Si ve T'ing (Turfan ve Guçen) ilçelerini fethetmeyi tasarladı. Ts'e-şe Lo Hong-i, Kao-tsung'un (imparatorluğun) yaptığı iyilikleri ivedi bir şekilde (Ho-lu'ya) anlatması için elçi olarak t'ung-şe-şo-jen K'iao Pao-ming'i gönderdiğini öğrenince, bundan istifade ederek, Ho-lu'ya oğlu Tie-yün'ü imparatorluk muhafız birliğine girmesi için göndermesini emretti. Tie-yün, haklı olarak, böylesi zor bir dönemde Çin'e saldırmak istediği için pişman oldu. Verilen yeni göreve gitmeden önce, sağ cenah muhafız süvarilerinin başına çung-lang-tsiang olarak atandı. Sonra imparator onu tekrar ülkesine gönderdi. Böylece Tie-yün, Ho-lu'yu askerlerini toplayarak batıya gidip Tu-lu Kağan'ın eski topraklarını fethetmesi için teşvik etti. (Ho-lu) ordugâhını Ch'ien-ch'üan'a kurdu. Şa-po-lo Kağan unvanını aldı. Artık on Tu-lu ve Nu-şi-pi boyunun komutanıydı.

Tu-lu'ların Ç'u-mu-kun lu ç'o, Hu-lu-wu küe ç'o, Şe-şo-ti t'un ç'o, T'u-k'i-şi ho-lo-şi ç'o, Şu-ni-şi ç'u-pan ç'o olmak üzere beş ç'o'su (çur) vardı. Nu-şi-pi'lerin ise A-si-ki k'üe se-kin, Ko-şu k'üe se-kin, Pa-sai-kan tun şa-po se-kin, A-si-ki ni-şu se-kin, Ko-şu ç'u-pan se-kin olmak üzere beş se-kin'i vardı. Yani Hu-lu-wu k'ü, Ho-lu'nun damadıydı. A-si-ki k'üe se-kin en müreffeh ve en güçlü olandı. Yüzbinlerce askeri vardı.

(Ho-lu), Tie-yün’e Mo-ho-tu şe-hu (yabgu) unvanını verdi. Sonra (Guçen yakınında) T’ing ilçesini talan etti ve birçok ilçeyi harap etti. Binlerce insanı öldürüp ya da tutsak edip çekip gitti. Bir imparatorluk kararnamesi ile sol cenah askeri muhafızlar büyük generali Leang Kien-fang ve sağ cenah atlı muhafızları büyük generali K’i-pi Ho-li, Kung-yüe[168] sancağı genel komutanı olarak görevlendirildi. Sağ atlı muhafızları generali Kao Te-i ve sağ cenah askeri süvarileri generali Sa-ku-wu-jen, onların yardımcısı olarak atandı. Valiliklerden toplanan yirmi bin asker, elli bin Hui-ho (Uygur) süvarisiyle birlikte (Ho-lu’ya) saldırmaya gittiler.

168 Kung-yüe şehrinin yerleşim yeri üzerinde.

Lo Hong-i şöyle bir plan önerdi: “İyi niyetle, Orta Krallık’da sükûnet sağlandı. Barbarlar duruma göre yönlendirilecek. Kullanacağımız metod değişebilir veya şartlara uydurulabilir. Ho-lu, çevresi duvarla çevrili bir şehirde kendini savunmaktadır. Vakıa şu anda soğuk kar yığmaktadır ve o, T’ang ordusunun gelemeyeceğini düşünmektedir. Onu tek darbe ile alt etmek için bu durumdan istifade etmek gerekir. İlkbahara kadar ertelenirse durumda değişiklikler oluşacaktır. Bu süre zarfında, güçlerini birleştiren değişik (barbar) krallıklarının başına geçmese bile, en azından ayak izlerini yok ederek uzaklaşmayı ve kaçmayı becerecektir. Zaten, askerlerimiz Ho-lu’yu [askerlerini] öldürmeye başladıklarında Ç’u-mi’ler, Ç’u-mu-kunlar ve diğerleri, sıra ile (Çin’e bağlılıklarını sunarak) kendilerini korumak isteyeceklerdir. Fakat eğer hareketsiz kalırsak ve ilerlemezsek, bu insanlar Ho-lu ile yeni bir işbirliği yapacaklardır. Şimdi, kıştan ve rüzgardan çekinerek, güçlü askerlerimizin derilerini, soğuğun çatlaklarının vereceği acıdan sakınarak, sınır karakollarındaki erzakları kullanarak, eşkiyalara kendilerini toparlayacakları zamanı tanıyarak ve ölümlerini geciktirerek hareketsiz kalamayız. Ben Ç’u-yüe’leri, Ç’u-mileri ve diğerlerini affederek, sadece Ho-lu ve adamlarının yok edilmesini teklif ediyorum. Bir belayı ortadan kaldırmak için gövdesine saldırmak gerekir ve önce dallarıyla ve yapraklarıyla ilgilenilmeme-lidir. Şi-pi’lerin[169] Ç’u-yüe’lerin, Ç’u-milerin, K’i-pi’lerin ve diğerlerinin askerlerini yola çıkaralım, onlara bir aylık erzak verelim ve hızlı bir şekilde düşman üzerine sürelim. Ordunun önemli bir kısmı Lo[170] nehri kıyılarında mevzilenecek ve bu onlara eksiksiz bir yardım olacaktır. Böylece, Junglar ve Ti’ler (barbarlar) çakallar ve kurtlarla

çarpışmaya teşvik edilecek. Ayrıca, Junglar, kendilerine kanat vazifesi görecek T'ang askerlerine destek vereceklerdir. Hu atlıları önden ilerleyip, T'ang askerleri arkadan yürüdüğünde, Ho-lu çaresiz kalacaktır." Göğün Oğlu bu görüşü kabul etti ve (Lo) Hong-i'ye, bu planın başarılması konusunda (Leang) Kien-fang'a ve meslektaşlarına yardım etmesini emretti.

169 Tespit edilememiş bir boy.

170 *Si yü t'u çi* (XXVI, s. 8 r°), bu ırmağı Yulduz nehrinin küçük bir kolu olarak görmekte, Kaydu Göl adındaki Bagraç Gölü'ne döküldüğünü belirtmektedir. Bu, bana göre tamamıyla mesnetsiz bir görüştür.

Ç'u-yüe kabilesinden Çu-ye[171] Ku-çu, haydutlarla birleşmek üzere askerlerini getirerek Lao dağına yerleşti; (Leang) Kien-fang ve adamları ona saldırdılar; (barbarların) çoğu dağıldı; (Leang Ki-en-fang) onları beş yüz li kadar izledi. Ku-çu'nun başı kesildi ve kesik dokuz bin baş sunuldu. Şeflerinden[172] altmışını hapsettirdi. Bu (Lo) Hong-i'nin planına hiç de uymuyordu.

171 Çu-ye ismi, Ç'u-yüe boyu teginlerinin soy adıdır.

172 Bkz. *Kiu T'ang-şu,* bölüm IV, s. 2 v°. : Üçüncü yung-hui yılı (652), "Kung-yüe sancağının genel yöneticileri Leang Kien-fang ve K'i-pi Ho-li, Lao dağında Ç'u-yüe Çu-ye Ku-çu'yu büyük bir bozguna uğrattılar. Dokuz bin kelle kestiler, altı bin şefi tutsak ettiler, on binden fazla canlı esir aldılar ve altmış binden fazla sığır, at ve diğer evcil hayvanları ele geçirdiler". - K'i-pi Ho-li'nin yaşam öyküsünde *(T'ang-şu,* CX, s. 4 r°) şöyle yazar: "Yung-hui dönemi (650-655) boyunca, Batı Türklerinin (şefi) A-şi-na Ho-lu, beş Ç'u-yüe, Ç'u-mi, Ku-su, Ko-lo-lu (Karluk) ve Pei-şi boyları ile birlikte ayaklandı. Yen (T'ing olarak okuyunuz) ilçesini tahrip etti, Kin-ling (Altay) bölgesini istila etti, Pu-lei (Barkul Gölü) bölgesini fethetti. Bir imparatorluk kararnamesi ile (K'i-pi) Ho-li'ye sol askeri muhafızlar baş generali Leang Kien-fang'ı beraberinde götürerek, T'sin, Ç'eng, K'i, Yung ilçelerinin, Yen-jan askeri valiliği ve Uygurların seksen bin askerinin başında onu cezalandırmaya gitmesi için Kung-yüe sancağının büyük genel yöneticisi unvanı verildi. Ç'u-yüe'lerin lideri Çu-ye Ku-çu, o sırada yiğitler komutanı lâkabı taşıyan ve (barbarları) çekerek sakinleştirmekten sorumlu elçi unvanlarına sahip olan Tan Tao-hui'yi öldürttü. Sonra Lao dağına yerleşti ve burada savunmada kaldı. (K'i-pi) Ho-li ve silah arkadaşları birliklerini bölüp, otlara tutuna tutuna değişik kollardan (dağa) tırmandılar ve şevkle saldırdılar. Barbarlar tamamen dağıldılar. (Çu-ye) Ku-çu gece karanlığından faydalanarak kaçtı. Çevik süvariler aralıksız olarak 500 li arkasından kovaladı. Ku-çu dövüşürek öldü. Altmış şef ele geçirildi, on binden fazla adamı tutsak edildi veya başı vuruldu. Altmış bin sığır, at ve diğer evcil hayvan ele geçirildi. (K'i-pi Ho-li), aralarında Ç'u-milerin şe-kien se-kin'i olan Ho-çe-ho'nun da bulunduğu esirleriyle beraber geri geldi". [s. **307'deki ek ve düzelt-**

me: T’ing (Guçen yakınında) ilçesi ve Barkul Gölü arasında gösterilen Kin-ling, bu iki nokta arasında olmalıydı ki, bu durumda Kin-şan veya Altayla karıştırılmamalıdır.]

Dördüncü yung-hui (653) yılı, Yao-ç’i askeri valiliği ortadan kaldırıldı. Daha sonra, Ç’u-yüe topraklarında Kin-man ilçesi kuruldu. Ayrıca, Ts’ung-şan kazasının genel askeri işler baş yöneticiliği işlerini uhdesine alması ve diğer generallerin başında sefere çıkması için, sol askeri koloniler büyük generali Ç’eng Çi-tsie gönderildi.

O sene (653) Tu-lu Kağan öldü; oğlu Çen-çu şe-hu (yabgu)[173] imparatordan Ho-lu’yu cezalandırmasını istedi ve bunun için bütün gücünü kullandı. Fakat Ho-lu direndi ve onun ilerlemesini engelledi.

173 Dördüncü yung-hui yılında (653), *T’ung kien kang mu’*da şöyle deniliyor: “İ-p’i Tu-lu (Kağan) öldüğünde, adı Çen-çu şe-hu olan oğlu Hie-pi ta-tu şad’ın, Şa-po-lo (= Ho-lu) ile arasında bir anlaşmazlık çıktı. Çen-çu ona saldırdı ve yendi; fakat daha sonra (toprakları) Şa-po-lo tarafından istila edildi”.

Takip eden yıl,[174] (Ç’eng) Çi-tsie, Ko-lo-lu (Karluk) ve Ç’u-yüe’lere saldırdı, bin kelle kesti ve sayısız at ele geçirdi. İkinci general Çu Çe-tu, Ç’u-mu-kunların Yen isimli şehrine saldırarak ele geçirdi. Otuz bin kulak kesti. Öncü birlikler generali Su Ting-fang, Ying-so vadisinde bulunan Hu-lu’ya bağlı Şu-ni-şi obalarına saldırdı. Çok sayıda adamın başını kesti ya da esir aldı ve çok sayıda at ele geçirdi. Barbarlar, o kadar çok miktarda silah ve zırh terk etmişlerdi ki, toprağın üstü bunlarla kaplanmıştı. Bu sırada, ikinci genel yönetici (vali), Wang Wen-tu, savaş ilan etmek istemedi. Ta-tu[175] şehrine boyun eğdirdi, yağmaladı ve şehir sakinlerini kılıçtan geçirdi. (Ç’eng) Çi-tsie bunu cezalandıramadı.

174 Takip eden yıl 654 yılıdır. Fakat bu parağrafta anlatılan olaylar gerçekte 656 yılıyla ilgilidir.

175 Diğer bütün metinlerde Heng tu. - 656 yılındaki bu yürüyüş için bkz. s. 35, n. 2 - Su Ting-fang’ın biyografisi (Kiu *T’ang-şu,* LXXXI-II; *T’ang-şu,* CXI) bu hikayeyi tamamlamada kullanılabilir: 656’da, Su Ting-fang, Ç’eng Çi-tsie’nin emrindeki üst düzey subaylardan biriydi ve onunla beraber Ying-so (Yulduz vadisi) vadisine geldi. Burada, Ç’eng Çi-tsie ve Su Hai-çeng adlı komutanlarından biri, T’u-küe’lerle çatıştı. Su-ni-şi göçebelerinden yirmi bin süvari T’u-küe’lere yardıma geldi. Bunlar, 10 li uzaktaki Su Ting-fang askerlerini tepenin arkasında oldukları için göremediler. Su Ting-fang savaş alanından yükselen tozu gördüğü için şaşılacak bir cesaretle 500 süvarisini hücuma geçirdi ve düşmanı tamamıyla bozdu. -İkinci general, Wang Wen-tu, Su Ting-fang’ın başarısını karalamaya çalıştı; son derece entrikacı olan bu kişi, daha sonra bir imparatorluk buyruğu aldığını ve Ç’eng Çi-tsie’nin kendi komutası altına verildiğini ileri sürdü. Askeri harekâtı aklına göre, yani çok

kötü bir biçimde yönetmek için, bu durumdan istifade etti. Çin ordusu Heng-tu şehri önüne vardığında, şehir teslim oldu. Wang Wen-tu, Su Ting-fang'ın uyarılarına rağmen, halkı kılıçtan geçirdi ve şehri yağma etti. Kötü kazanılmış bu ganimetten pay kabul etmeyen tek kişi Su Ting-fang'dı.

Hien-k'ing döneminin (656-660) başında, (Su) Ting-fang, (barbarları) cezalandırması, Yen-jan askeri valisi Jen Ya-siang, ikinci vali Siao Se-ye, sol süvari alayları büyük generali, Han-hai komutanı, Hui-ho (Uygur) P'o-juen ve diğerlerinin başına geçmesi için İ-li kazası büyük genel askeri valisi rütbesine terfi ettirildi. Çıkarılan bir imparatorluk fermanıyla, sağ kanat askeri sömürgeler büyük generali A-şi-na Mi-şe'ye ve sol kanat askeri sömürgeler büyük generali A-şi-na Pu-çen'e, Liu-şa sancağını sakinleştirmek ve yönetmekle görevli büyükelçi unvanını almalarını ve Kin-şan kazasından ayrı ayrı çıkmaları emredildi. Se-kin Nu-tu-lu ve adamları, on binden fazla çadırla bağılılıklarını sunmak için huzurlarına geldiler. (Su) Ting-fang, seçkin atlılarıyla beraber Ye-ti-e[176] ırmağının batısına geldi. Ç'u-mu-kunlara saldırdı ve onları ezdi. Ho-lu, on boyların askerleri arasından alınmış yüz bin atlı ile ona karşı harekete geçti. (Su) Ting-fang, onbin adamla ona direndi. Barbarlar, onun askerlerinin daha az olduğunu görünce, T'ang ordusunu kuşattılar. (Su) Ting-fang piyadelerine düz bir alan üzerinde toplanarak mızraklarını dışa doğru çevirip bitişik nizam almalarını emretti. Kendisi ise süvari birlikleriyle kuzeye çekildi. Ho-lu, öncelikle düz alandaki orduya saldırdı. Üç defa saldırdıysa da düşmanın saflarını bozamadı. (Su) Ting-fang bu durumdan istifade ederek atlılarını saldı. Barbarlar bozguna uğradılar. Onlarca li boyunca savaş kaçaklarının arkasından gidildi. Otuz bin adam ele geçirildi ya da öldürüldü. T'u-ta tarkan'ın da aralarında bulunduğu büyük şeflerden iki yüz kişi öldürüldü.

176 Bkz. s. 36, n. 4.

Ertesi gün, (Su Ting-fang) kuzeye doğru yürüdü. Beş Nu-şi-pi (boyunun) hepsi boyun eğdiler. Ho-lu'nun bozgununu öğrenen, beş Tu-lu (boyu) bütün hızlarıyla güney kazasına gittiler ve Pu-çen'in emrine girdiler.

(Su) Ting-fang, (Siao) Se-ye'ye ve P'o-juen'e barbarları takip edebilmek için Ye-lo-si[177] vadisine gelmelerini, Jen Ya-siang'a ise teslim olan askerlerin başında arkadan yürümesini emretti. Ansızın çok bol kar yağdı. Ordu, (askerler) havanın düzelmesinin beklenmesini istedi. Fakat (Su) Ting-

fang, “Şimdi, sis ortalığı karartıyor ve rüzgar dondurucu. Barbarlar bizim sefere çıkamayacağımızı sanacaklar. Dolayısıyla savunmada değillerken onları şaşırtabiliriz. Eğer geçikirsek, uzaklaşacaklar. En kısa süre içerisinde zaferi tamamlamalıyız. En iyi plan budur” dedi.

177 Ye-lo-si vadisi, Ta-lo-se veya Talas vadisinden başka bir yer değilmiş gibi gözüküyor. Çünkü birkaç satır daha ilerde, Siao Se-ye’nin, Evliya-Ata’nın 150 li doğusunda, Talas nehri üzerindeki Ch’ien Ch’üan’a tekabül ettiğini görüyoruz.

Böylece, gece ve gündüz yürüyerek ilerledi. Geçtiği her yerde, insan ve evcil hayvanları topladı. Şuang-ho’ya gelerek Mi-şe ve Pu-çen ile birleşti. Ordu iyi beslenmişti. Cesareti yerindeydi. Ho-lu’nun çadırlarına 200 li mesafeye gelince savaş düzeni içinde yürüdü ve Kin-ya[178] dağına ulaştı. Ho-lu’nun adamlarının çoğu avlanmakla meşguldü. (Su) Ting-fang askerlerini hücuma geçirdi ve ordugâhı tahrip etti. Onbinlerce savaşçı tutsak edildi. Tamburları, flamaları, silahları alındı. Ho-lu kaçmayı başardı ve İli nehrini geçti,

178 Bu dağ Şuang-ho’nun yakınında olmalı ve muhtemelen sonuncu yer de Borotala bölgesinde bulunuyordu.

(Siao) Se-ye, Ch’ien-ch’üan’da durdu.

Mi-şe [23] İ-li’ye geldi. Çeşitli Ç’u-yüe ve Ç’u-mi göçebe kabilelerinin hepsi ona boyun eğdiler; Şuang-ho’da durdu. Ho-lu önceden Pu-şe tarkan’ı (burada) çarpışmak için kazıklarla istihkam kurmakla görevlendirmişti. Mi-şe, ona saldırdı ve bozguna uğrattı.

(Su) Ting-fang, Ho-lu’nun arkasından gitti. Sui-şe’ye (Çu nehri) kadar geldi ve onun bütün halkını ele geçirdi. Ho-lu ve Tie-yün, Şu-nu şad’ın yanına sığınmak istedi. Şe (Taşkent) krallığının Su-tu şehrine geldiler, atları yürüyecek halde değildi ve adamları açtı. Yanlarına değerli eşyaları alarak, at satın almak için şehre girdiler. Şehrin yöneticisi İ-ni Tarkan onları karşılamaya gitti, şehre girdiklerinde onları tutuklayarak Şe (Taşkent) Krallığı’nın (başkentine) gönderdi. Bu sırada, Mi-şe’nin oğlu Yüan-şuang, (Siao) Se-ye’nin askerleriyle yetip geldi ve onları bir kenara ayırdı. Daha sonra göçebe kabilelere mensup askerlerin tamamını salıverdiler. Yollar açarak, atların hazır bulundurulduğu kervansaraylar kurdular. Kokuşmaya yüz tutmuş olan bütün cesetleri topladılar. İnsanların sıkıntıları ile

ilgilendiler. Ho-lu'nun halktan aldığı bütün malı mülkü geri verdiler. Batı ülkelerini huzura kavuşturdular.[179]

179 Su Ting-fang (Kiu *T'ang-şu*, LXXXIII) biyografisi bu olayları şöyle anlatıyor: "Takip eden yıl (657) Su Ting-fang, büyük genel askeri vali rütbesine terfi ettirildi ve tekrar Ho-lu'ya karşı savaştı. Jen Ya-siang ve Hui-ho (Uygur) P'o-juen onun yardımcılarıydılar. Kin-şan'ın (Altay) kuzeyinden geçerek, Ç'u-mu-kun (Karlukların batısında, Çuguçak yakınında) boyunun üstüne yürüdü ve onu tamamen yendi. Bu boyun se-kin'i Lai-tu-lu on binden fazla çadırı olan halkıyla birlikte boyun eğmeye geldi. (Su) Ting-fang onu iyi karşıladı ve atlılarından binini (yani Lai-tu-lu'nun atlılarını) T'u-k'i-şi boyunun topraklarına kadar ilerlemeleri için gönderdi. Ho-lu, Hu-lu-wu k'üe ç'o (kül çur), Şe-şo-t'i t'un-ç'o, Şu-ni-şi ç'u-pan ç'o, Ç'u-mu-kun k'ü-lü ç'o ve beş Nu-şi-pi boyu atlılarından oluşmuş yüz-bin kişilik ordunun başına geçerek imparatorluk ordusunun karşısına dikildi. (Su) Ting-fang, on binden fazla Hui-ho'nun (Uygur'un) ve Han'ın (Çinlinin) başında ona savaş ilan etti. Ho-lu, (Su) Ting-fang'ın az sayıdaki askerini ciddiye almayarak dört bir taraftan çevirdi. (Su) Ting-fang, piyade askerlerine, düz bir alanda toplanmalarını ve mızraklarını dışa doğru çevirerek saf tutmalarını emretti. Kendisi, Çinli atlıların başında düzlük alanın kuzeyine çekildi. Barbarlar önce piyadelere saldırdılar, fakat, üç sefer saldırmalarına rağmen yarıp geçemediler. (Su) Ting-fang, onlara yüklenmek için bu durumdan yararlandı. Barbarlar hemen ve tamamen bozguna uğradılar. Onlar kaçarlarken 30 li boyunca takip edildiler. On-binlerce adam ve at öldürüldü. Ertesi gün, (Su Ting-fang), düzen içindeki askerleriyle yeniden ilerledi. O sırada Hu-lu-wu'lar ve aralarında beş Ni-şu-pi boyunun da bulunduğu diğerleri, bütün halklarıyla beraber bağlılıklarını sunmaya geldiler. Ho-lu tek başına, Ç'u-mu-kun kü-lü ç'o'nun birkaç yüz atlısıyla birlikte batıya doğru kaçtı. Beş Tu-lu boyuna mensup diğer savaşçılara gelince, Ho-lu'-nun yenilmiş olduğunu öğrenerek, her biri kendi isteğiyle güney eyaletine (A-şi-na) Pu-çen'e boyun eğmeye geldiler. O sırada, batı barbarlarının hepsi boyun eğdiler. Yalnızca Ho-lu, (oğlu) Tie-yün ve kendi göçebe kabilesinden kalanlar ile kaçtı. (Su) Ting-fang onu takip etti. İ-li nehri kıyılarında ona karşı yeniden bir büyük saldırı düzenledi ve neredeyse bütün adamlarını öldürdü veya esir aldı. Ho-lu, (oğlu) Tie-yün ve on kadar atlı ile geceden istifade ederek kaçtılar. (Su) Ting-fang, ikinci general Siao Se-ye'yi onu izlemesi ve yakalaması için görevlendirdi. Şe (Taşkent) Krallığı'na geldiğinde (Siao se-ye), onu ele geçirdi".

Ho-lu, (Siao) Se-ye'ye şöyle dedi: "Ben yolun sonuna gelmiş bir esirim. Önceki imparator bana iyi davranmıştı ve ben ona karşı ayaklandım. Şimdi, gökyüzü öfkesinin cezasını üzerime indirdi. (Kendimi savunmak için) ne söyleyebilirim? Yani (Çinli) Hanların geleneğinde, öldürülecek olan kişiyi başkentin meydanında infaz etme geleneği olduğunun söylendiğini duydum. Önceki imparatordan af dilemek için, ölmeye, Çao'nun mezarına gitmeyi arzulardım". İmparator şu cevabı verdi: "Önceki imparator Ho-lu'ya komuta etmesi için iki bin çadır vermişti. Şimdi bu suçlu adam yakalandı. Çao'nun mezarına armağan olarak sunulmasına müsaade var

mı?”. Hiu King-tsung[180] şöyle dedi: “Eskiden, bir ordu galip geldiğinde, dönüşleri, ataların tapınağında tanrıların onuruna yere şarap, süt ve yağ dökerek[181] kutlanırdı. Soylu kişilere gelince, onlar Göğün Oğluna kesilmiş kulaklar sunarlardı. Fakat bu sunumun ölünün gömüldüğü yerin üzerinde yapıldığını hiç duymadım. Oysa Majesteleri, ata tapınağını olduğu kadar, imparatorluk kabirlerini de onurlandırıyor. Dolayısıyla (istediğinizi) yapabilirsiniz şüphesiz”. Bunun üzerine Ho-lu’yu Çao’nun mezarına adadılar, fakat özel bir izinle öldürmediler.

180 Giles, *Biographical Dictionary,* no 769.

181 Buradaki tören Tsu-çuan’da zikredilir. (Huan dükünün 2. yılı): “Dük, her sefere çıkışında, bunu ata tapınağında duyuruyordu; seferden döndüğünde, dönüşünü tanrıların onuruna yere şarap, süt ve yağ serperek (yin-çi) kutluyordu.”

Kudreti tamamen ortadan kaldırılan Ho-lu’nun toprakları başka kabilelerin yerleştirilmesi için bölge ve vilayetlere bölündü. Ç’u-mu-kun kabilesi Fu-t’ing; Türgişlere mensup So-ko ve Mo-ho kabileleri Hie-şan; Hu-lu-wu k’üe kabilesi Yen-pi; Şe-şo-ti t’un kabilesi Şuang-ho ve Şu-ni-şi Ç’u-pan kabilesi Ying-so[182] hükumet-lerini kurdular. Bundan başka bu bölgeleri yönetmek için Kun-ling ve Meng-ç’i askeri valilikleri kuruldu. Bu ikisine bağlı bazı prenslikler de yeniden yapılandırıldı. Batı sınırı Persia’ya dayanmış ve tüm bu topraklar An-si[183] askeri valiliğine bağlanmıştı.

182 Burada beş Tu-lu boylarının sıralandığı ve Ni-şu-pi’lerin sözkonusu olmadıkları belirtilir.

183 An-si askeri valiliği böylece 658’de Turfan’dan Kuça’ya taşındı. -T’ang-şu’nun coğrafya ile ilgili bölümü (XLIII, B. s. 6-9) bize Batı Türklerinin gücünün Çinliler tarafından yok edilişinin arkasından oluşturulan askeri valiliklerin, hükümetlerin ve ilçelerin dökümünü çıkarma imkanı vermektedir. İdari bölgelerin çoğu kesin bir biçimde tespit edilememiş olmakla birlikte, bu döküm, Batı Türklerinin hakimiyet kurdukları coğrafi alanın tespit edilmesine bir anlamda imkan vermektedir ve bu sebeple burada tekrar oluşturulmasının gerekli olduğuna inanıyoruz. *Kiu T’ang-şu* (XL, s. 31) farklı izahatlarda bulunduğu için, onları, önlerine K harfi getirerek parantez içinde belirtiyoruz. 657’de Ho-lu’nun bozgunundan sonra, siyasi açıdan Batı Türklerinden ayrılmış topraklar, biri Pei-t’ing (Bişbalık, Guçen yakınlarında), diğeri An-si (Kuça) askeri valiliğine bağlı olmak üzere iki gruba dağıtılmıştır:

A. Pei-t’ing askeri valiliğine bağlanan topraklar:

1 - Fu-yen hükumeti - Ç’u-mu-kun boyunun toprakları üzerinde;

2 - Wu-lu ilçesi hükumeti - Türgiş boylarından So-ko ve Mo-ho topraklarında;

3 - Şuang-ho hükumeti - Türgişlere mensup A-li-şe boyunun topraklarında. Ancak, burada bir yanlışlık var gibi gözüküyor. Bu notu dayandırdığımız metin daha kesindir ve Şuang-ho hükümetinin

Şe-şo-t'i boyunun toprakları üzerinde kurulduğuna, buna karşılık A-li-şe boyunun topraklarında Hie-şan hükümetinin yer aldığına işaret etmektedir; [s. **307'deki ek ve düzeltme:** T'ang-şu'nun metninde herhangi bir eksiklik yok, aksine hata benim dikkatsizliğimden kaynaklanıyor; T'ang-şu (XLIII, b, s. 6 r°) hükumetleri aşağıdaki şekilde sıralıyor: I- Fu-yen hükumeti (Ç'u-mu-kun kabilesinin); 2- Wu-lu hükumeti (Türgiş So-ko ve Mo-ho kabilelerinin); 3-Hie-şan hükumeti (Türgiş A-li-şe kabilesinin); 4- Şuang-ho hüku-meti (Şe-şo-ti kabilesinin); 5- Ying-so hükumeti, vs."]

4 - Ying-so ilçe hükumeti - Şu-ni-şi Ç'u-pan boyunun topralarında;

5 - Yen-pi ilçe hükumeti - Hu-lu-wu k'üe boyunun topraklarında. Beş Tu-lu boyunun tamamından oluşan ve burada bahsedilen hükümetler (Hie-şan hükümetinin de dahil edilmesi ile altı tane olmaları gerekirdi) 657 yılında kuruldular. Üç Ko-lo-lu (Karluk) boyuna tekabül eden sonraki üçü ise, 658'de kurulmuştur;

7 - İn-şan hükumeti - Karluk Mu-lo boyunun topraklarında;

8 - Ta-mo ilçe hükumeti - Karluk Ç'e-si boyunun topraklarında;

9 - Hsüan-ç'i hükumeti - Karluk Ta-şe boyunun topraklarında;

10 - Kin-fu ilçe hükumeti - Ta-mo Hükümetinin topraklarının bir kısmı üzerinde;

11 - Lüan-t'ai ilçesi hükümeti (Lüan-t'ai, Batı Han'ları zamanındaki bir teginliğin ismiydi. *Sin kiang şi liOya* göre, bölüm I. s. 9 v°, Ka-raşar ve Kuça arasında şimdiki Bukur şehrine tekabül etmektedir. Fakat muhtemelen T'ang'ların Lüan-t'ai'yı daha ziyade Tanrı Dağla-rı'nın kuzeyindeydi);

12 - Kin-man ilçesi hükümeti, 654'de Barkul Gölü'nün batısında, Guçen'den pek de uzakta omayan Ç'u-yüe toprakları üzerinde ilçe şeklinde oluşturuldu; 662'de hükümet oldu;

13 - Yen-mien ilçesi hükümeti; önceden sadece bir ilçe idi. 702'de hükümet oldu.

Aşağıdaki hükümetler için kesin kuruluş tarihini tam olarak bilmiyoruz:

14 - Yen-lu ilçesi hükümeti;

15 - Ko-hi ilçesi hükümeti;

16 - Ku-şu ilçesi hükümeti (bu isim Türgiş Ko-şu boyunun ismini çağrıştırıyor);

17 - Si-yen ilçesi hükümeti;

18 - Tung-yen ilçesi hükümeti;

19 - Ç'e-le ilçesi hükümeti;

20 - Kia-şe ilçesi hükümeti;

21 - Feng-lo ilçesi hükümeti (Fu-k'ang hien ve Urumçi arasında;)

22 - Şa-t'o ilçesi hükümeti (Barkul Gölü doğusunda);

23 - Ta-lan ilçesi hükümeti.

B. An-si (Kuça) askeri valiliğine bağlanan topraklar:

Öncelikle dört garnizonun bu askeri valiliğe bağlı olduğunu belirtelim. Bunlar: Kuça, Hotan, Kaşgar ve Karaşar'dır. Fakat bütün Doğu Türkistan'ı ifade eden bu dört yerin aslında Ho-lu'nun hezimetinden (657) epeyce önce, Batı Türkleriyle bir bağlantısı kalmamıştı. Eğer imparatorluk ordularının Batı Türklerine karşı 657'den 658'e kadar kazandıkları büyük zaferlerden sonra Çin etkisi altına giren bölgeler ile yetinirsek, bunların 661'de batı yöresinin on altı hükümetini oluşturduğunu görürüz. Bunlar aşağıdakilerdir:

1 - T'u-ho-lo (Toharistan) yabgusunun Wu-huan (War-wâliz= Kunduz) şehrinde kurulan Yüe-çi hükümeti (İndo-Saka adıyla tanınır). Bu hükümet, aşağıda sıralanan yirmi beş ilçeden oluşuyordu:

a. Po-pu şehrinde kurulu Lan-şi ilçesi (Sih-ma Ch'ien'e göre (CXXIII) Lan-şi, Ta-hia'nın başkenti idi ve daha sonra Ta Yüe-çi'le-rin başkenti oldu);

b. Fu-ç'i şehrinde kurulan Ta-hia ilçesi;

c. Kü-lu-kien şehrinde kurulan Han-lu ilçesi;

ç. Wu-lo-çan şehrinde kurulan Fu-ti ilçesi;

d. Tu şehrinde kurulan Şa-lü ilçesi;

e. Kie şehrinde kurulan Wei-şui (Oxus) ilçesi;

f. Hu-p'o şehrinde kurulan P'an-yü ilçesi;

g. Wu-lo-hun şehrinde kurulan Niu-mi ilçesi;

h. Mo-yen şehrinde kurulan Kia-pei ilçesi;

ı. A-na-la şehrinde kurulan Su-t'o ilçesi;

j. Lan şehrinde kurulan Po-lo ilçesi;

k. Si-ki-mi-si-ti (Skimicht) şehrinde kurulan Şuang-ts'ün (iki kaynak) ilçesi;

l. Huan-mu (Khulm?) şehrinde kurulan K'i-wei ilçesi; m. Si-mi-yen (Simincan) şehrinde kurulan Ç'i-san ilçesi; n. K'i-şe-yen şehrinde kurulan Fu-lu ilçesi; o. Ni-şe şehrinde kurulan Ting-ling ilçesi;

p. Si-mien şehrinde kurulan Po-çi (Wei-şu'daki Bactres=Belh isminin transkripsiyonudur) ilçesi; r. A-la şehrinde kurulan T'ao-hui ilçesi;

s. Kie-k'üe-i şehrinde, Kie-k'üe tarkan boyunun topraklarında kurulan Ta-t'an ilçesi; t. Po-sa şehrinde kurulan Fu-lu ilçesi;

u. K'i-şe-çe şehrinde kurulan Şen-tu ilçesi. (M.Ö. 128'de, Ta Yüe-çi'lerde Çang K'ien elçiliği ilişkilerinde Şen-tu kelimesiyle Hindistan'ın ifade edildiği bilinmektedir.);

ü. T'u-küe (Türk) Şe-ta-küe şehrinde kurulan Si-jung ilçesi;

v. Ki-şe-ti şehrinde kurulan Mie-hie ilçesi;

y. Fa boyunun şehrinde kurulan Tie-çang ilçesi;

z. Pa-t'o-şan (Badahşan) şehrinde kurulan Yüan-t'ang ilçesi.

2 - Heftalitlerin Huo-lu (Gur?) şehrinde kurulan Ta-han hükümeti. Bu hükümet aşağıda sıralanan onbeş ilçeden oluşuyordu:

a. Nu-na şehrinde kurulan Fu-mo ilçesi;

b. Hu-lu şehrinde kurulan Yen-ts'ai (Alan'ların eski adı) ilçesi;

c. P'o-to-leng-sa-ta-kien şehrinde kurulan İ-nai ilçesi;

d. Şao-kü kabilesinin topraklarında kurulan Li ilçesi;

e. Wu-mo-yen şehrinde kurulan Yü-ling ilçesi;

f. Çe-şe-to şehrinde kurulan An-wu ilçesi;

g. Şu-şe şehrinde kurulan Ki-ling ilçesi;

h. Kia-şa-fen-çi şehrinde kurulan Kie-şi ilçesi;

i.Kie-lao-çi şehrinde kurulan Po-çi ilçesi;

j. Wu-na-si şehrinde kurulan Wu-tan ilçesi;

k. Su-li şehrinde kurulan No-so ilçesi;

l. Şun-wen şehrinde kurulan Mi-mi ilçesi;

m. Ça şehrinde kurulan Hi-tun ilçesi;

n. Sung-şi-ku kabilesinin toprağında kurulan Su-li ilçesi;

o. Çi-yao boyu topraklarında kurulan Ho-na ilçesi;

3 - Ho-ta-lo-çi (Arrohac) (Bkz. Üçüncü bölüm Si-yü hk. not) Kral-lığı'nın Fu-pao-şi-tien şehrinde kurulan T'iao-çi hükümeti. Bu hükümet aşağıdaki sıralanan dokuz ilçeden oluşuyordu:

a.Hu-wen şehrinde kurulan Si-leu (ince söğütler) ilçesi;

b.Tsan-hu-şi-tien şehrinde kurulan Yü-ts'ün ilçesi;

c.Kü-şi boyunun topraklarında kurulan Li-k'i ilçesi;

d.Yen-tse ilçesi; (P. Couvreur, Çince-Fransızca sözlüğünde "Yen-tse, güneybatıda, üzerinden güneşin battığı, Yü-tsüan'ın bulunduğu bir dağın adıdır" demektedir.) Yü-tsüan'ın önceki ilçelerden birinin adı olduğunu görmüştük. Bu Yen-tse ilçesi, O-hu boyunun topraklarında kurulmuştu.

e.Wu-li-nan şehrinde kurulan Kü-tsio ilçesi;

f. İ-lan [Yılan] boyu topraklarında kurulan İ ilçesi;

g. Ho-sa-ta şehrinde kurulan Si-hai ilçesi;

h. Huo-hen boyu topraklarında kurulan Çen-si ilçesi;

ı. Fu-lang boyu topraklarında kurulan Kan-t'o ilçesi;

4 - Kie-su Krallığı'nın Şu-man şehrinde kurulan T'ien-ma hükümeti. Bu hükümet aşağıda sıralanan iki ilçeden oluşuyordu:

a. Hu-lüan şehrinde kurulan Lo-na ilçesi;

b. Ta-li-po-ho şehrinde kurulan Şu-li ilçesi;

5 - Ku-tu-şe-wu-şa (K. Ku-tu-şe Krallığı'nın başkenti Wu-şa) şehrinde kurulan Kao-fu (Kabul) Hükümeti. [s. **307'deki ek ve düzeltme:** Kao-fu adı, her ne kadar aslında Kabul'u gösterirse de, T'ang döneminde Çinliler tarafından Kabul değil, Huttal için kullanılmıştır. Bkz. s. 276] Bu hükümet aşağıda sıralanan iki ilçeden oluşuyordu:

a. Ko-lo-kien şehrinde kurulan Wu-ling ilçesi;

b. Wu-si şehrinde kurulan Hiu-mi ilçesi;

6 - Ki-pin (Kapiça) Krallığı'nın O-ho şehrinde kurulan Siu-sien hükümeti. Bu hükümet aşağıda sıralanan on ilçeden oluşuyordu.

a. Lo-man şehrinde kurulan Pi-şo ilçesi;

b. Tsien-na şehrinde kurulan Yin-mi ilçesi;

c. Ho-lan şehrinde kurulan Po-lu ilçesi;

ç. İ-hen şehrinde kurulan Lung-çi ilçesi;

d. Sai-pen-ni-lo-si şehrinde kurulan Wu-i (Wa-yi) ilçesi;

e. Lan-kien (Lamgan?) şehrinde kurulan Lo-lo ilçesi;

f. Pan-çi şehrinde kurulan T'an-t'o ilçesi;

ğ. Pu-peng şehrinde kurulan Wu-li ilçesi;

h. Hu-huan şehrinde kurulan Mo ilçesi;

ı. Pu-lu-kien şehrinde kurulan Hsüan-tu (kapalı geçit) ilçesi;

7 - Fan-yen (Bamyan) Krallığı'nın Lo-lan şehrinde kurulan Si-fung hükümeti (Kiu-T'ang-şu'ya göre, bu hükümet Şi-yüan-yen Krallı-ğı'nın başkenti Fu-li şehrinde kâindi). Bu hükümet aşağıda sıralanan dört ilçeden oluşuyordu:

a. Kien-na şehrinde kurulan Hie-ku ilçesi; (Bu ilçenin adı, Lü Pu-wei'nin söylediğine göre Ling-lüan'ın içinde on iki ses deliği yapmaya yarayan bambuyu (Hint kamışı) bulduğu Hie nehrini anımsatıyor. Bkz. Sih-ma Ch'ien, Tercüme, cilt. III, s. 643 n.1. Sonraki ilçenin adı doğrudan Ling-lüan'ı anımsatmaktadır);

b. Se-lin şehrinde kurulan Ling-lüan ilçesi;

c. Fo-şi-fu şehrinde kurulan Si-wan ilçesi;

ç. Wei-la-sa-tan şehrinde kurulan K'ien-tun ilçesi;

8 - Şe-han-na Krallığı'nın Yen şehrinde kurulan Yüe-pan ilçesi hükümeti. (Çe-han-na = Çaganiyan ile karıştırmamak lazım). Bu hükümet Kü-lan (Kurân) şehrinde kurulan Şuang-mi ilçesinden oluşuyordu.

9 - Hu-şe-kien (Hucikan= Cüzcan) (K. Hu-t'o-kien) Krallığı'nın O-mi şehrinde kurulan K'i-şa ilçesi hükümeti. Bu hükümet aşağıda sıralanan on ilçeden oluşuyordu.

a. Man-şan şehrinde kurulan P'ei-li ilçesi;

b. Jui-mi şehrinde kurulan Ta-ts'in ilçesi;

10 - Ta-mo Krallığı'nın Ta-mo şehrinde kurulan Ku-mo (K. Ho-me) ilçesi hükümeti. Bu hükümet Nu-kie şehrinde kurulan Su-i ilçesinden oluşuyordu.

11 - Wu-la-ho Krallığı'nın Mo-ho şehrinde kurulan Lu-ao ilçesi hükümeti.

12 - To-le-kien [647] (Talekan, Belh ile Merv er-Rud arasında) Kral-lığı'nın (K. Hu-mi-to Krallığı'nın) Ti-pao-na şehrinde kurulan Kun-hü ilçesi hükümeti. [s. **307'deki ek ve düzeltme:** Burada sözü edilen Talekan Kunduz'un doğusunda bulunan şehir olmalıdır.]

13 - Kiu-mi Krallığı'nın Ç'u-çi (K. Ts'u şi) şehrinde kurulan Çe-pa ilçesi hükümeti.

14 - Hu-mi-to (Bugünkü Wahan'a tekabül eder) Krallığı'nın Mo-k'ui (K. Mo-t'ing) şehrinde kurulan Niao-fei ilçesi hükümeti. Bu hükümet So-le-so-ho şehrinde kurulan Po-ho (Sung Yün tarafından zikredilen ve Marquart tarafından tanımlanan Eranshahr, s. 223-224) ilçesinden oluşuyordu.

15 - Kiu-yü to-kien Krallığı'nın Pu-şe şehrinde kurulan Wang-t'ing ilçesi hükümeti.

16 - Pers Krallığının Tsi-ling (K. Ling) şehrinde kurulan Po-ssu (Persia) hükümeti.

Batı yakasındaki on altı hükümetin listesini yakından inceleyince, bunun çok daha yaygın bir listenin bir kısmı olduğu görülür. Aslında bu liste sadece Toharistan ve güneyindeki memleketleri göstermekte; Hien-king döneminde (656-660) Çin İmparatorluğu'na katılan Fergana ve Soğdiyana bölgelerinden hiç bahsetmemektedir. Bu çalışmanın dördüncü bölümünde bu konuya tekrar döneceğiz. [s. **307'deki ek ve düzeltme:** Elinizdeki eserin 270-279. sayfalarında bu notla ilgili bazı bilgileri tashih veya ikmal ettim. - Bu konuda hiçbir faydalı bilgi bulamadığım şu esere de müracaat ettim: E. Blochet tarafından 1895'de çevrilen İran şehirleriyle ilgili "Şatro-iha-i Airan" (Recueil de Travaux rel. â la Phil. et â l'Arch. Egypt. Et assyr., vol. XVII) ve Jivanji Jamshedji Modi (Bombay, Education So-ciety's steam press) tarafından tercüme edilen İran şehirleriyle ilgili Shatroihâ-i Airân".]

A-şi-na Mi-şe, Hing-si-wang Kağan (bir zamanlar kabedilmiş olanı artırıp çoğaltan) olarak adlandırıldı ve aynı zamanda hafif süvariler büyük generali ve Kun-ling askeri valisi unvanları ile beş Tu-lu boyunun komutanı unvanlarını aldı.

A-şi-na Pu-çen'e Ki-wang-tsüe Kağan (daha önceleri kesilmiş olanı devam ettiren) adından başka beş Nu-şi-pi boyunun komutanlığı ile birlikte, hafif süvarilerin büyük genarali, Meng-ç'i askeri valisi unvanları verildi. Her biri yüzbin parça ipek aldı. Unvanları, imparatorluk beraat hamili, yüce kuang-lu unvanlı Lu Ç'eng-k'ing tarafından tevdi edildi.

Ho-lu öldüğünde,[184] bir imparatorluk fermanı ile Hie-li'nin mezarının yanına gömülmesi emredildi. Bir taş kitabe üzerine hayatına dair bir özet kazındı.

184 659'da.

A-şi-na Mi-şe de Şe-ti-mi (İstemi) Kağan'ın beşinci kuşak soyundan geliyordu. Mo-ho-tu şe-hu (Bagatur Yabgu) unvanı ailesinden mirastı. Çeng-kuan döneminde (627-649) (imparator), komutanlık nişanı taşıyan bir elçi göndererek Mi-şe'ye Hi-li-pi tu-lu Kağan unvanı ve bir tambur ve bir piyade flaması verdi.

O'ndan daha yaşlı olan özkuzeni (ağabeyi) Pu-çen, iktidarı ele geçirmek için Mi-şe'yi öldürmeyi tasarladı. İktidar sallanan Mi-şe, yanına Ç'u-yüe, Ç'u-mi ve kendine bağlı diğer boyları olarak saraya gidip bağlılıklarını sundu. Ona sağ kapı nöbetçi muhafızlarının büyük generali unvanı verildi. Bunun üzerine Pu-çen kendisine Tu-lu şe-hu (Yabgu) unvanını aldı, fakat halkın büyük kesimi onu tanımadı ve itaat etmeyi reddetti. O da kabilesini alarak imparatora bağlılığını sunmaya geldi. Kendisine sol askeri koloniler büyük generali unvanı verildi.

Mi-şe, Kao-li'ye karşı düzenlenen sefer sırasında imparatora refakat etti. Orada gösterdiği üstün yararlılıklara karşılık olarak

P'ing-jang[185] kaymakamı yapılıp kontluk verildi. Arkasından sağ cenah askeri muhafızlarının büyük generalliğine terfi ettirildi. Daha sonra Ho-lu yenilince ona ve Pu-çen'e kağan unvanı verildi. Ayrıca yönetimi altına verilen yerlerdeki ts'i-şi (vali) ve daha alt kademedeki bütün memurları atama yetkisi verildi.

185 P'ing-jang, Kore'deki Hpyeng-yang şehrinin adı olabilir. Bununla beraber, Kiu T'ang-şu'nun ortografisi ve üzerinde durduğu tanımlama bana daha çok kabul edilebilir gibi geliyor.

Yine aynı yıl (659), Mi-şe, Şuang-ho'da, Çen-çu şe-hu (yab-gu)'ya saldırarak hezimete uğrattı. İki K'üe-ç'o (Kul çur) öldürdü. Mi-şe ve Pu-çen iyi yönetme kapasitesinden yoksundular. Maiyetlerinin büyük hısmı onlara ihanet etti. Bunlar, Su-le (Kaş-gar), Çu-Kiu-po (Yarkent güneyinde) ve Ho-

p’an-to (Sirikul)’da-ki üç beyliğin başında bulunan ve isyan edip Yu-tien (Hotan) beyliğine saldıran ve mağlup eden Tu-man’ın yönetimine girmeyi düşünüyorlardı. Bir imparatorluk fermanı ile sol cenah atlı muhafızlarının büyük generali Su Ting-fang’a onu cezalandırması emredildi. Tu-man’ın askerleri Ma-t’u vadisinde savunma düzeni aldılar. Beşinci yılda (660) (Su) Ting-fang şehrin (Tu-man’a bağlı) önüne geldi, saldırdı ve itaat altına aldı[186].

186 Su Ting-fang biyografisinde (Kiu *T’ang-şu,* LXXXIII, s. 3, v^{o}) şöyle deniliyor: “O sırada Se-kie k’üe se-kin Tu-man, çeşitli barbar (Hu) halkları üzerinde hakimiyet kurmaya başlamıştı. Yönetimi altında-kileri ve ayrıca Su-le (Kaşgar), Çu-kü-pan (Yarkent’in güneyinde) (T’ang-şu’da daha yaygın şekliyle Çu-Kiu-po) ve Ts’ung-ling (T’ang-şu’da şimdiki Sarıköl’e tekabül eden Ho-p’an-t’o) beyliklerini yeniden isyana zorladı. Bir imparatorluk fermanı ile (Su) Ting-fang’a askerlerin başına geçmesi ve uhdesinde sukuneti ve barışı sağlamakla görevli büyükelçi unvanı olduğu halde, gidip, onları cezalandırması emredildi. Su Ting fang, Şe-şe ırmağına (Kur-kara-us-su’nun 70 li doğusunda) gelince barbarların Ma-t’u vadisinde savunma düzeni aldıklarını öğrendi. Bunun üzerine on bin seçme piyade ve üç bin atlı savaşçı seçerek, büyük bir gizlilik içinde ansızın düşmanı bastırmak için yirmi dört saat boyunca üç yüz li yol kate-dip, ertesi sabah şehrin 10 li batısına ulaştı. Hayli korkuya kapılan Tu-man, askerlerinin başına geçip, muharebeyi şehir dışında kabul etmek amacıyla surlardan dışarı çıktı. Bütünüyle bozguna uğratılan düşman savaşçıları Mo-pao şehrine sığındılar. İmparatorluk ordusuşehrin kapısına dayandı. Gecenin çökmesiyle birlikte ordunun diğer kısmı da gelerek şehri dört bir yandan kuşattı. Kuşatma kuleleri yapmak için ağaçları keserek surların ayağına yerleştirdiler. Kaçamayacağını anlayan Tu-man, kapıları açtırdı ve elleri arkasına bağlı olarak teslim olmaya geldi. (Su Ting-fang) onu esir alarak doğu başkentine (Lo-yang) götürdü. Kao-tsung bizzat Kien-yang salonuna geldi. (Su) Ting-fang, kollarından tuttuğu Tu-man tegin’i ona takdim etti. Böylece Ts’ung-ling’in batı yöresinde barış sağlanmış oldu.” [s. **307’de ek ve düzeltme:** Burada söz konusu edilen Şeşe nehri Kur-kara-ussu’nun doğusundaki nehir değil, Amu-der-ya’dır. Amu-derya için kullanılan Şe-şe nehrinin adı muhtemelen Arap coğrafyacıların Şaş (Taşkent) nehrine verdikleri isimden kaynaklanmaktadır. (Bkz. Geographie d’Aboulfeda, Reinaud çev., II/78). Bizi burada Şe-şe nehrini Yaksart (Amu-derya) ile özdeşleştirmeye iten şey, se-kin unvanına sahip olan Türk kağana Tu-man’ın batı Nu-şi-pi kabilelerinden birinin reisi olmuş olmasıdır. Çünkü buna göre o, Kur-kara-ussu’da değil Amu-derya bölgesinde bulunmak zorundaydı. Tu-man’ın taşıdığı Se-kie k’üe se-kin unvanı Si-kie k’üe se-kin şeklinde de yazılmaktadır ve beş Nu-şi-pi kabilesinden birincisinin şefi A-si-kie k’üe se-kin’le aynı şeydir.]

Lung-şo’nun ikinci yılında (662) Mi-şe ve Pu-çen, askerleri ile birlikte, K’iu-tse (Kuça) Krallığı’nı cezalandırmaya giden Yü-hai bölgesi Genel Valisi (Su) Hai-çeng’e refakat ettiler. Pu-çen, Mi-şe’den nefret ediyor, onun boylarını kendisine bağlamak istiyordu. Sonunda ona isyana hazırlandığı

şeklinde bir iftira attı. (Su) Hai-çeng, bir soruşturma yapacak kabiliyetten yoksundu. Hemen ordusundaki subayları topladı. Yapılan müzakereden sonra, isyan patlak vermeden (Mi-şe'yi) öldürme kararı alındı. Yanında bulunan hediyelerin başbuğlara ve kağanlara dağıtılmasını emreden bir imparatorluk fermanı aldığını iddia etti. Mi-şe ve kurmayları gelince, onları tutuklayarak hepsinin kellesini kesti. Mi-şe'ye bağlı kabilelerden Şu-ni-şiler ve Pa-sai-kanlar[187] ayaklanarak firar ettiler, fakat (Su) Hai-çeng onları takip ederek itaat altına aldı.

187 Şu-ni-şi'ler beş Tu-lu kabilesine, Pa-sai-kanlar da beş Nu-şi-pi kabilesine mensuptular.

Pu-çen, k'ien-fung döneminde (666-667) öldü. Hien-heng'in ikinci yılında (671) (imaparator), Batı T'u-küe'lerinden A-şi-na Tu-çi adlı bir boy beyine halkı arasında huzuru koruyabilmesi için sol atlı muhafızlar büyük generali ve aynı zamanda Fu-yen[188] komutanlığı unvanlarını verdi.

188 Fu-yen (veya Fu-ting) hükümetinin Ç'u-mu-kun kabilesinin topraklarında kurulmuş olduğunu daha yukarıda görmüştük.

İ-fung döneminde (676-678), haksız yere kendisine on kabile kağanı unvanı alan Tu-çi, T'u-po'larla (Tibetliler) ittifak yaparak An- si'yi[189] yakıp yıktı. İmparatorluk, sivil memurlar bakanlığından şi-lang P'ei Hing-kien'e onu cezalandırması emretti. (Pei) Hi-ng-kien, bir çatışmaya girmeden onu bir hile ile yakalayabileceğini belirtti. Bir imparatorluk fermanı ile (Pei) Hing-kien'e Po-ssu (Persia) kralının oğluna refakat etmek için bir belge verildi ve güya Ta-şi'lerde (Araplar) sukuneti sağlamak amacıyla sadece bu iki barbar[190] (liderinin) bölgesinden geçiliyormuş gibi göstermesi emredildi. Tu-çi, herhangi bir hileyi aklından bile geçirmeyerek, oğulları ve kardeşleriyle birlikte P'ei Hing-kien'i ziyarete geldi ve oracıkta hemen tutuklandı. Hien-kien, diğer kabile beylerini de davet ederek tutukladı. Li Çi-fu adlı bir beyin egemenliğine son verip (bütün esirlerle birlikte) (Çin'e) geri döndü. Bu olay, t'iao-lu'nun birinci yılında oldu. (679)[191] Bu andan itibaren batı kabileleri iyiden iyiye zayıfladılar. Daha sonra (bu iki boya mensup) insanlar günden güne birbirlerinden uzaklaşıp, dağıldılar.

189 Tibet hakkındaki kısa tanıtım yazısında *(T'ang-şu,* bölüm CCXVI, a s. 3 v°) üçüncü Şang-yüan yılında (676) T'u-po (Tibet) birliklerinin, Batı Türkleriyle birleşerek An-si'ye (Kuça) saldırdıkları

kaydedilmektedir.
190 Müteakip notta tercüme edilen metinde, en azından, A-şi-na Tu-çi ve Li Çi-fu'nun anlamı ortaya çıkıyor.
191 P'ei Hing-kien biyografisinde *(T'ang-şu*, Bölüm CVIII, s. 3, n.1) bu olaylar hakkında bazı detaylar verilmektedir: "İ-fung'un ikinci yılında (677), on boy kağanı A-şi-na Tu-çi ve Li Çi-fu, barbar kabilelerini kendilerine çekerek isyan ettiler. An-si (Kuçalılar) ve T'u-po (Tibetliler)'lar da onlarla ittifak kurdular. İmparatorluk sarayı onları cezalandırmak istedi. (P'ei) Hing-kien konuyla ilgili görüşmeler sırasında şöyle dedi: "T'u-po (Tibetliler)'ların isyanı, aşırı öfke ile patlak vermiştir. (Li) King-hsüan bozguna uğratıldı. (Liu) Şen-li kellesini kaybetti. Batı memleketlerinde ortaya çıkacak yeni olaylarda bunların sakin olması beklenebilir mi? Şimdi Pers kralı öldü. Oğlu Ni-nie-şe başkentte esir. Onu yeniden tahta çıkarmak için elçi gönderiyormuş gibi yapalım. Bu iki barbarın (yani A-şi-na Tu-çi ve Li Çi-fu) (topraklarından) geçeceğimize göre, bu sırada bu işi halledecek bir fırsat yakalarsak, fazla bir zahmete katlanmadan çok şanlı bir sonuç olabiliriz." İmparator bir ferman çıkarıp (Pei) Hing-kien'e gönderdi. Ona verilen bir belgede barışı sağlamak ve Ta-şi'le-ri (Tazi=Araplar) yönetmekten sorumlu özel elçi atandığı belirtilerek, Pers kralına yol göstermek için gittiği belirtildi. (P'ei Hing-kien ve adamları) Mo-ho-yen çölünü (Yü-men kuan'ın kuzeyinde, Hami'nin güneyinde; bkz. Vie, çev. Julien, s. 17. Julien bu kelimeyi yanlışlıkla Mo-kia-yen olarak yazmaktadır.) geçerken, kum fırtınası nedeniyle gündüz ortalık kapkaranlık oldu ve rehberler yollarını kaybettiler. Generaller ve askerler aç ve perişan oldular. (P'ei) Hing-kien kamp kurarak kurban töreni düzenledi. Arkasından yakınlarda bir su kaynağı olduğunu bildirdi. Böylece ordu biraz sa-kinleşti. Bir anda bulutlar dağıldı ve rüzgar dindi. Birkaç yüz adımlık mesafede bol su ve yeşillik bir yer bulundu. Oraya gelenlerin hiçbiri burasının neresi olduğunu bilemediler. Ordunun büyük bir kesimi (P'ei Hing-kien'e) hayran kalarak onu General Öl-şi [Ör-şi] (M. Ö. 102'de Ta-yüan'ı fetheden Li Kuang-li)ye benzetti. Si ilçesine (Yar-hoto, Turfan yakınlarında) geldiklerinde barbarlar onları şehir dışında karşılamaya geldiler. (P'ei) Hing-kien, bin kadar seçkin adamına onları takip etmelerini emretti. Herkesin gözü önünde aşırı sıcaklar nedeniyle çok ileri gidemeyeceklerini, sonbaharı beklemek üzere burada kamp kuracaklarını bildirdi. Casusları vasıtasıyla meseleyi öğrenen (A-şi-na) Tu-çi, (P'ei Hing-kien'i püskürtmek için) hiçbir hazırlık yapmadı. (P'ei) Hing-kien hiç acele etmeden dört garnizon (Kuça, Hotan, Kaşgar, Karaşar) kumandanını bir av partisine çağırıyormuş gibi kandırarak huzuruna getirtti. Onlara, "Öyle bir av partisi düşünüyorum ki, hiç unutulmayacak olaylar yaşanacak. Kim benimle gelmek ister?" dedi. On bin kadar genç savaşçı onunla gelmek istedi. Daha sonra birliklerini askeri yürüyüş nizamına sokarak günlerce cebri yürüyüş yaptırdı. (A-şi-na) Tu-çi'nin ordugâhına on li kadar mesafeye geldiği zaman, önden (Tu-çi'yi) tanıyanlardan bazılarını göndererek hal ahvalini sordurdu. Bunlar aniden saldıracak insanlar gibi değil, dostâne niyetlerle gelen kişiler gibi davrandılar. Arkasından, gizlice Tu-çi'ye adamlar göndererek yanına çağırttı. Tu-çi, daha önce Çi-fu ile sonbahar geldiğinde elçinin geçişini engelleme konusunda anlaşmıştı. Fakat gelenin bir ordu olduğunu öğrenince, paniğe kapılarak ne yapacağını bilemedi. Beşyüz genç savaşçıyla birlikte (P'ei Hing-kien'i) ziyaret etmek üzere kampa geldi ve oracıkta tutuklandı. Aynı gün (P'ei Hing-kien) direktifleri almaya gelmeleri için çeşitli boyların reislerine emir anlamına gelen

oklar gönderdi. Böylece hepsini yakalayarak Sui-şe (Tokmak) şehrine götürdü. Seçkin süvarilerden bir kısmını ayırarak, onları Çi-fu'ya ansızın saldırmaları için gerekli silah ve gereçle donattı. Yolda Çi-fu'nun bir ajanını yakaladı ve onu liderine haber vermesi, Tu-çi'nin nasıl olup da esir düştüğünü anlatması için geri gönderdi. Çi-fu bunun üzerine teslim oldu. Sonra esirlerle beraber başkente döndüler. Generaller ve subaylar, bu şanlı seferin anısına ve (P'ei Hing-kien) onuruna Sui-şe (Tokmak) şehrinde taş üzerine bir kitabe kazıdılar". Kiu T'ang-şu'ya göre, (Bölüm V, s. 6, v^{O}) P'ei Hing-kien esir aldığı A-şi-na Tu-çi ve Li Çi-fu ile birlikte 679 yılının dokuzuncu ayında geri döndü. P'ei Hing-kien biyografisi *(T'ang-şu,* Bölüm CVIII) daha sonra bu generalin A-şi-te Wen-fu, Feng-çi, Ni-şu-fu ve A-şi-na Fu-nien adlı Batı Türk başbuğlarına karşı sefere çıktığını anlatır. Bu metinde vazıh bir şekilde A-şi-te Wen-fu ve Feng-çi'nin iki ayrı şahıs olduğu belirtilmektedir. Dolayısıyla, Feng-çi'nin şahıs adı olduğunu reddeden Hirth'in görüşüne katılmıyorum. *(Nachworte,* s. 54, n.1) Büyük lider Feng-çi, A-şi-te Wen-fu'dan bir yıl önce esir edilmişti. [s. **308'deki ek ve düzeltme:** *Tse-çi t'ung kien* (CCII, s. 9 r°, 679 yılının 10. ayı) A-şi-te'nin zâti adı Wen-fu olan kişinin soy adı, Feng-çi'nin ise bir kabile reisinin zati adı olduğunu belirtmektedir. Demek ki Feng-çi oldukça iyi bilinen bir kişidir.]

P'ei Hing-kien biyografisi hemen ardından Batı Türklerine geri dönmekte: "Yung-şun'un birinci yılında (682) on T'u-küe boyu (lideri) Kiu-po ayaklandı. (P'ei Hing-kien) yeniden Kin-ya *(Kiu* T'ang-şu'daki gibi Bölüm LXXXIV) bölgesi genel valiliğine getirildi, fakat yola çıkmadan önce öldü. Öldüğünde 64 yaşındaydı." Diğer olaylar hakkında Wang Fang-i biyografisinde daha ilginç ayrıntılar bulunuyor. *(T'ang-şu,* CXI, s. 2 v^{O}): P'ei Hing-kien, Çi-fu'yu cezalandırdığı zaman (677'de) imparatora (Wang Fang-i'nin) kendisinden sonraki ikinci adam olmasını ve ona An-si'yi yönetmekten sorumlu askeri vali unvanı verilmesini teklif eder. Böylece önceki askeri vali Tu Huai-pao, T'ing ilçesi valiliği görevine geçirilir. (Wang) Fang-i, Sui-şe'de (Tokmak) surları inşa eder. Her cephede üç dervâze vardı. Çıkışları gizlemek amacıyla kıvrımları ve dönemeçleri büyük beceri ile yapılmış ve iş elli günde bitirilmişti. (Bunlar T'ang-şu'ya göre 679 yılında olur (XLIII, B, s. 8 r^{O}) Batı yakasının Barbar'ları (Hu) onu çok incelerler ama durumunu ortaya çıkaramazlar. Bütün değerli malları hediye olarak sunarlar. Az bir zaman sonra (Wang) Fang-i, T'ing ilçesi valiliğine geçirilir ve (Tu) Huai-pao, An-si (Kuça) hükümetine karşı Kin-şan askerî valisi unvanını değiştirir. Böylece barbarların (fan-jung) dostluğu kaybedilir. Yung-şuan döneminin başında, (682) On Boy (lideri), A-şi-na Küpü çur ayaklanarak Kung-yüe şehrine saldırdı. (Wang) Fang-i bir ordu ile hareket ederek onu İ-li nehri yakınlarında yendi ve bin kelle kesti. Fakat bir anda üç Yen-mien kabilesine mensup yüz bin asker peyda oldu. (Wang) Fang-i o sırada Jo-hai (Issık Göl) yakınlarında kamp kurmuştu. Muharebeyi kabul etmek üzere ilerlediği sırada koluna bir ok isabet etti. Kemerinden kısa bıçağını çıkardı ve oku kesip attı. Etrafındakiler (onun yaralandığının) farkına varmadılar. Emri altındaki birçok barbar, (Wang) Fang-i'yi yakalamayı ve düşmanla işbirliği yapmayı düşünüyordu. (Wang) Fang-i hepsini çadırında bir toplantıya çağırıp, onlara büyük ihsanlarda bulundu. Onları birbiri ardı sıra istihkâmların dışına çıkarıp işbirliği yapmakla suçladı. Bu sırada çok güçlü bir rüzgar esiyordu ve borazan ve davul sesleri arasında onların çığlıkları duyulmuyordu. Böylece 70 kişi öldürdü. Daha sonra süvarilerini başka bir yoldan Yen-mien'lere ansızın saldırması için gönderdi. Bu hareket karşısında paniğe kapılan Yen-mienler bozuldular. Wu-hu, askerlerini toplayıp kaçtı. Aralarında T'u-k'i-şi (Türgiş) liderinin de bulunduğu üç yüz adamı esir aldılar. Batı barbarları böylece dehşete kapılıp itaat ettiler.

Böylece (imparator), tam olarak (babalarının) komutanlıklarında halefi ve Kağan unvanına sahip olabilmeleri için Mi-şe'nin oğlu Yüan-k'ing'i, tso-yü-kien muhafızlarının generali rütbesine ve Pu-çen'in oğlu Pu-li şad Hu-şe-lo'yu ise yu-yü-k'ien muhafızlarının generali rütbesine terfi ettirdi. Yüan-k'ing, ayrıca 'krallığın barışı sağlayan büyük generali' olarak atandı ve 'sol atılgan muhafızlar büyük generali' görevlerini yüklendi. İmparatoriçe Wu, haksız yere iktidarı ele alınca, bu iki kişi, çeşitli barbar liderlerinin başına geçerek Jui-tsung'a Wu[192] soyadının verilmesini önerdiler. Hu-şe-lo'ya yeni Ki-çung-şi-çu Kağan (Hükümdarına hizmet için sadakatini tüketen kağan) unvanı verildi. Ç'ang-şu döneminde (692-693) Yüan-k'ing, veliaht prensi ziyaret etmekle suçlandı. Lai Tsün-ç'en tarafından iftira atıldı ve vücudu bin parçaya bölündü. Oğlu Hien ise Çen ilçesine sürgün edildi.

192 690'da - diye yazar *T'ung kien tsi lan,* - aralarında dört ana boya mensup barbarların da bulunduğu altmış binden fazla kişi, impara-toriçeye bir dilekçe ile başvurarak, onun soyadı Wu olduğundan, hanedan soyadının (ve arkasından imparator Jui-tsung'unkinin) artık Li yerine Wu olmasını istediler. Bu vesileyle, teşebbüsü başlatan Hu-şe-lo'yu ödüllendirmek için ona "Hükümdarına hizmet için sadakatini tüketene kadar harcayan Kağan" unvanı verildi.

Ertesi yıl, Batı T'u-küe'leri A-şi-na T'ui-tse'yi kağan ilan ettiler ve arkasından T'u-po (Tibetliler)'larla ittifak kurarak Wu-wei bölgesini yakıp yıktılar. Büyük genel vali Wang Hiao-kie onlarla Ling-ts'üan ve Ta-ling boğazlarında savaşarak mağlup etti.[193] Ayrıca Sui-şe (Tokmak) hakimi Han Si-çung, Ni-şu se-kin,[194] T'u-küe-şi Çe-han ve Hu-lu'yu mağlup ederek Tibetlilerden Ni-şu-mo-si[195] şehrini zaptetti.

193 (s. **308'deki ek ve düzeltme:** 694 yılının ikinci ayında Wang Hiaokie Tibetlileri mağlup etti. Bkz. Tse-çi t'ung kien.)

194 (s. **308'deki ek ve düzeltme:** Burada sözü edilen Ni-şu sekin, dördüncü Nu-şi-pi kabilesinin A-si-kie ni-şu se-kin unvanı taşıyan reisi olmalı.)

195 692'de, Tibet hakkındaki bir kısa açıklama notunda, *(T'ang-şu,* XVI, a, s. 4 v°) şöyle denilmektedir: Tibetli hükümdarı Pu-lüan-tsan (Bo-lun-can), T'u-küe'lerin sözde kağanı A-şi-na T'ui-tse ile birleşerek güneyden istilaya girişti. Ling-ts'üan'da Wang Hiao-Kie'ye karşı savaştı, fakat yenildi ve geri çekildi. Sui-şe'yi (Tokmak) yönetmekle görevli komiser Han Se-çung, Ni-şu-mo-si kentini yerle bir etti.

Aynı kısa notta, Tibetliler'in 696'da, Çin'e on boyun topraklarını, yani Batı T'u-küe'lerini paylaşmayı önerdikleri belirtilmektedir. Çin beş Tu-lu boyunu, Tibetliler de beş Nu-şi-pi boyunu

alacaktı. Fakat bu teklif kabul edilmedi. Bkz. Bu çalışmanın üçüncü bölümündeki Kuo Yüan-çen biyografisi.

Şeng-li'nin ikinci yılında (699), Hu-şe-lo sol muhafızlar büyük generali ve aynı zamanda Batı barış ordularının büyük genel komutanı olarak atandı. Ayrıca kendi ülkesindeki insanların huzurunu sağlamakla görevlendirildi.[196]

196 (s. **308'deki ek ve düzeltme:** Aynı olay Tse-çi t'ung kien'de şu şekilde anlatılmaktadır: (Onbirinci ayın kendisiyle başladığı) birinci kiu-şe yılının on ikinci ayında, efendisine sadakatini ispat için tüm gayretini sarfadan kağan Hu-şe-lo batıda huzuru sağlayan ordunun büyük yönetici generali atanarak Sui-şe (Tokmak) garnizonunu aldı.)

Bu sırada, Wu-çi-le[197] [Baga-tarhan, Mo-ho Takan] askeri yönden oldukça güçlenmişti. Bu yüzden Hu-şe-lo, (ülkesine) geri dönmeye cesaret edemedi. Komutası altındaki altmış veya yetmiş bin adamıyla Çin topraklarına geçti ve Ç'ang-an'da öldü. Yerine geçen oğlu Huai-tao sağ askeri muhafızları generali rütbesine terfi ettirildi.

197 T'u-k'i-şi (Türgiş) lideri. Daha ileride görülecek.

Ç'ang-an döneminde (701-704) Hing-si Wang Kağan'ın[198] halefi olan A-şi-na Hien, sağ cenah atlı muhafızları büyük generali olarak, huzuru sağlamak, halkı yönetmek ve on boyu teselli ederek kendine bağlamakla sorumlu büyük elçi ve Pei-t'ing (Biş-balık)'in genel valisi olarak görevlendirildi.

198 Yani A-şi-na Mi-şe

Dördüncü yıl (704) Huai-tao, on boy kağanı ve aynı zamanda Meng-ç'i askeri valisi olarak atandı.

Az bir zaman sonra Hien, Tsi-si'nin 'tsi-tu-şi' rütbesine yükseltildi. On kabilenin reisi Tu-tan isyan edince Hien ona saldırdı ve kellesini keserek saraya gönderdi. Sui-şe'nin (Tokmak) batısında otuz bin çadır toplayarak onları imparatorluğa bağladı. Bunun üzerine imparatorluk mührüyle mühürlenmiş bir nâme ile tebrik edildi. Ko-lo-lu (Karluk), Hu-lu[199] ve Şu-ni-şi kabileleri Çin'e itaat arzettikten sonra Mo-ç'o (Kapagan Kağan) tarafından istila ve talan edildiler. Hien, Ting-yüan bölgesi büyük genel valisi atandı ve Pei-t'ing askeri valisi T'ang Kia-hui ve diğerleriyle birlikte (Mo-ç'o'ya) önden ve arkadan saldırmakla görevlendirildi.

199 Kesinlikle Hu-lu-wu olarak okumak lazım. Hu-lu-wular ve Şu-ni-şiler beş Tu-lu boyundan ikisidir.

Bu sırada T'u-k'i-şi'ler (Türgiş) sınırda hüküm süren hoşnutsuzluktan yararlanmaya kalkınca, Hien takviye kuvvetler istemek için bizzat saraya geldi. Fakat Hsüan-tsung onun taleplerini kabul etmedi. Sol askeri muhafızlar çung-lang-tsiang'ı Wang Hui'ye; bir komutanlık belgesi almasını, (bu bölgelerde) huzuru sağlamasını ve Kü-pi-şe[200]'lerin çur'u ve T'u-k'i-şi (Türgiş)'lerin komutanı olan Su-lu'ya "krallığı kayıran dük" unvan beratını vermesini emretti. Bununla beraber T'u-k'i-şi'ler zaten Po-huan ve Ta-şe[201] şehirlerinde yerleşiktiler ve dört garnizonu[202] ele geçirmeye hazırlanıyorlardı. Bu durum karşısında (T'ang) Kia-hui, An-si ikinci büyük askeri valisi olarak atandı. Üç Ko-lo-lu (Karluk)[203] kabilesi savaşçılarını harekete geçirerek Hien'le birlikte Türgişlere saldırdı. Bu olaylar 717 yılında vukû buluyordu.

200 Daha ilerde bu kişinin hikayesini göreceksiniz.

201 Po-huan=Yeke-arık, Ta-şe=Aksu. Bkz. Güzergâh I.

202 Kuça, Kaşgar, Hotan, Karaşar

203 Üç Karluk boyu, birincisinin adı Mu-lo ve hatta Mu-la, ikincisinin adı Ç'e-si ve hatta P'o-fu, üçüncüsünün adı Ta-şi-li'dir.

İmparator, plan yapmalarında yardımcı olması amacıyla Wang Hui'nin görevlendirilmesi için ferman vermek niyetindeydi. Fakat Ying ve T'ing adlı iki danışmanı şöyle dediler: "Türgişler, Ko-lo-lu (Karluk)lara karşı ayaklandılar ve onlara saldırdılar. Orada barbarlar birbirlerini yiyorlar. İmparatorluğun kesinlikle ortada gözükmemesi gerekir. Çünkü daha büyük olan yaralanacak, daha küçük olan da yok olacak. Her ikisi de bizim için avantajlıdır. Zaten Wang Hui oraya düzeni sağlamaya gitti. Oraya askerleri sokmaya gerek yok." Böylece bu projeden vazgeçildi. (A-şi-na) Hien, sonuçta So-ko'nun kötülüklerini ve gücünü frenleyememe-si yüzünden kendi kabuğuna çekildi ve Ç'ang-an'da öldü.[204]

204 (s. **308'deki ek ve düzeltme:** Burada So-ko adı tarihçinin bir hatası olarak girmiştir. Su-lu olması gerekir, çünkü So-ko 711'de ölmüştü.)

Türgiş T'u-ho-sien yenilmiş olduğundan[205] Huai-tao'nun oğlu Hin on boy Kağanı, k'ai-fu-i-t'ung-san-se, Meng-ç'i askeri valisi olarak atandı ve Leang Krallığı'nın fu-jeni olan karısı Li'ye ise bir fermanla Kiao-ho

prensesi unvanı verildi. Onlara refakat etmesi için birlikler gönderildi. Sui-şe (Tokmak)'nin batısında, Kü-lan[206] şehrine geldiklerinde, Hin, Türgiş Mo-ho (Baga) Tarkan tarafından öldürüldü. Kiao-ho prensesi ve oğlu Çung-hiao kaçarak (Çin'e) geri döndüler. (Çung-hiao'ya) tso-ling-kün-wei-yüan-wei-tsiang-kün unvanı verildi. Böylece Batı T'u-küe'leri tarihi kapanmış oldu.

205 739'da. Daha ileriye bakınız.

206 Talas'ın 60 li doğusunda. Bkz. Güzergâh-II.

Türgiş Wu-çi-le, Batı T'u-küe'lerinden ayrılan bir boydandı. Ho-lu ezilip ortadan kaldırıldıktan sonra her iki boyun[207] kağanlarının hepsi önceleri gelip imparatorun hizmetine girmişlerdi. Artık barbarların kağan olacak veliahtları kalmamıştı. Wu-çi-le, Hu-şe-lo'ya bağlıydı ve Mo-ho (Baga) tarkan unvanına sahipti. Hu-şe-lo oldukça zalimdi. Halk onu sevmiyordu. Ayrıca Wu-çi-le emrindekilere huzur vermesini biliyordu. Prestiji vardı ve güven veriyordu. Bütün barbarlar ona boyun eğmiş ve bağlanmışlardı. Her biri yedi bin askere komuta eden yirmi komutanlık kurdu. Sui-şe'nin (Tokmak) kuzeybatısında oturuyordu. Fasılalarla (tedricen) Sui-şe (topraklarını) fethettikten sonra karargâhını oraya nakletti. Sui-şe (Tokmak) vadisine "büyük ordugâh", Kung-yüe şehrine ve İli nehrindekine de "küçük ordugâh" adı verildi. Toprakları doğuda, Kuzey T'u-küe'leri ile sınırdaştı. Batıda, çeşitli Hu boyları, doğuda Si (Turfan) ve T'ing (Guçen yakınlarında) ilçeleri ile doğrudan sınırdaştı. Hu-şe-lo'-nun bütün topraklarını ilhak etmişti.

207 Tu-lu ve Nu-şi-pi boyları.

Şeng-li'nin ikinci yılında (699) oğlu Çe-nu'yu saraya saygı sunmaya gönderdi. İmparatoriçe Wu onu saygıyla karşılayarak oldukça cesaretlendirdi. Şen-lung döneminde (705-706) ona Hu-ai-te bölgesi kralı unvanı verildi. (Bu bölgesel kral unvanı Türgiş kağanı Wu-çi-le'ye 706 yılında verildi). Aynı yıl Wu-çi-le öldü.

Wu-lu ilçesinin komutanı olan oğlu So-ko, sol askeri muhafızlar büyük generali olarak atandı. So-ko, babasının yerine geçerek kendisine bir asalet unvanı aldı. Bu sırada üç yüzbin seçkin askeri vardı. Bir imparatorluk buyruğu ile on boyların kağanı A-şi-na Huai-tao'ya bir komutanlık alameti

alması ve bunu ona vermesi emredildi. Ona ayrıca saraydan dört kız hediye edildi.

King-lung döneminde (707-709), So-ko saraya şükranlarını sunmak için bir elçi gönderdi. Çung-tsung, onun şerefine bizzat iç salona kadar geldi. O, Wan-ki-yü-lin (bölüğünden) iki muha-fız[208] ile içeri alındı ve huzura kabul edildi. İmparator onu konfor içinde ağırladıktan sonra geri gönderdi.

208 T'ang saray protokolüne göre salonun alt tarafındaki askeri muhafızlara *çang* denirdi. Bkz. K'ang-hi sözlüğü.

Bütün bunlar olurken, So-ko generallerinden küe-ç'o (Kül-çur) Çung-tsie ile bozuştu. Acımasız bir savaşa tutuştular. So-ko, Çung-tsie'nin suçlarını açıklayarak başkentte tutuklanmasını istedi. Çung-tsie, başdanışman Tsung Ç'u-k'o ve bazılarını bin altın vererek safına çekmeyi başardı. Saraya teslim olmamak ve So-ko'dan öç almak maksadıyla ona karşı düzenlenecek bir saldırıda T'u-po'lara (Tibetliler) rehberlik etmek istediğini bildirdi. (Tsung) Ç'u-k'o bu sırada hükümeti idare ediyordu. Yü-şi-çung-ç'eng Feng Kia-pin'i bir komutanlık beratı alarak, gidip bu işi düzene sokmakla görevlendirdi. (Feng) Kia-pin, Çung-tsie ile muhabereye başladı. Fakat So-ko mektubu ele geçirdi ve hemen (Feng) Kia-pin'i öldürttü. Küçük kardeşi Çe-nu'yu askerlerin başında sınır boylarında baskın yapmaya gönderdi. An-si genel valisi Niu Şi-tsiang Ho-jao şehri yakınlarında onunla savaştıysa da, yenildi ve öldürüldü[209]. (So-ko), ibret olsun diye (Tsung) Ç'u-k'o'nun kellesini kesmek isteğini bildirdi. Büyük askeri vali Kuo Yüan-çen saraya bir rapor göndererek, So-ko'nun tutumunun doğru olduğunu ve talebinin yerine getirilmesini belirtti. Yayınlanan bir imparatorluk fermanıyla talep yerine getirildi[210] ve böylece batı toprakları huzura kavuştu.

209 708'de.

210 Kiu T'ang-şu'nun (VII, s. 670) kaydına göre King-lung'un üçüncü yılının(709), yedinci ayının ping-ç'en günü, So-ko saraya bağlılığını bildirmek için bir elçi gönderdi. Ayrıca, jen-wu gününde yani yirmi altı gün sonra, imparator, bir elçi göndererek atlı muhafızlar baş generali ve aynı zamanda Kin-ho kralı ve Wei-wei-k'ing unvanları olan T'u-k'i-şi (Türgiş) Şu-çung'a Kui-hua Kağan (Değişime Uyan Kağan) unvanı verdi. Şu-çung (yani yerleşmiş düzene sadakati gözeten) ile So-ko muhtemelen aynı kişidir. [s. **308'deki ek ve düzeltme:** Şu-çung ile So-ko'nun özdeşleştirilmesi, So-ko'nun küçük kardeşi Çe-nu'nun kralın küçük kardeşi Şu-çung olarak çağrıldığını belirten Tse-çi t'ung kien'in (CCXIV, sonunda) bir metniyle kanıtlanmıştır.]

Daha sonra (So-ko) boylarının yönetimini Çe-nu ile paylaştı. Halkının az olduğundan şikayet eden Çe-nu ayaklanarak, Mo-ç'o (Kapagan Kağan)a sığınıp, ona ağabeyine saldırması teklifinde bulundu ve bunun için ona rehberlik edeceğini bildirdi. Mo-ç'o, Çe-nu'yu alıkoydu ve yirmi bin kişilik bir orduyla So-ko'ya saldırarak esir etti. Mo-ç'o, dönüşünde Çe-nu'ya "Sen ve kardeşin birbirinize destek olmayı bilemediniz, tam bir sadakatle bana nasıl hizmet edeceksiniz?" dedi ve ikisini de öldürttü.

***

T'u-k'i-şi (Türgiş)'lerden ayrılan Kü-pi-şe boyunun ç'o (çur)'su olan Su-lu, halkının geri kalan kısmını toplayarak kendini kağan ilan etti.[211] Su-lu, halkına iyi davranıyordu. Zamanla boylar ve kabileler onun çevresinde toplanmaya başladı. Böylece halkının nüfusu 300 bine ulaştı; batı yöresinde yeniden bir güç haline geldi. Beşinci k'ai-yüan yılında (717), ilk defa saraya itaatini arzetmeye geldi. Ona sağ askeri muhafızları büyük generali ve Türgişlerin komutanı unvanları verildi. Hediyeleri ise geri çevrilerek kabul edilmedi. Askeri muhafızlar çung-lang-tsiang'ı (komutanı) Wang Hui'ye bir komutanlık alameti alarak gidip, Su-lu'ya tso-yü-lin büyük generali unvanı, krallığı kayıran dük unvanı ve içinde çiçekli ipekten bir kısa pelerin, metal işlemeli bir kemer, balık şeklinde bir para kesesi bulunan yedi eşyayı vermek ve onu Kin-fang sancağı büyük yöneticisi olarak atamak üzere görevlendirildi.

211 (s. **308'deki ek ve düzeltme:** Tse-çi t'ung kien, Su-lu'nun hakimiyeti ele geçiriş tarihi olarak 716 yılının sekizinci ayını göstermektedir.)

Bununla birlikte (Su-lu) ikiyüzlü ve hilekâr idi. T'ang'lara gönülden bağlı değildi.[212] Göğün Oğlu, onu sadık kılmak amacıyla Ona Çung-şun Kağan (sadık ve itaatkâr Kağan) lâkabını verdi. Aradan bir veya iki yıl geçtikten sonra elçileri saraya elçiler göndererek hediyeler sundu. İmparator, A-şi-na Huai-tao'nun kızına, Kiao-ho prensesi unvanı vererek Su-lu'ya eş olarak gönderdi. Türgişler o yıl An-si'ye (Kuça) satılık at getirmişlerdi. Türgiş elçisi, Tu Sien'e prensesin bazı isteklerini iletti. Adam buna çok kızdı ve "A-şi-naların kızı nasıl bana talimat vermeye cüret eder?" dedi. Elçisini değnekle dövdü ve (Su-lu[213]'ya) cevap vermedi. Öfkeye kapılan Su-lu, gizlice T'u-po'larla (Tibetliler) ittifak kurdu ve hemen ordusunu toplayıp Si

(Turfan) garnizonunu yağmaladı. Arkasından An-si (Ku-ça) şehrini kuşattı.[214] Bu sırada (Tu) Sien hükümet edeceği (saraya) girmiş bulunuyordu. Onun yerine askeri vali olarak atanan Çao İ-çeng surlara çıktı (savunma düzeni aldı) ve uzun bir süre sonunda bir huruc yaptıysa da mağlup oldu. Evcil hayvanları toplayan, insanları esir eden Su-lu, tahıl stoklarını (yanındakilere) dağıttı[215]. Daha sonra (Tu) Sien'in devlet müşaviri olduğunu öğrenince geri çekildi.

212 (s. **308'deki ek ve düzeltme:** Tse-çi t'ung kien'e göre Su-lu 718 yılının beşinci ayında sol yülinlerinin baş generali ve Kin-fang sancağı büyük müfettiş komiserinin görevlerini yerine getiren devlete bağlı dük unvanları aldı. 719 yılının onuncu ayında çung-şun kağan (sadık ve itaatkâr kağan) unvanı verildi. 742 yılının on ikinci ayında ise A-şi-na Huai-tao'nun kızıyla evlendi.)

213 Tu Sien biyografisi *(T'ang-şu,* XXVI, s. 4 r°) bu olaylarla ilgili hiçbir bilgi vermiyor. Bununla birlikte, Tu-sien'in T'u-küe'lerle ilişkilerine dair bazı bilgiler var: "Dördüncü k'ai-yüan yılı (716), (Tu Si-en) müfettiş komiser olarak, Tsi-si (bölgesindeki) askeri kolonileri teftişe geldi. O sırada An-si ikinci valisi Kuo K'ien-kuan ve Batı T'u-küe'lerinin kağanı A-şi-na Hien ile garnizonunu korumakla görevli elçi Liu Hia-k'ing birbirinden davacı idi. İmparator, (Tu) Sien'e konuyu soruşturma emri verdi. Türgişlerin otağına gelen Tu Sien konuyla ilgili tanıklar aradı. Barbarlar Tu Sien'e altın hediye ettiler, ama o hediyeleri reddetti. Bunun üzerine yanındaki kişiler ona, "Siz uzak bir bölgeye gönderildiniz. Barbarlarla iyi geçinmemiz gerekir" dediler. Sien, bu sözler üzerine altınları kabul etti, fakat onları gizlice çadırının altına gömdü. Barbarların topraklarından çıkınca, bir mektup göndererek altınları onlara verdiğini ve geri alacağını bildirdi. Tu-küe'ler buna çok öfkelendiler ve onu ele geçirmek için çölü geçtilerse de ulaşamadılar.

(Tu Sien) dönünce ki-şi-çung rütbesine terfi ettirildi, fakat annesinin ölümü yüzünden görevi bıraktı. O sırada, An-si askeri valisi Çang Hiao-sung, T'ai-yüan valisi olarak atandı. İnsanlar, An-si'ye elçi olarak Tu Sien gönderilmeliydi, barbarlar onun dürüstlüğü karşısında eğilir ve daha şimdiden bundan yakınıyorlar diyorlardı. Bunun üzerine Tu Sien'in üzerindeki matem elbisesi çıkarıldı ve hu-ang-men şi-lang ve aynı zamanda An-si ikinci büyük askeri valisi olarak atandı. *(T'ung kien kang* mu'ya göre bu atama on ikinci k'ai-yüan yılının (724) üçüncü ayında yapıldı.) Ertesi yıl Yü-t'ien (Ho-tan) hakimi Wei-ç'i-t'iao çeşitli T'u-küe teginleriyle ayaklanmak için bir anlaşma yaptı. Bunu bir şekilde öğrenen Tu Sien askerlerini göndererek onun kafasını kestirdi. Akrabaları ve taraftarları da tamamen yok edildi. Başka bir tegin atandı ve böylece Yu-t'ien (Ho-tan) sükûnete kavuştu.

214 (s. **308'deki ek ve düzeltme:** *Tse-çi t'ung kien,* Kuça kuşatmasını şu sözlerle anlatmaktadır: 727 yılındaki aralık ayda, Tibet btsanposu ve Türgiş Su-lu An-si (Kuça) şehrini kuşattılar. An-si ikinci askeri valisi Çao İ-çeng onlara saldırarak mağlup etti.)

215 Bu olay 727'de geçmektedir. Bkz. *Kiu T'ang-şu* (VIII, s. 11 r°): On beşinci k'ai-yüan yılı (727) (bu yılın dokuzuncu ayından sonra gelen) artık ay, Keng-tse günü, T'u-k'i-şi (Türgiş) Su-lu ve Tibetli

btsanpo, An-si (Kuça)'yi ele geçirdiler; fakat ikinci büyük askeri vali Çao Kui-çeng onlara saldırarak geri püskürttü.

Daha sonra, yabgu Şi-çi A-pu-se'yi saygılarını sunmak üzere saraya gönderdi[216]. Hsüan-tsung, onu kabul ederek onuruna bir ziyafet tertipledi. A-pu-se saraya geldiğinde Doğu T'u-küe'lerin-den bir elçinin de orada bulunduğunu görde. Tu-küe elçisi Tür-giş elçisiyle öncelik konusunda tartıştı ve "Türgişler küçük kağanlıktır ve esasen Tu-küe'lerin tebaasıdır. Bu yüzden birinci sırada duramaz" dedi. Su-lu'nun elçisi ise, "Ziyafet benim onuruma verilmiştir. İkinci sırayı almayacağım" karşılığını verdi. Bu durumda bir çadır batıda, bir çadır da doğuda kuruldu. Su-lu'nun elçisi batıdakinde yerini aldı. Böylece şölen icra edilebildi.

216 730'da.

Önceleri Su-lu adamlarını sever ve iyi davranırdı. Karakteri özenli ve hoşgörülü idi. Her muharebeden sonra elde edilen ganimeti beylerine dağıtırdı. Bu nedenle başka boylar da ona bağlanmıştı. Ondan hoşnuttular ve bütün güçleri ile kendilerini ona adamışlardı. Daha sonra T'u-po'lar (Tibetliler) ve T'u-küe'lerle temasa geçti. Her iki hakan da bir kızlarını ona eş olarak verdiler. Böylece üç krallığın kızları aynı sırada "katun" (prenses) oldular. Oğullarından birçoğu şe-hu (yabgu) unvanı aldı. Masrafları her geçen gün arttı. Halbuki hazinesinde yeterli parası yoktu; yaşlanmıştı; endişeli, zavallı ve desteksizdi. Bu nedenle ganimetleri elinde tutmayı ve dağıtmamayı tercih etti. Beyleri kendisini terketme-ye başladılar. Arkasından geçirdiği bir felç hastalığı yüzünden organlarından biri tutmaz ve işlemez hale geldi. Bu sırada iki büyük boyun reisleri olan Mo-ho (baga) tarkan ve Tu-mo-çi oldukça güçlüydü. Soylarının So-ko'dan geldiğini söyleyen adamları sarı boylar olarak, Su-lu'nun boyları de kara boylar olarak adlandırılıyordu. (Bu iki taraf) birbirlerine karşı kinliydi. Daha sonra, Mo-ho (baga) tarkan ve Tu-mo-çi, bir gece ansızın Su-lu'ya saldırarak onu öldürdüler. Bir süre sonra Tu-mo-çi, (baga) tarkan'a karşı cephe alarak Su-lu'nun oğlu T'u-ho-sien ku ç'o'yu kağan ilan edip Sui-şe (Tokmak) şehrine yerleştirdi. Kara boyların kağanı ve Ta-lo-se (Talas) hakimi Öl-wei [Ör-wei] tegin'i aramaya gitti ve onunla birlikte (baga) tarkan'a saldırdı.[217] İmparator, Tsi-si hakimi tsie-tu-şi Kai Kia-yün'ü, T'u-k'i-şi (Türgiş)'ler, Pa-han-na (Ferga-na) ve Batı yörelerinin[218] çeşitli boyları arasında uzlaşma ve

barış sağlamak üzere gönderdi. Mo-ho (Baga) tarkan ve (Kai) Kia-yün beraberlerinde Şe (Taşkent) hakimi Mo-ho-tu tu-tun (Bagatur Tu-dun) ve Şi (Keş) hakimi Se-kin-t'i'yi de getirip hep birlikte Su-lu'-nun oğluna saldırdılar ve onu Sui-şe (Tokmak) vadisinde bozguna uğrattılar. T'u-ho-sien sancaklarını atıp kaçtı. O ve kardeşi şe-hu (yabgu) Tun-a-po esir edildi.

217 s. **309'daki ek ve düzeltme:** 736 yılının birinci ayında Pei-t'ing askeri valisi Kai Kia-yün, T'u-k'i-şi (Türgiş)lere saldırdı ve onlara ağır bir yenilgi tattırdı. - 738'de Mo-ho tarkan geceleyin Su-lu'ya saldırarak öldürdü. (Tse-çi t'ung kien). Daha önce Tu-mo-çi olarak verilen kişi ile başka bir sayfada Tu-mo-çi k'üe se-kin olarak verilen kişi Tse-çi t'ung kien'de Tu-mo-tu olarak verilmektedir. Bu esere göre A-şi-na Hin Kü-lan şehri yakınlarında Mo-ho (Baga) tarkan tarafından 742 yılının dördüncü ayından sonra mağlup edilip öldürülünce, altıncı ayda Tu-mo-tu (saraya) itaatını arzetmeye geldi ve üç kabilenin yab-gusu olarak atandı.)

218 Bu olaylar 735–739 yıllarında yaşanmış olmalı. Nitekim Kiu T'ang- şu'da (VIII, s. 15 ro) şöyle deniliyor: Yirmi üçüncü k'ai-yüan yılının (735) onuncu ayında, T'u-k'i-şi'ler (Türgiş) Pei-t'ing'i (Guçen ya- kınlarında) ve Kuça'ya bağlı Po-huan şehrini talan ettiler. Biz Po- huan şehrini Yeke-arık olarak belirledik. An-si Po-huan ç'eng tabi- rine gelince, bu da Kiu-tse Po-huan ç'eng'le aynı anlamdadır ki, Kiu T'ang-şu'da bölüm V, s. 2 vo'de geçmektedir. –24. k'ai-yüan yılının (736) birinci ayında Pei-t'ing askeri valisi Kai Kia-yün ordunun ba- şına geçerek Türgişler'e saldırıp hezimete uğrattı. Yine Kiu T'ang- şu bölüm IX, s. 2.v°'de şöyle deniliyor: K'ai-yüan'ın yirmi yedinci yılı (739) yedinci ayında; "Pei-t'ing (Bişbalık) askeri valisi Kai Kia- yün ansızın hafif suvarilerle Sui-şe (Tokmak) şehri yakınlarında Türgişler'e saldırdı ve Su-lu'yu öldürdü..... Aynı yıl, Kai Kia-yün, Türgiş halkını büyük bir bozguna uğrattı. Hanları T'u-ho-sien'i esir edip başkente gönderdi." Müteakip sayfada, yirmi sekizinci k'ai-yü- an yılının (740) on ikinci ayının i-mao günü, T'u-k'i-şi'lerin lideri Mo-ho (baga) tarkan halkının başına geçerek imparatorluğa tâbi ol- du denilmektedir.

Su-le (Kaşgar) garnizonu kraliyet komiseri Fu-meng Ling-ç'a yanına seçkin askerleri alıp, Pa-han-na (Fergana) hakimi ile de anlaşarak ansızın Ta-lo-se (Talas) şehrine geldi. Burada Kara Tür-giş kağanının ve kardeşi Po-si'nin kellesini vurdu. Arkasından İ-kien şehrine girerek Kiao-ho prensesiyle[219] Su-lu'nun ve Öl [Ör]-wei'nin katunlarını alıp geri döndü. Ayrıca Batı krallıklarında oraya buraya dağılmış, perişan hale düşmüş binlerce insanın kaderini belirleyerek, hepsini Pa-han-na (Fergana) hakimine bağladı. Diğer bütün prenslikler bağlılıklarını bildirdiler.

219 (s. **309'daki ek ve düzeltme:** İmparatorun 722 yılında Su-lu kağana eş olarak verdiği Kiao-ho prensesi, A-şi-na Huai-tao'nun kızıydı.)

Fu-yen[220] (hükümetinin) başındaki külüçura[221] bağlı bazı kabileler, Ç'u-mu-kunların ve diğer boyların topraklarında yaşıyorlardı. Bunlar özür

dilemek için saraya şu mealde bir nâme gönderdiler: “Bizler sınırların dışındaki krallıklarda yaşanan kargaşalar arasında doğduk. Krallarımız öldüğünden birbirimize düştük ve birbirimizi kırıyoruz. Göğün Oğlu ne iyi etti de (Kai) Kia-yün’ü bir ordunun başına geçirip, şiddetin kökünü tamamen kazımak ve tehdit altındakileri kurtarmak için gönderdi. İmparatorun huzurunda secde etmek arzusundayız. Kabilelerimizi An-si (Kuça) (askeri valiliğine) bağlamak istiyoruz ve her zaman hariçteki tebaalarınız olmak istiyoruz.” İstekleri kabul edildi.

220 Fu-yen veya Fu-t’ing, Çinlilerin Ç’u-mu-kun toprağında kurulan hükümete vermiş oldukları isimdi.

221 (s. **309’daki ek ve düzeltme:** Fu-yen külüçuru, Mo-ho (Baga) tarkan’dır. Ç’u-mu-kunların boyun eğişi Tse-çi t’ung kien’de şu şekilde anlatılmaktadır: 739’un dokuzuncu ayında daha önce Tu-k’i-şi (Türgiş)lere bağlı olan Ç’u-mu-kun, Şu-ni-şi ve Kung-yüe kabileleri imparatorluğa itaat ettiler.)

Ertesi yıl (740) külüçur sağ cesur muhafızlar büyük generali rütbesine getirildi ve bir fermanla Şe (Taşkent) hakimi Şun-i wang (Adalete uyan kral) ilan edildi. Şi (Keş) kralı ise “özel terfi” ile onurlandırıldı. Böyle himmet buyuruldu ve değerleri takdir edilmiş oldu.

T’u-ho-sien ku-ç’o (çur)’yu esir etmiş olan Kai Kia-yün, onu Büyük İmparatorluk tapınağına sundu.[222] Göğün Oğlu, T’u-ho-si-en’i affederek, sol kin-wu muhafızları kadrosuz büyük generali ve siu-i (adaleti tatbik eden kral) olarak atadı. Tun-a-po da sağ cenah askeri muhafızları kadrosuz generali atandı. A-şi-na Huai-tao’nun oğlu Hin’e gelince, o da on boy kağanı olarak atandı ve Türgişle-re bağlı olanları yönetmekle görevlendirildi. Mo-ho (Baga) tarkan buna çok öfkelenerek, “Eğer Su-lu yenilmişse bunun şerefi bana aittir. Şimdi iktidar Hin’e veriliyor. Bu ne demektir?” dedi ve bazı kabileleri toplayarak isyana teşvik etti. Bir imparatorluk fermanı ile Kai Kia-yün’e onu huzura çağırıp derdini dinlemesi emredildi. (Baga, tarkan) nihayet karıları, çocukları, sancaktarları ve kurmayları ile bağlılığını sunmaya geldi. Ona kendi halkını yönetme yetkisi verildi.

222 (s. **309’daki ek ve düzeltme:** T’u-ho-sien 739 yılının sekizinci ayında Ho-lo dağlarında esir edildi. *(Tse-çi t’ung kien).*

Birkaç yıl sonra (imparator) Hin’e yeniden kağan unvanı verdi ve ona refakat etmek üzere askerler gönderdi. Kü-lan şehrine gelindiğinde Hin, Mo-ho-tu (Bagatur) tarafından öldürüldü. Mo-ho-tu kendini kağan ilan

ettiyse de, An-si tsi-tu-şi'si Fu-meng Ling-ç'a onu öldürttü ve sancaktar başı Tu-mo-çi k'üe hie-kin'e üç boyun[223] şe-hu (yabgu)'su unvanı verdi.

223 Üç boyun yabgusu anlamına gelen *San-sing şe-hu* unvanı, üç Karluk boyu liderinin taşıdığı unvandı. Bkz. *T'ang-şu*, CCXVII, b, s. 6 v°.

T'ien-pao'nun birinci yılında (742) T'u-k'i-şi (Türgiş) kabileleri bir defa daha Kara Türgişlerin (bir üyesi) olan İ-li-ti-mi-şi ku-tu-lu (Kutluk) pi-kia (Bilge) [İl edmiş Kutluk Bilge] adlı birini kağan olarak başlarına getirdiler. Birçok teşebbüsten sonra Çinle ilişki kurup, elçiler gönderdi ve tartuk sundu.

On ikinci yılda (753) Kara Türgişler, Teng-li-i-lo-mi-şi (Teng-ride Bolmuş)'yi kağan seçtiler. Ona bir imparatorluk fermanı ve bir berat verildi.

Çi-ti döneminden (756-757) sonra Türgişler zayıfladılar. Sarı boylar ve kara boylar [Sarı ve Kara Türgişler] ayrı ayrı kağanlar seçerek sürekli birbirleriyle savaştılar. Çin o sırada başka problemlerle meşgul olduğu için onlar arasında düzeni sağlamaya vakti olmadı.

K'ien-yüan döneminde (758-759) Kara Türgişlerin kağan'ı A-to p'ei-lo (Boyla) bir elçi daha göndererek saraya saygılarını sundu.

Ta-li döneminden sonra (766-779) Ko-lo-lu (Karluk)'lar güçlendiler. Çadırlarını Sui-şe vadisine (Çu vadisi) taşıdılar. Eski gücünü kaybetmiş bulunan iki boy[224] (grubu) [Kara ve Sarı Türgiş-ler] Ko-(lo)-lulara tâbi oldular. Hu-şe-lo'nun diğer boyları ise Hui-ho (Uygur[225])'ların hâkimiyeti altına girdiler.

224 Tu-lular ve Nu-şi-piler.

225 Karluk'lar hakkındaki kısa açıklama notunda, bu halkın tedrici olarak nasıl yayıldığı ve güçlendiği şöyle anlatılıyor. *(T'ang-şu*, CCXVII, b, s. 6 v°): Ko-lo-lu (Karluk)'lar esas olarak Türklerin çeşitli kabilelerinin bir bölümüne mensupturlar. Onlar Pei-t'ing'in (Guçen yakınlarında) kuzey batısında ve Kin-şan'ın (Altay) batısında yaşıyorlardı. Pu-ku-çen nehrinin (Kara İrtış) iki sahiline saçılmışlardı. (Toprakları) To-ta tepeleri içinde kalıyordu. Kü-pi [Ki-pi] kabilesiyle komşuydular. Üç boydan oluşuyorlardı: Birincisinin adı Mu-lo veya Mu-la, ikincisinin P'o-fu veya Ç'i-si, üçüncüsününki ise Ta-şi-li idi. Yung-hui döneminin başında (650-655) Kao K'an-çi (Çinli General) Kü-pilerin kağanını yenmiş olduğundan, bu üç boyun üçü de imparatorluğa boyun emişlerdi. **[s. 309'daki ek ve düzeltme:** Kü-pi Kağan A-şi-na ailesine mensuptu ve Kuzey Türkleri-nin Tu-li kabilesinin bir kısmını oluşturuyordu. Altayların kuzeyinde hükmediyordu. Unvanı İ-çu kü-pi kağan'dı. Çinli general Kao K'an tarafından 650 yılının onuncu ayında esir edildi. T'ang-şu,

CCXV, a, s. 8 v°]. Hien-k'ing'in ikinci yılında (657) Mu-lo boyu İnşan, Ç'i-si boyu Ta-mo, Ta-şi-li boyu ise Hsüan-ç'i hükümeti haline getirildi. Liderleri de hükümdar olarak adlandırıldı. Daha sonra Ç'i-si kabilesi bölündü ve Kin-fu ilçesi kuruldu. Bu üç boy, Batı T'u-küe'leri ile Doğu T'u-küe'leri arasında bulunduklarından onların zayıf ve kuvvetli anlarını gözlemliyebiliyorlar ve bu yüzden itaat ve itaatsizlikleri istikrarlı bir seyir takip etmiyordu. Fakat zamanla yavaş yavaş güneye doğru kaydılar. (Liderlerine) üç boy şe-hu (yab-gu)'su unvanı verildi. Askerleri güçlüydü ve muharebe etmekten zevk alırlardı. Yen ilçesinin batısındaki diğer T'u-küe (Türk) boyları onlardan çok korkuyorlardı. K'ai-yüan döneminin başında (713741) iki defa saraya saygı sunmaya geldiler. T'ien-pao döneminde (742-755) Hui-ho (Uygur)'larla ve Pa-si-mi (Basmal)'lerle ittifak kurarak, (Kuzey T'u-küe'lerinin) Wu-su-mi-şi Kağan'ına [Ozmış-han] saldırıp öldürdüler. Müteakiben Hui-ho (Uygur)'larla müttefi-ken Pa-si-mi (Basmal)'lere saldırdılar ve kağanları A-şi-na Şi'yi Pei-t'ing'e (Guçen yakınlarında) kaçmak zorunda bıraktılar. (A-şi-na Şi) başkente (Çin'e) sığındı. Ko-lo-lu (Karluk)'lar ve dokuz boy (Uygurların), Hui-holara mensup Huai-jen Kağan'ı şe-hu (yabgu) tayin ettiler. Daha sonra U-te-kien (Ötüken) dağında yaşayan Karluklar, Uygurlara boyun eğdiler. Kin-şan'da ve Pei-t'ing'de (Guçen yakınlarında) yaşayanlar başlarına bir şe-hu (yabgu) seçtiler ve her yıl saraya saygı sunmaya geldiler. Belli bir süre sonra, şe-hu (yabgu) Tun-p'i-kia, T'u-küe'lerle ilişki kurarak ayaklandı. A-pu-se adlı bir bey (imparator tarafından) terfi ettirilerek Kin-şan (Altay) bölge hakimi olarak atandı. T'ien-pao döneminde (742-755) toplam beş defa gelip, saraya saygı sundular. Çi-ti döneminden sonra (756-757) Ko-lo-lu (Karluk)'lar yavaş yavaş güçlendiler ve Uygurlarla hakimiyet kavgasına tutuştular. On boy [on ok] kağanlarının (Yani Batı Türklerinin) eski topraklarına taşınarak, Sui-şe (Tokmak) ve Ta-lo-se (Evliya-Ata) vs. gibi çeşitli şehirleri ele geçirdiler. Ancak, Uygurlar onları engelledikleri için umumi toplantılar sırasında saraya gidemiyorlardı.

Karluklar, bir noktada Batı T'u-küe'lerinin halefiydiler ve Balasagun (Tokmak)'da kurulan Buğra Han hanedanının doğmasını da büyük bir ihtimalle onlar zemin hazırlamışlardır. Bkz. Grenard, Satuk Buğra Han'ın Hayat Öyküsü (JA, Ocak-Şubat, 1900). Ancak Satuk Buğra Han'ı Uygur olarak kabul etmek doğru değildir. Karlukların birkaç kez Uygur Konfederasyonu içinde yer aldıkları da göz önünde bulundurulmalıdır. On bir boy olarak adlandırılanların dokuzu, dokuz Uygur kabilesi, diğer ikisi ise Pa-si-miler (Basmallar) ve Ko-lo-lu (Karluk)'lardan oluşuyordu. *(T'ang-şu*, CCXVII, a. s. 2 v°) Bu durumda Kutadgu Bilig'in Uygurca yazılmış olmasında şaşılacak bir şey yoktur. Çünkü Karluklar, Türkler'in soyundan geliyorlarsa da, siyasi olarak Uygurlara bağlı idiler.

(Bu halk) ortadan kalktığı zaman, Yen-k'i (Karaşar) şehrine yerleşen T'e-p'ang-li adlı biri şe-hu (yabgu) unvanı aldı. Diğer boylar Kin-so dağlarına çekildiler ve orada iki yüzbinlik bir nüfusa ulaştılar.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

BATI TÜRK HALKLARI
ve
TOPRAKLARI

I
KUZEY HALKLARI

Uygurlarla ilgili notlardan özetler

Kiu T'ang-şu, CXCV, s. 1 r°

Hui-ho (Uygur)ların ataları Hiung-nu (Hun)lardan iniyordu. Sonraki Wei hanedanı[1] döneminde Uygurlara T'ie-le (Tölös) kabileleri deniliyordu. Boyları küçüktü; gururlu ve zorluydular. Yüksek arabalarına güvenirlerdi.[2] T'u-küe'lerin tebaası idiler. Daha sonraları onlara T'e-le [T'ie-le][3] denmeye başlandı. Hakanları ve sabit yaşadıkları toprakları yoktu; su ve mera arayarak yer değiştirirlerdi. Tabiaten zalim ve kötüydüler. Ata binmede ve ok at-

1 Sonraki Wei hanedanı, Çin'in kuzeyinde 386'dan VI. Yüzyıl ortalarına kadar hükmeden T'o-pa ailesinden gelenlerdir.

2 Çinlilerin onlara Kao-kü demelerinin sebebi, arabalarının yüksek tekerlekli olmasıydı. Tölöslere Yüan Wei döneminde Kao-kü deniliyordu. *(T'ang-şu,* CCXVII, a, s. 1 r°).

3 *T'ang-şu* (CCXVII, a, s. 3°): "Onlara Ç'i-le de denir. Bu ad bilâhere bozularak T'ie-le şeklini almıştır. Kabileleri şu adları taşıyordu: Yü-an-ho (Uygur), Sie-yen-t'o (Sir-Tarduş), K'i-pi-yü, T'u-po, Ku-li-kan (Kurıkan), To-lan-ko (Telangut), Pu-ku, Pa-ye-ku (Bayırku), T'ong-lo (Tongra), Hun, Se-kie, Hu-sie, Hi-kie, A-tie, Pe-si. Tamamı on beş kabiledir. Yüan-ho (Uygurlar)a Wu-hu veya Wu-ho da denilir. Sui hanedanı döneminde Wei-ho deniliyordu."

Uygurların birinci sırada yer aldığı bu sıralamayı inceleyelim: a) Sie-yen-t'o (Sir-Tarduş)lar, daha sonra kısmen tercüme edilecek bir notta ele alınacaklardır; b) K'i-pi-yüler *(T'ang-şu,* CCXVII, b, s. 6°), K'i-pi Ho-li adında geçtiği gibi onlara bazen K'i-pi de deniliyordu. Yenk'i'nin (Karaşar) kuzeybatısında, Ying-so (Yulduz) vadisinde yaşıyorlardı. Altıncı çeng-kuan yılında (632), reisleri K'i-pi Ho-li itaat arzet-mek için Çin'e geldi. Onu (yani kabilesini) Kan-çu ve Leang-çu arasına yerleştirdiler. K'i-pi Ho-li ve savaşçıları, 632'de Çin'in Batı T'u-küe hakanı A-şi-na Ho-lu'ya karşı verdiği mücadelede önemli r°l oynadılar; 653'de onlara Ho-lan hükumeti sınırları içinde toprak veril-di. Bu isim, şüphesiz Ning-hia yakınlarındaki Ho-lan dağından gelmektedir; c) T'u-polar *(T'ang-şu,* CCLVII, b, s. 6 v°), Kien-kun (Kır-gız)ların doğusunda, Hui-ho (Uygur)ların kuzeyinde küçük bir gölün kenarında yaşıyorlardı; d) Ku-li-kan (Ku-ri-kan)lar *(T'ang-şu,* CCXVII, b. s. 7 r°), Han-hai'ın kuzeyinde yaşıyorlardı. Topraklarının kuzeyinde bir göl vardır. Bu halklar arasında başkente en uzak olanlar bunlardır. Kül Tegin [Köl-tigin] ve Bilge Kağan kitabelerinde adları geçmektedir; e) To-lan-kolar *(T'ang-şu,* CCXVII, b, s. 6 r°): To-lan'lar da denilir. Sie-yen-t'o (Sir-Tarduş)ların doğusunda, T'ong-lo nehrinin sahillerinde yaşarlar; f) Pu-kular *(T'ang-şu,* CCXVII, b. s. 5 v°): To-lan-koların doğusunda yaşarlar; g) Pa-ye-kular *(T'ang-şu,* CCXVII, b. s. 5 r°): Kül Tekin ve Bilge Kağan kitabelerinde Bayırku adıyla geçerler *(Thomsen,* age., s. 109). Pu-kuların sağında, bir çölün kuzeyinde bin li boyunca uzanan topraklarda yaşarlardı; h) Hun: Bu kabilelerin en güneyde yaşayanı bu halktı. Bu kelime, Theophylacte Simocatta'da (VII, 7) geçen Χεουννί anamsatmaktadır. Bir Uygur (Ὀγώρ) kabilesiydiler ve Οὐάρ larla birlikte Uarhonit (Varhonit) halkını oluşturuyorlardı. Varhonitlerinse VI. Yüzyıl ortalarına doğru Bizans İmparatorluğu topraklarına sığındıkları bilinmektedir. Onlara yanlışlıkla Avar denmiştir, ama Pseudavarlar (sahte Avarlar)dan başkası değillerdir. T. Simokatta da (VII, s) özellikle buna dikkat çekmektedir; i) Se-kie; j) Hu-sie; k) Hi-kie,

T'ang-şu'da (CCXVII, b, s. 7 r°) tek bir madde halinde zikredilmektedir: Hu-sie'ler, To-lan-koların kuzeyinde, Hi-kie'ler, T'ong-lo (Tongra) nehrinin kuzeyinde, Se-kie'ler Yen-t'o (Tarduş)ların eski topraklarında yaşıyorlardı; l) A-tie'ler *(T'ang-şu,* CCXVII, b, s. 6 r°): Bunlara Ho-tie ve Hie-tie'ler de denilirdi. *T'ang-şu'da* nerede yaşadıkları konusunda herhangi bir bilgi yok. Sadece imparatorun 647 yılında onların topraklarını Ki-t'ien ilçesine dönüştürdüğü belirtilmektedir. Halbuki Li Çao-lo'nun Coğrafya Sözlüğü bu ilçeyi Ning-hia vilayetinde, Kan-su eyaleti sınırları içinde göstermektedir. T'ang-şu'da geçen A-tie, Ho-tie ve Hie-tie çe-viriyazımları Kül Tegin kitabesindeki Ediz kelimesiyle bağlantılı bir çeviriyazım gibi gözükmesine rağmen, bu kabilenin adı Ma Tuan-lin'in *Wen kien t'ung-kao* (CCCXLIV, s. 10 v°) *ve Yüan kien lei han* (CCXLI, s. 1 v°) ansiklopedisinde A-po; *Sui-şu*'da (LI, s. 4 v° ve blm. LLXXXVI, s. 3 v°; *Julien,* age., s. 52 ve 82) A-pa şeklinde geçmektedir. Eğer bu yazım doğruysa, A-po veya A-palar Kök-Türk kitabele-rindeki Aparlar ve Bizans yazarlarındaki Avarlarla özdeşleştirilebilir. [s. **309'daki ek ve düzeltme:** Daha ileriki sayfalarda bizi Avarları Ju-an-juanlarla özdeşleştirmeye iten sebepleri izah ettik. Dolayısıyla hipotetik olarak Thomsen'in Avarlarla Tölöslerin bir kolu olan A-po kabilesi arasında bir benzerlik kurulması yolundaki teklifini reddediyoruz.]

mada mükemmeldiler. Yırtıcılıkta tüm halklardan ilerdeydiler. Geçimlerini avcılık ve savaş (ganimeti) ile sağlarlardı.

T'u-küe'ler, imparatorluklarını kurup, doğu ve batıda hakim duruma geldikten sonra, kuzeyin vahşi bölgelerini kontrol altında tutmak için her zaman Hui-holaları kullanmışlardır. Sui'lerin k'ai-huang dönemi sonunda[4] Tsin kralı Kuang kuzeyde Türklere karşı bir harekata girişti. Pu-kia Kağan'ı[5] büyük bir hezimete uğrattı. Bunun üzerine T'e-le (Tölös)ler oraya buraya dağıldılar.

4 Daha doğrusu 20. yılın dördüncü ayı= 600. Bkz. Julien, *Documents,* s. 75.

5 Pu-kia Kağan=Ta-t'u.

Birinci ta-ye yılında (605) Ç'u-lo kağan (Batı Türklerinin kağanı) bazı T'e-le (Tölös) kabilelerine saldırarak mal varlıklarının önemli bir kısmına el koydu. Diğer yandan Ç'u-lo, Sie-yen-t'o (Sir-Tarduş)lardan nefret ediyordu. Ortalığı karıştırmalarından endişe ettiği için şeflerinden birkaç yüzünü toplayarak öldürdü. Bunun üzerine T'e-le (Tölös)ler isyan ettiler.[6]

6 *Sui-şu*'nun kaydına göre Ç'u-lo Kağan T'ie-le (Tölös)ler tarafından mağlup edildi ve bu zaferin ardından Tölösler çok güçlendiler; I-wu (Hami), Kao-ç'ang (Turfan) ve Yen-k'i onların hakimiyetine girdi. Ç'u-lo Kağan'ın T'ie-le (Tölös)ler tarafından mağlup edilmesi Sui-şu'nun Batı T'u-küe'leriyle ilgili notlarında da zikredilmektedir. Ç'u-lo Kağan gücünün kırılmasından sonra 611'de Çin'e sığınmaya mecbur kalmış, Uygurlar da uzunca bir mutlu dönem yaşamışlardır.

Başlangıçta T’e-le (Tölös)ler arasında Pu-ku, T’ong-lo, Hui-ho, Pa-ye-ku (Bayırku) ve reisleri *se-kin* unvanı taşıyan Fu-lo-pu kabileleri vardı; daha sonra hepsine Hui-ho adı verildi.

Hui-holar, Pa-ye-ku (Bayırku)ların kuzeyindeki topraklarda, So-ling (Selenga) nehri sahillerinde ve Ç’ang-an’dan 6900 li mesafede yaşıyorlar; su ve mera durumuna göre yer değiştiriyorlardı. Elli bin seçme askerleri vardı. Nüfusları 100 bin kişiydi.

İlk önceleri T’e-kien se-kin tarafından yönetiliyorlardı; onun ölümünden sonra kabile üyeleri oğlu P’u-sa’yı akıllı bularak işbaşına getirdiler. Çeng-kuan döneminin başlarında (627-649), P’u-sa ve Sie-yen-t’o (Sir-Tarduş)lar, T’u-küe’lerin kuzey sınırlarını işgal ettiler. T’u-küe hakanı Hie-li[7] (Kat İl-han], oğlu Yü-ku şad’ı yüzbin kişilik bir süvari ordusuyla onların üzerine gönderdi. P’u-sa, beş bin süvariyle onu karşılayarak Ma-lie dağı civarında hezimete uğrattı ve kaçanları Tanrı Dağları’na kadar kovaladı. Orada tekrar saldırdı ve büyük bir bozgun vererek, pek çoğunu esir aldı. Bu olaydan sonra Hui-holar büyük bir prestij kazandılar. Bütün halklarıyla Sie-yen-t’o (Sir-Tarduş)lara katılıp P’u-sa’ya Huo se-li-fa unvanı verdiler.[8] Ayrıca (Çin) sarayına itaat arzetmek ve tartuk sunmak için elçiler gönderdiler. P’u-sa, mert ve cesurdu. Mükemmel planlar yapıyordu. Ne zaman düşmanla karşı karşıya gelse ve ne zaman ordusunu savaş meydanına sürse, mutlaka ordusunun en başında giderdi. Az insanla kalabalık bir kitleye hakim oluyordu. Sürekli savaş, kılıç ve ok atma talimleri yapar, ava çıkardı. Annesi Wu-lo-hun hatun, danışmanlık yapıyor, davalara bakıyor, kanunları ihlal edenleri şiddetli şekilde tedip ediyor, adaleti hakkıyla dağıtıyordu. Kabileye bir düzen gelmişti. Hui-holar P’u-sa döneminde asûde bir hayat yaşadılar.

7 Hie-li, Kuzey Türklerinin kağanıdır; 630’de Çinliler tarafından esir edilmiş olmalıdır.

8 *T’ang-şu* (CCXVII, a, s. 1 r°) buraya şu cümleyi ilave ediyor: “O, otağını Tu-lo (Tola) nehri sahillerine kurdu.”

Çeng-kuan devrinde (627-649), Hie-li kağan ve diğer T’u-küe’ler hapsedilip itaat altına alındıktan sonra kuzey barbarları arasında P’u-sa ve Sie-yen-t’o (Sir-Tarduş)lardan başka kudretli kimse kalmadı. T’ai-tsung, Kuzey T’u-küe’lerinin reisi Mo-ho-tu (Bagatur)a kağan unvanı vererek Hui-ho, Pu-ku, T’ong-lo, Se-kie, A-tie ve diğer kabileleri yönetmesi için

gönderdi. T'u-mi-tu[9] adlı Hui-ho (Uygur) beyi, diğer kabilelerin yardımıyla Sie-yen-t'o (Sir-Tarduş)ların kağanını To-mi'de ağır bir yenilgiye uğrattı ve o tarihten sonra Sie-yen-t'o kabile ve boylarını kendisine bağlayarak, topraklarını ele geçirdi.

9 *T'ang-şu* (CCXVII, a, s. 1 v°): "P'u-sa'nın ölümünden sonra, kabile beylerinden Hu-lu se-li-fa T'u-mi-tu, diğer kabilelerin yardımıyla Sie-yen-t'o'lara saldırdı."

Yirminci çeng-kuan yılında (646) Hui-holar güneyde Ho-lan dağını[10] aşarak Huang-ho'ya yaklaştılar. Çin sarayına tartuk götürmesi için elçiler gönderdiler. Sie-yen-t'o (Sir-Tarduş)larla yapılan savaşta elde ettikleri saygınlık sebebiyle (gelen elçilere) salonda bir ziyafet tertiplendi.

10 Burada geçen Ho-lan dağını Ning-hia civarındaki dağla karıştırmamak gerekir. Çünkü burada sözü edilen Ho-lan dağı, Şan-si eyaletinin en kuzeyindeki ikinci dereceden Cho kasabasında, Ma-i'deki dağdır.

Ling-wu'nun[11] gelişinden mutlu olan T'ai-tsung, Hui-ho topraklarının güneyinde posta istasyonları[12] kurulmasını ve imparatorluğun hakimiyet alanlarının kuzey bölgesine de yayılmasını talep eden halkın bağlılık şartlarını kabul etti. T'ai-tsung, burada altı vilayet ve yedi ilçe kurdu; her vilayetin başında bir askeri vali, ilçelerde ise vali vardı. Bütün vilayet ve ilçelere çang-çiler, semalar ve diğer memurlar tayin edildi. Han-hai, Hui-ho (Uygur) vilayeti oldu. Kabilenin başındaki se-li-fa T'u-mi-tu'ya Han-hai'ın yönetiminden başka "mükemmelliği seven büyük general" unvanı verildi. Halbuki T'u-mi-tu daha önce kendini kağan ilan etmiş ve vaktiyle T'u-küe'lerde bulunan memuri hiyararşiye benzer bir düzen kurmuştu. To-lan kabilesi[13] Yen-jan; Pu-ku, Kin-hui; Pa-ye-ku (Bayırku) Yu-ling; T'ong-lo (Tongra) Kui-lin; Se-kie Lu-şan vilayetlerini uluşturdular. Hun kabilesi Kao-lan; Hu-sa kabilesi Kao-kü, A-tie kabilesi Ki-t'ien; K'i-pi kabilesi[14] Yü-k'i; Tie-kie kabilesi Ki-lu; A-pu-se kabilesi[15] Kui-lin[16]; Pe-si kabilesi Çen-yen ilçelerini oluşturdular. Ayrıca Hui-ho (Uygur)ların kuzeybatısında bulunan Kie-ku (Kırgız) kabileleri Kien-kun, yine (Uygurların) kuzeyindeki Ku-li-kan (Kurikan)lar Hüan-küe, güneydoğusundaki Kü-lo-pular Çu-lung ilçelerini oluşturdular. Eski Şan-yü t'ai'ın yerine (başkenti) ziyarete gelenlere ve tartuk getirenleri yönlendirmek amacıyla tüm bölgeyi kontrol altında tutan Yen-jan ilçesi kuruldu.

[11] Şan-si eyaletine bağlı Fen-çu şehrinin Ki-hü ilçesinde.

[12] *T'ung kien kang* mu'ya göre imparator, 21. çeng-kuan yılında Uygur reislerinin talebi üzerine Uygurlar'ın güneyinden T'u-küe'lerin kuzeyine doğru uzanan bir yol yaptırdı. (O sıralar Kuzey T'u-küe'leri Çin'e tâbi idiler). 68 posta istasyonu bulunan bu yola "Göğün Oğlunu Ziyaret Yolu" adı verilmişti. Göğün oğlunun Çin imparatoru olduğu malum.

[13] *T'ang-şu,* daha doğru olan To-lan-ko (Telangut) kaydını düşmektedir.

[14] *T'ang-şu'da* Tie-kie yerine daha doğru olan Hie-kie yazılı.

[15] T'ang-şu'da, A-pu-se yerine Se-kie.

[16] *T'ang-şu'da* Kui-lin yerine Çe-lin.

22. çeng-kuan yılında (648), T'u-mi-tu yeğeni Wu-ho tarafından öldürüldü. Wu-ho daha önce de teyzesini baştan çıkarmıştı. Şimdi ise Kü-lü mo-ho (baga) tarkan Kü-lo-pu ile iktidarı Kü-pi'ye vermek amacıyla T'u-mi-tu'yu öldürmeyi planlamıştı. Wu-ho ve Kü-lo-pu, Kü-pi'nin damadı idiler. Wu-hu bir gece vakti on- on beş süvarinin başına geçerek, Tu-mi-tu'nun otağını basıp onu öldürdü. Yen-jan ikinci askeri valisi Yüan Li-ç'en, Wu-ho'ya birilerini göndererek ayartmak için şöyle dedi: "Kumandan olarak atanmanız ve T'u-mi-tu'nun yerini almanız için imparatora bir rapor yazacağım." Wu-ho bunun üzerine birkaç hafif süvariyle Yüan Li-ç'en'in konağına gitti; diz çöktü ve şükranlarını ifade etmek için yeri öptü. Yüan Li-ç'en onu tutuklatarak kellesini vurdurdu, arkasından da imparatora bilgi verdi. T'ai-tsung, Hui-ho (Uygur) kabilelerinin kendisini terketmesinden korkuyordu, bu yüzden onuncu ayda savaş bakanlığı başkanı Ts'ui Tun-li'yi onları sakinleştirmek amacıyla gönderdi ve ayrıca Tun-li'yi Kin-şan bölgesi ikinci generali olarak atadı. T'u-mi-tu'ya ise ölümünden sonra "sol muhafızları büyük generali" unvanı verdi. Hediye ve giysilerin sunulduğu önemli törenler düzenledi. T'u-mi-tu'nun daha önce 'sol muhafız garnizonu büyük generali' ve 'yu-tso-lan-tsiang' unvanlarına sahip bulunan oğlu P'o-juen, bu defa 'Büyük se-li-fa' ve 'Hui-ho (Uygur) askeri işler komutanı' unvanları verilerek Han-hai komutanlığına getirildi.

Daha sonra Kü-lo-pu saraya saygı sunmaya geldi, fakat T'ai-tsung onu tutuklayarak geri göndermedi.

İmparator Kao-tsung, Batı T'u-küe'lerinin kağanı A-şi-na Ho-lu'ya beş çur yani beş Tu-lu kabilesi ve beş se-kini (beş Nu-şi-pi kabilesi) yönetme hakkı verdi. Ho-lu, otağını Si'ye (Turfan) at sırtında on beş günlük

mesafedeki To-lo-se nehrinin sahiline kurdu. Hui-ho (Uygur)lar batı tarafında T'u-küe'lere tâbi olmak istemediler.

2. yung-hui yılında (651) Ho-lu, Pei-t'ing'i (Guçen yakınlarında) tahrip etti. İmparatorun emriyle General Leang Kien-fang ve K'i-pi Ho-li, yirmi bin kişilik bir ordunun başında ve elli bin Hui-ho (Uygur) savaşçısını da yanlarına alarak, Ho-lu'ya ağır bir darbe indirip Pei-t'ing'i istirdat ettiler.

Birinci hien-k'ing yılında (656) Ho-lu tekrar sınırı ihlal etti. Ç'eng Çi-tsie, Su Ting-fang, Jen Yasiang ve Siao Se-ye, bir imparatorluk fermanıyla, askerlerin ve Hui-ho (Uygur) birliklerinin başında Ying dağında Ho-lu'ya ağır bir darbe indirdiler. Arkasından Kin-ya dağında onunla tekrar savaşarak kontrol altında tuttuğu tüm bölgeyi ele geçirdiler ve onu batı yönünde Ye-lo vadisine kadar takip ettiler. Ho-lu, batı tarafındaki Şe (Taşkent) Krallığı'na kaçtı. Su Ting-fang'a refakat etmekte olan P'o-juen, Ho-lu'nun peşine takılarak Şe'nin kuzeybatısındaki Su-tu şehrine geldi.[17] Şehir hakimi İ-ni tarkan, Ho-lu'yu tutukladı ve Lo-yang'a gönderdi. Toprakları Meng-ç'i ve Kun-ling vilayetleri haline getirildi. Başlarına ise vali olarak A-şi-na Mi-şe ve A-şi-na Pu-çen getirildi. Beşi solda Nu-şi-pi, beşi sağda Tu-lu kabileleri olmak üzere on kabileyi yönettiler. Ho-lu'ya bağlı bütün boyları ise vilayet ve ilçelere dağıttılar. Bölgenin en uç noktası Po-ssu (Persia) sınırı idi.

17 Eğer bu kayıt doğruysa, daha önce Su-tu adıyla Sutruşana şehrinin kastedildiği şeklindeki tanımlamayı geçersiz kılmaktadır. Çünkü Sutruşana veya Ura-tübe Taşkent'in kuzebatısında değil, güneydoğusundadır.

P'o-juen 'sol muhafızları büyük generali' rütbesine terfi ettirildi ve Han-hai kumandanı oldu.

İkinci yung-hui yılında (655) Hui-ho (Uygur)lar Kao-li'de çarpışmak üzere Siao Se-ye'nin arkasından birlikler gönderdiler.

Lung-ço döneminde (661-663) P'o-juen öldü. Kızkardeşi Kraliçe Pi-su-tu, Hui-ho (Uygur), T'ong-lo ve Pu-kuların başına geçerek sınırı ihlal etti. Kao-tsung, Çeng Jen-t'ai'a Pu-ku ve diğer kabilelerle savaşarak itaat altına almasını emretti. Mağlup olan Pi-su-tu geri çekildi. Bu olaydan sonra T'ie-le (Tölös) kabilesinin topraklarında T'ien-şan kazası kuruldu.

Yung-lung döneminde (680) Tu-k'i-çi, si-şeng döneminde (684-704) Fu-ti-fu, k'ai-yüan döneminde (713-741) Ç'eng-tsung ve Fu-ti-nan bir biri

ardınca kabilenin başına geçtiler ve barbar bölgelerini yönetmek için kumandan unvanı aldılar. Değişik kabilelerin yönetimi sağ ve sol şadları tarafından deruhte edildi.

Hui-ho (Uygur)lar, k'ai-yüan döneminde (713-741) yavaş yavaş güçlendiler. Leang-çu kumandanı Wang Kün-ç'uo'yu öldürerek diğer ülke heyetlerinin Ç'ang-an'a gitmek için kullandıkları An-si yolunu kestiler. Hsüan-tsung, Kuo Çi-yün ve diğerlerine onları cezalandırarak tenkil etmelerini emretti. Hui-holar, Si-ç'eng'in kuzeyinde Ötüken tepelerine sığındılar. Si-ç'eng, Han hanedanı döneminde Kao-kü[18] pekenti denilen yerdi ve Tsi-şi geçidine üç yüz li mesafedeydi. O sıralar (Uygurlar)ın başında şu on bir kumandan vardı: Dokuz ilkel kabile vardı; birincisinin ismi, kağan ailesinin adı Yo-lo-ko idi; ikincisinin adı Hu-tu-ko, üçüncüsünki Tu-lo-wu, dördüncüsünki Me-ko-si-ki, başıncisininki A-wu-tsu, altıncısınınki Ko-sa, yedincisininki Hu-wen-su, sekinci-sininki Yo-wu-ko ve dokuzuncusununki Ki-ye-wu idi. Her kabilenin bir beyi vardı. (Bundan başka Uygurlar) Pa-si-mileri (Bas-malları) yendiklerinde bir kabileyi daha bünyelerine katmış, Ko-lo-lu (Karluk)ları yendiklerinde bir başka kabileyi dahi bünyelerine almış ve her birinin başına bir bey atamışlardı. Tüm bu kabilelerin ortak adı "onbirler" idi. Yola çıktıklarında veya konakladıklarında, savaştıklarında yahut savaşa gittiklerinde, öncüleri daima bu iki kabileden gönderirlerdi.

18 Kao-kü, Se-ma Ts'ien'in eserinin VI. Bölümünde geçmektedir. (Fransızca çevirisi, II/158 n. 7)

T'ien-pao dönemi (742-755) başlarında, liderleri şe-hu (yab-gu) Hie-li t'u-fa saygılarını sunmak için saraya elçiler gönderdi; ona 'adaleti kabul eden kral' unvanı verildi. Üçüncü yıl (744) Pa-si-milere (Basmallara) saldırarak mağlup etti ve yine saraydan *Ku-tu-lu (Kutluk) pi-kia (bilge) k'üe (kül) kağan* unvanı aldı; ...

Sie-yen-t'olarla ilgili notlardan özetler

T'ang-şu, CCXV11, b, s. 3 r°

Sie-yen-t'o (Sir-Tarduş)lar,[19] önceleri Sie [Si] halkıyla kaynaşmış haldeydiler; daha sonraları Yen-t'o kabilesini mağlup ederek itaat altına

aldılar ve böylece adları Sie-yen-t'o (Sir-Tarduş)lar oldu. Soy adları İ-li-tie idi. Diğer T'ie-le (Tölös) kabileleri arasında en cesur ve müreffeh olanlar bunlardı. Görenekleri büyük ölçüde T'u-küe gelenekleriyle aynıydı.

19 Sie-yen-t'oların Sir-Tarduşlarla özdeşleştirilme teklifi Hirth tarafından ileri sürülmüştür

(Nachworte, s. 129).

Batı T'u-küe kağanı Ç'u-lo T'ie-le (Tölös) reislerini öldürünce, onlara bağlı olan insanlar isyan ederek, birbirlerine koşulup çekip gittiler. K'i-pi Ko-leng, İ-wu-çen mo-ho (baga) Kağan seviyesine kotarılarak otağını T'an-han dağına kurdu; Sie-yen-t'o İ-şi-po'ya ise Ye-tie Kağan unvanı verildi. O da otağını Yen-mo dağına kurdu.

T'u-küe hakanı Şe-kui tekrar güçlenince, bu ikisi kağan unvanını hiçe sayarak, gelip ona itaat arzettiler. Ötüken dağlarında yaşayan Hui-ho (Uygur), Pa-ye-ku (Bayırku), A-tie, T'ong-lo (Tongra), Pu-ku, Pe-si kabileleri doğudaki Şi-pi Kağan'a bağlandılar; Kin-şan (Altay)da yaşayan İ-şi-po ise batıdaki Şe-hu (yab-gu) Kağan'a bağlandı. İkinci çeng-kuan yılında (628) Şe-hu (yab-gu) Kağan[20] öldü; hakanlığında kargaşa çıktı. Bunun üzerine İ-şi-po'nun İ-nan adındaki torunu kendine bağlı yetmiş bin çadırla Hie-li Kağan'ın emrine girdi.

20 Şe-hu (yabgu) unvanı, her ne kadar tüm Batı T'u-küe kağanlarının ortak unvanı ise de, burada ancak 628 yılında hüküm süren T'ung şe-hu Kağan'ı gösteriyor olabilir. Diğer yandan, Hsüan-tsang kendisiyle 630 yılı başlarında bizzat karşılaştığına göre, T'ung şe-hu Kağan 628 yılında ölmüş olamaz. T'ung şe-hu Kağan'ın haleflerinden Si-p'i Kağan da 630 yılında zikredildiği için T'ung şe-hu'nun Hsüan-tsang'ın geçip gitmesinden bir süre sonra öldüğünü var saymak gerekir.

Daha sonraları T'u-küe'ler zayıfladılar. İ-nan fikrini değiştirerek Hie-li'ye [Kat İl-han] saldırdı. Hie-li Kağan zayıf düşünce diğer boyların büyük bir kısmı başkaldırdı; İ-nan'a tâbi olanlar ise onu başlarına kağan seçtiler. Fakat İ-nan bu unvanı kullanmaya cesaret edemedi. Bir sonraki yıl (628),[21] Hie-li'ye karşı bazı planlar hazırlayan T'ai-tsung, yu-kilerin generali Kiao Şi-wang'ı kestirme yollardan İ-nan'a bir imparatorluk fermanı, bir davul ve bir tuğ götürerek, Çen-çu pi-kia (bilge) Kağan unvanı vermesi için gönderdi. İ-nan, verilen unvanı aldıktan sonra, şükranlarını sunmak ve ülkesinin ürünlerinden takdim etmek için bir elçi gönderdi. Daha sonra otağını başkentin kuzeydoğusuna düşen sağ hatta altı bin li mesafedeki Ötüken dağlarına kurdu. Doğusunda Mo-holar, batısında şe-hu (yabgu[22]) T'u-

küe'leri, güneyde kumlu çöl, kuzeyde Kü-lun [Kerulen] nehri bulunuyordu. Toprakları geniş, halkı itaatkârdı. Çeşitli Uygur kabileleri ve diğerleri arasında ona bağlı olmayanı yoktu. Küçük kardeşi T'ung tegin, saygılarını sunmak için saraya gitti. İmparator ona çok değerli bir hançer ve kıymetli bir kamçı vererek şöyle dedi: "Eğer halkınızdan ağır suç işleyenler[23] olursa, onları benim kamçımla kamçıla!" İnan, bunu önemli bir teveccüh işareti olarak telakki etti. Hie-li kağan yenildikten[24] sonra tüm barikatlar kaldırılarak, siperler,[25] boşaltıldı. İ-nan, kabilesinin başına geçerek yavaş yavaş batıya doğru kaydı. Ordasını Tu-lo (Tola) nehrinin güneyindeki Tu-wei-kien dağına kurdu. Artık başkente topu topu üç bin li mesafedey-di.[26] Doğusunda Şi-weiler, batısında Kin-şan (Altay) dağı, güneyinde T'u-küe (Türkler), kuzeyinde Han-hai bulunuyordu. Bu, eski Hiung-nu'ların toprağıydı..

21 Bu tarih *T'ung kien kang* mu'da geçmektedir.

22 Batı T'u-küe'lerinin japonca_ şekilde yazı şekilde yazılışı dikkat çekicidir. Bkz.Kiu T'ang-şu, XL, s. 29 vo; japonca_ "şe-hu (yabgu) kabileleri" ifa desi 640'da Batı T'u-küe'lerini göstermek için kullanılıyordu. Keza, T'ang-şu (CCXXI, a, s. 1 ro) Tang-hiang'lardan bahsederken onların doğuda Sung vilayeti, batıda ise şe-hu (yabgu) ile sınırdaş olduklarını kaydetmektedir. Bu örnekler "yabgu" veya "yabgu kabileleri" yahut "yabgu T'u-küe'leri" ifadelerinin Batı T'u-küe'leri için kullanıldığı görülmektedir ve esasen 'yabgu' unvanı sadece T'ung şe-hu veya Si şe-hu gibi birkaç hakanın değil, tüm prensler tarafından kullanılıyordu.

23 Yani isyan edenler olursa..

24 630'da.

25 Barikatı veya Çin sınırını savunan askerlerin bulundukları siperler.

26 Halbuki daha önce de gördüğümüz gibi İ-nan Ötüken dağında bulunduğu sırada başkenti 6000 li mesafedeydi. Bana göre bu metin Yü-tu-kün dağının Tola'ya çok yakın mesafede bulunan Ötüken'le özdeşleş-tirilemeyeceğini göstermektedir. *T'ung kien kang-mu* (2. çeng-kuan yılının sonunda) U-te-kien, K'i-tu-kün ve Yü-t'u-kün'ü aynı yer olarak göstermektedir.

Şa-t'olarla ilgili notlardan özetler

T'ang-şu, CCXV111, s. 1 r°

Şa-t'olar, Batı Türklerinden inen bir kabiledir ve Ç'u-yüe'lerin bir koludur. Doğu ve Batı T'u-küe (Türk) kabileleri birbirlerinden ayrıldıkları

zaman, (batılı kabileler) Wu-sunların eski topraklarını işgal ederek orada Ç'u-yüe ve Ç'u-milerle kaynaştılar.

Yedinci çeng-kuan yılında (633), T'ai-tsung (Hi) li-pi tu-lu Kağan'a bir davul ve bir tuğ vermek suretiyle unvanını onayla-dı.[27] Halbuki akrabalarından Pu-çen, ümitlerinin yıkıldığını görünce, kardeşi Mi-şe'ye ait olanlara el koymayı düşünerek iktidarı gaspetti. Korkuya kapılan Mi-şe, Ç'u-yüe'lerin ve diğer boyların başına geçerek saraya şikayet etmeye gitti.[28] Zaten ümitsiz bir durumda olan Pu-çen de halkıyla birlikte itaat arzetti. Tu-lu, onun geride bıraktıklarını Şe-kui tegin Ki-yü'nün oğlu Ho-lu vasıtasıyla yönettiriyordu. Batı T'u-küe (Türk)leri yavaş yavaş güçlendiler. Fakat bilâhare taht kavgaları yüzünden birbirlerine saldırdılar. Büyük hakanlardan İ-p'i tu-lu Kağan, otağını Tsu-ho dağının batısına kurdu. Buna 'Kuzey Ordası' denildi. Ç'u-yüe'ler ve diğer kabileler ona itaat ettiler. Ç'u-yüe'ler Kin-so dağının güneyinde ve Pu-lei'in (Barkul Gölü)[29] doğusunda yaşıyorlardı. Orada Şa-t'o denilen büyük bir taşlı çöl vardı. Bu yüzden onlara "Şa-t'o Türkleri" adı verildi.

27 Hi-li-pi tu-lu kağan, imparatorun A-şi-na Mi-şe'ye verdiği unvandı.

28 639 yılında.

29 Her ne kadar burada Ç'u-yüe'lerin yaşadıkları yer Barkul Gölü'nün doğusu olarak gösteriliyorsa da, gölün batısındaki bölgede yaşıyor olmaları gerekir. Çünkü Çinliler 654'de Ç'u-yüe'lerin topraklarında Kin-man ve Şa-t'o adında iki ilçe kurmuşlardı (ileriye bkz.) ve gerçekte Kin-man Guçen yakınlarnda yani Barkul Gölü'nün batısınday-dı. T'ang döneminde hazırlanan batı bölgesi haritasında (Si *yü t'u çi,* blm. III, s. 8 v° ve 9 r°) Ç'u-yüe ve Şa-t'oların yeri gölün batısında gösterilmektedir. Belki de Ç'u-yüe'ler Guçen yakınlarında, onlardan kopan Şa-t'olarsa aynı gölün doğusunda yaşıyorlardı.

İ (Hami) şehrini yakıp yıkan Tu-lu, her iki kabilenin savaşçılarını T'ien-şan şehrini kuşatmak için götürdü. An-si askeri valisi Kuo Hiao-k'o, ona saldırarak püskürttü (642)[30] ve Ç'u-yüe prensinin şehrini zaptetti. Daha sonra İ-pi Kağan mağlup edildi ve T'u-ho-lo'ya (Toharistan) kaçtı.

30 *T'ung kien kang mu'ya* göre bu olay 642 yılı sonbaharında olmuştur.

Ho-lu, gelerek itaatini bildirdi (648). Bir fermanla ona Yao-ç'i valisi unvanı verildi. Bunun üzerine yönetim merkezini T'ing bölgesindeki Mo-ho şehrine taşıdı. Ç'u-yüe, Çu-ye K'üe se-kin A-küe de imparatorluğun bir parçası olmak için müracaatta bulundu.

Yung-hui dönemi (650-655) başlarında, Ho-lu isyan etti. Bunun üzerine Çu-ye Ku-çu da (barbarları) kendi safına çekmek ve sakinleştirmekle görevli (Çinli) komiseri[31] öldürerek (Ho-lu'yla) birleşti. Savaşçılarıyla Lao dağına[32] çekilerek istihkam kurdu. Fakat Şi-pi kabilesinin[33] prensi Şa-t'o Na-su, onun peşinden gitmeyi reddetti. Kao-tsung da ona Ho-lu'nun yönettiği boyları verdi.

31 *T'ang-şu'da* (III, s. 1 v°) komiserin ismi Tan Tao-hui olarak geçiyor. Çu-ye Ku-çu tarafından 651 yılının onikinci ayında öldürüldü.

32 Lao dağı, Uygurlar'ın yerleşim birimini, diyelim Kara-balgasun, müteakiben takip edilen aşağıdaki güzergahta sözü edilen Orhon nehrinin sağ sahili üzerindeki yerdir: "Bu kampın doğusunda tek bir vadi vardır; batıda ise bu bölge U-te-kien (Ötüken) dağına dayanır; güneyde U-kuan (Orhon) nehrine yaslanır. Kuzey yönünde 6 veya 700 li mesafede Sien-o (Selenga) nehri vardır. Nehrin güney akımı üzerinde Fu-kui şehri yer alır. Daha sonra, tam kuzeyde biraz doğuya doğru, karlı dağlar, çam ve kayın ormanları ve birçok kaynaklar ve göller aşılır. 1500 li gittikten sonra Ku-li-kan (Kurikan)ların topraklarına gelinir. Bu topraklardan sonra batı istikametinde on üç gün yol alınca T'u-po kabilesine gelinir (Hirth, *Nachworte,* s. 40); kuzeye doğru bir altı veya yedi gün daha yürüyünce Kien-kun (Kırgız) kabilesine gelinir ki, Lao dağı ve Kien (Kem, Yukarı Yenisey) nehri oradadır." Elimizdeki bu bilgi, Lao dağının Tangnu tepelerinde veya Sayan dağlarında bulunup bulunmadığını tespit için oldukça yetersiz bir bilgidir. (Tangnu ve Sayan dağları konusunda yapılan tartışmalar için bkz. Hirth, *Nachworte,* s. 41-42 ve Radloff, *Die Inschrift des Ton-jukuk,* p. XIII-XIV).

33 Bu kabilenin adıyla daha önce karşılaşmıştık.

Bir sonraki yıl (652), Kung-yüe bölgesi genel valisi Leang Ki-en-fang ve K'i-pi Ho-li, (Çu-ye) Ku-çu'yu tepeleyerek dokuz bin adamını esir aldılar. Yine bir yıl sonra (653'de) Yao-ç'i hükumeti ortadan kaldırılarak Ç'u-yüe toprakları üzerinde valiler tarafından yönetilen Kin-man ve Şa-t'o ilçeleri kuruldu.

Lung-şo dönemi (661-663) başlarında, Ç'u-yüe reisi Şa-t'o Kin-şan,[34] askeri muhafızlar generali Si Jen-kui'nin T'ie-le (Tö-lös)lere karşı düzenlediği sefere katıldı. Ona Mo-li[35] ordusunun "tenkil ve taarruz komiseri" unvanı verildi. İkinci ç'ang-an yılında Kin-man vilayeti valisi atandı ve ayrıca Çang-ye bölgesi onur unvanı verildi. Ölümünden sonra oğlu Fu-kuo yerini aldı.[36]

34 [s. **310'daki ek ve düzeltme:** Şa-t'o Kin-şan 712 yılında henüz hayattaydı; Nitekim Tse-çi t'ung kien'de "Birinci sien-t'ien yılının (712) ikinci ayının sin-yu günü, Şa-t'o Kin-şan tartuk götürmesi için bir elçi gönderdi. Şa-t'olar Ç'u-yüe'lerin bir koluydu. Soy adları Çu-ye idi" cümlesini

okuyoruz. Tse-çi t'ung kien'nin bir notu, Pa-ye veya Pa-ye-ku kabilesinin adını Şa-t'oların prens ailesinin cedd-i âlisinin adı olarak gören *Kiu wu tai şi* (blm. XXV, s. 1 r°) ve *Wu tai* şi'nin (blm. IV s. 4 r°) yanılgısını ortaya koymaktadır.]

35 Mo-li askeri kampı Kua-çu'nun kuzeybatısına 1000 li mesafedeydi. *(T'ang-şu,* XL, s. 8 r°.) Tse-fu t'ung kien (742 yılı, blm. CCXV, s. 1 v°) Mo-li askeri kampının Kua-çu'nun 1000 li kuzeybatısındaki eski Yüe-çi Krallığı'nın yerinde bulunduğunu ve beş bin asker barındırdığını be-lirtmektedir.

36 [s. **309-310'daki ek ve düzeltme:** M. P. Pelliot, Şa-t'o Fu-kuo'nun ha-nımıyla ilgili bir metni bana gönderme lutfunda bulundu. Lu Sin-yü-an'ın P'an Tsu-in önsözüyle 1890'da yayınlanan *1 ku t'ang t'i* pa'sında (blm. XVI, s. 5), Kin-man ilçesi genel valisi ve Ho-lan hassa ordusu büyük komiseri saygıdeğer Şa-t'o'nun hanımı ve Kin-ç'eng bölgesi prensesi bayan A-şi-na'nın şerefine dikilen T'ang dönemine ait bir mezar kitabesinde bir notun" bulunduğu belirtilmektedir. Sonu şu şekilde biten kitabenin baş kısmı elimizde mevcut değildir: "Hatun, A-şi-na soy adına sahipti. Daha önce kesintiye uğrayanı devam ettiren kağan Pu-çen'in torun kızı, efendisine hizmet etmek için sadakatini son haddine kadar kullanan kağan, cesur süvariler büyük generali Hu-şe-lo'nun torunu, On Okların kağanı ve yenilmez sağ muhafızlar büyük generali Huai-tao'nun büyük kızıydı." - Notun geri kalan kısmından, bu prensesin eşinin zati adı kitabede verilmiyor ise de, bizim bu çalışmamızda sözü edilen Şa-t'o Fu-kuo'dan başkası olamayacağı anlaşılıyor. A-şi-na Hatun 719 yılında 25 yaşında öldü. On yedi yaşında ve tabii olarak 711 yılında evlenmişti. Ancak analiz ettiğimiz bilgiye göre evlilik tarihi 712 yılı yani Şa-t'o Fu-kuo'nun Pei-t'ing'e yerleşmek ve Çin'e itaat arzetmek için geldiği yıldı. A-şi-na Huai-tao'nun kızılı olan bu prenses, 722'de Türgiş hanı Su-lu'yla evlenen Kiao-ho prensesinin kız kardeşiydi. Oğlu Muahhar T'ang hanedanının birinci imparatoru olan Li K'o-yung, beşinci kuşaktan Şa-t'o Fu-kuo ve Kin-ç'eng prensesinin torunudur. *(Wu tai şi,* blm. IV). M.P. Pelliot, aynı eserde (blm. XVI, s. 7) 723 yılında ölen bir Türk prensesinin şerefine hakkedilen mezar kitabesi üzerinde Doğu Türkleri tarihiyle ilgili olarak henüz burada bullanamayacağımız çok dikkat çekici bir not bulmuştur.

Sien-t'ien dönemi (712) başlarında, (Fu-kuo) T'u-po'dan (Tibetliler'den) gelecek tehlikeyi bertaraf etmek amacıyla yönetim merkezini Pei-t'ing'e (Guçen yakınlarında) taşıdı. Tebaasıy-la birlikte saraya itaatlerini arzetmeye geldi. İkinci k'ai-yüan yılında (714) yeniden Kin-man valiliğine getirildi. Annesi Şu-ni-şi'ye[37] de Şan Krallığı fu-jen onur unvanı verildi. Fu-kuo zaman içinde Yung-şu bölgesi kralı mertebesine kadar yükseldi. Ölümünden sonra oğlu Ku-tu-şe yerine geçti; vs.

37 Şu-ni-şi, Batı Türklerindeki Tu-lu kabilerinden beşincisinin adıdır. Fu-kuo'nun anasının bu adı taşıması da muhtemelen o kabileden olduğunu göstermek için verilmiştir.

II
BATI ÜLKELERİ

Giriş

Çalışmamızın bu bölümünde uyguladığımız metod şudur: Yalnızca Batı Türklerinden bahsedilen kısımları ortaya çıkarmak imkansızdır. Çünkü bu kısımlar, ancak genel anlatı içinde verildiğinde anlaşılabilmektedir. Dolayısıyla biz, T'ang-şu'nun Batı ülkeleriyle ilgili kısmını aldık ve Batı Türkleriyle bir şekilde alâkası bulunan tüm ülkelere ilişkin notları bütünüyle çevirdik. Bu çeviri, *Kiu T'ang-şu* (blm. CXLVIII), *Sui-şu* (blm. XLVIII) ve *Pei-şi* (blm. XCVII)de bulabildiğimiz tüm bilgileri şerhederek üzerine yamadığımız bir şablon oluşturdu.

Burada ilk bakışta oldukça önemli gibi görünüyor olmasına rağmen, Wei-şu'nun (blm. CII) Batı ülkeleriyle ilgili bölümünü neden kullanmadığımızı izah etmek zorundayız. *Wei-şu*, eseri 551'de tekrar düzene koymakla görevlendirilen ve beşinci t'ien-pao yılının (554) 3. ayında imparatora takdim eden, yine aynı yılın sonunda yirmi bölüm daha ilave ederek bölümlerin toplam sayısını 130 çıkaran Wei Şu isimli birisi tarafından yazılmıştır. Fakat elimizdeki *Wei-şu* yalnızca 114 bölümdür ve yazarın telif ettiği şekli değildir. Eserin Sung döneminde yeniden gözden geçirilerek eksik olan otuzdan fazla bölümün Fan Tsu-yü'nün de (1041-1098) bulunduğu bir edebiyatçılar komisyonu tarafından tekrar derlendiğini biliyoruz. (Bkz. *Se k'u ts'üan şu tsung mu*, blm. XLV ve Wei-şu'nun fihristinden sonra *Fan Tsu-yü* ile meslektaşlarının önsözü). Batı ülkeleriyle ilgili kısım, Sung dönemi yazarlarınca ilave edilmiş bir bölümdür. Bu bölümde sadece Pei-şi'nin XCVII. bölümünü almış, Kao-ç'ang (Turfan)a ait notlar ve An Krallığı'yla ilgili tüm kısımlar çıkarılmıştır. (Bkz. *Wei-şu*, blm. CII, Kien-lung basımı tenkit notları). "Bu bölüm Wei Şu'nun kitabında yoktu; Pei-şi'nin batı ülkeleriyle ilgili bölümü olduğu gibi kopya edilmiş; ancak, An Krallığı ve komşu beyliklerle ilgili kısım alınmamıştır.)" Wei-şu'nun CII. bölümünün orijinal bir değeri olmadığı gibi, bir takım

eksiklikler de göze çarpmaktadır. Eğer K'ang (Soğdiyana) Krallığıyla ilgili notu ele alırsak, ülke kralının Türk hakanı Ta-tu'nun kızıyla evlendiğini görüyoruz. Daha ileride ise K'ang kralının ilk defa t'ai-yüan döneminde (435439) saraya bir elçi gönderdiği, arkasından imparatorlukla tüm ilişkilerini kestiğini okuyoruz ki, buna göre Ta-tu Kağan 435-439 yılları arasında elçilik heyetinin gönderilmesinden bir süre önce yaşamış olmalıdır ve tabi ki tam bir saçmalıktır. Çünkü diğer tüm Çin kaynakları T'u-küe'lerin VI. Yüzyılın ortalarına doğru güçlenmeye başladıklarını ortaya koymaktadır. Fakat K'ang Krallı-ğı'nın ta-ye döneminde (605-616) saraya ilk defa elçi gönderdiğini belirten Pei-şi'nin ilk metnine müracaat ettiğimizde bu güçlük ortadan kalkmaktadır. Wei-şu'da *ta-yen* kelimesi kaldırılarak yerine Sui hanedanı dönemine ait ismi Wei hanedanı yıllarına ait bir isimle değiştirmek isteyen beceriksiz bir editör tarafından *ta-ye* konulmuştur. (Nitekim bu hata Wei-şu'nun K'ien-lung baskısında belirlenmiştir. Blm. CIII sonu). Metinle ilgili olarak yaptığımız tenkit, K'ang Krallığı'nın Çin'le ilk defa ta-ye döneminde (605-616) ilişki kurduğu, bunun da Ta-tu Kağan'ın kızıyla izdivaç yapan prensin hükümdarlık tarihlerine uygun düştüğü sonucuna götürmektedir ki, dolayısıyla bu, bendenizin (s. 84'deki notta) Ta-tu Kağan'ın Batı Türklerinde ve münhasıran 603'e kadar Kuzey Türklerinde hüküm süren Ta-t'u Kağan ve Tien-küe olduğu şeklindeki görüşüme de galiba ters düşmektedir.

Eğer Pei Ts'i-şu'nun yabancı ülkelerle ilgili hiçbir bölüm ihtiva etmediği ve Çou-şu'nun ise T'u-küe'lerle ilgili notu hariç, batıdaki diğer krallıkların Türklerle olan ilişkileri konusunda herhangi bir bilgi sunmadığı göz önünde bulundurulursa, eski ve yeni iki T'ang tarihinin dışında, sadece Sui-şu ve Pei-şi'nin batı ülkelerinin T'u-küe'lerle ilişkilerine değindiğini görürüz.

Sui-şu, T'ang hanedanı döneminde 629'de eseri kaleme almakla görevlendirilen ve 636'da yazımı tamamlayan Wei Çeng (bkz. Kiu T'ang-şu, LXXI, biyografi) ve diğerleri tarafından yazılmıştır.

Pei-şi'nin yazarı Li Yen-şu'dur (bkz. Biyografi, *Kiu T'ang-şu,* LXXIII, s. 6 v° ve *T'ang-şu,* CII, s. 9 r°) ve bizzat müellifin önsözünde dediği gibi, 386-618 yılları arasındaki kuzey hanedanları tarihini ele almaktadır *(Pei-şi,* C, s. 13 v°) Li Yen-şu'nun babası bu eserle ve güney hanedanları tarihiyle ilgili malzemeleri toplamıştı, fakat o 628'de başladığı işi bitiremeden

ölünce, on altı yıllık bir çalışmadan sonra da olsa oğlu eserin yazımını tamamlamış ve muhtemelen Pei-şi 644'lerde saraya sunulmuştur.

Kiu T'ang-şu'nun başlıca yazarı, 887-946 yılları arasında yaşayan Liu Hiu'dur (bkz. Kiu wu tai-şi'deki biyografi, blm. LXXXIX, ve Wu tai-şi, blm. LV). Yazarın eserini ne zaman neşrettiği tam olarak bilinmiyorsa da, muhtemelen ölümünden kısa bir süre öncedir.

T'ang-şu'ya gelince, en tanınmış yazarları Wu-yang Siu ve Sung K'i olan bir komisyon tarafından kaleme alınmıştır. Bu yazarlar 1044'de imparatorun emriyle eseri yazmaya başlamış ve 1060'da tamamlamışlardır.

Kao-ç'ang (Turfan)

T'ang-şu, CCXX1, a, s. 4 r° vd

Kao-ç'ang, başkente kuş bakışı dört bin li mesafededir. Doğudan batıya uzunluğu sekiz yüz li, kuzeyden güneye uzunluğu ise beş yüz li'dir. Toplam yirmi bir şehri vardır. Kralın başkenti Kia-ho'dadır[38] ki, Han dönemindeki sabık Kü-şi[39] ülkesinin başkentide burasıydı. T'ien-ti şehri[40] Wu-ki hiao-wei[41] hükumetinin payitahtıydı. Krallığın iki bin seçme askeri vardır. Toprakları münbit-tir. Yılda iki defa buğday ve hububat ürünü alınır. Pe-tie[42] denilen bir bitki yetişir. Çiçeği toplanarak kumaş yapmak için dokunur. Halkın saçlarını başlarının arkasından sarkacak şekilde örgü yapması görenek haline gelmiştir.

38 Kiao-ho, bugünkü Yar-hoto'nun yerinde, Turfan'ın 20 li batısındaydı. Demek ki, T'ang döneminde Kao-ç'ang Krallığı'nın başkenti Tur-fan'da değil, buradaydı.

39 Han döneminde Kiu-şi veya Ku-şi Krallığı'nın iki payitahtı vardı. Sabık payitaht, burada da belirtildiği gibi, daha sonra Kao-ç'ang'ın başkenti olan şehirdir ki, Yar-hoto'nun yerinde, Turfan'ın batısında bulunuyordu. Kü-şi'nin sonraki payitaytı ise T'ang hanedanı dönemindeki Kin-man sancağı idi ve Guçen'in batısında Tsi-mu-sa yakınla-rındaydı. Kao-ç'ang Uygur Krallığı'nın varlığını sürdürdüğü X. Yüzyılda da eski ve yeni payitaht arasında bu ayırım vardı. Çin elçisi Wang Yen-ti, Kao-ç'ang Krallığı'nın evvelki başkentinden sonraki başkentine gitmiştir. O dönemde sabık payitaht Turfan'ın doğusunda Kara-hoço'nun yerindeydi. Sonraki payitaht da muhtemelen Kü-şi Krallığı zamanındaki yerindeydi. Kü-şi veya Ku-şi Krallığı MÖ. 60 yılında Çinli general Çeng Ki tarafından yıkılmış, enkazı üzerinde şu sekiz prenslik kurulmuştur: İç Kü-şi, Dış Kü-şi, Doğu Ts'i-mi, Batı Ts'i-mi, İç Pi-lu, Dış Pi-lu, Dış P'u-lei (Barkul), İç P'u-lei. Bunlardan son altısı, kuzeyin dağlık

prenslikleri olarak adlandırılıyordu. Burada sözü edilen dağlar Tanrı Dağları veya kutsal dağlardır. Bkz. Ts'ien Han-şu'nun batı ülkeleriyle ilgili bölümü üzerine Sü Sung yorumu, i. ksm, s. 7 v°.

40 [s. **310'daki ek ve düzeltme:** T'ien-ti şehri, günümüzdeki Luk-çun'dur. Tu Yu'yu kaynak alan *Tse-çi t'ung-kien* (blm. L, s. 10 v°) şöyle demektedir: T'anglar Kao-ç'ang'ı mağlup ettiklerinde (640) T'ien-ti şehrini Liu-çung sancağına çevirdiler. Diğer yandan *T'ung kien kang mu* (blm. XXIX, s. 2 v°) Huo-çu (Karahoço)dan bahsederken şöyle demektedir: Bu şehrin 70 li doğusunda T'ang döneminin Liu -çung sancağı olan Liu ç'en şehri yer alır; şehrin (Huo-çu) 100 li batısında ise T'ang döneminin Kiao-ho sancağı olan T'u-lu-fan (Turfan) şehri kâindir.]

41 *Wu-ki hiao-wei* misyonu, M.Ö. 48 yılında, bazılarına göre, Batı ülkelerini pasifize etmek şeklinde belirlenmişti ve sabit bir merkezi yoktu. Diğer yandan, *kia, i, ping, ting, wu, ki, keng, sin, jen, kui* denilen on çevrimsel harf serisinde sekiz tanesi ikişer ikişer dört mevsimi oluşturmaktadır, ama *wu* ve *ki* harfleri göçebelere aittir ve dört mevsimden her birindeki 18 günün başına gelmektedir. *Wu-ki hiao*-vvei'deki *wu* ve *ki* harfleri, sürekli hareket halindeki görevliye işaret etmektedir. Bilim adamlarına göre *wu* ve *ki* harfleri çevrimin ortasında yer almaktadır ve keza wu-ki hiao-wei de otuz altı barbar krallığın ortasındaydı. Bu durumda bu memurun Turfan yakınlarında ikamet ediyor olmasından onun barbar krallıkları ortasında bulunamayacağı hükmünün doğru olduğuna da işaret etmek gerekiyor. Beri yandan wu ve ki'nin toprağı sembolize ettiği yahut wu-ki hiao-wei'in toprağı işleyen tarım kolonilerini yönetme görevi bulunduğu da söylenmektedir. Ve en nihayet Sü Sung'daki açıklama, belki hayal gücümüzü biraz zorlamaktadır ama, daha tutarlı görünmektedir: Wu-ki hiao-wei'in görevi Hiung-nuları geri atıp Batı ülkelerinde sükuneti sağlamaktı. Ancak Batı ülkeleri batıda yer aldığı için (bu harfler) metalle ilgilidir; kuzeyde yaşayan Hiung-nular ise suyla bağlantılıdır. Wu ve ki harfleriyle sembolize edilen toprak, metal üretir ve suyu yönlendirir. Şu halde wu-ki hiao-wei'in wu ve ki harfleri ile gösterilen iki işlevi vardı: Hiung-nuları yenmek ve Batı yörelerini sükuna kavuşturmak. *Ts'ien* Han-şu'nun Batı ülkeleriyle ilgili bölümünün Sü Sung yorumu için bkz. birinci ksm. s. 8 v°.

42 Sanırım burada pamuktan söz ediliyor. Hu Han-şu, Yün-nan'da yerleşen ve muhtemelen ataları Laoslu olan Ai-lao'larla ilgili bir notta (CXVI, s. 8 r°) bu insanların dokumayı bildikleri pe-tie adlı bir elyaftan bahsetmektedir. Milattan önceki birinci ve sonraki ikinci yüzyıla ait olan bu bilgi, en eski kayıttır. Nan-şi'de (LXXIX, s. 7 r°) Kao-ç'ang (Turfan)da yetişen bir bitki hakkında şöyle denilmektedir: "Meyvesi koza gibidir; kozanın içinde ince ipi andıran lifler vardır. Bunlara *pe-tie tse* denilir. Ülke insanları bunları toplayarak bez dokurlar. Bu bez, oldukça yumuşak ve beyazdır."

Ülkenin kralı K'ü Pe-ya,[43] Sui'ler döneminde Yü-wen ailesinden Prenses Hoa-jung lâkaplı imparator akrabası bir kızla evlendi. Wu-ti dönemi başlarında (K'ü) Pe-ya öldü.[44] Oğlu (K'ü) Wen-t'ai tahta çıktı ve babasının öldüğünü bildirmek için elçiler gönderdi. Kao-tsu başsağlığı dileklerinin iletilmesi için bir heyet gönderilmesini emretti. Beş yıl sonra (K'ü) Wen-t'ai, saraya altı pus yüksekliğinde, bir kadem uzunluğunda, bir atı

koşumundan tutup çekebilen, kuyruğunda yanan bir mumu taşıyabilen köpekler gönderdi.[45] Bunların Fu-lin (Suriye)den geldiği söyleniyordu. Böylece ilk defa Çin'e Fu-lin (Suriye) köpekleri gelmiş oldu.

43 Çin kökenli olan K'ü ailesi, Kin-çeng'den (Kan-su'daki Lan-çu) geldiği için Miladi 507 yılında Kao-ç'ang (Turfan) tahtına çıkmıştı. İlk kral K'ü Kia idi. Sonra tahta oğlu K'ü Kien, ondan sonra da K'ü Pe-ya geçti. Alıntı yaptığım *Pei-şi* (XCVII, s. 1), şu bilgileri ilave ediyor: "K'ü Kien'in ölümünden sonra oğlu (K'ü) Pe-ya tahta çıktı. Büyükannesi Türk hakanının kızıydı. Babası ölünce Türkler (K'ü Pe-ya'yı) kendi göreneklerini uygulamaya davet ettiler. (K'ü) Pe-ya uzun süre bu isteğe karşı direndi, fakat Türklerin aşırı ısrarları karşısında sonunda itaat etti." Oldukça muğlak olan bu pasaj, bana göre şu anlamdadır: Bilindiği gibi Türk âdetlerine göre, baba öldüğünde oğlu onun hanımı ile [üvey annesiyle] evlenmek zorundaydı. Çin âdetlerine göre, ikinci kuşaktan oğullar büyükanneleriyle evlenebilirlerdi. Türk âdetlerine uyması için K'ü Pe-ya'ya yapılan baskının sebebi budur. Pe-ya, nefret etmesine rağmen Türk hakanın kızı olan büyükannesini hanımları arasına katmak zorundaydı. Bu aile bağı, Kao-ç'ang Krallığı'nı Türklere bağlayan tek bağ değildi. 629 yılı sonlarında K'ü Pe-ya'nın oğlu ve varisi Kral K'ü Wen-t'ai'ı ziyaret eden Hsüan-tsang, Şe-hu Kağan'ın büyük oğlu Ta-tu Şad'ın Kao-ç'ang kralının kızıyla evlendiğini nakletmektedir. (Daha ileride Hsüan-tsang'ın Hatırala-rı'yla ilgili bilgi özetine bkz.) Pei-şi (XCVII, s. 5 r°) K'ü Pe-ya'nın hükümdarlığı konusunda şu bilgileri vermektedir: "İmparator Yang (605-616) tahta çıktığında, değişik barbar halkları kendisine çekti. Dördüncü ta-ye yılında (60) (K'ü Pe-ya) haracını götürmesi ve hediyeler sunması için bir elçi gönderdi. İmparator elçiyi fevkalâde saygıyla karşıladı. Bir sonraki yıl (609) (K'ü) Pe-ya, yani Kao-li (Kore)ye karşı düzenlediği sefer sırasında imparatora eşlik etmek amacıyla saraya saygılarını sunmaya geldi. Dönüşte imparatorluk ailesinden Prenses Hua-jung hanımla evlendirilmek suretiyle ödüllendirildi. Sekizinci yılın (612) kışında tekrar barbarlar arasına döndü. Ülkesinde bir ferman yayınlayarak şöyle dedi: "Daha önceleri ülkemiz vahşi bir bölgenin sınırlarında bulunduğu için saçlarımız sırtımıza uzanıyordu ve elbiselerimizi soldan düğmeliyorduk. Şimdiyse büyük Sui hanedanı hüküm sürmektedir. Dünya barış ve birlik içindedir. Ben, yetim kaldığımdan beri, uyum havası içinde yoğruldum. Dolayısıyla tüm büyük değişikliklere uymam gerekir. Halk ve onları yönetenlerin hepsi saçlarını çözerek Çin usulü tepeden tutturmak, elbiselerinin soldan kapanan yakalarını kesmek zorundadırlar." İmparator bunu haber alınca, ona övgüler yağdırarak şu fermanı yayınladı: "Ku-ang-lu büyük subayı, Pien Krallığı dükü ve Kao-ç'ang kralı K'ü Pe-ya, Çin asıllıdır; Batı bölgesinde tevarüsen hüküm sürmektedir. Vaktiyle içinde bulunduğu oldukça ağır şartlar sebebiyle, bizden kopmuş ve Huların giysilerini giymişti. Sui hanedanımız cihana barış getirdikten sonra, K'ü Pe-ya tüm engelleri göğüsleyerek kumlu çölü aşıp, haracını sunmak üzere saraya geldi. Elbisesinin sol yakasını kesti ve kıyafetinin alt kısmını uzattı. Barbar göreneklerini bırakarak Çin göreneklerini benimsedi. Kendisine giysiler ve boneler dışında başka giysiler hazırlayıp dikmesi için kalıplar verilmesi uygundur." K'ü Pe-ya, daha önce Kao-ç'ang Krallığı'na devlet âyânlarını yollayan T'ie-le (Tölös)lere bağlıydı. Ülkesi topraklarından gelip geçen tacirlerden vergiler alarak bunları T'ie-le (Tölös)lere gönderiyordu. Her ne kadar Çin'e kompliman yapmak için böyle bir ferman çıkardıysa da, T'ie-lelerden çekindiği için tavrını değiştirmeye cesaret edemedi. O yıldan itibaren ülkesinin ürünlerinden Çin sarayına haraç götürmek üzere emir aldı."

44 Kiu T'ang-şu'ya göre (CXCVIII, s. 3 r°) K'ü Pe-ya ikinci Wu-ti yılında (619) öldü.

45 Köpeklerin sayısı, biri erkek, diğeri dişi olmak üzere iki tane idi. 624 yılında Çin sarayına hediye edildi. (Kiu *T'ang-şu,* aynı yer)

T’ai-tsung tahta çıktığında (627), (K’ü) Wen-t’ai siyah tilki derisinden yapılmış bir kürk hediye etti. İmparator da buna karşılık Wen-t’ai’ın eşi Yü-wen hanıma altın bir çiçek takı verdi. Yü-wen hanım ise imparatora yeşim tepsili küçük bir masa sundu. (K’ü Wen-t’ai), diğer krallıklardaki kıpırdanmaları anında saraya bildiriyordu.

4. çeng-kuan yılında (630), saraya saygılarını sunmaya gelen (K’ü Wen-t’ai),[46] büyük bir merasimle karşılandı ve hatırı sayılır hediyeler verildi. Yü-wen hanım, imparatorluk aile kütüğüne yazılmak istedi. Kendisine Li soyadı veren ve unvanını “Prenses Ç’ang-lo” olarak değiştiren bir ferman aldı.

46 Kiu T’ang-şu’ya göre (III, s. 1 v°) K’ü Wen-t’ai, dördüncü çeng-kuan yılının on ikinci ayının kia-in günü (7 Aralık 630) saraya gelmiştir.

Bir süre sonra (K’ü Wen-t’ai) Batı Türkleriyle ilişki kurdu. Batı ülkelerinden (Çin) sarayına saygı sunmak ve tartuk takdim etmek için gelenler onun [Batı Türklerinin] topraklarından geçiyorlar; onlar da hepsininin yolunu keserek yağmalıyorlardı. İ-wu (Hami) Türklere tâbi idi, (fakat) o sıralarda imparatorluğu met-bû olarak tanıdı. Bunun üzerine (K’ü) Wen-t’ai ve Şe-hu birleşerek ona saldırdılar.[47] İmparator bir buyruk yayınlayarak cephe değiştirmesinden dolayı K’ü Wen-t’ai’ı azarladı ve (Kao-ç’ang) ordusu büyük kumandanı A-şi-na Kü’yü[48] meseleyi araştırmakla görevlendirdi. K’ü Wen-t’ai onu geri göndermedi ve çang-çi K’ü Yung’u özür beyan etmek üzere saraya gönderdi. Vaktiyle, ta-ye devri (605-616) sonlarında önemli miktarda Çinli (Kuzey) Türklerine kaçmış, bilâhare Hie-li mağlup edilince (630) bunlar Kao-ç’ang’a (Turfan) sığınmışlardı. Bunların nezaret altında Çin’e iade edilmelerini emreden bir imparatorluk fermanı yayınlanmış, fakat (K’ü) Wen-t’ai Çinlileri alıkoymuştu. Üstüne üstlük Batı Türklerinden İ-pi Şad’la birlikte üç Yen-k’i (Karaşar) şehrini basarak, ahaliyi esir almış, Yen-k’i hakimi de saraya şikayette bulunmuştu. İmparator su ve orman bakanlığından lang-çung Li Tao-yü’yü tahkikat için gönderdi. (K’ü Wen-t’ai) tekrar elçi göndererek özür diledi. İmparator bu elçiyi huzuruna çağırarak şu sözlerle azarladı: “Yıllar var ki, efendin saraya saygısını sunmadı, haraç da vermedi. Tebaalık vazifesini yerine getirmiyor. Haksız yere Çin idari sistemine benzer memurlar atama hakkı olduğu iddiasında bulundu. Bu yıl başında, tüm

ülkelerin kralları geldiler, ama sizinki ortalarda yok. Bir süre önce onun nezdine (K'ü Wen-t'ai'a) şu acı sözleri söylemesi için birini gönderdim: 'Yırtıcı kuş gökte uçar; çulluk çalılar arasında gizlenir; kedi evde dolaşır; fare deliğinde saklanır; her biri kendi yerinde, neden memnun olmasın ki?'[49] Senin efendin Batı ülkelerinden haraç getirenlerin hepsini durdurup tutukladı. Bir de Sie-yen-t'o (Sir-Tarduş)ların reisine 'Sen de bir kağan olduğuna göre T'ang hanedanından Göğün Oğluna eşitsin. Onun elçilerini kabul kılıp selama durup da ne yapacaksın?' diye akıl verdi. Gelecek yıl ordularım harekete geçecek; onun krallığının tüm insanlarını esir alacağım. Şimdi dön ve efendine gerekli tedbirleri almasını söyle!"

47 K'ü Wen-t'ai ve Şe-hu'nun Hami'ye düzenledikleri saldırının tam tarihini bilmiyoruz. Metinden olayın yalnızca K'ü Wen-t'ai'ın 630 Aralığında Çin sarayını ziyaret etmesinden sonra vukû bulduğu anlaşılıyor. Bu arada T'ung Şe-hu Kağan 630 tarihinde öldüğüne göre, burada sözü edilen Şe-hu o olamaz. Şe-hu (yabgu) unvanının Batı Türklerinin tüm kağanlarının ortak unvanı olduğu biliniyor. Demek ki bu ifade, Hami'ye düzenlenen saldırı sırasında Batı Türklerinin başında bulunan bir kağanı göstermektedir. Konuya daha fazla açıklık getirebilecek durumda değiliz.

48 Bu adamın soy adı, Türk asıllı olduğu izlenimi vermektedir. Ordu başkomutanının Türk olması sebebiyle Türklerin Turfan sarayında hayli etkili oldukları anlaşılıyor.

49 Bu sözler, Kao-ç'ang hakiminin bulunduğu yerden memnun olduğunu ve Çin sarayına gidip saygılarını sunmak istemediğini göstermektedir.

Bu arada Sie-yen-t'o (Sir-Tarduş) kağanı (Çin) ordusuna rehberlik yapma teklifinde bulundu. Bunun üzerine nüfus işleri bakanlığı başkanı T'ang Kien kesin bir taahhüt almak için Yen-t'o'lara gitti. Ayrıca imparator da (K'ü) Wen-t'ai'a mühürlü bir mektup göndererek, itaat etmenin sağlayacağı faydaları, itaatsizliğin yol açacağı felaketleri belirtip, saraya saygısını sunmak üzere gelmesi gerektiğini kaydetti. (K'ü) Wen-t'ai, gitmemek için hastalığını mazeret gösterdi.

Bunun üzerine Hu Kün-tsi, Kiao-ho bölgesi büyük genel valisi olarak atandı; sol t'un-wei şefi General Sie Wan-kün ve Sa-ku Wu-jen onun yardımcılarıydılar. K'i-pi Ho-li, Ts'ung-şan bölgesi ikinci büyük genel valisi, askerî muhafızlar generali Niu Tsin-ta ordu başkumandanı olarak atandılar. Bunlar, binlerce T'u-küe ve K'i-pi savaşçısının başına geçerek (K'ü Wen-t'ai) ile savaşmaya gittiler. Saray görevlileri kendi aralarında toplantı yaparak, ordunun on bin li uzunluğunda bir mesafe katettikten sonra umulan başarıyı gösteremeyecekleri, ülkenin Tanrı tarafından çizilmiş

sınırlarla zaten tecrit edilmiş olduğu, zaptedilse bile elde tutmanın mümkün olmayacağı kanaatine vardılar, fakat imparator onları dinlemedi.

K’ü Wen-t’ai çevresindekilere şöyle dedi: “Vaktiyle saraya say-gularımı sunmaya gittiğimde,[50] Ts’in[51] ve Lung[52] kuzeyindeki şehir ve kasabaların ıssızlaştığını, Sui zamanındaki halleriyle kıyaslanamayacağını gördüm. Eğer şimdi üzerimize büyük bir orduyla gelecek olursa, iaşeleri yetmeyecektir. Eğer otuz binden daha az bir orduyla saldırırlarsa, ona da bizim gücümüz yeter. Çölü geçtikten sonra askerleri yorgunluktan bitecek ve kuvvetsiz kalacaklardır. Telaşa kapılmadan yorgun düşmelerini bekleyelim ve dinlenmiş ordumuzla bitkin düşenleri toplayalım.” On dördüncü yıl (640), imparatorluk ordusunun çölün çıkışına ulaştığını öğre-nen (K’ü Wen-tai), korkuya kapıldı, ne yapacağını bilemedi ve hastalanıp öldü. Yerine oğlu (K’ü) Çi-şeng geçti. Hu Kün-tsi, aniden T’ien-ti şehrine saldırdı, K’i-pi Ho-li de öncü birliklerle savaş meydanında bir katliam gerçekleştirdi. O gece şehre bir göktaşı düştü, ertesi gün de şehir alındı ve yedi binden fazla insan esir edildi.

50 630’da.

51 Ts’in vilayeti T’ang hanedanı döneminde şimdiki Kan-su bölgesinin ikinci Ts’in eyaleti olan Ts’in-an kazasının doğusundaydı.

52 Lung vilayeti bugün Şan-si eyaletine bağlı Feng-siang vilayetinde aynı adı taşıyan bir ilçedir.

Çeng-lang-tsiang Sin Leao-öl, gece vakti şehri kuşatma altına almak için cesur savaşçılarıyla geldi. (K’ü) Çi-şeng, (Hu) Kün-tsi’ye şu mektubu gönderdi: “Göğün oğluna karşı suç işleyen kişi, ölmüş olan kraldır. Hataları çok büyüktü ve cezaları üst üste yığıldı. Böylece kendi kaderini kararttı. (K’ü) Çi-şeng ise henüz kısa bir süre önce tahta geçti. Onu affedesiniz.” (Hu) Kün-tsi şu cevabı gönderdi: “Hatalarından nadim olan kişi, elleri arkasına bağlanmış halde garnizonun kapısına gelmek zorundadır.” (K’ü) Şi-şeng ona cevap vermedi. Kün-tsi hendekleri doldurtarak savaş makinelerini (mancınıkları) ileri sürdü.[53] Yağmur gibi taş yağmaya başladı. Şehirde tam bir korku vardı. (K’ü) Çi-şeng başkuman-dani K’ü Şe-i’ye yerinde durarak mevzisini korumasını emretti. Kendisi ise wan-ts’ao K’ü Te-tsün’le birlikte düşman karargahına giderek, tavrını değiştirme ve Göğün Oğluna hizmet etme (fırsatının verilmesini) talep etti. Kün-tsi onu diz çökmeye zorladı. Kao-ç’ang kralının açıklamaları tam bir saçmalık halini

almadan önce, Sie Wan-kün birden ayağa kalkıp “Önce şehri almak gerek, bu tıfılla tartışmanın ne lüzumu var? İşaret verin ileri atılalım!” dedi. (K’ü) Çi-şeng ter içinde yere kapanarak “Nasıl emrederseniz öyle olsun!” dedi ve itaat arzetti.

53 Hu Kün -tsi’nin yanında bulunan General Kiang Hing-pen şerefine Barkul Gölü yakınlarında 640 yılında dikilen bir kitabede bu savaş makinalarından söz edilmektedir. Ayrıca bkz. *Kiu* T’ang-şu’nun LXIX. Bölümündeki Hu Kün-tsi biyografisi.

(Heu) Kün-tsi, üç bölge, beş ilçe, yirmi iki şehirden ibaret olan, sekiz bin hane, otuz bin ahali ve dört bin atın bulunduğu ülkeyi nihai olarak zaptetmek üzere ordusunu ikiye ayırdı.

Bu olaylardan önce krallık içinde şu şekilde dedikodular yayıldı: “Kao-ç’ang askerleri buz ve kar gibidir; T’ang hanedanı askerleriyle güneş ve ay gibidir. Güneş ve ay çıkınca kar ve buz eriyiverir.” (K’ü) Wen-t’ai bu söylentileri çıkaranları aratmış, ama bulamamıştı.

Zafer haberi saraya ulaşınca Göğün Oğlu çok memnun oldu. Görevlilere ziyafet verip, hediyeler dağıttı ve liyakat nişanlarını kayda aldırdı. Daha önce Kao-ç’ang kralının emrinde olanları affetti; belli yerlerine ilçe ve şehirler kurdurduğu bu bölgeyi açtı ve ona “Si-ç’ang ilçesi” adını verdi.

“Özel Terfili” unvanına sahip olan Wei Çeng, şu sözlerle imparatora uyarıda bulundu: “Saraya saygılarını sunmaya ilk gelen Kao-ç’ang kralı oldu. Bilâhare batılı tacirlerin yolunu kesip vergi ve tartuklara el koyduğu için imparatorluğun cezasına maruz kaldı. (K’ü) Wen-t’ai öldüğüne göre, kabahati de kendisiyle gitti. Onun insanlarına müşfik davranınız ve oğlunu tahta çıkarınız. Suçluyu cezalandırmak, ama halka himmet göstermek, işte aklın yolu budur. Şimdi bu bölgeden yararlanmak için orada bin kişilik bir garnizon bulundurmalısınız. Bu garnizondaki askerler yıllar zarfında sadece bir kez değiştirileceklerdir; eşyaları ve iaşeleri için masrafları olacak, ailelerinden uzak kalacaklardır. On yıldan daha az bir sürede Lung-yu (bölgesi) hemen hemen (yenilip) bitirilecek ve siz Majesteleri imparatorluğun masraflarını karşılamak için Kao-ç’ang’dan ne bir habbenin binde biri kadar buğday, ne de birkaç metre ipekli kumaş alabileceksiniz. Buna faydasız şeylerle uğraşacağım diye faydalı şeylere zarar vermek denir.” Fakat bu nasihat dikkate alınmadı.

Si-ç'ang[54] ilçesinin adı Si olarak değiştirildi. Ayrıca bir de Ansi Askeri Valiliği kuruldu. Her yıl oraya bin asker gönderildi ve suçlular cezalarını çekmek için bu garnizona yollandı.

54 Kiu T'ang-şu'ya göre (III, s. 5 ro) An-si Askeri Valiliği, Si eyaletinde (Turfan'ın batısında) 14. çeng-kuan yılı (640) dokuzuncu ayının i-mao günü kuruldu. İkinci yung-hui yılı (651) on birinci ayının ting- ç'u günü An-si Askeri Valiliği biraz kaydırılarak Kao-ç'ang'ın eski başkentine, Turfan'ın doğusuna nakledildi. (Kiu T'ang-şu, IV. zb 2 vo) 658 yılında ise Kuça'ya taşındı.

Huan-men-şi-lang Ç'u Sui-leang ise imparatora şu sözlerle uyarıda bulundu: "Eskiden Hia topluluğu[55] ilk sırada, İ ve Ti'ler son sırada yer alırlardı. Fayda sağlayacak işlere öncelik verilir, uzak ve kurak bölgeler için mücadele edilmezdi. Şimdi Kao-ç'ang bitip tükenmiştir. Çin'in haşmeti dört bir yandaki barbarları titretmektedir. İmparatorluk kuvvetlerinin seferleri başladıktan itibaren Ho-si[56] bölgesi yalnızca angarya işler için kullanılmaktadır. Pirinçleri uçuruldu[57] ve kuru otları arabalara taşındı. On aileden dokuzu mahvolmuş durumda. Normal duruma dönülebilmesi için en azından beş yıl gerekli. Şimdi bu garnizonu ayakta tutmak için her yıl kuvvetler gönderilmekte, eşyaları iki bin li uzaktan getirilmektedir. Gidenler kendi yiyeceklerini kendileri bulmak zorunda kalıyorlar. Bunlar, ellerindeki tüm buğdaylarını satmakta ve dokuma tezgahlarındaki[58] her şeyi elden çıkarmaktadırlar. Yolda ölenler de işin cabası. Suçlulara gelince, onlar zaten kanunları bozmakla işe başladıklarından görevlerini ihmal edecek ve yapılacak işlerde bir faydaları olmayacaktır. Ayrıca gönderilenler arasında asker kaçakları da vardır. Hakimler onları yakalayarak tevkif etmektedirler. Suçlular, bir sütunla onu sarmalayan bitkinin birbirine bağlı olması gibi,[59] masumları da işledikleri suçlara bulaştırmaktadırlar. Bu yüzden Çang-ye ve Chiu-ch'üan'da savaş bulutları havada uçuşurken ve alarm sinyal alevleri yükselirken, Kao-ç'ang'dan bir savaş arabası veya size hizmet edecek bir tek askeri nasıl sağlayacaksınız? Bunları Lung-yu ve Ho-si'den göndermek gerekecek. Ama Kao-ç'ang başka birinin el ve ayakları durumundayken, Ho-si bizim karnımız ve kalbimiz gibidir. Faydasız bir şeyi başaracağım diye Çin'i bitirmenin ne gereği var? Majesteleri daha önce Hie-li[60] ve Tu-ku-hunları[61] mağlup etmişti. Her iki durumda da bu halkların başına prensler atadılar. Böylece suçluları ölümle cezalandırıp, ita-at edenleri tahta çıkardınız. Ve yine böylece yüzlerce barbar kabile sizin

savletinizden korkmayı, himmetinizi sevmeyi öğrendi. Şimdi de Kao-ç’ang’da kral olmaya layık birini seçip tahta geçirmek gerekir. Yüksek rütbelilerin tamamını ülkelerine dönmeye teşvik etmeliyiz. Böylece Kao-ç’ang bizim için daima düşmana bir engel ve destek olacak, Orta Krallık da artık rahatsız edilmeyecektir.” Bu talep imparatora sunuldu, ama kabul edilmedi.

55 函夏 ifadesi daha fazla kullanılan 諸夏 ‘in muadilidir ve eskiden çevredeki barbar kabilelere karşın Çinli kabilelere mensup popülas- yonun tamamını ifade etmek için kullanılırdı.

56 Bu tabir, esasen Huang-ho’nun batısındaki Kan-su’nun bir kısmını tanımlamaktadır.

57 Pirinç nakliyatı uçan kuş hızıyla yapılıyordu.

58 Bir ailenin zenginliği buğday ve kumaşla ölçülürdü. Birincisi erkeğin, ikincisi kadının el emeğinin ürünüdür. An-si garnizonuna gönderilenler, taşınma masraflarını karşılamak için sahip oldukları her şeyi satmak zorunda kalmışlardır.

59 Asker kaçakları, kendilerini sığındıranlara zarar veriyorlardı.

60 630’da esir alınan Kuzey Türkleri kağanı.

61 Kuku-nor Gölü kenarında yaşayan Tunguz halkı.

K’ü Wen-t’ai vaktiyle hatırı sayılır kişileri araya koyarak Batı Türklerinden Yü-ku Şad’ı kazanmış ve tehlike halinde birbirlerine bağlı olacakları konusunda bir anlaşma yapmışlardı. (Yü-ku Şad), Şe-hu (yabgu)yu[62] K’o-han-fu-t’u (Kağan-stupa) şehrine[63] yerleşmeye gönderdi. Fakat (Hu) Kün-tsi birden ortaya çıkınca, korkuya kapılıp, savaşmayı göze alamadı ve hemen itaat etti; toprakları da T’ing ilçesine dönüştürüldü.

62 Bu yabgu, sadece Yü-ku Şad’ın akrabalarından biridir ve Batı Türklerinin hakan-ı kebiri olarak kabul edilemez.

63 Gördüğümüz gibi Kao-ç’ang mağlup olduktan sonra Kağan-stupa orada T’ing ilçesini kuran Çinlilerin eline düşmüş. Daha önce T’ing’in Bişbalık olduğunu ve Guçen’in batısına çok yakın bir mesafede bulunduğunu belirtmiştik.

Yen-k’i (Karaşar) kralı, Kao-ç’ang tarafından gaspedilen beş şehrin kendisine iade edilmesini istedi ve şehirleri korumak için asker gönderme talebinde bulundu.

(Hu) Kün-tsi, zaferlerini yâdetmek amacıyla bir taş kitabe[64] diktirdi ve mutlu bir şekilde geri döndü. Kral (K’ü) Çi-şeng ve kurmaylarını esir almıştı, onları Kuan-te salonunda (huzura) sundu. Dönüşü şölen ve ziyafetlerle kutlandı. Üç gün boyunca şarap dağıtıldı. Kao-ç’ang’ın önde

gelen kişileri Orta Krallığa getirildi. (K'ü) Çi-şeng sol muhafız alayları generali ve Kin-ç'eng bölgesi dükü olarak atandı. Kardeşi Çi-şan ise sol muhafız alayları çeng-lang-tsiang ve T'ien-şan bölgesel dükü ilan edildi. K'ü ailesi ortadan kalktığı sırada dokuz hükümdarlık boyunca 134 yıl hüküm sürmüştü.[65]

64 Henüz bulunamayan bu kitabe, 640'da Barkul Gölü yakınlarında General Kiang Hing-pen şerefine dikilen kitabe ile karıştırılmamalıdır.

65 Sözü edilen 134 yıl, 507-640 yılları arasıdır. Dokuz hükümdarlık diye çevirdiğim ve esasen "dokuz kuşak" demek olan *jl \tt~.,* ifadesi, daha karmaşıktır. Çünkü K'ü ailesi kral sayısı sadece beştir: K'ü Kia, K'ü Kien, K'ü Pe-ya, K'ü Wen-t'ai ve K'ü Çi-şeng. Muhtemelen buradaki "dokuz hükümdarlık" ifadesi Çin imparatorlarının hükümdarlık süresine tekabül etmektedir; ancak, Sui hanedanından öncekilerin iktidar süresi hesabı daha da zorlaştırmaktadır.
Burada Julien'in Hsüan-tsang'ın hayatıyla ilgili yaptığı çevirideki bir yanlışından bahsetmekte fayda var. Çeviriye göre (s. 285) Hsüan-tsang 644'de Hotan'dayken Kao-ç'anglı bir genci geri dönüşünü krala bildiren bir mektup götürmekle görevlendirir. Aradan yedi sekiz ay geçtikten sonra Kao-ç'ang kralı Hsüan-tsang'a iyi temennilerini bildi ren bir mektup gönderir. 640'da artık Kao-ç'ang kralı hayatta olmadığına göre, 644'de Hsüan-tsang'a mektup göndermesi imkansız. Halbuki Çince metin dikkatle incelendiğinde Kao-ç'ang kralından söz edilmediği, Kao-ç'anglı gencin götürdüğü mektubun Çin imparatoruna hitap ettiği, Tsang'ın 629 yılında ülkeyi ani olarak terkettiği için özür dilediği görülmektedir. Yine aynı mektupta seyahatinin başarılı geçtiğini belirterek, imparatora yakında döneceğini bildirmektedir. Hsüan-tsang, mektubuna cevap olarak hoş karşılanacağını, imparatorluğun batı sınırlarındaki Çinli görevlilere dönüşünü kolaylaştırmak için gerekli emirleri verdiğini bildiren bir mektup almıştır.

Çi-şan, Lin-ti döneminde (664-665) sol cesur muhafızlar büyük generali unvanıyla Si ilçesine vali tayin edildi. Ölümünden sonra ise Leang bölgesi genel valisi unvanı verildi. Okuma yazmayı seven Çao adında bir oğlu vardı. Bir sahaf geldiğinde annesi kasasındaki paraya bakarak üzüntülü bir şekilde "Niye bunları tutup da oğlumun nadir bilgiler edinmesini engelleyeyim ki?" dedi. Sonra tüm parayı kitap satın almak için çıkardı. Çao, yavaş yavaş si-şan-k'ing unvanına nail oldu. Edebiyatı çok iyi biliyordu. Küçük kardeşi Ç'ung-yü ise askerlik kabiliyetine malikti. Yung-hui döneminde (650-655) sağ askeri muhafızlar yü-fu'sunun çeng-lang-tsiang'ı oldu ve Kiao-ho bölgesi kralı asalet unvanı aldı. Üç bin ailelik bir tımarı vardı. Çen-kün baş generali derece-sindeyken öldü. İmparatoriçe Wu, ölümünden üzüntü duyarak şerefine kaliteli ipekten ölü elbiseleri ve birçok hediye verdi. Yetkileri ve tımarı kendisiyle birlikte sona erdi.

***

Yen-k’i (Karaşar)

T’ang-şu, CCXX1, a, s. 7 v°

Yen-k’i (Karaşar) Krallığı, başkentin batı tarafında, kuş uçuşu yedi bin li uzaktadır. Doğudan batıya uzunluğu 600 li, kuzeyden güneye ise 400 li’dir. Doğusunda Kao-ç’ang (Turfan), batısında Kiu-tse (Kuça), güneyinde Wei-li, kuzeyinde Wu-sun toprakları bulunur. Tarlalar bir kanal şebekesi vasıtasıyla sulanır. Toprak darı ve üzüm yetiştirmeye elverişlidir. Balık ve tuz ticaretinden önemli geliri vardır. Ülke sakinleri saçlarını kesmeyi ve yün elbise giymeyi gelenek haline getirmişlerdir. Ülkede dört bin hane ve iki bin seçme asker vardır. Ülke, hep Batı Türklerine tâbi olmuştur.

Halk, eğlenmeyi ve vakit geçirici olaylarla uğraşmayı sever. Yılın ikinci ayının üçüncü dolunay günü kurban kesmek için kırlara çıkar; dördüncü ayın on beşinci dolunay günü ormanlarda dolaşır; yedinci ayın yedinci günü projenitör ataya[66] kurban keserler. Onuncu ayın on beşinci dolunayında kral ilk defa şehirden çıkarak seyahata koyulur ve yıl sonunda durur.

66 Projenitör ata: Efsanelerde bir halkın ilk doğuşunda ona atalık veya analık eden hayvan. Örneğin bu Türklerde bozkurt, Fransızlarda horoz, İngilizlerde leopar, Ruslarda ayıdır vs.. (editör)

T’ai-tsung zamanında, altıncı çeng-kuan yılında (632), Kral Lung Tu-k’i-çi, ilk defa saraya saygılarını sunmak için bir elçi gönderdi. Sui hanedanının son günlerinde vukû bulan kargaşalardan beri çöl yolu kapanmış olduğundan saraya saygı sunmaya ve haraç ödemeye gelen Batı ülkeleri elçileri Kao-ç’ang (Turfan) yolunu kullanıyorlardı. Tu-k’i-çi, yolcuların işini kolaylaştırmak için büyük çöl yolunu açmak istedi, imparator da razı oldu. Ama Kao-ç’ang kralı bu işe kızdı ve Karaşar sınırı boyunca büyük eylemlere girişti.

Batı T’u-küe’lerinin başında bulunan Mo-ho (Baga) Şad’ın[67] Tu-lu ve Nu-şi-pi kabileleriyle problemleri vardı. Bu yüzden (Ka-raşar’a) sığındı. Bunun üzerine Tu-lu ve Nu-şi-piler oraya saldırdılar. (Karaşar kralı) durumu izah etmesi ve saraya asil atlar götürmesi için imparatora bir elçi gönderdi. Tie-li-şi Kağan iktidara geldi; uzun süredir Karaşar kralı ile dostâne münasebetleri vardı. Bu yüzden ona destek verdi ve müttefiki oldu.

67 Batı Türkleriyle ilgili notlarda Mo-ho-şad'ın oğlu Ni-şu'nun 630-634 yılları arasındaki bir tarihte Karaşar'a sığındığı belirtilmişti. Burada kastedilen şüphesiz ki odur, fakat ya tarihçi onu babasıyla karıştırmış, ya da Ni-şu da babası gibi Mo-ho (Baga) şad unvanı almıştır.

On ikinci yıl (638) Kao-ç'ang'da birleşen Ç'u-yüe ve Ç'u-mi-ler saldırıya geçerek Karaşar Krallığı'nın beş şehrini zaptettiler; bin beş yüz adamı esir alıp evleri ateşe verdiler. Kao-ç'ang (Tur-fan)a karşı bir harekete girişen Hu Kün-tsi, Karaşar kralına elçiler gönderip bilgi edinmek için ilişki kurdu. Buna sevinen Tu-k'i-çi, ordusunu T'ang askerlerine yardım etmesi için gönderdi. Kao-ç'ang (Turfan) mağlup edilince (640), o [Hu Kün-tsi] daha önce (Kao-ç'ang'ın) esir aldığı kişileri ve fethedilen şehirleri (Karaşar kralına) iade etti. O da şükranlarını iletmek üzere saraya bir elçi gönderdi.

Batı T'u-küe'lerinden K'ü-li çur adlı bir memur, Tu-k'i-çi'nin kızını kardeşine gelin olarak almak için geldi.[68] Böylece Batı T'u-küe'leri ve Karaşar kralı, karşılıklı yardımlaşma konusunda anlaşmaya vardılar. (Karaşar kralı) bir daha saraya ne saygılarını sundu, ne de haraç gönderdi. An-si askeri valisi Kuo Hiao-k'o, onu cezalandırmak istedi. Bunun üzerine kralın üç kardeşi Hie-pi, Su-p'o-çun ve Şe-hu (yabgu)[69] itaatlerini arzetmek için geldiler. İmparator da (644)de Kuo Hia-k'o'ya Si bölgesi genel valisi unvanıyla birliklerin başına geçip İn-şan yoluyla hareket etmesini, Su-p'o-çun ve kardeşlerine de ona rehberlik etmelerini emretti. Yen-k'i (Karaşar) başkentinin bulunduğu yerin çevresi otuz li idi. Dört bir yana büyük dağlar ve göl[70] ile çevriliydi. Bu yüzden şehir sakinleri bir sürprizle karşılaşacaklarını ummuyorlardı. Kuo Hiao-k'o, cebri bir yürüyüşle nehri geçip gece vakti surların altına geldi. Ordunun uğultusu arasında saldırı için ortalığın ağarmasını bekledi. Davullar ve borazanlar büyük gürültü çıkarıyor; T'ang birlikleri bütün güçleriyle saldırıyorlardı. Şehir sakinleri paniğe kapıldılar ve yenildiler. Binden fazla kelle kesildi. Tu-k'i-çi esir edildi ve devlet işlerini yönetmesi için yerine Su-p'o-çun getirildi. İmparator vaktiyle yanındakilere şöyle demişti: "Kuo Hiao-k'o Yenk'i (Kara-şar) için sekizinci ayın on birinci günü hareket etti. İkinci on günden sonra oraya ulaştı ve bu krallığı yirmi ikinci günde tarumar etti. Habercileri yakında burada olurlar." Gerçekten de birden bir çapar zaferi müjdelemek için geldi.

68 *Kiu T'ang-şu* (CXCVIII, s. 7 v°) bu olayın Kao-ç'ang Krallığı'nın yıkıldığı aynı yıl yani 640'da vukû bulduğunu kaydetmektedir.

[69] Şu şekilde de çevrilebilir: “Aralarında kralın küçük kardeşi Hie-pi Su-p’o-çun şe-hu (yabgu)nun da bulunduğu üç kişi..” *Kiu T’ang-şu*’da (CXCVIII, s. 7 v°) “Yen-k’i kralının aralarındaki Hie-pi şe-hu’-nun da bulunduğu üç kardeşi Si eyaletine geldiler” Kuo Hiao-k’o “kendisine rehberlik etmesi için Hie-pi’nin küçük kardeşi Su-p’o-çun’u seçti.”

[70] Bagraç-kul veya Bostang.

Tu-k’i-çi ve tutuklu hanımı Lo-yang’a götürüldü. İmparator bir ferman çıkararak onların hatalarını bağışladı.

K’ü-li çur, Kua Hiao-k’o dönüş yolunu tuttuktan ancak üç gün sonra askerleriyle Karaşar’ın imdadına yetişti. Su-p’o-çun’u tahttan indirerek, krallığı yönetmesi için bir tudunu başa geçirdi. (Bu tudun) olup biteni anlatması için saraya bir adam gönderdi. İmparator ona “Yen-k’i’yi ben zaptettim, siz orada nasıl krallık yapabilirsiniz?” dedi. Tudun korktu ve ülkeyi yönetmeye cesaret edemedi. Yen-k’i halkı tekrar tahta Su-p’o-çun’u getirdi. Bu arada ondan daha yaşlı olan kuzeni Sie-p’o A-na-çi kendini kral ilan ederek Hia-ts’ien lâkabını aldı. Su-p’o-çun’u hapsedip K’iu-tse (Ku-ça) kralına teslim etti. O da onu öldürdü. (648)de A-şi-na Şo-öl K’iu-tse (Kuça)ya savaşmaya gelince, A-na-çi kaçtı[71] ve imparatorluk ordularına kafa tutmak için ülkesinin doğu kısmında asker topladı. (A-şi-na) Şo-öl onu mağlup etti ve suçlarını bir bir yüzüne saydıktan sonra ibret için başını vurdu. Arkasından Tu-k’i-çi’nin küçük kardeşi P’o-kia-li’yi tahta çıkardı ve bölge Yen-k’i (Karaşar) Hükumeti haline getirildi.

[71] A-na-çi’nin Su-p’o-çun’u Kuça kralına teslim etmek üzere bizzat oraya geldiğini düşünmek gerekir. İmparatorluk ordularının gelişi orada onun için sürpriz olmuştur.

P’o-kia-li’nin ölümünden sonra halk eski kralları Tu-k’i-çi’nin tekrar işbaşına getirilmesini istedi. Kao-tsung bunu kabul etti ve Tu-k’i-çi’ye sol muhafızları büyük generali unvanı vererek krallığına gönderdi. Tu-k’i-çi’nin ölümünden sonra ise Lung-lai-tu tahta çıktı. Ç’ang-an döneminde (701-704) İmparatoruçe Wu, bu ülkenin küçük, halkının az olduğunu, dolayısıyla buradan geçip giden temsilcilerin masraflarını karşılayamayacağını göz önünde bulundurarak, Dört Garnizon komiserine temsilcilere refakat edenlerin at sırtında gitmelerini ve rütbesizlerin et yememelerini emretti. Yedinci k’ai-yüan yılında (719) Lung-lai-tu öldüğü için tahta Yen-t’u-fu-yen geçti. On kabilenin (on okların) hakanı bunun üzerine Sui-şe’ye (Tokmak’a) yerleşmek istedi. An-si *tsi-tu-şisi* T’ang Kia-hui, Yen-k’i’nin (Karaşar) Dört Garnizon’a[72] dahil edilmesini talep etti.

72 Bu cümleden, vaktiyle Dört Garnizon'un Kuça, Kaşgar, Hotan ve Tokmak olduğu, ancak 719'dan itibaren Batı T'u-küe'leri tarafından işgal edilen Tokmak'ın yerini Karaşar'ın aldığı anlaşılmaktadır. Bu Dört Garnizon konusu oldukça karmaşıktır ve bu meseleyi aydınlığa kavuşturmak için ana görüşler şunlardır: 648'de Çin'in hizmetinde bulunan general A-şi-na Şo-öl, Batı T'u-küe'leri tarafından desteklenen Kuça kralını mağlup etti. Dolayısıyla muhtemelen bundan bir süre önce İmparator T'ai-tsung Batı T'u-küe'leri kağanı Şe-kui ile onun Kuça, Hotan, Kaşgar vs.yi bırakıp gitmesini temin maksadıyla beyhude müzakereler sürdürmüştür. 658'de Çinliler An-si askeri valilik karargahını Turfan'dan Kuça'ya naklettiler ve göründüğü kadarıyla Dört Garnizon ifadesi de böylece ortaya çıkmıştır. Daha ileride Kuça'yla ilgili notlarda da görüleceği gibi bu tanımlama Kuça, Hotan, Tokmak ve Kaşgar'dan oluşan Dört şehir için kullanılıyordu. *Kiu T'ang-şu* (V, s. 2 v°) Tibetlilerin 670'de Doğu Türkistan'a bastırıp geldiklerini ve Çinlilerin Dört Garnizon'u terketmek zorunda kaldıklarını kaydetmektedir. *T'ung kien tsi lan'a* göre ise (670 yılında) Dört Garnizon o tarihten itibaren Kuça, Hotan, Karaşar ve Kaşgar'dan ibaretti, fakat bu bilginin doğruluğunu tahkik edecek durumda değiliz. 677'de Çin askeri valisi Wang Fang-i Tokmak şehrine surlar yaptırdı. Bu bilgi, Tokmak'ın tekrar Çin'in hakimiyetine geçtiğini göstermektedir. 692 yılının onuncu ayında (Kiu *T'ang-şu,* VI, s. 3 v°) Çinli general Wang Hiao-ki, Tibetlilere karşı büyük bir zafer kazanır ve bunun üzerine Çin hükumeti o sıralar Kuça, Hotan, Kaşgar ve Tok-mak'an ibaret olan Dört Garnizon'u yeniden kurar. Bu notu yazarken istinat ettiğimiz aynı metne göre, Tokmak şehri 719 yılına doğru Batı Türkleri tarafından işgal edilmiş ve onun yerine Karaşar Dört Garnizon listesine alınmıştır. 760'dan itibaren ise Tibetliler Huang-ho'-nun batısındaki toprakların tamamını işgal ettiler. Bu arada iki Çinli subay, biri Guçen yakınlarındaki Pei-t'ing'de, diğeri Kuça'da olmak üzere iki noktada direnmeyi başardı ve bunlara "İki Garnizon" adı verildi. 780'de bu iki subay imparatora barbarlara karşı direnmeye devam ettikleri haberini ulaştırmayı başardılar. Saray da onlara askeri vali unvanı verdi, fakat bölgedeki bu göstermelik Çin hakimiyeti kısa sürede sona erdi ve 787'de Tibetliler tekrar tüm bölgeyi ele geçirdiler. (Bkz. *Kiu T'ang-şu,* XL, s. 30 r°).

Yen-k'i, K'iu-tse (Kuça), Su-le (Kaşgar) ve Yü-t'ien'in (Hotan) toprakları üzerinden geçen tacirlerden vergi almaları ve halkın gümrük gelirlerinden yararlanması konusunda bir imparatorluk fermanı yayınlandı. Kuzey yolunu takip eden tacirlere ise Lüan-t'ai[73] (Urumçi'nin doğusunda) vergi koymak zorundaydı. T'ien-pao dönemi (742-755) sonuna kadar Karaşar sürekli olarak saraya bağlı kaldı ve memnuniyetini izhar etti.

73 T'ang döneminde Urumçi'nin doğusundaki Lüan-t'ai ilçesini Bu-kur'da Kuça ile Kurla arasında olması gereken Han dönemi Lüan-t'ai Krallığı ile karıştırmamak gerekir. (Bkz. *Si yü şui tao ki,* II, s. 17 r°).

***

K'iu-tse (Kuça)

T'ang-şu, CCXX1, a, s. 8 r° vd.

K'iu-tse, aynı zamanda K'ü-tse şeklinde de yazılmaktadır. Başkentin batısına yedi bin li'den daha uzak mesafedeydi. Kara-şar'dan hareketle yüz li kadar güneybatı istikametinde yürünürse, küçük bir dağdan aşılarak iki büyük nehir geçilir; sonra bir yedi yüz li kadar daha yürüyünce Kuça'ya gelinir. Bölge doğudan batıya bin, kuzeyden güneye altı yüz li'dir. Kenevir, buğday, sulak ve kurak pirinç ile üzüm yetiştirmeye elverişlidir. Altın da çıkarılır. Halkı şarkı söylemeyi ve eğlenmeyi sever. Yazıyı yatay olarak yazarlar. Buddisttirler. Çocuk doğduğunda başını tahtayla içeri doğru bastırırlar. Saçlarını kafatasının tepesine kadar keserler. Sadece prens saçlarını kesmez. Aile adı Pe'dir.[74] A-ki-t'ien dağının kuzey yamacındaki İ-lo-lu şehrinde ikamet eder; (bu dağa ak dağ da denilir)[75]. Orada daimi yanan bir ateş vardır. Kral başını rengarenk bir ipek kumaşla örter. Ayrıca yine rengarenk bir ipek tuniği ve kıymetli taşlarla süslü bir kemeri vardır. Her yılın başında yedi gün boyunca koyun, at ve deve yarışları yapılır. Galip ve mağluplara bakarak yeni yılın hayırlı olup olmayacağına hükmederler. Ts'ung-ling dağının doğusundaki ülkelerde genel olarak içkiye karşı bir düşkünlük vardır. Kuça ve Hotan'da vergi alınan genelevler kurulmuştur.

74 *Pei-şi'ye* göre (XCVII, s. 6 r°) Kuça kralları M. S. 384'da Kuça'yı zap-teden sonraki Leang hanedanını kuran Lü Kuang tarafından tahta çıkarılan Pe Çen adında birinin soyundan gelmektedirler. Ta-ye devrinde (605-616) kralın adı Pe Su-ni-şi idi.

75 A-ki-tien, Türkçe Ak-tag kelimesinin yazılış biçimi gibi görünüyor. *Si yü şui tao ki* (II, s. 13 r°) bunun Kızıl nehrinin iki doğu kolunun çıktığı Eşek-baş dağı ile aynı dağ olduğunu kaydetmektedir. Bu dağlardan çıkarılan amonyak ve amonyak ticaretiyle ilgili olarak bkz. Richthofen, *China,* I/560, n. 1. Biz bu eserin dördüncü bölümünde tarihçi Menandre'in sözünü ettiği Ektag'ın Kuça'nın kuzeyindeki Ak-tag olduğunu göstermeye çalıştık. [s. **310'daki ek ve düzeltme:** Ku-rakichi Shiratori'nin makalesiyle (Über den Wu-sun Stamm in Cent-ralasien, Keleti szemle'de, 1902, s. 103-140) tanıştıktan sonra, bu Japon bilim adamanının da A-ki-tien'in Ak-tağ olduğu konusunda benimle aynı sonuca ulaştığını gördüm. İşte onun yazdıkları (s. 11): “Im türkischen heisst weiss “Ak”, und “A-kie” mag die chinesische Umschreibung dieses türkischen Wortes sein. Türkisch heisst Berg “tag” oder “tau”, die letzte Sylbe t'ien des A-kie-t'ien kann wohl identisch mit diesem türkischen Wort “tag” oder “tau” und A-kie-t'ien die Umschreibung des Ak-tag, oder Ak-tau, sein.” - Benim bu eserde yaptığım tespit de (21. 9. 1901) bu makale yayınlanmadan önce aynı var sayımı ortaya koymuştu.]

Kao-tsu iktidarı (bir önceki hanedandan) devraldığında (618), Kuça kralı Su-fa Pu-küe saraya saygı sunmak üzere bir elçi gönderdi. Tam bu sırada kıral öldü. Tahta oğlu Su-fa Tie geçti. Lâkabı Şe-kien mo-ho (baga) se-li-fa idi.[76] Dördüncü çeng-kuan yılı (630), saraya atlar gönderdi; T'ai-tsung da kendi mührüyle mühürlü bir name göndererek, taltif etti ve asalet unvanı verdi. Su-fa Tie, daha sonra Batı T'u-küe'lerine itaat etti. Kuo Hiao-k'o Karaşar'a saldırınca (644), Kuça kralı Karaşar'a fiilen yardım etmesi ve muavenet göstermesi için ordusunu gönderdi. O günden itibaren de saraya saygı sunmayı ve haraç ödemeyi kesti.

76 Bu tamamıyla Türkçe bir unvandır. Şe-kien ifadesine Ç'u-mi kabilesi reisinin adında da rastlıyoruz. Mo-ho ise baga kelimesinin normal çe-viriyazımıdır. Se-li-fa'ya gelince, o da Türklerde memuri unvanlardan biridir.

Su-fa Tie ölünce tahta kardeşi Ho-li Pu-şe-pi geçti. Yirmi birinci yıl (647), saraya saygı sunmak ve haraç götürmek üzere iki defa elçi gönderdi. Bu esnada imparator onun isyan sırasında Ka-raşar'a yardım ettiği için kızgındı ve bu yüzden cezalandırılıp cezalandırılmayacağı meselesini tartışmaya açtı. Aynı gece kamer Ülker yıldızını kararttı ve şu sözlerin yer aldığı bir imparatorluk fermanı yayınlandı: "Ay, in (kötülük) kuralının özüdür; ceza verilmesini öngörür. Bu yıldız kümesine gelince Hu (barbar)larla ilgilidir. (Yaşayacakları günlerin) sayısı, onların sonunu gösterir". Bu sırada A-şi-na Şo-öl Kun-k'iu bölgesine orduyu yönlendiren büyük yönetici general olarak tayin edildi. K'i-pi Ho-li de ona yardımcı verildi. A-şi-na Şo-öl, An-si askeri valisi Kuo Hiao-k'o, tarım bakanlığı üst düzey yetkilisi Yang Hung-li ve sol askeri muhafızlar generali Li Hai-an'ın başına geçerek Kuça'yla savaşmak için on üç T'ie-le (Tölös) kabilesinden yüz bin savaşçı seçti. Son-ra onları beş bölüğe ayırarak işe kuzeyi işgal etmekle başladı. Ka-raşar hakimi A-na-çi'yi ele geçirdi; K'iu-tse (Kuça) kralı adamakıllı korktu. Beyleri şehri terkederek oraya buraya kaçıştı. A-şi-na Şo-öl, çölde payitahta üç li mesafede durdu. Önce Hami valisi Han Wei'i bin süvari ile öncü olarak gönderdi. Sağ atlı muhafızlar generali Ts'ao Ki-şu ise belli bir mesafeden onu takip etti. To-ho'ya[77] geldiklerinde Han Wei, Kuça kralıyla karşılaştı. Kralın başkumandanının elli bin kişilik ordusu vardı. Savaş başladı. Han Wei yenilmiş numarası yaptı. Han'ın ordusunun az sayıda olduğunu gören kral ilerleme işareti verdi. Han Wei geri çekildi, ama Ts'ao

Ki-şu'nun kuvvetleriyle birleşince tekrar savaş alanına girerek düşmana büyük bir yenilgi tattırdı ve kaçakları seksen li mesafeye kadar kovaladı.

77 *Kiu T'ang-şu* (CXCVIII, s. 7 r°) "To-ho şehri" diye yazmaktadır.

Kral, payitahtının önüne çekilmişti. A-şi-na Şo-öl şehri muhasarayı düşünüyordu ki, kral sebatsız süvarilerini de yanına alarak batı tarafından kaçtı. Böylece şehir ele geçirildi ve (Kuo) Hiao-k'o onu muhafaza etmesi için bırakıldı. Şa eyalet valisi Su Hai-çeng ve hing-kün-çang-şi Sie Wan-pei, altı yüz li boyunca düşmanı adım adım takip etti. Kral, çaresiz bir şekilde Po-huan (Yeke-arık) şehrine kapandı. A-şi-na Şo-öl, bir aylık bir kuşatmadan sonra kralı ve Kie-lie-tien'i ele geçirdi. Kralın danışmanı Na-li gece karanlığından faydalanarak kaçmıştı. T'u-küe'lere varıp on binden fazla savaşçı toplayarak geri geldi. Kuo Hiao-k'o ve oğlu savaş meydanında öldürüldü, imparatorluk ordusu bozuldu. Ts'ang-pu-lang-çung Ts'ui İ-k'i askerlerini şehir içinden savaş meydanına sürdü; Ts'ao Ki-şu ve Han Wei de ona takviye geldiler. Üç bin kelle kesildi. Mağlup olan Na-li, tekrar oraya buraya dağılan savaşçıları toplayarak savaşa devam etti. İmparatorluk birliklerine ani bir saldırı gerçekleştirdi, fakat Ki-şu tarafından mağlup edildi ve sekiz bin kelle kesildi. Na-li kaçmayı başardıy-sa da yakalanarak garnizona getirildi.

Beş şehri yerle bir eden A-şi-na Şo-öl, arkasında pek çok erkek ve kadın cesedi bıraktı.[78] Yedi yüzden fazla kasabaya temsilciler göndererek teslim olmalarını istedi. Batı ülkeleri korkuya kapıldılar. Batı Türkleri ve An-si krallıkları[79] orduya iaşe gönderdiler.

78 *Kiu T'ang-şu'da* (III, s. 8 v°) A-şi-na Şo-öl'ün elli şehir ele geçirdiği kaydedilmektedir. Bu zaferler yirmi ikinci çeng-kuan yılının (648) on ikinci ayını takip eden ayda kazanılmıştır.

79 Bu ifade, An-si askeri valiliği yönetimindeki Doğu Türkistan şehirlerini göstermektedir.

A-şi-na Şo-öl, ülkeyi yönetmesi için kralın küçük kardeşi Şe-hu (yabgu)yu tahta geçirdi. Sonra zaferlerini yâdetmek için bir kitabe dikerek, saraya bilgi vermek amacıyla bir çapar gönderdi. Buna çok sevinen imparator, neşeli bir tarzda yanındaki kurmaylarına şöyle dedi: "Her zaman söylediğim gibi, zevkin birçok çeşidi var: Çocuklar toprak evler yapıp, bambular üzerinde atçılık oynamaktan zevk alırlar. Kadınlar altın, değerli taşlar, giysi ve ipekle sevinirler. Tacirler, bir yerde üretilen malı onca yol katede-rek üretilmeyen başka bir yere taşımaktan zevk alırlar. Üst düzey memurlar ve subaylar

daha yüksek mevkilere getirilmekten zevk alırlar. Üstün gücü olmayan bir orduyla savaşmak, generaller ve kumandanlara zevk verir. Dört denizin sükun ve birlik içinde olması, imparator ve krallara zevk verir ki, ben de şu anda sevinçliyim." Sonra herkesi içkiye davet etti.

Kuo Hiao-k'o Yen-ki'ye (Karaşar) saldırdığında (644), K'iu-tse'de geleceği okuyan becerikli bir Buddist iç geçirerek ona şöyle demiş: "Batı ülkelerini ele geçirmek T'ang hanedanının sonu olacak; yakın bir gelecekte bizim krallığımız da yıkılacak."

A-şi-na Şo-öl, tutukladığı Ho-li Pu-şe-pi, Na-li ve Kie-lie-tien'i başkente götürerek imparatorluk atalar tapınağı (t'ai miao)ya sundu. Tutukluları Tse-wei salonunda huzuruna alan imparator, kurmayları huzurunda onlara sitemler yağdırdı. Hepsi başlarını eğerek yere kapanmıştı. İmparator bir ferman yayınlayarak suçlarını bağışladı ve Heng-lu-se'de[80] yaşamaya mahkum etti. Pu-şe-pi'ye sol askeri muhafızlar çung-lang-tsiang'ı unvanı verildi ve Hotan, Tokmak, Kaşgar'ın yönetiminden sorumlu An-si askeri valiliği (ki bunlara Dört Garnizon deniliyordu) ilk defa onun başkentine taşındı.[81]

80 Devlet tören sarayı.

81 Esasen An-si askeri valiliğinin Kuça'ya nakli yalnızca 658 yılında gerçekleşmiştir.

Kao-tsung, Ho-li Pu-şe-pi'yi tekrar Kuça kralı atadı. O da Na-li ve Kie-lie-tien'le birlikte ülkesine döndü. Bir süre sonra kral saygılarını sunmak için saraya geldi. Na-li, onun karısı A-şi-na[82] ile zina yapıyordu. Kral buna mani olamıyor, yakınları ise Na-li'yi öldürmesini tavsiye ediyorlardı. O günden itibaren (kral ve Na-li) git gide birbirlerinden kuşkulanmaya ve nefret etmeye başladılar. Çin sarayına gönderilen (elçiler) olup biteni anlattılar. İmparator her ikisini de başkente çağırttı ve Na-li'yi hapsedip, kralı refakatçilerle birlikte ülkesine geri gönderdi. Kie-lie-tien ona itaatten baş tartarak, Ho-lu'ya adamlar gönderip itaat arzettiğini bildirdi. Bu durum karşısında kral yoluna devam etmeye cesaret edemedi ve kahrından öldü.

82 Bu isim, Kuça kralının hanımının T'u-küe hanedan ailesinden olduğunu göstermektedir.

İmparator, sol garnizon muhafızları büyük generali Yang Çu'ya askerleriyle birlikte hareket etmesini emretti. Yang, Kie-lie-tien'i hapsederek taraftarlarını dağıttı.[83] (Krallık) o tarihten itibaren K'iu-tse

(Kuça) Hükumeti'ne dönüştürüldü. Kral Pu-şe-pi'nin yerine tahta oğlu Su-ki getirildi. Ayrıca sağ cesur muhafızlar büyük genarali unvanı tevdi edildi ve genel vali olarak atandı.

83 Kie-lie-tien 658'de Kuça'nın doğusundaki Ni-şe-ç'eng'de mağlup oldu. *(Ts'e-çi t'ung kien,* CC, s. 6 v°).

O yıl (658) An-si askeri valiliği bu krallığa nakledildi. Eski An-si (Turfan) ise Si bölgesine dönüştürülerek, daha önce sol cesur muhafızlar büyük generali unvanı taşıyan ve aynı zamanda An-si askeri valisi olan K'ü Çi-çan genel vali olarak atandı. Batı ülkelerine huzur geldi. İmparator bu krallıkları dolaşarak oralarda gelenekleri ve üretilen şeyleri araştırmaları için değişik yönlere adamlar yolladı. Yayınlanan bir fermanla Hü King-tsung arşiv görevlileriyle birlikte batı ülkelerinin haritalı bir kitabını hazırlamakla görevlendirildi.[84]

84 Bu eser günümüze kadar ulaşmamıştır. Hü King-tsung üçüncü hien-heng yılının (672) sekizinci ayında öldü.

Çang-yüan döneminde (674-675), Su-ki saraya bir gümüş p'o-lo[85] ve asil atlar sundu. Üçüncü t'ien-şu yılında (692) Kral Yen-yu saraya saygılarını sunmaya geldi.

85 Bu p'o-lo'nun nasıl bir şey olduğunu tespit edemedim. Nan-çao Kral-lığı'nda bir şeref nişanesi olan altın polo ile özdeşleştirilebileceği kanaatindeyim. 766'da Ta-li-fu'da dikilen kitabeyle ilgili notların sonunda bu polodan bahseden *Kin şe tsui pien* (CLX, s. 17 r°) bazı yazarlara istinaden bunun kaplan derisi olduğunu belirtmektedir. Ancak aynı kaynak bu görüşü reddederek, (bize göre daha makul) bir başka açıklama getirmektedir ki, buna göre polo Batı ülkelerindeki ahalinin dokumada kullanılan lifler elde ettikleri bir tür ağaçtır. (Polo ağacı Magadha'yla ilgili notta zikredilmektedir, *T'ang-şu,* CCXXI, s. 11 v°) Daha ileride bir yerde, Soğdiyana'yla ilgili notlardan birinde, burada geçen po-lo'ya benzer bir altın p'o-lo'dan söz edilmekte olduğunu görüyoruz. [s. **310'daki ek ve düzeltme:** Altın p'o-lo T'ang-şu'da da (CCXVI, a, s. 2 v°) geçmektedir: Üçüncü hien-k'ing yılında (658) Tibetliler Çin sarayına bir altın p'o-lo sundular. Bus-hell, bunun altın bir basket olduğu belirtmektedir ki, bana pek de makul görünmedi.]

Vaktiyle, i-fun döneminde (676-678) T'u-po (Tibetliler) Yen-k'i (Karaşar) ve (şehrin) batı kesimine saldırmışlar; (Çin), Dört Garnizon'u bütünüyle kaybetmişti.[86] Birinci ç'ang-şu yılında (692) Wu-wei bölgesi genel valisi Wang Hiao-kie, T'u-po (Tibet-liler)i mağlup ederek Dört Garnizon topraklarını istirdat etti. Ansi askeri valiliği K'iu-tse'ye (Kuça) yerleştirildi ve otuz bin kişilik bir garnizon tesis edildi. Fakat aradaki kumlu çöl

yüzünden tecrit edildiği için ahali garnizonun iaşe ihtiyaçlarını karşılamada çok büyük sıkıntılar çekti. Garnizonun burada bırakılmasından vazgeçilmesiyle ilgili olarak sunulan tezkere ise İmparatoriçe Wu tarafından reddedildi.

86 Bu olay gerçekte 670 yılında vukû bulmuştur.

İyi yönetimleri ve başarılarından dolayı hem Çin'de, hem de barbarlar nezdinde yeniden atanan genel valiler şunlardır: T'ien Yang-ming, Kuo Yüan-çen, Çang Hiao-sung ve Tu Sien.[87] Yedinci k'ai-yüan yılında (719) Kral Pe Mo-pi öldü. Tahta oğlu Tu-tsa geçti ve Hiao-tsie (evlat sevgisini gözeten) lâkabını aldı. On sekizinci yıl (780) küçük kardeşi Hiao-i'yi (evlat sevgisi ve adalet sahibi) saraya saygılarını sunmak için gönderdi.

87 Daha ileride Kuo Yüan-çen'in biyografisinin tam çevirisini verdik.

Kuça'dan çıkıp altı yüz li'den biraz fazla gidilirse, küçük bir kumlu çöl geçildikten sonra, Po-lu-kia'ya (Yeke-arık) varılır. Küçük bir krallıktır. Ki-mo da denilir. Han döneminin Ku-mo Kral-lığı'dır. Toprakları doğudan batıya altı yüz, kuzeyden güneye üç yüz li'dir. Görenekleri ve kullandıkları yazı Kuça'dakinin aynısıdır, ama dilleri biraz farklıdır. Ülkede kaliteli yün kumaşlar üretilir. Batıya doğru üç yüz li daha gidilince, taşlık bir çöl geçilerek kuzey Ts'ung-ling vadilerinin yer aldığı Ling dağlarına ulaşılır. Orada nehirler doğuya doğru akar; hatta ilkbahar ve yaz aylarında bile dağlardaki boğazlar karla kaplıdır. Kuzeybatıya doğru beş yüz li gidildiğinde Sui-şe (Suyab = Çu nehri) şehrine varılır. Komşu krallıklara mensup barbar (Hu) tacirler orada karışık olarak yaşarlar. Sui-şe'nin (Tokmak) batısında düzinelerce şehir vardır. Bunların her birinin başında T'u-küe (Türk)lere bağlı reisler bulunur. Sui-şe nehri sahilindeki şehirden (Tokmak) Kie-çuang-na (Keş) Krallığı'na kadar, halk yün kumaştan elbiseler giyer, alınlarına kumaş bir şerit bağlarlar. Tokmak şehrinin batısına doğru dört yüz li gidilince Ch'ien-ch'üan'a (Min Bulak)[88] varılır. Uzunluğu iki yüz li'den fazladır. Güneyinde karlı dağlar vardır (İskender dağları). Diğer üç tarafı birbirine ulanıp giden vadilerle kaplıdır. Orada pek çok kaynak ve bulak vardır. Min Bulak denmesinin sebebi de budur. T'u-küe hakanı her yıl buraya yaylaya gelir. Küçük çan ve halkacıklarla süslü, insanlara alışık geyik sürüleri vardır. Batıya doğru yüz li daha gidilince Ta-lo-se (Talas) şehrine varılır. Orada da komşu krallıklardan gelen barbar (hu)

tacirler karışık olarak yaşarlar. Üç yüz ailenin yaşadığı küçük bir şehir vardır.[89] Bunlar, esasen T'u-küe (Türk)ler tarafından kaçırılan, buraya toplanan veya kendi istekleriyle sığınan Çin asıllı insanlardır. Hâlâ orada Çince konuşmaktadırlar. Güneybatıya doğru iki yüz li daha gidilince, Pe-şiu ç'eng (İsficab) şehrine varılır.

88 Arap coğrafyacılar (Sprenger, *Post- und Reiseruten des Orients,* s. 22; Barbier de Meynard, *Le livre des routes et des provinces par Ibn-Khor-dadbeh,* s. 165) İsficab ile Talas arasında bin kaynaklı bir bölgeden bahsetmektedirler; fakat bu, burada sözü edilen yer değildir, çünkü burada adı geçen Min Bulak, Talas ile Tokmak arasındadır.

89 T'ang-şu'nun metni aynen şöyle: "Orada üç yüz küçük şehir vardır"; ama bu bilgili Hsüan-tsang'ın (Julien çevirisi, I/14) *Si yü* ki'sinden alındığı için manayı ona göre düzelttim.

Burada toprak rutubetli, verimli ve münbittir. Güney yönünde elli li mesafede bin li genişliğinde Nu-ç'e-kien (Nuckes) şehri vardır. Toprak verimlidir ve ekip biçmeye müsaittir. Üzümü hayli boldur. İki yüz li daha uzakta Şe (Taşkent) Krallığı bulunur.

***

Su-le (Kaşgar)

T'ang-şu, CCXX1, a, s. 9 v°

Su-le (Kaşgar)'ın diğer bir adı K'ü-şa'dır. Çevresi beş bin li'dir. Başkente dokuz bin li'den daha uzak mesafededir. Ülkenin büyük bir kısmı kumlu çöl, pek az kısmı ekilebilir topraklarla kaplıdır. Halkı aldatmayı sever. Çocuk doğduğunda, onlar da (ebeveyni) düz bir şekil alması için çocuğun başını sıkarlar. Halk vücuduna dövme yaptırır; gözbebekleri yeşilimtraktır. Kralları P'ei lâkabını taşır. Kral, kendine A-mo-çi adını almıştır.[90] Kia-şe şehrinde yaşar. T'u-küe'ler çok güzel kızlarından birini ona gelin olarak ver-mişlerdir.[91] İki bin seçme askeri vardır. Halk, gök tanrıya kurban sunmayı gelenek haline getirmiştir.[92]

90 *Sui-şu*'ya göre (LXXXIII, s. 5 v°) kralın lâkabı A-mi-k'ü'dür. Yine aynı kaynağa göre onların (sadece kral mı, yoksa tüm Kaşgar halkı mı?) elleri ve ayakları altışar parmaklıydı ve altı parmaksız bir çocuk doğarsa onu tahta çıkarmazlardı.

91 *Kiu T'ang-şu'ya* göre (CXCVIII, s. 7 v°) bu evlilik çeng-kuan zamanında (627-649) gerçekleşmiştir.

92 Bu tapınma şekli Mazdeizmi anımsatmaktadır.

Dokuzuncu çeng-kuan yılında (635) (Kaşgar kralı) asil atlar sunmak için elçi gönderdi. Dört yıl sonra (639) (bu ülke) Çu-k'ü-po ve Kan-t'ang'la[93] aynı sırada kendi ürünlerini sundu. Bunun üzerine T'ai-tsung, Fang Hsüan-ling ve diğerlerine şöyle dedi: "Geçmişte imparatorluğu birleştiren ve dört bir yandaki barbarları mağlup edenler sadece Ts'in (hanedanından) (Şi-) Huang (ti) ve Han (hanedanından) İmparator Wu idi. Ben, elime üç kadem uzunluğunda bir kılıç alarak dört denizde sükuneti sağladım ve uzaktaki barbarlar birer birer itaat arzetmeye geldiler. Benim o krallardan hiçbir eksiğim yok. Ne var ki onlar iktidarlarının sonlarına doğru elde ettiklerini muhafaza edemediler. Siz, ey asil kişiler, sizler de bana karşılıklı destek vermeli ve beni felakete ve uçuruma götürecek cafcaflı sözlerden kaçınmalısınız."

93 Daha ileride görüleceği gibi, hakkında tam bilgi edinilemeyen bu krallık, Güney denizlerinde bulunmaktaydı. Batı ülkeleri krallıklarıyla herhangi bir ilişkisi yoktur.

İ-fung döneminde (676-678) T'u-po (Tibetliler) Kaşgar krallığını tarumar ettiler.

Altıncı k'ai-yüan yılında (728) imparator, ilk defa olarak ta-li-çeng K'iao Mung-sung'u hung-lu-şao-k'ing sıfatıyla prens An-ting'e Su-le (Kaşgar) kralı unvanı bahşeden bir yarlık götürmekle görevlendirdi.

On ikinci t'ien-pao yılında (753), Kaşgar yüksek hakimi P'ei Kuo-leang saraya saygı sunmaya geldi; ona çe-ç'ung-tu-wei unvanından başka mor bir hil'at ve altın balık şeklinde bir nişan verildi.[94]

94 Buraya Kaşgarya'da belli bir rol oynadığı anlaşılan Kung-yüe'lerle ilgili bazı metinler ilave edeceğim. T'ang dönemindeki bir güzergah Kung-yüe şehrinin İren-şabirgan tepelerinin güney eteklerinde yer aldığını tespit etmemize imkan tanımaktadır.

662'de A-şi-na Mi-şe Su Hai-çeng tarafından öldürüldükten sonra Şu-ni-şi ve Pa-sai-kanlar isyan ettiler. Su Hai-çeng ve Ki-wang-tsüe Kağan (A-şi-na Pu-çen), onları takip ederek, cezalandırdılar ve boy-sundurdular. Ordu geri döndü ve Su-le (Kaşgar) güneyine vasıl olduğunda, Kung-yüe kabilesi T'ang ordusuyla savaşması için T'u-po'yu (Tibetlileri) yine tahrik etti. Askeri bitkin vaziyette olan Su Hai-çeng savaşı göze alamadı; Tibetlilere ordunun iaşesini vererek bir barış anlaşması imzalayıp geri çekildi. O tarihten itibaren Hing-si-wang'a (A-şi-na Mi-şe'ye) haksızlık edildiğini düşünen bazı kabileler, infirak sevdasına kapıldılar. Sonra Ki-wang-tsüe (A-şi-na Pu-çen) öldü (666 veya 667).

Artık on kabilenin (on okların) bir reisleri yoktu. A-şi-na Tu-çi ve Li Çi-fu, geri kalan halkı toplayarak T’u-po’ya (Tibetlilere) itaat ettiler. (Ts’e *çi t’ung kien,* CCI, s. 1 v°).

665’de, üçüncü ayı takip eden fasıla döneminde Kaşgar ve Kung-yüe, Tibetlileri Yü-t’ien’e (Hotan) saldırmaya teşvik ettiler. Hotan Çin birliklerinden yardım aldı. *(T’ang-şu,* III, s. 4 v°)

Dördüncü hien-heng yılının (673) on ikinci ayında Kung-yüe kralıyla Su-le (Kaşgar) kralı, itaat arzetmek için Çin’e geldiler. Bu olaydan bahseden *Ts’e-çi t’ung kien* (CCII, s. 2 v°) şu açıklamayı yapmaktadır: “Hing-si-wang (A-şi-na Mi-şe) zamanında bazı Batı T’u-küe kabileleri (Çin’den) kopmuşlar; Kung-yüeler ve A-si-ki (beş Nu-şi-pi kabilesinin birincisinin reisi) isyan etmişlerdi. Su Ting-fang batıya doğru sefere çıktığında (657) A-si-ki’yi esir alarak geri döndü. Güneyde T’u-po (Tibetliler) ile ilişki kuran Kung-yüeler ise kuzeydeki Yen-mi-en kabilesini yardıma çağırdılar. Sonra kuvvetlerini birleştirerek Kaş-gar’a saldırıp zaptettiler. İmparator onları cezalandırması için hung-lu k’ing Siao Se-ye’yi bir orduyla gönderdi. Siao Se-ye henüz oraya gelmeden korkuya kapılan Kung-yüeler, Kaşgar’la birlikte saraya itaatlerini sunmaya geldiler. İmparator onları affederek tekrar ülkelerine yolladı.

Burada sözü edilen Yen-mienler, Ts’e-çi t’ung kien’e göre, To-i Gölü yakında yaşayan bir T’ie-le (Tölös) kabilesidir. Bu bilgi, bize, Yen-mi-enlerin Pei-şi (XCIX, s. 9 v°) ve Sui-şu’da (LXXXIV, s. 8 v°) zikredilen Yen-mie’ler olduğu hükmüne varmamıza imkan tanımaktadır. Bu iki tarih kitabı Tölös kabilelerini şu şekilde sıralamaktadır:

Bana göre kelimesini Pei-şi’de şeklinde yazılan şeklinde okumak ve şu şekilde çevirmek gerekir: “To-i Gölü’nün doğu ve batısında değişik Su-lu-kie kabileleri, üç Yen-mie kabilesi ve sekiz binden fazla nüfusu bulunan Ts’u-lung-hu halkı yaşıyordu.” Bir önceki paragrafta çevirisini verdiğimiz metin, Yen-mien veya Yen-mielerin Kung-yüelerin kuzeyinde bulunduklarını göstermektedir. Diğer yandan, toprakları 658 yılında Çin yönetimine bağlandığına göre bu halk beş Tu-lu kabilesinin komşusu olmalıydı. Ayrıca birçok kabile onun komşusu olduğuna göre To-i Gölü de önemli göllerdendi. Bu mülahazalar bana To-i Gölü’nü Balkaş Gölü’yle özdeşleştirme ve Yen-mienleri gölün doğusuna yerleştirme imkanı tanımaktadır. Bu konuda Hirth’le *(Nachworth,* s. 38) aynı fikirde değilim. [s. **311’deki ek ve düzeltme:** Kurakichi Shiratori (age., s. 131-133) T’ang dönemindeki Yen-mienleri Sui döneminin Yüe-pan [Yüe-ban] ları ile özdeşleştirmektedir, ama bu konuda ileri sürdüğü deliller bana inandırıcı gelmedi.]

76. sayfada daha önce verilen bir metinde, 682’de üç Yen-mien kabilesinin Issık Göl yakınlarında saldırıya geçtiğini ve Kung-yüe şehrini ele geçirmek isteyen Çinli general Wang Fang-i’nin A-şi-na K’ü-pu-çur’un saldırısına uğradığını görmüştük.

739’da ise Çinli general Kai Kia-yün, Taşkent ve Keş hakimlerinden başka Kaşgar hakimiyle birleşerek Fergana kralının da desteğiyle Türgişleri mağlup etti. Aynı yılın dokuzuncu ayında, “wu-wu günü, Çumukunlar, Şunişiler, Kung-yüeler ve vaktiyle Tu-k’i-şi (Türgiş)le-re bağlı olan diğer kabile reisleri halklarının başında imparatorluğa itaat arzetmeye geldiler *(Ts’e-çi t’ung kien,* CCXIV, s. 12 v°)”.

Çu-k’ü-po (Kargalık)

Çu-k’ü-po’ya[95] Çu-ku-p’an da denilir ki, Han döneminin Tse-ho[96] Krallığı’dır. Bu krallık, Si-ye, P’u-li, İ-nai ve To-jo[97] denilen dört halkın

topraklarını da sınırlarına dahil etmiştir. Yü-t’ien’in tastamam bin li batısında ve Ts’ung-ling’in 300 li kuzeyindedir. Batıda Ho-p’an-t’o (Taş-kurgan) ile sınırdaştır. Kuzeye doğru dokuz yüz li mesafede Su-le (Kaşgar) ile bitişir. Güneye doğru üçyüz li mesafede ise kadınlar krallığı bulunur.[98] İki bin seçme askeri vardır. Kral Budda’ya taparlar. Yazıları P’o-lo-menlerin (Brah-man=Hindular) kullandığı yazı ile aynıdır.

95 Çu-k’ü-po, Hsüan-tsang’ın Ço-k’ü-kia’sı (Julien tarafından Ço-ku-kia şeklinde yazılmaktadır) ve Sung Yün’ün Çu-k’ü-po’su ile özdeştir. Vivien de Saint-Martin, Çu-k’ü-kia’nın Yarkend’in eski ismi olduğunu belirtmektedir. Diğer yandan, Kaşgar’dan gelen Hsüan-tsang, Ço-k’ü-kia’dan önce Çita yani Yarkend nehrini geçmiştir. Dolayısıyla Ço-k’ü-kia veya Çu-k’ü-po’nun bu nehrin güneyinde bulunduğunu ve özellikle bugünkü Yarkend şehrinin güneyinde yer aldığını var saymak gerekir. Hsüan-tsang, Ço-k’ü-kia’yı Kaşgar’a 500, Hotan’a 800 li mesafeye yerleştirmektedir. T’ang-şu (XLIII, b, s. 14 v°) Hotan’dan Kaşgar’a uzanan güzergahı bize şu şekilde tarif etmektedir: “Yü-t’ien’den (Hotan’dan) sonra batıya doğru gidildiğinde, 50 li kadar ileride Wei geçidine varılır; daha batıda Pu-hai’-dan geçilir; kuzeybatıya doğruya gidilmek suretiyle İ-kuan nehri geçilir ve 620 li sonra Tsi-nan eyaleti de denilen Çe-çe-man şehrine ulaşılır. Kuzeydoğuya doğru ilerleyerek Acı kuyular ve Sarı Kanal üzerinden 320 gidildikten sonra eskiden Ki-fan hanı olan Çu-an-K’ü’ye (iki kanal) varılır. Yine kuzeydoğu yönünde ilerleyerek, Pan şehri geçildikten 60 li sonra Yen-tu şehrine vasıl olunur. 80 li daha kuzeyde Su-le (Kaşgar) Garnizonuna varılır.” Çu-k’ü-po veya Ço-k’ü-kia adının bu güzergahta geçmeyişi dikkat çekmektedir. Söz konusu uzaklıklar hesaba alınmadığında Çe-çe-man şehrinin Hsü-an-tsang’ın Ço-k’ü-kia’sına tekabül ettiği görülecektir. [s. **311’deki ek ve düzeltme:** Sung Yün’den yaptığım alıntı çevirisinde beni Çu-k’ü-po ile Ço-k’ü-kia’yı özdeşleştirmeye ve onu Kargalık’a yerleştirme iten sebepleri izah etmiştim. Elinizdeki bu çalışmada ise sık sık Çu-k’ü-po’nun diğer Çinli yazarların belirttikleri gibi Kökyar veya Kökçe-yar’la aynı olduğunu sık sık belirttim, ama Çu-k’ü-po’yu Kargalık’a yerleştiren M. A. Stein’in görüşü bana neticede daha makul görünüyor.]

96 *Ts’ien* Han-şu’nun (XCVI, a) “Si-ye kralına Tse-ho kralı denilir” demek suretiyle Tse-ho’yu yanlışlıkla Si-ye ile karıştırmaktadır.

97 Si-ye, P’u-li ve İ-nai krallıkları, Ts’ien Han-şu’da (XCVI, a) zikredilmektedir.

98 [s. **311’deki ek ve düzeltme:** Kadınlar krallığı muhtemelen Râjata-rangini’deki Strîrâjya’dır. (M. A. Stein’in bildirisi].

Kan-t’ang ülkesi denizlerin kuzeyindedir. Orada Kun-lunlar[99] oturur.

99 Bu cümle, daha yukarıda zikredilen Kan-t’ang tanımının açılımıdır. Batı ülkelerinin tasviriyle kesinlikle ilgisi yoktur.

Ho-p’an-t’o (Taş-Kurgan)

Ho-p’an-t’o’ya[100] Han-t’o ve hatta K’o-kuan-t’an, hatta ve hatta K’o-lo-t’o da denilir. Söz Su-le’den (Kaşgar) açılmışken, güneybatıya doğru yürünürse, Kien-mo Boğazı’na[101] ve Pu-jen dağlarına girilir ve tastamam altı yüz li sonra bu krallık gelir. (Ho-p’an-t’o), Kua’ya 4500 li uzaklıktadır ve Yarkend’in güneyinde Çu-k’ü-po’nun tam batısındadır. Güney tarafından Hsüan-tu (Asma geçit) dağlarına varılır; ülke, kuzeyde Kaşgar’la hemhuduttur. Batısında Hu-mi (Wahan), kuzeybatısında P’an-han (Fergana?) Krallığı bulunur. Yönetim merkezi Ts’ung-ling’in ortasındadır. Payitahtı T’u-to (Çita) nehrine[102] nazırdır. Bin seçme askeri vardır.

100 Ho-p’an-to (Hsüan-tsang’ın K’i-p’an-t’o’su) Vivien de Saint-Martin tarafından Yarkend’in büyük kollarından birinin üzerinde bulunan ve Kırgızlarca Taş-kurgan denilen Karçu şehriyle özdeşleştirilmektedir. Taş-kurgan bölgesi Tacikçede Sarikol veya Sir-i-kol yahut daha çok Sir-i-kuh olarak adlandırılmaktadır. Bunu Sir-i-kul veya Viktorya Gö-lü’yle karıştırmamak gerekir. Amu-derya’nın doğduğu bu göl, Wood tarafından tasvir edilmiştir. *(Journey to the sources of the Oxus,* s. 232 vd.) [s. **311’deki ek ve düzeltme:** M.A. Stein, bana Karçu’nun bulunduğu yer hakkında hiçbir şey işitmediğini bildirdi; Yule (Wood’un Oxus’un kaynaklarıyla ilgili kitabına yazdığı girişte, s. LV) bu kelimenin coğrafi değeri üzerinde şüphesi bulunduğunu ve onun Çinli cizvit kartografların Kandjut veya Hunza bölgesini göstermek istedikleri Keçut’un yanlış bir uyarlaması olarak gördüğünü belirtmiş-ti.//Sarikol bu yerin kullanılan tek adıdır.]

101 [s. **311’deki ek ve düzeltme:** Kien-mo Boğazı muhtemelen Gez Ge-çidi’dir. (M. A. Stein’in bildirisi)]

102 T’u-to yerine Hsüan-tsang’daki gibi Si-to okumak gerekir.

Kraliyet ailesi Kaşgar asıllıdır ve nesilden nesile iktidarı elinde bulundurur. Güneybatıda T’u-t’ung (başağrısı veren) dağları bulunur. Krallığı çevreleyen Ts’ung-ling’e halk arasında Ki-i (tehlikeli) dağlar da denilir. Bu ülkenin insanları güçlü ve zorludur; dış görünümleri ve dilleri Yü-t’ien (Hotan) halkınınkiyle aynıdır. Kanunlarına göre birini öldüren veya eşkiyalık yapan kişi ölümle cezalandırılır. Diğer suçlar tazmin ettirilir. Vergiler kumaşla ödenir. Kral, altın bir divan üzerinde oturur.[103] Geç Wei’ler döneminde, t’ai-yen zamanında (435-439) (Ho-p’an-t’o) ilk defa Orta İm-paratorluk’la ilişki kurmuştur. Dokuzuncu çeng-kuan yılında (635) saygı sunmak için saraya bir elçi göndermiştir. K’ai-yüan döneminde (713-741) Çin bu krallığı mağlup ve pasifize etmiş, orada Ts’ung-ling[104] askeri garnizonunu kurmuştur ki, An-si[105] cephesi boyunca askeri yönden en iyi korunan nokta da budur.

[103] T’ang-şu’nun ifadesi anlaşılmadığı için Pien i tien’inkini tercih ettim.

[104] T’ang-şu’nun XLIII, b bölümünde (s. 15 v°) Kaşgar’ın 600 li güneybatısında eski Ki-p’an-t’o krallığı Ts’ung-ling askeri garnizonunun yer aldığı belirtilmektedir.

[105] An-si askeri valiliği bugünkü Kaşgarya’nın tamamını içine alıyordu.

***

Yü-t’ien (Hotan)

T’ang-şu, CCXX1, a, s. 10 r°

Yü-t’ien’e (Hotan) Kü-sa-tan-na (Kustana) veya Hoan-na yahut K’ü-tan da denilir. Kuzey barbarları (Ti’ler) ona Yü-tun, diğer Hu halkları Ho-tan derler. Başkente 9700 li, Kua ilçesine ise 4000 li’-den daha uzak mesafededir. Han döneminin beş krallığının yani Jung-lu, Yü-mi, Kü-le ve P’i-şan’ın[106] eski topraklarının tamamını sınırlarına ilhak etmiştir. Kralın oturduğu şehrin adı Si-şan (=batı dağlarındaki şehir)dir. Krallığın dört bin seçme askeri vardır. İçinden yeşim taşı çıkarılan bir nehir geçer. Halk geceleyin ay ışığının iyi vurduğu yerleri gözetleyerek oralardan yeşim taşı çıkarır. Kral tablolarla bezeli bir evde oturur. Halk becerikli, fakat mübalağacıdır. Gök tanrıya tapınır,[107] Budda’nın öğretilerini benimserler. Davranışları son derece saygılıdır ve birbirleriyle karşılaştıklarında diz çökmeyi ihmal etmezler. Bir parça ağaçla dişlerini fırçalarlar [misvak kullanırlar]. Yeşim taşından mühür yaparlar. Özel bir mektup aldıklarında[108] açmadan önce onu başlarının üstüne kaldırırlar. Han hanedanından İmparator Wu döneminden günümüze kadar, bu ülkenin kralları Orta İmparatorluk tarafından kendilerine tevdi edilen güven mektuplarını birbirlerine aktarırlar. Hotan halkı şarkı söylemeyi ve raksetmeyi sever. Örme ve dokumacılıkta maharetlidirler. Ülkenin batısında kirpi iriliğinde büyük farelerin yaşadığı kumlu bir çöl vardır.[109] Altın rengindedirler. Onlar gidip gelirken sıradan fareler onlara refakat eder. Eskiden Hotan’da dut ağacı ve ipek böceği yoktu. Komşu bir krallıktan istediler, fakat onlar reddettiler ve krallarının kendilerinden bir kızla evlenmesi şartını ileri sürdüler. Gelin bakmaya geldiklerinde ise “Bizde

ipek yok, ipek elbise dikebilmemiz için ipek böceği temin etmemiz lazım" dediler. Böylece uyarılan genç kız ipek böceklerini şapkasının astarının içine koydu; gümrük memurları üzerini aramaya cesaret edemediler. İşte o günden sonra Hotan halkının ipek böceği oldu. Prenses, bir kitabe diktirerek, ipek böceklerini öldürmemeyi ve kozaları ancak ipek böcekleri uçup gittikten sonra kaynar suya atmayı kural haline getirdi.

106 Toplam beş krallık olması için bu dört isme Yü-t'ien'in adını da ilave etmek gerekir.

107 Mazdeisttirler.

108 Çince metindeki ifadenin anlamı oldukça karmaşık. Bence "hal ahval sormak için için gönderilen mektup" demektir yani resmi mektubun aksine özel bir mektup aldıklarında demektir. Cümlenin anlamı şudur: Çin halkının yalnızca imparatordan gelen mektuba gösterdiği saygıyı Hotan halkı özel mektuplara karşı göstermektedir.

109 [s. **311'deki ek ve düzeltme:** Hotan civarında yaşayan fareler konusunda bkz. Hsüan-tsang, *Memoires,* II/233-234].

Kralın soy adı Wei-ç'i, zâti adı ise Wu-mi'dir. Esasen T'u-küe'lere bağlıydı, fakat altıncı çeng-kuan (632) yılında Çin sarayına hediyeler sunmak üzere bir elçi gönderdi. Üç yıl sonra ise (635),[110] imparatorluk muhafız alayına giren oğlunu yolladı.

110 Kiu T'ang-şu'da on üçüncü çeng-kuan (639) yılı.

A-şi-na Şo-öl, Kuça'yı fethettiğinde (640), Hotan kralı Fu-tu Sin çok korktu ve oğluyla üç yüz deve gönderdi. Çang-çi Si Wan-pei, A-şi-na Şo-öl'e şöyle dedi: "Şimdi Kuça'yı dize getirdik. Tüm Batı ülkeleri korku içinde. Sizden hafif süvariler alarak onlarla Hotan kralının başına boyunduruk geçirip başkente sunmayı düşünüyorum." A-şi-na Şo-öl onun isteğini kabul etti. Hotan'a gelen Si Wan-pei, T'angların tabiat üstü güçleri bulunduğunu ve prestji sahibi olduklarını anlatarak Göğün Oğlunun huzuruna gitmeye teşvik etti. Fu-tu Sin, heyetin peşinden gitti. Bu sırada Kao-tsung tahta çıktı (649); Fu-tu Sin'e sağ muhafızları büyük generali, oğlu Şe-hu (yabgu) Tien'e ise sağ cesur muhafızlar generali unvanı verdi. Ayrıca bir elbise, bir kemer, altı bin parça ipek ve bir prens ikametgahı verdi. Uzun aylar boyunca tuttuktan sonra onu tekrar ülkesine gönderdi. Fu-tu Sin, oğullarının ve kardeşlerinin imparatorluk muhafız alayına alınmaları talebinde bulundu.

Çang-yüan devri (674-675), (Hotan kralı Fu-tu Hiung), sayıları yetmişi bulan oğulları, kardeşleri ve yüksek rütbeli kişileri yanına alarak bizzat saraya bağlılığını sunmaya geldi. İmparator, T'u-po'yu (Tibetlileri) mağlup etmiş olduğu için onun topraklarını P'i-şa[111] hükumetine dönüştürerek, ülkeyi on vilayete tak-simledi ve Fu-tu Hiung'u hükumetin başına getirdi. Fu-tu Hi-ung'un ölmesi üzerine İmparatoriçe Wu tahta oğlu King'i geçirdi. K'ai-yüan döneminde (713-741) King, atlar, bir deve ve na[112] cinsinden bir hayvan hediye etti. King ölünce Çin sarayı Wei-ç'i Fu-çi-çan adlı birini tahta çıkararak yeni bir atamada bulundu.[113] O öldükten sonra ise Fu-tu Ta yerine geçti ve aynı zamanda onun hanımı Çe-çe'ye de bir beratla prenses unvanı verildi. Fu-tu Ta'nın ölümünden sonra Wei-ç'i Kui tahta geçti; hanımı Ma da prenses ilan edildi.[114] Kui öldükten sonra tahta Şeng geçti.[115] Çi-ti dönemi (756-757) başlarında, askerleriyle zor günlerinde[116] Çin'in yardımına koştu. Arkasından imparatorluk muhafız alayına girip kalmak istedi. Üçüncü k'ien-yüan yılı (760) sarayın sol kapısını gözetleyen muhafızların reisi unvanı alan kardeşi Şe-hu (yabgu) Yao t'ai-pu kadro dışı yüksek görevlisi olarak atandı ve krallığını geçici olarak yönetebilmek için aynı zamanda dört garnizona komutan ve komiser yardımcısı olarak görevlendirildi. Şeng için özel bir biyagrafi mevcuttur.[117] Yü-t'ien'in (Hotan) doğusuna üç yüz li mesafede Kien-to-li nehri,[118] yedi yüz li mesa-fede ise Tsing-tsü Krallığı vardır. Nehrin doğusunda kralı Ta-te-li şehrinde - ki Kiu-mi de denilir, - yaşayan Han-mi[119] Krallığı yeralmaktadır. Ta-te-li, eski Ning-mi şehridir. Bunların hepsi de küçük krallıklardır.[120]

111 Vaiçramana kelimesinin kısaltılmış çeviriyazımı. Bir rivayete göre tanrı Vaiçramana Hotan'a gelip yerleşmiştir. (Bkz. Hsüan-tsang, *Si yü ki*, Julien çev. II/224).

112 K'ang-hi'nin sözlüğü bu hayvan hakkında akla hayale sığmayan tarifler yapmaktadır. *Ts'e-ju yüan kui*, bu elçilik olayının beşinci k'ai-yüan yılında gerçekleştiğini kaydetmektedir.

113 Kiu T'ang-şu, on altıncı k'ai-yüan yılında (728) Wei-Ts'e-fu-çi'ye Hotan kralı unvanı verildiğini belirtmektedir.

114 [s. **311'deki ek ve düzeltme:** Burada Hotan krallarının tamamı verilmemişti. Tse-çi t'ung kien, (725 yılı sonu) şöyle der: Yü-t'ien (Ho-tan) kralı Wei ç'i T'iao gizlice Türklerle ve diğer Hu halklarıyla anlaşarak isyan etmeyi reddetti. An-si ikinci askeri valisi Tu Sien, ordusuyla gelerek onu esir etti ve arkasından ortadan kaldırdı. Sonra yerine başkasını kral tayin etti. - Ayrıca Wu-k'ung'dan

(789 yılı civarı) Hotan kralının adının Wei-ç'i Yao olduğunu öğreniyoruz ki, Şe-hu Yao ile aynı kişidir.]

115 Wei-ç'i Şeng biyografisinde *(T'ang-şu,* blm. CX) t'ien-pao döneminde (742-755) bu Hotan kralının imparatora çok değerli armağanlar sunduğunu, buna karşılık onun da saraydan bir prensesi ona eş olarak verdiği kaydedilmektedir. Kral, ülkesine döndükten sonra, An-si tsi-tu-şi'si Kao Sien-çi'ye Sa-pi-po-sien'e saldırıp mağlup etmesi konusunda yardım etti. Bu açıklama ancak 747 yılında Kao Sien-çi'nin Küçük Pu-lü'ye (daha ileride Pu-lü notuna bkz.) karşı düzenlediği seferle bağlantılı olabilir ve muhtemelen Sa-pi-po-sien Küçük Pu-lü'nun kralının adıydı. [s. **311'deki ek ve düzeltme:** Sa-pi-po-sien kesinlikle Küçük Pu-lü kralı değildir, çünkü 747'de kral olan kişinin adı Su-şi-li-çi idi.]

116 Wei-ç'i Şeng, 756'da krallığı kardeşi Yao'ya bıraktı ve 5000 süvariyle An Lu-şan'a karşı savaşan imparatora yardıma geldi ve ölünceye kadar Çin'de kaldı.

117 *Kiu T'ang-şu,* CXLIV, s. 6 v° ve *T'ang-şu,* CX, s. 7 r°.

118 Keria nehri. [s. **311'deki ek ve düzeltme:** Kien-to-li nehri Şıra nehri olabilir. (M. A. Stein'in bildirisi)]

119 Han-mi yerine Han döneminde Yü-mi veya Kiu-mi denilen ülkeyle aynı olduğu için Yü-mi okumak gerekir. Bu krallık Keria bölgesiyle özdeşleştirilmelidir. Bu özdeşleştirmeyi teyit eden Si yü şui tao ki (blm. II, s. 7 r°) bugünkü Keria şehrinin nehrinin batısında yar aldığını belirtmektedir. Halbuki T'ang-şu Yü-mi Krallığı'nın payitahtını nehrin sağ cenahına yerleştirmektedir. Fakat şehir yer de-ğiştirebileği cihetle bu o kadar da önemli sayılmaz. [s. **311'deki ek ve düzeltme:** M. A. Stein Han-mi ülkesinin Keria ile özdeşleştirile-meyeceği kanaatindedir.]

120 Hotan'la ilgili bilgi, imparatora sunulan yeşim taşları temin etmek amacıyla buraya gönderilen ve bunları zimmetine geçiren, fakat suçu ortaya çıkarılıp sürgünde ölüme mahkum edilen Çu Ju-yü adlı birinin hikayesiyle bitmektedir.

U-ç'a (Udyana)

T'ang-şu, CCXX1, a, s. 12 r°

U-ç'a Krallığı'na U-fu-na[121] ve hatta U-ç'ang da denir. Hindistan'ın tam güneyindedir.[122] 5000 li genişliğindedir. Doğu tarafından Pu-lü'ye (Gilgit vadisine)[123] altı yüz li mesafededir. Batı tarafından Ki-pin'e (Kapiça) dört yüz li uzaklıktadır. Burada dağlar ve vadiler birbirine ulanıp gider. Ülkede altın, demir, üzüm ve boyacılıkta kullanılan yü-kin *(curcuma)* bulunur. Pirinç yılda bir defa üretilir. Ülke halkı zayıf ve sahtekârdır. Büyücülükte oldukça ileridirler. Krallıkla ölüm cezası yoktur. Öldürülmeyi hakedenler dağların ötesine sürgün edilirler. Birinin suçu sabit değilse, bir içki içirilerek idrarının temiz olup olmayışına göre az veya çok bir ceza verilir. Ülkede

beş şehir vardır. Kral Şu, Mung-ye-li veya Mung-kie-li denilen bir şehirde oturur.[124] Kuzeydoğuda eski U-ç'ang (Udyana) topraklarını teşkil eden Ta-li-lo vadisi[125] bulunur.

121 U-fu-na yerine U-çang-na okumak gerekir. İ-tsing ve Hsüan-tsang değişik şekillerde yazmaktadırlar.

122 Bu cümle anlaşılmıyor. Çünkü Udyana Hindistan'ın kuzeyindedir.

123 Burada sözü edilen Pu-lü, Küçük Pu-lü'dür. Bu maddeyle ilgili nota bakınız.

124 [s. **311'deki ek ve düzeltme:** Mung-kie-li şehri Swât vadisinde bugünkü adı Manglaor olan Mangalapura'dır. A. Foucher'nin eski Gandara coğrafyasıyla ilgili notlara ilave edilen haritasına bkz.]

125 Bu vadinin Mung-kie-li şehrinin kuzeydoğusunda bulunuyor olması, onu Yukarı Swât vadisiyle özdeşleştirme imkanı tanımaktadır. Hsüan-tsang (Si *yü ki,* Julien çev., I/133) şöyle der: "250-260 li gittikten sonra Mung-kie-li (Mungali) şehrinin kuzeybatısında büyük bir dağın boğazlarına girdi ve Su-p'o-fa-su-tu (Çubhavas-tu=Swâ't) nehrine dökülen O-po-lo-lo (Apalala) ejdarhası kaynağına vardı." [s. **311'deki ek ve düzeltme:** Bu not yanlıştır. Ta-li-lo vadisi (Fa-hien'in T'o-li dediği yer) Cunningham tarafından *(Ancient geography ojIndia,* s. 82) Dardistan'da İndus'un sağ sahilindeki Dâ-rel kazasıyla özdeşleştirilmiştir.]

On altıncı çeng-kuan yılı (642), ülke kralı Ta-mo-in-t'o-ho-se, kâfur esansı sunmak için bir elçi gönderdi. Kendisine imparatorluk mührüyle mühürlenmiş bir mektup gönderilerek cömertçe ödüllendirildi.

U-ç'ang (Udyiana)ın doğu sınırları[126] Araplar (Ta-şi) ile sınırdaştı. K'ai-yüan döneminde (713-741) Araplar defalarca davaları için U-ç'ang'ı kazanmaya çalıştılar, fakat gerek bu ülkenin kralı ve gerekse Ku-tu (Huttal) ve Kiu-wei (Yassin) onların tebaası olmayı reddettiler. Hsüan-tsung elçilerine bir buyrukla onlara kral unvanı vermelerini emretti.[127]

126 Sınırım metni düzelterek "batı sınırları boyunca hemhuduttular" şeklinde okumak gerekir.

127 Olayın tam tarihini *Ts'e-çi t'ung kien* (CCXII, s. 4 r°) vermektedir: "Sekizinci k'ai-yüan yılı (720) yazında, dördüncü ayın ping-wu günü, imparator, U-ç'ang (Udyana), Ku-tu (Huttal) ve Kiu-wei (Yas-sin) krallarına nameler göndererek tebaalığına aldığını bildirdi. Bu üç krallığın üçü de Ta-şi'nin (Araplar) batısında bulunuyorlardı (? Bir önceki nota bkz.) Araplarsa onları davalarına kazanmak ve T'ang'a (Çin'e) karşı isyan bayrağı açmaya teşvik etmek istiyorlardı. Üç krallık da bu isteği reddetmiş, imparatorluk tarafından ödüllendirilmişlerdi.

Daha ileride Ku-tu (Huttal) hakkında bilgi verilecektir. Kiu-wei Krallığı konusunda ise T'ang-şu (CCXXI, b, s. 7 v°, Per-sia'yla ilgili notun sonunda) şu bilgileri vermektedir: "Kiu-wei'e Şang-mi de denir. Payitahtı A-şi-yü-şi-to şehrindedir. Pu-lü nehrinin kuzeyinde sarp karlı dağlar arasında bulunur. Ülke soğuktur. Beş çeşit tahıl, üzüm ve nar yetiştirilir. Halk kışı mağaralarda geçirir. Küçük Pu-

lü'nun Orta Krallığa casusluk yapması için ahali tarafından sürekli yardım edilmiştir." Aşağıda Küçük Pu-lü hakkında konulan not, burasını Gilgit'le özdeşleştirmemin sebeplerini izah edecektir. Şang-mi veya Kiu-wei Pu-lü nehrinin kuzeyinde bulunduğu için Yassin bölgesi olmalıdır. Bu bilgiler Wu-k'ung'un güzergahının bazı noktalarını açıklığa kavuşturmamıza yardımcı olmaktadır: 751'de Çin'den ayrılan Wu-k'ung, 747'de Kao Sien-çi'nin (ileride Pu-lü'yle ilgili nota bkz.) takip ettiği Çin ordusunun güzergahı üzerinden Hu-mi yani Wahan'ı geçmiş, daha sonra Kiu-wei'e (T'ang-şu'daki Kiu-wei'le aynı) veya Yassin'e ulaşmış, arkasından Ho-lan ve Lan-so adlı bilinmeyen iki yerden geçerek kesinlikle Küçük Pu-lü veya Gilgit'in başkenti olan Ye-to veya Ye-ho Krallığı'na varmış; Gilgit'den de Udyana yani Swât vadisine geçmiştir.

Ki-pin (Kapiça)

T'ang-şu, CCXX1, a, s. 12 r° ve v°

Ki-pin (Kapiça[128]) Sui dönemindeki Ts'ao [Ch'ao] Krallı-ğı'dır.[129] Ts'ung-ling'in güneyinde yer alır. Başkente on iki bin li uzaklıktadır. Güney istikametinde Şe-wei (Çravasti)'den üç bin li mesafededir. Kral, Siu-sien şehrinde oturur ve daima Ta Yü-çi kurallarına bağlıdır. Ülke sıcak ve rutubetlidir. İnsanlar fil sırtında yolculuk ederler; Budda'ya inanırlar.

[128] Ki-pin'in Kapiça ile özdeşleştirilmesi konusunda bkz. s. 52, n. 1. -Ki-pin, Batı Türkleri kağanı T'ung şe-hu tarafından itaat altına alınmıştır. Her iki T'ang tarihinde de Kapiça konusunda bilgi bulunduğu, ama Gandahar'a hiç değinilmediği dikkat çekmektedir. Demek ki Gandahar siyasi açıdan Kapiça ile birleşmişti. Hsüan-tsang (Me-*moires,* I/104) Gandahar kraliyet ailesi sona erdiği için ülkenin Ka-piça'nın hakimiyetine girdiğini belirtmekte, ondan bir yıl sonra da Wu-k'ung (ayrı basım, s. 13) Kapiça'nın doğu başkentinin Ganda-har'da bulunduğunu kaydetmektedir. T'ang'lardan önceki dönemi anlatan Pei-şi (XCVII) ise Kapiça ve Gandahar için ayrı ayrı bilgiler vermektedir.

[129] Kiu T'ang-şu'nun baskısında yer almayan bu cümle kesinlikle yanlıştır. Sui dönemindeki Ts'ao [Ch'ao] Krallığı Ts'ung-ling'in kuze-yindeydi. Halbuki T'ang döneminin Ki-pin'i yani Kapiça, aynı dağların güneyindeydi. Bu hatanın sebebi şudur: Sui-şu'da Han dönemindeki Ki-pin Krallığı ile Ch'ao Krallığı'nın aynı olduğu yazılmaktadır. Bu iddia Pei-şi'de de vardır. Fakat bu sonuncusunda Ch'ao Krallığı'yla ilgili notun yanında Ki-pin Krallığı'na ait başka bir not yer almaktadır. Şu halde Tsung-ling'in kuzeyindeki Ch'ao Krallığı Han döneminin Ki-pin'i ile özdeş olsa dahi, Sui ve T'ang dönemindeki Ki-pin yani Kapiça ile ortak bir tarafı yoktur. Bir başka deyişle, Ki-pin ifadesi Han dönemi ile T'ang döneminde aynı şeyi ifade etmemektedir ve dolayısıyla T'ang-şu'nun Han dönemi Ki-pin'i için doğru olabilecek, ama kesinlikle T'ang dönemindeki Kipin için yanlış olan bir aynılığı Ki-pin ve Ch'ao Krallığı için kaydetmesi hatadır. Sui dönemindeki Ch'ao Krallığı Ts'ung-ling'in (burada Hindukuş) kuzeyinde bulunduğu için Ch'ao-kü-ç'a'yı Zabulis-tan (Gazne) olarak gösteren Marquart'ın görüşüne *(Eranshahr,* s. 285) katılmıyorum.

İkinci Wu-ti yılında (619), ülkenin kralı bir elçi göndererek mücevherlerle süslü bir kemer, bir altın kilit, kesme kristal, yıllanmış şarap ve hünnap

şeklinde cam eşyalar gönderdi. Çeng-ku-an (627-649) devrinde ise Kapiça asil atlar yolladı. T'ai-tsung bu münasebetle danışmanlarına şöyle dedi: "İktidara ilk geldiğim günlerde Göğün Oğlunun dört bir yandaki barbarları korkutmak ve itaat altına almak için askeri prestejini zirveye çıkartması gerektiği söylenmişti. Sadece Wei Çeng bana barış yollarına tevessül etmem ve Orta Çin'deki Hiaları yatıştarmam yolunda telkinde bulunarak şöyle demişti: 'Orta bölgedeki Hialar yatıştırılınca, uzak yörelerdeki insanlar bize tabi olacaklardır. Halbuki şimdi imparatorluk büyük bir sükunet içindedir ve dört bir yandaki barbarların reisleri bize hediyeler sunmaktadırlar. Bu, Wei Çeng'in gayretlerinin bir sonucudur.'" İmparator "gözüpek"[130] Ho-ç'u-lo-pa[131] ve diğerlerini bu krallığa önemli hediyeler götürmek ve ayrıca T'ien-çu'yu (Hindistan) cesaretlendirmekle görevlendirdi. Ç'u-lo-pa gelince Ki-pin kralı başını yere koyup doğuya dönerek iki defa selam verdi. Sonra elçilere T'ien-çu'ya (Hindistan) kadar refakat ve rehberlik etmeleri için insanlar gönderdi.

130 Çin sarayına verilen fahri unvan.

131 (s. **311-312'deki ek ve düzeltme:** Ho-ç'u-lo-pa, isminden de anlaşılacağı gibi, Çin sarayında bulunan ve imparator tarafından Hindistan'a dönüşte bir vazifeyle görevlendirilen bir yabancı olmalı. "Gözüpek" unvanı hep yabancı elçilere verilirdi. Nitekim aynı şeyi 726'da gelen Arap elçisi Süleyman'a ve 732'de sözde İran kralının temsilcisi olan ve Nesturi din adamı Ki-lie'ye refakat eden P'an-na-mi'ye verilen unvanda da görüyoruz.]

On altıncı yıl (642)[132] (Ki-pin) bir Ju-t'o faresi sundu. Farenin burnu uzun, kuyruğu kırmızıydı. Yılanları yutabiliyor; bir yılan soktuğu zaman yarayı kokluyor, sonra üzerine idrarını yaparak onu iyileştiriyordu. Ülke halkının anlattığına göre kralın büyük atasının adı Hing-ye idi ve bugünkü kral Ho-hi-çi'ye kadar iktidar on iki nesil boyunca elden ele geçmiştir.[133]

132 Daha yukarıda aynı 642 yılında bir Udyana elçisinin Çin sarayına geldiğini görmüştük. Büyük bir ihtimalle Udyana ve Kapiça elçileri aynı günlerde saraya gelmişlerdir ki, bu da söz konusu iki krallığın ileride, 745 yılında yaptıkları gibi bu tarihte siyasî olarak bir-leşmediklerini göstermektedir.

133 *Kiu* T'ang-şu'nun (CXCVIII, s. 10 r°) metni bu müşahedenin 642 yılında gönderilen elçilik heyetiyle ilgili olmadığını göstermektedir ki, üçüncü hien-k'ing yılında (658) Çinliler yaptıkları yoklama sonucunda Kral Ho-hi-çi'nin sülalenin on ikinci kralı olduğunu anlamışlardır.

Üçüncü hien-k'ing yılı (658) bölge Siu-sien hükumetine dönüştürüldü. Şen-lung dönemi (705-706) başlarında ülke kralına Siu-sien'in "onbir vilayet[134] askeri işler sorumlusu" ve "Siu-sien genel valisi" unvanları

verildi. Yedinci k’ai-yüan yılında (719) (Ki-pin) astronomiyle ilgili bir metin, sihir ve esrarengiz ilaç far-mülleri takdim etmek için bir elçi gönderdi. İmparator krala bir fermanla Ko-lo-ta-çe t’e-k’in (Arrohac prensi) unvanı verdi.[135] Daha sonra[136] yaşlı bulunan Wu-san t’e-k’in şa,[137] oğlu Fu-lin

[134] Burada sözü edilen onbir vilayet, Siu-sien Hükumeti ve ona bağlı on vilayetten oluşuyordu.

[135] Ko-lo-ta-çi adında, Arrohac (Zabulistan)’ı gösteren Ho-ta-lo-çi’nin yanlış bir çeviriyazımını buluyoruz. İleride Zabulistan’la ilgili kısımda görüleceği gibi, bu ülke 711 yılından sonra Kapiça’yı kendisine bağlamıştır. Dolayısıyla Çin imparatorunun Ki-pin kralına Ar-rohac prensi unvanını 719 yılında verdiğini belirtmek doğru olmaz. Bu durum, ileride Zabulistan’la ilgili kısımda kendisinden alıntı yaptığım *Ts’e-ju yüan kui* metni tarafından düzeltilmektedir.

[136] Kiu T’ang-şu’ya göre (CXCVIII, s. r °) 739’da.

[137] Bu kişinin 719’da (veya en fazla 720’de) Ki-pin kralı atanan Arro-hac prensi olduğu muhakkak. Adı Wu-san’dı ve ismine bitişen “te-gin” “prens” kelimesi Kapiça krallarını gösteren şah anlamındaydı. Marquart’ın *(Eranshahr,* s. 291) da işaret ettiği gibi Wu-san t’e-k’in şa Wu-k’ung’a göre, (s. 21) muhtemelen Gandahar manastırını kuran Türk hükümdarının oğlu T’e-k’in şa ile aynı kişiydi.

ki-p’o’nun yerine geçmesini talep etti. İmparator bu talebi kabul etti. Dördüncü t’ien-pao yılında (745) bir fermanla onun oğlu Pu-fu-çun’a Ki-pin (Kapiça) kralları ve U-ç’ang (Udyana) krallığı unvanlarını tevarüs etme hakkı verdi.[138] K’ien-yüan dönemi (758-759) başlarında Kapiça elçileri saraya bağlılıklarını bildirmek ve haraç sunmak üzere geldiler.

[138] Metin, Kapiça ve Udyana’nın tek bir yönetim altında birleştirildiğini ispat etmektedir.

***

K’ang (Soğdiyana)

T’ang-şu, CCXX1, b, s. 1 vd.

K’ang[139] ülkesine Sa-mo-kien (Semerkant) da denilir. Yüan Wei’ler zamanında Si-wan-kin deniliyordu. Güney tarafından Şi’ye (Keş) yüz elli li mesafededir. Kuzeybatı tarafında yüz li’den daha uzak bir mesafede Batı Ch’ao (İştikan), güneydoğuda yüz li mesafede Mi (Maymarg), kuzeyde elli

li mesafede Merkezi Ch'ao (Kabuzan) bulunur. Güneyinde Na-mi (Zarafşan) nehri akar. Otuz büyük şehri ve üç yüz köyü vardır.

139 Burada çevirisini verdiğimiz T'ang-şu notunda K'ang net bir şekilde Semerkant'la özdeşleştirilmiştir. Halbuki Si-wan-kin (Semer-kant) ve K'ang'a tamamıyla farklı iki paragraf ayıran Pei-şi (XCVII)'de aynı durum söz konusu değildir. Pei-şi (aynı yer) ve Sui-şu (LXXXIII) K'ang ülkesinden şu şekilde bahsetmektedir: "Kralının adı Şe-fu-pe (Sui-şu'ya göre Tai-şe-pe) dir. Zengin ve cömert bir insandır; halkının kalbini fethetmiştir. Hanımı T'u-küe hakanı Ta-tu'nun kızıdır. Payitahtı Sa-pao nehri sahilindeki A-lu-ti şehrindedir." Bu metinden bu mülahazalar çıkartılabilir: 1- Pei-şi ve Sui-şu K'ang kralının ilk defa ta-ye döneminde (605-616) Çin'le temasa geçtiğini, bilahare tüm ilişkilerini kopardığını kaydetmektedir. Muhtemelen Şe-fu-pe o sıralar ülkeyi yöneten bir prensin adıydı. O dönemde kızını bu prense veren Ta-tu Kağan da muhtemelen Ta-t'u Kağan'dan başkası değildir. Gerek A-lu-ti şehrini ve gerekse Sa-pao nehrini herhangi bir şeyle özdeşleştiremedim. Söyleyebileceğim tek şey, nehrin adının, T'ang hanedanı döneminde Hu barbarlarının gök tanrıya kurban sunma merasimlerini yönetmek için yapılan Sa-pao barkını anımsattığıdır. (Bkz. JA, Ç'ang-an metni, Janv.-Fev., 1897, s. 58; K'ang-hi sözlüğü). Burada Wei Tsie'nin Batı Barbarlarıyla İlgili Hatırası'ndan alınmış oldukça ilginç bir metni ekleyeceğim. Bu Wei Tsie hakkında hiçbir bilgi bulumadım. Aşağıda tercümesi verilen pasaj (bkz. Pien i tien, XLVII, K'ang-kü'yle ilgili bilgiler, s. 4 r°) Tu Yu'nun T'ung Tien'inde yer almaktadır. (Tu Yu bu ansiklopediyi 32 yaşındayken, Ta-li'nin ilk yılında (766) yazmaya başlamış, on yedinci çeng-yüan (801) yılında 67 yaşındayken tamamlamıştır): "Wei Tsie'nin Batı Barbarlarıyla ilgili hatırasında şöyle deniliyor: K'ang Krallığı ahalisi ticarete yatkındır. Bir çocuk beş yaşına geldiğinde, kitaplar okutulmaya başlanır. Kitapları anlamaya başladığında ticaret öğrenmesi için gönderilir. Ahalinin büyük çoğunluğu için para kazanmak harika bir şeydir. Halk musikiden hoşlanır. Altıncı ayın birinci gününü yıl başı olarak kabul ederler. (Muhtemelen burada Frawardin ayının birinci gününü yıl başı kabul eden Pers takvimine atıfta bulunulmaktadır). O gün gelince, kral ve bütün ahali yeni elbiseler giyerek, saç ve sakallarını keserler. Başkentin doğusunda yer alan bir ormanın girişinde yedi gün boyunca at üzerinde ok atarlar. Son gün, hedef olarak bir kağıt üzerine altın bir sikke koyup atış yaparlar. Hedefi vuran bir günlüğüne kral olur. Gök tanrıya tapar ve ona aşırı saygı gösterirler. Söylediklerine bakılırsa ilahi bir çocuk yedinci ay ölmüş ve vücudu (daha doğrusu kemikleri) kaybolmuştur. Tanrıya tapınmakla görevli insanlar, bu yedinci ay geldiğinde pleli şekle soktukları siyah elbiselerini giyerler. Ayakları çıplaktır ve göğüslerine vurarak, melametler okuyarak yürürler; kan ve göz yaşı yanaklarını yıkar. Kadınlı erkekli üç-beş yüz kişilik bir kalabalık, kutsal çocuğun cesedini aramak için etrafa dağılır. Bu seremoni yedinci gün sona erer. Başkentin dışında ayrı bir yerde yaşayan ve cenaze merasimi ile uğraşmakla görevli olan 200 aile vardır. Bunlar, kurdukları ayrı bir mekanda köpek yetiştirirler. Birisi öldüğünde cesedini getirerek burada köpeklere yedirirler. Arkasından tüm kemikleri toplayarak cenaze merasimiyle birlikte gömerler. Kemikleri herhangi bir tabut içine koymazlar. [s. **312'deki ek ve düzeltme:** Wei Tsie, VII. Yüzyıl başlarında Soğdiyana'da cesetleri köpeklere yedirme geleneğinin bulunduğundan söz etmektedir ki, Hero-dot'un kaydettiği üzere (I, § 140) bu gelenek eski İran'da da vardı: "Cesedi önce bir kuş veya köpek tarafından parçalanmayan bir Acemin bedenini toprağın kabul etmeyeceği iddia edilmektedir."

Prens ailesinin adı Wen'dir. Bu aile vaktiyle K'i-lien[140] dağlarının kuzeyinde Çao-wu[141] şehrinde yaşayan Yüe-çilerdendir. Yüe-çiler T'u-

küe'ler[142] tarafından mağlup edildikten sonra arkalarını Ts'ung-ling dağlarına vererek yavaş yavaş güneye çekildiler ve böylece bu bölgeyi ele geçirdiler.

140 K'i-lien dağları Çinliler tarafından oldukça farklı iki şekilde tanımlanmaktadır. Çağdaş yazarların büyük çoğunluğu K'i-lien'i Ha mi'nin kuzeyindeki Tanrı Dağları'nın bir kısmı olarak görmektedirler ki, Han döneminde yayınlanan *Hai kuo t'u* çi'nin III. Bölümündeki batı ülkeleri haritasında işaret edilen yerdir. Bence bu özdeşleştirmenin (ki ben de onu kabul etmekle yanılmıştım), Hun dilinde k'i-lien gök anlamına geldiği için K'i-lien şan'ın ancak T'ien-şan olabileceğini söyleyen Yen Şi-ku *(Ts'ien Han-şu,* blm. LV, s. 4 r°) şer-hindeki cümleden başka dayanağı yoktur. Fakat eski coğrafya kitapları K'i-lien'i tamamen başka bir yere yerleştirme imkanı tanımaktadır. Yorumcu Se-ma Çeng (Se-ma Ts'ien, blm. CX, s. 9 v°), eserlerden birinde K'i-lien'in Çang-ye (Kan-çu) ve Çu-çüan (Suçu) eyaletlerinde bulunduğunu belirten bir nottan söz etmektedir. Bu durumda K'i-lien, Su-çu ve Kan-çu'nun güneyindeki Nan-şan olmalıdır. Bu durum, Ta Yüe-çi'lerin esasen Tun-huang (Şa-çu yakınlarında) ve K'i-lien arasında yaşadıklarını belirten Se-ma Ts'ien'in (CXXIII, s. 2 v°) kaydıyla da teyit edilmektedir. Yorumcu Çang Şu-tsi, Yüe-çilerin Tun-huang'ın doğusu ve K'i-lien dağlarının batısında yaşadıklarını belirterek, bu dağların Kan-çu'nun güneybatısında yer aldığını kaydetmektedir.

141 Çao-wu, Han döneminde bir şehrin adıdır ki, Li Çao-lo'nun tarih-coğrafya sözlüğü onu Kan-su'nun eyaleti Kan-çu'nun kuzeybatısına yerleştirmektedir. [s. **312'deki ek ve düzeltme:** Çao-wu soy adını daha sonraları Soğdiyana'ya yerleşen prenslerin ikametgahı olan aynı isimli şehirden iştikak etme görüşü henüz şarkiyatçılar tarafından genel kabul görmüş değildir. Kurakichi Shiratori (age., s. 122-123) bu adla ilgili teklif edilen belli başlı var sayımları sıraladıktan sonra, buna bir yenisini ilave etmektedir (Çao-wu=Siyavuş, ap. Tomaschek, - Çub, ap. Radloff ve Marquart - Jabgu, ap. Hirth, Şâho (=Şah), ap. Shiratori.)]

142 Burada T'u-küe (Türk) kelimesini dar anlamıyla almamak gerekir. Aksine bu kelime, ("T'u-küe'" terimini 'Hiung-nu' yerine kullanan Sui-şu'nun (LXXXIII, s. 4 r°) paralel metninin de gösterdiği üzere) sonuçta Türklerin ataları olarak telakki edilebilecek olan Hunlar'ı göstermektedir. M. Ö. 140 yılları civarında Hunlar Ta Yüe-çileri mağlup etmişlerdi.

Bir ağacın dalları gibi serpilen prenslikler An (Buhara), Ch'ao (Kabuzan), Şe (Taşkent), Mi (Maymarg), Ho (Kuşanya), Hu-siun (Harezm), Mu-ti[143] ve Şi (Keş)dir. Bunlara halk arasında 'Dokuz Aile' derler.[144] Hepsi Çao-wu ailesinden inmedir. Toprak verimli ve tahıl üretimine uygundur. Bu ülkede harikulade güzel atlar yetiştirilir. Ülkenin büyük bir ordusu vardır. Bu değişik prensliklerde yaşayanlar şarabı severler. Yollarda şarkı söyleyip raksetmeye bayılırlar. Kral, altın ve değerli taşlarla süslü yuvarlak bir şapka giyer. Kadınlar saçlarını kuyruk yaparlar. Üzerine altın çiçekler diktikleri siyah bir başlık takarlar. Çocuk doğurduklarında yemesi için *kand* şekeri verirler ve büyüdüğünde tatlı dilli olsun ve kıymetli eşyalarını sanki eline

yapışmış gibi muhafaza etsin diye avucuna tutkal sürerler. Yazıları yataydır. Ticaretle uğraşır ve kazanmayı severler. Yirmi yaşına gelen erkekler komşu krallıklara, hayatlarını kazanabilecekleri her yere giderler. On ikinci ayı yılın başlangıcı kabul ederler. Gök tanrıya kurban sunarlar.[145] Son derece marifetli makinalar yaparlar. On ikinci ayda tambur çalar ve soğuk dansı yaparlar. Eğlence olsun diye birbirlerine su serperler.

143 Bu Mu-ti ülkesi Fa-ti Krallığı'nın bariz bir özdeşidir. Hsüan-tsang *(Memoires,* I/21) bu ülkeyi Buhara'nın 400 li batısına yerleştirir. Halbuki onun hayatını yazan şahıs, *(Vie,* s. 61) bu mesafeyi 100 li olarak tahmin etmektedir. Çincede bu şehre Batı An denir. Marqu-art (Die *Chronologie,* s. 62) onu Wardân veya Wardâna şehriyle özdeşleştirmektedir.

144 Soy adı Çao-wu olan bu dokuz prenslik, adları verilen sekiz tanesi ve bunların başkenti durumundaki Semerkant'dan müteşekkildir.

145 Bu ritüel Mazdeizme aittir; bkz. JA, Janv. Fev. 1897, s. 661. Bu kayıttan Semerkant'da Buddizm ve Mazdeizmin aynı sıralarda yaygın olduğu anlaşılmaktadır.

Sui döneminde kralları K'ü-mu-çi, Batı Türk kağanının kızıyla evlendi ve o günden itibaren de T'u-küe'lerin tebaası ol-du.[146] Onuncu Wu-ti yılında (627) ilk defa hediyeler sunmak üzere bir elçi gönderdiler.[147] Beşinci çeng-kuan yılında (631) imparatorun tebaası olmak istediler. T'ai-tsung şöyle dedi: "Yalnızca baş unvanlar kazanmak pahasına halkın nefretini kazanmak istemiyorum. Eğer K'ang ülkesi bizim tebaamız ise, zor anlarında ona yardım edeceğiz ve dertlerine ortak olacağız. Ordularımız on bin li mesafeye gidecekler. Buna nasıl gönlüm razı olabilir?" Böylece bu teklifi reddetti.

146 *Kiu T'ang-şu* (CXCVIII, s. 10 r°) şöyle diyor: "İmparator Yang döneminde (605-616) bu ülkenin kralı K'ü-şu-çi (K'ü-mu-çi yerine) Batı T'u-küe'lerinin kağanı Şe-hu'nun kızıyla evlendi ve böylece Batı T'u-küe'lerine boyun eğdi." Burada geçen Şe-hu Kağan T'ung Şe-hu Kağan'dan başkası değildir.

147 Kiu T'ang-şu'ya göre elçilik heyeti gönderen kral K'ü-şu-çi'dir.

K'ang halkı aslanlar hediye etmek üzere bir elçilik heyeti daha gönderdi.[148] Aradaki uzak mesafenin hediyeye daha bir değer kattığını düşünen imparator, arşiv müdürü Yü Şe-nan'a bu vesileyle edebi bir kompozisyon yazmasını emretti. O tarihten itibe-ren her yıl haraç getirdiler; imparatorun emriyle parka dikilecek olan altın ve gümüş şeftali ağaçları sundular.[149]

148 *Ts'e-juyüan kui'ye* göre 635'de (keza *Pien i tien,* XLVII).

149 *Ts'e-ju yüan kui'ye* göre 637'de (keza *Pien i tien,* XLVII). Aynı eser K'ang ülkesinin 639, 642, 643, 644 ve 647 yıllarında da elçiler gönderdiğini kaydetmektedir.

Yung-hui devrinde (650-655) Kao-ti (=Kao-tsung) bölgeyi K'ang-kü Hükumetine dönüştürdü ve ülkenin kralına Fu-hu-man unvanı verdi.[150]

150 Muhtemelen burada eski şekli Wahuman (bkz. Nöldeke, *Geschich-te,* s. 291, n. 2, Bahman adlı kişiyle ilgili madde) olan Pers ismi Bahman'dan bahsedilmektedir.

Wan-sui-t'ung-t'ien devrinde (696) kral büyük Tu-so-po-t'i şefi atandı.[151] O öldükten sonra oğlu Ni-nie-şi-şi yerine geçti. O da ölünce ülke halkı Tu-hun'a kral unvanı verdi.[152]

151 Tu-so-po-t'i'yi Kiu T'ang-şu Tu-p'o-po-t'i şeklinde yazmaktadır.

152 Tu-hun, Gurek'in (Bkz. Tabari, Zotenberg çev., IV/173) selefi olan Soğd kralı Tarkhon olsa gerektir.

K'ai-yüan dönemi (713-741) başlarında K'anglılar örme kumaşlar, saf kristal kadehler, agat şişeler, devekuşu yumurtaları, Yüe-no cüceleri[153] ve Hu-süan kadınları[154] sundular.

153 Yüe-no (ülke?)

154 Kiu-mi ülkesiyle ilgili bilgilerde geçen Çince ifadeden anlaşıldığı kadarıyla bu kadınlar muhtemelen dansözdü.

Ülke kralı Wu-le-kia (Gurek),[155] Ta-şi (Tazi:Araplar) ile ölümüne savaşmasına rağmen galip gelemeyince yardım istedi, ama Göğün Oğlu kabul etmedi. Uzun süre sonra oğlu Tu-ho'ya Ch'ao, diğer oğlu Mo-ç'o'ya[156] ise Mi (Maymarg) kralı unvanı bahşedil-mesi talebinde bulundu. Bir fermanla bu isteği yerine getirildi.[157] Wu-le-kia'nın (Gurek) ölümünden sonra imparator onun oğlu Tu-ho'ya "değişimi gözeten kral" unvanı ve karısı Katun'a da Kün-fu-jen[158] unvanı vermesi için bir elçi gönderdi.

155 Kiu T'ang-şu Wu-le şeklinde yazmaktadır ama Marquart'ın da *(Die Chronologie,* s. 36) tespit ettiği gibi Semerkant kralı Gurek'i anımsattığı için Wu-le-kia şeklindeki yazımı daha doğrudur.

156 Türkçe bir isim olmalı; Radloffun Kapagan Kağan'la özdeşleştirdiği Batı Türkleri kağanının adı da böyledir.

157 (s. **312'deki ek ve düzeltme:** K'ang kralının iki oğlundun biri Ch'ao, diğeri ise Mi kralı atandı. (Ts'e-fu yüan kui, blm. 999, s. 18 r°)]

158 *Ts'e-ju yüan kui* (keza *Pien i tien,* blm. XLVII) K'ang ülkesinin 717, 724, 726, 727, 740, 744, 750, 751, 755 ve 772 yıllarında elçi gönderdiklerini kaydetmektedir. 724 yılındaki elçi Wu-le (Gurek), 750 yılındaki elçi ise daha sonra onun yerine Semerkant tahtına çıkan oğlu Tu-ho tarafından gönderilmiştir; bu vesileyle gönderilen elçi Mo-ye-men adında yüksek rütbeli bir kişiydi.

An Krallığı'na Pu-ho (Buhara)[159] krallığı da denilir ki, Yüan Wei'ler zamanında Niu-mi ülkesi deniliyordu. Kuzeydoğuya doğru gidilince Doğu An (Kargan)a varılır; güneybatıya doğru gidi-lince Pe'ye[160] vasıl olunur. Bu iki şehir yüz li mesafede bulunuyordu. Batıda An Krallığı Wu-ho (Wak-ab=Sir-derya) nehri sahi-lindedir. Payitahtı, K'ang-kü'ye bağlı küçük bir bey olan Ki kralının eski toprağı A-lan-mi'dir.[161] Ülkede etrafı surla çevrili kırk büyük şehir ve binden fazla müstahkem yerleşim birimi vardır. Bu ülkede çu-kie birlikleri teşkil etmek için cesur ve güçlü kuvvetli erkekleri toplarlar. Çu-kie, Çincede "savaşçı" kelimesinin muadilidir. Wu-ti döneminde (618-626) bu ülke saraya bağlılığını sunmak için bir büyükelçi gönderdi. T'ai-tsung şu sözlerle büyükelçiyi cesaretlendirdi: "Batı T'u-küe'leri itaat altına alındı, artık ticaret kervanları yola koyulabilirler." Hu halkları (Soğdiyan-lar) bu habere çok sevindiler. Ülkenin kralı Ho-ling-kia, asil atlar da gönderdi. Bizzat kendisinin anlattığına göre ona kadar aynı ai-leden 22 prens gelip geçmiştir.

159 Buhara, Kül Tegin kitabesinde Bukarak şeklinde geçmektedir. (Bkz. Thomsen, Jnsc., s. 165, n. 64). Pei-şi (XCVII, s. 12 r°) bu beylik hakkında şunları yazmaktadır: "An Krallığı, Han dönemindeki Ansi krallığıdır. Kralın soy adı Çao-wu'dur ve K'ang kralıyla aynı kabiledendir. Lâkabı ise Şo-li'dir.

(Sui-şu, LXXXIII, s. 4 v° Şo-li-teng şeklinde yazmaktadır) K'ang kralının kızıyla evlenmiştir. Payitahtı Na-mi (Zarafşan) nehrinin güneyindedir." Şo-li veya Şo-li-teng muhtemelen An Krallığı'nın Çin sarayına elçi gönderdiği 609'da hüküm sürüyordu.

160 Pe, An (Buhara)'nın batısına yüz li mesafede binlerce aileden müteşekkil bir prenslikti. Bkz.

Pei-şi, XCVII, s. 12 r°.

161 Şehrin adı, Pei-şi'ye göre (XCVII, s. 12 v°) Mu prensliğinin kralı olan A-lan-mi'nin adını hatırlatmaktadır. Marquart'ın (age., s. 64) Amul (günümüzde Sir-derya'nın sol sahilinde, Buhara'nın güne-yendeki Çarcuy) ile özdeşleştirdiği Mu prensliği artık T'ang-şu'da zikredilmemektedir ki, muhtemelen o tarihten itibaren Buhara ve Amul (Çarcuy)un ana şehirlerini teşkil ettiği An prensliğine bağlanmıştı.

(s. **312'deki ek ve düzeltme:** A-lan-mi, Buhara'nın merkezi eski Aryâ-mitan (şimdiki Ramitan)dır. (Marquart'ın bildirisi)].

Doğu An’a Küçük Krallık[162] veya Ho-han (Hargan)[163] da denilir. Na-mi (Zarafşan) nehrinin kuzeyindedir. Doğu tarafından Ho’ya iki yüz li uzaklıktadır; güneybatı tarafından ise Büyük An (Buhara)’ya varmak için dört yüz li yol katetmek gerekir. Payitahtı Se-kin[164] de denilen Ho-han (Kargan) şehridir. Ülkede yirmi büyük şehir ve yüz müstahkem yerleşim birimi vardır.

162 Sui-şu (LXXXIII, s. 4 r°) K’ang’a bağlı prenslikler arasında An Kral-lığı’nı ve Küçük An Krallığı’nı zikretmektedir. Sonuncu Doğu An idi.

163 Marquart (age., s. 61-62), merkezi bugünkü Kermine’nin karşısında bulunan Hargan bölgesi ve diğer tarafta yani kuzeydeki Zaraf-şan’la bu şehri özdeşleştirmektedir

164 Metinde geçen Çince ifade hiç bir sözlükte bulunmuyor. Bu yüzden nazari olarak fonetik kurallarının gerektirdiği sesi verdim.

Hien-k’ing döneminde (656-660) A-lan,[165] An-si vilayetine dönüştürüldü ve ülke kralı Çao-wu Şa, oraya vali atandı. Se-kin,[166] Mu-lu vilayetine dönüştürüldü ve ülke kralı Çao-wu Pisi, vali olarak atandı.

165 A-lan veya A-lan-mi Büyük An’ın (Buhara) payitahtıdır.

166 Se-kin, Doğu An’ın payitahtıdır.

On dördüncü k’ai-yüan günü (726) An/Buhara kralı Tu-sa-po-t’i,[167] kardeşi A-si-lan (Arslan) ta-fu tan-fa-li’yi, saraya saygu sunmaya, atlar ve leoparlar takdim etmeye gönderdi. Sekiz yıl sonra[168] aynı ülke iki Acem katırı, bir Fu-lin (Suriye) malı müzeyyen halı, yü-kin[169] kokuları, kand şekeri[170] vs. hediye etti. Kralın hatunu iki büyük Ço-pi, bir müzeyyen halı hediye etti. Bunlar kendilerine tunikler, kemerler, deri giysiler, silahlar ve ayrıca hatun için paltolar, elbiseler, takılar ve parfümler verilmesini istiyorlardı.

167 Tu-sa-po-t’i, Marquart *(Eranshahr,* s. 309) bu ismin ilk iki öğesi olan Tu-sa’da, Taberi’nin M. S. 738/9 zikrettiği Buhara kralı Tuğşa-da adını bulmuştur. 719’da bu kral Tu-sa-po-t’i Çin sarayına mektup göndererek bir talepte bulunmuştu. Biz aynı yıl Semerkant kralı Gurek ve Kiu-mi (Karategin) kralı tarafından imparatora gönde rilen mektupların çevirisini verirken bu mektubun çevirisini de su-nacağız. Daha aşağıda Ts’e-fu yüan kui’nin notlarına bkz.

168 [s. **312’deki ek ve düzeltme:** “sonra” kelimesi tarihçinin yaptığı bir hatadır ve “sekiz yıl önce” olması gerekir.

169 Bretschneider (Klasik eserlerde geçen bitkiler, n° 408) yü kin hiang için kesin bir anlam vermiyor. Ona göre bu, diğer adı curcuma olan yü kin bitkisinden tamamıyla farklı bir bitkidir.

170 "Kand şekeri"nin çevirisi Couvreur tarafından (Çince-Fransızca sözlük, s. 537) verilmiştir, ama bu anlamı çekinceyle kabul ediyorum.

Doğu Ch'ao'nun dört ismi daha vardır: Şuay-tu-şa-na, Su-tui-şa-na (Satruşana)[171], Ki-pu-ta-na[172] ve Su-tu-şe-ni. Ülke Po-ssu dağlarının kuzeyindedir ve Han dönemindeki Öl-şi şehrinin top-raklarıdır.[173] Kuzeydoğu istikametinde iki yüz li mesafede Ku-çan-t'i (Hocent) bulunmaktadır. Kuzeye doğru gidilince Şe (Taş-kent)'e varılır; batıya doğru gidilince K'ang, kuzeydoğuya doğru gidilince Ning-yüan (Kokand)a vasıl olunur. Tum bu şehirler dört yüz li'den daha fazla mesafedeydi. Güney istikametinde T'u-ho-lo'ya (Toharistan) kadar beş yüz li mesafe vardır. Bu ülkede içinde büyük bir mağaranın bulunduğu Ye-ç'a şehri vardır.[174] Mağaranının girişi engellerle bekitilmişti. Bu mağaraya yılda iki defa kurban sunulur. İnsanlar yüzlerini mağaraya dönerek ayakta dikilirler. Daha sonra oradan bir duman çıkar ki, ona ilk dokunan kişi ölür.[175] Wu-ti döneminde (618-626) (Doğu Ch'ao bir büyükelçi gönderdi. Aynı sıralarda K'ang (Semerkant) da saraya bağlılık bildirmek için bir elçi gönderdi. Bu elçi şöyle dedi: "Ben, ülkemde cesur bir insan olarak tanınırım. Ts'in kralının[176] olağanüstü askerî nitelikleri olduğunu duydum. Onun sancağı altına girmek istiyorum." Kao-tsu buna çok sevindi.

171 Satruşana, Sutruşna ve Osruşna, Babür tarafından (Pavet de Courte-ille çev., I/16) Uratipa (bugünkü Ura-tübe) ile özdeşleştirilmektedir.

172 Tarihçimiz burada yanılmaktadır: Ki-pu-ta-na veya Kabuzan Si yü ki'de gösterildiği gibi, (Julien çev, I/17, 20) Sutruşana'dan farklıydı.

173 Öl-şi [Ör-şi] General Li Kuang-li tarafından M. Ö. 102'de kuşatılmıştır.

174 (s. **312'deki ek ve düzeltme:** Aynı tarih Yu yang tsa tsu'da (blm. IV s. 5 r°) bulunmaktadır: "Su-tu-şe-ni krallığında Ye-ç'a şehri vardır; vaktiyle bu şehirde bir ye-ç'a (yakşa) vardı; onun kaldığı mağara bugün dahi mevcuttur; bu mağara yakınında yaşayan insanlar beş yüz aileden fazladır. Oyuğun girişinde asma kilitle kilitli bir bekleme yeri vardır; her yıl burada iki defa kurban sunulur. İnsanlar mağara girişine yaklaşınca oradan bir duman çıkar ve ona ilk dokunan ölür; ölenin cesedi mağara girişinde bırakılır. Mağarının derinliği bilinmiyor."

175 Arap yazarlar, Çin tarihçininin hikayesinin aslını izah etmek için bir olay nakletmektedirler. Herbelot'un Doğu Kütüphanesinde şu satırlara rastlıyoruz: "Botom, Mâverâünnehir dağları ortasında sıkışıp kalmış çok küçük bir şehirdir... ; en ilginç olanı ise gündüzleri dumana, geceleri ateşe benzer buharların çıktığı bir deliğin bulunmasıdır. Bu buhar donduğunda nışadır yani amonyak tuzu oluşur. Bunu çok dikkatle ve hassasiyetle toplamak gerekir. Nitekim bunları toplayanlar kalın ve sağlam

giysiler giyerler ve acele etmezlerse hayatlarını kaybedebilirler. Bu duman ancak kapalı bir yerde tu-tulduğu zaman öldürücü olur.” Bkz. Geographie d’Aboulfeda, Re-inaud çev., II, 2, s. 213-214.

176 Ts’in kralı daha sonraki İmparator T’ai-tsung.

Batı Ch’ao (İştikan), Sui dönemindeki Ch’ao ülkesidir. Güney yönünde Şi (Keş) ve Po-lan’a komşudur. Ülkenin hayitahtı Şe-ti-leang şehridir.[177] Kuzeydoğuda, Yüe-yü-ti şehrinde, To-si[178] tanrılarına kurban sunma yeri vardır. Ülke halkı onlara tapar. Altından mamül bir aletin sol tarafında onun Han döneminde Göğün Oğlu tarafından verilen hediye olduğu yazılıdır. Wu-ti devrinde (618626) (Batı Ch’ao) bağlılığını sunmak için saraya (elçi) göndermiştir. Birinci t’ien-pao yılında (742), Ko-lo-pu-lo kralı ülkesinin ürünlerini sunmak için elçiler gönderdi; yayınlanan bir imparatorluk fermanıyla kendisine “erdemi koruyan kral” unvanı verildi. Bunun üzerine Göğün Oğluna dedesi ve müteveffa babasından kendisine gelinceye kadar tüm hanedanın Yüce Kağana hizmet ettiğini, asileri cezalandırma konusunda Göğün Oğluna yardım kampanyasına katılma emrini almak suretiyle T’ang’ın adamlarıyla birleşmeyi arzuladığını belirtti.

177 Şe-ti-leang yerine Şe-ti-hen’i teklif ediyor ve bu şehri İştikan’la öz-deşleştiriyorum. (Geog. D’Aboufeda, II, 2, s. 219).

178 *Sui-şu* (blm. LXXXIII, s. 6 v°; krş. *Pei-şi,* blm. XCVII, s. 13 r°) Ch’ao Krallığı hakkında şu bilgiyi vermektedir: “Ch’ao Krallı-ğı’nın payitahtı Na-mi (Zarafşan) nehrinin güneyine birkaç li me-safededir. Daha önceleri K’ang-kü topraklarının bir kısmını oluşturuyordu. Bu ülkenin kralı olmadığı için, K’ang kralı oğlu Wu-kien’i buraya kral tayin etti. Payitaht sahilden birkaç li uzaklıktadır. Binlerce seçkin askeri vardır. Bu krallıkta To-si tanrıları vardır. [s. **312’deki ek ve düzeltme:** To-si tanrıları hakkındaki metin oldukça muğlak. Burada bir tanrı yerine tanrılar ifadesini kullanmam, cümleyi “bu tanrılar arasında bir altın adam vardır”dan başka bir şekilde çeviremememden dolayıdır. Takip eden cümle konusunda bana yalnızca Sui-şu’nun metni makul görünüyor. Pei-şi’nin metni ise anlaşılamadığı için atılmalıdır.] Batı Denizi’nden hareketle doğuya doğru giderken yol üzerinde bulunan çeşitli krallıkların tamamı bu tanrılara taparlar. Bu tanrılar arasında bir tanesi altındandır. Altın p’o-losu on beş kadem genişliğindedir. Heykelin yüksekliği bu ölçüye göre ayarlanmıştır. Her gün bu tanrılara beş deve, on at ve yüz koyun kurban edilir. Bin kişi bu kurbanların etini yer, ama yine de bitiremezler. Altın p’o-lu için bkz. s. 119, n. 2. Hirth *(Fremde Einjlüsse in der chinesischen Kunst,* s. 33) To-si tanrıları konusunda, Vambery’ye dayandırarak Pal-las’ın enteresan bir gözlemini nakleder: “Es geschieht zur Besch-wichtigung des bösen Geistes, dass man, wie Pallas berichtet, an jedem Gezelt auf der östlichen Seite aussen eine Art Götzen ein-gesteckt findet, den sie Tös oder in der Mehrzahl Töstör nennen.” (Pallas’ın anlattığına göre, her çadırın doğu tarafının dışında tekil Tös veya çoğul olduğunda Töstör denilen putlar bulunurdu ve bunlar kötü ruhların teslim edilmesini sağlarlardı.” Bu yaklaşım, mantıklı görünmekle birlikte kesinlik ifade etmemektedir ve benim görüşüme göre To-si tanrıları meselesi halledilmiş sayılmaz. Sui-şu ve Pei-şi’nin verdikleri bilgi şu

şekilde devam etmektedir: Güneydoğu yönünde Ch'ao Krallığı K'ang Krallığı'ndan 100 li uzaktadır. Batı yönünde ise Ho (Kuşanya) Krallığı'na 115 li uzaklıktadır. Kao çu, doğu yönünde 6600 li mesafededir. Ta-ye devrinde (605-616) vergi ve ülkenin ürünlerini sunmak için elçiler göndermiştir." Bu bilgiyi okuyunca, Pei-şi'deki K'ang Krallığı'nın Si-wan-kin (Semerkant)dan farklı bir şey olduğu göz önünde tutulmalıdır. Bu da Ch'ao Krallığı'nın nasıl olup da aynı zamanda hem Zarafşan'ın güneyinde ve hem de K'ang Krallığı'nın 100 li batısında bulunduğunu açıklamaktadır. Bu durumda T'ang -şu'da belirtildiği gibi K'ang'ın Semerkant olması imkansızdır.

On birinci yılda (752) Doğu Ch'ao (Satruşana) kralı Şo A-hu, An (Buhara) kralıyla birlikte kara ridalı[179] Ta-şilere (Araplar) saldırmak istedi. Hsüan-tsung onları yatıştırdı ve izin vermedi.

179 Reinaud (Geog. D'Aboulfeda, II, 2, s. 186) "Abbasi hanedanı taraftarları hanedanın rengini temsilen siyah rida giydikleri için bu ad veriliyordu" demektedir.

Merkezi Ch'ao, Batı Ch'ao'nun (İştikan) doğusunda ve K'ang (Semerkant)ın kuzeyindedir.[180] Kralın payitahtı Kia-ti-çen şehrin-dedir. Ülke halkı iri gövdelidir; savaş ve vuruşmaya yeteneklidir.

180 Hsüan-tsang'ın Si yü ki'sindeki bir notta (Julien çevirisi, I/19, n. 3) Ki-pu-ta-na'nın Ch'ao Krallığı olduğu belirtilmektedir. Burası Merkezi Ch'ao olmalı. Zaten tıpkı Merkezi Ch'ao gibi Semerkant'ın kuzeyinde yer alması gereken Ki-pu-ta-na da Ebu'l-Feda'nın Kabu-zancekes'ine tekabul etmektedir.

Şe (Taşkent)'e Ço-çe (Çac) veya (Çaş) da denir. Han hanedanı dönemindeki Ta-yüan'ın kuzey kınırını oluşturuyordu. Başkente dokuz bin li uzaklıktadır. Kuzeydoğusunda Türkler, kuzeybatısında Po-la (ülkesi) vardır. Güney istikametinde 200 li mesafede Kü-çan-t'i (Hocent), beş yüz li güneybatıda K'ang (Semerkant) bulunur. Ülkenin çevresi 1000 li'den fazladır. Sağda (yani batı tarafında) Su-şe nehri yer alır.[181] Kralın soy adı Şe'dir;[182] payitahtı Ço-çe (Çac) şehridir. Burası eskiden K'ang-kü'ye bağlı küçük Yü-ni kralının başkentiydi. Güneybatısında Yo-şa (Sir-derya) nehri vardır. Bu nehir Orta Krallığın topraklarına girdiğinde Çen-çu veya Çe nehri adını alır. Güneydoğu tarafında türkuaz çıkartılan büyük dağlar yer almaktadır.[183] Ülke halkı son derece iyi savaşçıdır. Pek çok safkan atları vardır. Ta-ye dönemi başlarında (605-616) Suiler zamanında, Batı T'u-küe'leri onların kralını öldürerek ülkeyi tegin Fu-çe vasıtasıyla yönettiler.[184] Wu-ti (618-626) ve çeng-kuan (627-649) yıllarında, ülke halkı birçok defa ürünlerini (saraya) sundular. Üçüncü hien-k'ing (658)

yılında K'an-kie şehri Ta-yü-an[185] hükumet merkezi haline getirildi ve ülke kralına K'an t'u-t'un şe-şo-t'i yü-kü çao-mu[186] yönetici unvanı verildi. K'ai-yüan dönemi (713-741) başlarında, bu ülkenin önemli işler başaran prensi Mo-ho-tu t'u-t'un'a (Bagatur tudun) Şe (Taşkent) kralı unvanı verildi. Yirmi sekizinci yıl (740) "adaleti gözeten kral" nişanı verildi.[187] Bir sonraki yıl (741) Kral İ-nai tudun k'ü-li, imparatora şöyle dedi: "Şu anda T'u-küe'ler yüce kağana (Göğün Oğluna) tâbidirler. Diğer krallıklar için tehlike teşkil edenler sadece Ta-şi (Tazi=Araplar)dır. Onların cezalandırılmasını istiyorum." Göğün oğlu onun isteğine cevap vermedi. T'ien-pao dönemi (742755) başlarında kralın oğlu Na-kü kü-pi-şi'ye "değişikliği benimseyen kral" unvanı verildi ve demir bir nişan hediye edildi. Bir süre sonra (750) An-si (Kuça) valisi Kao Sien-çi, Şe kralını sadık bir tebaa olarak görevlerini ihmal etmekle suçlayarak cezalandırmak istedi. Kral,[188] Kao Sien-çi'ye itaat etti, o da onu k'ai-yüan kapısına kadar muhafızlar nezaretinde gönderdi. Orada imparatorun huzuruna çıkarılmak üzere tutuklandı ve imparatorluk sarayında infaz edildi. Bu olaydan sonra tüm Batı ülkeleri Çin'e karşı diş gı-cırtmaya başladı. Kralın oğlu yardım istemek üzere Ta-şi (Tazi)le-re kaçtı; Talas şehrine saldırdı ve Kao Sien-çi'nin ordusunu mağlup etti.[189] O günden itibaren Arapların hizmetine girdi, fakat pao-ing döneminde (762) bu ülke saraya bağlılığını sunmak ve tartuk götürmek üzere elçiler gönderdi.

181 Burada bir hata olmalı. Çünkü burada Su-şe (Suyab=Çu) değil, Taşkent'in batısından geçen Amu-derya bulunmaktadır.

182 Bu kelime "taş" anlamındadır. Bu aynı zamanda Şe Krallığı'nın da adıdır ki, Taşkent de "taş şehri" anlamındadır.

183 Bkz. Hirth, *Nachworte,* s. 81, n. 1.

184 Hirth (age., s. 107) **ÜJ** kelimesini Türkçe beg unvanı olarak kabul ederek, cümleyi ülkenin tegin ve beg (bey) unvanlı memurlar tarafından yönetildiği şeklinde tercüme etmektedir. Bütünüyle kabul edilebilir bir yorum, ama ben Pei-şi (XCVIII, s. 12 r°) ve Sui-şu'da (LXXXIII, s. 4 v°) şu notları bulduğum için bu görüşe katılmıyo rum: Sui-şu'da şöyle deniliyor: "Vaktiyle Şe (Taşkent) Krallığı'nın T'u-küe'lerle bir ihtilafı oldu: Şe-kui kağan, ordusuyla hareket ederek krallığı yerle bir etti ve tegin Tien-şe'ye naip olarak krallığı yönetmesini emretti... Beşinci ta-ye yılında (609) Tien-şe Çin sarayına bağlılığını bildirmek ve vergi sunmak için bir elçi gönderdi." Burada Tien-şe'nin bir şahıs ismi olduğu açık. Diğer yandan T'ang-şu'da geçen Fu-çe basit bir varyanttır. Bu metinde başka bir güçlük daha var. Batı T'u-küe'leriyle ilgili notlara binaen Şe-kui Kağan, Ho-sa-na Kağan 611 yılında Çin'e gittikten sonra tahta çıktığına göre, nasıl olur da Tien-çe onun tarafından Taşkent

Krallığı'nı yönetmekle görevlendirilir ve nasıl olur da 609'da Çin'e elçi gönderebilir? Eğer T'a-t'u'nun küçük oğlu Şe-kui Kağan'ın Ho-sa-na Çin sarayına sığınmadan önce dahi Batı T'u-küe'lerinin hakanı olma hakkına sahip olduğu göz önünde bulundurulursa, o zaman bu tezat ortadan kalkar ki, bu durumda 609'dan önce de Şe-kui Kağan'ın Batı Türklerinin bir kısmının meşrû hakanı olarak telakki edilmiş olması kuvvetle muhtemeldir.

185 Bu durum, Çinlilerin Hu-lu Kağan'ı yenmelerinden ve Batı Türk Hakanlığı'nın tamamını ilhak etmelerinden sonra Batı ülkelerinin teşkilatlanmasında uygulansa gerektir. Tse-çi t'ung kien'e göre bu organizasyon 659'da Kaşgarya ve Sir-derya'nın kuzeyindeki ülkeler, 660'da ise Sir-derya'nın güneyinde ülkeler için uygulanmıştır. 659 yılına ait metin şöyle: "Dördüncü hien-k'ing yılının dokuzuncu ayında, yayınlanan bir imparatorluk fermanıyla Şe (Taşkent), Mi (Maymarg), Şi (Keş), Büyük An (Buhara), Küçük An (Hargan), Ch'ao (Kabuzan), Pa-han-na (Fergana), İ-ta (Eftalitler), Su-le (Kaş-gar), Çu-kü-p'an (Yarkend'in güneyinde) vs.. krallıklarında 127 vilayet, ilçe ve kazalar kuruldu."

186 Bu prensin unvanında t'u-t'un yani tudun unvanını ve beş Tu-lu kabilesinden birinin adı olan Şe-şo-t'i ismini buluyoruz.

187 Taşkent kralı Bagatur tudun'un 739 yılında Türk hakanı Su-lu'nun oğlu T'u-ho-sien'e karşı Çinlilere verdiği destek konusunda bkz. s. 123. Tse-çi t'ung kien'e (CCXIV, s. 12 r°) göre T'u-ho-sien Sui-şe (Tokmak) şehrinde Kai Kia-yün'ün saldırısına uğramış, savaşmak için surlardan dışarı çıkmış, fakat yenilerek kaçmışsa da Ho-lo dağlarında yakalanmıştır. Çinliler, bu olayları müteakiben Taşkent kralının kendilerine yaptığı yardımı ödüllendirmek için 740 ylılında ona "adaleti gözeten kral" nişanı verdiler.

188 KaoSien-çi'ninbiyografisinden,t'ien-paodönemindeimparatorluk fermanıyla Taşkent kralı olan kişinin Kü-pi-şe olduğu anlaşılıyor. Dolayısıyla Çin'e gönderilen şu elçilik hayetlerinin de bu kral tara- fından gönderildiği kabul edilmelidir: İkinci t'ien-pao yılının (743) 12. ayında Taşkent'in prens-kralı K'ang (Semerkant) Krallığı'nın âyânlarından olan damadı K'ang-jen tien'i ülkesinin ürünlerini sunmak üzere elçi olarak gönderdi; dördüncü t'ien-pao yılının (745) yedinci ayında Taşkent'in prens-kralı, saygılarını ve vergi sunmak üzere saraya elçiler gönderdi; beşinci t'ien-pao yılının (746) üçüncü ayında Taşkent kralı saygılarını ve aynı zamanda on- beş at sunmak üzere elçiler gönderdi; Taşkent'in ikinci kralı İ-nai tudun K'ü (bu sayfada sözü edilen kişiyle aynı şahıs), ülkesinin ürünlerini sunmak üzere elçiler gönderdi; altıncı t'ien-pao yılının (747) beşinci ayında, Taşkent kralı atlar sunmak üzere elçiler gön- derdi; sekizinci t'ien-pao yılında (749) Taşkent kralının oğlu Yüan-an, saygılarını sunmak için saraya geldi. (Ts'e-fu yüan kui; keza Pi- en i tien, LIX, s. 6 ro, Ta-yüan üzerine notlar)

189 Bu olay 750 veya 751 yılında olmuştu. (Bkz. Kao Sien-çi biyografisi *(T'ang-şu,* CXXXV, s. 4 v° ve *Kiu T'ang-şu,* CIV, s. 2 r °). - *Tse-çi t'ung kien* (CCXVI, s. 7 v ° ve 8 r °, 751 yılının dördüncü ayında ve sekizinci aydan önce) şöyle diyor: "Kao Sien-çi Şe (Taşkent) kralını hapsettirince, Şe kralının oğlu Hu halklarına kaçtı ve Kao Sien-çi'nin iki yüzlü, aç gözlü ve zalim olduğunu söyleyerek serzenişte bulundu: Hu halkları ona çok kızdılar; arkasından birlikte Dört Garnizon'a saldırmak için Ta-şi (Tazi)leri gizlice çağırdılar. Bunu öğrenen Kao Sien-çi, otuz bin barbar ve Çinlinin başına geçerek Ta-şilere saldırdı; 700 li kadar uzağa gitti: Ta-lo-se (Talas) şehrine gelince Ta-şi (Araplar) ile karşılaştı. (Her iki ordu beş gün boyunca savaştı. Ko-lo-lu (Karluk) kabileleri isyan ettiler ve Arapların safına geçtiler. T'ang ordusu ön ve arka cepheden hücuma uğradı. Kao Sien-çi büyük bir bozgun yedi; ordusunun tamamı ya öldü ya da kayboldu. Yanında sadece bir kaç bin kişi kaldı. Yeu wei-wei tsiang-kün Li Se, Kao Sien-çi'ye kaçmasını öğütledi. Yol meşakkatli ve dardı. (Li Se-ye'nin biyografisine göre bu yol Çin ordusundan arta kalanların sığınmaya çalıştıkları

Pe-şi dağlarına gidiyordu); Pa-han-na (Fergana) askerlerinin çoğu önde bulunuyordu; insanlar ve hayvanlar yığın halinde yolu kapatıyordu (Tse-çi t'ung kien'e göre bu sırada Fergana Araplara karşı verilen savaşta Kao Sien-çi'nin yanında yer almıştı); Li Se-ye (ve adamları) hızla ileri fırlayıp büyük sopalarla vurarak kalabalığı dağıtmaya çalıştılar. İnsanlar ve atlar sopaların tesiriyle yere düşüyorlardı. Kao Sien-çi böylece geçmeyi başardı."

Sui-şe (Suy=Tokmak), Kuça'nın güneybatısına bin li mesafedeki Pu-ta[190] dağlarının eteklerindedir. Güneyde Orta Krallıkla hemhuduttur; kuzeyde Türgişler'in güney sınırına bitişiktir. Güneybatıya doğru gidilince, iki bin li'den sonra Ts'ung-ling dağlarına varılır. Güneye doğru akan nehirler denize ulaşmak için Orta Krallığın içinden geçip giderler; kuzeye doğru akanlar ise denize dökülmek için Hu'ların topraklarından geçerler.[191] Kuzeye doğru üç gün gidildikten sonra bir gölden geçilir. İlkbahar ve yaz aylarında sürekli kar yağar.[192] Pu-ta dağlarından itibaren kuzeye doğru bin li'den daha uzun bir mesafe gidilince Si-şe vadisine gelinir. Doğusunda Johai (Issık Göl) vardır. Soğuğa rağmen toprak donmaz. Batı tarafında Sui-şe (Tokmak) şehri bulunur. Yedinci t'ien-pao yılında[193] (748) Pei-t'ing (Guçen yakınında) valisi Wang Çeng-kien, Kuça'ya saldırarak Sui-şe bölgesini yakıp yıktı.[194] Bu vadi bin li uzunluğundadır; burada değişik kabilelere mensup binlerce T'u-küe askeri bulunur. Tarlada çalışanların tamamı zırhlıdır; bunlar köle yapmak için birbirlerini kaçırırlar. Batı tarafındaki bölge Ta-lo-se (Talas) şehrine bitişiktir. Taşkent, kendisinde bir garnizon bulundurabilmek için sürekli asker verir. O noktadan itibaren batı denizine vasıl olunur. Üçüncü aydan dokuzuncu aya kadar, genellikle yağmur yağmaz. Ahali tarlalarını kar sularıyla sular.

190 Pu-ta dağları, Tanrı Dağları'nın Bedel Geçidi'nin yer aldığı kısım olarak tanıdığımız Po-ta dağlarıyla aynı yer olmalı.

191 Türklerle Çinliler arasında sınır olan Bedel Geçidi, bir kısmı Çin'in kuzeyine, diğerleri Türk topraklarının güney kesimine akan nehir- lerin ayrım noktasındaydı. "Denize dökülmek için" ifadesi burada sadece mecazi anlamda verilmiştir ve ancak herhangi bir göl kaste- dilmiş olabilir.

192 Bu yüzdendir ki Tu Yu (keza *Pien i tien,* LIX, s. 9 r °, Ta-yüan üzerine notlar) bu göle "kar gölü" adını vermektedir.

193 [s. 312'deki ek ve düzeltme: Dördüncü t'ien-pao yılının (745) ye- dinci ayında, An (Buhara) kralı K'ü-ti-po (Kuteybe) saygısını iz- har etmek ve tartuk sunmak için elçi gönderdi; ona "adalete

dön- düren kral" unvanı verildi. (kui i wang) (Ts'e-fu yüan kui, blm. 965, s. 2 r*)].

194 Bkz. s. 45, n. 1 ve Tu Yu'nun T'ung tien'in *(Pien i tien,* LIX, s. 7 r °, Ta-yüan üzerine notlar) özet bilgileri.

Taşkent'in güneydoğusunda bin li'den daha fazla bir mesafede Pu-han toprakları başlar.[195] Dört tarafı dağlarla çevrilidir; toprağı münbittir ve bol miktarda at ve koyun yetiştirilir. Batı yönüne doğru bin mil gidilince Tu-li-şe-na'ya varılır.[196] Pu-han, doğu tarafında Şe-şe nehriyle hemhuduttur.[197] Bu nehir Ts'ung-ling dağlarının kuzey platolarından doğar. Bulanık renklidir ve kuzeybatıya doğru akar. Su ve bitki bulunmayan büyük bir çöle girilir. Takip edilmesi gereken yol, uzaktaki yüksek dağlara bakarak ve yol üzerinde terkedilmiş cesetleri izleyerek bulunur. Oradan itibaren beş yüz li mesafede K'ang (Semerkant) toprakları başlar.

195 Eğer Fergana özel bir notta Ning-yüan Krallığı adıyla ele alınmamış olsaydı, Pu-han Fergana'yla özdeşleştirilebilirdi; dahası, *Pei-şi* (XCVII, s. 12 v °) Fergana'nın Taşkent'in güneydoğusuna beş yüz, Su-tui-şa-na'nın (Sutruşana=Ura-tübe) doğusuna beş yüz li mesafede olduğunu kaydetmektedir. Burada ise aksine, Pu-han'la bu iki şehir arasındaki mesafe bin li olarak gösterilmektedir. Bu güçlüklere rağmen, Pu-han adının Fergana kelimesinin çevirimi yazımı olarak kabul edilmesi kanaatindeyim ve bu yüzden şehri Fergana'nın merkezine değilse bile, en azından bu toprakların en doğu kesimine yerleştiriyorum.

196 Tu-li-şe-na, Satruşana (Ura-tübe) adının yanlış bir kısaltması olmalı. Hsüan-tsang onu Su-tu-şe-na olarak yazmaktadır.

197 [s.313'deki ek ve düzeltme: Şe-şe nehri Şaş (Taşkent) nehri yani Sir-derya olmalı.]

Mi ülkesine Mi-mo veya Mi-mo-kia (Maymarg) da denilir.[198] Kuzeye doğru yüz li mesafede K'ang (Semerkant) bulunur. Kralın payitahtı Po-si-to şehridir. Kral, Yung-hui döneminde (650655) Araplar tarafından mağlup edilmiştir. Üçüncü hien-k'ing yılında (658) ülke Nan-mi eyaletine dahil edilmiş ve başında bulunan Prens Çao-wu K'ai-çuo'ya vali unvanı verilmiş; ülke, bu tarihten itibaren saraya saygı sunmayı ve haraç ödemeyi hiç aksatmamıştır. K'ai-yüan döneminde (713-741) değerli yüzükler, rakkaslar, hasırlar, aslanlar ve Hu-süan kadınları sundu. Sekizinci yıl (730), üst düzey bir memur olan Mo-ye-men[199] saraya bağlılık bildirmeye geldi. T'ien-pao dönemi (742-755) başlarında, ülkenin prensine "meşruiyeti gözeten kral", hatununa ise kiün-fu-jen unvanı verildi.

198 Abel Remusat, Mi'yi Maymarg ile özdeşleştirmektedir. Vivien de St. Martin ise, *(Memoires,* II/280) *Si yü* ki'nin (I/19, n. 2) bir metninde, Maymarg Semerkant'ın güneybatısında yer almasına rağmen Mi'nin aynı şehrin kuzeybatısına düştüğünü gösteren bir delil bulduğuna inandığı için bu görüşü reddetmektedir. Fakat bizzat bizim çevirdiğimiz metinde Mi topraklarının esasen Semerkant'ın yüz li güneyinde bulunduğu görülüyor; dolayısıyla bu prensliğin Arapların Maymarg'ı ile özdeşleştirilmesi gerekir.

199 Aynı adı taşıyan bir kişinin 750 yılında Semerkant sefiri olarak zikredilmesi oldukça enteresandır.

Ho ülkesine K'ü-şuang-ni-kia (Kuşanya)[200] ve bir de Kui-şu-ang-ni de denilir. K'ang-kü'ye bağlı küçük kral Fu-mo'nun şehrinin eski topraklarıdır. Şehrin solunda (doğusunda) içinde resimler bulunan birkaç katlı bir bina vardır. Binanın kuzey tarafında eski Çin imparatorlarının, doğu tarafında Türk prens ve hakanla-rıyla P'o-lo-menlerin (Brahmanlar), batı tarafında Po-ssu (Per-sia), Fu-lin (Suriye) vs. krallarının resimleri vardır.[201] Ülkenin prensi sabahleyin bu binaya tazimde bulunmaya gider, sonra istirahata çekilir. On beşinci çeng-kuan yılında (641) (bu krallık) saraya bağlılığını bildirmek için elçiler gönderdi. Yung-hui döneminde (650-655) kral, imparatora birini göndererek T'angların batı ülkelerine bir taharri ordusu göndereceğini öğrendiğini ve bu ordunun iaşesini nakletmek istediğini bildirdi. Daha sonra bu ülke toprakları Kui-çuang eyaletine dönüştürülerek, başındaki Prens Çao veya P'o-ta-ti'ye vali unvanı verildi. O da şükranlarını sunmak için saraya Po-ti-şi'yi gönderdi.

200 Semerkant ile Buhara'nın tam ortasında. Marquart'ın bu şehirle ilgili tespitlerine bkz. (Die *Chronologie,* s. 59-60).

201 Tu Yu'nun *T'ung tien'i* de benzeri bir müşahede nakletmektedir. T'ung tien ayrıca ülkenin bin seçkin askeri bulunduğunu ve kralın altın koçlarla müzeyyen bir taht üzerinde oturduğunu belirtmektedir. Bkz. *Pien i tien,* LXVIII.

Hu-siun ülkesine Ho-li-si-mi (Harezm) ve hatta Kuo-li de denilir. Wu-hu (Oxus) nehrinin kuzeyindedir. Güneydoğuya doğru altı yüz li gidilince Şu-ti'ye[202] varılır. Güneybatıda Po-ssu (Per-sia) ile, kuzeybatıda T'u-küe Ho-sa (Hazar Türkleri) ile sınırdaştır. Burası, K'ang-kü'ye bağlı küçük kralın yaşadığı Ao-kien şehrinin eski topraklarıdır. Ülke kralının payitahtı Ki-to-kü-ço şehridir. Bu halk, tüm Hu halkları arasında arabaya koşulan öküzleri olan tek halktır. Tacirler diğer krallıklara bu arabalarla giderler. İkinci t'ien-pao yılında (751) ülkenin prensi Şao-şe-fen, saraya bağlılığını bildirmek ve

kara tuz hediye etmek için bir elçi gönderdi. Pao-ing döneminde (762) saraya bağlılık bildirmek için tekrar elçiler geldi.

202 Şu-ti'yi bir yer adı olarak görüyorum, ama özdeşleştiremiyorum. [s. **313'deki ek ve düzeltme:** Şu-ti, Mu-ti ve Fa-ti isminin değişik bir yazılış şeklidir.]

Şi ülkesine aynı zamanda K'ü-şa (Keş)[203] ve Kie-şuang-na da denir. Tu-mo[204] nehrinin güneyindedir. K'ang-kü'ye bağlı Su-hie[205] prensliğinin eski topraklarıdır. Batı istikametinde 150 li mesafede Na-so-po (Nahşeb veya Nesef)[206] bulunur. Kuzey istikametinde iki yüz li mesafede Mi (Maymarg) ile sınırdaştır; güney yönünde dört yüz li mesafede ise T'u-ho-lo (Toharistan) bulunur. Orada Demirkapı[207] dağı bulunur. Sağda ve solda derin yarlar vardır. Buradaki kayalar demir rengindedir ve iki krallığı[208] birbirinden ayıran bir geçit durumundadır. Bu geçit demirlerle takviye edilmiş kapılarla bekitilmiştir. Keş'de her seremonide bin koyunun kurban edildiği bir tapınak vardır. Her savaşa gidişte, yola çıkmadan önce tapınma âyini düzenlenir. Krallığın surlarla çevrili beş yüz şehri vardır. Sui'ler döneminde ve ta-ye devrinde (605-616), ülkenin prensi Ti-ço, ilk defa Orta Krallık'la temasa geçmiştir. Krallığın çok güçlü olduğu biliniyordu.[209] Kie-şe (Keş) şehrini o kurmuştur. Topraklarının sadece bir tarafı binlerce li uzunluktaydı. On altıncı çeng-kuan yılında (642) ülkenin prensi Şa-şe-pi ülkesinin ürünlerinden sundu. Hien-k'ing döneminde (656-660) ülke K'ü-şa ilçesine dönüştürüldü ve Prens Çao-wu Şe-a-ho'ya vali unvanı verildi. On beşinci k'ai-yüan yılı (727) Prens Hu-pi-to, saraya rakkaseler ve benekli leoparlar gönderdi. Daha sonra pek çok kral öldü ve yerlerine yenileri tahta çıktı, ama tartuk göndermeye devam ettiler. T'ien-pao döneminde (742-755) bir imparatoruk fermanıyla Şi (Keş) adı Lai-wei Krallığı[210] şeklinde değiştirildi.

203 Keş veya Kaş, günümüzde Semerkant'ın doğusundaki Şehri-sebz'dir.

204 Karşı nehri.

205 Su-hie, Soğd kelimesinin çeviriyazımı gibi görünüyor. Bu varsayım ve T'ang-şu'nun eski Su-hie'yi Keş şehriyle özdeşleştirmesi Marqu-art'ın (age., s. 57) Keş'in bir zamanlar Soğdiyana'nın başkenti olarak görüldüğünu göstermek için kullandığı Arapça metinlerce teyit edilmektedir.

206 Nahşeb veya Nesef, bugünkü Karşı.

207 Keş'den dört günlük yolda, güneyde yer alan meşhur Demirkapı (Derbend) hakkında bkz. Hsüan-tsang (age., s. 61; *Si yü ki,* I/23; Vivien de St. Martin, II/284); Kül-tegin ve Bilge Kağan kitabeleri (Thomsen, age., s. 137, n. 6); Tomaschek, *Sogdiana,* s. 27 vd.

208 Soğdiyana ve Toharistan.

209 Hirth *(Nachworte,* s. 86) şöyle çevirmektedir: "Kendini kudretli ve Keş şehrinin kurucusu olarak nitelendirmektedir". Burada K'ang Krallığı'yla ilgili cümleyle *Pei-şi* (XCVII, s. 11 v°)deki cümle aynı gibi görünüyor: "Güçlü bir krallık olarak şöhret yapmıştı." Benzeri bir ifade Pei-şi'de Ju-janlar için kullanılmıştır.

210 21. K'ai-yüan yılının (739) dördüncü ayında, Fergana kralı Arslan tarkan, Keş kralı Se-kin-t'i ve Türgişlerin başbuğu Suo Se-kin, bunların tamamı saraya elçiler gönderdiler *(Ts'e-ju yüan kui,* blm. 971, s. 12 v°). 28. k'ai yüan yılının (740) üçüncü ayında, Su-lu'yu yendiğinden dolayı ödüllendirmek amacıyla Şo-kie'lerin kralı Se-kin-t'i "sıra dışı terfi ettirilmiş" unvanı verildi *(Ts'e-ju yüan kui,* blm. 964, s. 20 r°). Burada sözü edilen Se-kin-t'i'nin Keş kralından başka birisi olmadığı açıktır. O halde neden ondan Ço-kie'lerin kralı şeklinde söz edilmektedir? Bir sebep görünmüyor. Sadece 137. sayfada ço-kie kelimesi "savaşçılar" anlamında kullanılmıştır. [s. **312'deki ek ve düzeltme:** Buhara'daki Ço-kie hassa birliği yani savaşçılar denilen bir seçme birlik olduğunu görmüştük. Diğer yandan Hsüan-tsang *(Memoires,* I/19) Semerkant'ta gözüpek Ço-kie askerlerinin bulunduğunu kaydetmektedir. Ve nihayet Keş kralına Ço-kie'lerin kralı dendiğini görüyoruz. Ço-kie, Marquart'ın bana açıklama lutfunda bulunduğu gibi, Farsça "servus, famulus" anlamına gelen çâker kelimesinin çeviriyazımıdır ve Soğdiyanada münferiden "savaşçı" 'hassa askeri' anlamında kullanılıyordu. Ço-kiele-rin kralı Farsça Nahşeb "ispeh-bed"i unvanına tekabül etmektedir; Se-kin-t'i, Taberî'nin el-İskend dediği kişidir. (Marquart, Dei Chro-nologie, s. 63)]. Ayrıca Se-kin-t'i'nin Su-lu'yu yendiği de söylenemez; çünkü o ve Taşkent kralı Su-lu'nun oğlu T'u-ho-sien'i itaat altına almak için Çinlilere yardım etmişlerdi. 29. k'ai-yüan yılının (741) üçüncü ayında, Keş kralı Se-kin-t'i, devlet erkanından Pu-ti-mi-şe adlı birini saraya bağlılığını bildirmek, yılbaşını tebrik etmek ve ülkesinin mahsullerinden sunmak üzere gönderdi. *(Ts'e-ju yüan kui,* Pien i tien'de, blm. LXVIII).

Na-so-po'ya (Nahşeb veya Nesef) Küçük Şi de denilir, çünkü sonuçta Şi'ye (Keş) bağlıdır. Geçmişte T'u-ho-lo'ya (Toharistan) ait topraklar üzerindeydi. Doğu tarafında Ts'un-ling dağları sınır teşkil eder; batı yönünde Po-la-ssu (Persia) ile sınırdaştır. Güneyde ise karlı dağlar[211] yer alır.

211 Buradan itibaren notun son kısımları, büyük kısmı Hsüan-tsang'-da bulunan güzergahlardan oluşmaktadır. Bu güzergahların büyük bir kısmı, T'u-küe'lerin hakimiyet alanı içinde bulunan toprakları konu alan konumuzun dışındadır. Sadece şu kısmı alabiliriz: "(Sie-yü=Zabulistan)ın kuzeyinde beş yüz li mesafede, uzunluğu doğudan batıya iki bin, güneyden kuzeye bin li olan Fu-li-şe-sa-t'ang-na (Vardastana) bölgesi bulunur. Başındaki prens Türklerdendir. Payitahtı Hu-pi-na (Hupiyan) şehrindedir. Kuzeydoğusunda yaz aylarında dahi genellikle donmuş vaziyette bulunan

büyük karlı dağlar (Hindukuş) bulunur. Bu dağları aşmak için buzları kırmak gerekir. Bu dağların eteğinde toprakları üç bin li genişliğindeki An-ta-lo-fo (Andarab) ülkesi yer almaktadır. Kuzeybatıya doğru gidilirse bir dağlar zinciri geçilir ve tam dört yüz li sonra K'uo-si-to'ya (Host) vasıl olunur. Üç yüz li kuzeybatıda Huo (Kunduz) halkı yaşar. Bunların toprakları iki bin li büyüklü-ğündedir. Bu üç halk (Andarap, Host ve Kunduz sakinleri) eski T'u-ho-lo (Toharistan) topraklarında yaşarlar ve T'u-küe'lerin te-baasıdırlar. Başlarındaki prensler de Türklerdendir. Bunlar Der-bend'in güneyindeki çeşitli barbarları (jung) yönetirler. Bu halklar göçebedir ve sabit bir ikametgahları yoktur." Host şehri Türklerin Araplara karşı oluşturdukları savunma hatlarından biridir. "Host veya Hast, diyor Ebu'l-Feda (Reinaud çev., II, 2, s. 192) An-daraba ile Toharistan arasındadır. Belh'e tâbidir. Türklerin hü-kümdarı orada Kuteybe bin Müslim'e karşı direnmiştir."

Ning-yüan (Fergana)

Ning-yüan ülkesi esasen Pa-han-na (Fergana) idi ve P'o-han da denilirdi. Yüan Wei zamanında adı P'o-lo-na idi. Başkente sekiz binli mesafededir. Kral, Çen-çu (Amu-derya) nehrinin kuzeyindeki Si-kian (Ahsiket)[212] şehrinde yaşar. Ülkenin altı şehri ve yüz kasabası vardır. İnsanları genelde uzun ömürlüdür. Kraliyet ailesi, Wei'lerden (220-264) ve Tsin'lerden (265-419) bu yana kesintisiz iş başındadır. Her yılın ilk gününde kral ve mevkebi iki gruba ayrılır. Her biri birbiriyle dövüşen iki zırhlı kişiden birini tutar. Halk bunların dövüşüne taş ve tuğlarlarla iştirak eder. Bunlardan biri öl-düğünde, o yılın iyi veya kötü geçeceği konusunda kehanette bulunmak için çarpışma dururdu.

212 Si-kian, Ahsiket'in kısaltılmış çeviriyazımı olmalı. İdrisi (Jaubert, çev., II/210) şöyle der: "Fergana geniş bir bölgenin adıdır. Birçok kasabalardan başka, en büyüğü Ahsiket olan yedi şehri vardır. Ahsiket, Şaş (Sir-derya) sahilinde, bir vadidedir. Dağa bir buçuk mil uzaktadır. Nehrin kuzeyinde yer alır ve kalabalık bir mahallesi vardır... "

Çeng-kuan döneminde (627-649) Kral K'i-pi, Batı T'u-küe'le-rinden K'an mo-ho-tu (bagatur) tarafından öldürüldü. A-şi-na Şu-ni şehri ele geçirdi. Şu-ni'nin ölümünden sonra oğlu O-po-çi iktidarı ele aldı. K'i-pi'nin ağabeyi A-leao-ts'an, kral oldu ve Hu-men'i kendine payitaht yaptı. Halbuki O-po-çi'nin başkenti K'o-sai'ydı. Hien-k'ing dönemi (656-660) başlarında, O-po-çi, bağlılığını sunmak ve tartuk götürmek üzere saraya bir elçi gönderdi. Kao-tsung onu taltif etti. Üçüncü yıl (658) K'o-sai şehri Hiu-siun hükumetinin yönetim merkezi oldu ve A-leao-ts'an'a vali unvanı verildi. O günden itibaren her yıl ülke saraya bağlılığını bildirip, tartuk gönderdi.[213]

213 Bu kısımda 715 yılında vukû bulan ve *Tse-çi t'ung kien* (CCXI, s. 7 v°) de zikredilen şu olaylardan hiç bahsetmemektedir: "Daha önce kien-ç'a-yü-şi Çang Hiao-sung, K'uo çu'ya (şimdiki

Kan-su eyaletinde Si-ning yakınında) bir görevle gönderilmişti. Dönüşünde, çölün batısında yer alan ülkelerde yapılması gereken iyi ve kötü işlerin neler olduğu konusunda bir rapor sundu ve durumu incelemek üzere oraya gönderilmesini talep etti. İmparator onu tam salahiyetle hareket etme yetkisi verdi. Pa-han-na (Fergana), Wu-sunların eski ülkesidir ve uzun yıllardır Çin'e bağlıydı. T'u-po (Tibetliler) ve Ta-şi (Araplar) oraya A-leao-ta adında birini kral olarak atama ve Fergana'ya saldırma konusunda anlaştılar. Fergana kralının ordusu yenildiği için kral yardım istemek için An-si'ye (Kuça) kaçtı. Çang Hiao-sung, askeri vali Lü Hiu-ying'e şöyle der: "Eğer ona yardım vermezsek, artık batı ülkelerini kontrol altında tutma vasıtamız kalmaz." Böylece komşu barbar kabilelerden toplanmış on binden fazla askerin başına geçerek K'iu-tse'nin (Kuça) batısında binlerce mil ilerledi ve pek çok şehri itaat altına aldı. Aynı ay cebri bir yürüyüşle birleşik şehirlerin jl§ **4j**> yanında A-leao-ta'ya saldırdı. (Bu terim, ileride sözü edilecek olan birleşik üç şehir veya komşuya işaret etmektedir). Çang Hiao-sung bizzat zırh giyip ordusunun başına geçerek se saatinden (sabah 9-11 arası) yu saatine (öğleden sonra 5-7 arası) kadar saldırdı. Bu üç şehir halkını kılıçtan geçirdi, binden fazla insanı esir etti veya kellesini kesti. A-leao-ta birkaç süvariyle birlikte dağ geçitlerine kaçtı. Çang Hiao-sung diğer krallıklardaki ordulara bir çağrı gönderdi; batı ülkeleri onun ihtişamından titremeye başladı. Aralarında Ta-şi (Araplar), K'ang-kü (Semerkant), Ta-yüan (Taşkent) ve Ki-pin'in (Ka-piça) bulunduğu krallıkların tamamı itaat arzetmek için elçiler gönderdiler."

Hsüan-tsung yönetimi zamanında, 27. k'ai-yüan günü (739) Arslan tarkan, T'u-ho-sien'i[214] yenmesi için Çin'e yardım etti. Buna karşılık ona "değişikliği kabul eden kral" unvanı verildi.[215]

214 Türgiş kumandanı.

215 *Ts'e-ju yüan kui* (blm. 971, s. 12 v°, s. 15 r° ve s. 18 r°) Arslan tarkan'ın 739, 745 ve 751 yılında gönderdiği elçilerden bahsetmektedir. "Bu prensin unvanı 745 yılında şu şekilde idi: Ning-yüan Kral-lığı'ndan değişimi kabul eden kral, sıra dışı terfi ettirilen, gözüpek süvarilerin umumi reisi, Pa-han-na kralı Arslan tarkan."

Üçüncü t'ien-pao yılı (744) krallığın adı Ning-yüan olarak değiştirildi; imparator, ülkenin kralına anası tarafından ecdadının adı olan Tu soyadını verdi. Ayrıca imparatorluk ailesinden bir kıza prenses Ho-i yani "birlik ve adalet prensesi" adı verilerek krala gönderildi. On üçüncü yıl (754) Kral Çung-tsie, oğlu Sie-yü'yü bağlılık bildirmek üzere saraya gönderdi. Oğlu, Çin göreneklerini öğrenmek için muhafız alayında görev istedi. İsteği yerine getirildi ve sol askeri muhafızlar generali unvanı verildi. Canla başla T'ang'lara hizmet etti.

Büyük ve Küçük Pu-lü[216] (Baltistan ve Gilgit)

216 Nisbeten Baltistan ve Gilgit bölgelerine tekabul eden Büyük ve Küçük Pu-lü'nun Batı Türk Hakanlığı'nın bir kısmını teşkil etmedikleri anlaşılmaktadır. Buna rağmen, 747'de Kao Sien-çi'nin

düzenlediği askeri seferin Çin'in Batı ülkeleri üzerinde yeniden hakimiyet tesisi için bir vesile olması sebebiyle, bu iki ülkeyle ilgili bilgileri buraya koydum.

T'ang-şu, CCXX1, b, s. 4 r°

Büyük Pu-lü'ye (Baltistan) Pu-lu da denir. T'u-po'nun (Tibetliler) tam batısındadır ve Küçük Pu-lü'yle hemhuduttur. Batı tarafından Kuzey Hindistan'daki U-ç'ang (Udyana) topraklarıyla sınırdaştır. Yü-kin bitkileri yetiştirir. T'u-po'nun (Tibetliler'in) te-baasıdır. Wan-sui-t'ung-t'ien döneminden (696) k'ai-yüan dönemine (713-741) kadar bağlılığını bildirmek üzere Çin sarayına üç defa elçi göndermiş; bu yüzden bir fermanla ülkenin prensi Su-fu-şo-li-çe-li-ni'ye kral unvanı verilmiş; onun ölümü üzerine de yine bir fermanla tahta çıkma hakkı Su-lin-t'o-i-çe'ye (Surandra ditya?) tevdi edilmiş, o da ülkesinin mahsullerinden tartuk götürmek üzere iki defa üst düzey memurlar göndermiştir.

Küçük Pu-lü,[217] başkente dokuz bin li uzaklıktadır. Doğu istikametinde üç bin li gidip biraz güneye dönünce, T'u-po tsan-p'u (Tibet'in btsanpo'su)nun kampına varılır. Doğu tarafından sekiz yüz li[218] sonra U-ç'ang'a (Udyana) komşudur; üç yüz li güneydoğusu ise Büyük Pu-lü (Baltistan)dır. Yine güney tarafında beş li mesafede Ku-şe-mi (Kaşmir), kuzey tarafında beş yüz li mesafede Hu-mi (Wahan) ülkesinin So-le[219] şehri vardır. Kral, So-i nehri yakınlarındaki Sie-to şehrinde yaşar. Batıdaki dağlar arasında Kia-pu-lo adında büyük bir şehir vardır. K'ai-yüan dönemi (713-741) başlarında, Kral Mo-kin-mang saraya bağlılığını bildirmek için geldi. Hsüan-tsung, ona oğlu gibi davrandı ve ülkesini Sui-yüan askeri bölgesine dönüştürdü. T'u-po'ya (Tibetliler'e) çok yakın olan bu krallık, onlardan çok kötülük gördü. Tibetliler ona (krala) şöyle diyorlardı: "Bizim sizin krallığınızla bir alıp veremediğimiz yok, biz sadece Dört Garnizon'a saldırmak için sizin topraklarınızı kul-lanıyoruz."[220] Bir süre sonra Tibetliler onların dokuz şehrini ele geçirdiler; Mo-kin-mang yardım istedi. Guçen yakınlarındaki Pei-t'ing imparatorluk komiseri Çang Hiao-sung,[221] Su-le (Kaşgar) vali yardımcısı Çang Se-li'yi dört bin seçme askerle ve cebri bir yürüyüşle Mo-kin-mang'a yardıma gitmekle görevlendirdi. Mo-kin-mang, kendi ordusunu bu kuvvetlerle birleştirerek Tibetlilere ağır bir darbe

indirdi; binlerce kişiyi öldürerek dokuz şehri istirdat et-tiler.[222] Bir imparatorluk fermanıyla ona Küçük Pu-lü kralı unvanı verildi. O da başkumandan Ç'a-ço-na-se-mo-mo-şeng'i şükranlarını arzetmek üzere saraya gönderdi.[223]

217 Küçük Pu-lü, Gilgit bölgesine tekabül etse gerektir. En azından buradaki duruma göre elde ettiğimiz veriler bizi bu sonuca götürmektedir. Daima sınırdaş olduğu Baltistan'ın kuzeybatısında idi (bkz. bir önceki Büyük Pu-lü ile ilgili not). Güneyinde Wahan, kuzeyinde Kaşmir yer alıyordu ve en nihayet Udyana'nın doğusunda yer almış olmalıydı. Dolayısıyla bu ülkeyi Udyana'nın batısına yerleştiren metinde bir hata olduğunu var saymak gerekir.

218 "Batı tarafından" diye okumak gerekir. Bir önceki nota bkz.

219 Daha yukarıda Çinlilerin Hu-mi-to (Wahan) Krallığı'nın japonc şehrinde bir ilçe kurduklarını görmüştük. Bu şehrin burada söz konusu edilen şehir olduğu muhakkak.

220 Kuça, Kaşgar, Hotan, Karaşar (veya Tokmak).

221 *Tse-çi t'ung kien* (CCXII, s. 7 v°) bu olayların 722 yılında vukû bulduğunu kaydetmektedir. Pei-t'ing imparatorluk komiseri Çang Sung, Tibetlilerin Küçük Pu-lü'ye saldırdığını öğrenince şöyle der: "Po-lü T'ang'ların (yani Çin'in) batı kapısıdır; eğer Po-lü kaybedi-lirse, Batı ülkeleri tamamıyla Tibetlilerin olur."

222 *T'ung kien kang mu,* bu olayları k'ai-yüan'ın onuncu yılında göstermektedir.

223 Burada, bu kısımda hiç zikredilmeyen bir olayı hatırlatalım. *Tse-çi t'ung kien'e* göre (CCXIV, s. 8 v°) Tibetliler 737 yılında Çin'den yardım istemek zorunda kalan Pu-lü'ye saldırdılar. İmparator beyhude yere Tibetlilere düşmanlığı sona erdirmelerini emretti. Sonra Le-ang-çu'dan hareket eden Çin ordusu Ts'ing-hai'ın (Kuku-nor) batısında Tibetlilere ağır bir hezimet yaşattı.

Mo-kin-mang ölünce tahta oğlu Nan-ni geçti. Onun ölümü üzerine ise iktidar kardeşi Ma-lai-hi'ye kaldı. O da öldükten sonra Su-şe-li-çi tahta çıktı ve kendisine bir gelin gönderen Tibetlilerle gizlice anlaştı. Böylece yirmiden fazla kuzey krallığı Tibetlilerin tebaası oldu. Artık onlardan saraya vergi ve hediyeler gelmiyordu. An-si (Kuça) askeri valiliği Küçük Pu-lü'ye karşı üç sefer tertiple-diyse de altedemedi. Altıncı t'ien-pao yılında (747) askeri vali yardımcısı Kao Sien-çi saldırıya geçmesi konusunda bir imparatorluk buyruğu aldı. Sien-çi, General Si Yüan-k'ing'e on bin suvariyle hızlı bir şekilde önden giderek Su-şe-li-çi'yi görüp ona "Büyük Pu-lü'ye varmak için ülkeniz topraklarından geçmek istiyoruz" demesini tembihledi. Şehirde bulunan komutanlardan beş altısı kalpten Tibetlilere bağlıydı. Kao Sien-çi, Si Yüan-k'ing'e takip edilecek yol konusunda şöyle dedi: "Şüphesiz ki bu kumandanlar bizim askerlerimiz gelince dağlara kaçacaklardır. Bu yüzden bir imparatorluk fermanı yayınlayarak halkı

kendimize çekmek ve güven vermek için ipek ve kumaş hediye edin. Komutanlarla temas kurarak beni bekleyin.” Si Yüan-k’ing emredilenleri aynen yerine getirdi. Su-şe-li-çi karısını alarak kaçtı ve izi bulunamadı. Kao Si-en-çi gelince Tibet taraftarı olanları infaz etti. So-i nehri üzerindeki köprüyü yıktı. Aynı akşam çıkıp gelen Tibetliler, taraftarlarına yardım edemediler. Sien-çi, eğer kral geri dönerse ülkesine barış getireceği sözü verdi. Böylece Fu-lin (Suriye), Ta-şi (Araplar) ve değişik Hu halklarına ait yetmiş iki krallık korkuya kapılarak itaat arzettiler. Kao Sien-çi, Küçük Pu-lü kralını ve eşini esir alarak tekrar başkente döndü.[224] Bir imparatorluk fermanıyla krallığının adı Kui-jen olarak değiştirildi ve orada Kui-jen askeri bölgesi oluşturularak garnizon kurulması amacıyla bin kişi askere alındı. İmparator, Su-şe-li-çi’nin hayatını bağışlayarak sağ cesur muhafızlar generali unvanını verdi. Ayrıca mor bir elbise, bir altın kemer hediye edip, muhafızlar arasına gönderdi.

224 Çin’de hizmet veren Kore asıllı General Kao Sien-çi’nin biyografisi (Kiu *T’ang-şu,* CIV, s. 1 r° vd) bu olaylar hakkında bize enteresan bilgiler vermektedir: “K’ai-yüan dönemi (713-741) sonunda Kao Sien-çi Kuça askeri vali yardımcısı atanarak Dört Garnizon’un (Ka-raşar, Kuça, Kaşgar ve Hotan) ordusu ve süvari birliklerini yönetmekle görevlendirildi. Küçük Pu-lü Krallığı’nın kralı, kendisine bir gelin veren Tibetlilerin safına geçmiş, kuzeybatıdaki yirmiden fazla krallık da yine onların emrine girmişti. Artık Çin’e haraç ve hediye göndermiyorlardı. Bunun üzerine tsie-tu-şi T’ien Jen-wan, Kai Kia-yün ve keza Fu-meng Ling-ç’a, bu krallıklara birçok saldırılar düzenlemiş, fakat bir sonuç alamamışlardı. Hsüan-tsung, (Kao) Si-en-çi’ye özel olarak (a) tsie-tu-şi (garnizonlar kumandanı) sıfatıyla on bin süvari ve piyade ile cepheye gitmesini emretti. O dönemde piyadelerin kendilerine özel atları vardı. Kao Sien-çi, Kuça’dan hareket ederek on beş günlük bir yürüyüşten sonra Po-huan (Yeke-arık) şehrine vardı. On gün sonra da Yo-şi-te’ye (b) ulaştı. Yine on günlük bir yol daha giderek Kaşgar’a vardı. Yirmi gün sonra ise Ts’ung-ling (Taş-kurgan) askeri karakolundaydı. Tekrar yola çıkarak yirmi gün sonra Po-mi (Pamir) vadisine vasıl oldu. Son yirmi günlük bir yürüyüşün ardından esasen Beş Şe-ni (Şignan) krallığı olan T’o-le-man şehrine ulaştı. Kao Sien-çi burada ordusunu üç gruba ayırarak, Kaşgar askeri karakol komiseri Çao Ç’ung-pin’e (c) yanına üç bin süvari alıp Tibetlilerin Lien-yün kalesine gitmesini ve Pei-ku (kuzey boğazı) üzerinden girmesini emretti. Po-huan (Yeke-arık) askeri karakol komiseri Kia Ç’un-kuan’a Ç’e-fu-t’ang (Kızıl Budda salonu) yoluyla girmesini bildirdi. Kao Sien-çi ve imparatorluk komiseri Pien Ling-ç’eng ise Wahan Krallığı üzerinden şehre girdiler. Tibet kalesi Lien-yün’de yedinci ayın on üçüncü günü sabah 7-9 arasında buluşmayı kararlaştırdılar. Kalede bin asker vardı. Ayrıca kalenin on beş li güneyinde, dağlar sekiz dokuz bin askeri alabilecek kurganlar haline dönüştürülmüştü. Kalenin altında hayli büyük ve geçilmesi imkansız P’o-le nehri (d) akıyordu. Kao Sien-çi, nehre üç adet kurban sundu (e). Komutanlarına en iyi askerleri ve atları seçmelerini emretti. Her asker yanına üç günlük kuru erzak aldı. Sabahleyin nehir kenarında toplandılar. Nehri geçmek çok zor olacağı için subay ve askerler bunun akılsızca bir girişim olduğu kanaatindeydiler. Fakat nehrin öte yakasına geçildiğinde ne askerin bayrağı, ne de atların eyerleri ıslanmıştı. Tüm ordu karşı sahile geçip saf tutunca Kao Sien-çi, neşeli bir tarzda (Pien) Ling-ç’eng’e şöyle dedi: “Nehri geçerken öyle bir an geldi ki, eğer o sırada düşman saldırmış olsaydı, kesinlikle mağlup olurduk. Şimdi nehri geçtiğimize ve saflarımızı

düzelttiğimize göre, gökyüzü düşmanlarımızı bize teslim etmiş demektir!" Sonra hemen dağa çıktığı ç'en saatinden se saatine (f) kadar süren savaşı başlattı. Barbarlar büyük bir bozgun yediler ve gece bastırınca kaçıp gittiler. Si-en-çi onları takip ederek beş bin kişiyi öldürüp, bin esir aldı. Kalanları o tarafa bu tarafa dağıldılar. Binden fazla ata el koydu. Bol miktarda ganimet ve savaş malzemesi ele geçirdi. Hsüan-tsung, neler olup biteceğini bildirmesi için kahin Han Li-ping'i de Kao Sien-çi ile birlikte göndermişti (g). Fakat o korkarak daha ileri gitmedi; Pien Ling-ç'eng de korktu. Kao Sien-çi, bunun üzerine Ling-ç'eng ve diğerlerini üç bin bitkin, hasta ve nagiran adamla birlikte şehri (yani Lien-yün kalesini) korumak için bırakıp yoluna devam etti. Üç gün sonra T'an-kü dağlarına vardı. Burada oldukça sarp, kırk li'den daha derin uçurumlar vardı (h). Kao Sien-çi şöyle düşündü: "Eğer A-nu-yüe barbarları bizi hemen karşılamaya gelirlerse, bu, onların iyi niyetli olduklarını gösterir." Askerlerinin tepeden aşağı inmeye çekineceğinden korktuğu için, yirmi kadar süvariyi A-nu-yüe barbarları gibi giydirerek önden gönderdi ve onlara dağın tepesinde orduyu karşılamalarını emretti. Askerler T'an-kü dağına varınca gerçekten aşağı inmeyi reddederek "Kumandanımız bizi nereye göndermek niyetinde?" dediler. Homurdanmalar kesilince daha önce gönderilen yirmi kişi onları karşılayarak şöyle dediler (i): "A-nu-yüe barbarları iyi niyetliler ve sizi karşılamaya can atıyorlar. So-i nehri üzerindeki köprü tamamıyla yıkılmıştır." (j) Kao Sien-çi sevinirmiş gibi yaptı ve verdiği emir üzerine tüm askerler inişe geçtiler. So-i nehri eskiden "Cansız nehir (jo şui)" olarak bilinirdi (k). Bırakın otu bir yana, bir hardal tanesini, hatta bir tüyü veya kılı taşıyabilecek durumda değildi. [s.

313'deki ek ve düzeltme: Bu müşahede Megasthenes ve Ktesias'ın kaydını doğrulamaktadır. Bkz.

Fragments oj the Indika ojKtesias, par J. W. Mc Crindle (Ind. Anti-quary, nov. 1881, s. 313: Pliny, Hist. nat., XXXI, 2: "Ktesias, Hindistan'da hiçbir şeyin üzerinde yüzmediği, aksine her şeyin dibe battığı Side adında bir su havuzu olduğunu kaydetmektedir." - Trans-lation of the Indica of Arrian par J.W. Mc Crindle (ibid., March 1876, p. 88): "Megasthenes, for instance, tell us this wonderful story about an Indian river: - that the name of it is the Silas; that it flows from a fountain called after the river through the dominions of the Silaeans, who again are called after the river and the founta-in that the water of the river manifests this singular property, - that there is nothing which can swim or float in it, but everything sinks down to the bottom, so that there is nothing in the world so thing and unsubstantial as this water." Bkz. ayrıca *Indian Antiquary,* May 1877, s. 121 ve 130]. Dağdan indikten üç gün sonra A-nu-yüe barbarları (hu) onları karşılamaya geldiler. Ertesi gün A-nu-yüe şehrine vasıl oldular. Kao Sien-çi, aynı gün generalleri Si Yüan-k'ing ve Ho-lu Yu-jun'a önden giderek köprüleri ve yolları yapmalarını emretti. Bir gün sonra da ordusunu hareket ettirdi. Diğer yandan Si Yüan-k'ing'e bin süvariyle önden giderek Küçük Pu-lü kralına "Şehrinizde gözümüz yok, (l), köprülerinizi de tahrip edecek değiliz. İstediğimiz sadece Büyük Pu-lü'ye gitmek için sizin topraklarınızdan geçip gitmektir" demesini tembihledi. Şehirde gönülleri Ti-bet'den yana çarpan beş altı kadar devlet erkanı vardı. Kao Sien-çi, daha önce Yüan-k'ing'e takınılacak tavır hakkındaki düşüncelerini şöyle açıklamıştı: "Ordu şehre vardığında şüphesiz ki kumandanlar ve halk dağlara kaçacaklardır. Bir imparatorluk fermanıyla onlara çeşitli hediyeler ve ipekli kumaşlar dağıtılacağını bildirerek yanınıza çekin. Komutanlar geri dönünce hepsini tutuklayıp, beni bekleyin." Si Yüan-k'ing şehre gelince Sien-çi'nin talimatlarını aynen yerine getirdi ve komutanları bağladı. Kral ve hanımı bir mağaraya saklandılar, ama onları bulmak bir türlü mümkün olmadı. Kao Si-en-çi gelince Tibet yanlısı beş-altı bin kişinin kellesini aldı. Si Yü-an-k'ing'e hemen gidip Pu-lü'nün payitahtına 60 li mesafedeki Hinthurması ağacından yapılma köprüyü tahrip etmesini emretti. Akşama doğru, köprü henüz tahrip edilmişti ki, Tibetli süvari ve piyadeler oldukça kalabalık bir halde geldiler, ama artık karşıya geçmek için çok geçti. Hinthurması ağacından yapılmış olan köprü bir ok atımı uzunluğundaydı (m) ve yeniden yapımı için bir yıl gerekliydi. Pu-lü daha önce Tibetliler tarafından geçiş için kulanıl-mış ve köprü de onlar tarafından yapılmıştı. Daha sonra Kao Sien-çi hiçbir şiddete

baş vurmadan Pu-lü kralı ve eşini saklandıkları yerden çıkıp itaat arzetmeye davet etti. Krallığa barış getirdi. Altıncı t'ien-pao (747) yılının sekizinci ayında Kao Sien-çi, Pu-lü kralı ve eşini esir olarak yanına alıp, Ç'e-fu-t'ang (Kızıl Budda salonu yolu) üzerinden geri dönüş yolunu tuttu. Dokuzuncu ay tekrar P'o-le vadisindeki Lien-yün kalesine geldi ve Pien Ling-ç'eng ve adamlarıyla buluştu (n). Aynı ayın sonunda tekrar Po-mi (Pamir) vadisine geldi ve Liu Tan'a zaferini müjdeleyen bir mektup kaleme almasını emrederek, çong-şi-p'an-kuan Wang T'ing-fang'ı zaferini duyurmak için gönderdi..." Üç yıl sonra, 750'de, Kao Sien-çi'yi Pu-lü'nun komşu Kie-şe ve Şe'nin (Taşkent) işlerine burnunu sokmuş vaziyette buluyoruz. (Bkz. *Ts'e-ju yüan* kui'nin notları)

a) T'ang-şu'ya göre altıncı t'ien-pao yılı (747).

b) Yeke-arık ile Kaşgar ortasında yer alan bu mevki, günümüzde Kaşgar nehri üzerindeki Maralbaşı kasabasına tekabül etse gerektir.

c) T'ang-şu: Çao Ç'ung-ts'e.

d) Çince metinde birbirine çok yakın karakterle gösterilen bu P'o-le vadisinin Wahan'daki So-le-so-ho ile bir bağı olabilir. P'o-le ve So-le nehri günümüzdeki Penc veya Wahan-derya olmalı; Lien-yün de şimdiki Sarhad'a tekabül etmektedir.

e) Bir koyun, bir öküz ve bir domuz.

f) Ç'en saati sabah 7-9 arası, se saati ise 9-11 arasıdır.

g) Yani kehanet yoluyla savaşa uygun olan ve olmayan günleri tespit etmek için.

h) Burada Penc veya Wahan-derya vadisini (ki Amu-derya sistemine bağlıdır) Yorkun veya Mastuc'a (İndus sistemine bağlıdır) bağlayan Barogil Geçidi vasıtasıyla Hindukuş dağlarının geçilmesi söz konusu edilmektedir. Yorkun vadisinden Darkot Geçidi'yle Yassin'e geçilir. Barogil yoluyla ilgili detaylı bir anlatım G. Gapus'un Pamir ve Çitral adlı makalesinde yer almaktadır. (Bull. de la Societe geog., 4. üç ay, 1890, s. 499-533).

i) Bu süvarilerin kendilerini yalandan A-nu-yüe barbarları gibi gösterdikleri anlaşılıyor.

j) Askerleri teskin etmek için uçurulmuş bir yalan haber. Çünkü gerçekte bu köprü Tibet takviye kuvvetlerinin gelebileceği köprüydü ve daha ileride de görüleceği gibi Kao Sien-çi köprüyü ele geçirir geçirmez yıktırmıştır. Fakat bu konuşmaların yapıldığı sırada köprü henüz yıkılmamıştı.

k) Jo şui, Şu King'in Yü kung bölümünde zikredilmiştir (Bkz. Leg-ge, *Chinese Classics*, III/132-133; Se-ma Ts'ien, I/130, n. 4). Bu nehrin adı burada yankısını bulan efsanelerde yer almıştır. Eski ölü nehrin Küçük Pu-lü'deki So-i ile özdeşleştirilmesinin hiçbir haklı mesnedi yoktur. Yü Vergisi şarkısının bestelendiği sırada Çinliler henüz bu bölgeleri tanımıyorlardı.

l) Metinde "şehrinizi alacağız" diye geçmektedir, fakat T'ang-şu'nun metni ve aklı selim burada olumsuzluk ekinin unutulduğunu ve konulması gerektiğini söylemektedir.

m) Köprünün genişliği ok atma talimlerinin yapıldığı yolun genişliği kadardı. T'ang-şu'da "köprünün uzunluğu bir ok atımı kadardı" denilmektedir.

n) T'ang-şu burada Pu-lü'yle ilgili notta daha önce gördüğümüz önemli bir cümleyi ilave etmekte ve Çin ordusunun kazandığı zaferin Batıdaki yankılarını belirtmektedir: "Böylece Fu-lin (Suriye), Ta-şi (Araplar) ve değişik Hu halklarına ait yetmiş iki krallık korkuya kapılarak itaat arzettiler..." Daha sonra çevirisini vereceğimiz Kaşmir hakkındaki bilgilerde de Kao Sien-çi'nin zaferinin yankıları görülmektedir.

***

T'u-ho-lo (Toharistan)

T'ang-şu, CCXX1, bs, s. 4 v°- 5 r°

T'u-ho-lo'ya[225] bazen Tu-ho-lo[226] da denmiştir. Yüan-Wei hanedanı[227] dönemindekine T'u-ho-lo[228] denilirdi. Ts'ung-ling dağlarının batısında ve Wu-hu (Oxus) nehrinin güneyindedir.[229]

225 Bu yazım şekli, iapo T'ang-şüdaki bilgilere çok muhtasar bir şekilde şu malumatı ilave eden Sui-şu'ya (LXXXIII, s. 6 r°) aittir: "Toharistan'ın başkenti Ts'ung-ling dağlarının beş li batısındadır. Her kenarı iki li genişliğindeki bir kare görünümündedir. Halkı Buddisttir. Kardeşler, sırayla yattıkları tek bir hanıma sahiptirler. Erkeklerden herhangi biri kadının odasına girdiğinde diğerlerini uyarmak amacıyla elbiselerini dışarı asar. Doğan çocuk ise en büyük kardeşin kabul edilir.

226 iapo

227 Wei'ler, M. Ö. 386'dan VI. Yüzyıl ortalarına kadar Çin'in kuzeyinde hüküm süren Tunguz asıllı bir hanedandır. Hanedanın soy adı T'o-pa idi, fakat 496'da Yüan olarak değiştirdiler.

228 *Wei-şu,* CII, s. 8 r°. Wei-şu'nun bu notunda Toharistan'da çevresi 60 li uzunluğunda Po-t'i isminde bir şehir bulunduğu, aynı şehrin güneyinde batıya doğru akan ve Han-lu denilen büyük bir nehrin yer aldığı kaydedilmektedir. Marquart, (age., s. 215-216) Po-t'i'yi Bact-ria (Belh) ile özdeşleştirmektedir.

229 Toharistan başkenti Amu-derya'nın güneyindeydi, ama Hsüan-tsang'ın *Ta t'ang si yü ki* (1/23) adlı eserinde belirtildiği gibi krallık toprakları nehrin güneyinde Derbend'e kadar uzanıyordu. Aynı eser bize, 630'da buradan geçen ve 643 veya 644'de geri dönen Hsüan-tsang zamanında Toharistan'ın Türkler'in hakimiyetini tanıyan yirmi yedi prensliğe bölündüğünü bildirmektedir. Hsüan-tsang'ın 630 yılında T'ung Şe-hu Kağan'ın büyük oğlu Tardu-han'ı ziyaret ettiği şimdiki Kunduz yakınındaki Huo şehri de Toharistan'ın merkezindeydi. Marquart'ın da belirttiği gibi (age., s. 60, n. 4) Huo şehri T'ang-şu'da A-huan (Awar) adıyla geçen şehirle aynı yerdir. Araplar ona War-waliz diyorlardı. Bkz. Aboulfeda, II, 2, s. 207: "Walwalic, eskiden Hayatile (Eftalitler) krallığı olan Toharis-tan'ın başkentidir."

Burası, eski Ta-hia[230] Krallığı'nın topraklarıdır. Ahali burarada İta (Eftalitler) ile karışık olarak yaşar. Ülkenin yüz bin seçme askeri vardır. Halkı yerleşiktir. Kız çocukları az, erkek çocukları fazladır. Kuzeyde, güneyindeki bir mağarada kutsal bir atın bulunduğu P'o-li dağı yer alır. İnsanlar yılkılarını komşu meralarda otlatırlar; kan terleyen tayları öldürürler.

230 Çang K'ien'in M. Ö. 128 yılındaki yolculuğu sırasında Ta-hia Krallığı Amu-derya'nın güneyinde yer alıyordu.

Hükümdar, şe-hu (yabgu) unvanı taşır. Wu-ti (618-626) ve çeng-kuan (627-649) yıllarında, ülke halkı iki defa gelerek Çin sarayına hediyeler sunmuştur.[231] Birinci yung-hui yılında (650) yedi kadem yüksekliğinde,

siyah renkli, ayakları deve ayağını anımsatan, kanatlarını açarak yürüyen, bir günde üç yüz li yol giden ve demir yutabilen büyük kuşlar hediye ettiler. Halk arasında bunlara kuş-develer deniliyordu.[232]

231 *Ts'e-ju yüan kui* (Pien-i-tien, LXVII) dokuzuncu çeng-kuan yılının (635) beşinci ayında bir Toharistan elçisinin geldiğini belirtmektedir. Aynı esere göre, 19. çeng-kuan yılının (645) birinci ayında Şa-po-lo adlı Toharistan yabgusu Yü-t'ien (Hotan), T'ung-o ve K'ang (Semerkant) krallıklarıyla aynı sırada Çin sarayına tartuk götüren elçiler göndermiştir. Buradaki T'ung-o, Tung-o şad veya Tie-li-şi Kağan'a işaret etmiş olamaz, çünkü sonuncusu 630'da ölmüştü. Muhtemelen o sırada T'ung-o adı Batı Türklerinin bir kağanı tarafından kullanılıyordu.

232 Devekuşu.

Hien-k'ing zamanında[233] (656-660) şehirleri A-huan (War-waliz) Yüe-çi Hükumeti'ne dönüştürüldü. Küçük şehirler yirmidört bölgeye ayrıldı ve kral A-şi-na'ya genel vali unvanı verildi.[234] Bu kişi iki yıl sonra bağlılığını bildirmek üzere saraya oğlunu gönderdi ve bilâhare üç kadem boyunda ma-nao-teng[235] ağacı hediye etti.

233 Burada Çinlilerin Ho-lu'yu mağlup ettikten sonra vaktiyle Batı Türklerinin hakimiyetinde bulunan Batı yörelerinin tanzim edilmesi söz konusu edilmektedir; ama Ho-lu'nun mağlubiyetiyle Çin'in yeni fethedilen topraklarda kendi yönetimini kurması arasında epey bir zaman geçmiştir ve esasen Toharistan ancak 661'de ilçe ve sancaklara taksim edilmiştir. *T'ang-şu'da* (XLIII, b, s. 8 v°) bu konuda şöyle denilmektedir: "Birinci lung-şo yılında (661), Lung eyaletindeki Nan-yu (Şan-si'nin ikinci vilayeti Lung'un 120 li güneybatısında) valisi Wang Ming-yüan, T'u-ho-lo (Toharistan) bölgesinde eyaletler ve valilikler kurmakla görevlendirildi. Ho-tan'ın batısından Persia'nın doğusuna kadar, on altı krallığın başkenti hükumet merkezine dönüştürüldü; bu krallıklara bağlı topraklar da eyalet ve vilayet haline getirildi..." ...

234 Bu hükümdar, şüphesiz *Ts'e-ju yüan kui*'de (blm. 966, s. 16 r°) üçüncü yung-hui yılında A-şi-na Wu-şe-po adıyla zikredilen kraldır.

235 Şu şekilde de çevrilebilir: Agatlar ve bir teng ağacı.

Birinci şen-lung yılında (705) Kral Na-tu-ni-li, kardeşi Pu-lo'yu bağlılığını sunmak için saraya gönderdi, dönüşte muhafızlar refakatinde gönderildi.[236] Birinci k'ai-yüan (713-741)[237] ve t'ien-pao (742-755) yıllarında, bu ülkeden atlar, katırlar, 200 çeşit yabancı ilaç, kan-t'o-po-lo,[238] değerli kızıl taşlar ve cam eşyalar gönderildi. Bunun üzerine imparator krallığın başındaki Prens Ku-tu-lu (Kutluk) tun ta-tu (tardu)ya T'u-ho-lo yabgusu ve İ-ta (Eftalitler)in kralı unvanı erdi.[239]

236 Daha ileride *(Ts'e-ju yüan kui* özetleri, 718 yılı) Pu-lo'nun talebiyle ilgili bir metin verilecektir. Toharistan yabgusunun siyasi gücü hakkında tam bilgiler verdiği için bu metin bilhassa önemlidir.

237 *Ts'e-ju yüan kui* (blm. 997, s. 3 v° ve 4 r°) şöyle diyor: "Yedinci k'ai-yüan yılının (719) altıncı ayında Ta-şi (Arap) krallığı, T'u-ho-lo (Toharistan) krallığı ve Güney Hindistan krallığı saraya bağlılıklarını bildirmek ve haraç sunmak için elçiler gönderdiler. Bu münasebetle T'u-ho-lo (Toharistan) Çe-han-na (Çaganiyan) kralı Ti-şe, astronomide otoriter olan Ta-mu-şe adlı bir kişinin huzura çağırıl-masını rica etti. Belirttiğine göre bu adam son derece bilgiliydi ve cevap veremeyeceği hiçbir soru yoktu. Kral, imparatora saygılarını sunarak Mu-şe'yi çağırıp, bizzat kendisinin ve maiyetinin ne yaptıklarını, neler düşündüklerini sormasını, tüm dini doktrinlerle ilgili bilgi istemesini rica etti. Böylece imparator bu kişinin gerçekten söylenildiği gibi olup olmadığını anlayacaktı. Kral, imparatorun onunla bir görüşme yapmasını ve dini inançlarının gereğini yerine getirebileceği bir kilise kurmasını talep etti. Onun büyük oğlu Ki-lie-tien'di. - Bilindiği gibi Mu-şe Karabalgasun'daki üç dilli kitabedeki Çince metinde geçmektedir. Ben Ts'e-fu yüan kui'nin verdiği bu bilgiyi Journal Asiatique'de (1897, ocak-şubat) tartışarak, Mu-şe'nin söylendiği gibi bir Nesturi rahip olamayacağını gösterdim. Çok büyük bir ihtimalle Mu-şe, Deveria *(Musulmans et Manic-heen chinois;* JA, Nov., Dec., 1897) ve Marquart'ın (Hist. Glossen.. ; Wiener Zeitschr, f.b d. K. Des Morgenl, v°l. XII) Maniheizm olarak gördükleri Mo-ni dinine mensuptu.

Ts'e-fu yüan kui, 18. k'ai-yüan yılının (730) beş veya altıncı ayında da Nan-ç'i veya Nan-t'o adlı Toharistanlı bir din adamının Çin sarayına ilaçlar sunmak üzere geldiğini kaydetmektedir. Ayrıca 26. k'ai-yüan yılında (738) Toharistan Krallığı ilk defa üst düzey devlet memuru İ-nan-cu tarkan Lo-ti-ç'en'i hediyeler sunmak üzere saraya göndermiştir. Diğer Toharistan elçilerinin 720, 724, 726, 735, 744, 745, 749, 753 ve 759 yıllarında saraya geldikleri, en son tarihte gelen elçinin adının Wu-li-to olduğu belirtilmektedir. *(Pien i tien,* LXVII, Toharistan md, s. 3 v°-4 r°).

238 *Pien i tien,* kan-t'o-so-lo (belki de Gandhasara=esans, sandal ağacı, yasemin veya başka bir parfüm) şeklinde yazmakta ve bu elçilik heyetinin 724 yılında geldiğini belirtmektedir).

239 *Ts'e-ju yüan kui,* (blm. 964, s. 16 v°) şöyle yazmaktadır: "17. k'ai-yü-an yılının (729) birinci ayında, bir name ile Toharistan prensi Ku-tu-lu (Kutluk) hie ta-tu (tardu)ya Toharistan yabgusu ve Eftalitlerin kralı unvanı verildi. Bundan iki yıl önce, 727'de Toharistan yabgusu Çin'e bir elçi göndererek ısrarla Araplara karşı yardım istemişti. Bu talep metni daha ileride verilecektir. (Bkz. *Ts'e-ju yüan* kui'den alıntılar, yıl 727).

Daha sonra komşu Kie-şe'de[240] yaşayan barbar (Hu) halklardan birisi T'u-poları (Tibetlileri) Toharistan'a saldırmaya kışkırttı. Bunun üzerine Yabgu Şe-li mang-kia-lo An-si (Kuça) askerlerinin kendisine yardıma gelmelerini rica etti. İmparator da düşmanı mağlup etmesi için birlikler gönderttti.

240 Kie-şe ülkesiyle ilgili olarak bir sonraki sayfada Kie'yle ilgili nota ve Ts'e-fu yüan kui'den alıntılarda (749 yılı) Toharistan yabgusunun imparatora gönderdiği mektup metnine bkz.

K'ien-yüan dönemi (758-759) başlarında Toharistan ve diğer dokuz Batı krallığı, âsileri cezalandırması için Göğün Oğluna ordular gönderdiler.

İmparator bir buyrukla bu birliklerin Şo-fang[241] ordusuna bağlanmasını emretti.

241 Asi An Lu-şan'ın başarıları Hsüan-tsung'u 756 yılının altıncı ayında acilen Ç'ang-an'ı terkedip Si-ç'uan'a kaçmak zorunda bırakmış tı. Bunun üzerine Hsüan-tsung'un imparator olan oğlu Su-tsung idareyi ele aldı ve 757 yılının birinci ayında Bişbalık, Fergana ve Arapların gönderdikleri birliklerin yolda olduğunu öğrendi; ikinci ay bu birlikler imparatorluk ordusuna katıldı ve Su-tsung onların yardımıyla aynı yılın dokuzuncu ayında başkenti istirdat etmeye muvaffak oldu *(Tse-çi t'ung kien).* Bizim metnimize göre gönderilen bu birlikler arasında Toharistan askerleri de vardı.

İ-ta (Eftalit) Krallığı (halkı) Han hanedanı dönemindeki Ta Yüe-çi halkındadır. Wu-sunlar tarafından yerlerinden itilen Yüe-çiler batıda Ta-yüan topraklarını geçerek Ta-hialara saldırıp itaat altına aldılar. Lan-şi başkentleri oldu. Ta-hia'lar Toharistan halkıdır. Ye-ta, kralın soy adı idi. Onun sulbünden gelenler bu soyadını krallık adı olarak kullandılar. Bu kelime yanlışlıkla İ-ta şekline dönüştü. İ-t'ien de denilir. Halkın görenekleri Türklerinki gibidir. T'ien-pao döneminde (742-755) Eftalitler saraya bağlılıklarını sunmak ve haraç götürmek üzere bir elçi gönderdiler.[242]

242 T'ang hanedanı tarihiyle ilgili resmi tarih kitaplarında Eftalitler'e ilişkin metinler, daha sonra çoğunlukla Stanislas Julien'in eski çevirilerini tekrar eden Spech tarafından yayınlanmış ve tenkit edilmiştir. *(Etudes sur l'Asie Centrale,* JA, Oct.-Dec. 1883, s. 317-350). Bu metinlere Sung Yün'ün seyahatiyle (516-522 yılları) ilgili bilgilerin bir kısmını oluşturan Eftalitler hakkındaki bilgiler de ilave edilebilir. (Beal çevirisi, *Travels oj Buddhist Pilgrim,* s. 184-186.) Eftalit-Türk münasebetleriyle ilgili malzeme azdır. *Pei-şi* (XCVII, s. 11 r°) Eftalit gücünün 558'den daha sonra Türkler tarafından kırıldığını kaydetmektedir. *Sui-şu* ise (LXXXIII, s. 6 v°) ne yazık ki herhangi bir tarih belirtmeden şu bilgiyi vermektedir: "Vaktiyle bu krallıkta kargaşa çıkınca T'u-küe'ler T'ung şad Tse-k'i'yi krallıkta yönetimi cebren ele alması için gönderdiler."

Kü-lan (Kurân[243])'ın diğer bir adı Kü-lo-nu ve hatta K'ü-lang-na'dır. Toharistan'ın komşusudur. Çevresi üç bin li'dir. Güneyde büyük karşı dağlar (Hindukuş), kuzeyde ise Kü-lu nehri bulunur. Burada taşları yontarak kin-tsing (lapis-lazuli?) elde ederler. 20. çeng-kuan yılında (646) ülkenin kralı Hu-t'i-p'o, imparatora mektup sunan bir elçi gönderdi. Mektubun içeriği Budda'nın sözlerine benziyordu.

243 Kurân, bugün de Kökçe çayın yukarı akımında bir bölgenin adıdır. Wood, burada lapis-lazuli madenlerini ziyaret etmiştir. (J. Wood, *A journay to the source oj the river Oxus,* ed. De 1872, s. 169). Bu metinde biraz sonra geçecek olan kin-tsing kelimesi de muhtemelen lapis-lazuli'yi göstermektedir.

Kie ülkesi[244] Ts’ung-ling dağları ortasında yer alır. Batı ve güney tarafından Şe-mi[245] ülkesi topraklarıyla sınırdaştır. Kuzeybatısında Eftalitler vardır. Başkente dokuz bin li uzaklıktadır. İklim daima sıcaktır. Pirinç, buğday, darı ve şeftali yetiştirilir. Ayrıca at ve koyun beslenir. Birisi öldüğünde cesedini dağa terkedip gitme âdetleri vardır. İkinci Wu-ti yılında (619) değerli kemerler, kesme kristalden mamül kadehler sunmak için bir elçi gönderdiler.

244 Bu Kie kelimesinin Tse-çi t’ung kien’de (yıl 749, onbirinci ay) geçen Kie-şe, Ts’e-fu yüan kui’deki Kie-şuai ve en son olarak T’ang-şu’daki Kie-şe adıyla zikredilen ülkenin kısaltması olabileceği görüşündeyim.

245 Şe-mi, Sung Yün’ün eserinde zikredilmektedir. Beal *(Records oj Buddhist countries,* s. 189) burasını hipotetik olarak Kaşmir’le özdeşleştirmektedir ki, pek makbul bir görüş değildir. Şe-mi, Po-çe’nin güneyinde (Sung Yün’ün metni burada yanlışlıkla Po-ssu (Persia) kelimesini zikretmektedir ki, birçok yanlış anlamalara sebep olmuştur) ve Wu-ç’ang (Udyana)nın kuzeyindeydi. Po-çe ise Po-ho’nun (Wahan) güneybatısında yer alıyordu. (Bkz. *Pei-şi,* XCVII, s. 11 r°). Şu halde Şe-mi Çitral’a tekabül ediyor olmalıdır.

Yü-ti-yen,[246] güneyde üç bin li uzaklıkta T’ien-çu (Hindistan) ile sınırdaştır. Kuzeybatıya doğru bin li gidilince Şe-mi’ye (Çitral) varılır. Beş bin li kuzeydoğuda Kua-çu bulunur. Bu ülke Sin-t’u (Sind=İndus) nehrinin kuzeyindedir. Kanunlar insan öldürmeyi yasaklar. Ağır suçlular sürgüne gönderilir; hafif suçluların cezaları ise tehir edilir. Ülkede vergi yoktur. Halkı saçlarını keser ve zerdûz kumaş tunik giyer.. Fakirler, beyaz kumaştan yapılan elbiseler giyer ve bizzat kendileri yıkarlar. İklim ılımandır. Sulu ve kuru tarım yoluyla bol miktarda pirinç ve aynı zamanda şe-mi[247] üretilir.

246 Bu ülkeyi kesin bir şekilde özdeşleştirme imkanı sağlayacak yeterli bilgi bulamadım. Belki de çoğu kez Udyana ile karıştırılan Oddi-yana’dır.

247 石蜜

***

Sie-yün ve Fan-yen (Zabulistan ve Bamyan)

Tang-şu, CCXX1, b, s. 5, r°

Si-yü toprakları Toharistan'ın güneybatısındadır. Asıl adı Ch'ao-kü-ç'a (Zabulistan)[248] veya Ch'ao-kü'dür. Hien-k'ing döneminde (656-660) Ho-ta-lo-çi deniliyordu.[249] İmparatoriçe Wu, bu kelimesi şimdiki ismiyle değiştirmiştir. Doğusunda Ki-pin (Kapiça), kuzeydoğusunda Fan-yen (Bamyan) vardır ve her ikisi de dört yüz li uzaklıktadır. Güneyinde P'o-lo-men (Brahman-lar=Hintliler), batısında Po-ssu (Persia), kuzeyde Hu-şe-kien (Cüzcan) bulunur. Kral, Ho-si-na (Gazne) şehrinde yaşar. Ülke yedi bin li genişliktedir. Kralın bir de A-so-ni adında payitahtı vardır. Orada bol miktarda yü-kin ve kü[250] bitkisi yetişir. Tarlalar memba sularıyla sulanır. Bu bölgede Türkler, Ki-pinliler ve Toharistanlılar yan yana yaşarlar. Ki-pin (Kapiça) kralı, Araplara karşı direnmeleri için eli silahlı gençler toplamaktadır. Zabulis-tan, king-yün devri (710-711) başlarında bağlılığını bildirmek ve tartuk sunmak üzere saraya bir elçi gönderdi. Sonra Ki-pin'i itaat altına aldı.[251] Sekizinci k'ai-yüan yılında (720) Göğün Oğlu, Hota-lo-çi (Arrohac) hie-li-fa'sı Çi-k'ü-öl'e bir nameyle kral unvanı verdi. T'ien-pao döneminde (742-755) bu krallık saraya defalarca bağlılık bildirerek, hediyeler sundu.

248 Ch'ao-kü-ç'a'nın Arapların Arrohac'ı (Yunanlıların Arahozya'sı) ile başkenti Ho-si-na'nınsa Afganların Gazne şehriyle özdeşleştirilmesi, en eski tarihî coğrafya meselelerindendir ve içinden çıkılması on zor konulardandır. Bkz. Vivien de St. Martin, *Memoires de Hiuen-tsang,* II/415; Cunningham, *The ancient,* s. 39; Marquart, age., s.39-40, 250 vd.

249 Bu kelimeyi Ta-lo-ho-çi=Arrohac yerine Tarohac olarak okumak gerekir. Daha önce on altı Batı ülkesi hükumetleri listesinde ve Kipin (Kapiça) ile ilgili bilgilerde Ho-ta-lo-çi adını görmüştük.

250 Yü-kin, Curcuma longa'dır, kü veya kü mai ise Dianthus super-bus'dur. Bkz. Bretschneider, *Botanicon Sinicum,* 125 ve 408 (Journ. of the China Branch of the R. A. S., N. S., tome XXV).

251 Zabulistan krallarının unvanı Zambil'di. Marquart (age., s. 250 vd.) Arap kaynaklarında bu krallarla ilgili olarak zikredilen bilgileri bir araya toplayarak şerhetmiştir. - *Ts'e-ju yüan kui*de (blm. 964, s. 15 r°) şu bilgileri okuyoruz: "Sekizinci k'ai-yüan yılının (720) dokuzuncu ayında imparator bir fermanla Ko-ta-lo-çi (Arrohac) hie-li-fa'sı Çi-k'ü-öl'e Sie-yü (Zabulistan) kralı ve Ko-ta-lo-çi (Arrohac) teginine de Ki-pin (Kapiça) krallığı hükümdarı unvanı verdi." Bu metin, bize, Çin sarayının Kapiça kralına Arrohac tegini unvanı verdiğini belirten T'ang-şu'daki yanlışı tashih etme imkanı sağlamaktadır. Halbuki tam aksine Arrahoc tegini Kapiça kralı unvanı almıştır. İmparatorluk bu tanıma ile Zabulistan'ın son fetihlerini tanımış oluyordu. Netice itibariyle bu metinden Zabulistan kralının Kapiça'yı fethettikten sonra devletin başına kardeşlerinden birini veya tegin unvanlı bir oğlunu getirdiği anlaşılıyor. Zabulistan hükümdarının sahip olduğu hie-li-fa unvanına gelince, bunun Batı Türklerinin kendi hakimiyetlerini tanıyan tüm gümeştelere verdiği bir Türk unvanı olduğunu

hatırlamak yeterlidir. Bu arada 724 yılında Çin imparatoruna iletilen talepte Sie-yü (Zabulistan) kralından tegin diye söz edildiğini belirtmek gerekir (daha ileriye bkz.) 720 yılında (saray) tarafından tanınan Sie-yü (Zabulistan) kralı Çi-k'ü-öl 738'de veya biraz daha önce yerini oğlu Ju-mo-fu-ta'ya (ileriye bkz.) bırakan Zabulistan kralı Çi-yü ile aynı kişidir.

Fan-yen'in (Bamyan) bir diğer adı Wang-yen'dir. Fan-yen-na da denilir. Se-pi-mo-yün dağlarının yan tarafındadır. Kuzeydoğusunda Hu-şe-kien (Cüzcan), güneydoğusunda Ki-pin (Kapi-ça) ve güneybatısında Ho-ta-lo-çi (Arrohac) vardır. T'u-ho-lo (Toharistan) ile de sınırdaştır. İklimi soğuktur; halk mağaralarda yaşar. Kralın payitaytı Lo-lan şehridir. Krallıkta dört veya beş büyük şehir bulunmaktadır. Kuzeye doğru bir nehir[252] akar ve Wu-hu'ya (Amu-derya) dökülür. Bu ülke çeng-kuan dönemi (627-649) başlarında bağlılığını sunmak için saraya bir elçi gönderdi. Üçüncü hien-k'ing yılında (658) Lo-lan şehri Sie-fung Hükumeti'nin merkezi haline getirildi; Fo-şi şehri de Si-wan[253] ilçesine dönüştürüldü. Kral Pe'ye, hakimiyet bölgesi içindeki beş ilçenin askeri işlerinden sorumlu olan Sie-fung ilçesi askeri valisi unvanı verildi.[254]

252 Kunduz nehrinin yukarı akımı.

253 Bkz. s. 104-105.

254 16 Batı ülkesi hükumetleri listesindeki Sie-fung Hükumeti, yalnızca dört ilçeyi yönetiyordu ve şüphesiz beş rakamı bu dört ilçeye hükumet merkezi Lo-lan'ın ilave edilmesiyle ortaya çıkmıştır.

O tarihten itibaren bu ülke saraya bağlılığını bildirmeyi ve haraç sunmayı hiç aksatmadı.

Şe-han-na'ya Çe-han-na[255] da denilir. Güneye doğru Fo-ti-ye'-den itibaren karlı dağlara girilir ve dört li'lik bir yolculuktan sonra Fan-yen (Bamyan) gelir. Doğusunda Amu-derya yer alır. Bu ülkede bol miktarda kızıl leopar bulunur. K'ai-yüan (713-741) ve t'ien-pao (742-755) yıllarında, bir veya iki defa saraya bağlılığını bildirmiş ve hediyeler sunmuştur.

255 Çe-han-na veya Ço-han-na burada Bamyan'dan hemen sonra zikredilmektedir. 16 Batı ülkesi hükumetleri listesinde bu ülke Bam-yan'dan sonra ve Cüzcan'dan önce zikredilmiştir. O halde Bamyan ve Cüzcan aynı bölgedeydi ve Amu-derya'nın kuzeyinde Araplar'ın Çaganiyan dedikleri ülkeyle özdeşleştirilemez.

***

Şignan, Karategin ve Wahan

Tang-şu, CCXX1, b, s. 5 v°

Şe-ni'nin diğer bir adı Şe-k'i-ni (Şignan[256]) veya Şe-ni'dir.

256 Çinlilerin Şe-ni veya Şe-k'i-ni dedikleri ülkenin Şignan olduğu genel kabul görmüştür. Ayrıca değişik güzergahlarda sözü edilen Şe-ni'nin, muhtemelen Neza-taş geçidi üzerinden geçerek Taşkurgan'dan Wahan'a giden yol üzerinde bulunduğu için Şignan'ın batısında yer alması gerekir. Kao Sien-çi'nin 747 yılındaki seferiyle ilgili hikayede, generalin Ts'ung-ling (Taşkurgan) garnizonundan hareket ettikten sonra yirmi günlük bir yürüyüşle Po-mi (Pamir) vadisine girdiğini, yine bir yirmi günlük yürüyüşten sonra beş Şeni krallığından biri olan T'e-le-man vadisine ulaştığını, oradan ordusunun bir kısmıyla Hu-mi'ye (Wahan) döndüğünü görüyoruz. 751'de Çin'den hareket eden hacı Wu-k'ung (JA, Sept.-Oct. 1895, s. 341-384) Su-le (Kaşgar) Krallığı'ndan geçerek Soğan dağlarını aştıktan sonra Yang-yü dağlarına, oradan Po-mi vadisine ve beş Ç'e-ni (ki Şe-ni de deniliyordu) Krallığı'na varmıştır (Trip. Jap., XXV, cahier 15, s. 67 v°). Wu-k'ung, 730 yılından biraz önce geri dönerken, bu krallıktan ve Ku-tu (Huttal) şehrinden geçerek Kiu-mi-çe (Karategin), arkasından Ni-şe-çi, daha sonra da Şe-ni üzerinden Kaşgar'a gelir. Bu iki güzergah Şe-ni'den iki yol geçtiğini, bunlardan birinin Karategin üzerinden kuzeybatıya, diğerinin ise güneyde Wahan'a gittiği anlaşılmaktadır. Dharmaçandra'nın biyografisinde *(Çeng yüan sin ting şi kiao mu lu,* blm. XIV; Trip. Jap., XXXVIII, cahier 6, s. 80 r°), 741 yılında ülkelerine dönmek isteyen bu Hintli din adamının önce Kaşgar'a uğradığı, sonra yoluna devamla Şe-ni Krallığı'ndaki Fa-lo dağında yer alan Ki-lien garnizonunun bulunduğu şehre vardığını okuyoruz. Fakat yolcumuz bir isyan sebebiyle ülkeyi kargaşa içinde bulur ve geldiği yoldan geri dönerek Kaşgar'a gelir. Arkasından son nefesini vereceği Hotan'a gider. Şe-k'i-ni ve Po-mi-lo krallıkları hakkında Hsüan-tsang'ın Hayatı ile Hatıralar'da da ayrıca bilgi vardır.

Güneydoğu yönünde başkente tastamam dokuz bin li uzaklıktadır. Doğu yönüne doğru beş yüz li uzaklıkta Ts'ung-ling (Taş-kurgan) askeri garnizonuyla sınırdaştır; üç yüz li güneyde ise Hu-mi (Wahan) ile hemhuduttur. Kuzeybatı yönünde beş yüz li gidilince Kiu-mi'ye (Karategin'e)[257] varılır. Başlangıçta payitaht K'u-han şehriydi, fakat bilahare ahali boğazlara dağılmış vaziyette yaşamaya başladı. Reisleri otonom hükumetlere sahip beş büyük boğaz bulunmaktadır ve bunlara beş Şe-niler denilmektedir. Toprakları iki bin li genişliğindedir. Üretilen hububat cinsi beş çeşidi bile bulmaz. Halkı vuruşkandır. Tacirlerin yolunu kesip soyarlar. Po-mi (Pamir) vadisindeki dört boğazda yaşayanlar imparatorluk emirlerini kâle almazlar. Mağaralarda yaşamayı gelenek haline getirmişlerdir.Yirminci çeng-kuan yılında (646) bu ülkenin elçileri Se-mo ve İ-p'an krallıklarının elçileriy-le aynı anda saraya bağlılıklarını

bildirmeye geldiler. On ikinci k'ai-yüan yılında (724) imparator, Kral Pu-çe-po-tse'ye kin-wu muhafızları büyük generali unvanı verdi. Onuncu t'ien-pao yılında (747) Kral Tie-şe-kia-yen, imparatorluk kuvvetlerinin Pu-lü'ye düzenlediği saldırıya iştirak etti ve savaş sırasında öldü.[258] Oğlu, askeri vali ve sol askerî muhafızlar generali rütbesine terfi ettirildi; barbarların başına şef yapılarak ödüllendirildi.

257 Daha ileriye bkz.

258 Çin'in 747'de Küçük Pu-lü'ye karşı düzenlediği sefer hakkında Kao Sien-çi biyografisinde verilen bilgilere bkz.

Se-mo toprakları kuzeyde Şe'ye (Taşkent) sınırdaştır. Bitki örtüsü ve halkın gelenekleri K'ang (Soğdiyana)daki geleneklerle aynıdır.

İ-p'an toprakları da K'ang'a sınırdaştır. Burada mükemmel atlar yetiştirilir.

Kiu-mi'nin[259] hükumet merkezi dağlar arasındadır. Ülke, To-haristan'ın kuzeydoğusundadır ve güneyde kara nehir (Hei ho) bulunur. Hükümdarları Yen-t'o Türklerindendir (Tarduş Türkleri?). On altıncı çeng-kuan yılı (642) bağlılığını sunmak için saraya bir elçi gönderdi; k'ai-yüan döneminde ise (713-741) Hu-süan dansözleri gönderdi. Na-lo-yen (Nârâyana?) kralı Arapların koyduğu ağır vergilerden şikayetçiydi.[260] Göğün Oğlu bir elçi göndererek iyi sözlerle onu teselli etti. T'ien-pao döneminde (742-755) Kral İ-si-lan se-kin[261] (hediye olarak) atlar da gönderdi.

259 Hsüan-tsang'ın Kiu-mi-t'o dediği Kiu-mi, uzun süre klasik eski coğrafyacıların Vallis Comedorum'u zannedilmiştir, fakat bu Vallis Co-medorum neredeydi? N. Severtzow, burasını Karategin'deki Surhab vadisiyle özdeşleştirmektedir. Bu görüş öylesine güçlü sebeplere da-yandırılmıştır ki, umumi bir kabul görmüş gibidir. (Bkz. N. Severt-sow, *Les anciens itineraires a travers le Pamir,* Bulletin de la societe de geographie, 3eme trimestre de 1890, s. 420-431; bu makalede yer alan diğer var sayımlar genellikle kolay çürütülecek şeylerdir.)

260 Bu talep 719 yılında Çin'e iletilmiştir. Metin daha ileride verilecektir. (Les *Extraits du Tchhe jou yuen koei,* â la date de 719).

261 Se-kin bir Türk unvanıdır. Bkz. *T'ang-şu,* CCXV, a, s. 3 r°: "Diğer kabilelerde askeri kumandana şad, kağanın oğul ve kardeşlerine ise tegin denilirdi. En belli başlı memurlar yabgu, kül-çur, a-po, se-li-fa, tudun, se-kin, yen-hung-ta, hie-li-fa ve tarkan'dır."

Hu-mi'ye[262] Ta-mo-si-t'ie-ti[263] ve hatta Ho-k'an[264] da denilir. Yüan Wei'ler döneminde Po-ho denilen ülke budur. O da To-haristan'ın eski topraklarından bir kısmını teşkil eder. Güneydoğu yönünde başkentten doğrudan dokuz bin li'den daha uzak mesafededir. Doğudan batıya uzunluğu bin altı yüz li'dir. Kuzeyden güneye dardır ve beş li'den fazla değildir. Hükümdar Han-kia-şen[265] şehrinde oturur. Kuzeyinde Amu-derya nehri bulunur.[266] Toprak soğuk sebebiyle donmuş haldedir. Arazinin yüksek yerleri kıvrımlıdır. Her taraf kum ve taştır. Kayısı ve buğday yetiştirilir. Ülke ağaç ve meyve yetiştirmeye müsaittir. Mükemmel atlar yetiştirilir. Halkın gözbebekleri yeşilimtraktır. Hi-en-k'ing döneminde (656-660) ülke Niao-fei hükumetine dönüştürüldü ve kral Şa-po-lo hie-li-fa[267] vali olarak atandı. Bölge, Dört Garnizon'u (Doğu Türkistan) Toharistan'a bağlayan yol üzerindedir. Daha önce Tibetlilere bağlıydı. Sekizinci k'ai-yüan yılı (720) imparator bir fermanla kral Lo-lü-i-t'o ku-tu-lu (kutluk) to-pi-le mo-ho (baga) ta-mo-sa-öl [ör]e kral unvanı verdi. On altıncı yıl (728) Mi (Maymarg) hükümdarı Mi-hu-han'la aynı sırada ülkesinin ürünlerini imparatora sundu. Bir sonraki yıl (729) büyük reis Wu-ho tarkan bağlılığını sunmak için tekrar saraya geldi. Kral ölünce yeğeni Hu-çen-t'an'a tahta çıkma (hakkı) verildi. Yirmi dokuzuncu yıl (741), bağlılığını sunmak için saraya bizzat geldi. Sarayın salonunda şerefine bir şölen düzenlendi ve sol kin-wu muhafızları generali atanarak, mor bir elbise ve bir altın kemer hediye edildi. T'ien-pao dönemi (742-755) başlarında kralın oğlu Hie-ki-fu, Tibetlilerle ilişkisini kesmek istedi. Kendisine demir bir tuğra verildi.[268] Sekizinci yıl (749) Çen-t'an saygısını sunmak üzere saraya gelerek hassa muhafızları arasına alınma talebinde bulundu. İsteği kabul edildi ve sağ askeri muhafızlar generali unvanı verildi; bir süre sonra da ülkesine gönderildi. Bu ülkenin kralı bir başka zaman bağlılığını bildirmek ve tartuk sunmak üzere üst düzey bir memurunu gönderdi. Birinci k'ien-yüan yılı (758) Kral Ho-şo-i-kü-pi-şe bağlılığını bildirmek üzere saraya geldi; kendisine Li soyadı verildi.

262 Eski Hu-mi'nin Wahan'la özdeşleştirilmesi son olarak Marquart'ın (age., s. 223-225) araştırmalarıyla teyit edilmiştir.

263 Marquart bu isimle İran'daki Dar-i Mastit=Mastit (Mastuc) Kapı-sı'nın kastedildiği görüşündedir. Çünkü yukarı Çitral'da Mastuc'a giden yol Wahan üzerinden geçiyordu.

[264] Hsüan-tsang'ın Si yü ki'sinde (XII, s. 62 r°, Japon Tripitaka baskısı) Çen-k'an olarak kaydedilmektedir.

[265] Po-ho kelimesi Sung Yün seyahatinde ve Pei-şi'de bulunmaktadır. 661'de Çinliler tarafından Niao-fei Hükumetin'de kurulan ilçedir ki, Wahan Krallığı'ndan başkası değildir. Po-ho'yu gösteren işaretler muhtemelen Wahan'ın çeviriyazımıdır.

[266] Amu-derya'nın yukarı akımıyla burada Penc veya Wahan-derya kastedilmektedir.

[267] Tamamıyla Türkçe bir kelime. Batı Türklerinde itaat arzeden kral-lıklardaki hükümdarlara hie-li-fa unvanı verildiği bilinmektedir.

[268] Daha ileriye Les Extraits du Tsch'e fou yuen koei, â la date de 742'ye bkz.

***

Ku-Şe-mi (Kaşmir)[269]

[269] Göründüğü kadarıyla Kaşmir tarihinin hiçbir döneminde Türk Ha-kanlığı'nın bir parçası olmamıştır. Bununla birlikte Kapiça ve Gan-dahar kapılarına dayanan Türklerin bu krallık üzerinde az çok etkili oldukları bir vakıadır. Çinli Buddist Wu-k'ung'un anlattıkları da bunun delilidir. 759-762 yılları arasında Kaşmir'de yaşayan bu seyyah, orada gördüğü anıtlar arasında Türk hakanının oğlu tarafından kurulan Ye-li t'e-le (veya Yel tegin) manastırı ile Katun yani Türk hakanının hanımının manastırı bulunduğunu kaydetmektedir. Diğer yandan Raja-tarangini, Türk Çankunası (Tuhara-Çanku-na) tarafından kurulan Çankuna vihara'dan bahsetmektedir. Bkz. *Litineraire d'ou-k'ong* (751-790), par Sylvain Levi et Ed. Chavannes, JA, Sept. Oct., 1895, s. 341-384; - Stein, *Notes on Ou-k'ong's account oj Kaçmir,* s. 3 ve s. 20-21 (Sitzungsberichte der Kais. Akad. Der Wissenschaften in Wien, phil.-hist. Cl., CXXXV Bd., 7 Abh.).

T'ang-şu, CCXX1, b, s. 6 r°

Ku-şe-mi'ye Kia-şe-mi-lo (Kaşmir) da denilir. Kuzey yönünde Pu-lü'ye (Gilgit) beş yüz li mesafededir. Çevresi dört bin li'dir. Dört bir tarafı dağlarla çevrili olduğu için diğer krallıklar ona saldıramazlar. Hükümdarın payitahtı, batı yönünden büyük Mi-na-si-to (Vitasta)[270] nehrinin sahilinde yer alan Po-lo-wu-lo-pu-lo (Pravarapura)[271] şehridir. Ülke, tarıma elverişlidir; çok kar yağar ve hiç rüzgar esmez. Ateş incileri,[272] yü-kin[273] üretir ve ejderha cinsi atlar yetiştirir. Halk genellikle yün elbiseler giyer.

Yaygın inanışa göre bu ülke ilk önceleri bir ejderha bataklığı idi. Ejderha başka yere gidince bataklık kurudu ve insanlar da buraya gelip yerleşti.

270 Po-lo-wu-lo-pu-lo'nun Srinagar'ın eski adı Pravarapura'yla özdeş-leştirilme teklifi Stein tarafından yapılmıştır. *(Notes on Ou-k'ong's account oj Kaçmir,* s. 26-29).

271 Stein, age., s. 30-31.

272 Burada kaya kristalleri yontarak yapılan mercekler söz konusu edilmektedir. Bunlara, güneş ışıklarını bir noktada toplayarak ateş yakmakta kullanıldığı için ateş incileri deniliyordu. Bkz. de Melmy, *Le Lapidaire chinois,* s. 60-61.

273 Botanikte *curcuma* denilen bitki. Bkz. Bretschneider, *Plants menti-oned in classical works,* no. 408.

K'ai-yüan dönemi (713-741) başlarında Kaşmir bağlılığını bildirmek üzere saraya elçiler gönderdi. Sekizinci yıl çıkarılan bir fermanla kral Çen-t'o-lo-pi-li'nin (Çandrapida) krallığı onaylandı. Kral, zaman zaman Huların ülkelerinden ve kutsal ormanlardan[274] getirilen ilaçlar hediye etti. Çandrapida ölünce kardeşi Mu-to-pi (Muktapida) tahta çıktı.[275] Muktapida saraya bağlılığını bildirmek ve kendisine kadar gelip geçen tüm Kaşmir hükümdarlarının gök kağanın[276] tebaası olduklarını ve ayrıca imparatorluk ordusuyla birlikte savaşmak için birlikler göndermeyi kabul ettiğini söylemek için Wu-li-to'yu elçi olarak gönderdi. "Benim krallığımda, -diyordu o,- üç çeşit asker var. Bir grup fil kullanır, ikinci bir grup süvaridir, üçüncü grup ise piyadedir. Bizzat bendeniz ve Orta Hindistan kralı Tibetlilerin beş büyük yolunu tıkadık ve gelip gidişlerini engelledik. Savaştık ve kısa sürede galip geldik. Gök kağanın askerlerinin Pu-lü'ye gelişleri gibi fırsatlar çıktığında, onların sayısı iki yüz bin de olsa, yardımlarına koşmak için iaşe konvoyları gönderdim.[277] Ayrıca benim krallığımda Mo-ho-po-to-mo (Mahabadma nağa[278]) ejderha bataklığı vardır. Burada gök kağan şerefine bir tapınak kurmak istiyorum." Muktapida, kendisine krallık beraatinin verilmesini istiyordu. Hung-lu (devlet protokol dairesi) âmirleri imparatora ulaştırmak için bu talep mektubunu tercüme ettiler. İmparatorluk fermanıy-la Wu-li-to'nun huzura kabul edilmesi ve sarayın şeref salonunda bir kokteyl verilmesi, (elçiye) bolca hediye sunulması emredildi. Böylece Muktapida'ya kral unvanı verildi ve o günden itibaren Kaşmir'den düzenli şekilde vergi gönderildi.

274 Metinde bir kelime düşmüş.

275 Muktapida 733 yılında Çin sarayından krallık onayı aldı. Daha ileriye bkz. Les Extraits du Tsch’e fou yuen koei, â cette date.

276 Çin imparatoru.

277 Burada Kao Sien-çi’nin 747’de Küçük Pu-lü’ye düzenlediği sefere bir atıf yapıldığı anlaşılıyor. Ancak, kralın tanınma talebinde bulunmuş olması, Muktapida’nın 733’de kral nişanı aldığı göz önünde tutulursa, bu görüşü reddetmemiz gerekiyor. Belki de Kaşmir kralı burada 722’de Çandrapida’nın hüküm sürdüğü yıllarda Küçük Pu-lü’ye yapılan Çin taharri seferinden söz etmektedir.

278 Kaşmir’in en büyük gölü Volür. Bkz. Stein, age., s. 114-116.

Kaşmir’e tâbi beş halka krallık denir. Bunlar, toprakları iki bin li genişliğinde olan ve çevresi surlarla çevrili bir payitahtı bulunan Ta-ç’a-çi-lo (Takşaçila)[279]; üç bin li’den daha fazla toprağı bulunan, surlarla çevrili bir payitahtı olan yedi yüz li güneydoğudaki Seng-ho-pu-lo (Sinhapura)[280]; güneydoğuya doğru dağlar arasında beş yüz li gidildiğinde varılan, toprakları iki bin li genişliğinde, başkenti surlarla çevrili, toprağı buğdaygiller ve diğer tarım ürenleri yetiştirmeye elverişli U-la-şe (Uraça)[281] ve güneydoğuda bir engel teşkil eden dağlar arasında bin li gidildikten sonra varılan Ku-şe-mi (Kaşmir)dir. Güneybatıya doğru tehlikeli bölgelerde yedi yüz li yol gidildikten sonra, toprakları iki bin li genişliğindeki Pan-nu-ts’o’ya (Punaça)[282] varılır. Ondan sonra Ho-lo-şe-pu-lo (Racapura)[283] gelir. Dört mil genişliğindedir ve başkenti surlarla çevrilidir. Burası dağlar ve tepelerle kaplıdır; insanları gururlu ve cesurdur. Bu beş halktan hiçbirinin reisi yoktur.

279 Cunningham, Takşaçila şehrini Kalaka-saray’ın bir mil kuzeydoğusundaki Şah-deri’ye yerleştirmektedir. Bu konuyla ilgili detaylı tartışmayı *The ancient geography oj India,* I/104-121’de’de bulabilirsiniz.

280 Cunningham (age., s. 124) tarafından Jhelam yakınındaki Khe-tas’la özdeşleştirilmiştir. [s. **313’deki ek ve düzeltme:** Sinhapu-ra’nın Ketâs’la özdeşleştirilmesi M. A. Stein’in arkeolojik araştırmalarıyla kesinlik kazanmıştır.]

281 Bu krallık geniş ölçüde bugünkü Hazara bölgesinde Vitasta ile İn-dus arasında yer alıyordu. (Bkz. Stein, age., s. 130)

282 Burası, iç Tohi vadisinde, şimdiki Punch’a tekabül eden Raja-taran-gini’ye bağlı Parnotsa’dır. (Stein, age., s. 129)

283 Racapura veya Racapuri bugünkü Rajauri'ye tekabül etmektedir. Pir-Pantsal Geçidi, Kaşmir'den biri Punch'da diğeri daha güneydeki Rajauri'de bulunan iki Tohi vadisine açılmaktadır. Bkz. Stein, *Notes on the ancient topography oj the Pir-Pantsal route.*

***

Huttal ve diğerleri

T'ang-şu, CCXX1, b, s. 6 r°

Ku-tu'ya K'o-tu-lo (Hottal)[284] da denir. Eni ve boyu biner li'dir. Padişah payitahtı Se-çu-kien[285] şehridir. Asil atları ve kızıl leoparları çoktur. Dört büyük tuz dağı bulunur ve buralardan kara tuz çıkarılır. On yedinci k'ai-yüan yılı (729), kral Se-kin,[286] oğlu Ku-tu-şe'yi[287] bağlılığını bildirmek üzere saraya gönderdi. Yirmi birinci yıl (733) kral Hie-li-fa bir kadın orkestra grubu, ayrıca bağlılığını bildirmek ve vergisini sunmak için To-po-le tarkan adlı üst düzey bir memurunu gönderdi. On birinci t'ien-pao yılı (752) imparator bir fermanla kral Lo-kin-tsie'ye yabgu unvanı verdi.[288]

284 Hutl veya Huttal, Surhab (Wahşab) ile Penc (Hahab) arasındaydı; Surhab'la Waşgird bölgesinden ayrılıyor ve taş bir köprüden (Pul-isengin) geçilerek bir bölgesinden diğerine gidiliyordu. Bkz. İbn Rusta, Marquart yayını *(Eranshahr,* s. 233-234).

285 思助建· kelimenin karşılığını bulamadım. Ebu'l Feda (Reynaud çev., II, 2, s. 229) adı tamamıyla başka olan şehirlerden söz etmektedir: Huttal'ın payitahtı Helaverd veya Lavekend'dir. Her ikisi de aynı anda Wahş'ın payitahtıydı."

286 İyi bilinen bir Türk unvanı. Daha ileride Türkçe hie-li-fa, tarkan ve yabgu unvanları da gelecek.

287 骨都施· kelimesindeki işaretler göründüğü kadarıyla Huttal Kral-lığı'nı gösteren 骨咄 işaretleri değildir. Bu durumda 施 kelimesi "Huttal şadı" anlamında bir unvan olmalıdır.

288 Daha ileride *les Extraits du Tch'e jou yuen koei,* â la date 752'ye bkz. O sıralarda Huttal'ı yöneten hükümdarla ilgili olarak bkz. Marqu-art, *Eranshahr,* s. 302-303.

Su-p'i[289] halkı aslen Batı K'iang kabilesindendir. Tibetliler tarafından ilhak edildikten sonra Süan-po adını almıştır. Diğer kabileler arasında en

büyüğü budur. Ülkenin doğusunda To-mi,[290] batısında Hu-mang-hia[291] yer almaktadır. Otuz bin hanedir. T'ien-kuan zamanında (742-755) Kral Mo-ling-tsan, bütün kral-lığıyla birlikte imparatorluğa bağlanmak istediyse de Tibetliler tarafından öldürüldü. Oğlu Si-no, ülkesinin ileri gelenleriyle birlikte Lung-yu'ya[292] sığındı. Tsie-tu-şi Ko-şu Han, onu muhafızların eşliğinde imparatorluk sarayına gönderdi ve orada Hsüan-tsung tarafından büyük saygıyla karşılandı.

289 Su-p'i ülkesi (eski kadınlar krallığı) hakkında detaylı bilgi için Bkz. S. W. Bushell, *The early history oj Tibet* makalesi (Joun. Of the Roy As. Soc., N. S. XII, 1880, s. 531, n. 42). Su-p'i Krallığı Si-ç'uan'ın batısındaydı ve bugünkü Murus ussu'ya tekabül eden Yak nehriyle Doğuya, Hu-mang-hia geçidiyle Batıya açılan 1400 li genişliğinde toprağa sahipti.

290 To-mi veya Tang-mi, Su-p'i Krallığı'nın doğusundaydı. Bkz. S.W. Bushell, age., s. 541, n. 10.

291 Su-p'i devletinin batı sınırı üzerindeki geçidin adı. Bkz. S. W. Bushell, age., s. 541, n. 12.

292 Yani Kan-su'da.

To-mi halkı da Batı K'iang kabilesindendir. Ülke Tibetlilerin hakimiyetine girmiş ve Nan-mo adını almıştır. Li-niu[293] nehrine bitişiktir. Topraklarında bol miktarda altın vardır. Altıncı çeng-ku-an yılı (632) saraya bağlılığını bildirmek ve tartuk sunmak üzere bir elçi gönderdi. Elçi bazı hediyelerle birlikte geri gönderildi.

293 Bu isim Yak nehrine işaret etmektedir. Şimdiki Murus-ussu'dur. Bkz. Bashell, age., s. 541, n. 12.

İ-wu (Hami),[294] Han döneminde İ-ho[295] hakiminin hükumet merkeziydi. Oraya ticaret için gelen Hu (barbar)lar karışık olarak yaşıyorlardı. Ülkenin bin seçme askeri vardır ve T'ie-le (Tölös)le-re bağlıdır. Erkekleri gururlu ve cesurdur. Toprakları münbittir. Sui hanedanının (589-618) son bulmasından itibaren Çin'e bağ-lanmış[296] ve oraya İ-wu kumandanlığı kurulmuştur. İmparatorlukta karışıklıklar çıkında tekrar Türklerin tebaası oldu. Dördüncü çeng-kuan yılı (630) şehir hakimi saraya bağlılığını bildirmeye geldi. Hie-li [Kat-il han][297] mağlup edilince, ülke yedi şehriyle birlikte itaat altına alındı. Toprakları Batı İ ilçesine dönüştürüldü.

294 Hami'yle ilgili bu bilgi, gereksiz bir şekilde Tibet site krallıkları ve İran'la ilgili notlar arasına sokulmuştur ki, başka bir yerde olması gerekirdi.

295 *Hu Han-şu* (CXVIII, s. r°), on altıncı yung-p'ing yılı (M. Ö. 73) İmparator Ming'in İ-wu-lu bölgesini zaptederek, askeri tarım kolonileri kurmak için burada İ-ho kumandanlığı tesis ettiğini kaydetmektedir. İ-ho'nun "hububatı teşvik eden" anlamına geliyor olması, koloniyi kuran imparatorun amacını göstermektedir.

296 608 yılında Sui hanedanı imparatoru Yang, 河右 nehrinin batısm-daki bölgelerde bir gezinti yapmıştı; imparatorluk komiseri P'ei Kü'nün diplomatik mahareti sayesinde gezi başarıyla tamamlandı. İmparator Yen-çi dağına geldiğinde, Kao-ç'ang (Turfan) kralı K'ü Pe-ya ve Hami tudun şadı ona bağlılıklarını bildirmeye geldiler. *(Pei-şi,* XXXVIII, s. 4 v°).

297 Hie-li Kağan 630'da Çinliler tarafından mağlup edilmiştir.

***

Persia (Iran)

T'ang-şu, CCXX1, b, s. 6 v° vd.

Po-ssu (Persia) Ta-ho (Dicle) nehrinin batısındadır ve başkente on altı bin li'den daha uzaktır. Doğusunda Toharistan ve Soğ-diyana; kuzeyinde K'o-sa T'u-küe'leri (Hazar Türkleri) vardır. Güneybatısı tamamen deniz sahilidir; kuzeybatıya doğru, dört bin li'den daha uzakta Fu-lin (Suriye) yer almaktadır. Ülkede yüzbinlerce insan yaşar. Pers krallarının atası, Ta Yüe-çi'lerin bir kolundan inen Kral Po-se-ni (Prasenacit)dir. Hüküm sürdüğü için adı önce soy adı haline geldi, arkasından da krallığın adı oldu. Persia'nın iki başkenti, ondan fazla büyük şehri vardır. Bu ülkede sağ taraf sol taraftan daha üstündür. Halk Göğe, Yere, güneşe, aya, su ve ateşe kurban sunar. Kurban sundukları gün akşamı yağlı bitkilerin[298] usaresini vücutlarına sürer; sakallarını, alınlarını, burun ve kulaklarını yağlarlar. Batı yörelerinin Hu (Barbar) halkları onların gök tanrısına[299] kurban sunmak için uyguladıkları tüm ritüelleri benimsemişlerdir. Selam verirken ayak ayak üstüne koymayı ihmal etmez, genelde çıplak ayakla yürürlerdi. Erkekler saçlarını keserler; elbiseleri tek parçadır.[300] Başlıkları yeşil ve beyaz renklidir; eteklerinin kenarlarını alacalı ipek şeritle çevrelerler. Kadınlar saçlarını örerek arkaya atarlar. Savaşta fillere binerler; her filin arkasında yüz savaşçı vardır. Mağlup ettikleri düşmanı öldürürler. Suçluları

yargılamak için yazılı kanunları yoktur; kararlar mahkemede verilir. İsyan çıkması halinde, harekete katılmakla suçlanan kişilerin dilleri üzerine kızgın bir demir basarlar, yara beyazsa adamın masum, siyahsa suçlu olduğuna hükmederler. Ceza olarak suçluların ayakları veya burunları kesilir, saçları traş edilir, demir kafes içine hapsedilirdi. Hafif suçlar için ceza olarak sakal kesilir veya suçlunun boynuna bukağı vurularak mevsimler yahut aylarca o şekilde gezdirilirdi. Eşkıyalığın cezası müebbet hapisti. Hırsızlar para çezasına çarptırılırdı. Ölen kişi dağa terkedilir, bir aydan daha uzun bir süre matem elbisesi giyilirdi.

298 Burada geçen Sou bitkisi *Perilla osimoides* veya Perilla arguta olabilir. Bkz. Bretschneider, age., II, n. 64.

299 Gök tanrısı yerine Kiu T'ang-şu "göğün ateş tanrısına taparlar" ifadesini kullanmaktadır. Bilindiği bu ritüeller Mazdeizme aittir.

300 Elbiseleri yekpareydi ve ön tarafı çapraz geçmeli değildi.

Burada iklim daima sıcaktır; arazi düz ve engebesizdir. Ahali ekip biçmekle ve tarımla uğraşır. Bu ülkede koyunları parça-layabilen akbabalar vardır. Çok iyi cins köpekler, katırlar ve iri eşekler bulunur. Persia'da yüksekliği üç kademi geçmeyen mercanlar çıkarılır.

Sui hanedanı (581-618) sonunda, Batı Türklerinin Şe-hu (yabgu) kağan'ı bu krallığı cezalandırarak yerle bir etti.[301] Kral K'u-sa-ho'yu (Hosru/Hüsrev) öldürdü. Yerine oğlu Şe-li (Şiroya) geçti. Şe-hu, Persleri yönetmek ve gözetim altında tutmak için valiler gönderdi. Şe-li (Şiroya) ölünce Persler Türklerin tebaalığı-nı daha fazla tanımak istemediler. Hosru'nun [Hüsrev'in] kızını tahta çıkararak kraliçe ilan ettiler.[302] Türkler onu da öldürdüler. Şiroya'nın oğlu Tan-kie o sıralar sığınmak için gittiği Suriye'deydi. Ülke insanları gidip onu bularak tahta çıkardılar. Bu İ-ta-çi (Ardeşir) idi.[303] O öldükten sonra yerine İ-se-se (Yezdigerd) geç-ti.[304] On ikinci çeng-kuan yılında (638) bağlılığını bildirmek ve tartuk sunmak için saraya Mo-se-pan'ı elçi olarak gönderdi. Mose-pan bir de canlı bir ju-t'o[305] hediye etti. Bu, fareye benzer, açık yeşil renkli, dokuz parmak uzunluğunda bir hayvandı. Fareleri deliklerinden çıkarıp yakalamayı becerirdi. İktidarını bir türlü muhkem hale getiremeyen Yezdigerd, devlet erkanı tarafından alaşağı edilince Toharistan'a kaçtıysa da, daha yarı yoldayken Arapların saldırısına uğrayarak öldürüldü.[306]

301 Türklerle ilgili bilgi verilen kısımda da, T’ung Şe-hu’nun Persia’yı itaat altına aldığı belirtilmektedir. Sui-şu’da (LXXXIII, s. 7 v°) şöyle deniliyor: “Tu-küe’ler bu krallığa (Persia’ya) kadar gelemediler, ama hükümranlıklarını kabul ettirdiler.”

302 Burada sözü edilen kişi Husrev II. Perviz’dir, ama onun Türkler tarafından öldürüldüğü söylenemez. Çünkü 29 Şubat 628’de oğlu Şi-roya veya II. Kavad’ın suikastına kurban gitmiştir. (Bkz. Nöldeke, *Geschichte der Perser und Araber zur Zeit der Sasaniden,* s. 382).

303 Burada sözü edilen kişi ya Boran, ya da Azermidoht’dur ki, her ikisi de Hüsrev II. Perviz’in oğluydu. Fakat Şiroya’dan hemen sonra tahta oğlu Ardeşir geçtiğine göre burada bir hata olmalı.

304 Sözü edilen kişi, 632’de tahta çıkan ve Araplara karşı savaşırken 641’de hayatını kaybeden III. Yezdigerd’dir. (Patkanyan, *Histoire de la dynastie des Sassanides,* s. 228). Yezdigerd, Nihavend meydan savaşı sırasında 651 veya 652’de ölmüştür. (Nöldeke, age., s. 434). T’ang-şu’da geçen İ-se-se yerine Kiu T’ang-şu’nun daha doğru olan İ-se-hu’sunu tercih etmek gerekir.

305 [s. **313’deki ek ve düzeltme:** Bu, Ki-pin’le ilgili bilgilerde geçen ve “ju-t’o faresi” denilen hayvanın kesinlikle aynısıdır.]

306 Ebu’l Feda’nın eserinde (Reinaud çevirisi, II, 2, s. 186) “Perslerin son hükümdarı Yezdigerd Merv eş-Şahican’da (Merv’de) öldürülmüştür” denilmektedir. - Nöldeke (Age., s. 434) Yezdigerd’in 751 veya 752’de öldürüldüğünü kaydetmektedir. Fakat *Ts’e-ju yüan kui*’de (blm. 995, s. 13 r° ve v°) olayın yung-hui’nin beşinci yılında (654) vukû bulduğu belirtilmektedir. Burada geçen ***3L*** işaretini zH ile değiştirip şu şekilde çevirmek gerekir: 654’de “Ta-şi (Araplar) Po-ssu’ya (Persia’ya) ve Mi (Maymarg) Krallığı’na saldırarak, her ikisini de mağlup ettiler. Pers kralı İ-se-hu (Yezdigerd) Arap askerleri tarafından öldürüldü.”

Oğlu Pi-lu-se (Pirûz) kendini emniyete almak için Toharistan’a sığındı. Çine elçiler göndererek içinde bulunduğu zor durumu anlattı. Mesafenin askeri bir sefer düzenlemek için uzun olduğunu hesaba katan Kao-tsung, talebi redderek, elçiyi geri gönderdi. Bu müzekereler sırasında Araplar saldırıları durdurarak geri çekilmişlerdi. Toharistan prensi, Piruz’u tekrar tahta çıkarmak için bir ordu gönderdi. Lung-şu dönemi (661-663) başlarında, (Piruz) tekrar ülkesinin Arapların istilasına maruz kaldığından yakındı. Bu esnada Göğün Oğlu Batı ülkelerini taksim edip, eyalet ve vilayetler şeklinde düzenlemek için bir komiser göndererek[307] Tsi-ling şehrini Po-ssu (Persia) Hükumet merkezi yaptı ve Pi-lu-se’ye (Piruz’a) genel vali unvanı verdi. Bir süre sonra Piruz Arapların saldırısına uğradı ve bir daha da iktidar olamadı. Hien-heng zamanında (670-673) yine de saraya bağlılığını bildirmek için geldi ve kendisine sağ askeri muhafızlar generali unvanı verildi.[308]

307 Burada 661’de Wang Ming-yüan’a verilen göreve atıfta bulunulmaktadır.

[308] 677’de Piruz artık Çin sarayındaydı ve isteği üzerine Ç’ang-an’da bir Mazdeki tapınağı kurulmuştu. Bkz. *Le nestorianisme et linscrip-tion de Kara-balgassoun,* JA, Janv.-Fev., 1897, s. 66. Muhtemelen Pi-ruz, burada sözü edilen oğlu Ni-nie-şi’yi geride bırakarak Çin’de ölmüştür.

Piruz’un öldüğü sırada oğlu Ni-nie-şi Çin sarayında rehin olarak tutuluyordu. Birinci t’iao-lu yılında (679), çıkarılan bir imparatorluk fermanıyla P’ei Hing-kien, askerlerle birlikte ona refakat ederek tekrar devletin başına geçirmesi için gönderildi. P’ei Hing-kien, An-si ayeletindeki Tokmak şehrine geldiğinde yolun uzunluğunu düşünerek geri döndü. Böylece Ni-nie-şi yirmi yıl boyu Toharistan’da misafir kaldı. Çevresindeki adamlar giderek dağılarak, ortadan kayboldular. King-lung dönemi (707-709) başlarında Ni-nie-şi tekrar saraya bağlılığını bildirmek üzere geldi. Kendisine sol cesur muhafızlar generali unvanı verildi ve orada hastalıktan öldü.

Pers kralına ülkesinin sadece batı kısmı kalmıştı. K’ai-yüan (713-741) ve t’ien-pao (742-755) döneminde Persia on elçi gönderdi.[309] (Saraya) bir akik divan, kızıl yünden mamül işlemeler ve rakkaseler hediye etti.

[309] Bu elçilerden birisi 722’de gelmiştir. *Ts’e-ju yüan kuide* (blm. 999, s. 17 v°) şöyle deniliyor: “Onuncu k’ai-yüan yılının (722) üçüncü ayının keng-sü günü, Persia kralı Pu-şan-huo, hediyeler sunmak ve kendisine resmi bir Çin unvanı verilmesi talebinde bulunmak üzere bir elçi gönderdi. İsteği yerine getirildi.” 732 yılında ise adı Si-an fu kitabesinde geçen Nesturi din adamı Ki-lie’nin de yer aldığı başka bir elçilik heyeti geldi. (JA, Janv.-Fev. 1897, s. 57) Yine biri 730, diğeri 737 yılında olmak üzere Pers kralının Ki-hu-p’o adında bir oğlu Çin sarayına elçi olarak gelmiştir. *(Pien i tien*’de Ts’e-fu yü-an kui, blm. LVI, Tiao-çi’yle ilgili bilgiler kısmı, s. 6 r°).

K’ien-yüan dönemi (758-759) başlarında, Persler Arapların peşine takılarak Kuang (Kanton) eyaletine sürpriz bir saldırı düzenlediler. Tahıl ambarlarını, mağazaları ve evleri yakarak deniz yoluyla geri döndüler.[310] Ta-li döneminde (766-779) tekrar (saraya) hediyeler sundular.

[310] Arap ve Acem korsanların Kanton’a düzenlediği bu saldırı Kiu T’ang-şu’da (X, s. 7 r°) 758 yılı olayları arasında gösterilmektedir.

Bir de T’o-pa-sa-tan da denilen T’o-pa-se-tan (Taberistan) vardır. Üç tarafı dağlarla çevrilidir. Kuzey tarafı deniz (Hazar) sahilidir. Kralın payitahtı So-li (Sârî) şehridir. Kral irsen Per-sia’nın doğu genel valisidir (ispehbed).[311] Persia ortadan kaldırılınca, Araplara boyun eğmeyi reddetti.[312] Beyinci t’ien-pao yılında (746), Kral Hu-lu-han saraya bağlılığını bildirmek üzere bir elçi gönderdi. Ona “kendi rızasıyla itaat eden

kral” asalet unvanı verildi.[313] Sekiz yıl sonra saraya bağlılığını bildirmek üzere oğlunu Hui-lo yoluyla gönderdi. Kendisine sağ askeri muhafızlar sıra dışı *çung-lang-tsiangı* unvanı verildi. Ayrıca mor bir elbise, altın balık şeklinde bir rozet verilerek, hassa muhafızları arasına alındı. Taberistan, kara ridalı Araplar (Abbasiler) tarafından yıkıldı.

311 Taberi, Zotenberg çevirisi (III, s. 493)de şöyle anlatıyor: “Taberis-tan ispehbedleri bu olayları haber alınca, Amul’da, eyaletin merkezinde yaşayan efendilerini aramak için geldiler. Bu, Gilan’lı Ferru-han adında biriydi. İspehbedler ispehbedi denilirdi. İspehbed kelimesi Farsçada dük, yani ordu baş kumandanı demektir. Ona aynı zamanda Horasan ispehbedi de deniliyordu, çünkü geneleneklere göre, Horasan prensi tarafından da tanınıyordu.”

312 *Ts’e-ju yüan kui* (blm. 965, s. 2 r°) T’ang hanedanı tarihinde zikredilmeyen bir olayı şu şekilde naklediyor: “Üçüncü t’ien-pao yılı (744), onuncu aydan sonra gelen ara ayda, T’o-pa-sa-tan (Taberis-tan) kralı A-lu-şe-to-çi’ye “değişime ayak uyduran kral” unvanı verildi.”

313 *Ts’e-ju yüan kui* (blm. 965, s. 3 v°) bu olayın altıncı t’ien-pao (747) ikinci ayında vukû bulduğunu kaydetmektedir.

Şimdi de çeng-kuan döneminden (627-649) sonra saraya bağlılıklarını bildirmek üzere elçiler gönderen, ama saray tarihçilerinin dikkatini çekmeyen uzaktaki küçük krallıkların prenslerinin hikayesini sunacağız.

III
BİYOGRAFİLER

A-şi-na Şo-öl[314]

314 Her ne kadar bu kişi Kuzey Türkleri prens ailesine mensup ise de, çoğu kez Batı Türkleri’yle ilişkisi olduğu için, burada hayat hihaye-sini veriyoruz.

T'ang-şu, CX, s. 2 r° - Kiu T'ang-şu, C1X, s. 1 v°

A-şi-na Şo-öl [Şe-ör] Ç'u-lo Kağan'ın küçük oğluydu.[315] On bir yaşından itibaren bilgeliği ve cesareti sebebiyle Çe Şad unvanı aldı. Otağını kuzeyde taşlı çöle kurdu. O ve Hie-li'nin[316] oğlu Yü-ku Şad, T'ie-le (Tölös), Hui-ho (Uygur), Pu-ku ve T'ong-lo kabilelerinin yönetimini paylaştılar. Ç'u-lo ölünce (620) ziyadesiyle üzüldü ve geleneklere uygun olarak inzivaya çekildi. On yıl boyunca halkından vergi almadı. Kaynak sağlamak amacıyla vergileri yükseltmesini tavsiye edenlere ise şu cevabı verdi: "Kabilelerim bolluk içinde yaşıyorlar; bu bana yeter". Onu bütün beyler seviyordu.

315 Batı Türkleri kağanı Ç'u-lo, 620 yılında ölmüştür.

316 Hie-li de Ç'u-lo'nun oğlu ve A-şi-na Şo-öl'ün ağabeyiydi ki, buna göre Yü-ku şad, sonuncunun yeğeniydi.

Hie-li Kağan sık sık savaştı. (A-şi-na) Şo-öl [Şe-ör], ona tavsiyelerde bulunduysa da dinlemedi. Birinci çeng-kuan yılında (627) Tölösler, Uygurlar ve Sie-yen-t'olar (Sir-Tarduşlar)ın tamamı isyan ederek Yü-ku Şad'ı Ma-lie dağı eteklerinde mağlup ettiler. A-şi-na Şo-öl ona savaşta yardım ettiyse de, muzaffer olamadı.

Bir sonraki yıl (628) halkının geri kalanını toplayarak K'o-han-fu-t'u (Kagan stupa) şehrine bekindi.[317] Bu sırada Hie-li Kağan tüm Batı Türklerini ezmiş, T'ung Şe-hu da ölmüştü. Hi-li-pi tu-lu Kağan ve Ni-şu taht kavgasına tutuştular.[318] A-şi-na Şo-öl onlara sürpriz bir saldırı düzenleyerek topraklarının yarısını ele geçirdi. Yüz binden daha fazla sayıda bir halkı yönetti ve kendisine Tu-pu Kağan unvanı aldı.

317 Daha önce Kagan-stupa'nın Guçen yakınlarında olması gereken Pei-t'ing veya Bişbalık şehrinin bir diğer adı olduğunu görmüştük.

318 Burada bir hata olmalı, çünkü Ni-şu ve Hi-li-pi aynı kişidir. Elbette şöyle demek gerekirdi: "Hi-li-pi tu-lu Kağan ve Si Şe-hu Kağan taht kavgasına tutuştular."

Kabile beylerine şöyle dedi: "Geçmişte bana isyan eden ve hakanlığımı yıkanlar Yen-t'o (Tarduş)lardı. Şimdi batı topraklarının hakimi benim ve şayet Yen-t'o (Tarduş)ları hakimiyetim altına almazsam, kağan babamı unutmuş ve evlatlık vazifesini yerine getirmemiş olurum. Eğer başaramazsam, ölümden çekinmem." Beyler ona şu karşılığı verdiler: "Batı

topraklarını ele geçirmiş bulunuyoruz, şimdi oraya yönetmek ve emniyet altına almak için kalmalıyız. Eğer Yen'to (Tarduş)larla çarpışmak için hemen uzaklara gidersek, biz daha Yen-t'o (Tarduş)ları yenmeden, yabguların oğulları ve torunları hakanlığımızı tekrar ele geçirirler." A-şi-na Şo-öl [Şe-ör] onların görüşüne önem vermedi, kuzeydeki taşlı çöle Yen-t'o (Tarduş)ları cezalandırmak için elli bin süvari sev-ketti. Yüz gün boyunca durmadan çarpıştı.[319] Askerleri savaşın uzamasından sızlanmaya ve yavaş yavaş ortadan kaybolmaya başladı. Bunun üzerine Yen-t'o (Tarduş)lar bütün güçleriyle saldırarak ona ağır bir yenilgi tattırdılar. A-şi-na Şo-öl [Şe-ör] Turfan yakınlarındaki Kao-ç'ang'a sığınmak zorunda kaldı. Artık yanında sadece on bin savaşçı kalmıştı. Batı Türkleriyle arası iyi olmadığı için, kabileleriyle birlikte itaat arzetmek üzere imparatorluk sınırlarından içeri girdi ve altıncı yıl (636)[320] saraya bağlılığını bildirmeye geldi. Kendisine sol atlı muhafızları baş generali unvanı verildi. Kabilelerini Lin eyaletine iskan etti. Bir imparatorluk yar-lığıyla Heng-yang büyük prensesiyle evlenme şerefine nail oldu. İmparator damadı olarak askeri komutan (fu-ma tu-wei) unvanını ve wei-t'uan hassa birliklerini yönetimini üzerine aldı.

319 *Kiu T'ang-şu* (CIX, s. 1 v°) burada şu cümleyi ilave ediyor: "Bunun üzerine büyükelçimiz Liu Şan-in, T'ung-o Şad'ı Tie-li-şi Kağan unvanıyla tahta çıkardı." Bu olay 634 veya 635 yılında olmuş olmalı. Böylece Çinlilerin Batı Türk prens ailesine mensup Tie-li-şi Ka-ğan'a verdikleri destek, Batı Türklerinin A-şi-na Şo-öl tarafından ellerinden alınan topraklarını istirdat etmelerine yol açan amillerden biridir.

320 Kiu T'ang-şu'ya göre dokuzuncu yıl (635)de.

On dördüncü yıl (640) Kiao-ho bölgesi ordu başkomutanı unvanıyla Kao-ç'ang'ı sükunete kavuşturdu. Diğer tüm generaller ganimet paylarını aldılar. Henüz kendisine bu yetkiyi veren imparatorluk namesini almamış bulunan A-şi-na Şo-öl, herhangi bir şey almaya cesaret edemedi. Ancak diğer bir yarlığı gördükten sonra bir şeyler aldı, ama payına düşünler yaşlılar, çocuklar ve eski püskü şeylerdi. T'ai-tsung onun tok gönüllüğünü överek, Kao-ç'ang kralının altın işlemeli kılıcını ve bin top ipek verdikten başka, bir buyrukla kuzey kapısı sol garnizon müfettişi olarak atayıp, Pi krallığı dükü unvanı verdi.

A-şi-na Şo-öl, Leao-tung seferi sırasında imparatora eşlik et-ti;[321] serseri bir okla yaralandı, fakat oku çekip çıkararak çarpışmayı sürdürdü.

Komutasındaki askerlerin hepsi de cesur ve muzafferdi. Dönüştü önceki unvanlarına ilaveten hung-lu yüksek kurmayı unvanıyla şereflendirildi.

321 645'de.

Yirmi birinci yıl (647) Kuan-k'iu bölgesinde ordu büyük yönetici generali unvanıyla K'i-pi Ho-li, Kuo Hiao-k'o, Yang Hung-li, Li Hai-an'la birlikte hareket etti. Bu beş general on üç T'ie-le (Tölös) kabilesi ve yüz bin Türk süvariyle K'iu-tse (Kuça) üzerine bir sefer tertiplediler. Batı Türk topraklarından geçen bu birlikler, Ç'u-mi ve Ç'u-çenlere[322] karşı savaşarak, mağlup ettiler; Yen-k'i (Karaşar)ın batı tarafından gelerek Kuça topraklarına girdiler. Askerleri hiç beklenmeyen bir yerden ortaya çıkıverdiler. Kuça korkuya kapıldı.[323] İmparatorluk ordusu taşlı çölde kamp kurdu. İ-çu (Hami) valisi Han Wei, bin süvariyle önden gitti. Sağ atlı muhafızlar generali Ts'ao Ki-şu da arkadan onu takip ediyordu. To-ho[324] şehrine geldiklerinde Kuça kralı elli bin kişilik bir orduyla onu karşılayarak savaşa girdi. Han Wei kaçıyormuş gibi yapınca kral ordusuyla kaçanların peşine düştü. Han Wei, Ts'ao Ki-şu'nun ordusuyla birleşerek şiddetle bir savaşa tutuştu ve Ku-ça kralına ağır bir yenilgi yaşattı.

322 Kiu T'ang-şu'nun baskısında (CIX, s. 2 r°) Ç'u-çenlerden söz edilmemektedir. Sanırım kelimeyi Ç'u-yüe olarak okumak gerekiyor. Bkz. *Tse-çi t'ung kien* (CXCIV, s. 3 r°)in 22. çeng-kuan yılına (648) ait kayıtları: "Dokuzuncu ay, keng-ç'en günü, Kuan-k'iu bölgesi ordusunun yönetici generali A-şi-na Şo-öl [Şe-ör], Ç'u-yüe ve Ç'u-milere saldırarak, onları mağlup etti." - Ç'u-yüeler Guçen yakınlarında yaşıyorlardı; Ç'u-miler ise Manas nehri sahillerine saçılmışlardı. A-şi-na Şo-öl [Şe-ör] bu iki kabileyi mağlup ettikten sonra U-rumçi'yi Küçük Yulduz vadisine, oradan Büyük Yulduz'a bağlayan yola saptı ve kuzeybatı yönünden Karaşar üzerine yürüdü. Karaşar ve Kuça hükümdarlarının hazırlıksız yakalanmalarına da bu saldırı sebep olmuştur.

323 Burada Karaşar Krallığı'yla ilgili olarak şu bilgileri ilave etmek gerekir: *"Tse-çi t'ung kien*, CXCIX, s. 3 v°): 648 yılının onuncu ayında "A-şi-na Şo-öl [Şe-ör] Ç'u-yüe ve Ç'u-mileri mağlup ettikten sonra ordusunu Karaşar'ın batı tarafından sevkederek Kuça Krallı-ğı'nın kuzeyine geçirdi. Ordusunu beş yoldan sevkedip beklenmedik bir yerden ortaya çıktı. Karaşar hükümdarı Sie-p'o A-na-çi payitahtını terkederek Kuça'ya sığındı ve batı yöresinde savunmaya çekildi. A-şi-na Şo-öl [Şe-ör] ordusunu onu takip etmekle görevlendirdi, böylece onu yakalayıp infaz ettiler. A-şi-na Şo-öl [Şe-ör], Sie-p'o A-na-çi'nin babasının yeğeni Sien-na-çun'u Karaşar kralı tayin etti." T'ang-şu'nun Karaşar'la ilgili notunda Sien-na-çun'dan Su-p'o-çun olarak söz edilmekte ve tüm bu olaylar oldukça farklı bir şekilde anlatılmaktadır.

324 Kiu T'ang-şu'da To-ho adı geçmiyor, ama Kuça'yla ilgili bilgilerde bu kelimeye rastlıyoruz.

A-şi-na Şo-öl'ün payitahtı zaptetmesi üzerine kral hafif süvari birlikleriyle kaçtı. A-şi-na Şo-öl, Kuo Hiao-k'o'yu payitahtın başına bırakarak en seçme

süvarileriyle kralın peşine düşüp altı yüz li kadar takip etti. Kral Büyük Po-huan[325] şehrine bekin-mişti ve esasen bu şehir tabii savunma yapmaya elverişli şekilde engellerle çevriliydi. A-şi-na Şo-öl kırk gün süren bir muhasaradan sonra şehre girmeye muvaffak oldu; kralı esir alarak[326] diğer beş büyük şehri zaptetti. A-şi-na Şo-öl [Şe-ör], sol muhafızlar komutanı K'ün Çi-fu ile diğer şehirlerin başında bulunan kişilere itaat etmemeleri halinde başlarına gelecek felaketleri, itaat etmeleri halinde ise elde edecekleri menfaatleri anlatması için gönderdi. Yetmişden fazla şehir kendiliğinden teslim oldu. Onlara imparatorluğun üstünlüğünü ve iyi niyetini anlattı. Kendi rızasıyla itaat etmeyen kimse kalmadı. Zaferleri anısına bir kitabe dikerek geri döndü.

325 Yeke-arık.

326 Kiu T'ang-şu'ya göre (CIX, s. 2 r°) kralın adı Pe-ho-li pu-şe-pi idi.

Bu fırsattan yararlanarak Yü-t'ien (Hotan) kralına saraya bağlılığını bildirmeye gitmesi tavsiyesinde bulundu. Bu kral ordunun iaşesini temin için üç yüz at ve başka büyük baş hayvanlar hediye etti. Batı Türkleri, Karaşar ve An (Buhara) kralı, orduya iaşe sağladılar.

Kuo Hiao-k'o'nun kampında yatağı, koşum takımları ve diğer eşyaları altın ve yeşim kaplamaydı. A-şi-na Şo-öl'e de benzeri ha-diyeler sunulduysa da, o bunları reddetti. İmparator bunu öğrenince "Bu iki generalden hangisi dirayetli, hangisi dirayetsiz, artık bunu başkalarına sormaya gerek yok" dedi.

İmparator 649'da ölünce A-şi-na Şo-öl [Şe-ör] onun tabutunu korumak için bizzat mezara girerek arkasından gitmek istediyse de, Kao-tsung buna izin vermedi ve onu sağ muhafızlar baş generali seviyesine yükseltti.

On altıncı yung-hui yılı (655) öldü. Ölümünden sonra 'devleti destekleyen baş komutan' ve Ping eyaleti askeri kumandanı unvanları verildi. Çao'nun mezarının yanına defnedildi. Mezarının üzerindeki tümülüs Ts'un şan şeklindeydi. Ölümünden sonraki adı Yüan oldu.

Oğlu Tao-çen, sol t'un-wei baş komutanı rütbesine yükseltildi. Hien-heng dönemi (670-673) başlarında, Lo-so (Lhassa) bölgesi ikinci büyük yöneticisi unvanı verildi ve Yen-kui'yle birlikte Tibetlilere karşı savaştı. T'u-ku-hunlara yardıma giderken lüan[327] K'in-ling tarafından mağlup

edildi ve tüm ordusunu kaybetti. İmparatorluk buyruğu ile yargılandıysa da, hayatı bağışlandı ve sıradan bir insan olarak yaşadı.

327 Lüan kelimesi Tibet unvanı Blon'un çeviriyazımıdır.

***

Kuo Yüan-çen'in Biyografisi

Kiu T'ang-şu, XCV11, s. 2 v° vd.- T'ang-şu, CXX11, s. 10 r° vd.

Kuo Yüan-çen, Wei ilçesinde Kui-hiang asıllıydı. Tsin-şi mev-kisine yükselmiş ve T'ung-ts'ün kumandanı olmuştu. Üstün meziyetli, güçlü kuvvetliydi; kafasına göre takılır, olur olmadık şeylere pek aldırış etmezdi. Birçok kez misafirlerine hediyeler vermek için zora başvurmuş ve kumanda ettiği insanlardan binden fazlasını satmıştı. Halk ondan yaka silkiyordu. İmparatoruçi Tso-t'ien (684-704) onun şöhretini duymuş ve huzuruna çağırmıştı. Konuştuktan sonra onu oldukça güçlü buldu.

O sıralar (697) Tibetliler bir anlaşma yapmak istiyorlardı.[328] İmparatoriçe Tibetlilere hediye götürme işini halletsin diye Kuo Yüan-çen'e sağ askeri muhafızlar k'ai-tsao'luğu verdi. Tibet genelkurmay başkanı lüan (blon) K'in-ling, Çin'in kuvvetlerini Dört Garnizon'dan çekmesini ve On Oklar'ın topraklarının (Çin'le Tibet arasında) taksim edilmesini istiyordu. İmparatorluk (Kuo) Yüan-çen'den bu meselede elde edilebilecek avantajları gözden geçirmek için bir fırsat yaratmasını istedi. Yüan-çen, dönüşünde saraya şu raporu sundu:

328 Bu olay 697 yılı sonbaharında olmuştur. *(T'ung kien kang mu,* 14. yıl *se-şeng).* O sıralar Tibet'in ne durumda olduğunu hatırlayalım: Tibetliler, 663'de Kuku-nor bölgesine yerleşen Tunguzlara mensup T'u-ku-hunlara karşı büyük bir zafer kazanmışlar, T'u-ku-hunların reisi No-ho-po Çin toprakları üzerindeki Leang-çu'ya sığınmıştı. 670'de ise Tibetliler Dört Garnizon'u yolup aldılar. Sie Jen-kui ve A-şi-na Tao-çen kumandasındaki bir Çin ordusu, Tibetlilerle savaşmaya gitti ve T'u-ku-hunları tekrar eski topraklarına yerleştirmeye çalıştı. Fakat imparatorluk kuvvetleri Ta-fei (Kuku-nor'un batısındaki Buhayn Göl - *T'ung kien tsi lan,* LIII, s. 18 r°) vadisinde ağır bir hezimete uğradı. O tarihten sonra Kuku-nor ve Doğu Türkistan'ın hakimi olan Tibetliler oldukça güçlendiler ki, zaten onların Batı Türklerinin işlerine burunlarını sokmaya başlamaları da bundan sonradır.

679’da btsanpo ölmüştü; yerine tahta çıkan halefi K’i-nu-si-nong sekiz yaşında olduğundan, Çin sarayı saldırıya geçmek için bu fırsattan yararlanmayı düşündüyse de, Tibet devletinin K’in-ling’in maharetli ellerinde olduğunu, bu yüzden bir sefer tertiplemenin ihtiyatsızlık olacağını gösteren P’ei Hing-kien’in tavsi-yesiyi üzerine fikrini değiştirdi. O sıralar Tibet toprakları *(T’ung ki-en kang mu,* 1. yıl *yung-lung)* güneyde Hindistan, kuzeyde Türklerle sınırdaştı; batıda Dört Garnizon’u işgal altında tutuyor, doğuda ise sınırları Leang (Kan-su’da şimdiki Leang-çu), Sung (şimdiki Si-ç’uan eyaletindeki Lung-an şehrine bağlı Sung-p’an kazası) ve Sui (şimdiki Si-ç’uan eyaletinin Ning-yüan kazası) ve Mao (şimdi Si-ç’uan’a bağlı Mao kasabası) bölgesine dayanıyordu. 692’de Si eya let valisi T’ang Hiu-king, K’iu-tse (Kuça), Yü-t’ien (Hotan), Su-le (Kaşgar) ve Sui-şe (Tokmak)dan ibaret olan Dört Garnizon’un istirdat edilmesi teklifinde bulundu. Bunun üzerine imparatorluk sarayı Wang Hiao-ki ve A-şi-na Çung-tsie (Batı Türkleri reisi) yönetiminde bir sefer düzenledi. Bu ordu Tibetlileri mağlup ederek Dört Garnizon’u istirdat etti. *(T’ung kien kang mu,* 9. yıl *se-şeng).* 697 yılında, Tibet hükumetinin her zaman başında olan K’in-ling, Çin’le müzakerelere başlayarak, Dört Garnizon topraklarını boşaltmasını ve On Kabile’nin [On Okların) topraklarının bölüşülmesini teklif etti. Buna göre Batı Türklerinin topraklarından beş Nu-şi-pi kabilesine ait olan en batıdaki topraklar Tibet, Tu-lu kabilelerinin toprakları ise Çin’e kalacaktı. Kuo Yüan-çen, bu teklife karşılık şu teklifi sundu: Çin, Dört Garnizon topraklarından vazgeçmeyi reddedecek, fakat Tibet’in T’u-ku-hunlardan gaspedilen Kuku-nor bölgesini iade etmesi şartıyla beş Nu-şi-pi kabilesi topraklarının Tibet’e bırakılmasını kabul edecektir. Onun bu teklifleri kabul edilemezdi, ama bunlar Çin’e zaman kazandırak ve Tibetliler arasında parçalanma topumları ekme fırsatı sağlayacaktı.

“Anladım ki, bazen avantajlı olan bir şey zarar, zararlı olan şey de avantajlar sağlayabilir. Hükumetin üstesinden gelmesi gereken şey, Tibetliler ve Mo-ç’o (Kapagan Kağan) dır. Halbuki şimdi Tibetliler bir anlaşma yapmak, Mo-ç’o da imparatorluk emirlerini kabul etmek istiyor. Bu, Orta Krallığa büyük avantaj sağlayacak gibi görünüyor; ama bu konuda yapacağımız planlarda ihtiyatlı davranmazsak, kötü bir sonuç alınacağı muhakkak. Halihazırda K’in-ling On Okları paylaşmak ve askerlerimizi Dört Garni-zon’dan ekarte etmek istiyor. Esasen herhangi bir harekete giriş-mek veya gevşemek için kritik bir zaman. Müzakerelere başlamak da, vazgeçmek de kolay değil. Eğer şu anda Tibetlilerin iyi niyetine kesinlikle hayır dersek, korkarım ki cephede öncekinden daha ağır felaketler yaşanacaktır. Şayet Garnizonların alınamayacağı ve birliklerin geri çekilemeyeceği düşünülüyorsa, bu durumda Tibetlilerle müzakereleri uzatmanın ve onları gevşetecek tedbirler almanın bir yolu bulunmalı. Böylece hem onların uzlaşma ümidi kırılmamış olacak, hem de kötü niyetlerini tekrar icraat safhasına koymaları önlenmiş olacaktır. Zaten Dört Garnizon yönünden bizi tehdit eden tehlike uzak, ama Kan ve Leang yönünden gelen tehdit yakındır. Berikisini elde tutma, ötekisinden vazgeçme projeleri, esasen titizlikle kombine edilmesi gereken şeylerdir. Şu

anda imparatorluğun dışardaki baş ağrıları On Oklar ve Dört Garnizon, içerideki baş ağrıları ise Kan, Leang, Kua ve Su'dur.[329] Kuan (-çung) ve Lung (-si) sakinleri, uzun süredir askeri karakollarda hizmet ediyorlar. Otuz yıldır devam eden bu hizmet, onların kaynaklarını ve güçlerini tüketmiştir. Farzedelim ki Kan ve Leang'da hiç hesapta olmayan bir şey vukû buldu[330], o zaman buralardaki insanlar nasıl kitle halinde askere alınıp cepheye sürülebilir? Devleti yönetenler öncelikle dahili meseleleri halledip, sonra dış problemleri halletme yoluna gitmelidirler. Dış problemi halledeyim derken iç meseleye zarar verecek bir harekete girişmemelidir. Eğer dediğim şekilde hareket edilirse, Çin ve Türkler sükuna kavuşacak, barış ve refah korunabilecektir. K'in-ling'e gelince, onun dediği şu: "Dört Garnizon bizim kabilelerimize sınırdaştır; biz, Han'ın (Çin'in) sinsice bizi işgal etmesinden korktuğumuz için bu talepte bulunuyoruz." Esasen bu, Tibetliler için hayati bir konudur. Diğer yandan, Ts'in-hai (Kuku-nor) T'u (ku-)hunları Lan[331] ve Şan[332] ilçelerine çok yakınlar. Yakın geçmişte Han (Çin) için gerçek tehlike bunlardı. Bu noktada da hükumetimiz için önemli hususlardandır. Bu durumda K'in-ling'e verilecek cevap şu olmalı: "Devletimizin Dört Garnizon'u elde tutması cimriliğindendir. Esasen biz onları, barbar krallıkların güçlerini bölmek için onlar karşısında önemli bir pozisyon yakalamak, onlar kuvvetlerini bir araya getiremesinler ve bize karşı doğu yönünden bir işgal hareketi gerçekleştirmesinler diye kurduk. Eğer şimdi onları barbarlara bırakırsak, onlar tekrar güçlenir ve doğuda kolayca kargaşa çıkarırlar. Eğer gerçekten doğu yönünden bir işgalde bulunma niyetiniz yoksa, T'u (-ku-)hun kabilelerini ve aynı şekilde Ts'ing-hai (Kuku-nor) bölgesini Han'a (Çin'e) iade edin; buna karşılık biz de Se-kin kabilelerini[333] Tibetlilere veririz." Bu cevap K'in-ling'in ağzını kapatmaya yetecek ve böylece müzakereler tamamıyla kopmamış olacak. Eğer K'in-ling çekimser davranırsa, sıkıntıya düşecek olan kendisidir. Kaldı ki, batı sınırlarındaki değişik krallıklar uzun yıllardır dost ve müttefikimizdir. Tibetlilerin söz konusu olduğu aynı günde onların duygu ve sadakatlerini tartışmak söz konusu bile olamaz. Şu anda onların tutumlarında neyin lehimiz veya aleyhimizde olduğunu henüz bilmiyoruz. Ayrıca onların gerçek duygularını da henüz öğrenebilmiş değiliz. Eğer uzaktan bir ayırım yaparsak, bu farklı krallıkların düşüncelerini zedelemiş

oluruz. Bu, bize hükümranlık sağlayacak uzun vadeli bir hesap olamaz.” (İmparato-riçe) Tso-t’ien bu tavsiyelere kulak astı.

329 Bu yerler, günümüzde Kan-su’da aynı adla bulunmaktadır. Bu yönden Çinlileri tehdit eden tehlike Kuzey Türkleri kağanı Kapa-gan’dan geliyordu. Çünkü ikinci çen-lung yılının (706) on ikinci ayında Kapagan Kağan Ming-şa şan (Kua-çu’nun on li güneyinde) açıklarında Şa-ç’a Çung-i (Çaça-sengün, Kül Tegin kitabesinde Çu-ça tsiang-kün veya General Çaça; bkz. Thomsen, age., s. 109) ku-mandasındaki Çin ordusuna ağır bir yenilgi tattırdığı için bu tehlike bir vehim değildi.

330 Yani ‘diyelim ki Türkler buraları zaptederse.’

331 Bugünkü Kan-su’da Lan-çu vilayeti.

332 Kan-su eyaletine bağlı Si-ning şehri sınırları içindeki Nien-po kazası.

333 Her biri bir se-kin tarafından yönetilen beş Nu-şi-pi kabilesi.

Kuo Yüan-çen ayrıca imparatoriçeye şunları söyledi: “Kanaatim odur ki, Tibet halkı, uzun zamandan beri uygulanan angaryalardan ve askerlik hizmetinden bıkıp usanmıştır. Hepsi acil barış istemektedir. Başkumandan lüan (blon) K’in-ling Dört Garnizon topraklarını ayırarak orada askerlerinin başında hakim-i mutlak olmak isterdi. Dolayısıyla (Çin’e karşı) dostâne bir davranış sergilemek istemez. Eğer elçilerimiz her yıl barış teklifiyle gider, karşılıklı evlilik teklifinde bulunurlar ve K’in-ling de bu teklifleri sürekli elinin tersiyle iterse, o zaman bu barbarlar K’in-ling’e karşı her geçen gün daha da artan bir kin besleyecek ve gün geçtikçe imparatorluğumuzun sunduğu nimetlerden yararlanmayı daha çok ümit edeceklerdir. Böyle bir durumda eğer K’in-ling önemli miktarda kuvvet toplamaya kalkışırsa, çok zorlanacaktır. Düşmanlarımız arasına yavaş yavaş nifak tohumları ekmenin, hükümdarlar ve tebaalarının arzularının hilafına ortaya çıkacak engellere karşı tepki göstermelerini sağlamanın yolu budur.” İmparatoriçe Tso-t’ien onun bu sözlerini tüm kalbiyle tasdikledi.

O günden itibaren yıllarca Tibetliler arasına nifak tohumları saçıldı. Prensler ve tebaaları sonuçta birbirlerinden şüphelenmeye ve zıtlaşmaya başladılar. Lüan (blon) K’in-ling de bu yüzden öldürüldü. Kardeşi Tsan-p’o ve hatta ağabeyinin oğlu Mang-pu-çi gelerek bağlılıklarını bildirdiler (699); İmparatoriçe Tso-t’ien ayrıca Ku Yüan-çen’i Ho-yüan ordusu büyük komiseri Fu-mung Ling-k’ing’le birlikte süvarilerin başında onları karşılamakla gö-revlendirdi.[334] Bir sonraki yıl (700) Tibetli General K’ü Mang-pu-çi ordusunu harekete geçirerek bazı faaliyetlere başladı. Leang eyalet genel valisi T’ang Hiu-king, birlikleriyle onu karşılayıp mağlup

etti.[335] Kuo Yüan-çen bu münasebetle yaptığı planların uygulanışına bizzat iştirak etti ve aldığı tedbirlerden dolayı çu-k'o-lang-çung unvanı aldı.

334 Btsanpo K'i-nu-si-nong'un 679'da sekiz yaşındayken tahta çıktığını yukarıda görmüştük. O büyüyünceye kadar K'in-ling ve kardeşleri hükumeti yönettiler. Btsanpo yetişkin çağına gelince, 699'da K'in-ling'in bulunmayışından faydalanarak iktidarı ele almak istedi ve onlara taraftar olan iki binden fazla kişiyi öldürttü. K'in-ling intihar etti; kardeşi Tsan-p'o kendisine bağlı binden fazla adamı ve kardeşi Kung-jen'in yönettiği yedi binden fazla T'u-ku-hun ailesiyle birlikte Çin'e bağlılıklarını bildirmeye geldiler. *(T'ung kien tsi lan,* 16. yıl *se-şeng).*

335 Bu zafer, 700 yılında, Kan-su eyaletine bağlı Leang-çu vilayeti sınırları içindeki P'ing-fan kazasının kuzeybatısındaki Hung-yüan geçidinde kazanılmıştır. *(T'ung kien..)*

Birinci ta-tsu yılında (701) Kuo Yüan-çen, Leang eyalet genel valisi ve askeri işler ve Lung-yu eyaletlerinden sorumlu büyük komiseri olarak atandı. Daha önce Leang eyaletinin sınırları kuzeyden güneye dört yüz li'den fazla değildi. Bu bölge Türkler ve Tibetliler arasında sıkışıp kaldığı için, bu iki soyguncu halk yıllarca ani baskınlar düzenleyip şehir kapılarına kadar dayanmışlar, halkı canından bezdirmişlerdi. Kuo Yüan-çen, ilk önce bölgenin güneyine açılan koridoruna Ho-jung şehrini[336] kurdu. Ayrıca kum çölünün ortasında, kuzey sınırı üzerinde bu önemli geçitleri kontrol altında tutmak için Pe-t'ing karakolunu[337] kurdu. Eyalet topraklarını 1500 li genişletti ve böylece barbar haydutlar şehir kapılarına kadar varamadılar. Yüan-çen, Kan eyalet valisi Li Han-t'ung'a askeri koloni kampları kurmasını, toprak ve sudan azami ölçüde yararlanmasını emretti. Eskiden Leang ayeletinde on teneke tohum alabildiğince anormal fiyatlarla satılırken, Li Han-t'ung'un organizasyonu sayesinde uzunca bir zamandır öylesine bol mahsul alındı ki, bir top ipekle yüzlerce teneke tohum alınabilir oldu ve ayrıca onlarca yıl ordunun tahıl ihtiyacı karşılandı. Yüan-çen fazilet sahibiydi ve iyi bir yöneticiydi. Leang eyaletinde bulunduğu beş yıl zarfında, barbarlar ve Çinliler ondan çekinip, saygı duydular; emirleri yerine getirilmiş, savunduğu şeyler gözetilmişti. Kırlar sığır ve koyunlarla dolmuştu; yolda başıboş dolaşan hayvanlara kimse dönüp bakmazdı.

336 Bugünkü Kan-su eyaletinde Leang-çu vilayetine bağlı Ku-leang kazası. *(Tung kien...*)

337 Kan-su eyaletinde, Leang-çu vilayetine bağlı Çen-fan kazasının kuzeyinde.

Şen-lung döneminde (705-706) Yüan-çen sol cesur muhafızlar generali ve aynı zamanda An-si (Kuça) büyük müfettiş askeri valisi derecesine

kotarıldı. Bu sırada Batı Türklerinin Wu-çi-le isimli reisine bağlı kabileler güçlenmiş ve refah seviyeleri yükselmişti. İmparatorlukla dostâne ilişkiler kurmak amacıyla Çin sınırına gelmişlerdi. Kuo Yüan-çen, Wu-çi-le'nin kampına gelerek, askerî konularda görüşmelerde bulundu. O günler çok kar yağıyordu. Yüan-çen, çadırın önünde dikilmiş Wu-çi-le'yle tartışmaya devam ediyordu. Bir ara kar yoğunlaştı ve buz gibi bir ayaz çıktı. Yüan-çen yerinden ayrılmıyordu, ama yaşlı Wu-çi-le soğuğun şiddetine dayanamadı ve görüşme bittiğinde ruhunu teslim etti. Yüan-çen'in kasten babasının ölümüne sebep olduğunu düşünen oğlu So-ko, adamlarını silahlandırıp ona saldırmaya karar verdi. Komiser yardımcısı ve yü-şi-çung-ç'eng Kie Wan bu planı öğrenerek Yüan-çen'i gece kaçmaya teşvik ettiler. Yüan-çen şu cevabı verdi: "Ben, başkalarına karşı samimi ve âlicenap davrandım. Neden benden şüphe etsinler ve neden ben onlardan korkayım ki?! Kaldı ki barbarların arasında ve ülkelerinin tam ortasında-yım, nereye kaçabilirim ki?" Sonra sakin bir şekilde çadırında uyudu. Ertesi gün bizzat barbar şefin otağına vardı ve oldukça mahzun bir şekilde babasının ölümü için başsağlığı diledi. Matem elbisesi giyerek, cenaze için gerekli hediyeleri verdi. So-ko onun dürüstlüğünden ziyadesiyle etkilendi ve kendisiyle tekrar iyi ilişkiler kurdu. Daha sonra elli at ve ülkesinin ürünlerinden sunmak üzere bir elçi gönderdi. Bir imparatorluk fermanıyla (Kuo Yüan-çen Kin-şan bölgesi ordusunun büyük yönetici generali tayin edildi.

Daha önceleri So-ko'nun A-şi-na K'ü ç'o (kül çur) Çung-tsi-e[338] ile arası iyi değildi. Defalarca birbirlerine saldırıp yağmala-mışlardı. Kül çur'un askerleri sayıca az ve zayıftı, yavaş yavaş mücadeleden çekildiler. Kuo Yüan-çen saraya bir rapor sunarak Kül çur'a hassa muhafızları arasına girmesi ve halkını yaşamakta oldukları yerlerden Kua ve Şa ilçelerine götürmesi için baskı yapılmasını istedi. İmparatorluk bu teklifi olumlu buldu. Kül çur yola koyuldu ve Po-sien şehrine varınca, sağ yenilmez muhafızlar generali ve levazım komiseri unvanları taşıyan Çeu İ-ti'yle karşılaştı. İ-ti ona şöyle dedi: "Ey Prens, eğer hükumetimiz size yüksek rütbeli bir kişi ve önemli bir şahıs olarak muamele ediyorsa, bunun sebebi boylarınızı yönetiyor olmanız ve emrinizde pek çok savaşçının bulunmasıdır. Eğer saraya şimdi tek başınıza giderseniz, sıradan bir yaşlı barbar olacaksınız [muamelesi göreceksiniz] Hangi saray görevlisi sizi gördüğüne sevinecek? Yalnızca resmi unvan ve mali destek almakta güçlük

çekmeyeceksiniz, ama korkarım ki hayatınız dahi bu kimselerin elinde tehlikeye düşecektir. Şu anda danışmanlıklar, hükumette tüm ipleri ellerinde tutan Tsung Ç'u-k'o ve Ki Ç'u-na'nın elindedir. Neden yola çıkmadan önce yanınızda misafir edip değerli hediyelerle gönüllerini almak suretiyle bu iki üst düzey yetkili kazanmıyorsunuz? Ayrıca onlardan An-si'den asker göndermelerini ve keza Tibetlilerin So-ko'ya saldırmalarını temin etmelerini isteyebilirsiniz. On Okları kendisine çekmesi için A-şi-na Hien'in kağan olarak atanmasını, asker toplaması, ordunun ihtiyacı olan atları temin etmesi için Kuo K'ien-kuan'ın Fergana'ya gönderilmesini isteyebilirsiniz. Böylece hem düşmanınızdan intikamınızı alır, hem de boylarını bir arada tutmayı başarabilirsiniz. Yapılacak bu işlerle bir başkasından emirler almak için saraya gitmek nasıl aynı kefeye konulabilir?"

338 So-ko ile A-şi-na Çung-tsie arasındaki ihtilaf konusunda bkz. s. 4344. A-şi-na Çung-tsie, şüphesiz 692'de Çinli general Wang Hiao-ki ile birlikte Tibetlilerin ve sözde Batı Türk kağanı A-şi-na T'ui-tse'nin üzerine yürüyen reisin adıdır.

Kül çur bu sözlere hak verdi. Birliklerini harekete geçirerek, Hotan'a bağlı K'an şehrine[339] saldırıp zaptetti. Altın, değerli eşyalar ve ganimetler toplayarak, dolaylı yoldan Tsung Ç'u-k'o ve Ki Ç'u-na'ya hediyeler sunmak için temsilciler gönderdi.

339 T'ang-şu'da (XLIII, b, s. 15 r°) "Hotan'ın 300 li doğusunda iaponc K'an şehir garnizonu bulunur." Aynı pasajda birkaç satır sonra aynı şehir 坎城 守 捉 şeklinde geçmektedir.

Onun projelerini öğrenen Kuo Yüan-çen, hemen saraya şu mealde bir rapor sundu: "Daha önce Tibetlilerle çekişmelere On Oklar ve Dört Garnizon konusundaki ihtilaflar sebep oldu. Hükume-timiz bunları onlara bırakamazdı ve dolayısıyla onlarla (Tibetlilerle) dostâne ilişkiler kuramadı. Şimdi, şayet Tibetliler bizi işgal etmiyor ve bize rahatsızlık vermiyorlarsa, bunun sebebi hükumeti-mizden dostluk mesajları almamaları değil, sadece krallıklarında-ki bazı komutanların ve Ni-p'o-lo (Nepal) ve (P'o-lo-)men (Brah-man=Hintliler)[340] gibi kendilerine bağlı devletlerin birbirlerine düşman hale gelmeleridir. Bu yüzdendir ki tsan-p'u (btsanpo) güneydeki bir askeri seferi idare etmek için bizzat gitmiş, bir düşman sarayında ölmüştür. Bu krallık ciddi iç karışıklıklar geçiriyor; baş hanımım oğluyla diğer hanımların oğulları taht kavgasına tutuştular; generaller ve danışmanlar iktidar kavgasındalar ve birbirlerine karşı sürekli katliamlar düzenliyorlar.

Bu arada, insanlar ve evcil hayvanlar arasında baş gösteren hastalıklar ve yorgunluklar sebebiyle kaynakları ve güçleri bitip tükenmiş bulunuyor. Ne beşeri şeyler, ne de tabiat onların isteklerine cevap vermedi. Bu yüzden iradeleri kırıldı ve Han (Çin) ile uyum içinde yaşadılar. Ama bu, onların On Oklar ve Dört Garnizon konusundaki niyetlerinden vazgeçtikleri anlamına gelmez. Hele bir yeterli güce erişsinler, hemen yine olur olmadık şeyler için bizimle didişmeye, barışı bozmaya girişeceklerdir. Kalabalık ordularını üzerimize salacak, bizi yutmak veya mahvetmek için geleceklerdir. Eninde sonunda olacak olan budur. Hükumetimizin ana planlarını nazar-ı itibare almayan Çung-tsie [Kül çur], şimdi sadece Tibetlileri yöneteceklerin şefi olma teklifinde bulunuyor. Korkarım ki Dört Garnizon'u felakete götürecek prensip de buradan kaynaklanıyor. Son olarak, Mo-ç'o'nun (Kapagan Kağan'ın) saldırganlıklarına karşılık vermek zorunda olduğumuz yerler ve aynı zamanda uzun yıllardır Dört Garnizon ordularının uğradığı zaaf yüzünden, meseleleri Çung-tsie lehine düzenleyemedik, ama bu, Tu-k'i-şilere (Türgişlere) sempati beslediğimiz anlamına gelmez.[341] Bizim iç ve dış politikada sergilediğimiz tavırları anlamayan Çung-tsie, Tibetlileri yanına aldı.Tibetliler projelerini gerçekleştirdiklerinde, Çung-tsie onların eline düşecek. Bu arada Tibetlilerin tekrar Han'ın (Çin'in) hizmetine girecekleri var sayımını ele alalım. Birkaç yıl önce Tibetliler bize hiçbir hizmet sunmuyor, ordularını hükumetimizin emrine vermiyorlar; ama buna rağmen On Oklar ve Dört Garnizon konusundaki iddialarını sürdürüyorlardı. Eğer şimdi kuvvetlerini bizimkiyle birleştirip, hizmetimize girerlerse, muhtemelen daha sonra bizden Hotan ve Kaşgar'ı kendilerine vermemizi isteyeceklerdir ki, şahsen ben hangi sebebe binaen böyle bir talebe hayır diyebileceğimizi bilmiyorum. Diğer yandan Tibet içindeki bazı barbar kabileler ve keza P'o-lo-menler (Hintliler) ve diğer krallıklar fiilen Tibetlilere karşı isyan etmiş bulunuyorlar. Eğer Tibetliler hiç beklenmedik bir şekilde bu isyanları yatıştırmak için bizden yardım isterlerse, hangi sebebe binaen bu taleplerini geri çevireceğimizi bilmiyorum. İşte size eski bilgelerin neden İ ve Ti barbarlarının kendilerine durup dururken yardım etmesini istememelerinin sebebi. Onlar, barbarların gücünden faydalanmayı istemediklerinden değil, arkasından onların aşırılıklarından ve tatmin olmaz taleplerinden, Orta İmparatorluğu sıkıntıya sokmalarından korktukları için yardım talebinde bulunmamışlardı. Kısacası, benim naçiz kanaatime göre,

Tibetlilerin gücünden faydalanmanın gerçekte hiçbir avantajlı yanı yoktur. Bir diğer yandan eğer A-şi-na Hien'in kağan olarak atanması teklif ediliyorsa, bunun sebebi Hien'in kağan soyundan gelmesi ve iktidara gelir gelmez On Okları yanına çekip hükmedeceği düşünüldüğü için değil midir? Fakat Hien'in babası Yüan-k'ing, amcası Pu-lo, kardeşi T'ui-tse, keza Hu-şe-lo ve Huai-tao da kağanların soyundan değiller miydi? Vaktiyle Dört Garnizon'un Çinli valisi, yabancı beylerin yönetimi altındaki On Okların huzurlu olmadıklarını düşünerek, bir fermanla Yüan-k'ing'e kağan unvanı verilmesini teklif etmişti, fakat (beklenenin) aksine Yüan-k'ing On Okları yanına çekip, yönetmeyi ve kalplerini kazanmayı başaramadı. Elbette ki bu yüzden Yüan-k'ing haydutlar tarafından mağlup edildi ve Dört Garnizon nihai olarak kaybedildi. Tsung-tsie, son yıllarda Hu-şe-lo ve Huai-tao'nun kağan tayin edilmesi teklifinde bulundu; ama onlar da On Okları kendilerine çekip yönetemediler. Bu yüzden Tokmak yıllarca kuşatma altında kaldı ve askerlerimiz açlıktan kıvrandılar. Kaldı ki, şu son yıllarda Tibetliler de birer fermanla sırayla T'ui-tse ve keza Pu-lo ve Pa-pu'ya kağan unvanı verdiler; ama bunlar da On Okları kendilerine çekip kazanamadılar. Tüm bu insanlar kendilerini zayıflatıp, ortadan yok oldular. Bunun sebebi nedir? Bunun sebebi, kağanların soyundan gelen bu kişilerin tebaalarını dirayetle yönetecek vasıflara sahip olmamaları, iyi niyetle ve adilâne hareket etmemeleriydi. Dolayısıyla insanlar kalplerini onlara açmadılar. Onlar, iktidara geldiklerinde, On Okları kendilerine çekip desteklerini alamadılar. Yaptıkları tek şey Dört Garnizon'un ağır bir yara almasına yol açmak oldu. Görüldüğü kadarıyla bir fermanla kağanların soyundan gelen birini başa getirmek, artık On Okları kazanmak için başvurulacak bir metot değildir. İmdi; Hien'in dirayet ve adaletinin babasının ve ağabeyininkilere denk olmaktan çok uzak olduğunu anlamış bulunuyorum. Şu ana kadar dirayet ve prestijini ortaya koyamamış birisi, ne yapıp da insanların kalbini kazanacak ve kendilerine gelmesini temin edecektir? Eğer askeri gücümüzü devreye sokarsak ve şayet şartlar da bu ülkeyi zaptetmemize imkan verirse, o zaman On Okları kendimize çekip yönetmeye muktedir olabiliriz; ama bunun için kağanların soyundan gelen birine asla ihtiyacımız yok. Bir diğer yandan Çung-tsie, ordunun ihtiyacının karşılanması ve asker toplanması için Kuo K'ien-kuan'a Pa-han-na (Fergana)ya girilmesi emrinin verilmesini arzu etmektedir. Halbuki şu son yıllarda Kuo K'ien-kuan zaten asker ve at toplamak amacıyla Çung-tsie'yle

birlikte Fergana’ya gitmeyi kendine vazife edindi. O sıralar ben Su-le’de (Kaşgar’da) idim ve konuyu araştırırken onların birlikler için bir tek asker bile bulamadıklarını öğrendim. Pa-han-na (Fergana) barbarları, onların faaliyetlerini desteklemek yerine, güneyde T’u-po (Tibetliler) ile birleştiler ve Dört Garnizon’u talan etmek için T’ui-tsi’yi başlarına geçirdiler. Ayrıca (Kuo) K’ien-ku-an’ın bu ülkeye geldiği sırada, o civarda Pa-han-na (Fergana)nın ittifak sağlayabileceği hiçbir barbar yoktu. Kuo K’ien-kuan ise hayallerinin peşinde koşarak sanki kimsenin yaşamadığı bir ülkede tek başına imiş gibi soydu ve yağmaladı. Bu yüzdendir ki Fergana halkı kendisini korusun diye T’ui-tsi’yi başa getirdi. Bu ülke şimdi güçlü barbar reisi So-ko’ya sahip. Kuo K’ien-kuan ve adamlarının batıya geldiklerini öğrendiklerinde, So-ko’yu yardıma çağıracak; içeride surlarının ve istihkamlarının arkasına bekinecek, dışarıdan ise Türkler onları savunmak ve korumak için gayret göstereceklerdir. Kesinlikle göreceğiz ki, Kuo K’ien-kuan ve adamları artık geçmişte olduğu gibi keyiflerince hoyrat davranışlar sergi-leyemeyecekler; içte ve dışta karşılaştıkları düşman yüzünden bu tehlikeli yolda kendilerini kaybedeceklerdir. Elde edecekleri tek sonuç, barbarlarla hasmâne ilişkiler kurmak ve Dört Garnizon’u zayıflatmak olacaktır. Konu üzerinde düşündükten sonra, edindiğim nâçiz kanaate göre, sanırım ortada uygulanacak bir plan yok.” Bu dilekçe saraya sunulduysa da, itibar edilmedi.

340 Kiu T’ang-şu’da (CXCVI, a, s. 4 r°) şöyle deniliyor: “Bir yıl sonra (703) Tibetliler bir elçi daha göndererek evlilik akdi için bin at ve iki bin ons altın sundular. (İmparatoriçe) Tso-t’ien teklifi kabul etti. Bu sırada güney sınırında Ni-p’o-lo (Nepal) ve (P’o-lo-) men (Brahmanlar) gibi Tibet’e bağlı krallıkların tamamı isyan etti. Btsanpo onlarla savaşmaya bizzat gitti ve çarpışmalar sırasında öldü. Bazı oğulları taht kavgasına tutuştular. Halk, K’i-nu-si-nong’un o sıralar yedi yaşındaki oğlu K’i-li-şu-tsan’a btsanpo unvanı verdi. Çung-tsung’un birinci şen-lung yılında (705) bir Tibet heyeti (K’i-nu-si-nong’un) ölümünü haber vermeye geldi.”

341 Veya: Bu, bizim Çung-tsie’ye karşı So-ko’nun yanında olduğumuz anlamına gelmez.

Tsung Ç’u-k’o ve diğerleri Kül çur’dan hediyeler aldıktan sonra aralarında görüşerek şu karara geldiler: Yü-şi-çung-ç’eng görevleriyle yükümlü Fung Kia-pin, bir komutanlık armasıyla birlikte Kül çur’a güvence vermeye gidecek; imparatorluk mührüy-le mühürlenmiş bir mektup götüren yü-şi Lü Şu-su Dört Garni-zon’a yerleşerek Kuo Yüan-çen’e danışmanlık yapacak; Kan, Le-ang ve daha batıdaki bölgelerde asker toplama yetkisiyle An-si as-

keri vali yardımcısı tayin edilen Niu Şi-tsiang, aynı zamanda Tibetlileri So-ko'ya karşı savaşmaya davet edecek.

Saraya at sunmak için So-ko tarafından gönderilen Suo-la, Ç'u-k'o'nun projelerini öğrenince So-ko'ya haber vermek için apar topar döndü. So-ko, aynı gün, An-si'den (Kuça'dan) beş bin, Po-huan (Yeke-arık)dan beş bin, Yen-k'i'den (Karaşar'dan) beş bin ve Su-le'den (Kaşgar'dan) çıkan beş bin süvariyi savaşa hazırladı. O sırada Yüan-çen Kaşgar'da, etrafı kazıklarla takviye edilmiş nehir kalesindeydi, yerinden ayrılmaya cesaret edemedi. Kül çur da Ki-şu[342] nehir kalesindeydi ve Feng Kia-pin'le görüşmeyi bekliyordu. So-ko'nun aniden ortaya çıkan kuvvetleri Kül çur'u canlı yakalayıp, Kia-pin ve adamlarını öldürdüler. Lü Şu-su perişan halde bulduğu uzak bir şehre vardı. So-ko askerleri Niu Şi-tsiang'ı da Ho-jao şehrinde öldürdüler ve An-si'yi ele geçirdiler (708). Dört Garnizon'a giden yol kesilmişti.

342 Pei-şi (XCVII, s. 6 r°) Kuça'nın 300 li güneyinde doğu yönünde akan Ki-şu adında büyük bir nehir bulunduğunu kaydetmektedir. Bu tanımlama, Sü Sung'un da doğru tespit ettiği gibi, (Si *yü şui tao ki,* II, s. 8 v°) Ki-şu nehrini Kuça'nın güneyinde Tarım'a verilen Er-kü nehriyle özdeşleştirme imkanı vermektedir. Metindeki kare şekli müstahkem bir kaleye işaret ediyor almalı, kale nehir yakınında olduğu için Ki-şu nehir kalesi denmiştir.

(Tsung) Ç'u-k'o, saraya bir dilekçe vererek Kuo Yüan-çen'in yerine Çeu İ-ti'nin kumandan tayin edilmesini, ortadan kaldırmayı tasarladığı Yüan-çen'in geri çağrılmasını, A-şi-na Hien'in On Okların kağanı olarak atanmasını ve So-ko'nun dizginlenmesi için Yen-k'i'ye (Karaşar'a) bir ordu yerleştirilmesini istedi.

So-ko, Yüan-çen'e şu mealde bir mektup gönderdi: "Esasen benim Çin'e karşı bir düşmanlığım yok. Bizim düşmanımız sadece Kül çur'dur. Halbuki başbakan Tsung (Ç'u-k'o) Kül çur'-dan altın aldıktan sonra benim kabilelerimi haksız yere kırma kararı aldı. Çung-ç'eng Feng (Kia-pin) ve askeri vali Niu (Şi-tsi-ang) birbiri ardı sıra geldiler. Ben ve adamlarım elimiz kolumuz bağlı ölümü beklemeli miydik? Ayrıca Şe Hien'in gelmek istediğini duyuyorum; bu, askeri karakollarda ve eyaletlerde sadece kargaşa ve sıkıntıya sebep olacaktır. Korkarım ki, artık barış dolu günler geride kalmıştır. Büyük komiser, sizden ricam bu meseleleri halletmenizdir."

Kuo Yüan-çen, So-ko'nun meselesini arzetmek için saraya bir rapor sundu. Bu rapora kızan Tsung Ç'u-k'o, Yüan-çen'in saçma projeleri olduğunu belirten bir dilekçe verdi. Bunun üzerine Yüan-çen, oğlu Kuo Hung'u dolaylı yoldan olup bitenleri izah etmek için gönderdi. Sonunça Çeu İ-ti suçlu bulundu ve Pe ilçesine sürgün gönderildi. Arkasından Yüan-çen İ-ti'nin yerine tayin edildi; So-ko'nun suçları bağışlandı ve bir fermanla on dört bo-yun[343] kağanı ilan edildi. Kuo Yüan-çen saraya bir rapor sunarak Batı bölgesinin henüz sakinleşmediğini ve ortalığın yatıştırılması için bir şeyler yapılması gerektiğini belirtti. Sonra orada kaldı ve başkente tekrar gelmeye cesaret edemedi. Bu olaylar üzerine Tsung Ç'u-k'o ve hempâları ölüm cezasına çarptırıldılar. Jui-tsung tahta çıktığında (710) (Çuo Yüan-çen'i) getirtti ve in-ts'ing-kuang-lu-ta-fu seviyesine çıkararak t'ai-pu-k'ing ilan etti.

343 On dört boy tanımı başka hiçbir yerde geçmemektedir.

İkinci king-yün yılı (711), çung-şu yönetiminde üçüncü dereceden bir memur olarak, Sung King'i iç işlerinden sorumlu bakan başkanlığına getirdi. Kısa süre sonra savaş işleri bakanlığı başkanı görevine getirildi ve Kuan-t'ao kazası fahri dükü unvanı aldı. Bu sırada Kua Yüan-çen'in yaşlı babası (Kuo) Ngai, kendi kasabasında yaşıyordu; ona Tsi eyalet valisi unvanı verilmek istendiy-se de, evvelce olduğu gibi emekli olarak kaldı. O yılın kış aylarında Kuo Yüan-çen, Wei An-şi, Çang Yüe ve diğerleriyle birlikte hükumette görev almaktan vazgeçtiler.

Birinci sien-t'ien yılı (712) (Kuo Yüan-çen) Şo-fang askeri karakolu büyük yönetici generali atandı. Orduların sefer sırasında toplanabilecekleri bir yer olması için ilk defa çevresi surla çevrili Ting-yüan şehrini kurdurdu. Şu anda dahi şehir bu amaçla kullanılmaktadır.

Yüan-çen, bir sonraki yıl (713) çung-şu yönetiminde üçüncü dereceden memur sınıfına yükseltildi. Sonra Siao Çi-çung, Tu Huai-çeng ve diğerleri, Prenses T'ai-p'ing tarafını tutarak gizli bir isyan hazırladılar. Hsüan-tsung, asileri bastırmak için yü-lin hassa birliklerini gönderdi. Jui-tsung, ç'eng-t'ien kapısının üzerine çıktı ve Kuo Yüan-çen askerlerinin başına geçerek bizzat imparatoru korudu.[344] İsyan yatıştırılıp, alınması gereken tedbirler tartışıldıktan sonra, Kuo Yüan-çen Tai Krallığı'nın fahri dükü unvanıyla

ödüllendirildi, dört yüz ailelik bir dirlikten başka, bin parça ipek hediye edildi.

344 Bkz. *Tse-çi t'ung kien,* birinci k'ai-yüan yılının 6. ve 7. ayları (713) ve Gaubil, *Abrege de l'histoire,* t. XVI, s. 5-6 - Prenses T'ai-p'ing, 712 yılında oğlu İmparator Hsüan-tsung lehine tahttan feragat eden Jui-tsung'un özbeöz kızkardeşiydi.

Daha sonra bir imparatorluk fermanıyla aynı sırada yü-şi-ta-fu ve imparatorluğu Türklere karşı birleştirmesi için Şo-fang büyük yönetici generali yapan başkomutan arması sahibi olarak atandı. Yola çıkmadan önce, Hsüan-tsung Li dağında askeri talimler yaptırdı. Birlikleri düzenli olmadığı için Kuo Yüan-çen hatalı bulundu ve ibret olması için büyük sancağın dibinde infaz edilmesine hükmolundu. Liu Yu-k'iu ve Çang Yüe imparatorun atının dizginini tutarak "Kuo Yüan-çen ülkeyi savunup, yardımcı olmak için mükemmel tedbirler almıştır; suçu ne olursa olsun affedilmesi gerekir" dediler. Böylece suçu bağışlandı ve Sin ilçesine sürgün edildi.

Fakat bilâhare sabık hizmetleri göz önünde tutularak Jao eyaleti se-ma'lığına getirildi. Ününe son derece güvenen Yüan-çen, ideallerini gerçekleştiremediği için oldukça üzüldü. Yolda hastalanıp öldü. Onunucu k'ai-yüan yılı (722) kendisine "imparatorluk mirasının ikinci muhafızı" nişanı verildi ve anısına yirmi bölümlük edebi eserler yazıldı.

***

IV
BUDDİST HACILAR

Prabhâkaramitra’nın Biyografisinden

Siü kao seng çuan, III, s. 1 r°

Merkezi Hindistan din adamlarından olan Prabhâkaramitra (bkz. *Bunyiu Nanjio, Catalogue*, Appendix II, n. 132), kuzeyli barbarları kendi dinine döndürmeye karar vermişti; “böylece kimi kilise adamı, kimi laik on yol arkadışıyla birlikte, adım adım kuzeye doğru ilerledi. Batı (Türklerinin) kağanı Şe-hu’nun askeri kampına geldi. Ona Buddizm ilkelerini öğreterek teşvik etti. Henüz on gün geçmeden, barbar hükümdarın kendisine itimat ettiğini ve oldukça itaatkâr olduğunu gördü. (Şe-hu Kağan) her gün (Prabhâkaramitra ve yol arkadaşlarına) yirmi kişilik gıda maddesi veriyor, sabah akşam hürmetli bir şekilde hediyeler sonuyordu. (Prabhâkaramitra’nın) dindar ve laik yol arkadaşları, fevkalade bir muamele görüyorlardı. Her geçen gün daha çok güleryüz ve daha fazla hürmet gösteriliyordu. Dokuzuncu Wu-ti yılı (626), Kao-p’ing kralı barbarlara elçi olarak gitmek için Çin’den hareket etti. O ve Prabhâkaramitra bu şartlar altında görüştüler. (Prabhâ-karamitra), bu fırsattan yararlanarak doğuya gitmeye hazırlanıyordu; ama Şe-hu ve adamları onu alıkoyarak gitmesine izin vermediler. (Kao-p’ing) kralı durumu bir raporla imparatora bildirdi. İmparator ise Prabhâkaramitra’yı yanına çağıran bir ferman çıkardı, böylece o, Kao-p’ing’in refaketinde imparatorun yanına gitti ve aynı yılın (626) on ikinci ayında başkente vardı.

Batı Türkleriyle ilgili bilgileri aktarırken, Çin sarayından bir kızla evlenme talebinde bulunan Türk hükümdarının isteğini tartışmak için imparator tarafından T’ung şe-hu Kağan’ın otağına gönderilen Kao-p’ing kralı Tao-li’den söz edildiğini görmüştük. -Prabhâkaramitra ve yol arkadaşlarının T’ung şe-hu Kağan nez-dinde elde ettikleri başarı, Hsüan-tsang’ın dört yıl sonra bu prensden gördüğü hüsn-ü ikbali açıklamaktadır.

***

Hsüan-tsang’ın Hayatı ve Hatıraları’ndan

Burada, Batı Türkleri konusunda Hsüan-tsang'ın hayatı ve se-yahatleriyle ilgili yazılar arasına serpiştirilen vakıaları bir araya toplamayı tasarlıyoruz. Bu yazıların ana kısımları, bu hacıyı bizzat tanıyan din adamı Hui-li'nin kaleme aldığı ve Yen-ts'ung'un 688'da notlarla birlikte istinsah ettiği Hsüan-tsang biyografisinden, diğer kısımları ise Pien-ki'nin 648'de Hsüan-tsang'ın notları ve rivayetleri üzerine kaleme aldığı *Si yü ki*'den (Batı Ülkeleriyle İlgili Hatıralar'dan) oluşmaktadır. Bu iki eser Stanislas Julien tarafından çevirilmiştir ve ben yeri geldiğinde gerekli tashihler yaparak onun çevirisini tercih ediyorum.

Hsüan-tsang, üçüncü çeng-kuan yılının (639) sekizinci ayında Ç'ang-an'dan yola çıktı.[345] Leang-çu ve Kua-çu'yu geçip, çok büyük tehlikeler altında tek başına çölü aştıktan sonra Hami'ye geldi. Hami'den sonra "Kanun'un Sahibi Kagan-stupa yoluna düşmek niyetindeydi."[346] O sıralar Guçen'in güneybatısındaki Bişbalık şehrine Kağan-stupa deniliyordu. Kao-ç'ang kralı K'ü Wen-t'ai'ın bir emir mesabesindeki daveti, hacımızı güzergahını değiştirmek zorunda bıraktı. Tanrı Dağları'nın kuzeyinden geç-mek yerine Turfan'a giden güney yoluna sapmak zorunda kaldı. Kao-ç'ang kralı onu sağ olarak yanında tutmak istiyordu; fakat Hsüan-tsang'ın kendisini zorla alıkoyması halinde ölüm orucu tutacağı şeklindeki itirazı üzerine hürriyetini iade etme kararı aldı; ancak, geri dönerken yanında üç yıl kalacağı konusunda söz aldı. Fakat bu taahhüt yerine getirilmedi. Çünkü Kao-ç'ang 640'da Çin tarafından ortadan kaldırılmış, Hsüan-tsang da 644-645'den önce dönmemişti. Her ne kadar Çin asıllı ise de, K'ü Wen-t'ai Batı Türkleriyle sıkı münasebetler içindeydi, çünkü T'ung şe-hu Kağan'ın büyük oğluna kızını vermişti. Dolayısıyla Hsüan-tsang'a Batı Türkleri hakan-ı kebiri nezdinde ehemmiyet arzeden tavsiye mektupları yazmış olabilir.

345 *Vie de Hiuen-tsang,* Julien çev., s. 14; s. 286'dan: Hsüan-tsang kendisinin üçüncü çeng-kuan yılının (burada üçüncü yılı kelimesi Ju-lien tarafından atlanmıştır) dördüncü ayında hareket ettiğini belirtmektedir; - ancak, sekizinci ay, onun hareket tarihini olduğu gibi gösteren (ve Julien tarafından çevirilmeyen) *Si yü* ki'nin son sözünde belirtilmiştir. King Po'nun *Si yü* ki'ye koyduğu önsöz ve *Siu kao seng çuan* içindeki Hsüan-tsang biyografisi (blm. IV) seyyahın çeng-kuan yılının üçüncü ayında hareket ettiğini göstermektedir.

346 Bu cümle Julien tarafından yanlış anlaşılmış ve çevirisinde (Vie, s. 32) şu şekilde gösterilmiş: "Le Maitre de la Loi avait d'abord l'in-tention d'aller visiter le Stoûpa du Khan (des Turcs)".

Hsüan-tsang'ın Turfan'dan Tokmak'a giderken takip ettiği güzergahı detaylı olarak vermiştik (Bkz. A güzergahı). O sırada avlanmakta olan Şe-hu Kağan'la da Tokmak civarında karşılaşmıştı. Hacımız, gördüğü bu unutulmaz manzarayı çarpıcı bir dille tavsif etmektedir: "Bu barbarların atları sayılamayacak kadar çoktu. Han, tüm saçlarını gösteren yeşil saten bir palto giymişti. Sadece alnına on kadem uzunluğunda, birkaç kat dolandıktan sonra sırtına düşen ipek bir şerit bağlamıştı. Çevresinde brokart paltolu, saçları örülü iki yüz kadar yaveri vardı. Birliklerin geri kalanı deve veya ata binmiş, kürkler ve yumşak yün elbiseler giymiş, uzun sancaklı, uzun mızraklı ve düz yaylı süvarilerden oluşuyordu. Konvoy öylesine uzundu ki, insan kuyruğun sonunu göremiyor-du." (Julien çev., s. 55)

Hsüan-tsang'ın uzun süre istirahat ederek Leang-çu'dan Kua-çu ve Kao-ç'ang'a geçtiği, Turfan'dan Issık Göl'e kadar pek çok menzili mecburen biraz hızla katetmek zorunda kaldığı zamanı göz önünde bulundurursak, 629 yılının sekizinci ayında Si-an fu'dan hareket eden (hacının) Tokmak'a ancak 630'un ilk aylarında varmış olabileceği âşikârdır.

Demek ki T'ung şe-hu Kağan 630'da henüz hayattaydı ve onun 628'de öldüğü şeklindeki müşahedeyi yanlış kabul etmek gerekir.[347] Diğer yandan T'ung şe-hu'nun haleflerinden Si-p'i Kağan 630'da hükümran olarak zikredildiğine göre, T'ung şe-hu'nun Hsüan-tsang'ın geçip gitmesinden kısa süre sonra 630'da vefat ettiği neticesi çıkarmak gerekir.

347 Burada şu itirazlar yapılabilir: Şe-hu Kağan, Batı Türk prenslerinin kullandığı ortak bir unvandır; Hsüan-tsang'ın ziyaret ettiği Şe-hu Ka ğan'ın başka biri değil de, T'ung şe-hu olduğu nasıl ispat edilebilir? Bu sorunun cevabını Şe-hu Kağan'ın oğlu Si şe-hu Kağan'ın söz konusu edildiği *Si yü ki* metni (Julien çev., I/30) vermektedir. Si şe-hu Kağan'ın babası her halükârda T'ung şe-hu Kağan olduğuna göre, bu sonuncusu, Hsüan-tsang'ın Şe-hu Kağan diyerek söz ettiği kişidir.

Hacımız gitme izni aldıktan sonra, kağan ona hizmet etmesi ve hakanlığın güneydeki en uç sınırı Kapiça'ya kadar yol göstermesi için genç birini vermiştir.[348]

348 *Vie*, Julien çev., s. 58.

Hsüan-tsang, Tokmak'ın 400 li batısında ve Talas'a 150 li mesafede, biri Çince, diğeri Türkçe "Bin bolak" anlamına gelen Ch'ien-Ch'üan [Min Bulak] veya Bin-göl topraklarına ulaşmıştı. Burası, kağanın yaz aylarını

geçirdiği en gözde yaylak idi. Burada evcil geyik sürüleri vardı ve onları öldürenlere ölüm cezası ko-nulmuştu.[349]

349 Vie, s. 58-59; *Memoires,* I/13-14.

Hsüan-tsang, Talas'ın (Evliya-Ata'nın) 200 li güneybatısındaki Pe-şui veya Aksu şehrine varmıştır ki, Arap yazarların İsficab dediği şehirdir. Bu şehrin yeri tam olarak tespit edilememiştir,[350] ama Çimkent'in kuzeybatısına oldukça yakın bir yerde bulunuyor olması gerektiği âşikârdır. Burası, Tu-lu Kağan'ın 642'de sığınıp Nu-şi-pi kabilelerin saldırısına maruz kaldığı şehirdir.

350 Richthofen, *China,* I/543, n. 1; Watters, dans *China Review,* XIX/123.

Si yü ki'nin yazarı, seyahati esnasında geçip gittiği Çac (Taşkent) ve Satruşna'nın (Ura-tübe) T'u-küe'lere bağlı hükümdarlar tarafından yönetildiğini kaydetmektedir.[351]

351 *Memoires,* I/16, 18.

Hacımız, Keş (Şehr-i-sebz)in güneyinde meşhur Demirkapı geçidini geçmiştir. "Burası, demektedir biyograf, Türklerin sınırını teşkil etmektedir."[352] Esasen bu geçit Soğdiyana ile Toharistan'ı birbirinden ayırıyor ve Türkler'in henüz Soğdiyana ötesine uzanmadıkları dönemdeki sınırını teşkil ediyordu; ama Hsüan-tsang döneminde Türkler bu eski sınırı aşıp İndus'a dayanmışlardı.

352 *Vie,* s. 61.

Amu-derya'nın kuzeyindeki Hu-lu-mo (Harun) ve Şu-man beyliklerine gelince, hacımız, her iki ülkede hüküm süren kralların Hi-su T'u-küe'lerinden veya Julien'in çevirdiği gibi Hi-su adlı Türk kabilesindendir. Bu Hi-su adı, Şu-man şehri 661'de T'ien-ma Hükumeti'ne payitahtlık eden Kie-su Krallığı'nın adındaki Kie-su şeklini hatırlatmaktadır.

Hsüan-tsang, Amu-derya'yı geçtikten sonra payitahtı şimdiki Kunduz olan ve nehrin güney yakasında yer alan Huo ülkesine ulaştı.[353] "Hükümdar, Demirkapı'nın ortasında yer alan tüm küçük beylikleri yöneten bir Türk'dür.[354] Hsüan-tsang'ın 630 yılındaki ziyareti sırasındaki bu hükümdarın adı T'ung şe-hu'nun büyük oğlu Ta-tu Şad'dı. Kao-ç'ang kralının kızı olan hanımını kaybetmiş ve çok geçmeden kendisi de terk-i

dünya eylemişti. "Onun (yani Ta-tu Şad'ın) daha sonra evlendiği[355] hatunu gençti.[356] Önceki oğlunun[357] entrikası sonucunda kocasını zehirledi. Ta-tu ölünce, meteveffa Kao-ç'ang prensesinin oğlu henüz küçük yaşta olduğu için, iktidar tegin unvanı taşıyan önceki oğul tarafından gaspedildi; şad derecesine yükseldi ve ayrıca kayınvalidesiyle evlendi." Gasıp[358] da Hsüan-tsang'a iyi davrandı ve hacı 643 veya 44'de geri dönerken T'ung şe-hu Kağan'ın Toharistan'ı yöneten ve bilâhare yabgu olan bu küçük oğlunu[359] tekrar ziyaret etmeyi ihmal etmedi ve yanında bir ay kaldı.

353 Julien *(Vie,* s. 268) dikkatsiz bir şekilde "payitaht nehrin (Amu-derya'nın) doğu sahilinde yükselmektedir" diye yazmaktadır.

354 *Memoires,* II/193.

355 Yani Kao-ç'ang kralının kızı olan hanımının ölümünden sonra.

356 Julien (Vie, s. 62) şöyle çevirmiş: "Daha sonra Ta-tu, Kho prensesinin genç kızkardeşiyle evlendi." Metinde % yerine şeklinde geçen işaretten kaynaklanan bu ters anlam, tüm metni anlamsız bir şekle sokmuş.

357 Yani Ta-tu Şad'ın daha önce başka bir hanımdan olan oğlu; metnin devamı, bu oğulun o sıralar yetişkin biri olduğunu ve annesinin müteveffa Kao-ç'ang prensesi olmadığını göstermektedir.

358 Tabi ki Julien'in belirttiği gibi *(Vie,* s. 64) Ta-tu Şad değil.

359 Julien'in çevirdiği gibi *(Vie,* s. 268) "yeğen" değil. Bu prens, görüldüğü gibi, T'ung şe-hu Kağan'ın büyük oğlu Ta-tu Şad'ın oğluydu.

Hsüan-tsang, Kunduz'dan ayrıldıktan sonra yolu üzerindeki Belh'e uğradı. Si-yü-ki'nin bu şehirle ilgili verdiği bilgide "şu son zamanlarda" Şe-hu Kağan'ın oğlu Si şe-hu Kağan'ın tapınağı yağmalamak niyetiyle Belh açıklarında kamp kurduğu; fakat gelişinden bir gece sonra rüyasında tanrı Vaiçramana'nın yaptığı hareketten dolayı onu lanetleyerek mızrağını sapladığını gördüğü ve kısa süre sonra öldüğü kaydedilmektedir. Bu müşahede, Si şe-hu Kağan'ın son nefesini verdiği Soğdiyana'ya kaçmak zorunda kaldığını belirten iki T'ang tarihinin metinlerini tashih ve tavzih etmektedir. Diğer yandan Si şe-hu Kağan'ın halefi Tu-lu Kağan'ın 630 yılında Çin sarayından kağanlığını onaylayan bir belge aldığı ve muhtemelen 632 veya 633'de öldüğünü öğreniyoruz.

Kapiça'ya vasıl olan Hsüan-tsang, Türk hakimiyet alanının güney sınırına ulaşmıştır. Kapiça önemli bir krallıktı ve her ne kadar daha sonra olduğu gibi Udyana'yı sınırlarına henüz ilhak etmemişse de, Gandahar'a tâbi

idi.[360] İndus nehri sahilindeydi. Seyyahımız geri dönerken Kapiça kralıyla İndus nehri sahiline yakın yerde bulunan Utahanda'da[361] buluşmuş ve kral tüm bu devletlerden geçen hacıya refakat etmiş; onu İndus'tan Lamgan'a götürmüş, arkasından Fa-la-na[362] ve Arrohac (Ch'ao-kü-ç'a)ya, oradan da Türk halkından bir kralın yönettiği Fo-li-şe-sa-tang-na'ya[363] geçirmiştir.

360 *Memoires,* I/104.

361 Bu şehrin mevkisi için bkz. Cunningham, *The ancient,* s. 52-57.

362 *Vie,* s. 264.

363 Fa-la-na'nın yerini tam olarak tespit etmek zordur; bu konuda Marquart'ın tartışmasına bkz. *(Eranshahr,* s. 273-277).

Hsüan-tsang'ın seyahatleri, 630'da doğuda Turfan'dan güneyde İndus nehri sahillerine kadar uzanan toprakları hakimiyet altına alan Batı Türk Hakanlığı'nın genişliğini de göstermektedir.

Wu-k'ung'un güzergahından[364]

364 1013'de yayınlanan büyük *Ts'e-ju yüan kui* ansiklopedisi (Bibl. na. Nou. Fonds chinois, n. 548) son bölümlerinde Çin'in Batı ülkele riyle olan ilişkileri tarihi açısından büyük ehemmiyet arzeden bazı resmi belgeleri ihtiva etmektedir. Bu belgelerin tamamı İmparator Hsüan-tsung'un (713-755) hükümranlık yıllarına aittir. Ben bunları kronolojik düzene göre tanzim ettim. Çince metinde pek çok hata olduğu için, gerekli olduğunu düşündüğüm tashihleri notlar halinde belirttim.

Wu-k'ung'un seyahatlerinin kısaltılmış hikayesi Daça bala sût-ra'nın (Japon Tripitakası, cilt XXV, cüz 15, s. 67 v° - 69 r°) yeni Çince çevirisinin girişini oluşturmaktadır. Journal Asiatique'deki çevirisi M. Sylvain Levi ve bendeniz tarafından yapılmıştır. (Sept.- Oct. 1895, s. 341-384).

Wu-k'ung, 751'de Kapiça büyükelçisini götürmekle yükümlü muhafızlar arasında bulunan bir Çinliydi; Gandahar'a gelmiş, orada hastalanmış ve yol arkadaşlarıyla birlikte Çin'e dönenemiş; ama iyileşince din adamı olmuş ve ülkesine ancak 790'da dönmüştür.

Wu-k'ung, 759'dan 764'e kadar Kaşmir ve Gandahar'da dolaşmıştır. Bu krallıklarda adını verdiği tapınaklar arasında bazıları Türk prensleri tarafından kurulmuştu ve yaklaşık bir yıl önce Türk hakimiyetinin yayılış döneminin hatırasını yaşatıyordu. Örneğin Kaşmir'de Türk hükümdarı

tarafından kurdurulan ‘hatun tapınağı’ ile yine Türk hükümdarının oğlu tarafından bina ettirilen Ye-li tegin tapınağı dikkat çekmekteydi. Bu Ye-li tegin adı, muhtemelen Dineveri’nin Yel tegin dediği (bkz. Nöldeke, *Gesc-hichte,* s. 272, n. 2) kişidir ki, Behram Çubin tarafından mağlup ve esir edilen Buhara bölgesi prensi Barmuda ile aynı şahıstır. Gan-dahar’da ise Wu-k’ung’un gördüğü tapınaklar arasında Türk hükümdarının oğlu tarafından kurulan tegin şa mabedi ile yine Türk hükümdarının hanımı tarafından kurdurulan ‘hatun mabedi’ yükselmektedir. Bu tapınaklardan ilkine adını veren *tegin şa,* Marqu-art’ın farazi olarak teklif ettiği gibi *(Eranshahr,* s. 291), 739’da Kapiça kralı olan *U-san tegin şa* ile muhtemelen aynı kişidir.

***

V
TS’E-FU YÜAN KUI’DEN NOTLAR

Blm. 964, s. 12 r°

Beşinci k’ai-yüan yılının (717) beşinci ayında imparatorluk fermanıyla Pu-lü Krallığı hükümdarı Su-fu-şo-li-çe-li-ni’ye[365] Pu-lü kralı unvanı verildi. Fermanda şu satırlar yer alıyordu:

365 Su-fu-şo-li-çe-li-ni, Büyük Pu-lü kralı idi.

“Yıl sırası ting-se olan beşinci k’ai-yüan yılı, birinci günü keng-tse’ye tekabül eden beşinci ayın ping-in gününe rastlayan on yedinci gün,

imparator buyurdu: İmdi, bilgelere benzeyenler ve erdemlilerin izlerini takip edenler,[366] yalnızca Çin'de bulunmazlar; bir hanedan kurmak ve tevarüsen bir haneyi devam ettirmek söz konusu olduğunda, değişik göreneklere sahip halklar arasında fark yoktur. Ve siz de Pu-lü Krallığı hükümdarı, âli mertebeli Su-fu-şo-li-çe-li-ni, nesilden nesile, (siz ve atalarınız) kalplerinde sadakat ve hürmet besleyen şefler oldunuz. Samimiyetinizi uzaktan izhar edip, görevlerini ifa etmeyi ve verginizi vermeyi bildiniz. Sie Çi-sin, uzak (vadeli) planlarını uygulayabilmiş ve sayenizde Kuo K'ien-kuan[367] yeterli miktarda askere sahip olabilmiştir. Yu-ç'eng kralının başını teslim edişini göreceğiz; Hiung-nuların kanadını kırpmakla nasıl yetinebiliriz?[368] Bu yüzdendir ki sizin Pu-lü krallığının hükümdarı olmanızı emrediyorum. Çin takvimini uzun süre muhafaza edebilmeniz,[369] halkınıza barış, ülkenize güvenlik sağlayabilmeniz ve bu başarının sizden sonrakilere de sirayet etmesi için mükemmel bir şekilde başlamalı ve mükemmel bir şekilde bitirmelisiniz. Gidiniz ve bunu göz önünde bulundurunuz. Bu resmi fermanı almakla başlayacak ve size vermekle şereflendirdiğim bu beratı gözeteceksiniz. Nasıl dikkatli olmazsınız ki?"

366 Yani selefleri gibi bilgeliğe ve erdeme sahip olanlar.

367 An-si (Kuça) askeri vali yardımcısı olan Kuo K'ien-kuan'ın biyografisi T'ang-şu'nun CXXXIII. bölümünde yer almaktadır, orada komşu Büyük Pu-lü'ye düzenlenen bir seferden kesinlikle söz edilmemektedir.

368 Han hanedanından İmparator Wu döneminde Ta-yüan'a karşı Ge- neral Li Kuang-li'nin düzenlediği meşhur seferlerle ilgili tarihi bir gönderme. O sıralar Çin hükumeti birinci planda şimdiki Kan-su eyaletinde yer alan Su-çu, Leang-çu, Kan-çu ve Tun-huang bölgesini işgal ederek Hiung-nuların sağ (batı) kanadını kesmeyi hedef almıştı, ama orduları ancak Ta-yüan topraklarına kadar varabildi. M. Ö. 102'de Ta-yüan'ın doğusundaki Yu-ç'eng kralı, bir Çin elçisinin katledilmesinin intikamını almak amacıyla ölüme mahkum edildi. (Bkz. Se-ma Ts'ien, CXXIII).

369 Harfi harfine "birinci ayın birinci gününü uzunca karşılamak" yani yılı Çin takvimince belirtilen şekilde kabul etmek. Bilindiği gibi Çin, takvimini hükümranlığını kabul ettirmenin işareti olarak görüyordu.

Blm. 999, s. 14 v°

Altıncı k'ai-yüan yılının (718) on birinci ayının ting-wei günü, A-şi tegin Pu-lo,[370] imparatora şu şikayette bulundu: "Toha-ristan yabgusu

(ağabeyimin)[371] emri altında, değişik krallık, genel vali ve valilerden oluşan ikiyüz on iki reislik bir meclis vardır. Sie-yü (Zabulistan) kralı iki yüz bin süvari ve askeri kumanda ediyor; Ki-pin (Kapiça) kralı iki yüz bin asker ve süvariyi kumanda ediyor; Ku-t'u (Huttal) kralı, Şe-han-na (Kurân)[372] kralı, Kie-su (Şuman) kralı, Şe-ni (Şignan) kralı, İ-ta (Eftalit)[373] kralı, Hu-mi (Wahan) kralı, Hu-şe-kien (Cüzcan)[374] kralı, Fan-yen (Bamyan) kralı, Kiu-yüe-to-kien (Kubadiyan veya Kuvadiyan)[375] kralı ve Pu-t'şan (Badahşan) kralı, bunların her birinin elli bin savaşçısı var. Dedemden ve babamdan şu anki hükümdara kadar (tüm) (Toharistan kralları) hep bu değişik krallıkların hükümdarları olmuşlardır.[376] Barbarlar onlara oldukça saygı duyarlar. Ağabeyim P'an-tu-ni-li, ekber evlat olmanın sağladığı hakla meş-rû kral oldu. Daha önce bir heyetle birlikte gelen elçinin getirdiği bir arma ve kendisini kral atayan bir imparatorluk buyruğu ile bu hakkı elde etti. Zaten Toharistan yabguları birçok kuşaktan günümüze kadar büyük T'ang hanedanına samimi olarak bağlı kalmışlar; bağlılıklarını göstermeyi ve vergilerini sunmayı hiç aksatmamışlardır. Araplar ve Tibetlilerle sınırdaş olan krallığımızın doğu yönü esasen Çin'in güçlü bir batı kalesi gibidir. Ağabeyim sürekli olarak emrindeki asker ve süvarileri seferberlik halinde tutarak, haydutlarla savaşmak için tedbirler almıştır; Çinli generallerle bilgi alış verişinde bulunmaktadır; görüşleri ve sözleri makul bulunmuş, böylece sınır bölgelerindeki işgal ve saldırıların önü alınmıştır.

370 Metnin aşağı kısımlarında Pu-lo'nun ülkesinde sahip olduğu mev-kiye işaret eden sözlerinden bunun bildiğimiz tegin unvanı değil, bir memuriyet olduğu anlaşılıyor. A-şi kelimesi ise Toharistan yab-gularının mensup bulunduğu Türk prens ailesi A-şi-na'nın kısaltması olsa gerektir.

371 Toharistan yabgusu P'an-tu-ni-li, T'ang-şu'da Na-tu-ni-li olarak geçmektedir (blm. CCXXI, b, s. 4 v°, bkz. s. 157) : "Birinci şen-lung yılında Kral Na-tu-ni-li saraya bağlılığını bildirmeye gelen kardeşi Pu-lo'yu gönderdi; o, muhafızlar eşliğinde geri gönderildi."

372 Şe-han-na'yı yukarı Kökce'deki Kurân bölgesiyle özdeşleştiriyoruz; çünkü Çinliler buraya Kü-lan =Kurân ilçesini yerleştirmektedirler.

373 Kie-su Krallığı'nın payatihtı Arapların Şuman dedikleri Şu-man'dı.

374 Kuteybe b. Müslim tarafından 91 H. (709-10) yılında öldürülen Ni-zak Tarhan Badegis'de yaşayan bir Eftalit prensiydi. (Marquart, *E-ranshahr,* s. 67 ve 150).

375 Ben, bu ülkeyi, *Yeu yang tsa* tsu'nun (X, s. 9 r°) hakkında şu bilgileri verdiği Kü-to-kien Krallığı'yla özdeşleştiriyorum: Bu ülkede, "Amu-derya'nın ortasında, bir kum setin üstünde kutsal ateş tanrısına ait bir tapınak (yani bir Mazdeen tapınağı) bulunur; rivayette kutsal tanrının buraya olağanüstü bir araçla Pers Krallığı'ndan geldiği, burada devamlı mucizeler görüldüğü için bir tapınak yapıldığı anlatılmaktadır. Tapınakta hiçbir resim yoktur. Ana salonun altında ateşgede vazifesi gören biri büyük, diğeri küçük iki bina vardır. Damın uç kısımları batıya dönüktür, insanlarsa tapınmak için doğuya dönerler. Burada bronz bir at vardır, orta boylu bir at bü-yüklüğündedir. Halkın anlattığına göre gökten inen bu at, arka ayakları toprağa gömülürken, ön ayaklarıyla şahlanarak yüzünü (ateş) tanrısına dönmüş, çok eskilerden beri defalarca ayaklarını görmek için toprağı kazmışlar, ama kırk elli kadem kazmalarına rağmen bir türlü tırnaklarına ulaşamamışlar. Batı ülkeleri beşinci ayı yıl başı olarak kabul ederler. Her yılın ilk günü, Sir-derya'dan bir at çıkar. Altın rengindedir. Onun kişnemelerine bronz atın kişnemeleri karşılık verir. Sonra birden suya döner. En son olarak imansız Ta-şi (Araplar) kutsal tanrı tapınağına tahrip etmek niyetiyle girdiler, fakat birden gürül gürül bir ateş yükseldi ve onlar da tapınağı yıkmaya cesaret edemediler."

376 VIII. Yüzyıl başlarında Toharistan'ın gücünü tam olarak gösteren bu metin oldukça önemlidir.

Ağabeyim, defalarca imparatorluğun himmetine mazhar olup, Çin'in lutufları karşısında duyduğu mahcubiyetten dolayı saraya saygımızı sunayım ve tahtın merdivenleri altında hassa birlikleri arasında hizmet edeyim diye ben Pu-lo'yu gönderdi.[377] En büyük arzum sadakatimi sunmak ve bir teba yahut bir hizmetkâr olarak yaşayarak hayatımı feda etmektir.

377 705'de.

Buraya geldiğimde, Çin göreneklerini bilmediğim için, Hung-lu se,[378] Toharistan barbarlarına az çok ehemmiyet vermeden, daha düşük veya daha yüksek mevkiler arasındaki farkı göz önünde bulundurmadan, bana tevdi edilecek resmi unvanı belirlemek için bir rapor hazırladı. Şahsen ben, Şe (Taşkent) ve Kuça krallıklarının ikisini de benimkinden daha küçük krallıklar olarak görürüm. Halbuki, bu krallıkların başında bulunan reisler veya kralların oğulları saraya geldiklerinde, göze batan hiçbir hizmetleri bulunmamasına rağmen, barbarlar nezdinde sahip oldukları itibar sebebiyle onlara üçüncü derecededen general unvanı verildi. Ama ben Pu-lo, bir *tegin*im; halkım nezdinde mevkiim kraliyet ailesine mensup bir kişininkiyle denk kabul edilir; diğer krallıklardaki kral çocuklarından çok daha üstünüm. Buna rağmen bana dördüncü dereceden *çung-lang* unvanı verildi. Şu anda P'o-lo-men (Hint) K'ü-t'an Kin-kang (Gatamavayra) ve K'iu-tse (Kuça) kralının oğlu Pe Hiao-şun gibi barbar krallarının oğul veya kardeşleri, defalarca terfi ederek hassa muhafızları generalliği rütbesine kadar çıktılar.

Yalnızca ben, büyük bir barbar reisi olan Pu-lo, imparatorun lutfuyla bana i-fu'nun çung-lang-tsiang'ı, sol askeri muhafızlar kumandanı unvanını bağışlayan fermanı aldığım birinci şen-lung yılından (705) beri, yani on dört yıldan bu yana, uzun bir süre bir haksızlığın azabını yaşadım ve durumuma uygun bir rütbe alamadım. Bu haksızlıktan duyduğum ızdıra-bın şiddetini yenemiyorum."

378 Hung-lu se'nin yabancı misafirleri kabul etmekle görevli yönetici olduğu bilinmektedir.

Hung-lu yöneticilerine bu haksızlıktan dolayı daha fazla sızlanmaması için onun durumuna uygun bir derece tesbit edilmesi yönünde imparatorluk buyruğu çıkarıldı.

Blm. 999, s. 15 v°

Yedinci k'ai-yüan yılının (719) ikinci ayında, An (Buhara) kralı Tu-sa (Tuğşada) po-t'i, bazı konuları gündeme getirdiği şu dilekçeyi sunması için bir elçi gönderdi:

"Tebaanız Tu-sa po-t'i der ki: Tebaanız, Göğün lutfuyla tüm kainata hükmeden kutsal imparatora boyun eğen bir milyon li'lik bir zeminde, atlarınızın ayakları altında ezilen otlar ve toprak misali bir kulunuzdur. Bulunduğum şu uzak yerde ellerimi bağlıyor, diz çöküyor ve Majestelerinizin himmet ve celaletine göğe taptığım gibi tapıyorum. Buhara Krallığı'na sahip olduğumuz günden şu ana kadar, aile azalarım hiç kesintisiz tahtı birbirlerine devretmişlerdir. Ordularıyla ve başka şekillerde tüm samimiyetleriyle imparatorluğa hizmet etmişlerdir. Son yıllardan şu ana kadar, her yıl Ta-şi (Arap) haydutların işgal ve vahşetlerinden bizar olduk ve ülkemizde huzurdan eser kalmadı. İmparatorluğun güçlü kollarıyla şu zor günlerde bana yardım etmesini bilhassa istirham ediyor, ayrıca T'u-küe'-şi (Türgiş?)lere yardımıma koşmaları için bir fermanla buyruk vermenizi rica ediyorum. Ben de askerlerimin ve süvarilerimin başına geçeceğim ve malum buluşma yerinde Ta-şilerin (Arapların) kökünü kazıyacağız. İmparatorluğun istirhamıma uygun bir himmet göstermesini naçizane talep ediyorum. Şimdi hediye olarak iki İran katırı, bir müzeyyen Fu-lin (Suriye) halısı, on beş kilo Yü-kin parfümü ve yüz kin (60 kg) tabii şe-mi gönderiyorum.[379] İmdi; bu hediyelerin ardından zat-ı âlilerinden şahsıma üçüncü dereceden bir unvan bahşetmesini rica ediyorum. Ayrıca

hatun eşim, imparatoriçe hanımefendilerine iki ço-pi halısı ile bir adet süslü halı gönderiyor. Eğer imparator hazretleri lutfederlerse bana eyerler, koşumlar, silahlar, giysiler ve kemerler hediye edilmesini, hatun eşime de elbiseler ve allıklar verilmesini talep ederdim.”

379 Bu metin, hediyelerin T’ang-şu’nun belirttiği gibi 734’de değil, 719 yılında Çin’e gönderildiği anlaşılmaktadır.

Aynı ay, wu-ç’en günü, Kiu-mi (Kumed=Karategin) kralı Na-lo-yen (Nârâyana), imparatora şu talepnameyi gönderdi:

“Büyük dedem, dedem, babam, amcalarım, ağabeylerim ve kardeşlerim, uzun zamandan beri ve hatta şimdi büyük imparatorluğunuza samimi olarak bağlı kaldılar. Şu anda Araplar vahşet sergilemeye geldiler. Toharistan, Buhara, Taşkent ve Fergana krallıklarının tamamı Araplara boyun eğdi. Krallığımda, hazinemde ve mağazalarımda bulunan her şey, tüm değerli eşyalarım ve mücevherlerim ve hatta halkımın bütün serveti Araplar tarafından yağmalanıp götürüldü. İmparatorluğun himmeti sayesinde Arapların krallığımdan aldıkları haraçları geri verme emrini alacaklarını naçizane ümit ediyorum. Ben ve tebaam, bu durumda sizin büyük imparatorluğunuzun batı kapısını uzun süre koruyabiliriz. Kulunuz, şavkınızla aydınlanmayı ümit ediyorum. Tebaanızın talebi budur.”

Aynı ay, keng-wu günü Semerkant kralı Wu-le-kia (Gurek) imparatora şu talepnâmeyi gönderdi:

“Tebaanız Wu-le-kia (Gurek) der ki: Tebaanız, Göğün lutfuy-la tüm kainata hükmeden kutsal imparatora boyun eğen bir milyon li’lik bir zeminde, atlarınızın ayakları altında ezilen otlar ve toprak misali bir kulunuzdur. Aile azalarım ve keza değişik Hu krallıkları uzun zamandan bu yana sizin büyük imparatorluğunuza içtenlikle bağlı kalmış, büyük imparatorluğunuza karşı hiçbir zaman isyan etmemiş, zarar vermemişler; aksine büyük imparatorluğunuza faydalı olabilmeye gayret sarfetmişlerdir. Şu anda bizler, tam otuz beş yıldır Ta-şi (Arap) haydutlara karşı sürekli savaşıyoruz; her yıl, imparatorluğun lutfundan faydalanıp askerlerinden herhangi bir yardım almadan kendi kalabalık asker ve süvarilerimizle sefere çıktık. Altı yıl önce, Arap başkumandanı İ-mi K’ü-ti-po,[380] (Emîr Kuteybe) kalabalık bir orduyla buraya geldi. Bize saldırdı; düşmanlarımıza ağır bir bozgun verdirdik, ama biz de çok ölü ve yaralı verdik. Arap piyade

ve süvarileri aşırı kalabalık oldukları ve piyadelerimiz onlarla baş edemeyecekleri için, surların arkasına çekinerek bekindim. Bunun üzerine Araplar şehri kuşattılar. Surların karşısına üç yüz mancınık yerleştirdiler. Üç taraftan üç büyük delik açtılar. Şehrimizi ve krallığımızı yıkmak istiyorlar. Durumdan haberdar edilen imparatorluktan şu zor günlerde yardımıma koşması için bir miktar asker gönderme lutfunda bulunmasını naçizane rica ediyorum. Şu Araplara gelince, onlar ancak bir yüzyıl güçlü olabilirler ki, bu yıl o yıllarının yekününün tükendiği yıldır. Eğer Çin orduları buraya gelirlerse, ben ve tebaam, kesinlikle Arapları mahvedebiliriz. Şimdi mükemmel bir at, bir İran devesi ve iki katırı saygıyla hediye olarak sunuyorum. Eğer zat-ı âlileri beni hediyelerle şereflendirmek istiyorlarsa, bunlar, onları bana alıp getirecek olan elçime verilsin. Talan edilmeyeceğini ümit ediyorum.”

380 Kuteybe b. Müslim’in 712 (Hicri 93) yılında Semerkant’ı muhasarası ima ediliyor. Gurek’in 719 yılının ikinci ayında Çin’e ulaşan mektubu, 718 yılında yazılmış olmalı. “Altı yıl önce” şeklindeki sözler de bunu göstermektedir.

Blm. 979, s. 7 v°

On ikinci k’ai-yüan yılında (724),[381] Sie-yü (Zabulistan) krallığının tegini saraya saygısını sunmak için büyükelçi Lo-ho-pa’yı gönderdi. (Lo-)ho-pa şu mealde bir dilekçe sundu:

381 Aynı olayları muhtasaran nakleden *Tei-çi t’ung kien* (CCXII, s. 11 r°) Sie-yü kralının gönderdiği dilekçenin imparatora on ikinci k’ai-yüan yılının (724) onuncu ayının ting-yu günü sunulduğunu kaydetmektedir.

“Sie-yü (Zabulistan) Krallığı, Ku-şe-mi (Kaşmir) Krallığı’na 1500 li mesafededir. Bu (Ku-) şe-mi (Kaşmir) Krallığı, Tibetlilerin prensesi Kin-ç’eng’in yaşadığı yerden yedi günlük yoldadır. Geçen yıl, beşinci ayda, prenses, Ku-şe-mi Krallığı’na gizlice şu mesajı getiren iki Çinli temsilci gönderdi: “Eğer siz Çin’e (Han’a) gerçekten sadık iseniz, yanınıza sığınmak üzere kaçmak istiyorum. Beni kabul etmeye hazır mısınız, değil misiniz?” Bu sözleri duyan Ku-şe-mi (Kaşmir) kralı oldukça sevindi ve şu cevabı verdi: “Yeter ki prenses teşrif buyursun, başım üzerinde yeri var!” Ayrıca Kaşmir kralı, bana, bu ülkenin sizin tebaanız[382] olan kralına elçiler göndererek şu mesajı iletti: “Göğün Oğlunun kızı sığınmak üzere benim

krallığıma kaçmak istiyor; T'u-po (Tibet) asker ve süvarilerinin onu takip etmelerinden çok korkuyorum. Benim ordum onlarla baş gelebilecek durumda değil." Bu yüzden Tibetlilerin mağlup olup, dağılacakları ve prensesin geçip gelebileceği ümidiyle benden ordu göndermemi talip ediyordu. Ben, bu ülkenin kralı olan tebaanız, çok sevindim ve Kaşmir kralına rızamı iletmeleri için temsilciler gönderdim. Tebaanız, şu anda saraya bağlılığını bildirmek ve yapması gereken şeyler konusunda yüz be yüz talimatlar almak için gelmiş bulunuyor."

382 Kin-ç'eng prensesi, Yung kralı Şeu-li'nin kızıydı. Bu Çinli asil kız beşinci king-lung yılının (707) dördüncü ayında Tibet btsanposu-na hanım olarak verilmiş, fakat btsanpo onu 709 yılının on birinci ayından sonra Çin'e geri göndermiş, 710 yılı başlarında imparator onu tekrar Tibet'e dönmeye zorlamıştı. Prenses 740 yılında öldü. 722'de Tibetliler Çin'den yardım talebinde bulunan Küçük Pulü kralı Mo-kin-mang'ı kuşatmışlar; Kaşgarya'da bulunan imparatorluk birlikleri yardıma gelmiş ve Tibetlilere ağır bir darbe indirmişlerdi. Böyle bir durumda Tibet sarayındaki Çinli bir prensesin çok zor bir durumda bulunduğu, Kaşmir kralı Çandrapi-da'dan sığınma talebinde bulunduğu, fakat talebine istediği cevabı alamadığı anlaşılıyor.

İmparator (onun) yapmış olduklarını ziyadesiyle takdir etti. Hediye olarak (elçiye) yüz top ipek vererek ülkesine yolladı.

999, s. 17 v°

Toharistan yabgusu,[383] on beşinci k'ai-yüan yılı (727) imparatora şu sözleri iletmesi için bir elçi gönderdi: "Bendeniz, evlat sev- gisinden mahrum oluştan dolayı şahsen kendini suçlu hisset- mektedir. Sevgili babam ilişkileri sebebiyle Ta-şi (Araplar) tara- fından hapsedilmişti.....[384]. Gök kağandan[385] "Eğer Ta-şi (Arap- lar) sizi sıkıştırır ve zarar verirlerse, size kuvvet göndereceğim" diyen yazılı bir buyruk almıştım. Şu anda Araplar bana ağır ver- giler yüklediler; baskı ve sefalet had safhada. Eğer Kağan cenap- ları beni kurtarmazlarsa, bu kulunuz kendi başına kurtulamaz ve krallığım kesinlikle yıkılıp gidecek, ıssızlaşacaktır. (Bu durumda) istense bile Kağan cenaplarının batı kapısını artık koruyamıyaca-ğım. Haddim olmayarak Kağan cenaplarının bana himmet buyurup, kurtuluşa erişebilmem için şu kuluna bir miktar kuvvet göndereceğini umuyorum. Ayrıca Kağan cenaplarının Türgiş kağanına "Uzak batının işlerini size havale ediyorum. Arapları defetmek için hemen ordularınızı göndermelisiniz" diye emir verdiğini işittim. Eğer bu gerçekten doğruysa,

Kağan cenaplarının benimle ilgili bir karar alma lutfunda bulunacaklarını umuyorum. Araplar aşırı vergi yükledikleri için size sunacak değerli bir hediye bulamadım, umarım Kağan cenapları beni anlayışla karşılarlar. Yapabileceğim bir hizmet ve batı yörelerinden ihtiyacınız olan bir şey varsa, bildirmenizi istirham ediyorum. Bunları tek tek kaydedecek ve hiçbir ihmalde bulunmayacağım."

383 [s. 313-314'deki ek ve düzeltme: Araplar tarafından hapsedilen Toharistan yabgusu muhtemelen H. 90 (M. 708/9) yılında Kuteybe b. Müslim'le savaşan kendine bağlı Nizak tarhan adlı bir prens tarafından yeri doldurulan yabguyla özdeşleştirilebilir. Muhtemeldir ki Nizak mağlup edilip öldürüldükten sonra Araplar Toharistan yabgusundan kurtulmuşlardır.]

384 Buradaki beş kelimeyi anlıyamadım.

385 Çin imparatorundan.

Blm. 964, s. 16 r°

On altıncı k'ai-yüan yılının (728) birinci ayında, Yü-t'ien a-mo-çi'si,[386] kraliyet yetkisi sahibi, askeri muhafızlar sağ cenah başkomutanı, kadrolularla birlikte kadro dışı memur ve devletin büyük desteği unvanları olan Wei-ç'i Fo-şi'ye Hotan kralı unvanı verildi. Berat şu şekilde kaleme alınmıştı:

386 Daha ileride unvanının Kaşgar kralı tarafından da kullanıldığını göreceğiz.

"Adalet yolunda yürürken kişiliğinizi muhafaza ettiniz. Sadakat, şiarınız oldu. K'ung-t'ungdan[387] etkilendiniz ve savaşçı meziyetiniz sizi ünlü kıldı. Çin göreneklerini hayranlıkla taklit ediyorsunuz ve tam bir samimiyet içindesiniz. Şöhretiniz kum çölüne resmedildi ve şanınız saraya kadar geldi. Ödüllendirilip, taltif edilmeniz uygundur. Şimdi ta-li başkanı ve ikinci dereceden devlet erkanı sıfatlarına sahip K'iao Mung-sung'u bir beratla sizi Yü-t'ien (Hotan) kralı atamak üzere gönderiyorum. Artık siz de talimatlarımıza saygıyla uyun ve âli bir faziletle hareket edin. Ülkenizin çıkarlarını koruyacak şekilde düzensiz ve vurdumduymaz olmayın. Gidin ve kadrine yetin!"

387 Kan-su eyaletindeki P'ing-leang vilayetinde bulunan bir dağın adı. Rivayete göre efsanevî imparator Huang-ti, Kuang-ç'eng-tse'nin yüce öğretilerini bu dağda almıştır. *(Çuang tse,* Legge çevirisi, S. B. E., vol. XXXIX, s. 297-300). Çevirisini verdiğimiz metindeki "K'ung-t'ung'un etkisi"

ibaresi bana göre bu geleneğe atıfta bulunmaktadır. Yani Hotan kralı yüce bilgeliğe erişmiştir. Çünkü T'ang hanedanı imparatorlarının taoist doktrine ne kadar aşırı değer verdikleri bilinmektedir.

Ayrıca, Su(-le) a-mo-çi'si unvanına sahip bulunan P'ei An-çi'ye[388] de Su-le (Kaşgar) kralı unvanı verildi. Berat metni şu şekildeydi:

388 *T'ang-şu'da* (P'ei) An-ting.

"Yıl sırası wu-ç'en olan on altıncı k'ai-yüan yılı (728), birinci günü wu-sü olan birinci ayında sin-hai günü olan on dördüncü günü şöyle buyurdu: On bin prensliğin reisleri yönetimle ilgili raporlarını sunduklarında,[389] Çinlilerle barbarlar arasında ayırım yapılmaz. Beşinci derece asiller yurtluklarından uzağa giderlerse, bu, engelleri ve siperleri daha muhkem kılmak içindir.[390] Halbuki kraliyet otoritesine sahip, sol askeri muhafızlar generali, kadro dışı atanmış ve Su-le (Kaşgar) a-mo-çi'si unvanlarına sahip siz P'ei An-çi, P'u-hai'dan[391] doğan bir zekanız var. Kusursuzluğunuzu Soğan dağlarından[392] alıyorsunuz. Şöhretini yüceltmek için adalet dağıtıyor, faziletini mükemmel hale getirmek için himmet yolunda yürüyorsunuz. Güneş ve ay her yeri aydınlattıkça, imparatorluk toprağı olmayan bir tek yer kalmasın. Bu arada korku salan adam sinyalleri her zaman oluyor ve hâlâ barbarlardan söz ediliyor; ama siz bu sınırı korumayı bildiniz; emir ve talimatlarımıza bağlı kaldınız. Tedbirleri düzene koyma prensibini açıklığa kavuşturmak ve (krallıklar) kurma geleneğini geliştirmek için, ta-li başkanı ve hung-lu'da ikinci dereceden memur unvanlarına sahip K'iao Mung-sung'u bir beratla sizi Su-le (Kaşgar) kralı ilan etmesi için gönderiyorum. Kendinize yeu-keng'i (lirik şiir) model alın[393] ve cari kuralları göz ardı etmeyin. Barbar halkınıza huzur getirin ve sonsuza dek Çin'in bir kalkanı olun; gidin ve kadrine yetin."

389 Bkz. *Mencius,* I, b, IV, § 5: "Senyörler Göğün Oğluna bağlılıklarını sunmaya geldiklerinde buna 'yükümlülüklerle ilgili raporları sunmak" deniliyordu. Yükümlülüklerle ilgili raporlar sunmak demek, senyörlerin yükümlülüklerini neye göre yerine getirdiklerine dair rapor vermeleri anlamındaydı."

390 Vasal prensler, Çin'i barbar saldırılarına karşı korumak zorunda olan engeller ve siperler gibidir.

391 P'u-hai, P'u-ç'ang hai veya Lob-nor olmalı.

392 Bana göre bu cümle Hotan kralının nüfuzunu batıda Soğan dağlarından doğuda Lop-nor'a kadar yaydığı anlamındadır.

[393] On bölümlü Siao-ya'nın ikinci kısmının dördüncüsü olan Şi-king'in kaybolan bir lirik parçasının başlığıdır. Şi-king'in ön sözüne göre bu lirik şiir her şeyin nasıl aslına rücu ettiğini anlatmaktadır. (Legge, C. C, vol. IV, proleg., s. 64)

Blm. 964, s. 18 r°

Yirmi birinci k'ai-yüan yılının (733) dördüncü ayında, Ku-şe-mi (Kaşmir) kralı Mu-to-pi'nin (Muktapida'nın) krallığı bir beratla tastik edildi. Berat metni şöyle:

"Yıl sırası kui-yu olan yirmi birinci k'ai-yüan yılında (733), birinci günü ting-yu olan dördüncü ayının sin-ç'u günü olan beşinci gününde imparator şöyle buyurdu: Ku-şe-mi (Kaşmir) kralı olan siz ey Mu-to-pi (Muktapida)! Şüphesiz siz ve akrabalarınız nesillerden beri kesintisiz bir şekilde itaatkâr davrandınız. Bağlılık ve içtenliğinizi uzaktan sergilediniz. Törelerin gereği olarak vergilerinizi ödeyip, yükümlülüklerinizi yerine getirdiniz; size tevdi edilen barbar kabileleri yönetme görevini üstlendiniz. Biri ölünce kardeş ağabeyin yerine geçti.[394] Ülkenizin dağlarını ve su yollarını koruyorsunuz; halkınızın büyük bir kısmını kucaklıyor ve yönetiyorsunuz. Krallığınızda iyi bir düzen var; geleneklerinize sadelik ve huzurun şerefini katıyorsunuz. Tüm bu gayretleriniz takdir edilmez mi? Şu anda sizi Ku-şe-mi (Kaşmir) kralı ilan ediyorum. Bu atamayla ilgili beratı alın, gidin ve kadrine yetin."

[394] Çandrapida sekiz yıl sekiz ay hüküm sürdükten sonra kardeşi Ta-rapida yerine geçti. Dört yıl tahtta kaldı ve yerine kardeşi Muktapi-da geçti. Raja-tarangini'nin bu kaydı Çandrapida'nın 720 ve Muk-tapida'nın 733'de krallığının onaylandığını belirten Çinli tarihçilerin kayıtlarıyla tamamen tetabuk etmektedir.

Blm. 964, s. 19°

Yirmi altıncı k'ai-yüan yılının (738) ikinci ayında yayınlanan bir fermanla K'ang kralı Wu-le (Gurek) öldüğü için oğlu Tu-ho halefi ilan edildi. Sie-yü (Zabulistan) kralı Şe-yü öldüğü için oğlu Ju-mo-fu-ta halefi ilan edildi. Ts'ao [Ch'ao] (Kabuzan?) kralı Mo-sien öldüğü için kardeşi Su-tu-pu-lo halefi ilan edildi. Şi (Keş) kralı Yen-t'un öldüğü için oğlu Hu-po halefi ilan edildi. Tüm bunlar değişik yıllarda öldüler. Şimdi (Gurek'in ölümü) sonrasında (imparatora) bilgi verildi.[395]

[395] Semerkant kralı Gurek'in ölüm haberini imparatora götürmekle görevli büyükelçinin daha önceki yıllarda üç değişik prensin ölüm haberini götürmekle görevli kişi olduğunu göz önünde bulundurmak gerekir.

Blm. 964, s. 20 r°

Yirmi sekizinci k'ai-yüan yılının (740) üçüncü ayında, Su-lu Kağan'a karşı düzenlenen seferde gösterdiği yararlılıkları ödüllendirmek amacıyla Ço-kie[396] kralı Se-kin-t'i'ye "özel olarak terfi ettirilen" unvanı verildi. Berat metni şöyle idi...[397]

[396] Bunun garip bir tanımlama olduğunu daha önce belirtmiştik.

[397] Çinli yazarın bir hatası yüzünden burada metni verilen berat metni Keş kralı Se-kin-t'i'ye değil, Kuzey Türklerinin kağanı Bilge Kut-luk'a aittir. Bu belge yeni çalışmalarımız sırasında ele geçtiği için burada çevirisini vermiyoruz.

Blm. 964, s. 20 v°

Yirmi sekizinci k'ai-yüan yılının (740) ikinci ayında, Tsi-si (eyaleti) tsi-tu-şi'si Kai Kia-yün, T'u-ho-sien Kağan'ı esir ederek (saraya) takdim etmeye götürdü. İmparator (T'u-ho-sien'e) özel bir zâdegân rütbesi verdi. Berat metni şöyledir:

"Makamından uzaklaştırılanlarla ünsiyet kurmak erdemdir, silah ise düşmanları korkutmak içindir. Boyun eğenleri serbest bırakmak eskiden beri uygulayageldiğimiz bir gelenektir. T'u-k'i-şi (Türgiş) T'u-ho-sien kağan Ku ç'uo (çur) ve kardeşi P'in-a-po yab-gu[398] isyan ederek sınırı zorladılar. Askerlerine güveniyorlardı ve kalabalık (halklarından) destek alıyorlardı. Önümüze engel çıkartacak kadar karınca sürüsü gibi kalabalık olmalarına ve arada bir sınır savaşlarında bize sıkıntı vermelerine rağmen, imparatorluk orduları gittikleri her yerde onların kamplarını ve sığınaklarını tarumar ettiler. Ölüme mahkum olan bedenlerini bağışladık. Emirlerimize boyun eğdiler ve bağlılıklarını bildirdiler. Onlara suçları bağışlama âlicenaplığını gösterip, himmet kuralıyla ödüllendirmek gerekir. Hem ağabeyin, hem de kardeşin şayan-ı dikkat bir şekilde taltif edilmesi için birine mao otlarıyla kaplı bir toprak ve ayrıca ikisine de Ku-ç'en takımında[399] bir derece verilecektir. Kül-çur sol kin-hu muhafızlarının

kadro dışı başkumandanı olacak ve ayrıca “adâlete uyan kral” şeref unvanını alacak; Hie-a-po ise sağ askeri muhafızları kadro dışı başkumandanı olacaktır.”

398 Daha aşağıda aynı şahıs Hie-a-po olarak geçiyor. *T’ang-şu’da* geçen Tun-a-po, doğru şekli gibi görünüyor.

399 Hu Han-şu yorumu (Pan *Ku* biyografisi) şöyle der: “Ku-ç’en Mor Sarayın dış yıldız (takımı)dır. Saray muhafızlarının rütbeleri bu yıldızlarla belirlenir.” İmparatorluk fermanın cümlesi T’u-ho-sien Kağan ve kardeşinin hassa birliklerine alınacağını göstermektedir.

Blm. 964, s. 21 r°

Yirmi dokuzuncu k’ai-yüan yılının (741) ikinci ayında, Küçük Pu-lü kralı öldüğü için ağabeyi Ma-hao-lai bir beratla halefi ilan edilmiştir. Berat metni şöyledir:

”Malumdur ki, imparatorluğun inayeti bir bütündür; uzakta-kine de yakındaki gibi uzanır. Sadakat, saray tarafından fevkalâde ödüllendirilen bir olgudur. Ey Ma-hao-lai! (Atalarınız) nesilden nesile tevarüs yoluyla prens oldular. Aile (azalarınız) birbiri ardına sadakati ve iyi niyeti korudular. Ülkeleri gözden uzak bir bölgede ise de, kalpleri her zaman hanedanımız için çarpmıştır. Sonra siz hükümdar oldunuz ve öncekilerin yolundan ayrılmadınız. Tebaanızı yönetme becerisini sergileyerek, imparatorluğa sü-rekli hizmet etme iradesini gösterdiniz. Bu yüzden bir beratla sizi Pu-lü kralı ilan ediyorum. Bu beratı kurallara uygun olarak saygıyla alın. Hiçbir zaman fazilet ve adâlet yolundan sapmayın. Ülkenizi sizden sonrakilere bırakmak için koruyun. Dikkate almamanız ne mümkün?”

Blm. 997, s. 3 v°

Birinci t’ien-pao yılının (742) dokuzuncu ayında, Hu-mi (Wa-han) kralının oğlu Hie-ki-li fu (beg?) Tibetlilerle ilişkilerini kesip, bağlılığını bildirmeye gelmek istediğini belirten bir dilekçe sunmak için elçi gönderdiğinden, şu mealde bir berat hazırlandı:

”Siz, Hie (-ki)-li fu, Hu-mi (Wahan) kralının oğlu! Genelde (imparatorluğun) muhafazası ve kalkanı olma görevi tevdi edilir, ama buna yalnızca itimat kazanmış olanlar layık görülür. Himmet ve adalet, uzakta olanlara dahi Çindekilere uygulandığı gibi uygulanabilir. Atalarınız tabii

olarak imparatorluğa bağlıydılar. Bizimle büyükelçiler vasıtasıyla sürekli temas halindeydiler. Mektuplarının tercümeleri birbiri ardına gelirdi. Babanız sırası geldiğinde tahta çıkınca, zorlu bir komşusu tarafından engellendi. Şirret bir gücün[400] emirlerine boyun eğmek zorunda kaldı, fakat sonuçta sabık niyetlerinden dönmeye mecbur oldu. Şimdi ise samimi duygularını sunabilmek ve gizlice Çin'in lehine dönmek için gelmiş. Eğer içinde uzun zamandır bu tür niyetler taşımamış olsaydı, sabık fikirlerini bu şekilde nasıl muhafaza edebilirdi? Böylesi bir sadakat ve içtenliği ancak daha güçlü bir şekilde takdir ederiz. İmdi, ey âl-i mansap kişi, sadakatenizi ve evlat sevginizi belgilemek, temiz inancınızı ve adaletinizi daim kılmak için size kızıl renkli bir name ve demir bir arma veriyorum.[401] Bu zafer mirasınızı sizden sonrakilere ebediyen intikal ettirecek, güneş ve ayın şavkına benzer bir parıltınız, (T'ai-)şan ve (Huang-) ho[402] gibi uzun ömürlü olacaksınız. Böyle bir şey nasıl takdir edilmez, nasıl dikkatli olmazsınız ki?"

400 Tibetlilerin.

401 Bu deyim bir senyöre ikta bağışlayan resmi eşyaları ifade etmektedir. Bkz. *Ts'ien Han-şu,* blm. I, b, s. 10 r°. Ayrıca (Kao-tsu), zafer kazanan tebaalarına mühür dağıtır ve yemin ettirirdi. (Bkz. *Sema Ts'ien,* Fransızca çevirisi, III/121, n. 1). Kızıl renkli nameler ve demir armalar, onları koymak için de metal dolap ve taş kasalar vardı. Tüm bunlar atalar tapınağında saklanırdı. - *Hu Han-şu,* (VII, s. 7 r°) bir âsiden bahsederek onun kendisini büyük imparator ilan ettiğini, yeşim mühürleri, tayin levhaları ve annallarıy la, demir beratları bulunduğunu kaydetmektedir. Aynı kaynakta (blm. L, s. 4 v°) nesilden nesile geçen senyör konaklarından bahsederken şöyle deniliyor: "Kızıl renkli nameler ve demir armalar hep birinden diğerine intikal ederdi." - Muhtemelen bu armalar üzerinde yazı bulunan bir plakaydı, ama T'ang döneminde bu şekilde olduğu hayli şüpheli.

402 *Se-ma Ts'ien,* Fransızca çevirisi, III/121, n. 1.

Blm. 965, s. 2 r°

Dördüncü t'ien-pao yılının (745) dokuzuncu ayında, Ki-pin (Kapiça) kralının oğlu Pu-çun'a babasının halefi olması emredildi. Berat şu şekildedir:

"Yıl sırası i-yu olan dördüncü t'ien-pao yılında (745), birinci günü i-mao'ya tekabül eden dokuzuncu ayının, ping-tse gününe rastlayan yirmi ikinci günü imparator şu fermanı yayınladı: Malumdur ki, gözden uzakta

olan ülkeler saygılı ve itaatkâr olduklarında, ödül olarak verilen hediyeler de hatırı sayılır şeyler olmak zorundadır. Pek çok nesil boyunca sadık kalınıp, elden gelen tüm çabalar sarfedilince, inayet işaretleri de gelir. Kipin (Kapiça) kralının oğlu siz Pu-çun! Uzun zamandan beri atalarınızdan temiz bir inanç ve adaleti tevarüs ettiniz. Samimiyet ve içtenliğinizi göstermek için elinizden geleni yapmanız bir saadettir. Orada tebaanızı huzurlu kılıyorsunuz. Her iki barbar halk[403] huzur ve sükun içinde. Eskilerin yolundan gidiyor ve on bin li uzaktan saraya bağlılığınızı bildirmeye geliyorsunuz. Dürüstlüğünüzü bozulmadan muhafaza ediyorsunuz. Sadakat ve sevginiz gittikçe daha belirginleşmektedir. Arzu ve duygularınızın mükemmeliyeti fazlasıyla övgüye sezâvardır. Bu yüzden bir beratla sizi Ki-pin (Kapiça) ve U-ç'ang (Udyana) kralı ilan ediyor, ayrıca sağ atlı muhafızlar generali unvanı tevdi ediyorum. Gidin ve kadrini bilin! Bu berata kurallara uygun olarak saygı gösterin; sadakat ve adaleti onurla muhafaza edin; bunu inayetimizin bir simgesi olarak alın ve uzak barbarlar için bir rehber olun. Dikkate almamanız ne mümkün?"

403 Kapiça ve Udyana kastediliyor olmalı.

Blm. 999, s. 19 r°

Sekizinci t'ien-pao yılında (749) T'u-ho-lo (Toharistan) yab-gusu Şe-li ç'ang-kia-lo, bağlılığını bildirmek ve hediyeler sunmak üzere bir elçi gönderdi. Dilekçesi şöyle idi:

"Ülkemin yakınında Kie-şuai[404] denilen bir Hou krallığı var. Derin dağlarda bulunmaktadır. (Kendisini koruyan) tabii engellere güvenerek kutsal dönüşüme engel oluyor. T'u-po (Tibetliler) ile müttefik olup, onlara yardım ediyor. Bilindiği gibi Pu-lü (Gil-git) toprakları dar, nüfus yoğun ve çok fazla ekili alan yok. Bu yüzden garnizon kuvvetleri oraya gelince iaşe sıkıntısı çekecekler. Dolayısıyla Kaşmir'den tuz ve pirinç almak gerekir ki, işin içinden ancak bu şekilde çıkılabilir. Ayrıca ticaret kervanları gi-diş-geliş sırasında Kie-şuai topraklarını kullanıyor. Ülkenin kralı Tibetlilerin hediyelerini kabul etti ve ülkesinde Pu-lü'ye giden yolları tutmak için bir Tibet kalesi yapılmasına izin verdi. Kao Si-en-çi Pu-lü'yü fethettiğinden beri orada fazladan üç bin asker var ve Pu-lü kuşatma altında. Kie-şuai kralı, Tibetlilerle hemfikir olup, onların Pu-lü endişelerinden yararlanarak,

ordusunun başına geçti ve oraya fethetti. Kafam hep bu yaramaz adamları bir defada ortadan kaldırma fikriyle meşgul. Eğer yolu açabilir, Büyük Pü-lü ve doğudaki ülkeleri fethedebilirsem, doğrudan Yü-t'ien (Hotan), Yen-k'i (Karaşar), Şa, Leang, Kua, Su ve daha ötesine ulaşacağım. Tibetliler artık orada tutunmaya cesaret edemezler. An-si (Kuça) birlikleri ve süvarilerinin Küçük Pu-lü'ye gelecek yılın beşinci ayında varabileceklerini ve Büyük Pu-lü'ye ancak altıncı ayda ulaşabileceklerini sanıyorum. İrade-i seniyyenin bu teklifime sıcak bakacağını naçizane umuyorum. Eğer bu teşebbüs başarılı olmazsa, yediye parçalanmayı kabul ediyorum. Ku-şe-mi (Kaşmir) kralının Çinlilere karşı sadık ve bağlı olduğunu, ayrıca çok askeri ve süvarisi bulunduğunu; ülkesinin geniş, halkının kalabalık, iaşenin bol olduğunu göz önünde bulundurarak, imparatorluk iradesinin Kaşmir kralını cesaretlendirmek için ona bir ferman yollayacağını; giysiler, hediyeler göndereceğini; kralın imparatorun yüce iradelerinden etkilenip, sadakat ve bağlılığını artıracağını bilhassa umuyorum." - İmparator bu dilekçeyi inceleyerek muvafık buldu.

404 *T'ang-şu'da* Kie-şi. Tse-şi t'ung kien de (CCXVI, s. 4 v°) Kie-şi olarak yazmakta, olayları şu şekilde anlatmaktadır: Sekizinci t'ien-pao yılında (749) on birinci ayın i-wei günü, Toharistan yabgusu Şe-li-tan-kia-lo bir dilekçe sunmak için elçi gönderdi. Dilekçe şöyle idi: "Kie-şi kralı şahsen Tibetlilere bağlandı. Küçük Po-lü'yü (Gilgit) sarsıyor ve tedirgin ediyordu. Onun iaşe yollarını tıkamak için bir ordu mevzilendirdi. Ben, sizin tebaanız, bu ahlaksız adamı mahvetmek istiyorum. Geçen yıl beşinci ayda Küçük Pu-lü'ye gelen, altıncı ayda ise Büyük Po-lü'ye (Baltistan) vasıl olan An-si (Kuça) ordularını göndereceğinizi umuyorum." İmparator talebi onayladı. -Dokuzuncu t'ien-pao yılının (750) ikinci ayında, An-si tsie-tu-şi'si Kao Sien-çi, Kie-şi Krallığı'nı yenerek, kral Pu-t'o-mo'yu esir etti. Üçüncü ayın keng-tse günü Pu-t'o-mo'nun ağabeyi Kie-şi Su-kia'yı hükümdar tayin etti.

Blm. 965, s. 4 v°

Dokuzuncu t'ien-pao yılının (750) üçüncü ayında, Kie-şuai kralı Pu-t'o-mo'nun ağabeyi Su-kia'ya bir beratla kral unvanı verildi. Berat şu şekilde yazılmıştı:

"Malumdur ki, başarılı işler yapanları şerefli fiillerinden dolayı ödüllendirmek bir kuraldır. Bu tür iyi işleri layık olduğu veçhile değerlendirmeyi ihmal etmemek, bir himmet ve lutuf prensibidir. Sen, Kie-şuai kralı Pu-t'o-mo'nun ağabeyi Su-kia! (Sen ve ataların) nesilden nesile bağlılık ve samimiyet sergilediniz. Gözden uzak bir ülkede yaşıyor olmana

rağmen, uzun süredir akıllı bir şekilde hareket ettin; cesaretin ve adaletin çok önceden tescil edildi. Son zamanlarda, Pu-t'o-mo size karşı hamiyetli davranmadığı ve imparatorluğa sadık olmadığı için, büyük haksızlıkların kurbanı oldun ve uzun süre bastırılıp, ihmal edildin. Ama şimdi bu engel ortadan kaldırıldı; kötü kişiler hapsedildi. Hemen imparatorluğa sadakat ve bağlılığını gösterdin. Barbar halkına karşı himmet ve hamiyetini sergiledin. Görevini yerine getirirken gösterdiğin gayretten her zaman söz edilecektir. Artık şerefbahş ödüller alman gerekir; bu yüzden bir beratla seni Kie-şuai kralı ilan ediyorum. İmparatorluğun lutfundan dolayı minnettar ol ve bir tebaanın yapması gerektiği gibi yoluna devam et. Soyundan gelenler on bin nesil boyunca bu himmet ve hamiyetin kadrini bilsinler. Böyle bir şey takdir edilmez, dikkatli olunmaz mı?"

Blm. 865, s. 5 r°

On birinci t'ien-pao yılının (752) ilk ayının jen-in günü, bir beratla Ku-tu (Huttal) kralı Lo-ts'üan-tsie'ye yabgu unvanı verildi. Berat metni şu şekildedir:

"Yıl sırası jen-in olan on birinci t'ien-pao yılının (752) birinci günü ki-mao gününe tekabül eden birinci ayının jen-ç'en gününe denk gelen yirmi dördüncü gün, imparator şu fermanı buyurdu: Malumdur ki, iyi işler teşvik edilip seviyeye göre ödüller verilirken, dahildekilerle hariçtekiler arasında ayırım yapılmaz. Barbar ülkelere bağrımızı açmak ve uzakta kalanları sevgiyle kucaklamak, elbette eski gelenek ve törelerimizde vardır. Siz, Ku-tu kralı Lo-ts'üan-tsie, başından beri emir ve talimatlarımıza uydunuz; iradeniz sadakat ve erdemle şereflendi. Sınırda bizim müda-fiimiz oldunuz; bu uğurdaki gayretleriniz kayıtlara geçirildi. Vaktiyle şirret haydutlar karışıklıklar çıkarıp sizi takibata mecbur bırakırken dahi sadakat ve bağlılığınız hiç eksilmedi ve bunlar başlangıçtan şu ana kadar gittikçe muhkem hale geldi. Bunlardan söz açılıp, üzerinde düşünülünce, takdir ve taltifler de fazlasıyla hatırı sıyılır olacaktır. Binaenaleyh size cesur süvariler başkomutanlığı unvanı tevdi ediyor ve ayrıca bir beratla sizi yabgu olarak atıyorum. Bu resmi unvanları saygıyla kabul edin; bu himmeti sizden sonrakilere intikal ettirmek için size bağışlanan toprağı muhafazada dikkatli olun. Bu lutuflara mazhar olmak takdire şâ-yan değil midir?"

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

BATI TÜRKLERİ TARİHİ ÜZERİNE BİR DENEME

Giriş

Rus bilim adamlarının Orhon sahillerinde gerçekleştirdikleri takdire şayan arkeolojik keşifler ve iki meşhur dilbilimci Radloff ve Thomsen'in eski Türk diliyle yazılı kitabeleri çözmeleri, bir halkın yeniden dirilişinin işareti olmuştur. Koşo-Saydam dikitleri, onların esrarengiz alfabelerinin sırrını açığa çıkarmıştır. Bu dikitler, şimdi Amu-derya'nın kuzeyindeki Demirkapı'dan Mançur-ya'ya kadar yağmacı ordalarını savaşa sürükleyen

Türk hakanlarının silik ve muhteşem destanını anlatmakta; savaş atlarının nal izleri henüz Moğolistan bozkırlarında kaybolmadan kendi izleri kaybolan kağanların heybetli figürlerini gölgeden çıkarmaktadır.

Orhon Türkleri şu anda dünya Türklerinin ancak yarısını temsil etmektedirler. Onlar, Batı Türklerinin aksine Kuzey veya Doğu Türkleridir.[1] Batı Türkleri, kendileri hakkında henüz bize bir şey anlatmış değiller. Esasen Issık Göl'ün kuzey sahilini çevreleyen dağların şimalindeki Viernoye civarında ele geçirilen birkaç Türk ve Türk-Çin sikkeleri daha şimdiden M. Ed. Drouin tarafından Batı Türklerine atfedilmiş;[2] diğer yandan Binbaşı Deane tarafından Swât vadisinde gün ışığına çıkarılan ve Senart, Stein ve Rapson tarafından yayınlanan kitabeler Türkçe yazılmış ve M. G. Huth'un[3] hararetli çözme çalışmalarının konusu olmuştur. Fakat bugüne kadar, bazı enteresan bilgiler içeriyor olmakla birlikte, bu abidelerde geçmişin rekonstrüksiyonu için tarihe gerekli kesin malumat bulunamamıştır.

1 "Kuzey T'u-küe'leri" ifadesi *Kiu T'ang-şu*, "Doğu T'u-küe'leri" tanımlaması ise *T'ang-şu'ya* aittir.

2 E. Drouin, *Sur quelques monnaies turco-chinoises des VI, VII et VlIIe siecles.* (Rev. Numismatique, IX, 1891, s. 454-473). Bu bildirinin konusu olan sikkeler, Ermitaj Müzesi'nde bulunmaktadır. Aralarında Batı Türklerine ait olduğu sanılanlar, Arami-Kuşan alfabesindeki harflerin benzerlerini içeren işaretler taşımaktadır. Drouin (age., s.467), haklı olarak bu yazının, en azından St. Julien'in çevirisinde geçen Hsüan-tsang pasajında *(Memoires,* I/13) Tokmak şehrinden Su-li (= Soğd veya Soğdiyana adının Pehlevice şekli Sûlik) denilen bölgedeki Kie-şuang-na'ya (Keş) kadar uzanan şeritte kullanılan otuz iki harfli alfabe yazısıyla uyuşmadığına dikkat çekmektedir. Marquart *(Historische Glossen zu den alttürkischen Inschriften,* s. 160) da Hsü-an-tsang'ın gördüğü alfabenin 22 basit işaret, 1 bağlaç ve muhtemelen kısmen noktalama işareti olarak kullanılan üç bilinmeyen işaret içeren Soğd alfabesi hakkında bildiklerimizle uzlaştırılmasının mümkün olmadığını kaydetmektedir. Fakat esasen zorluk yalnızca Julien'in çevirisinden kaynaklanmaktadır. Çünkü Çince metin (Japon Tripitaka baskısı) şu şekildedir: 字源簡畧本二十餘言 ; bu durumda Julien'in çevirisini tashih ederek şöyle demek gerekir: "Grafik işaretlerinin radikal şekilleri çok fazla değildir ve esasen yirmi harften birazcık fazladır." Hsüan-tsang'ın müşahedesi böylece tümüyle yerine oturtulacağından Soğd alfabesine uygulanabilir. Hsü-an-tsang Su-li ülkesinde kullanılan yazının dikey okunduğunu belirttiğine göre, yine de mağluk bir nokta kalmaktadır.

3 Georgh Huth, *Neun Mahaban Inschriften, Entzifferung; Ubersetzing, Erkârung* (Veröffentlichungen aus dem Kön. Museum für Völker-kunde; Supplementheft; Berlin, 1901).

Batı Türkleri, her ne kadar bize milli tarihin ana hatlarıyla ilgili bir şey bırakmamışlarsa da, en azından dolaylı yoldan onlar hakkında bilgi

sahibiyiz: Bizanslı tarihçiler onların Konstantino-polis imparatorlarıyla kurdukları diplomatik ilişkilerden bahsetmiş, Araplar ve Ermeniler Pers Sâsânî İmparatorluğu'nun sonu ve İslamın ilk zaferleriyle ilgili eserlerinde onlardan söz etmiş ve en nihayet Çinliler yıllıklarında onlara geniş yer ayırmışlardır.

Bu üç kaynaktan en zengin olan Çince kaynaklar, şu ana kadar yeterince bilinmiyordu. Yalnızca Visdelou'nun *Supplement d la Bibliotheque orientale de d'Herbelot* ve de Guignes'in *LHistoire des Huns* veya P Hyacinthe [Yakinef Biçurin]in Rusça eserlerine müracaat etmek zorundaydık. Ayrıca bu eserleri yeniden tashih etmek, tamamen çevirmek ve yol açtıkları coğrafî problemleri mümkün mertebe çözmek de gerekiyordu. İşte, elinizdeki eserin ilk üç bölümünün konusu da bu olmuştur.

Şimdi Batı Türklerinin oynadıkları tarihî rolü birkaç sayfada anlatma düşüncesindeyim, ama hiç bilmediğim Arap ve Ermeni literatürü bilgisi gerektiren böyle bir konuyu derinlemesine inceleme iddiasında olmadığımı da belirtmek isterim.

I. Türklerin Kuzeyli [Doğulu] ve Batılı Olarak Ayrılmasının Sebebi

Eğer Çin vakanüvislerine inanılacak olursa, Türklerin 582 yılı civarında kuzeyli ve batılı olarak ayrılışı meselesi izahat gerektiren bir iddiadır. Şayet nihai bölünüşün yalnızca 582 yılı civarında gerçekleştiği doğru ise, bu durumda Türk halkının henüz oluşum safhasında gizli bir ikilik vardı.

Halkını bağımsızlığa kavuşturup, elde ettiği zaferlerle onun büyük geleceğini hazırlayan ilk Türk prensi, 552'de ölen *Tuman* adında biriydi.

Kardeşi *İstemi* ise Batı Türklerinin yabgularının atasıydı. Bu yabguların onun soyundan geldiklerini görmek için soy ağaçlarını çıkarmak yeterlidir. Ayrıca, *Kiu T'ang-şu'nun* ana metni bize İstemi'nin Türklerin ulu hakanının yani T'u-man'ın Batı seferlerine katıldığını, her biri bir kabileyi yöneten on büyük beyi kumanda ettiğini ve onun soyundan gelenlerin nesilden nesile bu on kabile veya boyu *bagatur yabgu* unvanıyla idare ettiklerini göstermektedir. Demek ki Türkler, daha T'u-man ve İstemi döneminden itibaren ağabey ve kardeş kolu olmak üzere fiilen iki kol oluşturuyorlardı. Unvanlarında yabgu kelimesi bulunan prensler, otomatikman dahilde ulu hakana bağlı idiler ve on kabileyi yönetiyorlardı. Nitekim Batı Türklerini bazen "On Ok Türkleri", bazen "Yabgu Türkleri" adıyla tanıyoruz. Şu halde T'u-man ve İstemi, Türk halkının iki bölümünün hakanı ve sahip olduğu ünün kaynağı idiler ki, Ko-şo-Saydam kitabelerinin başında Bumin ve İstemi adı altında birlikte anılmalarının sebebi de budur.[4]

4 Thomsen, *Inscriptions,* s. 97: "Beni adem üzerinde atalarım Bumin kağan ve İstemi kağan yükselirler." Şe-ti-mi ile İstemi'nin özdeşleştirilmesi Marquart'a aittir *(Historische Glossen,* s. 185). Baştaki "i" harfinin düşmesi Çince çeviriyazımlarda bir kuraldır: Şe-ti-mi = İstemi; keza Şe-ti-han = İştikan ve hatta Sai-kia-şen =Işkeşm gibi.

Ancak, her ne kadar Batı ve Kuzey Türkleri henüz VI. Yüzyıl ortalarından itibaren ayrılmışlarsa da, siyasî yönden bölünmelerinin yalnızca 582'de fiilen tamamlandığı bir vakıadır. Bu kopmayı teşvik eden sebepleri ortaya çıkarmak kolay. Bir kere İstemi, iktidarı, 603 yılında dahi tarih sahnesinde gözüktüğüne göre uzun süre iktidarda kalan oğlu Ta-t'u'ya devrederken, 552'de ölen T'u-man, birbiri ardından iktidara gelen K'o-lo (552), Mu-han (553572) ve T'o-po adında üç halef oğul bırakmıştı. T'o-po'nun ölümünden sonra durum oldukça karmaşıktı, çünkü son üç kağanın da oğulları eşit şekilde tahtta hak sahibiydiler. Bunlardan K'o-lo'-nun oğlu Şe-t'u veya Şa-po-lio taht mücadelesinden zaferle çıkmış; Mu-han'ın oğlu Ta-lo-pien veya nam-ı diger A-po, hakkının gaspedildiğine inandığı için yeni prensle didişmekte gecikmemiş, onun saldırısına uğrayınca Batı Türklerinin hakanı Ta-t'u'ya sığınmıştı. Çinliler bu değişiklikleri dikkatle takip ediyorlar, böl-yönet kuralını uygulamak için azami gayret sarfediyorlardı. Olayları tahrik etmek için en uygun anın geldiği kanaatindeydiler; çünkü ajanları, Ta-t'u'nun Kuzey Türklerinin genç hakanı Şa-po-lio'dan gerçekte daha güçlü olduğunu, onun kendisini süzeren olarak tanıması konusundaki baskılarına

karşı dişini sıkıp durduğunu, dolayısıyla bu çekişmenin meyvelerini toplamak için onun isyan duygularını tahrik etmenin yeterli olduğunu haber veriyorlardı. Çin hükumeti, önce Ta-t'u'ya kanca attı. Ona kurdu totem olarak gören tüm Türk halkı üzerinde âli otoritenin sembolü durumundaki kurt başlı bir tuğ gönderdi.[5] Ayrıca gönderdiği elçilere ona Şa-po-lio'dan daha fazla değer verildiğini göstermeleri tenbihlendi. Bu destekten güç alan Ta-t'u isyan etti ve arkasından imparatorun 584'de Kan-su'ya düzenlediği bir yolculuk esnasında gelip itaat arzetti.[6] Daha sonra Ta-t'u aşırı şekilde güçlenip tüm Türk kabileleri üzerinde hakimiyet iddiasında bulununca, bu defa Çinliler ona karşı çıkması için Kuzey Türklerinden başka bir kağanı desteklediler. Böylece düşman kardeşler arasında bizzat kendilerinin icat ettikleri geçimsizlikleri sonuna kadar zinde tutmak için daimi bir denge politikası uyguladılar. Öncelikle bu ayrılığın Türklerin mengü bir imparatorluk kurmasını engelleyen ana sebep olduğunu kabul etmek gerekir. Eğer bu bölünme olmamış olsaydı, birkaç asır sonraki Moğol hakimiyeti onların gücünün hangi noktaya ulaşağını gösterirdi.

5 Rivayete göre Türk kağanlarının çıktığı A-şi-na ailesi, Hiung-nular-dan bir gencin ilişki kurduğu bir dişi kurttan türemiştir (Julien, *Do-cuments,* s. 2-3 ve 25-26). Türkler "sancak ve tuğlarının tepesine altın bir kurt başı konduruyorlardı. Hassa birliklerine Çince kurt anlamına gelen *fu-li* (Türkçe böri) deniliyordu. Böylece dişi kurttan türeyiş inancı muhafaza ediliyordu." *(Pei-şi,* XCIX, s. 2 r°) Kao-kü'ler de [Uygurlar] aynı şekilde bir kurtla bir Hun prensesinin birleşmesinden türediklerini söylerlerdi *(Pei-şi,* XCIX, s. 10, r° ve v°).

6 Sui-şu'nun I. bölümünde da aynı olay anlatılmakta, fakat ayrıca bu olaydan üç gün önce Türklere mensup Su-ni kabilesinden on binden fazla erkek ve kadının imparatora bağlılık bildirmek için geldikleri kaydedilmektedir.

II. Türk imparatorluğunun Kuruluşu.
Juan-juan ve Eftalitlere Karşı Kazanılan Zaferler

Batı Türklerinin bağımsızlıkları değilse bile dikkat çeken mevcudiyetleri İstemi'ye yani Türklerin otonom bir millet haline geldikleri kahramanlık dönemlerine kadar çıktığına göre, olayların seyrini takip ederek kendimiz de bu çıkış noktasına ulaşabiliriz. Tarihçilerin eserlerinde kaydedilmedi diye, Batı Türk hakanları tarihte daha az önemli rol oynamış değillerdir.

Türkler, VI. Yüzyılın birinci yarımında Ju-janlara bağlıydılar. Bu Ju-janlar veya Kuzey Wei imparatoru Şi-tsu'nun (424-451) sürekli hareket halindeki düzensiz böceklere benzeterek Juan-juan adını verdiği bu halk, 400 yılı civarında büyük bir devlet kurmuş, kağanları Şe-lun Uygurlar'ın ataları Kao-küleri mağlup ederek, hakimiyet alanını doğuda Karaşar'dan batıda Kuzey Kore'ye kadar genişletmişti. Kendisi Tun-huang (Şa-çu yakınında) ve Çang-ye'nin (Kan-su'daki Kan-çu) kuzeyinde ikamet ediyordu. VI. Yüzyılın birinci yarımında, 519'da tahta çıkan A-na-kui komutasındaki Juan-juanlar, Kuzey Asya'da hâlâ hakim güç idiler. Kralları A-na-kui'nin amcası P'o-lo-men'in üç kızkardeşiyle evlenmiş bulunan Eftalitlerle müttefiktiler.[7]

7 *Pei-şi,* XCVIII, s. 7 r°.

546 yılından biraz önce, bilâhare şanlı bir geleceğe yönelen Uygurların mensup olduğu Tölösler,[8] Juan-juanlara saldırmayı planlamışlardı. Küçük boyları Juan-juanlara tâbi olan ve onlara demir döküp veren Türkler, boyunduruktan kurtulmak için bunu bir fırsat bildiler. Reisleri T'u-man, Töleslerin üzerine yürüyerek onları mağlup etti. Elde ettiği zaferle gururlanan T'u-man, 546'da hizmetlerinin mükafaatı olarak bir Juan-juan prensesiyle evlenmek istediyse de, A-na-kui'den şu hakaretâmiz cevabı aldı: "Sen bizim demirci kölemizsin, böyle konuşmaya nasıl cür'et edebilirsin?"[9]

8 Pek çok boyu doğuda Tola'dan batıda Doğu Roma sınırlarına kadar saçılan Tölös veya Tölesler konusunda bkz. Hirth, *Nachworte zer Inschrift des Tonjukuk,* s. 37-43. Hirth'in tahlil ettiği *Sui-şu* metni (LXXXIV) *Pei-şi*'de (XCIX, s. 8° v-9 r°).

9 *Çou-şu,* L, s. 1 v°.

Juan-juanlar tarafından öfkelendirilen T'u-man, Kuzey Çin'i aralarında paylaşmış bulunan küçük Tonguz hanedanlarından birinin liderinden hatırı sayılır bir yakınlık gördü ve 551'de Batı Wei hanedanından bir prensesle

evlendi. Hemen arkasından kendisine yapılan hakaretin intikamını almak için harekete geçti ve 552'de Juan-juanlara karşı kazandığı zafer kendisini son derece memnun etti. Çünkü Kral A-na-kui üzüntüsünden intihar etmiş, oğlu Anlo-ç'en ise Kuzey Ts'i'lerden yardım istemeye gitmişti.[10] 555'de Ju-an-juanların son kalıntıları Ç'ang-an'a sığındıklarında, Türkler öyle prestij sahibi olmuşlardı ki, basit bir ricaları üzerine Batı Wei imparatoru mültecileri onlara göndermiş ve sayıları üç bini bulan bu mülteciler başkentin giriş kapısı önünde infaz edilmişlerdi.[11]

10 *Pei-şi,* XCIX, s. 1 v°: St. Julien'in çevirisi yanlış olduğu için *(Docu-ments,* s. 6) reddediyoruz: "A-na-kui, öz oğlu An-lo-şen'i öldürüp, Thsi Krallığı'na kaçtı."

11 *Pei-şi,* XCVIII, s. 9 v°.

Juan-juanların ortadan kaldırılması ile Türkler batıda Eftalitler-le komşu oldular ve çok geçmeden onlarla çarpışmaya başladılar.

Çin kaynaklarında ilk başlarda Hua adıyla geçen Eftalitler,[12] Wei'lerin Şan-si'nin kuzeyindeki Sang-kan'da oturdukları dönemde, yani 386-494 yılları arasında, Juan-juanlara boyun eğen küçük bir halktı.[13] V. Yüzyıl ortalarına doğru Amu-derya havzasında oldukça güçlenen Eftalitler, o tarihten itibaren Pers İmpa-ratorluğu'nun en zorlu düşmanları arasına girdiler. 484'de Efta-lit hükümdarı Akşunwâr,[14] savaş meydanında öldürülen Sâsânî hükümdarı Piruz'u mağlup etti. Bizanslı Theophane'a göre Efta-litler bu adı kralları Eftalanos'dan almışlardır.[15] Leang tarihi Ye-tai-i-li-t'o adındaki Hua kralının 516 yılında Çin'e bir büyükelçi gönderdiğini kaydederken, T'ang-şu'da şu satırları okuyoruz: "Ye-ta, kralın soy adı idi. Daha sonra onun soyundan gelenler bu ismi krallık adı olarak kullandılar." Bu üç bilgi birbiriyle ör-tüşmekte, Eftalit adlandırmasının neden yalnızca V. Yüzyıl sonlarına doğru, soy adı Heftal veya Hetailit olması gereken muzaf-fer Akşunwâr'ın hükümranlığını müteakiben ortaya çıktığını izah etmektedir.

12 Eftalitler konusunda Bkz. *Memoire sur les Huns Ephthalites dans leurs rapports avec les rois Perses Sassanides* (Ext. du Museon, 1895). -Uzun süredir yaptığı araştırmalarla mütehassısı olduğu bir konu üzerinde bana bibliyografik bilgilerin tamamını sağlayan M. Dro-uin'e burada teşekkür ediyorum.

13 *Leang-şu,* LIV, s. 13 v°: Wei'ler, Şan-si'deki Ta-t'ung fu'nun doğusunda Sang-kan nehrinin yukarı akımlarındaki Tai'da bir asırdır yaşayan bir Tunguz hanedanıydı. Bu hanedana mensup prensler, T'o-pa soy adını kullanıyorlardı. 494'de başkentlerini Lo-yang'a (Ho-nan fu) taşıyıp da Çin kültürünün etkisi altına girdikten sonra 496'de soy adlarını "ilkel" anlamına gelen "yüan" kelimesiyle değiştirdiler. Çünkü onlara göre kuzey dilinde T'o-pa "yer yüzü prensi" demekti ve toprak da "ilkel" unsurdu. *(Wei-şu,* I, s. 1 r° ve VII, b, s. 8 v°).

14 Nöldeke, *Geschichte der Perser,* s. 123, n. 4.

15 japonca dipnot 20.png

Eftalit İmparatorluğu'nun sınırları 500 yılı civarında nerelere dayanıyordu? Hazar Denizi'nin güneydoğu zaviyesindeki Gurgan, İran'ın sınırdaşı olan bu halka ait kalelerden biriydi.[16] Hayli güneyde, doğuda Merv-er-Rud'a 23 fersah, batıda Belh'e 55 fersah mesafedeki Talekan şehri, Pers ve Eftalitler arasında sınırdı.[17] Mirkhond'a göre Eftalitler Toharistan, Kabulistan ve Çaganiyan'ı ellerinde bulunduruyorlardı.[18] Bu son husus, Soğdiyanların Türklerin hakimiyetine girmeden önce Eftalitleri metbû tanıdıklarını belirten Menandre tarafından teyit edilmiştir. Taberi, Eftalitler'in hakimiyeti altında bulunan belli başlı bir çok bölge arasında Belh, Toharistan ve Garçistan'ı zikretmektedir.[19] Dineveri, Zabulistan'ı (Gazne bölgesini) Hüsrev'in Eftalitler'den zaptettiği ülkeler arasında göstermektedir.[20] Eftalitlerin başkenti, Herat yakınlarındaki Ba-dagis [Badgis] bölgesinin can damarı Bamyin şehriydi. Bu bilgiyi Ebu'l Feda,[21] Yakut[22] ve Badagis'i Pa-ti-yen şeklinde yazan Çin kaynaklarında buluyoruz. Çin kaynakları ayrıca bize Badagis veya Pa-ti-yen'in "dâr'us-saltana"[23] diye adlandırıldığını ve Belh'e "küçük payitaht"[24] denildiğini kaydetmektedir ki, Badagis'in başkent, Belh'in ise Heftalitler'in ikinci başkenti olduğu sonucu çıkarılabilir. Çin kaynakları Eftalit İmparatorluğu'nun doğu ve güneydeki sınırları hakkında da faydalı bilgiler vermektedir: 502-556 yıllarını kapsayan Leang tarihine göre, Hua yani Eftalitler, sadece İran'a değil, Ki-pin, Ku-mo (Yeke-arık), Yü-t'ien (Hotan) ve (Çu-) kü-p'an'a (Kökyar) da ordu sevketmişlerdir.[25] Bu konuda Sung Yün'ün 519'daki gezi notlarına dayanan Pei-şi, Batı ülkeleri arasında K'ang-kü (Soğdiyana), Hotan, Şa-le (Kaşgar), An-si (Buhara) ve diğer otuzdan fazla krallığın Eftalitlere tâbi olduğunu kaydetmekte-dir.[26] Aynı

eserde Eftalitlerin tebaası olan şu ülkelerin de isimleri verilmektedir: Çu-kü (Kökyar), K'o-pan-t'o (Taş-kurgan), Po-ho (Wahan), Po-çi (Zebak)[27], Şe-mi (Çitral) ve Kan-t'o (Gandahar). Kan-t'o Krallığı konusunda Pei-şi ve Sung Yün'deki notlar, burasının asıl adının Şe-po[28] veya Şe-po-lo olduğunu, ancak Eftalitler tarafından fethedildikten sonra adının değiştiğini, kralın yerini bir tegin aldığını ve bu yeni hanedanın Sung Yün'ün ziyareti sırasında iki nesildir iktidarda bulunduğunu[29] belirtmektedir. Sung Yün Gandahar'ı 520'de ziyaret ettiğine göre, Eftalitler'in burasını fethi muhtemelen beşinci yüzyılın ikinci yarısında gerçekleşmiş olmalı.

16 *Procope,* ed. de Bonn, s. 16'de bu yerin adı **rop-f-û** olarak geçmektedir. Procope'un metnini dikkatsiz bir şekilde okuyan Cunningham *(Nu-mismatic Chronicle,* 1894, s. 246 ve 270) yanlışlıkla Gurgan'ı Eftalit-ler'in başkenti olarak görmektedir. Gorgo (Gurgan), Piruz zamanında Perslere aitti; bkz. *Priscus,* Bonn baskısı, s. 221.

17 Tabari, Nöldeke, *Geschichte der Perser,* s. 116. Belh'in doğusunda aynı adla yer alan şehirle karıştırılmaması gereken Talekan'ın yeri hakkındaki bilgiyi İbn Hurdadbeh'de buluyoruz. (Barbierd de Meynard çev., 1865, s. 169). Mirkhond, *(Hist. des Sassanides,* Sacy çevirisi, s. 344) ve diğer Arap yazarlar iki imparatorluğun sınırlarının Tirmiz'de buluştuğunu kaydetmektedirler, ama bu sonuncu şehir adı, Nölde-ke'nin (age., s. 116, n. 1) mükemmelen ispat ettiği gibi, yanlıştır.

18 Mirkhond, *Hist. des Sassanides,* Sacy çevirisi, s. 364-365: "Nuşirvan, Bizans ve diğer ülkelerle barış anlaşması yaptıktan sonra ordularını Toharistan, Kabulistan ve Saganiyan üzerine sevkederek, Hayatile (Haytallar) ülkesini zaptetti."

19 Tabari, Farsça metin, Zotenberg çevirisi, II/131: "Hayatile (Haytal-lar) kralının Belh, Toharistan, Garcistan ve tüm imparatorluk sınırları içinde tebaasına aşırı zulmettiği görülmektedir."

20 Nöldeke, age., s. 159, n. 1.

21 *Geographie,* II, 2, s. 194: "Badagis... Merkezi Bamyin'dir. Bamyin'in Hayatile'nin başkenti olduğu söylenir."

22 Barbier de Meynard, *Dictionnaire geographique, historique et litteraire de la Perse,* s. 75: "Badegis. Merv er-Rud ve Herat'a bağlı önemli bir kanton... Burasının Haytalların başkenti olduğu söylenir."

23 *Pei-şi,* XCVII, s. 10 v°: "Hükümdar payitahtları, hükümdarın ikamet ettiği şehirdir." - Pa-ti-yen ve Badagis'in özdeşleştirilmesi ilk defa Specht tarafından teklif edilmiştir. *(Etudes sur l'Asie Centrale,* JA, Oct., Dec. 1883, s. 340, n. 4) Si-an fu Nesturi kitabesinde payitahttan gelen İ-se adında bir din adamından bahsedilmektedir. Genellikle bu şehrin Hindistan'daki Rajagrahapura olduğu farzedilir. (Kraliyet başkenti olarak Kuçagarapura gösterilmesine rağmen Rajagrahapura'nın yeni payitaht olduğunu kaydeden *İ-tsing'in Le Religieux eminents,* trad. Française, s. 65, n. 8'e bkz.) Ancak, İ-se'nin mensup olduğu şehir pekala Badagis de olabilir.

24 Hsüan-tsang, Julien çev., Vie, s. 64, *Memoires,* I/29.

25 *Leang-şu,* LIV, s. 13 v°: Buradaki metinde geçen ve güneyde bir deniz krallığına işaret eden P'an-pan kelimesi mantıklı gözükmüyor ve muhtemelen yanlıştır ki, herhalde doğrusu Ho-p'an-t'o (Taş-kur-gan)dır.

26 *Pei-şi,* XCVII, s. 11 r°.

27 Sung Yün'ün kaydının (Lo *yang kia lan ki,* V, s. 6 r°) burada 波斯 yerine 波知 (Persia) işaretini kullandığını belirtmeliyim. Bu hatalı metin, çevirmenlere ancak sıkıntı yaratmıştır. (Bkz. Beal, *Travels of Buddhist Pilgrims,* s. 186, n. 2).

28 [s. **314'deki ek ve düzeltme:** Şe-po Krallığı'nın adı Çin elçisi K'ang T'ai tarafından III. Yüzyılda zikredilmiştir: "Tüm yörede Kia-wei (Kapilavastu), Şo-wei (Çrâvasti), Şe-po vs. gibi on altı büyük krallık vardır.. Bazıları T'ien-çu (Hindistan)dan iki veya üç bin li uzaktadır; bunlar, dünyanın merkezinde bulundukları iddiasıyla övünürler. *(Leang-şu,* blm. LIV, s. 8 r°)].

29 *Pei-şiye* göre (XCVII, s. 11 v°) Gandahar başlangıçta Şe-po adını taşıyordu ve Eftalitler tarafından yıkıldıktan sonra adı değişti. Aslında kral bir *ç'e-le* (tegin) idi ve ülkeyi iki kuşaktır o yönetiyordu. Bu son cümle iki kralın tevarüsen tahta çıktıkları şeklinde kabul edilmelidir. Tegin unvanının Çincede daima *t'e-k'in* değil *t'e-le* şeklinde yazıldığı, daha önceleri *ç'e-le* ortografisinin de kullanıldığı bilinmektedir *(Tse-çi t'ung kien,* CLXIV, s. 7 r°). T'e-le kelimesi bazen Tölös halkının adını göstermek için de kullanılmaktadır *(T'ang-şu,* CCXVII, a, s. 1 r°). Ama burada böyle bir anlam aramaya kalkışmak beyhudedir. Çünkü Sung Yün'ün metni (Lo *yang kia lan ki,* V, s. 9 v° ve 10 r°) bize tegin'in yorumu konusunda garanti sağlamaktadır: "Gandahar'ın adı başlan-gıcta Şe-po-lo Krallığı idi. Burası o sıralar kral olarak bir ç'e-kin (tegin) atayan Eftalitler tarafından yıkıldı. Onun tahta geçtiği günden bugüne kadar iki nesil geçti." Bu iki kelime [illegible] *ç'e-kin* (yazılışı 敕勤) Be-al'in *(Travels of Buddhist Pilgrims,* s. 197) Lae-lih adını keşfetmesine yol açmış ve bu hayali kişi Cunningham ve diğer ikinci el eser yazarlarında önemli bir kişiliğe dönüşenerek Hindistan Eftalitlerinin kralı halini almıştır. Bu kelimelerde Türkçe tegin unvanının basit bir çevi-riyazımını bulma başarısı Marquart'a aittir *(Eranshahr,* s. 211-212). Gandahar prenslerinin esasen tegin unvanı kullandıkları, thakkana (tegin) denilen iki kişiden birinin geçtiği Râjatarangini (VI, 230, 31, 36; Stein, s. 255, dn) vasıtasıyla Sylvain Levi'nin de gösterdiği gibi, teyit edilmiş bir husustur. Vaktiyle Gandahar'a atfedilen Şe-po adının kökeni nedir? Hsüan-tsang'ın *(Memoires,* I/122-123) doğrudan Sanskritçe metinlerdeki Viçtantara'yla özdeşleştirilen Prens Sudâna efsanesini Gandahar'a odakladığı bilinmektedir. Halbuki Sanskritçe Jâtakamâlâ (Speyer çev., *Sacred books of the Buddhists,* I/71) Prens Viçtantara'nın Çibilerin kralının oğlu olduğunu kaydederken, Prens Sudâna sutrası (Trip. Jap., VI, 5, s. 90 v°) bu prensin Şe-po kralının oğlu olduğunu belirtmektedir. Bence bu mukayese Şe-po ülkesini Çi-bi'yle özdeşleştirmek için yeterlidir.

Türklerin V. Yüzyıl ortalarında tarih sahnesine çıkışları, durumu bütünüyle değiştirdi. Türkler, Juan-juanları mağlup etmek suretiyle Eftalitlerin en belli başlı dayanaklarından birini ortadan kaldırmış oldular.

Hüsrev Anuşirvan dedesi Piruz'un mağlubiyetin intikamını almak için bu fırsattan yararlanmak istedi. Kağanın kızıyla evlenerek Eftalitlere karşı onunla müttefik oldu.[30] Kağan Sincibu, diye anlatır Taberi,[31] bütün Türklerin en zorlusu ve en güçlüsüydü. Ordusu çok kalabalıktı. Eftalitleri mağlup eden ve krallarını öldüren de odur.

30 Nöldeke, *Geschichte,* s. 167, n.

31 Age., s. 159.

Bu olay ne zaman olmuştur? Bunu Menandre'in iki metniyle takribi olarak tespit edebiliriz. Birincisine göre kağan Silzibul,[32] 562'de Eftalitlerle giriştiği savaşı bitirdikten sonra Avarlara saldıracağını açıklar; ikincisine göre ise kağan Dizabul'un[33] elçileri 568'de Eftalitlerin ortadan kaldırıldığını duyururlar. Şu halde Eftalitlerin ortadan kaldırılışı 563 ila 567 yılları arasında olmuş olmalıdır.

32 Menandre (Fragm. Hist. graec, tome IV, s. 205): Σιλζίβουλος

33 Menandre (aynı yerde): Διζίβουλος

Taberi'nin Eftalitleri hezimete uğratan kişiye verdiği Sincibu adı, Silzibul ve Dizabul'un aynı kişi olduğunu göstermektedir ve Silzibul şekli tercih edilmelidir.[34]

34 Nöldeke, Geschichte, 158, n. 2. Von Gutschmid *(Bemerkungen zu Tabari's Sassanidengeschichte,* ZDMG, 1880, XXXIV, s. 721-748) aynı dergide yazan *de Guignes*'in defalarca tekrarladığı bir şeyi, Dizabul'la Çinlilerin Ti-t'ou-pu-li şeklinde yazdıkları kağanın aynı kişi olduğunu hatırlatarak Dizabul şeklinde yazımın doğru olduğunu teyit etmektedir. *De Guignes,* Türklerin 563 yılında Kuzey Ts'i hanedanına karşı düzenledikleri saldırılar konusunda, esasen iki defa "Türklerin Han unvanı alan Ti-t'ou-pu-li adlı reisinden" bahsetmekte, Dizabul söz konusu olduğu zaman da "Bu prens yalnızca Mo-han han veya Ti-t'ou-pu-li han olabilir" diye ilave etmektedir. Şimdi Çin metinlerini gözden geçirelim: Çou-şu, XXXIII, s. 1 v°'de T'u-küe Mu-han Kağan'ın küçük kardeşi olan ve Ti-t'ou Kağan unvanı taşıyan A-şi-na K'u-t'ou adında birinden bahsedilmektedir. Bu kağan doğuda yaşıyordu; - diğer yandan Çou-şu, XIX, s. 7 r°'de "Çou generali Yang Çung'un Ts'i'lere saldırdığı sırada, T'u-küe'lerin Mu-han kağanı, Ye-t'ou kağan ve Pu-sui kağan'la birlikte yüz bin süvariyle gelerek Yang Çung'a katıldı" denilmektedir, ama bu metin yanlıştır, çünkü blm. XXXIII'da olduğu gibi Ye-t'ou yerine Ti-t'ou, Pu-sui yerine de Pu-li olarak okumak gerekir. Bu iki tashih, Ts'i'lere karşı 563'de düzenlenen sefer sırasında üç Türk kağanı Mu-han, Ti-t'ou ve Pu-li yüz bin süvariyle Yang Çung'a katıldılar diyen Se-ma Kuang'ın *Tse- çi t'ung kien* metninde (CLXIX, s. 4 v°) verilmektedir. Eseri yorumlayan kişi Ti-t'ou Kağan'ın doğuyu, Pu-li Kağan'ınsa Batıyı yönettiği, buna karşılık Mu-han'ın Tu-kin'de yaşadığını belirtmektedir. İki değişik kişiyi aynı kişi gibi gösteren ve T'i-t'ou Kağan'la Pu-li Kağan'dan hiç yaşamamış olmaktan başka

hatası bulunmayan meşhur Ti-t'ou-pu-li'yi türeten *de Guignes*'in hatasının nereden kaynaklandığı anlaşılıyor. - Abel Remusat *(Recherches sur les langues tartares,* I/320, n. 2) da "Batı ülkelerindeki Tha-po'nun hakanı (ho-kan) veya genel valisi Tan-no-pu-li" adlı kişinin Dizabul olduğunu iddia ettiği zaman fazla mutlu olmamıştı. Tan-no adı, Ju-tan şeklinde yazılması gereken ismi Tan-n'ou olarak kaydeden *Ma Tuan-lin*'in (CCCXLIII, s. 4 v°) yanlış metninden kaynaklanıyordu. Remusat ayrıca, Pu-li Kağan unvanının bizzat Ju-tan'a değil, oğluna verildiğine dikkat etmemişti. Halbuki *Sui-şu*'nun (LXXXIV, s. 1 v°) metni şöyle: "T'o-pa, devletinin doğu bölgesini yönettiği için Şe-t'u'ya Öl-fu [Ör-fu] Kağan unvanı verdi ve ayrıca onun küçük kardeşinin oğlu Ju-tan Kağan'a Pu-li Kağan unvanı vererek batıya yerleştirdi." Dolayısıyla Tan-no-pu-li de Ti-t'ou-pu-li gibi hayali bir kişidir. Bunları, zamanlarının çok büyük bilim adamları olan de Guignes ve Remusat'ı asla kötülemek niyetiyle yazmadım, ama bilim alanında uzun süredir kalabalık yapan bu absürd özdeşleştirmelere bir son vermek de gerekirdi.

Çinlilerin kaydına göre Eftalitleri mağlup eden[35] ve 553-572 yılları arasında hüküm süren bu kağanı Mu-han'la özdeşleştirmek de mümkündü; ama Mu-han Kuzey Türklerinin kağanıydı ve ayrıca Batı Türkleri o sıralar Kuzeylilerin hakimiyetini tanıdıkları için de tüm Türklerin hakan-ı kebiriydi. Silzibul'un kim olduğunu net bir şekilde belirlemek için elimizde zaten aracımız var; çünkü bu kişi Menandre tarafından Dilzibul adıyla üç defa zikredilmiştir ve ayrıca 576'da Türklere elçi olarak gelen Valentin zamanında Turksant'ın[36] babası Dilzibul ölmüştü. Şu halde onun 572'de ölmüş olan Mu-han'la özdeşleştirilmesi mümkün değil. Dahası, Turksant Çinlilerin Ta-t'u dediği Tar-du'nun[37] kan kardeşiydi. Binaenaleyh Tardu'nun babası olan Dilzibul, Ta-t'u'nun babası İstemi'den başkası değildir. Daha da uzağa giderek Dilzibul veya Silzibul adının esasen İstemi'ye uyduğunu göstermek de mümkün. Menandre'in Silzibul, Tabe-ri'nin Sincibu olarak yazdığı isimde, 627'de İmparator Herakli-us'la ittifak akteden, Theophane tarafından Ziebel,[38] Ermeni tarihçisi Kalankatlı Moses tarafından Cebu[39] ve Gürcü kaynakla-rınca Cibgu[40] olarak adlandırılan Hazar Türkleri hakanının adının muadili olan Zibul veya Cibu kısmını buluyoruz. Bu ismin Türkçe yabgu unvanı olduğu açık; Ziebel 627'de, Zibul ise 562676 yılları arasında hüküm süren iki yabgudur. Bilindiği gibi İstemi de 562-676 yılları arasında Batı Türklerinin kağanıydı. Pek tabiidir ki Batı Türklerinde kağanların tevarüsen kullandıkları yabgu unvanı Bizanslılar ve Araplarca bu şekilde tanınınıyor-du.[41] O halde bu, Menandre'in Silzibul'u, Taberi'nin Sincibu'su olsa gerektir, ama burada bir var sayım formüle edecek durumda değiliz. İstemi'nin üçüncü kuşaktan

torunu T'ung şe-hu yab-gu adındaki T'ung gibi Sil veya Sin'in bir şahıs adı olduğunu var sayıyoruz; dolayısıyla Silzibul Sin cabgu'dur ve T'ung cabgu'dan daha tuhaf bir isim değildir.[42]

35 *Sui-şu,* LXXXIV, s. 1 r°.

36 Menandre, age., s. 247. C. Müller'in Latince çevirisinde Dilzibul adı bu üç parçada yanlışlıkla atlanmıştır.

37 Tardu ve Ta-t'u'nun kimliklerinin tanımlanmasına daha ileride büyükelçi Valentin konusunda döneceğiz.

38 Theophane, *Chronographie,* Bonn bask., I/486.

39 Patkanian, *Histoire de la dynastie des Sassanides,* JA, Fev.-Mars 1866, s. 206; Brosset, *Histoire de la Georgie,* Additions et eclairsissements du tome I, s. 490. [Kalankatlı Moses'in bu eseri Selenge Yayınları arasında Alban Tarihi adıyla çıkmıştır - Editör].

40 Brosset, *Histoire de la Georgie,* I/226, 228.

41 Daha önceki sayfalara bkz; E. H. Parker *(Chine Review,* XXIV, s. 168) Dizabul adının uluğ yabgu anlamındaki *ta şe-hu* unvanının çevirisi olduğu yönünde görüş bildirmiştir. Zabul'un yabgu'nun muadili olduğu konusunda kendisiyle hemfikirim, ama burada Çince ta kelimesinin hiçbir işe yaramadığı kanaatindeyim; çünkü Bizanslıların bir Türk hakanını tanımlama konusunda Çinlilerden kelime ödünç almış olmaları akla muhaldir.

42 Silzibul'u İstemi'yle özdeşleştiren ilk kişi Marquart'dır (Eranshahr, s. 216). Ona göre Silzibul kelimesi Sir-cabgu yani Sir halkının cabgusu unvanından ibarettir. Sir'lerin Tarduş'larla kaynaşarak Sir-Tarduş'un (Çinlilerin Sie-yen-t'o'su) halkını teşkil ettikleri bilinmektedir. Şahsen ben bu görüşe katılmıyorum, çünkü Sir-Tarduşlar Türklere değil, Tö-lös grubuna mensuptular. Dolayısıyla Batı Türklerinin yabgusu İste-mi'nin Sir halkının yabgusu unvanı taşımış olması pek kabul edilebilecek bir şey değil.

Arap tarihçilerin kavline göre Eftalit İmparatorluğu'nun kökünün kazınmasında Persler başrol oynamışlardır. Belh'in zaptından sonra Hüsrev Anuşirvan'ın Mâverâünnehir'e bir ordu gönderdiği ve ordusuyla Fergana'da kamp kurduğu[43] söylenir ve hatta şehrin bânisi[44] olarak onun adı geçer. O sıralar Anuşirvan'ın nüfuzu Kaşmir ve Serendib'e kadar uzanmıştı.[45]

43 Taberî, Nöldeke, *Geschichte der Perser,* s. 167.

44 İbni Khordadbeh, age., s. 166: "Fergana Anuşirvan tarafından kurulmuştur."

45 Nöldeke, age., s. 168, n. 1'de Serendib'i Seylan'la özdeşleştirmektedir.

Dineveri,[46] Saalibi[47] ve Mirkhond,[48] Hüsrev'in Toharistan, Zabulistan ve Çağaniyan'ı alırken, Sincibu'nun da Şaş (Taşkent), Fergana, Semerkand,

Buhara, Keş ve Nesef'i[49] aldığı şeklinde biraz farklı bir gözlem sunmaktadırlar. Bu tarihçiler, Pers hükümdarının çok geçmeden kağana yediğini kusturduğunu ilave etmektedirler ki, bunun pek inandırıcı bir tarafı yok.

46 Nöldeke, age., s. 159, n. 1.

47 Al-Tha'âlibi, *Histoire des rois des Perses,* Zotenberg çev., s. 615: "Anu-şirvan, daha sonra Belh üzerine yürüdü, Mâverâünnehir'e bir ordu gönderdi ve Fergana'da bir miktar asker yerleştirdi. Haytallar, Türkler, Çinliler ve Hintiler onun hakimiyetini tanıdılar; nüfuzu Kaşmir ve Serendib'e kadar uzanmıştı."

48 Mirkhond, *Histoire des Sassanides,* Sacy çev., s. 364-365: "Nuşirvan, Bizanslılar ve diğerleriyle barış sağladıktan sonra ordularını Toharis-tan, Kabulistan ve Saganiyan üzerine çevirerek Haytallar'ın ülkesini zaptetti. Fakat kendisi bu fetih hareketiyle meşgulken, kendisine bağlı bölgelerden ordu toplayan Hakan, başkentinden çıkarak Şaş, Fergana, Semerkand, Buhara, Keş ve Nesef'i ele geçirdi. Nuşirvan bunu haber alır almaz düşmanı püskürtmesi için oğlu Hürmüz'ü ka-labalık bir orduyla gönderdi. Hürmüz, Hakan'ı karşılamak için ilerledi, fakat o yakınlaşınca hakan zaptettiği toprakların tamamını ter-kederek kaçtı ve Türkistan'ın en ucra bölgelerine çekildi."

49 Maalesef kaynağını zikretmeyen Saint-Martin'e göre (Lebeau'da, *His-toire du Bas-Empire,* X, s. 63, n. 3) Türkler Eftalitler'i Nesef (Nah-şeb)de mağlup etmişlerdir.

Gerçekte Eftalitler'in 563-567 yılları arasında ortadan kaldırılmasından sonra Amu-derya Türklerle Persler arasında sınır kabul edilmeliydi ki, nehrin kuzeyindeki Dervaze-i Ahenîn (Demirkapı) Geçidi iki imparatorluğun sınırında bulunuyordu.[50] Türkler, Sâsânîlerin yavaş yavaş zayıflamış olmasından istifade ederek, çok geçmeden bu sınırı aşacak, güneyde Kapiça'ya kadar uzanacak ve Ef-talitler'in eski topraklarının tamamını ilhak edeceklerdir.

50 Hsüan-tsang'ın seyahati sırasında, yani 630'da her ne kadar Türk İm-paratorluğu'nun sınırı İndus nehrine kadar uzanıyorsa da, gerçek anlamda Demirkapı, Türklerin kuzey sınırının uç noktası olarak kabul ediliyordu. Bkz. *Vie,* s. 61: "İşte burası T'u-küe engelini oluşturur."

III. Avarlar ve Kermichionlar

Amu-derya’ya ulaştıkları andan itibaren Batı Türklerinin tarihini incelemeden önce, onların batıya sürdükleri bir halkın, Avarların adının ortaya çıkardığı probleme hiç olmazsa yapılabildiği kadarıyla ışık tutmak gerekmektedir.

Theophylacte’ın (VII, 7) işaret ettiği gibi, aslında bu Avarlar yalnızca Pseudavar (Sahte Avar)lardı. Acaba gerçek Avarlar kimdi? Gerçek Avarlarla ilgili en eski metin, onların 461-465 yılları arasında Sabirleri ittiklerini, yerlerinden edilen bu Sabir-lerin de Bizans’a komşu diğer halklarla savaştıklarını kaydeden Priscus’un metnidir.[51] Theophylacte Simocatta’ya göre (VII, 7) İskit halkları arasında ilk sırada yer alan gerçek Avarlar, Türkler tarafından mağlup edildikten sonra bakiyelerinin bir kısmı Taugast şehri sakinlerine, diğerleri ise Mukrilere sığınmışlardır. Taugast veya daha doğru ifadesiyle Taugats, Türklerin Çinlilere verdikleri isimdir.[52] Mukrilere gelince, muhtemelen bunlar, Çinliler’in önceleri Mu-ki, daha sonraları Mo-ho dedikleri bir Tunguz kabilesidir.[53]

51 *Priscus,* s. 158.

52 Klaproth, *Memoires relatifs d l’Asie,* III/261-264, Theophylacte’ın bu metnini inceleyerek “Taugast’ın kesinlikle Çin olduğunu” ispat etmiştir. 1221-1224 yılları arasında dolaşan Ç’ang-ç’un’un Si yu ki’sin-de Kulca yakınındaki Almalık sakinlerinin Çinlilere T’ao-hua-şi dedikleri kaydedilmektedir. Koşo-Saydam kitabelerinde Çinliler’den Tabgaç adıyla bahsedilir. (Thomsen, age., s. 139) Fakat bu adlandırmanın kökeni henüz fazda aydınlatılmış değildir. Bkz. ayrıca Hirth, *Nachworte,* s. 35, n. 1.

53 *Pei-şi* (XCIV, s. 7 r°): Mu-ki Krallığı Kao-kü-li’nin kuzeyindedir; ona Mo-ho da denilir.”

Bu kısa girizgahtan maksadımız, Avarları, esasen V. Yüzyıl ortalarına doğru büyük fetihler gerçekleştiren, ama Asya’nın en meşkuk barbar halkları olarak kabul edilen ve en nihayet Türkler tarafından mağlup edildikten sonra kısmen 552-555 yılları arasında Tunguz asıllı Batı Wei hanedanınca yönetilen Çinlilere sığınan Juan-juanlarla özdeşleştirmektir.[54]

54 Gerçek Avarlar’ın Juan-juanlarla özdeşleştirilmesi daha önce St. Martin (Lebeau, *Hist. du Bas-Empire,* X, s. 361) ve Marquart *(Erans-hahr,* s. 53-54) tarafından desteklenmiştir. Ben de aynı görüşteyim, ama Türkler’in Avarlara ancak Abdel yani Eftalitleri tamamıyla itaat altına aldıktan sonra saldırdıklarını kaydeden Theophylacte’ın (VII, 7) metniyle, Eftalitler ancak 563-567 yılları arasında tepelenirken, Juan-juanların 552’de mağlup edildikleri ve 555’de bir millet olarak tarihten silindikleri vakıası arasında bocaladığımı belirtmeliyim. Bu engeli aşmak için, Theophylacte’ın Abdel adıyla Eftalitler arasında kurduğu bağlantının doğru olmadığı hükmüne varmaktan başka çare

yok. Türk hakanının 598'de İmparator Maurice'e yazdığı mektuptan bahsederken ileride bu konuya tekrar döneceğiz.

Ancak, burada söz konusu edilen Avarların yanı sıra, haksız yere onların adını kullanmakla birlikte, Macaristan'a yerleştikten sonra Charlemagne'ın hakimiyetini tanımak zorunda kalacakları tarihe kadar fetihlerinin yankılarıyla Galya'yı çınlatan meşhur Avarlar olmaları hasebiyle bu adı şerefli bir noktaya taşıyan başkaları da vardır. İşte, 558'de Avrupa'da zuhur eden bu Avarlar (The-ophylacte, VII, 7), yani şu bizim sahte Avarlar, düşmanları Türklerin önünden kaçıyor ve Alanların aracılığıyla Bizanslılardan yardım istiyorlardı. Bunlar Kafkaslara geldiklerinde, burada yaşayan sekene onları amansız Avarlar zannettikleri için, uzlaşmak maksa-dıyla zengin hediyeler sundular. Berikiler de kendilerine bu denli yarar sağlayan korkunun sürdürülmesinde bir sakınca görmediler. Böylece Avarlar adı onlara miras kaldı. Aslında bunlar, adlarını çok eski iki Uygur prensinden alan Uar ve Kun adlı iki Uygur kabile-siydi. Theophylacte zamanında sahte Avarlar içinde kimin Uar, kimin Kunlardan olduğu ayırt edilebiliyordu.[55] Onların ortak adı Uar ve Kun, yahut Türk hakanının sözlerini nakleden Menandre'in metninde gördüğümüz gibi Varhonit'di.[56] Theophylacte, ayrıca bize, Varhonitlerle aynı etnik gruba mensup olan ve VI. Yüzyıl sonlarına doğru onların yanına sığınmaya gelen Tarniak, Kotzager ve Zabender kabilelerini de zikretmektedir.[57]

55 Theophylacte, s. 284.

56 Fragm. Hist. graec., IV, s. 246.

57 Theophylacte, s. 286.

Bizans literatüründe esrarengiz izine rastladığımız Kermichion veya Hermichion adı bence sahte-Avarlar veya Varhonitler için kullanılmış. Gerçekten de Theophane'ın Chronographie'sinde 6055 (563) yılının Temmuz ayında Okyanus yakınlarındaki Avar (?) halkının arasında yaşayan Hermichionların kralı Askel'in elçilerinin Bizans'a geldiğini okuyoruz.[58] Diğer yandan Menandre, Justi-nien'in 36. yılında yani tam olarak 562-563'de Avarların Konstan-tinopolis'e gerçekten bir elçi gönderdiklerini nakletmektedir.[59]

58 Theophane, *Chronographie*, s. 239. De Boor, burada Varhonit kelimesinin yerine Avar kelimesinin konulması gerektiğini belirtmektedir ki, bence tamamıyla haklıdır. Çünkü okyanusa

yakınlıktan bahsedilmesi dolayısıyla Avar kelimesi tercih edilebilir. Nitekim Priscus Panites'de de (Fragm. Hist. graec., IV, s. 104) Avarların okyanus kıyısında yaşayan halklar yüzünden muhaceret etmek zorunda kaldıklarını okuyoruz. Kral Askel'e gelince, büyük ihtimalle Scultar ile aynı kişidir ki, VI. Yüzyılda yaşayan Afrikalı şair Corippus şu mısralar-da bu şahsa imada bulunmuştur:

En Scultor nostra servire paratus in aula Legatos nobis et plurima munera mittit

Bu özdeşleştirme Marquart'a aittir *(Historische Glossen,* s. 197; *E-ranshahr,* s. 50, n. 5); Nöldeke ise *(Geschichte der Perser,* s. 58, n. 2) Scultor'u Silzibul'la özdeşleştirmektedir.

59 Menandre, Fragm. hist. graec., IV, s. 205.

Avrupalı bilim adamları şu ana kadar Hermichionların Türklerden başka bir halk olmadıkları konusunda hemfikirdirler ve bu kanaat, 568'de Türklerin Justin'e gönderdikleri elçinin "Tana-is'in doğusunda geçmişte Massagetler denilen ve Pers dilinde Kermichion tesmiye edilen Türkler yaşarlar" şeklindeki sözünü nakleden Bizanslı Theophane'ın metnine istinat etmektedir.[60] Halbuki bu metin ilk bakışta göründüğü kadar kesin değildir. Bir kere metin, Massagetlerle Türkleri tek ve aynı halk olarak göster-memektedir. Metnin demek istediği, sadece Massagetlerin ve Türklerin aynı bölgede birbirinin devamı olarak yaşadıklarıdır. Acaba bunun aksi varit olamaz mı? Yani Kermichionlar Türklerin yaşadıkları aynı topraklarda yaşadıkları için Türk olarak görülmüş olamaz mı? Eğer bu görüş kabul görseydi, o takdirde Ker-michionlar Türklerden önce yaşayan Juan-juanlar olabilirlerdi. Halbuki Marquart kesin bir biçimde Kermichion kelimesinin Farsça "solucan" anlamına gelen *kerm* ve Avesta'ta geçen *Hyaonas* etnik adından geldiğini izah etmiştir.[61] Hyaonasların genellikle Kionitlerle özdeşleştirildiği ve Ammien Marcellin'e göre Miladi IV. Yüzyıl ortalarına doğru İran sınırını zorladıkları bilinmektedir.[62] Kermichionlar solucanlara benzetilen Hyaonas (=Juan)lar idi ve dolayısıyla bu adlandırma böcekler veya solucanlar gibi fıkır fıkır kaynaşmaları sebebiyle Juan-juanlara münhasıran uymaktadır. Bir diğer yandan, Juan-juanların gerçek Avarlar olması gerektiğini görmüştük; Varhonitler Avrupa'ya geldikten sonra Avar adını aldıkları gibi, onlar da Perslerin Juan-juanları yani gerçek Avarları kastederek verdikleri Kermichion adını almışlardır. Bu durumda Kermichionların kralı Askel'in sahte-Avarların veya Varhonitlerin kralı olduğunu ispat edecek hiçbir kanıt yoktur. Aksine Askel'in elçileri 563'de, Türk elçisi 568'de Bizans'a geldiğine göre, o bir Türk kağanı değildi.

60 Theophane, Fragm. hist. graec, IV, s. 270.

61 Marquart, *Historische Glossen,* s. 196-197; *Eranshahr,* s. 50. Marqu-art, bu tutarlı açıklamaya rağmen, Bizans metinlerinde geçen Ker-michion kelimesinin Türklere işaret ettiğini var saymaktadır.

62 James Darmesteter, le *Zend-Avesta,* Annales du Musee Guimet, tome XXIV, p. LXXXIII.

IV. Batı Türklerine Gelen Bizans Elçileri

Türkler, Mâverâünnehir'de Eftalitlerin yerini aldıktan sonra Persia'nın komşusu oldular. Halbuki Hazar Denizi'nin kuzeyinde Bizans İmparatorluğu ile ilişki kurabilirlerdi, fakat ticari konuda çıkan bir anlaşmazlık siyasi tavırlarını etkiledi.

Çin ipeği ticareti, Asya'nın en önemli meşgalelerinden biriydi ve iki yolla yapılıyordu. Bu yollardan en eski olanı Soğdiyana'ya gideni, diğeri en belli başlısı Barygaza (günümüzde Cambay Körfe-zi'nde Narbada nehrinin mansabındaki Broach) olan Hint limanlarına ulaşan yoldu. İpeğin alıcısı Bizanslılar ve Persler, simsarlarsa Merkezi Asya göçebeleri ve Hint Okyanusu denizcileriydi.

Bizanslılar, aracıları devreden çıkarmak için bir teşebbüste bulunmuşlardı. Justinien zamanında ipek böceği yumurtaları Bizans'a getirilmişti. 568 yılında ise İmparator II. Justin, ipek böceği yetiştirmeyi ve bundan yararlanmayı bildiklerini şaşkınlık içindeki Türk elçilerine gösteriyordu.[63]

63 Procope (de *bello Gotthico,* IV, 17): Hindistan'dan Bizans'a gelen ve Justinien'in ipeği satın almak için artık Pers aracıları istemediğini gören din adamları, imparatora kendisini hoşnut edecek bir şey getirme vaadinde bulundular. Bunlar, pek çok Hintlinin yaşadığı Serin-da denilen ülkede uzun süre kalmışlar ve Bizans topraklarında ipek üretimini mümkün kılacak vasıtaları tam olarak öğrenmişlerdi. Bu din adamları, imparatorun isteği üzerine Hindistan'a dönerek Bizans'a ipek böceği yumurtaları getirdiler ve böylece Bizans İmpara-torluğu'nda ipek kumaş üretimi başladı. - Bizanslı Theophane'a göre (fragm. hist. graec., IV, s. 270) Justinien zamanında Konstantino-polis'e ipek

böceğinin ne işe yaradığını gösteren bir İranlıydı. O, ipek kozalarını bastonunun içine koyarak Seres ülkesinden hareket ederek Konstantinopolis'e gelmişti. Daha sonraları İmparator Justin, böceklerin nasıl yetiştirileceğini ve ipeğin nasıl hazırlandığını bildiğini gösterince Türkler şaşırıp kalmışlardı, çünkü Seres pazar ve limanlarını onlar ellerinde tutuyorlardı.

Yine de bu sanayi dalının Bizans'da asla gelişmediği kanaatindeyim. Çünkü Justinien ipek temin etmek maksadıyla Pers İmparatorluğu topraklarından geçmeden doğrudan Hint limanlarıyla temas kurmanın yollarını aramış; bu amaçla 531'lerde Arabistan'ın güneybatısında, Yemen sahilinde yaşayan Himyeri tacirlerle gizlice temasa geçmişti.[64] Zaten tacir gemileri de Hindistan'da ipek aramak için yolculuğa çıkmaya âmâde vaziyette beklemekteydi.

64 Procope (de *bello Persico,* I, 20): Justinien, 531'lerde o sıralar birleşik olan Himyerilerle Etyopyalılara bir elçi göndererek, Etyopyalıla-rın Hindistan'a gidip ipek satın almalarını ve Bizans'a satmalarını teklif etti. Böylece hem onlar büyük kârlar sağlayacaklar, hem de Bizans etek dolusu altınlarını düşmanı Perslere kaptırmamış olacaktı.

Persler de Hindistan'daki deniz ticaretini bütünüyle tekellerine almak niyetindeydiler. Bu yüzden hem Himyerilerin Bizans çıkarlarına hizmet etmelerini engellemeye çalışıyor, hem de karadan nakliyatla uğraşan halkların cesaretini kırmaya gayret ediyorlardı.

Ön Asya'nın belli başlı ipek stokçuları Soğdiyanlardı.[65] Soğdiyanlar, Eftalit hakimiyetinden Türk hakimiyetine geçtikten sonra yeni efendilerinin itibarından yararlanmak niyetiyle, Pers İmpa-ratorluğu'nda ipek ticareti yapma izni almak üzere Persler nez-dinde yapacakları girişime destek olmalarını istediler. Maniah adlı birinin yönetimindeki bir Soğd heyeti, Türk kağanı Dizabul'un (İstemi'nin) onayını aldıktan sonra, 568'den daha önceki bir tarihte Hüsrev Anuşirvan'la görüşmeye gitti. Anuşirvan'ın Katulf adında Eftalit asıllı bir danışmanı vardı. Bu adam, karısına hakaret eden kraldan intikam almak amacıyla ülkesini Türklere teslim ettikten sonra Perslere sığınmıştı. Muhtemelen ipek ticaretinin hangi şartlar altında yapıldığını biliyordu. Sonradan herhangi bir şekilde suçlanmamak ve Türklerden gelecek herhangi bir ipekten yararlanmamaya kararlı olduğunu göstermek için, Hüsrev'i getirilen hediye ipekleri satın almaya fakat bilahare halkın gözü önünde yakmaya ikna etti. İsteği aynen yerine getirildi ve elçiler oldukça öfkeli bir vaziyette geri döndüler. Dizabul (İstemi) olayı hazmedemeyerek yeni temsilciler gönderdi, fakat hepsi zehirlendiler ve ancak birkaç tanesi kaçmayı başarabildi. Türklerin çıkıp gelmesini önlemek

için ayrıca İran havasının öldürücü olduğu şeklinde dedikodular da yayıyorlardı. Bu söylenti, oldukça kurnaz olan ve adamlarının haince yok edildiklerini anlayan kağanı etkilemedi. Ama öfkeden küplere binmişti ve o günden sonra Türklerle Persler arasına kara kediler giriverdi.

65 Bunun devamı için Menandre'e bkz. (Fragm. hist. graec., IV, s. 225 vd.)

Maniah, kağanın bu davranışından faydalanarak Perslerin reddettiği çıkış yolunu Bizanslılarda aramayı teklif etti ve görevin kendisine verilmesini istedi. Kağanın bu isteği kabul etmesinden sonra yola koyuldu ve uzun bir yolculuktan sonra Kafkasları[66] geçerek Justin'in imparatorluğunun dördüncü yılının başında, yani 567 yılının son aylarında, Bizans'a vardı. İmparatora efendisinden selamlar, çok değerli ipek kumaşlar ve İskit alfabesiyle yazılmış bir mektup sundu. İmparator Justin bu mektubu tercüman aracılığıyla okuttu. Maniah, Türklerin dört yönetime bölündüğünü, ancak tamamı üzerinde sadece Dizabul'un söz sahibi olduğunu, onun Eftalitleri bütünüyle hakimiyet altına alıp haraca bağladığını ve en nihayet onun boyunduruğundan kurtulmak için Avrupa'ya kaçan Avarların (yani sahte Avarların) sayısının yirmi bin civarında olması gerektiğini belirtti. Maniah, ayrıca görüşmenin sonunda, Türklerin Bizanslılara sadık kalacakları konusunda kasem ve yemin etti.

66 Maniah, Kafkasya'yı kuzeyden güneye geçti. Perslerin müstahkem Gorgo Geçidi'nin kapadığı güneyden değil, ancak Hazar Denizi'nin kuzeyinden geçmiş olabilirdi.

İmparator Justin, hükümdarlığının dördüncü yılının son ayları olan 568 yılının Ağustos ayı başlarında başkanlığını Kilikyalı Zemarque'ın yaptığı bir elçilik heyetini yanına katarak Maniah'ı geri gönderdi. Zemarque, uzun bir yolculuktan sonra Soğdiyana'ya vardı; orada birkaç Türk kendilerini tanıttıktan sonra ona demir satmayı teklif etiler. Menandre'ın görüşüne göre kendilerinde demir madeni olduğunu bu şekilde anlamasını istiyorlardı. Bu tanıklık, Pei-şi'nin Türklerin Juan-juanların hakimiyeti altında yaşadıkları sırada demiri işlemek için kullanıldıkları şeklindeki kaydıyla örtüşüyor. Daha sonra Türk büyücüler Romalı elçiyi alevlerden geçirerek arındırdılar. Aynı gelenek XIII. Yüzyıl Moğollarında da görülür.[67]

67 Bkz. *Jean du Plan de Carpin,* Avezac yay., s.621 : "unde nuper conti-git quod Michael, qui fuit unus de magnis ducibus Rusciae, cum ivisset ad reddendum se Bati, fecerunt cum prius inter duos ignes transire". — W. W. Rockhill, *The Journey of friar William of Rubruck,* s. 240, n.2.

Elçilik heyeti, daha sonra Dizabul'un (İstemi) Menandre'a göre anlamı "Altın tepe"[68] olan Ektag'daki ikametgahına gitti. Bizanslı tarihçinin bu iddiası hayli can sıkıcıdır çünkü Ektag, daha doğrusu Ak-tag, Ahsiket[69] değil Ak dağ anlamına gelir. Menand-re, Valentin'in 576'daki elçilik raporuna dayanarak Tardu (Ta-t'u) Kağan'ın "altın" anlamına gelen Ektel dağında bulunduğunu bir kez daha belirtmektedir.[70] Klaproth'a göre[71] bu isim, esasen altın anlamına gelen Altay (Altun) kelimesinin bozulmuş şeklidir. Fakat böylesi bir bozulmayı kabullenmek hayli zordur ve Ektag varyantı tag = dağ kelimesini içerdiği için şüphesiz daha tercihe şayandır. Günümüzde genel kabul gören görüş, Menandre'in kaydının dikkate alınmasının gerekmediği, Ektag veya Ak Dağ'ın Altay yani altın dağlar zinciri içinde özel bir dağ olduğudur. (Koşo-Saydam yazıtlarındaki Altun-yuş). Fakat bana göre bu da fazla muteber bir bakış açısı değil. Menandre tarafından Ektag kelimesine yüklenen anlam yanlış ise, o anlamı hiç dikkate almamak gerekir ki, bu durumda Ektag veya beyaz dağın başka yerlerden ziyade Altaylarda yer aldığına dair en küçük neden kalmamaktadır. Dahası, İstemi ve Tardu kağanların otağlarının Altaylarda bulunması fazlasıyla ihtimal dışıdır. Çünkü Batı Türkleri en kudreti oldukları dönemde doğuda Altaylara kadar yayılabilmişlerse, bu ancak Kara İrtış ve Altaylar arasında yaşayan Karluklar ile daha önce Altaylarda yaşayan Sir-Tarduşları hakimiyet altına almakla mümkün olabilirdi, ama Batı Türkleri başka yerde yaşıyorlardı. Çin metinlerinde Ç'u-lo Kağan'ın (605'e doğru) sabit bir ikametgahı olmadığı, fakat çoğu kez Wu-sunların topraklarında, yani İli nehri havzasında kaldığı kaydedilmektedir. Onun emrinde birçok küçük kağan vardı ve bunların biri Taşkent'in kuzeyinde, bir diğeri Kuça'nın kuzeyindeki Yulduz (Ying-so) vadisi tarafında oturuyordu. Kiu T'ang-şu, Karaşar'dan kuzeybatı istikametine yönelerek (yani Kuça'nın kuzeyine kadar Yulduz vadisi boyunca çıkarak) yedi günlük yoldan sonra Batı Türklerinin güney otağına varıldığını belirtmektedir; Ayrıca Ta-t'u (Tardu)'nun torunu Şe-kui Kağan (611'e doğru) otağını Kuça'nın kuzeyindeki San-mi dağında kurmuştu. Diğer taraftan Kuça Krallığı'yla ilgili notlardan, krallığın sırtını kuzeydeki A-kie veya A-kie-tien dağına verdiğini, bununsa pi-şan yani akdağ olduğunu biliyoruz.[72] Dolayısıyla A-kie aslında Türkçe "ak" kelimesinin ortografisinden başka bir şey değildir

ve zaten A-kie-t'ien'de Ak-tag = "ak dağ" terimini görmemiz gerekir. Yulduz vadisinden kuzeybatı yönünde yukarı çıkılarak ulaşılabilen ve Kuça'nın kuzeyinde bulunan bu akdağ, kuzey yamacına Ç'u-lo Kağan'ın kendisine bağlı iki küçük kağandan birini yerleştirdiği, Batı Türklerinin güney ordasının bulunduğu yer değil miydi; ayrıca Şe-kui Kağan'ın yaşadığı San-mi dağına komşu olan ve nihayet Bizanslı elçilerin İstemi Kağan'ı, bilâhare oğlu Tardu'yu ziyaret ettikleri dağ Ektağ değil miydi? Bu bakış şekli benimsenirse, Kuça'nın kuzeyindeki dağların ötesinde yer alan Tekis nehri vadisinin Batı Türklerinin[73] ilk kağanlarının ikametgahı olduğu sonucu çıkar.

68 Menandre (Fragm. Hist. Graec., IV, s.227)

69 Saint-Martin, Lebeau'da, age., cilt IX, s. 400, n. 1.

70 Menandre (Fragm. Hist. Graec., IV, s.227)

71 *Tableaux historique de l'Asie,* s. 117.

72 *Si yü şui tao ki,* (II, s.13 r°): "Eşek-başı dağı (oğlak başı) akdağ diye adlandırılan dağdır; Sui-şu ona A-kie ismini verir; T'ang-şu'da ise A-kie-t'ien şeklinde geçer". - Bu dağın M.S. VIII. Yüzyıldan itibaren "akdağ" adını taşıdığını, "Hami'nin batısında, Karaşar'ın kuzeyinde ve akdağ eteklerinde" oturan bazı Tölös boylarından bahseden Sui-şu'nun (LXXXIV, s. 8 r°) ve T'ang-şu'nun (CCXXI, a, s. 8 r°) "ak dağ denilen A-kie-t'ien dağı" ifadesi de teyit etmektedir.

73 Bugün hâlâ Tekis'in kuzey yakasında bulunan bir dağa Altan-tav (Altın Dağ) adının verilmesi oldukça calib-i dikkattir. (Elisee Reclus, *Nouv. Geographie universelle,* cilt VII, s.175'deki haritaya bakınız)

Zemarque Dizabul'un (İstemi) yanına gelince onu otağında gerektiğinde bir atla çekilebilen iki tekerlekli altın bir tahtta oturur buldu. Otağ, baştan sona en güzel renklerle sanatkârane şekilde alacalanmış ipek kumaşlarla süslenmişti. Elçilere üzümden yapılmamış, kımız veya Moğollarda[74] âdet olan mayalanmış kısrak sütü olduğu belli yumuşak bir şarap ikram ettiler. Tarihçi, diğer günlerde Bizanslıların kabul edildiği diğer iki bölümü de tasvir etmektedir. Birinde heykeller, kağanın üzerinde uzandığı altın bir divan, sürahiler, ibrikler ve altın fıçılar; ikincisinde altınla kaplı ahşap direkler, dört tavus kuşu üzerinde oturan altın süslü bir yatak hayranlıkla seyrediliyordu. Girişteki arabalar gümüş yemek takımları ve gümüşten yapılmış hayvan resimleriyle doluydu. Bu resimlerin Bizans'ta[75] bulunan benzerlerinden aşağı kalır bir yanı yoktu. Gerçek barbar olarak görmeye alıştığımız bu Türkler aslında zannettiğimiz kadar kaba değillerdi. Sadece

kıymetli maden üzerine yansıtılan sanatları, değerleri bozulup paraya dönüştürülünceye kadar geçerli olan eşyalar yaratmıştır. Bu sanatın neredeyse tamamen kaybolmuş olmasının sebebi de budur. Bununla birlikte, çok kuvvetle muhtemeldir ki, bu sanatın izleri Sibirya'nın güneyinde gün ışığına çıkarılıp günümüzde Ermitage Müzesi'nde[76] saklanan birkaç altın kabartma süsleme içinde bulunabilir.

74 Rubruk, büyüklerin kullanımına sunmak için Moğollar'da üretilen Kara koumis (caracosmos)'dan bahsederken, onu şıra veya tatlı şaraba benzetir.

75 Menandre, *Fragm. hist. graec.*, cilt IV, s. 228 b. - Theophylacte Simo-catta (III, &) Perslerin verdiği altınla Türklerin yaptığı yatak, sandalye, kupa, koltuk, kürsü, at süslemesi ve silahlardan bahseder.

76 Bu anıtlar hakkında bkz. Güney Rusya'nın eski eserleri, N. Konda-kof, J. Tolstoy ve S. Reinach'ın Fransızca yay. ; Paris 1891; şekil 341-360 ; ayrıca bkz. S. Reicnach, Eski ve modern sanatta dört nalın temsili, 4. madde, Arkeoloji Dergisi, cilt XXXVIII, 1901, s. 27-45.

Dizabul (İstemi), Kırgız[77] bir cariye verdiği Zemarque'ı Pers İmparatorluğu'na karşı başlattığı sefer sırasında refakatine aldı. Talas nehri yakınında aynı ismi taşıyan ve gerek Çinli[78] gerekse Arap yazarlarca[79] iyi bilinen şehirde mola verdiler. Orada Pers sarayının bir elçisi kendini kağana tanıttı, kağan da onu ziyafete davet etti; ama onu Bizans elçisinin arkasında oturmak ve yurttaşlarının adaletsizliği hakkında kinayelerde bulunarak bunaltmak suretiyle tahkir etme fırsatını kaçırmadı. Pers elçisi bu saldırılara yüksek sesle cevap verme cesaretini gösterebildi.

77 Menandre, *Fragm. Hist. Graec.*, IV, s.228 b.

78 Vie s. 59; *Memoires*, cilt I, s.14

79 Talas, komşu Yengi, Sayram ve Aşpara şehirleri hakkında Araplardan gelen bilgiler 4 Deniz'de (El yazmalarının dipnot ve bölümleri, 1828, cilt XIII, s. 224, n.1) çok özlü bir notta toplanmıştır.

Zemarque'ı Emba, Yayık ve Volga'yı geçerek yaptığı dönüş yolculuğunda izlemeyeceğiz. Bu güzergah daha önce yeterince incelenmiştir[80] ve üzerindeki karanlık noktalar bizim inceleme alanımız içinde değildir. Sadece Volga'nın batısındaki Uygur reislerinin Dizabul (İstemi) adına hükmettiklerinden bahseden pasaja işaret etmekle yetineceğiz.[81] Ayrıca Bilge Kağan kitabesinde ve Çince transkiripsiyonlarda geçen tarkan unvanı kullanan Tagma adlı bir Türk temsilcinin Zemarque'a refakat ettiğini de belirtmiş olalım.[82]

[80] Bkz. Klaproth, *Tableaux historique,* s. 117; Lebeau, *Histoire du Bas-Empire,* X/64 vd.

[81] Menandre, *Fragm. hist. Graec.,* IV, s. 229 b.

[82] Menandre, age., s. 229 a: Tarkan unvanını değişik biçimlerde sunan birkaç örnek: Bulgarlarda, Boyla Tarkan (Constantin Porphyogene-te, *De caerim.,* II, 47 ; Marquart, *Die Chronologie,* s. 42, n. 1) - Bilge Kağan yazıtları : Taman Tarkan (Thomsen, *Orhun Yazıtları,* s. 131 ve 185, n. 113). Elinizdeki eserde Mu-pi Tarkan, Pu-şi Tarkan, Baga Tarkan. - Wu-k'ung'un gezisi bağlantısında, Ki-pin (Kapiça) kralının 750'de Çin sarayına gelen elçisinin ismi Sa-po tarkan'dır (JA., Eyl-Ekim 1895, s. 345) ...

Türklerle Bizanslılar arasındaki diplomatik ilişkiler o noktada kalmadı. Zemarque'dan sonra Anankaste adlı bir Türk Konstan-tinopolis'e, arkasından Eutyhios, bilâhare 576'da yeni bir heyete başkanlık edecek olan Valentin, bir biri ardına kağanı ziyaret eden Herodion ve Sicilyalı Paul gibi Bizanslılar Türklere geldi-ler.[83] Türkler Bizanslıları Perslerle savaşa itmek istiyorlardı, onların düzenledikleri entrikalar Bizanslılarla Sâsânîleri[84] kapıştıran ve 571'den 590'a kadar süren savaşın belli başlı sebebi oldu. Bizanslılar, müttefikleri Himyerilere hücum etmeleri, Bizansa[85] gelen Türklerin güzergahı üzerindeki Alanları Türk elçileri zehirlemeleri için parayla satın almaları yüzünden Perslere zaten diş gıcırdatıp duruyorlardı. Hüsrev de Ermenileri infiraka teşvik eden, onları yıllık beş yüz altını İran'a vermemek için kışkırtan Justin'e kinliydi.[86]

[83] Menandre, age., s. 245 a.

[84] Menandre, age., s. 236 b ve 237 a.

[85] Theophylacte Simocatta, III, 9. Jean d'Epiphanie'ye göre *(Fragm. hist. Graec.,* IV, s. 274 a), Persler, Alanlar aracılığıyla Zemarque'ı ve beraberindeki Bizanslılarla Türkleri öldürtmek istediler.

[86] Jean d'Epiphanie *(Fragm. hist. Graec.,* IV, s. 274 a.

Bizanslılarla Türkleri birbirine yaklaşmaya iten menfaatler ne kadar çok olursa olsun, bu, aralarındaki uyumun sürekli olması için yeterli değildi. Bunun kanıtını Menandre'in elçi Valentin hakkında bize bıraktığı yazılarda buluyoruz. Tiberius Sezar'ın ikinci naiplik yılında, yani 576'da,[87] Bizans'tan yola çıkan bu kişi, daha önceki elçilikler sırasında Bizans'a gelip orada kalmış altı yüz Türkü beraberinde götürüyordu; onun görevi Tiberius'un imparatorluk yetkilerini üzerine aldığını kağana bildirmekdi. Ze-marque ayrıca Dizabul'la yapılan anlaşmayı yenilemek ve Türkleri

Perslere saldırmaya teşvik etmek niyetindeydi.[88] Valentin, muhtemelen Aral Gölü'nün kuzeyindeki bir bölgede Utigur kralı Anagai[89] sayesinde hükmeden Akkagas adında bir kadının yönettiği bir İskit halkının arasından geçip giderek, Turksant'ın[90] huzuruna vardı. Turksant, Türk İmparatorluğu'nu yöneten sekiz prensten biriydi ve bunların en eskisinin adı Türkçe aslan sözcüğünü anımsatan Arsila[91] idi. Turksant, Valentin'i oldukça asık bir çehreyle karşıladı ve çevirdikleri daleverelerden dolayı Bizanslıları acı bir dille eleştirdi. Onları köleleri Varhonitlerle (sahte-Avarlar veya Avrupa Avarları) anlaşma yapmakla suçlayarak, Türkler tarafından yenilgiye uğratılan Alanlar ve Utigurları ezdikleri gibi Varhonitleri de ezecekleri tehdidinde bulundu. Arkasından bizzat elçiyi hedef alarak, ölen babası Dilzibul'un yasını tutmak için Türk geleneklerine uygun olarak yüzünü yırtmamasından dolayı tenkit etti. 572'de bu barbar âdete uymayı reddeden Çinli elçi Wang K'ing kadar cesaret sergileyemeyen Valentin ve beraberindekiler, derhal yanaklarını çizdiler ve arkasından Dilzibul'un cenaze törenini izlediler. Turksant, tören sırasında babasının ruhuna sağlığında bindiği atları ve ayrıca merhumu taşımakla görevlendirdiği dört esiri kurban etti. Valentin daha sonra Turksant'ın Ektel dağında oturan öz kardeşi Tardu'nun yanına gitti. Bu dağ daha önce sözü edilen Zemarque'ın Dizabul'u ziyaret ettiği dağ ile aynıdır. Görünüşe göre bu dağ, Yulduz vadisinden kuzeybatıya çıkarken Kuça'nın kuzeyinde kalan Akdağ'dır. Bu arada meydana gelen olaylar sebebiyle Türklerle Bizanslıların arası iyice açılmıştı. Bohan adlı birinin kumandasındaki Türk ordusu ilkçağda Panticapee denilen Bosporus'u kuşatan Utigur kumandanı Anagai'ın ordusuna yardıma gelmişti. Bosporus, Kimmer Boğazı'nın girişinde, Kırım'ın doğu ucunda bugünkü Kerç şehrine komşu bir yerleşim yeriydi. Bu şartlar altında, Valentin'in kağanın sarayındaki ikameti çok can sıkıcı geçti. Ancak bir güzel zılgıt çektikten sonra dönmesine izin verdiler.

87 Tiberius'un naipliğinin ikinci yılı Aralık 575'de başlar.

88 Menandre, (age., s. 245 b) : Zemarque'ın ziyaret ettiği kağanın Diza-bul olduğunu yukarıda görmüştük. Dolayısıyla bu metin Dizabul ile Dilzibul'un aynı kişi olduğunu göstermektedir.

89 Bu isim, Türkler tarafından mağlup edildikten sonra 552'de intihar eden Juan-juan hükümdarı A-na-kui'nin adıyla benzerlik göstermektedir. Hirth bu görüştedir. *(Nachworte,* s. 110, n. 1)

90 Marquart’a göre *(Historische Glossen,* s. 188) Turksant adı Türgiş şad yani Türgişlerin şadı sözcüğünden gelmektedir. Ancak Menandre’in anlattıkları Turksant’ın en batı noktasında yaşayan Türk hakanı olduğu sonucu çıkmaktadır. Halbuki Türgişler en doğuda yaşayan beş Tu-lu boyundan biriydi ve en azından o sıralarda İli havzasında olmaları gerekirdi. Dolayısıyla Turksant’ın Türgiş kağanı olduğu görüşüne katılamam.

91 Bu şahıs Çin belgelerinde hiç geçmez. Menandre’in kullandığı παλαίτερος kelimesi sekiz Türk kağanı arasında en yaşlısı ve kıdemlisi olan Arsila’yı gösteriyor olmalıdır. Yoksa Marquart’ın dediğinin aksine (age., s. 186) Arsila’nın Türklerin uluğ hakanı olduğu anlamına gelmez.

Tardu adının Menandre’da zikredilmesi oldukça önemlidir. Esasen bu ad, tüm bu yüzergezer tarihi konuda Bizans belgeleriyle Çince metinler arasında belli bir uyum sağlamak için kullanabileceğimiz tek sabit dayanak noktasıdır. De Guignes, Yunanlıların Tardu’sunun Çinlilerin Ta-t’u’su[92] ile aynı kişi olduğunu kabul etmişti. Bilgilerimizin artması bu özdeşleştirmeyi kesinleştirmektedir. Esasen dilbilim de bunu teyit etmektedir: Ta-t’u’daki “ta” daha önceleri “tat” şeklinde telaffuz edilirdi. Halbuki sondaki *t* Hirth’in[93] tespit ettiği gibi yabancı isimlerin yazılışındaki *r*’ye tekabül etmektedir ki, buna göre tıpkı Ta-mo’nun Darma, ta-kan’ın tarkan oluşu gibi Ta-t’u Tardu halini almıştır. Şu halde Tar-du Ta-t’u’dan başkası değilse, bundan onun babası Dilzibul’un da Şe-ti-mi (İstemi) olduğu sonucu çıkmaktadır. Elçi Valentin’in verdiği bilgi, İstemi Kağan’ın 575 yılı sonunda veya 576 başlarında öldüğü tespitini yapmamıza imkan sağlamaktadır ki, bu tarih 582’den itibaren İstemi’nin oğlu Ta-t’u’dan bahseden Çin metinleriyle de bütünüyle örtüşmektedir.[94]

92 De Guignes, *Reflexions generales sur les liaisons et le commerce des Ro-mains avec les Tartares et les Chinois* (Memoires... de l’acad. Des Insc. Vt B. L., tome XXXII, 1768), s. 365: “Çinlilerin Ta-t’u dedikleri Tar-du...” - Bkz. Saint-Martin (Lebeau, *Hist. du Bas-Empire,* X?180, n. 3): “Çok muhtemeldir ki Yunanlıların Tardu’su Çinlilerin Ta-t’u’su ile aynıdır”. - Klaproth, *Tableaux historiques,* 1826, s.118. - Hirth, *Nachworte,* s. 131. - 655’de Batı Türklerinden başka birine, Hie-li Tardu şad’a da Tardu adı verilmiştir. Hirth’e göre, age., bu isimde Tarduşların şadı unvanı mevcuttur. - K’ang Krallığı’yla ilgili notta adı geçen Ta-tu Kağan, T’u-küe’lerle ilgili notlarda geçen Ta-t’u ka-ğanla aynı kişidir.

93 Hirtsch, *Chinese equivalents of the letter R in foreign names* (Journ.of the China branch of the R.A.S., N.S., cilt XXI, s. 214-223).

94 Ta-t’u ile ilgili tüm metinlerin toplandığı s. 79’a bakınız.

V. Sâsânîlere Karşı Türkler ve Bizanslılar

Şimdi olayların seyrine bir göz atalım.

Hüsrev Anuşirvan 579'da ölünce yerine oğlu IV. Hürmüz geçti ve 579'dan 590'a kadar hüküm sürdü. Ona "Türk oğlu"[95] lâkabını takmışlardı. Çünkü annesi, kağanın Türklerle birlikte Eftalitlere saldırma anlaşması yaptığı sırada Hüsrev'e verdiği kızıydı. Hürmüz, aradaki akrabalığa rağmen Türklerle hiç iyi geçinmedi. Tabe-ri'nin anlattığına göre hükümdarlığının on birinci yılında[96] (588589) Türklerin melik'ul a'zamı Şaba 300.000 askeriyle Hürmüz'ün üzerine yürüdü ve Badagis ve Herat'a[97] kadar geldi. Bu arada Bizans imparatoru Suriye çölü yönünde ilerlerken, Hazar hakanı Hazar Denizi güneyindeki Derbend'de her yeri ateşe ve kana boğuyordu. Persler en çok sıkıştırıldıkları tarafa koştular, yani var güçleriyle Şaba'yı püskürtmeye çalıştılar. General Behram Çûbin onu karşıladı, mağlup etti ve bir okla öldürdü. Arkasından Şaba'nın oğlu Bermuda'ya Baykend şehrinde saldırdı ve esir ederek bol miktarda ganimetle birlikte Hürmüz'e gönderdi.[98] "Behram kaleye girip hazineyi açtırdığında, diye anlatır Saalibi, sayısız miktarda gümüş, kıymetli eşya, muhteşem silahlar ve mobilyalar buldu. Bunların arasında Afrasyâb'ın ve Arcâsf'ın hazineleri, Siyavuş'un tacı, kemeri ve küpeleri vardı. Behram, bir liste çıkardıktan sonra tüm bu zenginlikleri binlerce deveye yükleterek güvenilir bir muhafız birliğinin nezaretinde Hürmüz'ü[99] sarayına gönderdi". Metin bariz şekilde abartılı olmakla birlikte önemlidir, çünkü Buhara yakınındaki Baykend'in herhangi bir şehir değil, Şaba'nın en kıymetli varlıklarını koruduğu kale olduğunu kanıtlamaktadır. Dolayısıyla Ta-berî ne söylerse söylesin, Şaba ve Dineveri'nin Yer-tegin veya Yeltegin[100] dediği oğlu Bermuda, Türklerin uluğ hakanı değillerdi ve muhtemelen Türklerin tebaası olan küçük Soğd hanedanlarından birinin hükümdarlarıydılar. Abel Remusat'nın da[101] belirttiği gibi, bu, Soğd

prenslerinin Çao-wu şeklindeki soy adı, Arapça Şaba ve Farsça Şawa olarak yazılan isimdir.

95 Türk-zade. - Patkanian (JA., Şub.-Mart, s. 189), Ermeni tarihçi Se-beos'un şu sözünü nakletmektedir: " Hürmüz'ün annesi Kaien, The tal'ların (Türk) kralının kızıydı. " Keza bkz. Nöldeke, *Gesischte des Perser,* s. 264, n. 5.

96 Nöldeke, age., s. 269, n. 2.

97 Tabari, Nöldeke'de, age., s. 269; Tha'âlibi, Zotenberg terc., s. 642 : "... Şaba-Şah isimli hakan, zapt etmek ve oradan İranşehr'i ondan almak için Belh üzerine yüz bin atlıyla yürüdü".

98 Tha'alibi, Zotenberg terc. s .653. - "Baykend Mâverâünnehir'de Bu-hara'ya bir menzil mesafede bir yerleşim yeridir" (Geographie d'Aboulfeda, Reinaud terc., cilt II, 2, s. 217. - Firdevsi, Bermuda'nın sığındığı ve Türk hükümdarlarının hazinelerini sakladığı kaleyi A-wâza diye adlandırmaktadır. Bkz. Marquart, *Eranshahr,* s. 82-83.

99 Zotenberg terc. s. 655.

100 Nöldeke, *Geschichte der Perser,* s.272.

101 *Nouveaux Melanges asiatiques,* I/227, n. 2; Nöldeke, *Geschichte der Perser,* s. 261, n.1. - Çao-wu aile ismi konusunda bkz., s. 182, n.1. - "Mazkout'ların kralına karşı kazandığı parlak bir zaferden sonra onu öldürdü ve topraklarında çok büyük ganimetler elde etti" diyen Ermeni tarihçi Sebeos'un sözünü ettiği zafer, Behram'ın Şaba'ya karşı kazandığı zaferdir (Patkanian, JA. Şub-Mart 1866, s. 187). Marquart *(Eranshahr,* s. 64) oldukça başarılı bir şekilde Türklere işaret etmek için kullandığı Mazkut adının Massagetlerin eski ismi olduğunu belirtir. Aslında Bizanslı Theophane'ın (bkz. age., s.232) kaydına göre Türklere daha önce Massaget deniliyordu. - Diğer yandan Marquart'ın Şaba'yı Ç'u-lo-hu ile özdeşleştirme görüşünü (*Eranshahr,* s. 65; *Historische Glossen,* s. 18189) pek de yerinde bulmuyorum. Bu kıyaslamanın tek sebebi, Ç'u-lo-hu'nun 588'de Batıya karşı düzenlediği seferde aldığı bir ok yarası sebebiyle ölmüş *(Sui-şu,* LI, s. 3 v°) olmasıdır. Ama Ç'u-lo-hu Kuzey Türkleri koluna mensuptu ve Baykend'de oturuyor olamazdı.

Behram Çûbin, kazandığı zafere rağmen çok geçmeden itibardan düştü. Arap ve Ermeni tarihçilere göre[102] bazıları Hürmüz'ü onun ganimetin bir kısmını kendisine ayırıp, kalanını gönderdiğine inandırmışlardı. Theophylacte'a göre ise[103] Beh-ram Türkler'e karşı muhteşem bir zafer kazandıktan sonra Kafkaslarda Albanya topraklarında [Gence ve Karabağ çevresi] Araks nehrinin kollarından biri yakınında Bizanslılar tarafından hezimete uğratıldı. Bu ikinci varyant Hürmüz'ün generaline alaycı bir tavırla neden öreke ve kadın elbiseleri gönderdiğini daha iyi anlatmaktadır. Bu hakarete tahammül edemeyen Beh-ram isyan bayrağı açtı. Ctesiphone'da çıkan kargaşa üzerine Hürmüz tahttan indirilerek gözlerine mil çekildi ve yerine bilâhare kazandığı zaferler sebebiyle "muzaffer"

anlamına gelen Per-viz [Eberviz/Abraviz] lâkabı verilen oğlu Hüsrev 590'da şah ilan edildi. Bununla birlikte hükümdarlığının başlangıcında kendisine azamet kazandıran herhangi bir olay yoktur. Babasını ölüme terk eden Hüsrev, kendisini Medain'de [Ctesiphone] şah ilan eden Behram'ın önünden kaçmak zorunda kaldı. Büyük badire ve tehlikeler atlattıktan sonra ülkesinin batı sınırında Fırat üzerinde yer alan Bizans şehri Circesium'a [Roha][104] varınca İmparator Maurice'e yalvarırcasına destek isteyen bir mektup yazdı. Maurice, istenen takviyeyi 591'de[105] Ermeni Narses'in komutası altında gönderdi. Perviz ve Narses, Beleres[106] nehri yakınlarında Behram'a karşı savaştılar ve Behram yenildi. Onun ordusunda bir miktar Türk vardı, çünkü isyan ettikten sonra eski düşmanı Bermuda'nın[107] oğlu kağanla yani Buhara bölgesinde hüküm süren teginle ittifak kurmuştu. [Esir alınan] Türklerin birçoğu alınlarında haç işareti taşıyordu. Hüsrev, diğer esirleri fillerinin ayakları altında ezdirmesine rağmen, onları Maurice'e Hristiyan inancının savunucuları olarak göndermişti. İmparator barbarlara neden bu işareti taşıdıklarını sorunca, işaretleri annelerinin yaptıklarını söylediler. Batı İskitleri arasında öldürücü bir salgın hastalık yayıldığı zaman bazı Hıristiyanlar bu işareti çocukların alınlarına çizmeye onları ikna etmişlerdi ve barbarlar bu fikri ters bulmadıkları için kurtulmuşlardı.[108] Bu metin, Hristiyanlığın, muhtemelen Nesturi Hristiyanlığın, 591 tarihinden otuz yıl kadar önce Soğdiyana Türkleri arasında mevcut olduğunu gös-termektedir. Çünkü o tarihte Hristiyan olan insanlar taşıdıkları haç işaretini çocuklarına da yapmışlardı. Türkler arasında Hris-tiyan cemaatlerinin bulunduğu, Si-an-fu notlarına göre 635'de Çin'e dinini yaymak için geldiği anlaşılan Nesturi din adamı A-lo-pen'in seyahatinden de anlaşılmaktadır.

102 Tha'âlibi, Zotenberg terc. s. 657; Sebeos, Patkanian'da, JA., Şub-Mart 1866, s. 188.

103 Theophylacte Simocatta, III, 7-8 ve Theophane, *Chronographie,* De Boor yay., s. 263;

Nöldeke, *Geschichte der Perser,* s. 272, n. 3.

104 Theophylacte Simocatta, IV, 10.

105 Nöldeke'nin verdiği bu tarih *(Etudes historiques sur la Perse ancien-ne,* s. 188) Theophane'ın verdiği 6081 tarihine tekabül etmektedir. - Burada Theophane'ın çok tartışılan kronolojisi konusunda nasıl bir tavır takınacağımızı belirtmemiz gerekiyor. Theophane'nın dünyanın başlangıç tarihini MÖ. 1 thoth = 29 Ağustos 5493'e sabitleyen Mısırlı rahip Pamodore'un takvimini esas aldığını biliyoruz. Dolayısıyla tarihlerin Hristiyanlık devri tarihlerine çevrilmesi için, olay 29 Ağustos ile 31 Aralık

arasında olmuşsa dünya tarihinden 5493, 1 Ocak ile 28 Ağustos arasında oluşmuşsa 5492 çıkarmak gerekir. Fakat Theophane'ın bazı bölümlerinde dünya tarihiyle gösterilenler arasında birbiriyle bir senelik bir uyuşmazlık olduğu bilinmektedir ve dolayısıyla bu bölümlerde dünyanın tarihini bir yıl arttırmak gerekmektedir veya bu tarihlerden 5492 yahut 5491 (5492?5493 değil) çıkarmak aynı hesaba gelir. E.W. Brooks'a göre (The *chronology of Theophanes,* 607-775; *Byz. Zeitschrift,* VIII, 1899, s. 82-97), The-ophane'ın hatası 607 yılından itibaren başlamakta ve 607'den 685'e kadar uzanmaktadır. Bu gözlem, esasen dünya tarihi ile belirtilen tarihler arasındaki uyumu yeniden kurmayı sağlamakta, fakat sorunu kökünden halletmemektedir. - Örneğin Hüsrev'in ölümü The-ophane tarafından 6118 yılı olarak gösterilir, halbuki bu ölümün 628 yılı Şubat ayında vukû bulduğunu kesin olarak biliyoruz. *Chro-nique Paschale* (Bonne yay, s. 727-7314) Heraklius'un Persia'dan Konstantinopolis yetkililerine yolladığı bir mektubun metnini verir; 15 Mayıs 628'de ana kilisede halka okunan bu mektup Hüs-rev'in aynı yılın 28 Şubatında öldüğünü duyuruyordu (bkz. E. Ger-land, *Byz. Zeitschrift,* III, s. 337; Nöldeke, *Geschichte der Perser,* s. 382, n. 1'e kesin ölüm tarihini 29 şubat 628 olarak göstermiştir). Şu halde burada dünyanın 6118. yılı 29 Ağustos 627 yerine 28 ağustos 628 sayılmalıdır ve çevrimi yapmak için 5491/5490 çıkarmak gerekir. Yine Theophane (Bonn yay. S.471) Heraklius'un Ermenistan'a hareketini dünya tarihi 15 Mart 6114'e tarihler; Chronique Pascha-le (Bonn yay, s. 713) bu olayı 25 mart 624'e yerleştirir; Heraklius'un kendi zamanında yazılan Chronique Paschale, evvelce yaratılmış tüm kronoloji sistemlerinden bağımsızdır ve burada Theophane'a nisbetle daha güvenilir bir nirengi noktasıdır; halbuki Theophane tarafından belirtilen Mart 6114 tarihinden şayet 5491/5490 sayısı çıkarılırsa Mart 624 tarihi bulunamaz. Üçüncü bir örnek, önceki iki örneği teyit edecektir: Yermuk nehri yakınında yapılan muharebe Theophane'a göre (Bonn yay, s.518) 23 Temmuz 6126 salı günü cereyan etmiştir; Nöldeke ise (Zur Geschichte der Araber im 1 Jh. D. H. Aus syrischen Quellen, ZDMG, XXIX, s. 79-82) bu muharebe bir Suriyeli anonim tarihçisine göre Selevkus devrinin 20 Abh 947 = 20 Ağustos 636 tarihinde sona eren bir dizi çarpışma içinde yer alması gerektiğini kaydeder. Burada da dünya tarihinin çevrimi 5491/5490 çıkartılarak yapılmalıdır. Bu üç örnek Nöldeke'nin görüşünü tümüyle desteklemektedir (ZDMG, s. 80, n. 1) ve tüm bu devir, Theophane'ın tarihleri, iki yıllık bir hata ile lekelenmiştir. Şahsen ben, sırf bu yüzden İmparator Maurice'in yolladığı orduların Behram'a karşı zaferle sonuçlandırdıkları muharebeyi 591 yazına oturtan (Theophane'a göre 6081) Nöldeke'nin peşinde gidiyorum.

106 Theophylacte Simocatta, V. 10. Bu metin Beleres nehrinin Ganza-ca'dan uzak olmadığını kanıtlamaktadır. Burada sözü edilen Ganzaca şehri Dicle yakınlarındaydı ve dolayısıyla Azerbaycan'daki Ganzaca [Gandzak] ile karıştırılmamalıdır. (Nöldeke, *Geschichte des Perser,* s. 100, n.1) Nöldeke'ye göre *(Etudes historiques,* s.188), Acem ve Bizans orduları Behram'ı Zap suyu civarında mağlup etmiştir.

107 Tha'alibi, Zotenberg terc, s.658: "Behram Bermuda'nın oğlu hakan ile barış yaptı, ülkesini ona geri verdi ve onunla bir dostluk anlaşması imzaladı".

108 Theophylacte Simocatte, V, 10 : bkz. Theophane, *Chronographie,* De Boor yay., s. 266-267.

Bahrâm yenilince Türk kağana sığındı. Kağan onu hayli iyi karşıladı; fakat hatun'u yoldan çıkaracak zengin hediyeler getiren Hüsrev'in aracıları tarafından katledildi. Bu kağan, büyük ihtimalle Bermuda'nın oğlu ve halefidir. Bununla birlikte Sebeos'a göre Behram Belh'de ölmüştür[109].

109 “Vahram’ın tüm hazinesi galiplerin eline geçti. Kendisi bile ancak büyük zahmetlerle Bahl-Şahastan’a (Belh) sığındı ve kısa süre sonra Hüsrev’in entrikaları neticesinde orada öldürüldü.” (Patkanian, JA., Şub.-Mart 1866, s. 193-194).

Kronoloji akışı şimdi bizi 598’de Türklerin uluğ hakanının İmparator Maurice’e yazdığı mektuptan bahsetmeye sevketmek-tedir. Bu mektubun günümüze kadar ulaşmasını sağlayan The-ophylacte Simocatta’nın metni[110] oldukça önemlidir, ama çok titiz araştırmaların bile henüz aydınlatamadığı bazı karanlık noktalar içermektedir. Bizim konumuzu ilgilendiren bölümlerin tam tercümesini vermekle başlayacak, ortaya çıkan sorunları aydınlatmaya daha sonra gayret edeceğim.

110 Theophylacte, kitap VII, 7-9.

“Kafkaslara doğru uzanan bölgelerde yaşayan İskitler’den ve kuzeye yönündeki halklardan bahsettiğime göre, - der Theophy-lacte, - aynı dönemde bu büyük milletlerin başına gelenlerden de söz etmeliyim. Bu yılın (598) başlangıcında doğuda Türklerin meşhur bir kağanı İmparator Maurice’e elçiler ve çok parlak ifadelerinden bahsettiği bir de mektup gönderdi. Mektubun adresi şöyle yazılmıştı: “Yedi halkın uluğ hakanı ve dünyanın yedi ikliminin sahibinden Roma [Bizans] imparatoruna.” Gerçekten bu kağan savaşta Abdellerin (yani Eftalitler denilen halkın) prensini yenmiş ve halkını itaat altına almıştı. Zaferiyle gururlanarak ve Stembi kağanla silah arkadaşı olarak Avar halkını köle haline getirdi. Avarların Avrupa’ya ve Pannonya’ya yerleştiklerini ve oraya İmparator Maurice’den önce geldiklerini düşünerek, o dönemin olayları arasında kaybolup gittiğimi zannetmeyin. Aslında sahte bir isimle İster ırmağı [Tuna] kıyılarına yerleşen barbarlar Avar giysisine büründüler. Bunların aslının ne olduğunu birazdan açıklayacağız. Avarlar yenilmiş olduklarından (bu konuya da tekrar döneceğiz) aralarından bazıları Taugast’ı[111] işgal edenlerin yanına sığınmaya geldiler. Taugast, Türk denilen halktan bin beş yüz mil uzakta meşhur bir şehirdir. Hintlilerle sınırdaştır. Taugast bölge-sinde oturan barbarlar çok cesur ve çok kalabalıktır; nüfus cihetinden dünyanın hiçbir milletiyle karşılaştırılamaz. Avarların diğerleri bozgunlarından sonra daha sefil bir kaderin eline düşerek Mukri denilen halkın arasına karışmaya geldiler. Bu halk Ta-ugast’a çok yakındır. Tehlikeler karşısında katı ruhlu olmaları kadar, günlük vücut ekzersizleri sayesinde savaşlarda oldukça zorludurlar. Kağan o sıralar yeni bir girişimle

tüm Ogor (ia Uygur) ları itaat altına aldı. Bunlar, kalabalık nüfusu ve savaştaki gö-züpekliği ile en zorlu halklardandır. Doğuda Türklerin Kara dedikleri Til nehrinin mansabında yaşarlar. Bu halkın en eski reisleri Uar ve Hunni idi. Uar ve Hunni isimlerini taşıyan birkaç halk, isimlerini bu iki kişilerden almıştır”.

111 De Boor yay. s. 257: - Bu metnin birinci kısmı, biraz aşağıda The-ophylacte’da görüleceği üzere takip eden pasajdaki gibi kurulmuş. (De Boor ed., s. 260) “İkar, altın dağı denilen dağa dört yüz mil mesafededir.” Dolayısıyla Taugast şehriyle ilgili benzer cümlenin çevirisi konusunda herhangi bir şüphe olamaz. Bu cümle, şu ana kadar konuyla ilgilenen herkes tarafından münferiden yorumlandı. “Kolonileştirmek” anlamındaki “ ἀποικίζω “ fiilinden dolayı Taugast şehri Türklerin bir sömürgesi gibi gösterildi.

ἡ Ταυγὰστ πόλις Τούρκων ἐπιφανής· καθέστηκε δ’αὕτη Ἰνδοῖς ὅμορος

“Taugast meşhur bir Türk şehridir; Hintlilerle sınırdaştır” diye yazan Nicephore Kalliste *(Hist. Eccl.,* XVIII, 30) tarafından daha önce işlendiği için eskiden beri süregelen bir hatadır bu. Aşağıdaki yazarlar da bariz bir şekilde aynı hataya düşmüşlerdir: Klaproth, *“Table-aux historiques de l’Asie,* s. 266): “Bu, Türklerin Hindistan’a 1500 stad uzaklıktaki zengin bir sömürgesiydi.” Byzantine de Bonn, 1834, s. 283: “est autem Taugast Turcarum nobilis colonia, stadiis mille quingentis ab India distans.”; Yule, *(Cathay and the way thither,* I/XLIX): .. esasen Türk halkının bir kolonisidir ... Onların başkenti Hindistan’a 1500 mil mesafedeydi.” Esasen Türklere 1500 mil mesafede ve Hindistan’la hemhudut bir şehir olan Taugast’ı Hindistan’dan 1500 mil uzaklıktaki bir Türk kolonisi gösteren bu hatanın gösterilmesi gerekirdi. Taugast bir Çin şehri olmalıydı, ama bugüne kadar onu Ç’ang-an’la özdeşleştirmek ve bu isimden T’ang hanedanını (T’ang kia) türetmek için yapılan denemeler, bana fazla inandırıcı gelmemektedir.

Theophylacte, burada Uar ve Hunnilerin Avrupa’ya varışlarında neden gereksiz yere Avarlar ismini aldıklarını anlatarak, arkasından kağanın yaşadığı önemli olayları şu sözlerle hikaye etmektedir:

“Ogor’lara (Uygurlar) karşı muhteşem bir zafer kazandıktan sonra Kolkh (halkı) reisini de kılıçtan geçirdi. Savaşta bu halktan ölüp gidenlerin sayısı en az üç yüz bindir. Öyle ki, dört günlük yol boyunca cesetler saçılmıştı. Zaferin kağana gülümsediği sırada Türkler arasında bir iç savaş başladı. Kağan’ın akrabalarından (Τουρούμ) Turum adlı bir Türk darbe yaparak büyük bir ordu topladı. Kağan, gâsıbm savaşta üstünlük kazanması üzerine, Sparzö-gun, Kunaksola ve Tuldih (japonca dipnot 32.png) adlı diğer üç kağana adamlar gönderdi. Böylece tüm birlikler toplandıktan ve geniş vadiler içinde yer alan İkar bölgesinde (ἐς τὸ Ἰκάρ) savaşa tutuştuktan sonra, düşmanların kahramanca çarpışmasının ardından gâsıp mağlup oldu ve ona bağlı ordular geri dönüp kaçtılar. Büyük bir katliamdan sonra kağan

tekrar topraklarına sahip oldu. Kağan, elçiler vasıtasıyla İmparator Maurice’i bu başarılardan haberdar etti.”

“Ikar, altın dağ[112] diye adlandırılan dağa dört yüz mil mesafededir. Bu dağ, güneşin doğduğu yöndedir. Yerlilerin ona altın dağ demelerinin sebebi ise hem burada bol meyve bulunması, hem de büyük ve küçükbaş hayvanların yetişiyor olmasıdır. Altın dağın en güçlü kağana bırakılması Türkler arasında bir töredir. Türk milleti çok önemli iki hususta övünür ki, gerçekten de bu bölgede en eski çağlardan beri küçük bir salgın hastalık bile görülmemiş ve çok nediren deprem olmuştur. Halbuki Unnugurların bir zamanlar bir şehir kurdukları Beket (Βακάθ) depremlerle yok olup gitmiştir. Soğdiyana ise depremler ve salgın hastalıklardan muz-dariptir.

112 Buradaki altın dağı Altaylar olarak düşünmemek gerekir. Aksine bu dağ, Zemarque’ın İstemi’yi gördüğü, Valentin’in Tardu’yu ziyaret ettiği dağla aynı yerdir. Dolayısıyla eğer tahminlerimiz doğruyla Tekis nehri vadisinde bulunuyordu.

“Türkler ateşe çok aşırı saygı duyarlar; ayrıca hava ve suyu kutsal kabul ederler; toprağı da kutsal sayarlar, ama (bunlara) tapmazlar. Sadece göğün ve yerin yaratıcısını tanrı olarak adlandırırlar; ona at, koyun ve öküz kurban ederler. Kendilerine geleceği okuyan rahipleri [şamanları] vardır.

“Bu esnada Uar ve Hunnilerden inen Tarhiahlar ve Kotzager-ler,[113] Türklerden uzağa kaçtılar ve Avrupaya gelerek Avarların kağanına bağlı olanlara katıldılar. Zabenderlerin de Uar ve Hun-ni halkından olduğu söylenir. Avarlara katılan destek gücünün on bin kişi olduğu tahmin ediliyor.

113 Marquart (Die *Chronologie,* s. 91) Kotzagerlerle Kutrigurları özdeşleştirmektedir.

“Türklerin kağanı iç savaşa son verdikten sonra, işlerini huzurlu bir şekilde yönetti. Ve böylece soğukkanlılıkla hareket ederek, zayıf bir devleti ayakta tutabilmek için Taugastlarla bir anlaşma yaptı.”[114]

114 Theophylacte’ın metninin devamında Klaproth *(Memoires relatifs..,* III, s. 261-264), Yule *(Cathay,* I/XLIX-L) ve Marquart *(Eranshahr,* s. 316) tarafından aşağı yukarı tamamıyla tahlil edilmiştir.

Burada akla gelen ilk soru 598’de İmparator Maurice’e mektubu hangi kağanın yazdığıdır. Bu kağanın mektubunda kendisini “dünyanın yedi ikliminin sahibi” diye tanıttığını biliyoruz. “Yedi iklim” tabiri, pek çok

Arap yazarının eserinde rastlanan ve dünyanın meskun alanlarının tamamını gösteren meşhur bir tabirdir. Şu halde yedi iklimin hakimi alelade bir hükümdar değil, Türklerin hakan-ı kebiri olmalıydı. Eğer Ta-t'u'nun hayat hikayesini özetlediğimiz sayfalardaki nota bakarsak, o sıralar Türk Hakanlı-ğı'nı parçalayan iç çalkantılar arasında Ta-t'u'nun 598'de kuzey kadar batı Türkleri üzerinde de en meşru hakimiyet iddiasında bulunabilecek kişi olduğu ve 599'de Bilge Kağan unvanı alarak bunu fiilen ortaya koyduğu görülecektir. Ta-t'u'nun 576'da büyükelçi Valentin'in huzuruna geldiği Tardu Kağan olduğu hatırlanırsa, Bizans hükumetiyle çoktan ilişki kurmuş olan bu kağanın muhatabını yakın geçmişteki başarılarından haberdar etme arzusu anlaşılır.

Her ne kadar Theophylacte'nın metni, mektupta sözü edilen tüm zaferleri tek ve aynı kağana malediyorsa da, ya mektubun Bizans diline yanlış tercüme edilmesi ya da başka bir sebebe binaen, Ta-t'u (Tardu)ya izafe edilen ilk zaferlerin onun seleflerine hamledilmesi gerektiği açıktır. Eğer gerçek Avarları Juan-juanlar-la özdeşleştirmekte haklıysak, bu durumda onları kırıp geçiren kağan T'u-man olmalıdır, ama T'u-man'ın seferlerine kardeşi Şe-timi veya İstemi'ye de götürdüğünü, bu yüzden Theophylacte'ın Stembi Kağan'la bariz bir şekilde Şe-ti-mi'yi kastettiğinü görmüş-tük.[115] İstemi zaten Tardu'nun babası olduğuna göre, eğer bizim düşündüğümüz gibi bu mektubun yazarı Tardu ise, babasının Türk Hakanlığı'nın kuruluşundaki payını özellikle hatırlatmış olmak istemesi çok doğaldır.

115 Marquart *(Historische Glossen,* s. 185) bu özdeşleştirmeyi ilk teklif eden kişidir.

Türkler Avarlara saldırmadan önce Theophylacte'ın Eftalitler-le özdeşleştirdiği Abdelleri ezmişlerdi. Fakat Avarlar Juan-juan-larsa, onlar 552'de T'u-man tarafından yenilerek 555'de kesinlikle yok edildiler. Eftalitler de Türklerin öldürücü darbelerinden nasiplerini 563 ve 567 yılları arasında aldılar. O halde Theophy-lacte'in Eftalitlerin Avarlardan önce mağlup edildikleri varsayımı nasıl açıklanabilir? Türklerin Avarlardan önce mağlup ettikleri halkın Eftalitler olduğu kağanın mektubundan anlaşılıyor. Halbuki Suriyeli bir yazarın Abdelleri Eftalitlerden ayırt ettiği görülmektedir.[116] 569 yılından önceki bir derlemede bu metinden bahsedildiğine göre, metin o tarihten daha önce, Eftalitlerin henüz güçlü bir devlet oldukları günlerde yazılmış olmalıdır ve dolayısıyla yazarın Abdel

ve Eftalitlerden iki ayrı halkmış gibi bahsetmekle yanılmış olması çok zayıf bir ihtimaldir. Bu durumda Theophylacte tarafından ileri sürülen özdeşleştirme reddedilmelidir. İyi ama, eğer Abdeller Eftalitler değilse, kimdir? Muhtemelen Çinli yazarların T'ie-le, Türk kitabelerinin Tölös dediği halktır. Bilindiği gibi Türkler güçlerini ilk önce Tölösleri mağlup ederek ispatlamış, arkasından da elde ettikleri zaferin coşkusuyla o güne kadar efendileri durumundaki Juan-juanlara savaş açmayı göze almışlardır. Eğer Abdeller yerine T'ie-leler, Avarlar yerine de Juan-juanlar konulursa, Theophylacte'ın ne demek istediği doğru olarak anlaşılacaktır.

116 Bu metin bazen söylendiğinin aksine Zakhariya le Rhetor'a ait değildir, aksine XII. kitaba Zakhariya'nın kroniğinin Aramice çevirisini III-VI. cüzlerinde muhafaza eden Suriyeli Yakubi bir anonim yazar tarafından 569'da kaleme alınmış bir derlemeden girmiştir. Bu bilgiyi borçlu olduğum M. Rubens Duval, bizi ilgilendiren bu parçanın tercümesini verme inceliğinde bulunmuştur: "Ermenistan'ın Yunancayı andıran bir dil konuşan Gurzan bölgesinin Pers hükümdarına bağlı küçük bir Hristiyan kralı var. - Ermenistan'ın aynı bölgesinde onunla aynı dili konuşan, aynı dine mensup vaftizli Aran veya Ara halkı yaşar; bunların da Pers hükümdarına bağlı küçük bir kralları var. - Sisgan, kendi dili olan bir ülke, halkı inançlı, ama paganlar da var. - Bazgun, kendi dili olan, Bab el-Ebvab'a ve Hazar De-nizi'ne sınırdaş, Hunlara ait bir ülke. - El-Ebvabın iç tarafında Bur-gar (Bulgar)lar var; bunların dili kendilerine özgüdür; halk pagan ve barbardır. Ayrıca beş şehirleri var. - Dağlarda oturan Dadu halkının kaleleri var. - Ungur (Uygur)lar, çadırda yaşayan bir halktır. - Ugar, Sabar, Burgar, Kurtargar, Abar, Kasar, Dirmar, Sarurgur, Ba-yarsik (Barsilk, bkz. *Eranshahr,* s. 258), Kulas (Holas), Abdal, Efta-lit; bu on üç halk çadırlarda yaşarlar. Sürülerinin etleriyle, balıkla, vahşi hayvanlarla ve yağmayla idame-i hayat eylerler. - Sayılan son isimler on üç değil, on iki adettir, şüphesiz onlardan önce sayılan Uygurları bu rakama ilave etmekte fayda vardır. Land'daki Aramice metne bkz., *Anecd. Syr.,* III, s. 337).

Uygurlara ('Ογώρ) gelince, onlar Tölös grubuna mensup bir halktı. Zaman içinde güçlenmişler ve adları Tölös adını bastırmıştır. Her ne kadar onların Türkler tarafından ne zaman mağlup edildiklerini tam olarak bilmiyorsak da, en azından onların hakimiyetlerini tanımak zorunda kaldıkları açıktır. Hangi nehir sahilinde yaşadıkları Theophylacte tarafından tam olarak belirtilmemiş olmakla birlikte, zikrettiği Til (Τὶλ) kelimesi, "nehir" anla-mına gelen *etil* veya *itil*' den başkası değildir. Marquart da dahil olmak üzere,[117] bu su yolunun Sui hanedanı döneminde yani VI. Yüzyıl sonlarında veya VII. Yüzyıl başlarında Uygurların yaşadıkları Tola nehri olduğunu var sayabiliriz.[118]

117 *Die Chronologie,* s. 95.

118 *Sui-şu,* LXXXIV, s. 8 r°: "Tu-lo (Tola) nehrinin kuzeyinde reisleri sekin unvanı taşıyan Pu-ku, T'ong-lo, Wei-hu (Uygur), Pa-ye-ku (Bayırku)lar yaşarlar."

Theophylacte'ın metninde hâlâ pekçok müphem nokta vardır. Kolkh'lar kimdir? Kağana destek veren Sparzögun, Kunakso-la ve Tuldih ve kağanın düşmanı Turum kimdir? İkar denilen yer neresiydi, Uygurlar tarafından kurulan Beket şehri ve adı Türkler nezdinde Çinlilere işaret Taugast şehri neredeydi? Bilimsel bir şekilde cevap veremeyeceğimiz ve zayıf varsayımların büyük destekleriyle halletmeyi tercih etmediğimiz onca soru...

597-598'de, yani İmparator Maurice'in kağanın mektubunu aldığı sıralarda, İran şahı Hüsrev Perviz, generali Smbat Bagratu-ni'yi Eftalit ve Kuşanlar'a saldırmaya göndermiş, onlar da kendilerine 300 bin kişilik bir destek gönderen kuzey ülkelerinin hükümdarı uluğ hakandan yardım istemişlerdi. Bu birlikler Amu-derya'yı geçerek Smbat'ın ordusunu mağlup ettiler, ama hemen akabinde kağanlarının emriyle Amu-derya'yı geçerek tekrar ülkelerine döndüler. Bunun üzerine Smbat tekrar saldırıya geçip, Kuşanlar'ın başkenti Belh'e kadar sokuldu, tüm ülkeyi, Herat ve Ba-dagis'i, bütün Toharistan ve Talekan'ı yakıp yıktı. Ayrıca pek çok kaleyi ele geçirip yerle bir etti ve pek çok ganimetle muzaffer bir şekilde döndü. Merv ve Merv er-rud bölgesine gelerek kampını orada kurdu.[119]"

119 Smbat'ın seferinden bahseden Suriyeli tarihçi Sebeos'dur. Bkz. Pat-kanian, JA., Şub-Mart 1866, s. 195-196, ve özellikle Marquart, *E-ranshahr,* s. 65-66.

Kısacası Smbat'ın seferi yalnızca bir yağma hareketiydi ve bir fetihten ziyade İran'ın doğu sınırını belirlemeyi amaçlamıştı. 598'den itibaren tüm Toharistan, Belh, Badagis, Herat ve hatta Ta-lekan İran'a aitti. Bu bölgeler daha önce Türk hakimiyetini tanıyan Kuşan prensleri (ki bazıları muhtemelen Eftalitlerden inmeydi,) yönetiliyordu. İran'ın batı sınırını Merv ve Merv er-rud oluşturuyordu.

Şimdi İmparator Heraklius'un İran'a karşı düzenlediği meşhur seferler sırasında Türklerin iştirak ettikleri olayları gözden geçi-relim.[120] Heraklius, 610'da Maurice'in katili zorba Phocas'ı devirmiş ve Bizans tahtına çıkmıştı. Hükümdarlığının ilk yılları fazla dikkat çekici değildi. Hüsrev Perviz, velinimeti Maurice'in intikamını alma bahanesiyle Bizans İmparatorluğu'na adavet sergilemek için Phocas'ın cinayetlerini fırsat bildi.

Bizans'ın Anadolu'daki bazı şehirlerini tahrip etmiş ve 614'de generallerinden biri Kudüs'ü ele geçirerek gerçek haç ağacını alıp götürmüştü.

120 Bu seferler hakkında E. Gerland'ın mükemmel makalesine bkz., *Die Persichen Feldzüge des Kaisers Heraklios (Byzantinische Zeitschrift,* III, 1894, s. 330-373).

Heraklius, savaşmaya ancak 622'de karar verdi. Böylece Hüs-rev'in 628'de ölümüyle son bulacak uzun seferler dizisi başladı. Türklerin üçüncü ve son savaşda (626-628) ortaya çıktıklarını görüyoruz.

Önce Theophane'ın anlatısını özetleyelim[121]: Hüsrev, 627'de ordularını Şahin'in kumandası altında Heraklius'a saldırmak için gönderdi. Şahrbaraz kumandasındaki bir diğer ordu Avar, Bulgar, Slav ve Gepidlerin yardımıyla kuşatmak amacıyla Cons-tantinopolis önlerine geldi. Heraklius hemen kuvvetlerini üç gruba ayırdı. Birini Konstantinopolis'i savunmak, ikincisini Şa-hin'in üzerine yürümekle görevlendirdi. Üçüncüsünün başına ise bizzat kendisi geçerek savaşı düşman arazisine taşımak amacıyla istila hareketine girişti. Heraklius, önce Karadeniz'in doğu ucundaki Lazistan'a gitti. Hazar denilen doğu Türkleriyle ittifak anlaşması yapmak için orada bir süre kaldı. Hazarlar, Hazar Kapısı geçidini zorladılar. İtibar yönünden kağandan sonra ikinci adam durumundaki reisleri Ziebel komutasında Azarbaycan eyaletini fethettiler. Heraklius, kendi payına Lazistan'ı terkede-rek Tiflis'e kadar ilerledi. Perslerin işgali altındaki bu şehrin duvarlarının dibinde barbar reis ve imparator arasında görüşmeler yapıldı. Ziebel, Heraklius'u farkedince ona doğru yürüdü, kucakladı ve tazim kıldı. Bu esnada tüm Türk ordusu emperyal majesteden gözü kamaşmış gibi yerde secdeye varıyordu. Zi-ebel, oğlunu Heraklius'a takdim etti ve ona kırk bin kişilik bir ordu bırakarak ülkesine çekildi[122].

121 Theophane, *Chronographie,* ed. De Boor, s. 315-316.

122 Konstantinopolis patriği Nicephore'a göre (ed. Bonn, s. 78) Türk kağanı imparatoru görünce o ve tüm maiyeti attan inerek yere kapandılar. İmparator ondan yanına at sırtında gelmesini istedi ve kendisine 'oğlum' dedi. Türk kağanı onu kucaklayınca başındaki tacını çıkarıp onun başına koydu; kızı Evdokya'nın suretini gösterdi ve düşmanlarına karşı yardım ederse kızını vereceği vaadinde bu-lundu. - Ermeni tarihçiler imparatorun kızı Evdokya'yı Kuzey hanı olan hakana verme vaadinde bulunduğunu de belirtmektedirler. (bkz. Patkanian, JA, Şub.-Mart, 1866, s. 213).

Türk birliklerince desteklenen imparatorluk ordusu Eylül 627'de[123] Pers topraklarında ilerlemeye başladı. Fakat Türkler yaklaşan kışı bahane ederek

birer ikişer firar ettiler ve sonunda tamamı geri gitti. Ne var ki bu kopmalar Heraklius'un fetih yürüyüşüne devam etmesini engellemedi. 628 yılı başlarında Ctesip-hon'a üç günlük mesafesindeki Dastagerd'de[124] bulunduğu sırada İran'ın başkentinde gerçekleştirilen bir darbe sonucunda Hüs-rev tutuklanıp ölüme mahkum edildi ve Heraklius'la alelacele an-laşmak isteyen Şiroya lâkaplı büyük oğlu Kavad tahta geçirildi (25 Ocak 628).

123 Gerland, age.. , s. 365.

124 Bu yerleşim yeri hakkında, bkz. Nöldeke, *Geschischte der Perser,* s.295, n. 1.

Ermeni tarihçi Kalankatlı Moses, bu olayda[125] Türklerin rolü hakkında bize daha detaylı bilgiler vermektedir. "Hüsrev'in 36. yılında (626), Heraklius, Çoh kapısı[126] üzerinden 1000 adam gönderen Khazir kralı Cebuha-han'dan[127] yardım istemek üzere And-re isimli bir elçi gönderdi. Bunlar (bu 1000 kişi) Albanya [Gence-Karabağ civarı], Gürcistan, Lazika veya Egeri'yi geçerek imparatora katılmak üzere Konstantinopolis'e gittiler." - "Hüsrevin 37. yılında (627) Cebuha, Agovaniya[128] ve Atrpatakan'ı[129] yerle bireden kardeşinin oğlu Şat'ı[130] gönderdi." - "Hüsrev'in 38. yılında (628) Cebuha-Han ve oğlunun komutasında (Khazir'ler) Agova-niya'ya girerek, Çoh ve Barda'yı ele geçirdiler. Barda'dan kaçan ahali, benim doğduğum büyük Kagankaytuk kasabasının bulunduğu Uti'de, dağın eteğine kadar takip edildi, diye anlatır Mo-ses."[131] "Daha sonra Gürcülerin ülkesine birbirini takip eden coşkun seller gibi aktılar; büyük ve hayranlık verici, eğlence ve ticaret şehri Tiflis'i sardılar ve kuşattılar. Bunu haber alan büyük imparator hemen imparatorluğun bütün kuvvetlerini toplayarak daha önce hediye ve ihsanlara boğduğu müttefikine doğru alelacele yola çıktı. Onun gelişi her iki taraf için de büyük bir sevinç kaynağı oldu." - Romalılar [Bizanslılar] ve Hazarlar tarafından kuşatma altına alınan Tiflis halkı mücadeleden vazgeçmedi. Büyük bir kabağın üzerine Hun kralının kocaman bir kelle resmini çizdiler ve onu getirip düşmanın karşısına, surların üzerine yerleştirdiler. Çığlıklar atarak (düşman) askerlerine seslendiler: "İşte sizin mo-narşist kralınız, gelin ve ona saygılarınızı sunun; bu Cebuha-Han'dır!" Sonra, bir mızrak kaparak onların göreceği şekilde üzerine portresi çizilmiş kabağa saplıyorlardı.

Diğer hükümdar da onların alaylarından, soytarılıklarından ve küfürlerinden daha az pay almadı, çünkü onu da oğlancı ilan etmişlerdi”. - Her iki hükümdar da şehri almayı başaramadılar ve yedikleri küfürlerden çok kızmış olarak çekildiler. Buna karşılık Hazarlar intikam almakta gecikmediler. Kavad Şiroya henüz tahta çıkmıştı ki, (25 Şubat 628) “aniden kuzey rüzgârı yeniden esti ve doğu denizini kabarttı. Gürcistan ülkesindeki Tiflis yüzünü döndüren ilk şehir oldu”. Bu şehri aldıktan ve sakinlerini kılıçtan geçirdikten sonra Cebuha-Han ülkesinde geri çekildi, fakat çekilirken oğlu Çat’a birlikler bıraktı; o da bu birliklerle Agovaniya’yı vahşice yıktı. Yine Kalankatlı Moses’den öğrendiğimize göre “Kuzey hanı altın ve gümüş dökümcülerine, demir işleyenlere, büyük Kür ırmağından balık avlayanlara vergiler salıyordu.”[132] Kavad’ın oğlu Arteşir zamanında (630’larda) Khazir hükümdarı büyük bir istilaya hazırlanarak, General Çorpan-Tarkan kumandasında 3000 kişilik bir öncü birlik gönderdi. Bu sırada General Şahvaraga (Şarbaraz) veya Khurian kral ilan edildi ve Arteşir tahttan indirildi. O, Tackatsi yani Türk süvarileri taburunun kumandanı Honahn tarafından kumanda edilen 10 000 kişilik Khazirlere karşı gönderdi. Persler Ge-gam Gölü yakınlarında mağlup edildiler. Hunlara gelince, onlar da Ermenistan, Gürcistan ve Agovaniya üzerinden geçip gittiler.”

125 Kalankatlı Moses’in burada verilen veya tahlil edilen metinleri Bros-set’den alınmıştır.

Histoire de la Georgie, Additions et eclaircisse-ments au tome I, St. Petersburg, 1851, s. 490-493.

126 Patkanian, JA, aynı tarih, s. 207, daha doğru bir şekilde Cebu-ha-kan olarak yazmaktadır.

127 Çoh veya Çor, Bab el-Ebvab girişinde, Derbend yakınında müstahkem bir yer.

128 Kafkasların doğu kesimindeki Albanya.

129 Araplar’ın Azerbaycan, Rumların Atropatene dedikleri yer. J. Dar-mesteter *(Revue Critique,* 1880, n. 16) bu ismi “ateşin indiği ülke” şeklinde açıklıyor. Nöldeke (ZDMG, 1880, XXXIV, s. 692-697) ise aynı ismi İskenderin öldüğü sıralarda bu bölgede satrap olan Atro-pates’in adından türetmektedir.

130 Patkanian, age., s. 207: “Otuz yedinci yılın başlarında, 626-627, kuzey hanı vadettiği birlikleri Şah unvanı taşıyan yeğeninin kumandası altında gönderdi. Hazarlar Agvanya’yı ve Atrpatakan’ın bir kısmını yerle bir ettiler.” - Şah veya şat unvanı Türkçe şad unvanını göstermektedir.. XIII. Yüzyıl

Ermeni tarihçisi Gantzaklı Kirakos ise aynı kelimeyi *şara* şeklinde yazar: “Agovaniya katolikosu Ter Veroy, Pers hükümdarı Hüsrev zamanında Şara, Şarar, Şamkor, Şeki, Şirvan, Şa-mahi ve Şaburan adlı yedi şehri bina eden Cabuhtagon oğlu Hazar Şara tarafından esir edilen bir çok Agovan, Ermeni ve Gürcüyü satın aldı.” (Brosset, age., s. 413).

131 Günlük yazarının Kagankatut'lu Moise [Kalankatlı Moses] olarak adlandırma âdeti buradan gelmektedir.

132 Tiflis'den geçen Kura [Kür] ırmağı.

Kalankatlı Moses'in metinlerinde sık sık adı geçen Cebu-ka-ğan, şüphesiz İmparator Heraklius tarafından Tiflis bölgesinde Cala kalesini almakla görevlendirilen Cibga veya Cibgu ile aynı kişidir.[133] Muhtemelen Sebeos'un sözünü ettiği Çinli Cepetuh da aynı kişidir.[134]

133 Brosset, age., s. 226 : "(imparator) Gürcistan kralı Bakur'un oğlunu getirtti: ona Tiflis'i verdi ve Gürcistan mthawarlığını kurdu. Cala kalesini zaptetmesi için ona aynı zamanda Cibga adında bir erist-haw bıraktı". - age., s. 228 : "Fakat eristhaw Cibga çok kısa süre içinde Cala kalesini ele geçirdi..."

134 Patkanian, age., s. 196 : "Smbat'ın ölümünden sonra Ermeni birlikler (birkaç tümen) Kuzey ülkelerinin hakanının koruması altına girdiler. Hakan onlara ordu komutanı Çinli Cepetuh'a gitmelerini ve onun emrine girmelerini söyledi. Bilâhare Heraklius'un Hüsrev'le savaştığı sıralarda Derbend Boğazı'ndan geçip onun yardımına koşan ordular işte bu ordulardır". Sebeos'un bu metnini oldukça farklı bir şekilde anlayan Marquart, *(Historische Glossen,* s. 191) onu şu şekilde çevirmektedir: "Derauf abfallend, begaben sie sich aus der Knechtscahft des grossen Chak'ans, des Königs der Nordlânder, in den Schutz des Cepetuch von Canestan. Sie gingen von Osten nach Nordwesten, um sich zu vereinigen mit den Truppen dieses Cepe-tuch. Und indem sie auf Befehl ihresKönigs des Chak'ans die Wac-he von Cor mit der Heeresmasse passirten, zogen sie dem griech-hischen Kaiser zu Hilfe". İki tercümeyi değerlendirecek niteliğim yok; bununla birlikte gördüğümüz olaylarla Patkanian'ınki daha iyi bağdaşıyor gibi geliyor: "Kuzey hükümdarı Hakan" Kalankatlı Mo-ses'in kullandığı bir ifadedir ve Hazar kralını gösterir. Diğer yandan Moses Cebu Kağan'ı Hazarların da kralı gibi gösterirken, Theopha-ne, aksi bir görüş belirterek onun itibar yönünden kağandan hemen sonra gelen kişi olduğunu belirtmektedir. Eğer Theophane haklıysa, o takdirde Cebu'nun kuzey hanının yani Hazarların hükümdarının başkomutanı olarak adlandırılması daha iyi anlaşılmaktadır. Netice itibariyle Bizans imparatoruna yardıma gelen Çinli Cepetuh ile Heraklius'a destek veren Ziebel veya Cebu'yu özdeşleştirmek hayli zordur. Dolayısıyla Sebeos'un yukarıda verilen metni, Theop-hane ve Kalankatlı Moses vasıtasıyla iyi bildiğimiz olaylara bir imadan başka bir şey değildir. - "Çinli Cepetuh" ifadesine gelince, "Çin" kelimesinin Turan halklarını ifade etmek için sık sık kullanıldığını hatırlarsak, bu deyim bizi şaşırtmamalı; Firdevsî Türk kağanı ile Çin kağanı ifadelerini aynı anlamda kullanır.

Ziebel, Cebu veya Cibgu ve keza Silzibul isminin bir parçasını oluşturan Zibul'da, daha önce belirttiğimiz gibi, Türk unvanı "jabgu" vardır. Ziebel'in isminde o tarihlerde Batı Türklerini yöneten Jagbu Kağan'ı yani Çinli tarihçilerin kat'i bir şekilde Per-sia'ya karşı düzenlenen müteaddit saldırıları ve Hüsrev'in katlini hamlettikleri T'ung şe-hu (yabgu) Kağan'ı görme eğilimi fazla olurdu. Fakat bu yakınlık ne kadar çekici olursa olsun, burada durabileceğimi sanmıyorum. Theophane ve Kalankatlı Moses, aslında Ziebel veya Cebu'nun Hazarların reisi olduğu konusunda hemfikirdirler. Bu

sav zaten tüm metinlerde teyit edilmiştir. Der-bend Geçidi'nden geçerek Pers vilayetlerini işgal eden, Albanya ve Gürcistan'ı yakıp yıkan Türkler, sahillerinde yaşadıkları için Kaspi Denizi'ne kendi adlarını veren ve İtil üzerindeki Astakhan'ı başkent yapan Hazarlardır. Hazarlar Batı Türklerine bağlı olabilirler, ama onlarla karıştırılmazlardı.[135] Her ne kadar her ikisi de Hüsrev Perviz'in en azından dolaylı yoldan ölümüne yol açan saldırılara katılmışlarsa da, Hazar hakanları Ziebel ve Cebu Batı Türklerinin kağanı T'ung Yabgu ile karıştırılmamalıdır.

135 Her ne kadar Çinliler Hazarları tanımamışlarsa da, yeri geldiğinde onları diğer Türklerden kesin olarak ayırt etmişlerdir. Nitekim *T'ang-şu* (CCXXI, b, s. 64°), Pers ve Fu-lin hakkındaki dip notunda (Doğu Roma) bu iki ülkenin kuzeyde Türklerin Hazar boyuna komşu olduğunu belirtmektedir ...

Batı Türklerinin kağanı T'ung yabgu, Heraklius'la birlikte sefere giden Ziebel değilse bile, Bizans imparatorunun Kazarlarının Türklerin İran'ın doğusundaki bölgelerde ilerlemelerini münferiden kolaylaştırdığı bir vakıadır. Çinli hacı Hsüan-tsang'ın Hindistan'a giderken 630 yılında ziyaret ettiği Yabgu Kağan döneminde Türk Hakanlığı gücünün zirvesine erişmişti ve sınırları İndus'a kadar dayanıyordu.

Fakat yeni bir istilacı her şeyi altüst etmek için çıkagelmişti. Bizans ve İran, uzun savaşlar neticesinde zayıf düşmüşlerdi ve Arapların şok dalgasına dayanabilecek güçte değillerdi. 20 Ağustos 636'da vukû bulan Yermuk savaşı sonrasında Bizanslılar Suriye'yi kaybetmiş, 636 yılı sonunda veya 637 başlarında Araplar Kadisiye zaferiyle Ctesiphon'un kapısına dayanmışlar ve çok geçmeden Yezdigerd başkentini terketmek zorunda kalmıştı. Bir şehirden ötekine kaçmaya çalışan kaçak şah, 638'de boş yere elçiler yolladı. 651 veya 652'de ise ülkesinin doğu ucundaki Merv'de sıkışıp kaldığı yerde yardım istediği Türklerin işbirliği sonucunda öldürüldü ve böylece Sâsânî hanedanı sona erdi.

Bununla birlikte Çinli tarihçiler, Pers kralı unvanını Yezdi-gerd'in Toharistan'daki Türk topluluklarına sığınıp babasının tahtında hak iddia eden oğlu Pirûz'a vermeye devam ettiler. T'ang-şu'ya göre Pirûz, İmparator Kao-tsung'dan destek istedi fakat imparator onun için parmağını oynatmaya gerek görmedi. Toharistan tegini ona karşı daha anlayışlı gözüktü ve taht iddiasında bulunan Piruz'u Arapların soluklanma anından faydalanarak tahtına oturttu. 658'de Batı Türklerine karşı kazandığı zaferlerden sonra

hükümranlığı altındaki ülkelerin idarelerini yeniden düzenleyen Çin, 661'de bir Pers hükumeti kurdu ve başına Pi-ruz'u geçirdi. Hükumetin payitahtı Tsi-ling idi. Aslında Çin, ol-du-bittileri kabullenmekten başka bir şey yapmıyordu. Tsi-ling'de oturan ve kendini Pers kralı ilan eden Piruz'a bir tür güvenoyu vermekle yetiniyordu. Acaba bu *Tsi-ling* şehri neredeydi? Onu kesinlikle İran içlerinde aramamak gerekir, zira Piruz İran'a asla giremedi ve şayet Toharistan tegini Piruz'u yeniden ayağa kaldırmışsa, bu, onu yalnızca İran'a en yakın doğu illerinden birine göndererek olmuştur. Benim teklifim, Tsi-ling'in Secistân'ın (bugünkü Se'istan)Tn[136] başkenti Zereng şehri olduğudur.

136 Bu sav daha önce Yule tarafında ileri sürülmüştür. *Cathay and the way thither,* cilt I, s.LXXXXVII, n.1.

Fakat Piruz Tsi-ling' de uzun zaman kalamadı, Araplar tarafından yeniden hücuma uğradığından Toharstan'da da tutunamadı ve Çin'e kaçmak zorunda kaldı. Şang-yüan'ın ilk yılının on birinci ayında (674)[137] iki büklüm vaziyette daha önce kendisini İran hükümdarı olarak tanımakla hüsn-ü ikbal gösteren imparatorun huzuruna vardı. Bu defa da hüsn-ü ikbal ile karşılandı. Bildiğimiz kadarıyla 677'de Ç'ang-an'da bir âteşgede yani Mazde tapınağı kurulması ricasında bulundu ve istediğini elde etti. Kısa süre sonra da oğlu Ni-nie-şi'yi Çin sarayına bırakarak öldü.

137 *Tse- çi t'ung kien'in* verdiği tarih.

Çinli komiser P'ei Hing-kien, 679'da Çin'e karşı Tibetliler ve Kaşgar prensleriyle işbirliği yapan Batı Türkleri kağanını cezalandırmakla görevlendirildi. Hing-kien, düşmanı kuşkulandırmamak için yanına Ni-nie-şi'yi de aldı ve güya tahtta hak iddia eden Sâsânî prensini tahta iclas için Türk topraklarından geçip gitmek zorunda olduğunu duyurdu. Bu taktikle Tokmak'da A-şi-na Tu-çi'yi gafil avlayarak, esir edip tekrar Çin'e döndü. Kendi kabiledaşlarına kavuşan Ni-nie-şi ise Toharistan'a giderek orada yirmi yıldan fazla kaldı. Ancak herkes tarafından terkedil-diğini görünce, boş bir ümit arkasından gitmekten vazgeçip, 707 yılında tekrar Çin'e dönmeye karar verdi ve kısa süre sonra orada hastalıktan öldü.

Ni-nie-şi'nin başarısızlığından sonra bile Pers kralı unvanını almak isteyen pek çok prens ortaya çıktı. Çin tarihi, 722'de İran şahı Pu-şan-huo tarafından gönderilen bir elçiden söz etmektedir. Diğer yandan Hicri 110

yılında (728-729) Yezdigerd'in soyundan Hüsrev adında biri kendisini tahtına iade edecek olan kağanın ordusunda bulunuyordu.[138] Ve en son olarak Si-an-fu kitabesinde adı geçen Ki-lie isimli Nesturi rahip, 732 yılında İran kralı namından Ç'ang-an'a elçi olarak gelmiştir.[139] Fakat tüm bu Pers kralları artık sadece Toharistan'ın batı sınırlarında hükümranlık sürebiliyorlardı.

138 Tabari, ap. Marquart, *Eranshahr,* s. 69.

139 JA, Ocak-Şub., 1897, s. 57.

Şu ana kadar anlatılanlardan Toharistan'ın Türk yöneticilerinin hatırı sayılır ölçüde Araplara kafa tuttukları ve ihtişamlı günlerinde can düşmanı kesildikleri Sâsânî hanedanı mensuplarının son müdafileri oldukları görülmektedir. Onların mahalli nüfuzları ne olursa olsun, tek başlarına kaldıkları için er geç Araplar tarafından yenileceklerdi. Batı Türk Hakanlığı, şayet VII. Yüzyılın ilk yarısında Sir-derya'dan İndus'a kadar hakimiyeti altındaki tüm halkları bir demet gibi elinde tutacak bağları korumuş olsaydı, muhtemelen halifelik böyle bir direnci kırmakta çok zorlanacaktı. Fakat o imparatorluk artık yoktu; esasen Çin 657'den 659'a kadar On Okları yöneten kağanları yenmiş ve esir etmiş; batıda Türk hakimiyetinin sağladığı bütünlük artık ebediyen yok olmuştu. Araplar çıkıp geldiklerinde karşılarında bu tecavüze karşı koymaktan âciz, bölünmüş prenslikler bulmuşlardı. Çin'in Batı Türklerinin kaderinde oynadığı rolü incelerken bunu daha iyi göreceğiz.

VI. Batı Türkleri ile Çin Arasındaki ilişkiler

(VI. Yüzyıl ortasından VII. Yüzyıl ortalarına kadar)

Türkler ve Çinliler, ezeli rakiplerdi; biri zayıflarken öbürü güçleniyor, beriki yükselirken öteki fakirleşiyordu. Türklerin iniş çıkışlarla imparatorluklarını ayakta tuttukları döneme şöyle bir nazar ederek de bunu kolayca tespit etmek mümkün.

Türklerin en parlak birinci dönemi, Batı ve Kuzey Türkleri olarak bölünmelerinden önce 546-581 yılları arasında kalan dönemdir ki, Çin'in kuzey ve güney olarak bölündüğü dönemin sonuna tekabül etmektedir. Çin'de de Kien-k'ang'a (Nan-king) kadar Leang (502-556), daha sonra Ç'en (557-588) hanedanı imparatorları refah içinde yüzerlerken, Tunguz prens ailelerinin kalıntıları Kuzey Çin için birbirlerini yiyorlar; 534'deki bölünmeden ve arkasından Wei hanedanının sukutundan sonra Çou'lar (557581) Ç'ang-an'da (Şan-si'deki Si-an-fu) Batı Wei'lerin yerini alırken, Ts'i [Ch'i]ler (550-577) Ye'de (Ho-nan'daki Çang-ti fu) Doğu Wei'lerin mirasına konuyorlardı. İlk Türk hakanları, Ç'angan'da hüküm süren prenslere yaptıkları yardımın faturasını fazlasıyla ödetmek için kuzeyli hanedanların didişmelerinden faydalanmayı bilmişlerdi. 551'de T'u-man (Bumin kağan) Batı Wei'ler-den bir prensesle evleniyor ve bu evlilik ona Juan-juanların tanımayı reddettikleri bir iktidar sağlıyordu. Daha sonraki yıldan başlayarak, Türkler tarafından mağlup edilen Juan-juan hanı A-na-kui hayatını noktalıyordu. 556'da T'u-man'ın oğlu ve halefi Mu-han, Kuku-nor sahillerinde bulunan Tonguz devleti T'u-yü-hunlara karşı başlatılan bir seferde Batı Wei'lerle işbirliği ediyor-du.[140] 562-67 yılları arasında T'u-man'ın kardeşi ve Mu-han'ın amcası olan on batı kabilesinin kağanı Şe-ti-mi (İstemi) kazandığı zaferlerin yankısıyla batıyı çınlatıyor; arkasından Hüsrev Anu-şirvan'la birleşerek Eftalit İmparatorluğu'nu yıkıyor, 568'de ise Bizans'a bir Türk elçilik heyeti gönderiyordu. Yine 568 yılında Batı Wei'lerin yerini alan Çou hanedanından İmparator Wu, Mu-han'ın öz kızı olan Prenses A-şi-na'yla[141] evlenmekten büyük şeref duyuyor ve her yıl tartuk olarak kayınpederine yüz bin top ipek göndermeyi taahhüt ediyordu. Çoular, Türklerin destekleri sayesinde rakipleri Ts'i'leri 577'de saf dışı etmeyi başardılar, ama tüm bu olaylarda çifte rol üstlenen Türkler, menkup hanedandan bir prensi ağırlayarak onu Ts'i hanedanı imparatoru ilan ettiler.

140 *T'ung kien kang mu:* 556 yılının dokuzuncu ayında Türk kağanı Mu-han, T'u-yü-hunlara karşı bir akın düzenlemek için Leang-çu yolunu kullandı. Wei hanedanından Yü-wen T'ai, Leang-çu valisi Şi Ning'den süvarilerinin başına geçerek kendisine refakat etmesini istedi. T'u-yü-hunlar güneydaki

dağlara kaçtılar. Mu-han'ın onları takip etmeye hazırlandığı bir sırada Şi Ning şöyle dedi: "Şu-tun ve Ho-çen şehirleri T'u-yü-hunların can damarıdır. Eğer (T'u-yü-hun-ların) can damarları kesilirse geri kalanları kendiliklerinden dağılırlar." Mu-han bu tavsiyeye kulak verdi ve o bir yoldan, Şi Ning başka bir yoldan bu iki şehri tahrip etmeye gittiler ve arkasından Ku-ku-nor sahillerinde operasyona giriştiler." - Şu-tun ve Ho-çen şehirleri bugünkü Si-ning'in batısındaydı (Ta *Ts'ing i t'ung çi,* CCC-CXII, a, s. 8 r°). Şu-tun şehri şüphesiz eski Ch'üan-jungların Çou hanedanı hükümdarı Mu döneminde Kuo yü'de zikrolunan önderi Şu-tun'un hatırasını yaşatmaktadır. (Bkz. *Se-ma Ts'ien,* Fransızca çev., I/258, n. 5)

141 İmparatoriçe A-şi-na'nın biyografisi Çou-şu'nun IX. bölümünde bulunmaktadır.

Bunun üzerine Çou hanedanı hükümdarı kağanın gönlünde iyi duygular oluşması için her türlü diplomatik yola başvurdu ve hatta 580'de Tsien kin kung-çu adlı kızıyla evlenmesine izin vererek, bunun mukabilinde Ts'i tahtında hak iddia eden kişinin kendisine teslim edilmesini sağladı.

581-611 yılları arasındaki ikinci dönem, Çin'de yaklaşık üç asırdır kırılan imparatorluk bütünlüğünü yeniden tesis etmeyi başaran Sui hanedanının en parlak devridir. Bu hanedanın kurucusu, tahta geçtiği ilk günden itibaren Türkler arasına nifak tohumları ekilmesi gerektiği yönündeki tavsiyeleri kulak arkası etmedi. Kuzey Türkleri arasındaki anlaşmazlıkları körükleyerek, Batı Türklerinin kağanı Ta-t'u'yu onlara karşı kışkırttı ve onları birbirini parçalamaya muntazır Kuzey ve Batı Türkleri olarak ikiye bölen ayrılığı teşvik etti, hatta hedefine ulaşmasına ramak kaldı. Çünkü Ta-t'u, kuzeylileri birbirine silah çekmeye iten ihtilafları destekler bir tavırla, kendi hesabına Türk birliğini yeniden kurmak istedi. Fakat Ta-t'u, yani Bizanslı tarihçilerin Tardu'su, 575'de büyükelçi Valentin'i oldukça abus bir çehreyle karşılamış olmasına ve 598'de İmparator Maurice'e mağrurane bir mektup yazmasına rağmen, Tölös kabilelerinin isyanına karşı koyamadı ve 603'de ebediyen tarihten silindiği Kuku-nor bölgesine sığınmak zorunda kaldı. Mirası için bir boğuşma başladı. Topraklarının en batı kesiminde torunu Şe-kui Kağan 609'dan önce Taşkent'e vali atayabildiğine göre belli bir otoriteye kavuşurken, Ç'u-lo Kağan adında bir diğeri İli vadisini işgal etmiş gibi görünüyordu. Fakat Ç'u-lo, uyguladığı şiddet sebebiyle Tölösleri ve Sir-Tarduşları yabancılaştırmıştı. Bu esnada Çinli komiser P'ei Kü, onun rakibi Şe-kui Kağan'ı el altından destekliyordu ve 611 yılına gelindiğinde artık Sui'lerin sarayına sığınmaktan başka çaresi kalmamış, Şe-kui ise Batı Türklerinin yegane efendisi olarak kalmıştı.

İmparator Yang'ın (605-616) Kore'ye karşı bir dizi ihtişamlı ve tahripkâr seferlere giriştiği 611 yılı, aynı zamanda Türkler için Sui'lerin son yıllarının önemli bir kısmını ve T'ang hanedanının birinci imparatorunun hakimiyet devrini (611-626) kapsayan yeni bir dönemin (611-630) başlangıcıydı.

Önce Kuzey Türklerini ele alalım. Onlar, Leao-tung'da Çin ordularını yavaşlatan başarısızlıkları öğrendiklerinde, cesaretlenmiş ve kısa süre sonra sınır tanımayan cüretkârlıkları artmıştı. İmparator Yang, 615'de kuzey sınırlarını teftiş etmek amacıyla şahsen bir gezi tertipleme tedbirsizliğinde bulunmuştu. Türkler Yen-men'de (Şan-si'deki Şo-p'ing fu) ona bir sürpriz hazırlayarak şehri sekiz ve dokuzuncu ay boyunca kuşatma altına aldılar. Gerçi imparator kaçıp kurtulmayı başardı ama, öyle çok korkmuştu ki, bir sonraki yıl, en bilge danışmanlarının tavsiyelerini hiçe sayarak batıdaki başkenti Lo-yang'ı terketti ve günümüzde Kiang-su eyaletindeki Yang-çu fu'ya tekabül eden Kiang-tu'ya taşındı. Güneydeki bu kaçış bir aczin ifadesiydi ve her yerde isyan bayraklarının açılmasına sebep oldu. İmparator Yang generallerinden Yü-wen Hoa-ki tarafından öldürüldükten sonra, bütün çete reisleri hakim güç olmak istediler ve o günden sonra ancak en güçlülerin haklı olabildikleri bir kör döğüşü başladı. Bu kargaşa günlerinde, on altı hanedan döneminde Miladi 400 yıllarında Batı Leang'ların küçük hanedanına prensler yetiştiren Li ailesinden inme Lü Yüan adlı bir T'ang prensi ve oğlu Li Şi-min, Sui hanedanından genç bir temsilciyi tahta çıkarmayı, arkasından Li Yüan lehine tahttan feragat etmesini (12 Haziran 618) sağlamayı başardılar. Ç'ang-an'ı kendine başkent edinen Li Yüan, T'ang hanedanının kurucusu olarak bilinir. Ölümünden sonraki adı Kao-tsu'dur.

Kao-tsu'nun muzaffer olabilmek için daha çok çalışması gerekiyordu. Bu bahtlı asker her ne kadar Ç'ang-an'a yerleşebildiyse de, diğer maceraperestler Çin'in öteki bölgelerinde ellerinde silahla iddialarını sürdürmeye devam ediyorlardı. Kao-tsu, uzun yıllar boyu bunlarla mücadele etmek zorunda kaldı ve en sonuncuları Liu Hei-ta'yı ancak 623'de mağlup edebildi. Yine de düşmanlarının hakkından gelmek için Kuzey Türklerinin desteğini almak zorunda kaldı, fakat onlar lehine verdiği bazı sözler bilâhare onu alçakça davranışlarda bulunmaya zorladı. Bilindiği gibi Batı Türklerinin kağanı Ç'u-lo Suilere sığınmış, daha sonra Li Yü-an'ın saflarına katılmış ve hatta Li Yüan 618 yılında ona "adalate dönen

kral” unvanı vermiş, ama Ç’u-lo Kuzey Türklerinin kağanı Şi-pi’yle olan eski bir ihtilaf yüzünden onun öldürülmesini istediğinde misafirini teslim etmekten başka bir şey yapamamıştı.

Hie-li, 620’de Kuzey Türklerinin kağanı olduktan sonra T’ang’ların çok güçleneceklerinden korkarak, sürekli saldırmaya başlamıştı. Öylesine dehşet saçmıştı ki, nihayet Kao-tsu 624 yılının yedinci ayından sonraki artık ayda başkenti Ç’ang-an’ı ateşe verip daha güneye taşınmayı bile düşündü. Fakat Li Şi-min babasını bu fikrinden vazgeçirdi ve bir sonraki ay kağan ordusuyla Ç’ang-an önlerine geldiğinde bizzat karşılamaya çıkarak, kararlı tutumuyla onu geri dönmek zorunda bıraktı.[142]

142 Tse-çi t’ung-kien’de verilen tarihlere bkz.

Li Şi-min askerî yeteneği sayesinde tahtın gerçek dayanağı gibi görünüyordu, fakat aynı zamanda imparatoru gölgeleyen bir şöhrete kavuşmuştu ve kendi desteğiyle ayakta duran tahtı ele geçirmesi uzun sürmedi. Kendisini zehirlemeye çalışan veliaht ağabeyini 2 Temmuz 626’da[143] öldürdü ve imparator 4 Eylülde onun lehine tahttan feragat etmek zorunda kaldı. Li Şi-min, artık İmparator T’ai-tsung idi.

143 Daha önceki bir dipnotta Gaubil’in verdiği 4 Ağustas 626 tarihini göstermiştim.

Yönetimi ele aldığı sırada durum çok kritikti. 23 Eylülden sonra Hie-li Kağan muhteşem bir ordunun başında Wei ırmağı kıyılarında boy gösterdiğinde, yeni imparator surların arkasına saklanacağı yerde ordularını savaş düzenine soktu. Türkler bu kadar cesaretten şaşkınlığa düşerek ve zaten fazlasıyla ileri gitmiş olmaktan çekinerek görüşmeyi kabul ettiler; barış anlaşması Wei ırmağı üzerindeki Pien köprüsünün yanında imzalandı; Han hanedanından imparator Wu tarafından yaptırılan bu köprü Ç’ang-an’ın kuzey surlarında açılan Pien kapısının karşısındaydı. Bu küçük detay, T’ai-tsung’un savunmasını üstlendiği Çin başkentinin nasıl bir tehlike içinde olduğunu göstermektedir.

Kuzey Türklerinin Çinin varlığını tehdit ettiği günlerde, Batı Türkleri de bir bolluk dönemi yaşıyorlardı. 611 yılında Batı Türklerinin başına geçen Şe-kui Kağan, iktidarını oldukça genişletti. Altaylardaki Sir-Tarduşlar onlara bağlandılar. Kağanın otağı Kuça’nın kuzeyindeki San-mi dağında yani büyük bir ihtimalle Tekis vadisindeydi. Bizans elçilerinin dedesi Tardu ve büyük dedesi İstemi’yi ziyaret ettiği yer olan Ektag’ı esasen bu bölgeye

yerleştirme gerektiğini belirtmiştik. T'ung şe-hu yani Şe-kui'nin kardeşi T'ung Yabgu 618'den daha önce bir tarihte onun yerine geçti. Wu-sunların eski topraklarını yani Kunje, Tekis ve İli vadilerini elinde tutuyordu, ama o daha ziyade Evliya-ata'dan 150 li uzaktaki Min Bulak (Ch'ien-ch'üan)'da yaşamak hoşuna gidiyordu. Kuzeyde Tölösleri yenmiş, batıda seleflerinin fetihlerini tamamlamış; VI. Yüzyılın sonundan itibaren Hüsrev Anuşirvan zamanında İstemi'nin ulaştığı Amu-derya'nın ötesine ulaşmıştı. Mağlup edilen her krallıkta krala hie-li-fa unvanı vererek, yanına verginin toplanmasına ve içinden haracın alınmasına nezaret etmekle görevli bir tudun[144] bırakmıştı. T'ung şe-hu Kağan'ın gücünün ne olduğunu hiçbir şey Çinli hacı Hsüan-tsang'ın yazılarından daha iyi anlatamaz. Kağana 630 yılı başlarında Tokmak yakınlarında rastlayan bu gezgin, onun maiyetinin barbar şatafatını çok doğru bir şekilde anlatır. Aynı gezgin Batı kağanının olağanüstü itibarının ne olduğunu Turfan'a varışından itibaren çok yakından görecekti. Kao-ç'ang (Turfan) kralı esasında kağanın müttefiki ve neredeyse kölesiydi. Kağan, Hsüan-tsang'a büyük komşusu için tavsiye mektupları vermiş ve netice hacı onun himayesi sayesinde Turfan'dan İndus sahillerine kadar hiçbir problemle karşılaşmadan ulaşabilmiştir. Amu-derya'nın güneyindeki Kunduz'da kağanın büyük oğlu ve Turfan kralının damadı Tardu Şad'ı da ziyaret etmişti. Tardu Şad, bütün Toharistan'a yönetiyordu. Hsüan-tsang orada kağanı ölüme götüren canice entrikalara ve oğlunun tahta çıkışına şahit olmuştu. Yeni tegine kızmamış ve onun tavsiyesi üzerine Belh şehrini ziyaret etmişti. Belh, Batı Türklerinin batı tarafındaki uç sınırı değildi; Garcistan'a bağlı Ta-lekan da Türklere aitti ve ancak Merv'den sonra Pers İmparatorluğu sınırları başlıyordu.[145]

144 Tudun unvanı Türk kitabelerinde geçmektedir. Bkz. Radloff, *Die alttürkischen,* s. 197: tudun Yamtar; s. 257: Kül tudun. Türklerle ilgili Çince metinlerde bu unvan çoğu kez t'u-t'un şeklinde geçmektedir. Batı Türkleri Karaşar kralına tudun unvanı vermişlerdir. Taşkent'in bazı hakimleri tudundu. 609'da Hami'yi bir tudun yönetiyordu. Şi-wei'ler VI. Yüzyılın ikinci yarısında kendilerini üç tudun-la yöneten Türklere itaat etmişlerdi. *(Pei-şi,* XCIV, s. 9 v). - Theop-hane'a göre 711 yılında Kerson şehrinde Hazar hakanını bir tudun temsil ediyordu. Theophane'ın metninde geçen tudunun bugüne kadar zannedildiği gibi (Saint-Martin, ap. Lebeau, *Hist. du Bas-Em-pire,* XII/75, n. 4 ve 5) özel bir isim olmadığı açıktır. Charlemagne'a boyun eğen ve 796'da Aix-la-Chapelle'de vaftiz olan Avar hanı Tu-dun adında da bu unvanı görmek gerektiği açıktır.

145 *Memoires,* Julien terc., I/35.

Bir gerileme devrinin başlangıcı olarak nitelendirebileceğimiz 630 yılı, Türkler için kuzeyde olduğu kadar batıda da uğursuz bir tarihti. Kuzey Türklerinin çöküşü ani ve küllî idi; sebebi de İmparator T'ai-tsung'un politikasına damgasını vuran enerjik yönetimdi.

627'de Altaylı Sir-Tarduşlar Hie-li kağana karşı isyan ettiler. Hie-li, Tu-li Kağan'ı onları tedib etmekle görevlendirdi, ama görevini başarıyla tamamlayamayan Tu-li itibardan düştü. Bu olayları öğrenen imparator, Tu-li Kağan'a ve Sir-Tarduşlar'a yaklaşmaya başladı. Onun bu yaklaşımları her iki tarafca da olumlu karşılandı ve sonuçta Tu-li Kağan 626'da kendisine bağlı tüm göçebe kabilelerle birlikte Çin topraklarına geçip sığınma istedi. Buna karşılık T'ai-tsung'un desteğine güvenen Sir-Tarduşlar, saldırılarını daha şiddetli bir şekilde yenilemeye başladılar. Böylece sırası gelince Çin birlikleri de saldırılara iştirak ettiler ve 630 yılının birinci ayında büyük bir zafer kazandılar. Aldıkları esirler arasında Sui hanedanından İmparator Yang'ın dul karısı ve torunu da vardı. Türkler bu kişileri T'ang'lara[146] karşı sürdürdükleri davalarına destek olmaları için misafir ediyorlardı. Bir sonraki ay, imparatorluk kuvvetleri Hie-li Kağanı kendisini yakalayacak ve hakanlığı harabeye döndüreceklerdi. Türkler için elli yıl sürecek kölelik devri başlıyordu. Koşo-Saydam yazıtlarında bu devir ".. *Tabgaç halkına beylik evladı kul oldu, hatunluk kız çocuğunu cariye kıldı. Türk beyler Türkçe isimlerini bırakıp Tabgaç beylerinin Tabgaçca adını kabul edip, Tabgaç'a bağlandı. Elli yıl gücünü ve emeğini ona verdi"*[147] sözleriyle anlatılır.

146 *Kiu T'ang-şu,* III, s.1 r°.

147 Thomsen, *Orhun Yazıtları,* s. 90.

Çinliler, Batı Türklerine karşı başlangıçta o kadar saldırgan değillerdi. Aksine Kuzeylilerden korktuklarında müttefik kazanmak için Batılıları hoş tutmuşlardı. Nitekim Kao-tsu kendi sülalesinden bir prensesi T'ung şe-hu'ya vaat etmiş, ama ne pahasına olursa olsun bu ittifaka önlemek isteyen Kuzeyliler, söz konusu evliliği engellemişlerdi. Hatta eğer bazı kayıtlar doğruysa, Hie-li Kağan'ın kurmayları Guçen yakınlarındaki Bişbalık'a kadar ilerlemiş, T'ung şe-hu'nun topraklarının büyük bir kısmını ele geçirmişler ve aynı sıralarda Kara İrtış civarındaki Karluklar isyan etmişlerdi. T'ung şe-hu bu sırada öldürüldü. Çin kaynakları onun ölüm tarihini 628

olarak göstermektedir, ama Hsüan-tsang'ın tanıklığı bu ölümü Hie-li'nin [Kat İl-han'ın] felaketine şahit olan 630 yılına tarihlemektedir.

Batı Türkleri homojen bir millet oluşturamazlardı. Çünkü esasen On Boylar [On Oklar] iki gruba bölünmüştü: Beş Nu-şi-pi boyları Issık-göl'ün batısında, beş Tu-lu boyları ise aynı gölün doğusunda yaşıyorlardı. Çince metinlerin dikkatli bir şekilde incelenmesi, bu boyların 630'da T'ung şe-hu'nun ölümünden sonra ayrıldığı ve başlarında daima iki ayrı lider bulunduğunu gösterecektir. On Oklar'ın kaderin cilvesiyle tek bir kağanın idaresi altında olduğu kısa dönemler hariç tutulursa, Nu-şi-pi-lerin başında sırasıyla şu kağanların bulundukları söylenebilir: Belh kuşatması sırasında ölen Si şe-hu, 639'larda Fergana'da ölen Tie-li-şi, Şe-hu, Şe-kui, Çen-çu şe-hu; Tu-luları ise münferiden şu kağanlar yönetmiştir: Mo-ho-tu, Tu-lu, Ho-lu.[148]

148 T'ung şe-hu'nun katledilmesinden sonra Mo-ho-tu iktidarı gaspet-tiyse de Nu-şi-piler tarafından tutulmadı ve mağlup olunca Altayla-ra sığındı. O sıralar doğu kabilelerine hükmediyordu. Nu-şi-pi kabileleri tarafından intihab olunan ve mağlubiyetten sonra Soğdiya-na'ya kaçan Si şe-hu ise aynı sıralarda batı kabileleri üzerinde söz sahibiydi. 634'de ölen Ni-şu, On Oklar birliğine hükmetmiş gibi görünüyor ve en azından ilk başlarda oğlu ve halefi Tie-li-şi de öyle idi, ama 638'de Tu-lu Kağan doğu kabilelerinin reisi olmuştur. Tie-li-şi'nin ölümü üzerine, batı kabileleri yani Nu-şi-piler 639'de Şe-hu Kağan'ın şahsiyetinde yeni bir kağan seçtiler. Ts'e-fu yüan kui'de (blm. 964, s. 6 r°) onbeşinci çeng-kuan yılının (641) yedinci ayında Çang Ta-şi adında üst düzey bir Çinli memurun Batı Türkleri arasında Nu-şi-pilerin lideri Mo-ho-tu şe-hu'ya İ-p'i-şa-po-lo şe-hu Kağan unvanı verip, hakanlığının onaylandığını bildirmek üzere gitmekle görevlendirildiğini okuyoruz. (Pi-ho-tu şe-hu, daha önceki bir metinde [Nu-şi] pe [mo] ho-tu şe-hu şeklindeki geçen ibareden çıkmış olsa gerek. Tu-lu Kağan, Şe-hu Kağan'ı mağlup edip topraklarını ilhak etmeyi başarmıştır, ama metinler bize Nu-şi-pi kabilelerin içten gelerek ona itaat etmediklerini belirtmektedir. Ho-lu başlangıçta Tu-lu kabilelerini yönetiyordu, fakat bilâhare Şe-kui'nin halkını yani Nu-şi-pi kabilelerini zaptetmiş ve On Okları yönetme iddiasında bulunmuştur. Fakat aynı sıralarda Çen-çu şe-hu beş Nu-şi-pi kabilesi adına ona kafa tutuyordu.

Çinliler, 630'da Kuzeylilere karşı zafer kazandıktan sonra kendilerine hiçbir yararları kalmayan Batılılarla dostluk kurma teşebbüslerini bıraktılar. Daha önce kendilerine bağlı olan bölgeleri yavaş yavaş ele geçirmek isteyen Nu-şi-pi ve Tu-lu boyları arasındaki bitmez tükenmez kavgalardan yararlandılar. 640'da Kao-ç'ang'ı (Turfan) aldılar ve batının tüm yollarını kontrol eden bu stratejik noktayla gerçekten ilgilenmeye karar verdiler. Arkasından Kao-ç'ang üzerinde hak iddia eden Yen-k'i (Karaşar) hakimine saldırıp, esir ettiler. 646'da Sir-Tarduşlara karşı ayaklanan Uygurları desteklediler; onların ülkelerinde kendi idari sistemlerini kurdular ve oraya

ulaşmak için atmış sekiz menzilli bir yol açtılar. Daha sonra Uygurlar Batı Türklerine karşı onların değerli bir müttefiki olacaklardı. Yine aynı yıl, Batı Türklerinin kağanı Şe-kui bir Çinli prensesle evlenmek istedi. T'ai-tsung buna karşılık [çeyiz olarak] Kuça, Hotan, Kaşgar, Kökyar ve Taş-kurgan gibi Batı Türkistan'ın belli başlı şehirlerini talep etti.[149] Fakat istediğini elde edemeyince, hemen bu şehirleri fetih kararı aldı. Kuça 648'de Çinlilerin eline geçti ve ülkenin hükümdarı hapsedildi. Ona arka çıkan yeni Karaşar hükümdarı da ölüme mahkum edildi. T'ai-tsung 649'da öldüğünde, sadece Kuzey Türklerini yarım yüzyıllığına kul haline getirmekle kalmamış, aynı zamanda bazı kervan yollarını ellerinden yolup almak suretiyle Batı Türklerini de münferiden zayıflatmıştı. Siyasî arenada yeni boy göstermeye başlayan Tibet, o sıralar Çin'in pişmiş aşına soğuk su katacak durumda değildi ve esasen daha ziyade onunla müttefik olmak istiyordu. Nitekim kral Srong-tsan Gam-po 641'de imparatorluk ailesinden Wen-ç'eng prensesiyle evlenmişti. 643-645 yıllarında ise Çin elçileri Li İ-piao ve Wang-Hsüan-ts'e, Tibet ve Nepal üzerinden Magadha kralı Harşa Çiladitya'nın yanına gidebiliyorlardı; fakat 646'da ikinci defa Magadha'ya gelen Wang Hsüan-ts'e, gâsıp A-lo-na-şun'un adavetiyle yolu kesilince Tibet ve Nepal'den aldığı yardımlarla Hint birliklerine karşı büyük bir zafer kazanmıştı. 648'de Ç'ang-an'a döndüğünde aldığı esirler arasında A-lo-na-şun da vardı.

149 T'ung kien kang mu, bu olayın yirminci çeng-kuan yılının altıncı ayında olduğunu kaydetmektedir.

T'ai-tsung tarafından başlatılan devâsâ hamle, halefi Kao-tsung (650-683) tarafından tamamlandı. Ho-lu adlı bir kağan, T'ai-tsung'un ölümünden sonra Tu-lu boylarının başına geçerek isyan etmişti. Çin yönetimi onu bertaraf etmek amacıyla Nu-şi-pi boyları üzerine sürdü, fakat sonuçta On Ok boy birliğinin tamamı onun liderliği altında toplandı ve Ho-lu hiç olmadığı kadar güçlendi. Bu durumda onunla açıktan açığa bir savaşa girmek gerekiyordu. Böylece Batı Türk Hakanlığı'nın yıkılmasına yol açan bir dizi askerî sefer başlatıldı. Çinliler, 652'de Uygurlarla birleşerek Guçen yakınlarında yaşayan Ç'u-yüe'leri ezdiler ve Manas nehri sahillerinde oturan Ç'u-mi boyu reisini hapsettiler. 656'da ise Karluk ve Ç'u-yüe reislerine karşı savaşırlarken, ikinci dereceden bir general, Çu-mu-kunların yaşadığı Tarbagatay'a kadar sokulup Yen isimli şehirlerini zaptediyordu.

Üçüncü bir ordu da Tanrı Dağları'nın güneyine geçerek Yulduz vadisinde Şu-ni-şi kabilelerine saldırıyordu. Çinliler, nihayet 657'de ve yine Uygurların desteğiyle bizzat Ho-lu'ya karşı saldırıya geçtiler. Onu İli nehrinin kuzeyinde mağlup ederek, nehri geçip batıya, Talas'ın ötesine kadar kaçmak zorunda bıraktılar. Ho-lu, Taşkent hakimi Şunu şad'a sığınabileceğini ümit ediyordu, fakat bizzat onun tarafından tutuklanarak 658'de Çinlilere gönderildi. Yine imparatorluk ordusundan bir kol aynı sıralarda Ebi-nor yakınlarındaki Çang-ho'da Ho-lu'nun yüzbaşılarından birini hezimete uğratırken, bir diğeri Kuça'da Ho-lu'ya arka çıkan bir reisi mağlup etti. Hâlâ savaşı sürdüren Çen-çu şe-hu ise 659'da hezimete uğratıldı. Çin, böylece Batı Türklerinin yaşadıkları tüm toprakların nominal hakimi oldu ve buraları sınırlarına kattı.

VII. Batı Türklerinin Topraklarında Kurulan Çin idari Teşkilatı

658-659 zaferlerinden sonra Çin'in Batı Türk Hakanlığı'nda kurduğu idari teşkilat, bu toprakların siyasî coğrafyasını kısmen yeniden yapılandırma imkanı sağladığı için, gerçek bir bilimsel öneme sahiptir.

Doğuda Barkul Gölü'nden T'ien-şan veya Tanrı Dağları'nın kuzeyine, batıda İskender dağlarına kadar uzandığını belirtmek suretiyle Türklerin öz topraklarının sınırlarını çok kesin bir şekilde tanımlamış oluruz. Beş Tu-lu boyu doğuda, beş Nu-şi-pi boyu da batıda bulunuyordu. Türklere bağlı olan batı ülkelerine gelince, bunlar iki gruba ayrılır: Hü King-tsung'un[150] raporuna göre 659'da Çin yönetimine geçen birinci gruptakiler Mâverâünnehir'deydi, Wang Ming-yüan'ın verdiği bilgilere istinaden

661’de organize edilen ikinci grup ülkeler ise Demirkapı Geçidi’nin güneyinde yer alıyor ve Amu-derya vadisinden İndus’a kadar uzanıyordu.

150 658 yılında Hü King-tsung’un, bu krallıkların tamamını teftiş eden özel komiserlerin raporlarına istinaden arşiv memurlarıyla birlikte “batı ülkelerinin haritalı bir kitabının” hazırlanması ve tashih edilmesiyle görevlendirildiğini, böylece meydana getirilen eserin 60 bölüm içerdiğini ve 658’de tahta sunulduğunu *(T’ang-şu,* LVIII, s. 14 r°) daha önce görmüştük. Diğer yandan *Tse- çi t’ung kien* (CC, s. 9 r°) on-dördüncü hien-k’ing yılının (659) dokuzuncu ayında Şe (Taşkent), Mi (Maymarg), Şi (Keş), Ta An (Buhara), Siao An (Hargan), Ts’ao (İş-tikan), Pa-han-na (Fergana), İ-ta (Eftalitler), Su-le (Kaşgar) ve Çu-kü-p’an’ın (Kökyar) idari cihetten teşkilatlandırılması yönünde bir imparatorluk fermanı yayınlandığını kaydetmektedir. Burada zikredilen son iki isim, Kaşgar ve Yarkend’in Mâverâünnehir’le ayna anda resmen imparatorluğa ilhak edildiğini göstermektedir. Ayrıca Doğu Türkistan’ın önemli bir kısmının 648’den itibaren Çin etkisi altına girdiğini de kaydetmek gerekir. (Kuça ve Hotan’la ilgili notlara bkz.) Her ne kadar Doğu Türkistan çoğu kez Türklerin hakimiyetini tanımak zorunda kalmışsa da, kendi mahalli prenslerine sahip olmuştur ve dolayısıyla Batı Türk Hakanlığı’nın bir parçası olarak görülemez.

Batı Türklerinin öz toprakları 657 yılının on ikinci ayından itibaren iki askeri valiliğe[151] dönüştürüldü. Mung-ç’i’nin yönetimindeki askeri valilik Sui-şe (Çu) vadisinin batısındaydı ve Nu-şi-pi kabilelerini teşmil ediyordu; Kun-ling’deki ise aynı vadinin doğusundaydı ve Tu-lu kabilelerini teşmiş ediyordu. Ayrıca her ikisi de Guçen’in 90 li güneybatısında, bugünkü Tsi-mu-sa’nın bulunduğu bölgeye yakın yerdeki Pei-t’ing (Bişbalık) askeri valiliğine bağlıydı. Diğer batı ülkelerinin tamamı 658 yılının beşinci ayında merkezi (Turfan’ın batısındaki) Kiao-ho ç’eng’den Kuça’ya nakledilen An-si askeri valiliğine tâbi idi.[152]

151 Daha önce, 649 yılının ikinci ayından itibaren, A-şi-na Ho-lu’nun toprakları Yao-ç’i vaskeri valiliğine dönüştürülmüştü. *(Tse-çi t’ung kien,* CXCIX, s. 5 r°) 653’de çoktan lağvedilen bu askeri valiliğin merkezi bugünkü Fu-k’ang kazasının 190 li doğusunda, T’ing eyaletine bağlı Mo-ho şehrindeydi *(T’ung kien tsi lan,* LI, s. 38 v°) Yao-ç’i, *Mu t’ien tse çuan’da* anlatılan bir efsaneye göre Si wang mu’nun sahilinde Göğün Oğlunu kabul ettiği meşhur gölün adıydı.

152 *Tse-çi t’ung kien,* CC, s. 6 v°.

T’ang-şu’nun XLII b bölümünde hem beş Tu-lu kabilesinin ve onlara bağlı boyların topraklarında, hem de Amu-derya’nın güney bölgelerinde kurulan hükumetlerin (tu tu fu) ve ilçelerin tam listesi mevcuttur.[153] Bununla birlikte, izahı güç bir unutkanlık sebebiyle T’ang-şu’nun aynı bölümü, hem Nu-şi-pi boylarını, hem de Mâverâünnehir’i bütünüyle

görmezden gelmektedir. Bu boşluk Mâverâünnehir için kısmen doldurulabilir, fakat beş Nu-şi-pi boyuyla ilgili hiçbir bilgi bulamadık.

153 Her iki listeyi de 67. sayfadaki dipnotta vermiştim. Ancak, bazı coğrafi özdeşleştirmelerimin haklı sebeplerini göstermek ve bazıları M. Marquart'ın Eranshahr'ında geçen şekliyle, bazıları ise bu bilim adamının bana yazma lutfunda bulunduğu mektuplarında belirtilmekle birlikte, bu eserin basımı sırasında gözüme çarpan kimi yeni özdeşleştirme teklifinde bulunmak amacıyla biraz daha detaya gireceğim. Okuyucunun maalesef s. 96-98'deki dipnota girmiş bulunan bazı hataları eserin sonuna koyduğumuz düzeltmeler kısmındaki bilgilere göre tashih etmesi rica olunur. [Bu düzeltmeler doğrudan kitabın ilgili yerlerine konulmuştur. - Editör.]

Bilgilerimiz bu durumdayken Batı Türk Hakanlığı'nın değişik bölgelerini gözden geçireceğiz.

I. Beş Tu-lu Kabilesi ve Ona Bağlı Boylar:

a) Beş Tu-lu kabilesinin yaşadığı topraklar tam olarak daha sonraları Cungarya denilen bölgeye tekabül etmektedir. Bu beş kabile şunlardır:

1. Ç'u-mu-kunlar (Fu-yen hükumeti) Targabatay bölgesini işgal ediyorlardı.[154] Belli başlı şehirleri Yen şehriydi.[155] Ç'u-mu-kun beyleri, Ç'u-mu-kun lü ç'o (çur) veya Ç'u-mu-kun k'ü-lü-ç'o (çur) unvanına sahiptiler.

154 *Si yü t'ung wen çi* (blm. I, s. 17 r°) Emin veya Emil şehrinin T'ang döneminde Ç'u-mu-kunların oturduğu bölgede bulunduğunu belirtmektedir. 1122'de Kara-Kitanlar tarafından kurulan Emil şehri, Tarbagatay'da Çuguçak'ın güneyinde Emil nehrinin sahilleri üzerindeydi. (Bretschneider, *Mediaeval Researches,* II/42-44). *Si yü t'u çi* (X, s. 5 v°) Ç'u-mu-kunları ayrıca Tarbagatay'a yerleştirir, ama orada Karluklarla kaynaştıklarını belirtir. İleride Karlukların Altaylar-dan Tarbagatay'a kadar uzandıkları görülecektir.

155 *Tse-çi t'ung kien,* CC, s. v°: 656'da Çinli general Çu Çi-tu, Türgişle-re ve zaptettiği Yen şehrindeki Ç'u-mu-kunlara saldırdı. Yorumcu şu cümleyi ilave ediyor: "Sin *T'ang-şu'ya* göre Yen şehri Ç'u-mu-kunların oturduğu şehirdi."

2. Hu-lu-wular (Yen-pi hükumeti) Kur-kara-ussu ve Ayar-nor bölgesini işgal ediyorlardı.[156] Beyleri Hu-lu-wu k'üe ç'o (kül çur) unvanına sahipti.

156 *Si yü t'u çi* (X,s. 5 v°) Hu-lu-wu'ları Cungarcada "acûze karnı" anlamına gelen ve haritamızda Ayar-nor olarak gösterilen Ebin-gesun Gölü'nün güneyine yerleştirmektedir (Si *yü t'ung wen çi,* V, s. 8 r°) Si yü t'u çi'ye göre (aynı yer) Hu-lu-wu'lar Sui-lai yani Manas kazası bölgesini işgal etmişlerdi. O sıralar birazcık batıya, Kur-kara-us-su'ya doğru kaymış olmalılar; çünkü Manas bölgesi Ç'u-milerin toprağı olarak gözükmektedir.

3. Şe-şo-tiler (Şuang-ho hükumeti) Borotala ve Ebi-nor bölgesini işgal ediyorlardı.[157] Beyleri Şe-şo-t'i t'un ç'o (çur) unvanına sahipti.

[157] *Si yü t'u çi* (X, s. 5 v°) Şe-şo-t'i'leri Borotala'nın sağ ve sol cenahına yerleştirmektedir. Bu nehir, serâpâ yemyeşil bir vadide aktığı için bu ismi almıştır. Cungarcada "boro" 'yeşil', "tala" da 'vadi' demektir. (Si *yü t'ung wen çi,* V, s. r°) Borotala, Bulgatay veya Ebi-nor gölüne dökülür. Nehrin 70 li boyuncaki akımı Nan-ho (güney nehri) ve Pei-ho (kuzey nehri) adıyla iki kola ayrılır (Bkz. Julien, *Melan-ges,* I/72). Çinlilerin bu bölgedeki hükumete Çuang-ho (iki nehir) adını vermeleri de bunu açıklamaktadır.

4. Tu-k'i-şi (Türgiş)ler, iki gruptan oluşuyordu. Bir tarafa İli vadisinde[158] yaşayan So-ko mo-ho[159] kabilesi (Wu-lu hükumeti), diğer tarafta daha batıda yani İli nehrinin batısında[160] kalan Yedisu'da yaşayan A-li-şe (Hie-şan hükumeti) kabilesi. Türgiş kabilesi beyi Tu-k'i-şi (Türgiş) ho-lo-şi ç'o (çur) unvanı taşıyordu.

[158] Daha önce benim yaptığım gibi "So-ko ve Mo-ho kabileleri" de denilebilir. So-ko kabilesi adı, kısaca Wu-lu eyaletinin yönetimini elinde tutan So-ko Kağan'ın adında bulunan kelimeyle aynıdır.

[159] *Si yü t'u çi,* V, s. 5 v° ve *Si yü t'ung wen çi,* I, s. 22 r°. Sonuncu esere göre (blm. I, s. 30 r°) İli nehrinin batısı ile Issık Göl'ün doğusunda bulunan Kuna-şar (=eski şehir) şehri, Türgiş kağanı Wu-çi-le'nin payitahtıydı.

[160] *Si yü t'u çi,* X, s. 5 v°.

5. Şu-ni-şiler (Ying-so hükumeti) Yulduz vadisini[161] işgal ediyordu. Beylerinin unvanı Şu-ni-şi ç'u-pan ç'o (çur) idi.

[161] *Si yü t'u çi,* X, s. 5 v°; *Si yü t'ung wen çi,* I, s. 24 v° ve 25 r°. Ying-so (Yulduz) vadisinde yaşayanlar yalnızca Şu-ni-şiler değildi. Uygur K'i-pi veya K'i-pi-yü kabileleri de orada yaşıyorlardı. Bkz. *T'ang-şu,* CCXVII, b, s. 6 r° - Yulduz, (yıldız) Türkçe bir kelimedir; esasen bu bölge, diyor *Si yü t'ung wen çi* (I, s. 25 r°) baştan sona kaynaklarla bezelidir. Bereketli oluşundan dolayı bu ismi alan Yulduz vadisi Moğollar döneminde sık sık geçer. 1389'da Timur ordularının değişik birliklerine burada toplanma emri vermiştir. Çin sarayına giden Şah-ruh elçileri 1420'de buradan geçmiştir. Bkz. Yule, *Cathay,* s. CC ve s. 575, n. 2; Bretschneider, *Mediaeval researches,* II?229, 230, 234. Prjewalsky, Kulca'dan Lob-nor'a giderken Kiçik Yulduz'dan geçmiştir. (Petermeann's *Mittheilungen, Ergânzungshejt,* n. 53); Kiçik Yul-duz, Kaydu-göl'e dökülen Baga Yulduz-göl ile sulanır. Kaydu-göl ise Büyük (Baga) Yulduz'u dolaştıktan sonra Bagraç Göl'e dökülür.

Bu hükumetlerden dördü yani İn-şan, Ta-mo, Hüan-ç'i ve Kin-fu, Karluk kabilelerinin topraklarındaydı. Karluklar batıda Tarba-gatay'la doğuda Altaylar arasında yaşıyor, Kara İrtış ve Urungu sahillerini işgal ediyorlardı.[162]

162 T’ang-şu, Karluklardan bahsederken, onları Pei-t’ing’in (Guçen yakınında) kuzeybatısına Kin-şan (Altay)ın batısına yerleştirir ve onların Pu-ku-çen nehrinin iki yakasına saçıldıklarını kaydeder. T’ang dönemindeki batı ülkeleri haritasına göre (Si *Yü t’u çi,* III, s. 8 v°) Pu-ku-çen nehri Kara İrtış idi. Mu-lo kabilesi Zaysan ve Urungu gölleri arasında, Ç’i-si kabilesi Urungu Gölü’nün batısında ve Ta-şi-li kabilesi de Tarbagatay’da yaşıyordu.

Lüan-t’ai hükumetinin hangi kabilenin toprakları üzerinde kurulduğunu bilmiyoruz, bildiğimiz tek şey Urumçi’nin hemen bitişiğinde ve doğusunda yer aldığıdır.[163]

163 T’ang dönemindeki Urumçi’ye tekabül eden Lüan-t’ai ile Karaşar’la Kuça arasında Bukur şehrine tekabül eden Han dönemi Lüan-t’ai’yı-nı birbirine karıştırmamak gerekir. (Si *yü t’ung wen çi,* II, s. 16 r°; *Si yü t’u çi,* I, s. 9 v°). Burada sözü edilen Lüan-t’ai, Ye-lü Çu-ts’ai ve Ç’ang-ç’un’un güzergahlarında belirtilen Urumçi’dir. (Bkz. Bretsch-neider, *Mediaeval researches,* I/16 ve 66)

Ç’u-yüe kabilesi Kin-man hükumetini oluşturuyordu. Yerinde (*in situ)* bulunan bir T’ang dönemi kitabesi, aynı sülale dönemindeki Kin-man’ın Guçen’in batısındaki bugünkü Tsi-mu-sa’nın aynı yerde bulunduğunu kesinkes göstermektedir.[164] Diğer yandan Kin-man’a “beş şehir” de dendiği ve burasının Pei-t’ing askeri valilik karargahı olduğu için, onun Bilge Kağan kitabesinde geçen meşhur Bişbalık’dan başka bir şehir olmadığı malum.[165] Şu halde Bişbalık, uzun zamandır söylendiği gibi Urumçi’de değil, Tsi-mu-sa’da olmalıdır.

164 Çok zarar görmüş bu tu taş dikit üzerindeki metin *Si yü şui tao ki,* III, s. 25 v°’de bulunmaktadır. Bişbalık’ı Çinlilerin Pao-hui hien dedikleri Tsi-mu-sa ile özdeşleştirmenin başarısı bu kitabenin yazarı Sü Sung’a aittir. Arıyca bkz. *Si yü şui tao ki,* V, s. 18 r°: Bişbalık Pei-t’ing askeri valiliğinin eski idari merkezidir. Pei-t’ing bugünkü Tsi-mu-sa’dır.” Biz daha önce de Kiu T’ang-şu’nun aynı hususu teyit eden metnini vermiştik.

165 Thomsen, *Inscriptions,* s. 124.

Yen-mien hükumeti aynı adı taşıyan kabilenin toprakları üzerindeydi. Üç Yen-mien kabilesi Balkaş Gölü ile Ala-tav Cungarı-nın kuzeyindeki Ala-kul Gölü arasında yaşıyor olsalar gerektir.

Adlarını verdiğimiz hükumetlerin dışında kalan on hükumet-ten yalnızca ikisinin yeri kesin olarak bilinmektedir. Birisi, Gu-çen ve Urumçi arasındaki yol ortasına yakın bir yerde bulunan Fung-lo, diğeri aynı adı taşıyan kabilenin topraklarında olmuş olması gereken Şa-t’o’dur. Şa-t’olar ise Barkul Gölü’nün doğusunda yaşıyorlardı. Bunlar, T’ang hanedanının

düşüşü sırasında çıkan kargaşalak döneminde bir miktar önem kazandılar ve Muahhar T'ang (923-936), Muahhar Tsin (936-947) ve Muahhar Han (947-951) adında üç hanedan kurdular.

II. Beş Nu-şi-pi Boyu

Sui-şe (Tokmak) ve (Evliya-Ata yakınındaki) Talas şehirlerinin Batı Türkleri tarihinde oynadıkları rolün önemine binaen, bunların yalnızca Nu-şi-pi boylarının topraklarındaki iki ana merkez olması gerektiğini belirtebiliriz, ama elimizde daha fazla bilgi bulunmadığı için artıkça bir şey diyemiyoruz.

III. Mâverâünnehir

Bölgeyle ilgili bilgilerimiz bölük pörçüktür. Çinlilerin Mâve-râünnehir'de kurdukları idari teşkilat hakkında toplayabildiğimiz bilgiler aşağıdakilerden ibarettir:

1. Şe (Taşkent): Ta-yüan hükumetinin merkezi olan K'an-hie şehri.
2. K'ang (Semerkand), K'ang-kü hükumeti halini aldı.
3. Mi (Maymarg), Nan-mi ilçesi haline geldi. Görünüşe göre K'ang-kü hükumetine bağlıydı, çünkü 731'de Semerkand kralı Gurek'in oğullarından birine Mi (Maymarg) kralı unvanı verilmesini istediğini görüyoruz.
4. Şi (Keş/bugünkü Şehr-i sebz), K'ü-şa ilçesine dönüştü.
5. Ho (Kuşanya), Kui-çuang ilçesi halini aldı.
6. Pa-han-na (Fergana), Hiu-siun bölgesinin merkezi halini alan K'o-sai (Kasan) şehri.
7. An (Buhara), An-si ilçesi haline gelen A-lan (Amul?) beldesi. Ho-han (Hargan) da denilen Se-kin beldesi, Mu-lu ilçesine dönüştürüldü.

IV. Amu-derya'dan indus'a

Amu-derya'dan İndus'a kadar uzanan bölge içinde yer alan tüm bölgelerin ve buralarda kurulan idari birimlerin detaylarını T'ang-şu'nun XLIII b, bölümünde liste halinde buluyoruz. Bu bölgeyi incelemeden önce bazı ön bilgiler sunmakta yarar vardır.[166]

166 Abel Remusat, *Remarques sur l’extension de l’empire chinois du côte de l’Occident* (Meni. De l’Acad. Des Inscr. T. VIII, 1827) adlı bildirisiyle bilim dünyasının dikkatini bu metin üzerine çeken ilk kişidir.

“Birinci lung-şo (661) yılında, diye okuyoruz Kiu T’ang-şu’da,[167] batı ülkeleri ve T’u-ho-lo (Toharistan) bir engele çarptılar (yani Çin hükumetinden kapılarını açmasını ve kendilerini imparatorluğa dahil etmesini istediler). Bunun üzerine Yü-t’ien’in (Hotan) batısında ve Po-ssu’nun (Persia) doğusunda bulunan on altı krallığın tamamında hükumetler kuruldu. Bu on altı hükumette yirmi dört ilçe, yüz on kaza ve yüz otuz askerî karakol tesis edildi. Ayrıca T’u-ho-lo’da (Toharistan) bunun anısına bir kitabe dikildi.”

167 Blm. XL, s. 30 r°.

Metinden, Çinlilerin kurdukları on altı hükumetin daha önceki on altı krallığa [prensliğe] tekabül ettiği anlaşılıyor. Bu hüku-metlerin listesi, bize, Türklerin VII. Yüzyılda Amu-derya’dan İn-dus’a kadar uzanan belli başlı prensliklerinin siyasi taksimi konusunda son derece net bir fikir verecektir.

Diğer yandan bu prenslikler arasında, tüm bu bölgenin idarî merkezi olması ve Çinlilerin Amu-derya ile İndus arasındaki ülkeler üzerinde tesis ettiği hakimiyetin hatırasına dikilen kitabenin yer alması hasebiyle Toharistan’ın bariz bir yer işgal ettiği görülüyor.

Çinlilerin kurdukları hükumet ve ilçeler listesinde oldukça farklı bilimsel değeri olan iki kısmı ayırt etmek gerekir. Çinlilerin yeni hükumet ve ilçelere verdikleri isimler, tarihten ve efsanevi hatıralardan alınmış adlardır. T’ang dönemi münevverlerinin eski literatürde hatırası korunan ülkeleri Batıya yerleştirdiklerini göstermesi cihetinden bu isimler ilginçtir; ancak, herhangi bir tenkit yapılmadan bu tanımlamalara abartılı bir değer atfetmekten kaçınmak gerekir. Örneğin Han döneminin Şen-tu veya T’iao-çi’sini, T’ang dönemi başbakanlığının belirlediği ülkelerin isimleri arasında görmeye çalışmak tehlikelidir. Fakat bu fantazi ono-mastikanın yanı sıra, hükumet veya vilayet merkezi olması için seçilen yüz kadar şehrin mahalli adlarını ihtiva eden oldukça önemli bir liste de buluruz. Yine de tüm Çince çeviriyazımların özünü teşkil eden kelimeyi bulmamız zor; ama işlediğimiz coğrafî belgenin mutlak kesinliğini garanti eden Arap müelliflerin mü-şahedeleriyle tamamen örtüşen bazı tanımlamalar teklif edilebilir. İşte size ulaşabildiğimiz bazı neticeler:

1. Yüe-çi hükumeti. MÖ. I. Yüzyılda Amu-derya nehrini aşan Ta Yüe-çi adını hatırlatmaktadır. Yüe-çi hükumeti, Toharistan'ı içine alıyordu ve Hsüan-tsang'ın Hindistan'a gidip gelirken T'ung şe-hu Kağan'ın önce oğlunu, sonra torununu ziyaret ettiği Kunduz şehri idari merkeziydi. Bu şehir, Hsüan-tsang'ın biyografisini anlatan eserde Huo adıyla geçmektedir. T'ang-şu'daki adı A-hu-an, Kiu T'ang-şu'daki adı ise O-huan'dır. Bu iki çeviriyazımda Arap-Pers kaynaklarındaki War-waliz kelimesinin bir tür türevi olan Awar adı görülmektedir.[168]

168 Marquart, *Eranshahr,* s. 85; Yule, *Notes on Hwen-thsang's account of the principalities of Tokharistan,* JA, R. A. S., 1873, s. 99-100.

Bu hükumete bağlı yirmi beş eyalet arasında şunlar tanımlanabilmektedir:

k) Lan şehri, Kunduz nehrinin sağ sahilinde ve Kunduz'un güneyindeki Baglan'dır.[169]

169 Bkz. Atlas de Stieler'de *Indien und Inner-Asien,* Nordl. Blatt haritası. Baglan konusunda Yule'nin adı geçen eserinin 100-101. sayfalarına bkz. - İstahri (Marquart, *Eranshahr,* s. 229) Toharistan'ın belli başlı şehirlerini şu şekilde vermektedir (Çince listedeki de bulunanları italik olarak yazdık): *Hulm, Simincan, Baglan, Skalkend, Warwa-lis,* Arhan, Râwen, Talekan, Skimişt, Rûb, Saray-ı Asım, Host-ı En-derab, Enderab, Madr ve Kâh." Bkz. *la Geographie d'Edrisi,* Jaubert çevirisi, I/474.

l) Si-ki-mi-si-ti şehri, Araplar'ın Skimişt dedikleri şehir. Modern atlaslarda[170] İskemiş adıyla geçmektedir ve Baglan'ın doğu-sundadır.

170 La carte *Iran und Turan* de l'Atlas de Stieler.

m) Hun-mo şehri ancak Hulm olabilir.

n) Si-mi-yan, günümüzde Hulm nehrinin sağ cenahındaki Haybak'dır ve Arapların Simincan dedikleri şehirdir.

o) Pa-t'o-şan şehri, muhtemelen bugünkü Feyzabad'ın daha doğusunda yer alan Badahşan şehridir.[171]

171 Yule, age., s. 109-110.

2. Ta-han hükumeti, Eftalitler'in topraklarına tekabül ediyordu. Bu yüzden onu Herat ve Badagis bölgesine yerleştireceğiz. Ancak, ona bağlı on beş şehirden hiç biri bu var sayımı doğrulayacak veya teyit edecek ölçüde şu ana kadar özdeşleştirilemedi.

3. T'iao-çi hükumeti, Yunanlıların Arahozya ve Arapların Za-bulistan dediği (ki başkenti Gazne idi) Arrohac Krallığı'na tekabül ediyordu. Ona bağlı ilçelerden ilki, Marquart'ın Hsüan-tsang'daki Hu-pi-na ile özdeşleştirdiği[172] Hu-wen şehrindeydi. Vivien de Saint-Martin[173] ve Yule,[174] Hu-pi-na'yı bugünkü Şari-kar yakınındaki Hupiyan'a yerleştirmekte, Cunningham[175] ve Marquart[176] ise, muhtemelen haklı olarak, onu Kabul ile özdeşleştirmektedirler.

172 *Eranshahr,* s. 288.

173 *Memoires,* II, s. 414-416.

174 Age., s. 104.

175 *The ancient geography of India,* s. 33/34.

176 *Eranshahr,* s. 287-289.

4. T'ien-ma hükumeti, Kie-su Krallığı'nın Şu-man şehrindey-di. Hsüan-tsang'ın başında kral Hi-su Tu-küe yani Hi-su kabilesi veya halkından bir Türkün bulunduğu Şu-man Krallığı'ndan bahsederken[177] sözünü ettiği ülke budur. Bu Hi-su ismi T'ang-şu'daki Kie-su Krallığı'nın adına dönüşmüştür.[178] Şu-man'a gelince, Arapların Şumân'ıdır ki Amu-derya'nın kuzeyinde Kafirna-gân nehrinin yukarı akımındaydı.[179] Bu hükumette bulunan iki eyaletin merkezi olan Hu-lun şehri, Şuman'ın hemen güneyinde Arapların Harun veya Ahrun dedikleri şehirdir.[180]

177 *Memoires,* I/26.

178 Marquart'ın bir tebliğine göre.

179 *Aboulfeda,* Reinaud çevirisi, II, 2, s. 229. Tomaschek, *Sogdiana,* s.42-44.

180 *Tabari,* Zotenberg çevirisi, IV/153: "Toharistan'a bağlı Ahrun ve Şo-mân ülkesinin prensi Çaganiyan prensiyle bir ittifak anlaşması yapmıştı." - Ayrıca bkz. Tomaschek, *Sogdiana,* s. 42 ve Marquart, *Eranshahr,* s. 299.

5. Kao-fu hükumeti, Ku-tu-şe Krallığı'nın başkenti Wu-şa şehrinde kurulmuştu. Ku-tu-şe, T'ang-şu'da Ku-tu şeklinde yazılan Huttal'dır.[181] Şe ise muhtemelen bu ülke prensinin unvanıdır.

181 *T'ang-şu,* CCXXI, b, s. 6 r°.

Wu-şa, Hsüan-tsang'ın Hu-şa'sı,[182] Arapların bazen Huttal'ın bir şehri, bazen de siyasî açıdan oraya bağlı bir bölge olarak gösterdikleri Vahş'dır.[183] Bir şehir olarak Vahş, Kurgan-tübe'ye bir günlük mesafede, Wahşab veya Surhab üzerindeki Lâvekend'le aynı yer olmalıdır.[184]

[182] *Memoires,* I/26-27.

[183] Aboulfeda, Reinaud çev., II, 2, s. 228-229: "Ansab'da şu satırları buluyoruz: Vahş, Belh civarında, Huttelan'da yer alan temiz havalı bir şehirdir. (Türk) hükümdarlar orada ikamet etmişlerdir. Her türlü nimet mebzuldür. İbni Havkal'da ise şöyle yazar: Huttal ve Vahş, iki ayrı bölgedir, fakat birlik halinde tek hükumet oluştururlar. Huttal vadilerinde akan sellerden altın toplanır. Yine aynı yazar şöyle der: Huttal'ın merkezi Helâverd ve Lâvekend'dir. Her ikisi aynı zamanda Vahş'ın merkezi durumundadır."

[184] Marquart, *Eranshahr,* s. 299.

6. Siu-sien hükumeti, Ki-pin (Kapiça) Krallığı'nda kurulmuştu. Bu hükumeti meydana getiren on ilçe arasında San-pen-ni-lo-se beldesi Hsüan-tsang'ın Kapiça'nın başkentinin 40 li uzağına yerleştirdiği Si-pi-to-fa-la-se beldesiyle aynı olmalı.[185] Lan-kien şehrine gelince, Hsüan-tsang'ın tanıklığına binaen aslında Kapi-ça'ya bağlı olan Lamgan şehrinden başkası değildir.[186] Ve nihayet Pan-çi şehri şüphesiz Panjer yani aynı adı taşıyan nehir üzerindeki modern Panşir şehridir.[187] Son ilçeye atfedilen T'an-t'o adı göründüğü kadarıyla Prens Viçvantara efsanesinin geçtiği T'an-t'o dağından alınmıştı. Ancak A. Foucher'nin Cabaz-Garhi'nin kuzeydoğusundaki Mekha-Sandha tepesiyle özdeşleştirdiği bu dağ, Kapiça'da değil, Udyana'daydı. Burada Çinlilerin muhayyilesindeki yerini alan yeni bir numenklaturadaki bu yer isimlerin dağılımını yönlendiren bir fantazya örneği ile karşı karşıyayız.[188]

[185] *Memoires,* I/46 ve II/299-300.

[186] *Memoires,* I/95: "Son zamanlarda Lan-po (Lampa) Kia-pi-şe Krallı-ğı'nın hakimiyetine geçmeye başladı."

[187] Marquart'ın bir bildirisine göre.

[188] T'an-t'o dağıyla ilgili olarak bkz. A. Foucher, *Notes sur la geograp-hie ancienne du Gandhara,* Bulletin de l'Ecole française d'Extreme-Orient, t. 1, s. 353, n. 1, - et Sylvain Levi, *Les missions de Wang Hi-uen-ts'e dans llnde,* dan JA, Mars-Avril 1900, s. 324-326.

7. Sie-fung hükumeti, Hundukuş'un kuzey yamacında, Kunduz nehrinin doğduğu yere yakın bir yerde, Bamyan'da kurulmuştur. Ling-lüan ve Hie-ku ilçelerinin adı, T'ang dönemi bilgilerinin bu batı bölgesine, geleneğe göre Ling-lüan'ın Çinlilerin Pisagor tablosundaki oranları bulmalarına yarayan on iki kamışı aramaya gittiği Hie vadisine yerleştiklerini göstermektedir.[189]

[189] Bkz. *Des rapports de la musique grecque avec la musique chinoise,* dans le tome III de la traduction française de Se-ma Ts'ien, s. 642644.

8. Yüe-pan hükumeti, adında ilk bakışta Amu-derya'nın kuzeyinde yer aldığı için Toharistan'a bağlı olan Çaganiyan'ı bulabileceğimiz Şe-han-na Krallığı'na tekabül etmektedir. Fakat bu hüku-met burada Bamyan'dan sonra yer aldığı ve T'ang-şu'da da Şe-han-na adı Bamyan'dan sonra zikredildiği için, kanaatimizce bu ülkenin Bamyan'dan çok uzakta aranmaması gerekir. Diğer yandan Kü-lan ilçesinin adı, T'ang-şu'nun Kökçe nehrinin yukarı akımla-rındaki Kurân bölgesi olarak gösterdiği yere tekabül etmektedir ki, bu yüzden bu ilçeyi ve dolayısıyla sekizinci hükumeti oraya yerleştirmeyi teklif ediyoruz.

9. K'i-şa ilçesi hükumeti, Belh ile Merv er-rud arasında,[190] Arapların Cüzcan dediği Hu-şe-kien Krallığı'nda kuruldu. Jui-mi ilçesi, Cüzcan'ın doğusunda, İbni Hurdadbeh'in Cumasan dediği yerdir.[191]

[190] Marquart, *Eranshahr,* s. 80 ve 227.

[191] Age., s. 227.

10. Onuncu hükumetin sınırları içinde yer aldığı Ta-mo Krallığı, Amu-derya üzerindeki Tirmiz olmalı.[192]

[192] Marquart'ın bildirisine göre.

11. On birinci hükumete tekabül eden Wu-la-ho Krallığı, Sui-şu'da[193] geçen Wu-na-ho Krallığı'yla aynıdır. Şu halde Amu-der-ya'nın batısında ve Mu'ya (Amul, bugünkü Çarcuy) 200 li güneydoğuda olmalıydı.[194]

[193] Sui-şu, LXXXIII, s. 7 ro.

[194] Marquart, *Eranshahr,* s. 310-311.

12. On ikinci hükumetin kurulduğu To-le-kien (Talekan), Yukarı Toharistan'da, Kunduz'un doğusunda ve adı hâlâ modern haritalarda geçen

Talekan şehri olmalı.[195]

[195] Bu durumda s. 71'de Belh'in batısında yer alan daha doğudaki Tale-kan şehriyle bu şehri özdeşleştirme görüşünden vazgeçiyoruz.

Çe-pa hükumeti bizi Ptoleme'nin Arap coğrafyacı İbni Rusta'nın Kumed[196] dediği Kiu-mi Krallığı'na götürür ki, bugünkü Karategin'dir.

[196] Tomaschek, *Sogdiana,* s. 47; Marquart, *Eranshahr,* s. 233.

Niao-fei hükumeti, Hu-mi-to'ya tekabül eder ki, Wa-han'dır ve muhtemelen aynı Wahan adı Po-ho (=Wa-ha) ilçesinde rastladığımız isimdir. Bu ilçenin merkezi olan So-le-so-ho, Küçük Pu-lü'yle ilgili kısımda zikredilen Hu-mi (Wahan) ülkesinin So-le şehriyle kesinkes aynı yerdir. So-le ismine gelince, muhtemelen sahilleri üzerinde günümüzde Sarhad'a tekabül eden beldenin bulunması gereken Penc nehridir.

On beşinci hükumete tekabül eden Kiu-yüe-to-kien Krallığı, Amu-derya'nın kuzeyindeki Kafirnagân nehrinin aşağı akım-larındaki Kavaciyan'dır ...[197]

[197] Marquart'ın bir bildirisine göre.

Bir Pers hükumeti olan on altıncı ve sonuncu hükumetin payitahtı, Sâsânî tahtında hak iddia eden Piruz'un sığınmak zorunda kaldığı Tsi-ling şehriydi. Bu şehir, Secistân'ın adını yakınında bulunduğu Zare (şimdiki Hamun) gölünden alan başkenti Zereng olsa gerektir.[198]

[198] Bu özdeşleştirme Yule'nin *(Cathay,* s. LXXXVII) ve Tomaschek'in *(Sogdiana,* s. 77) teklifidir.

VIII. VII. Yüzyıl Ortasından VIII. Yüzyıl Ortasına Batı Türklerinin Öz Toprakları

Çin, Batı Türklerine ait olan uçsuz bucaksız toprakların hakimi olduğu ilan edildiğinde, kısa zaman zarfında gayr-ı kabili kıyas bir prestij elde etmiş, hiçbir devirde bu kadar büyük olduğu izlenimi vermemişti. Wang Hsüan-ts'e, 661'de Hindistan'a düzenlediği üçüncü yolculuğundan, artık bir Çin hükumetine tâbi olan

Kapiça üzerinden dönebiliyordu.[199] Tibet en iyi düzenlemelerle canlanıyor ve 664 yılından çok az önce Wen-tch'eng prensesi hacı Hsüan-çao'nun gezilerini teşvik ediyordu[200]. 665 yılının onuncu ayında, imparatorun maiyetinde Udyana'nın ve doğuda Kore'den batıda İran'a kadar olan ülkelerin elçilerinin toplandığı görülüyordu[201].

199 Sylvain Levi, *Les missions,* ayrı basım, s. 8-9 ve 19.

200 İ-tsing, *Les religieux eminents,* trad. Français, s. 13-14 ve 20.

201 *Tse-çi t'ung kien,* CCI, s. 6 r°.

Bununla birlikte bu mutluluk gerçekten çok zahiri idi. Çünkü Çin yeni fetihlerde fiili otoritesini sürdürmemişti. İlk hedefi kendilerini Çin'e vakfeden A-şi-na ailesinden Mi-şe ve Pu-çen vasıtasıyla beş Nu-şi-pi ve beş Tu-lu kabilesini yönetmekti. Fakat bu iki prens birbirine rakipti. 662'de Kuça prensliğini tecziye ile görevlendirilen Çinli generale refakat ettikleri sırasıda Pu-çen Mi-şe'ye iftira atmış ve karargahta idam edilmesini sağlamıştı. Bu adaletsiz infaz, Mi-şe'ye bağlı Tu-lu boyları arasında infiale sebep oldu. İren-şabirgan dağlarının güney yamaçlarında yaşayan Kung-yüe'ler silaha sarıldılar ve kuzeydeki Yen-mienlerle birlikte güneyde Tibetlilerle ittifak sağlayarak Kuça'ya sefer düzenlemekle görevli Çin birliklerini tehdit ettiler. İmparatorluk güçlerinin komutanı yollarına devam etmelerine izin vermeleri için ellerindeki tüm erzakı Tibetlilere bırakmak zorunda kaldı.

Çin, bu ilk başarısızlıktan ve 666 veya 667'de A-şi-na Pu-çen'in ölümünden sonra artık Batı Türklerine sözünü geçiremiyordu ve üstelik Tibetliler sürekli kendisine kafa tutuyorlardı. Tibetliler, 663'de Kuku-nor sahillerinde T'u-yü-hunların Tunguz devletini tamamıyla yıktıktan sonra daha da tehlikeli olmaya başlamışlardı. Devrik kral Leang-çu'ya sığınmış ve 670'de imparator onu tekrar tahtına iade etmeye çalışmıştı, ama Çin orduları Ta-fei[202] vadisinde çok ağır bir yenilgiye uğramış, akabinde

Tibetliler dört garnizonu yani Kaşgarya'yı yolup almışlardı. Böylece Batı Türklerinin eski topraklarına komşu olarak, imparatorluğun siyasi oyunlarına karşı dirayetle karşı koydular.

202 *Ta tsing i t'ung çi* (CCCCXII, a, s. 67 r°, 7 r° ve *T'ung kien tsi lan* (LII, s. 18 r°) Ta-fei nehrini, suyunun önemli kısmını Kuku-nor'un batı nehrinden alan Buhayn Göl'le özdeşleştirmektedir. (Buhayn Göl için bkz. Sven Hedin, *Die geographisch-wissenschaftlichen Ergebnisse meiner Reisen in Zentralasien,* 1894-1897, s. 331-332).

670'de Çinliler, Türk reis A-şi-na Tu-çi'yi Fu-yen[203] yani Ç'u-mu-kunların toprakları üzerinde kurulu hükumetin yöneticisi olarak atamak suretiyle onunla iyi geçinmenin yollarını aramaya çalışıyorlardı. Fakat A-şi-na Tu-çi, kısa zamanda kendini Tibetlilere kaptırdı. 677'de imparatorluk komiseri P'ei Hing-kien, Sâsâ-nî tahtında hak iddiasında bulunan kişiye yardım etme bahanesiyle onun topraklarından geçip giderken birden Tokmak yakınlarında onu tutuklayarak hapsetti. Böylece Wang Fang-i Tokmak'da kaleler kurdu. 682 yılından itibaren ise A-şi-na Kü-pu çur adlı birisi On Okların başına geçerek isyan etti. Wang Fang-i onu İli yakınlarında mağlup ettikten başka, Issık Göl sahillerinde de onun müttefiki olan Yen-mienleri hezimete uğrattı.

203 670 yılını bize Ts'e-fu yüan kui (blm. 964, s. 67 r°) bildirmektedir: Birinci hien-heng yılının (670) dördüncü ayında beş Tu-lu kabilesi ve Yen-mienleri zapt-u rapt altında tutması için Batı Türkleri reisi A-şi-na Tu-çi sol cesur muhafızlar büyük generali ve ayrıca Fu-yen kumandanı olarak atandı."

Çinliler, 685-686 yıllarında da daha önce A-şi-na Mi-şe ve A-şi-na Pu-çen'in deruhte ettikleri kumandanlık vazifelerini bunların oğulları Yüan-k'ing ve Hu-şe-lo'ya vermek istediler.[204] Fakat Kuzey Türklerinin saldırılarından bunalan Hu-şe-lo, 690'da[205] Ç'ang-an'a sığınmak zorunda kaldı. Yüan-k'ing zaten oradaydı. Bu iki reis Batı Türklerine karşı yürütülen seferlere katıldılar, ama asla onları fiilen yönetemediler.

204 İmparatoriçe Wu, Yüan-k'ing'e 685 yılının on birinci ayında, Ho-şe-lo'ya ise 686 yılının dokuzuncu ayında berat verdi. *(Tse-çi t'ung kien).*

205 Birinci t'ien-şu yılının onuncu ayında. *(Tse-çi t'ung kien).*

692'de "Dört Garnizon"u istirdat eden Çinliler, 694'de de Tibetlilerin adamı A-şi-na T'ui-tse'yi yendiler.[206] Tibetliler, arası kesilmeyen bu

çekişmelere son vermek için 696'da bir anlaşma teklif ettiler. Buna göre Çin Kaşgarya'yı boşaltıp, beş Nu-şi-pi kabilesini yani Issık Göl ile Çu ve Talas nehirleri vadilerini Tibetlilere bırakacak, buna karşılık kendisi de beş Tu-lu kabilesini yani İli vadisi ile Tanrı Dağları'nın kuzey kesimini alacaktı. Fakat Kuo Yüan-çen'in tavsiyesi üzerine bu teklif reddedildi.

206 Daha önce bu olayı 692 yılına atfetmiştik, çünkü T'ang hanedanı tarihindeki Tibet'le ilgili bir notta bu olay 692'de Dört Garnizon'un fethinden hemen sonrasına yerleştirilmektedir; ama *Tse-çi t'ung ki-en,* A-şi-na T'ui-tse'ye karşı kazanılan zaferin 694 yılının ikinci ayında gerçekleştirildiğini belirtmektedir. Daha önce A-şi-na T'ui-tse'nin A-şi-na Yüan-k'ing'in oğlu ve A-şina Hien'in ağabeyi olduğu belirtilmişti.

İmparatorluk hükumeti, kendine yapılan açılımları kabul konusunda menfi bir tavır takındıktan sonra, artık iradesini kabul ettiremedi. Nitekim 700 yılında generallerini ve Hu-şe-lo'yu Tok-mak'ı fethedip, Nu-şi-pi boylarının reislerini ihanet yoluyla öldürmek için boş yere gönderdi.[207] Çünkü elde edilen başarı kalıcı sonuçlar doğurmadı. A-şi-na Huai-tao ve A-şi-na Hien 701-704 yılları arasında babaları Hu-şe-lo ve Yüan-k'ing'in yerine geçtiler, fakat onlar ta tıpkı babaları gibi göstermelik yetkilere sahiptiler ve vakitlerinin çoğunu Çin sarayında geçiriyorlardı.

207 *Tse-çi t'ung kien:* 700 yılının birinci ayı: Hu-şe-lo, Sui-şe'yi (Tokmak) korumakla görevli batı barış ordusu büyük yönetici generali olarak atandı; - 6. ay: A-si-ki Po-lu (yani beş Nu-şi-pi boyundan birincisi olan A-si-ki veya A-si-kie kabilesinin reisi Po-lu) isyan etti. Tso kin-wu tsian-kün T'ien Yang-ming ve t'ien-çung şi-yü-şi Feng Se-ye onu tedip için gönderildi; ordu Tokmak'a geldi. Po-lu şehrin yan tarafından huruç yaparak kaçmayı başardı. Feng Se-ye süvarilerle peşine takıldıysa da yenildi. T'ien Yang-ming, Hu-şe-lo'nun en iyi adamlarını yanına alarak şehre saldırdı, ama on günden daha uzun bir süre şehri alamadı. Dokuzuncu ay Po-lu isyandan vazgeçti. Feng Se-ye onu yanına getirtip infaz etti. Artık Po-lu'nun adamları onun esiriydi."

VII. Yüzyılın son yıllarında Batı Türklerinde fiili iktidar, beş Tu-lu kabilesinin en güçlüsü olarak gözüken Türgiş boyunun reisi Wu-çi-le'deydi. Wu-çi-le'nin biri Tokmak'da Nu-şi-pilerin topraklarında, diğeri Tu-luların toprakları üzerinde, İli'nin kuzeyindeki Kung-yüe'de olmak üzere iki ikametgâhı vardı. Bununla birlikte doğuda büyük değişiklikler olmuştu; Kuzey Türkleri kendilerini politik olarak yok eden uzun kölelik devrinden sonunda çıkmışlardı. Kutluk isminde bir reis (Koşo-Saydam yazıtlarında-ki İlteriş) 682-691 arasında Orhon sahillerinin Türk devletini yeniden kurdu; 691'de onun yerine geçen kardeşi Mo-ç'o (Kapagan Kağan) oldukça güçlendi. Bölündükleri için zayıflamış olan Batı Türklerini bayrağı altında

toplamakta zorlanmadı ve 699 yılında On Oklar'ın yönetimini kendi oğluna devretti.[208] Dolayısıyla Türgişler ona bağlıydılar.[209] Efendi sıfatıyla onların işlerine karışıyordu. 706'da babası Wu-çi-le'nin[210] yerine geçen Türgiş kağanı So-ko'yu 711 yılında öldürtmüştü.[211]

208 Kuzey Türkleri'nin Batı Türklerindeki On Okları resmen kendi saflarına almaları 699 yılında gerçekleşmiştir. *Tse-çi t'ung kien* (CCVI, s. 11 v°): "O yıl T'u-küe Mo-ç'o (Kapagan Kağan) kardeşi Tu-si fu (beg?)'i sol kanat şadı (Hirth, *Nachworte,* s. 47) ve Ku-tu-lu (Kut-luk)'un oğlu Me-kü'yü sağ kanat şadı olarak atadı. Her birinin emrinde yirmi binden fazla savaşçı vardı. Oğlu Fu-kü'yü küçük-kağan olarak isimlendirdi. Mevkisi bu iki şaddan daha yukarıdaydı. Ç'u-mu-kunları ve diğerlerini yani On Okları yönetti. Kırk binden fazla savaşçısı vardı. Ona "Batıda düzeni sağlayan kağan" da deniliyordu." Mo-ç'o'nun oğlu olan ve küçük kağan unvanına sahip bulunan Fu-kü, 716'da babasının ölümünden sonra kağan ilan edilen ve Kül-tegin tarafından öldürülen Mo-ç'o'nun oğlu "küçük kağan"la aynı kişidir. *(Tse-çi t'ung kien,* CCXI, s. 9 v°).

209 Koşo-Saydam kitabelerinde bu durum şu şekilde açıklanmaktadır: "Türgiş hakanı Türklerimden, kavmimden idi. Bilmediği için, bize karşı yanıldığı için hakanı öldü. Buyruğu, beyleri yine öldü. On Ok kavmi zahmet çekti.." (Thomsen, *Orhun Yazıtları,* s. 103-104.)

210 Koşo-Saydam kitabeleri metninde verilen tarih budur. Bkz. Marqu-art, *Die Chronologie,* s. 17 ve 53. Tse-çi t'ung kien ise bu olayı 714 yılı sonuna koymaktadır, ama T'u-küe'lerle ilgili not daha kesin olarak king-yün dönemi (710-711) tarihini vermektedir. *(T'ang-şu,* CCXV, a, s. 11 v°)

211 Wu-çi-le'nin ölüm tarihi 706 yılına bağlanmalıdır. Çünkü Ts'e-fu yü-an kui'nin şu iki metni bu tarihi teyit etmektedir: 1 (blm. 964, s. 10 r°) "İkinci şen-lung yılının (706) onuncu ayında Türgiş Wu-çi-le'ye bölgesel Huai-ti kralı unvanı verildi; 2 (aynı yerde) Aynı yılın on ikinci ayında wu-sü günü imparator Wu-lu ilçesi yöneticisi Türgiş So-ko'nun sol cesur süvariler büyük generali ve aynı zamanda wei-wei-k'ing ve Huai-ti bölgesel kralı unvanlarıyla babası Wu-çi-le'nin yerine geçmesini emretti; ayrıca sağ t'un-weileri büyük generali ve On Ok kağanı A-şi-na Huai-tao bir beratla bu unvanları ona tevdi etmeye gitmekle görevlendirildi."

Bu idam ve takip eden karışıklılar Çinlilere müdahale fırsatını verdi. Onların maşası olan A-şi-na Hien 714[212] yılının üçüncü ayında isyankar reis Tu-tan'a karşı Tokmak'ta bir zafer kazandı; bu olayın ardından Karluklar ve On Oklar, özellikle Tu-lu grubuna mensup Hu-lu-wu ve Su-ni-şi imparatorluğa bağlılık yemini ettiler[213]. 715'de Çinliler ve A-şi-na Hien, Mo-ç'o'nun (Kapagan Kağan) saldırılarına karşı onları fiilen desteklemek için devreye girdiler.[214]

212 *Tse-çi t'ung kien,* 714 yılı: "Batı Türklerine mensup On Okların reislerinden Tu-tan isyan etti. Üçüncü ay, i-hai günü, Tsi-si tsie-tu-şi'si A-şi-na Hien, Sui-şe'nin (Tokmak) muhkem mevkilerini ele

geçirdi; Tu-tan'ı yakalayıp infaz etti ve onun kabilelerine ait yirmi binden fazla çadırı itaat altına aldı."

213 Burada adları verilen kabilelerin itaat altına alınışı 714 ve 715 yılının değişik zamanlarında gerçekleşmiştir *(Tse-çi t'ung kien,* 715 yılı, 2. ay, şerh). Aynı kabileler *T'ang-şu'da* (CCXV, a, s. 11 v°) bir bütün halinde verilmektedir: "On oklar, yani beş sol Tu-lu kabilesinin (çurları) ve beş sağ Nu-şi-pi kabilelerinin se-kinleri, itaatlerini sunmak istediler. Ko-lo-lu (Karluk)lar, Hu- (lu-)wular ve Şu-ni-şiler, -ve ayrıca üç (Karluk) kabilesinin bir kısmını teşkil eden özel terfi ettirilmiş Ta-mo valisi Çu-si, - Mu-lo'ların begi, İn-şan valisi Ki ve Hsüan-ç'i valisi Ta-şi-li Hu-pi, kendine bağlı insanların başında gelerek imparatora bağlandılar. Ta-mo, İn-şan ve Hsüan-ç'i isimlerinde üç Karluk kabilesinin topraklarında kurulan üç hükumet ismi bulunmaktadır; bu hükumetlerin başındaki hakimlerin isimlerinde ise bizzat üç Karluk kabilesinin isimleri geçmektedir: Ç'i-si (burada Çu-si şeklinde), Mu-lo ve Ta-şi-li.

214 *Tse-çi t'ung kien,* bu olayları 715 yılının beşinci ayına bağlamaktadır.

Mo-ç'o'nun (Kapagan Kağan) ölümünden sonra 716'da sahneye çıkan ve Türgişlerin kağanı olan Su-lu[215] adlı biri, bağımsızlığını ilan etti. Su-lu, Çinlileri çok geçmeden Çinlileri endişelendirdi. 717 yılından itibaren Arap ve Tibet birliklerini kendisine çekerek Kaşgarya'da Yeke-arık ve Aksu şehirlerini kuşatma altına almıştı. A-şi-na Hien, üç Karluk boyunun yardımıyla ona karşı savaşa girişti. 719'da Çin artık Tokmak'ı hakimiyeti altında bulunan şehirlerden sayamıyordu. Su-lu'nun direncini kıramayınca bir takım naz-ı nimetler sunarak onu kazanmaya çalıştı. 718 ve 719 yıllarında bazı unvanlar verdikten başka, 722 yılında da bir noktada iktidarını meşrulaştırmak maksadıyla A-şi-na Huai-tao'-nun kızını ona eş olarak verdi. Ne var ki, Su-lu hiçbir şekilde imparatorluğun adamı olmadı ve hatta aksine sık sık onu endişelendirdi. 738'de ise Koşo-Saydam kitabelerine göre Su-lu'nun Kara Türgişler denilen siyah kabilelerine muhalif bulunan sarı kabilelerin [Sarı Türgişlerin] bir beyi tarafından öldürüldü. Baga tarkan denilen bu bey, Ç'u-mu-kunların kül-çuru unvanına sahipti. (Ta-beri'nin kaydettiği Kursul[216] adında da bu unvan görülmektedir.)

215 Tse-çi t'ung kien'de (blm. CCXI) Su-lu'yla ilgili bilgiler şöyle: Diğer adı So-ko olan Türgiş Şu-çung'un ölümünden sonra 715 yılında, halkından arta kalanlar Şu-çung'un generallerinden Su-lu adında birine bağlandılar. Su-lu yavaş yavaş güçlendi. Emrinde iki yüz bin adamı vardı. Çin'e elçiler gönderdi ve imparator 715 yılında Su-lu'ya sol yü-linlerin büyük generali ve Kin-fang sancağı tanzim edici komiseri unvanlarını verdi. 716'da Mo-ço'nun ölümünden sonra altıncı ayda ortaya çıkan Su-lu kendini kağan ilan etti. 717'de ise, her ne kadar Su-lu tartuklarını muntazaman gönderiyor ise de, sınırları yağmalamayı da ihmal etmiyordu. Beşinci ayda, On Okların kağanı A-şi-na Hien, ona saldırmak için Karluk savaşçılarını devreye sokmak istedi, ama imparator izin vermedi. Yedinci ay, An-si (Kuça) ikinci askeri valisi T'ang Kia-hui, Türgişlerin Dört Garni zon'u

(Kaşgarya'yı) zaptetmek için Ta-şi (Arap) ve T'u-poları (Tibetliler) getirdiğini, Yeke-arık ve Aksu şehirlerini muhasara ettiklerini, kendisininse onlara saldırmak için üç Ko-lo-lu (Karluk) boyunu A-şi-na Hien'in kumandasında gönderdiğini rapor etti. 718 yılının beşinci ayının sin-hai günü, Türgişlerin reisi Su-lu, sol yü-linle-rin büyük generali ve imparatora tekabül eden dük unvanları alıyor ve Kin-fang sancağı tanzim edici komiseri görevini üstleniyordu. 719 yılının onuncu ayının jen-tse günü, Türgiş Su-lu "sadık ve itaatkâr kağan" nişanı ile taltif edildi. 722 yılının on ikinci ayının keng-tse günü, On Okların kağanı Huai-tao'nun kızı A-şi-na'ya Ki-ao-ho prensesi unvanı verilerek, Türgiş kağanı Su-lu'ya gelin olarak gönderildi. 726'da Kuça'ya satışa sunulan atların başına gelen bir kaza yüzünden Su-lu Dört Garnizon (Kaşgarya) bölgesini talan etti. 730'da Türgiş ve Kuzey Türkleri elçileri, Çin sarayında [mevki önceliği konusunda] birbirleriyle atıştılar. 736 yılının birinci ayında Pei-t'ing genel valisi Kai Kia-yün, Türgişlere saldırarak ağır bir yenilgi tattırdı. 738'de Mo-ho takan (Baga tarkan) adlı bir bey gece Su-lu Kağan'a saldırarak öldürdü.

Von Gutschmid (ZDMG, 1880, XXXIV, s. 736), 716'da Horasan hakimi Yezid'in saldırısına uğrayan Curcan ve Dihistan prensi Sul'un Su-lu Kağan olduğu kanaatindedir, ama Sul bir özel isim değil, Curcan hakimlerinin kullandığı ortak bir unvandır ve bu prenslerin Yezid'le hırlaşan Sul adlı birinden sonra bu unvanı aldıkları şeklindeki iddia mesnetsiz bir görüştür. Diğer yandan Çin tarihçilerinin aktardıkları tüm bilgiler Su-lu'nun Batı Türklerinin Talas'la Tokmak arasındaki eski topraklarını işgal ettiği yönünde; yoksa o, Hazar Denizi sahillerindeki Curcan hakimi Sul değildi. Bu özdeşleştirmenin reddedilmesi gerektiği kanaatindeyim.

216 Bu özdeşleştirme Marquart'a aittir. *(Historische Glossen,* s. 181-182 ve *Die Chronologie,* s. 38, n. 1). W. Barthol da (Die *alttürkischen Inschriften,* s. 27) aynı görüştedir. Taberî'ye göre, 119 (M. 737) yılında (Şu nehri sahilin üzerindeki) Nevaket'de ikamet eden kağan, Araplara karşı bir sefer düzenleyerek Toharistan'a kadar geldi. Türkler orada bir yenilgi aldılar ve kısa süre sonra kağan bir gece Türgiş beyi Kursul tarafından öldürüldü. Diğer yandan Tse-çi t'ung kien (CCXIV, s. 10 v°) 738 yılında Mo-ho ta-kan (Baga tarkan)ın gece Su-lu Kağan'a saldırarak onu öldürdüğünü kaydetmektedir. Bu müşahede, Mo-ho ta-kan (Baga tarkan)ın kağana saldırmak için Tu-mo-çi adlı başka bir beyle ittifak ettiğini kaydeden T'ang-şu'nun rivayetinden daha gerçekçi görünüyor. Çünkü Tu-mo-çi bu olaya hiç karışmadı ve yalnızca iş bittikten sonra maktul kağanın oğlunu tahta çıkardı. Bunun üzerine Mo-ho ta-kan (Baga tarkan) Çinli komiser Kai Kia-yün'den yardım istedi ve muhtemelen onun bu isteği 738 yılında Çin sarayına ulaştığı için Çinli tarihçiler, her ne kadar olay Taberî'nin belirttiği gibi, 737'de vukû bulmuşsa da, Su-lu'nun ölüm tarihi olarak bu yılı kaydettiler. Bu kronolojik mesele bu şekilde aşıldığına göre, şimdi Baga tarkan ile Kursul'un nasıl aynı kişi olabildiği konusuna geçelim. Marquart, (age.) Kursul'un aslında Türkçe kül çur unvanı olduğunu net bir şekilde ortaya koymuştur. Halbuki T'ang-şu'nun metninde Çinli komiser Kai Kia-yün'ün hem Su-lu'nun oğlu T'u-ho-sien kağana saldırmak için Baga tarkan, Taşkent ve Keş kralıyla birleştiğini görüyoruz, hem de bir sonraki yıl (740) k'ü-lü ç'o (kül çur)dan başka Taşkent ve Keş kralına hediye-ler ve fahri unvanlar verildiğini okuyoruz. Bu iki metnin birbiriyle salıştırılmasından Baga tarkan'la kül çur'un aynı kişi olduğu sonucu çıkmaktadır. Böylece Arapların Kursul (kül çur)u ile Çinlilerin Baga tarkan'ının özdeşleştirilebileceğine yapılabilecek son itiraz de çürütülmüş olmaktadır.

Bu tespitten sonra Baga tarkan'ın Ç'u-mu-kun kabilesinin kül çur'u olduğunu ispat için bir adım daha atabiliriz. Bu konuda şu metinlere istinat etmekteyiz: 739 yılının sekizinci ayında T'u-ho-sien kağan hapsedildikten sonra, "dokuzuncu aydan itibaren Ç'u-mu-kunların Fu-yen (hükumetinden) kül çurun kabilesi, Pa-sai-kan kabilesi, Şu-ni-şi kabilesi, A-si-ki kabilesi, Kung-yüe kabilesi ve Ko-hi kabilesi, gösterdiği himmetten dolayı imparatora teşekkürlerini sunmak ve imparatorluğun bünyesine kabul edilme talebinde bulunmak için temsilciler gönderdiler." *(Ts'e-fu yüan kui,* blm. 977, s. 20 v°) Diğer yandan 740 yılının üçüncü ayında "Türgiş kabilelerinden Ç'u-mu-kunların Fu-yen

(hükumetinin) kül çuru sağ cesur muhafızları terfi dışı büyük generali unvanı aldı.” *(Ts’e-fuyüan kui,* blm. 975, s. 18 v°) Halbuki sağ cesur muhafızlar büyük generali unvanı, Baga tarkan’la özdeşleştirdiğimiz kül çur’a münferiden verilmiştir ki, bu durumda Baga tarkan Ç’u-mu-kunların kül çuru idi.

Sarı boylarla Kara boylar arasındaki didişlemeleri sonuna kadar takip etmek mümkün değil.[217] Mevcut belgeler, Çin’in bazen fiilen iştirak ettiği bu karanlık çarpışmaları gün ışığına çıkarmak için yeterli değildir. Örneğin 748’de Çinli general Wang Çeng-ki-en Tokmak’ı zaptetmiş ve orada Büyük Bulut Tapınağı’nı inşa etmiştir.[218] Sadece bir ipucunun işaretini verebiliriz: Karluk, Uygur ve Basmallar bir koalisyon oluştararak 744’de Kuzey Türk Ha-kanlığı’nı yıktıktan sonra, doğuda iktidarı ele geçiren Uygurlar Orhon nehrinin sol sahilinde Karabalgasun şehrini kurdular; Karluklar kendilerini batının hakimi olarak tanıttılar; yavaş yavaş On Okların topraklarını istila ederek 766’larda eski Türk yabgu-larının ikametgahları olan Tokmak ve Talas’ı işgal ettiler.

217 *Tse- çi t’ung kien*’de bulabildiğimiz olayların kronolojik sırası şöyle: 740 yılının üçüncü ayında, Kai Kia-yün, A-şi-na Huai-tao’nun oğlu Hin’e On Ok kağanı unvanı verilmesi teklifinde bulunur ve imparator da bunu uygun bulur. Dördüncü ayın sin-wei gününde Hin, Ki-ao-ho prensesi unvanı alan Li adında imparatorluk ailesine mensup bir kızla evlenir. O sıralar Baga tarkan ve Wu-su-wan-lo-şan adlı birisi barbar kabileleri Çin’e karşı isyana sevketmeyi planlıyorlardı, bu olay üzerine kötü niyetlerinden vazgeçerler ve Baga tarkan on ikinci ayda itaat arzetmek için gelir. Halkının reisi olarak tanınmak suretiyle ödüllendirilir. - 742: İmparator, On Okların kağanı A-şi-na Hin’i Türgişlerin başına tekrar geçirmek için askerler gönderir, fakat Kü-lan (Talas’ın 60 li doğusundaki Kulan) şehrine vardıklarında A-şi-na Hin Baga tarkan tarafından öldürülür. Bu olay üzerine Türgiş reisi Tu-mo-tu (Tu-mo-çi ile aynı kişi) itaat arzetmek için gelir ve altıncı ay kendisine üç kabilenin yabgusu unvanı tevdi edilir. - 749 yılının beşinci ayında Ho-si tsie-tu-şi’si Fu-meng Ling-ç’a Türgiş Baga Tarkan’a saldırarak kellesini keser ve onun yerine kara kabilelerin [Kara Türgişlerin] reisi olarak İ-li-ti-mi-şi ku-tu-lu pi-kia (Eletmiş Kutluk Bilge)nin atanması teklifinde bulunur; altıncı ayın kia-ç’en günü, bir nâme ile bu şahsa On Okların kağanı unva-m tevdi edilir. - 749 yılının yedinci ayında Türgiş 1-po’ya 移撥 On Ok kağanı unvanı verilir (Bu şahıs *Ts’e-fu yüan kui,* blm. 965, s. 5 r°’de 753 yılında 胡祿 adıyla zikredilen zatla aynı kişi gibi görünüyor.) - 751 yılının dördüncü ayında, An-si tsie-tu-şi’si Kao Sien-çi Türgiş kağanı, Tibet beyi, Taşkent kralı ve Kie-şe kralından ibaret olan esirlerini saraya takdim etmek için gelir. - 753, T’ang-şu, Kara Türgişlerin kağanlarına Teng-li-i-lo-mi-şi (Tenride bolmış) unvanı verdiklerini belirtmektedir. Ve en son olarak Ts’e-fu yüan kui, On Oklardan Kara Türgişlerin kağanı A-to p’ei lo (boyla)nın 759 yılının sekizinci ayında sunduğu hediyelerden söz etmektedir. [s. **314’deki ek ve düzeltme:** Her ne kadar tarihen iyi bilinirse de Buddist kaynaklarda zikredilen bir olayın buraya alınması gerekiyor. Bir sutrada birinci t’ien-pao yılında (742) aralarında Ta-şe (Aksu) ve K’ang (Semerkant) krallıklarının da bulunduğu beş krallığın An-si (Kuça) şehrini kuşşattıkları belirtilmektedir. 742 yılının ikinci ayında An-si genel valisinden yardım isteyen bir mektup geldi. İmparator çok endişeliydi, çünkü An-si

başkente on iki bin li uzakta bulunduğundan, gönderilecek kuvvetlerin oraya varması için sekiz ay gerekiyordu ki, çok gecikeceklerdi. İ-hing adlı din adamı bu durum karşısında efendisine sarayda bulunan bir keşiş vasıtasıyla tanrı Va-içramana'ya yalvarmasını salık verdi. İsteği yerine getirildi ve birden üç ilahî savaşçı peyda oldu. İmparatora bunların, An-si şehrini kurtaracağını bildiren Vaiçramana'nın ikinci oğlu tarafından kumanda edildiği söylendi. İki ay sonra An-si genel valisinin gönderdiği bir çapar, imparatorun tanrı Vaiçramana'ya yalvardığı sırada, tabiatüstü bir birliğin şehrin kuzeydoğusunda peyda olduğunu ve barbarların korkuya kapıldıklarını, silaha sarılmak istediklerini fakat yaldızlı fareler yaylarının ve ok atma makinalarının kirişlerini kemirdikleri için onları kullanamadıklarını ve arkalarına bakmadan kaçıp gittiklerini anlattı. - Aynı hikayeyi Pu-k'ung biyografisinde (Amoghavajra) da da buluyoruz. Orada da bir din adamı tanrı Vaiç-ramana'ya dua etmekle görevlendirilir, fakat bu defa kuşatma altında olan şehir Si-leang fu (Leang-çu)dur. Bkz. Sung kao seng çuan (Trip. Jap.b, XXXV, fasc. 4, s. 72). Tuhaftır ama düşmanın silah kirişlerini kemiren fareler hikayesi Hsüan-tsang tarafından da Ho-tan'la ilgili olarak rivayet edilir. *(Memoires,* II/233-234) ve Vivien de St. Martin'in belirttiği gibi tamamen aynısı bir hikaye Herodot'ta anlatılır. Stein'in Dandân uylik'de ortaya çıkardığı tabletlerden biri fare başlı bir tanrıça figürü içermektedir. (Arch. Exploration in Chi-nese Turkestan, s. 36).

Bu notun sonuna ilave edebileceğimiz bir başka husus ise, T'ang-şu'nun Tibet'le ilgili olarak verdiği bilgide Batı Türklerinden Karluk-lar'la yapılan bir savaş sırasında ak elbiseli Türkler adıyla bahsedildiğidir. (Bkz. Buschell, Journ. of the R. As. Soc., N. S., vol. XII, s. 533, n. 58)].

218 Bu olaydan Tu Huan'ın seyahat notlarında söz edilmektedir ki, Tu Yu'nun T'ung tien adlı ansiklopedisinde fragmanlar halinde muhafaza edilmiştir. *(T'ung tien,* blm. 193, s. 19 v°)

IX. Mâverâünnehir ve Amu-derya ile indus arasındaki ülkeler

(VII. Yüzyıl ortalarından VIII. Yüzyıl ortalarına kadar)

Batı Türklerinin 659 yılında Çin tarafından fethinden ve bir yüzyıl sonra Karluklarca topraklarına el konulmasına kadar geçen süre içindeki tarihî seyirde, daha önce Sir-derya'dan İndus'a kadar Türklerin hakimiyetinde bulunan tüm beyliklerden söz etmemiştik. Bunlarla ilgili bilgileri belli bir bölümde vermeyi uygun gördük. Esasen 659'dan itibaren bu ülkeler Batı Türk Hakan-lığı'nın bir parçası olarak görülemez. Gerek Tibetlilerin

kontrolünde ve gerekse Çin’in desteğiyle İli vadisinde veya Tokmak-Ta-las bölgesinde hüküm süren hiçbir kağan nüfuzunu Sir-derya’dan ötesinde fiilen hissettirecek kadar güçlü olamadı. Artık Batı Türklerinin sultası kırılmıştı ve bir daha da eski haline gelecek gibi değildi. Şu halde bu araştırmamızda VII. Yüzyıl ortalarından başlayarak esasen artık birbiriye ilgisi kalmayan bu bölgeleri incelemeyi gerekli görüyoruz.

Gerçeği söylemek gerekirse Çin, 657-659 tarihleri arasında fethettiği tüm bölgede öncelikle hükümranlığını kabul ettirme iddiasında bulundu, ama 665’e kadar bu iddia gerçekleşmemiş görünüyor. Çünkü Tibetlilerin adaveti Çin’i tüm güçlerini onlara tevcih etme mecburiyetinde bıraktı. 665 yılından 715’e kadar Çin, Sir-derya-İndus arasındaki ülkelere nadiren müdahelede bulunabildi. İ-tsing’in rivayetlerine göre[219] yaklaşık 670 yılından itibaren Araplar Kapiça yolunu tıkamıştı ve hacılar, vaktiyle Hsü-an-tsang zamanında olduğu gibi artık Hindistan’a Toharistan üzerinden gidemiyorlardı. Çin sarayına haraç getirmeye gelen elçilik heyetleri bir yana bırakılırsa, - ki bunlar özellikle belli bir krala atfedilmedikleri zaman hiçbir resmi özelliği olmayan ticaret kervanlarından başka bir şey değillerdi,- tüm bu dönemde işaret edebileceğimiz olaylar, 696’da T’u-sa-po-t’i’nin K’ang (Semerkant) kralı atanması, 705’de Ki-pin (Kapiça) kralının, krallığını teşkil eden on bir ilçenin askeri levazım sorumlusu tayin edilmesi ve yine aynı yıl Toharistan kralı Na-tu-ni-li’nin kardeşi Pu-lo’nun saraya gelişinden ibarettir.

219 1-tsing, *Les religieux eminents,* trad. Française, s. 25.

Yaklaşık yarım yüzyıl boyunca Çin’in batıda neden fazla aktif bir politika yürütemediğinin sebeplerini tespit etmek zor değildir. 657-661 yılları arasında Ali ile Muaviye arasında devam eden iç savaş, Arap fetihlerinin hızını kesmişti; halifelik orduları Orta Asya’daki saldırgan ilerleyişini ancak 705’de meşhur general Ku-teybe b. Müslim’in düzenlediği seferlerle tekrar başlatacaktı. 661’den 705’e kadar Soğdiyana ve Amu-derya’nın güneyinde bulunan prenslikler nisbeten huzur içindeydiler ve Çin’den yardım istemiyorlardı. Diğer yandan, İmparatoriçe Wu’nun hüküm sürdüğü 684-705 yılları arasında Çin dahi bu hırslı ve zalim kadının kanlı entrikaları yüzünden dış politikayla fazla ilgilenecek durumda değildi. Ayrıca 670-692 yılları arasında Tibetlilerin Kaş-garya’yı işgal altında tuttuklarını ve böylece

Pamir üzerinden batıya giden tüm yolları Çinlilere kapadığını hatırlatmak gerekir.

705'den 715'e kadar devam eden Kuteybe fetihleri dönemi Orta Asya prenslerini dışarıdan destek aramak zorunda bırakmış, fakat ilk önce Çin'in kapısını çalmak yerine, Kuzey Türklerinden yardım istemişlerdir.

Mo-ç'o (Kapagan Kağan) 699'da On Ok kabilelerini imparatorluğunun şemsiyesi altında toplamayı başardıktan sonra, İn-dus'a kadar değilse bile, en azından Sir-derya'dan Amu-derya'ya kadar uzanan topraklar üzerinde nüfuzunu yaymak için bazı teşebbüslerde bulundu. Mo-ç'o'nun (Kapagan Kağan) yeğeni Kül-tegin için dikilen kitabeye göre "henüz on altı yaşındaki bu kumandan, kağan amcasının hakanlık ve devleti için Altı Çublara ve Soğdak (Soğdiyanalı)lara karşı bir sefer düzenlemiştir."[220] Kül-tegin'in bu sefer sırasındaki yaşı tam olarak tespit edilememiştir, ama ister yirmi altı, isterse biraz daha fazla yaşta olsun, Kül-tegin "Soğdak halkını organize etmek için İncu (Sir-derya) nehrini geçerek Demirkapı'ya kadar (Keş'in güneyinde) uzanan bir sefer düzenlemiştir.[221] Kül-tegin'in on altı ve yirmi altıncı yaşı 701 ve 711 yıllarına tekabül etmektedir ki, bu durumda Kül-tegin 701 ve 711 yılında veya biraz daha sonra iki defa Soğdiyana'ya girmiştir.

220 Veya Marquart'a göre *(Historische Glossen,* s. 5), "Altı Çubların Soğ-dakları" yani soy adları Çao-wu olan prenslerin Soğdiyana'daki altı devleti. Kül-tegin kitabesindeki bu metin Thomsen'in çevirisinden alınmıştır, ama Bang'ın dikkatli tashihine istinaden biz "yirmi altı yaş" yerine "on altı yaş"ındayken diye yazdık.

221 Thomsen, *Inscriptions,* s. 110.

Şimdi Arap kayıtlarına bir göz atalım: Hicri 88'de (yklş. M. 707) Arap general Kuteybe Buhara'nın başkenti Numeşkes'i itaat altına almıştı ve oradan Merv'e dönerken Türklerin saldırısına uğradı. Mezbûhane bir çarpışmadan sonra Kuteybe'nin ordusu galip geldi, "söylendiğine göre Allah'ın yardımıyla mağlup ettikleri düşman, Çin hakanının iki yüz bin savaşçıyla kendilerine saldırmaya gelen yeğeni Kurgengabun (?)dur."[222] Çin kaynaklarında bu tarihte Batı ülkelerine düzenlenen bir seferden kesinlikle söz edilmez[223] ve dolayısıyla bu metinde sözü edilen Çin hakanı Türklerin ulu hakanından başkası değildir ki, bu durumda onun yeğeni de Mo-ç'o'nun (Kapagan Kağan) yeğeni olan Kül-tegin'di. Ancak 707 tarihi

kitabelerde verilen tarihlerle örtüşmemektedir. Muhtemeldir ki kitabe, kahramanının şanına nakıs getiren bir olayı görmezlikten gelmiştir. Fakat başka bir durumda olaylar arasındaki bağlantı daha kolay sağlanabilmektedir: 712 ilkbaharında Kuteybe Çin tarafından Tarkhon (Tu-hun)un yerine tahta geçirilen Kral Gurek'i (Çin metinlerinde Wu-le-kia) Semerkant'ta kuşatma altına aldı. Gurek, Taşkent kralı, Fergana prensi ve aynı zamanda kağandan yardım istedi.[224] Sonuncusu oğlunun ku-mandasında seçkin bir birlik gönderdi, fakat bu ordu mağlup edildi ve Semerkant kayıtsız şartsız teslim olmak zorunda kal-dı.[225] Burada sözü edilen "kağanın oğlu"nun Kül-tegin olma ihtimali kuvvetlidir,[226] çünkü 712 yılı kitabedeki tarih sıralamasının ikincisiyle yeterince örtüşmektedir.

222 Tabari, farsça metin, Zotenberg çevirisi, IV/162-163. Ayrıca bkz. Barthold, *Die alttürkischen,* s. 7-8. Barthold'a göre bu metinde geçen Türk kumandan, bir Türgiş'di.

223 706 yılının on ikinci ayında Çinli general Şa-ça Çung-i, Şa-çu (Kan-su) yakınlarındaki Ming-şa dağı eteklerinde Kuzey Türkleri tarafından ağır bir yenilgiye uğratılmıştı. Dolayısıyla 707 yılında Çin kuvvetlerinin Amu-derya'nın ötesine gönderilebilmiş olması kesinlikle imkan dahilinde değildir. Çünkü onlar Türkleri mağlup etmemiş, aksine onlar tarafından hezimete uğratılmıştır.

224 Marquart, *Die Chranologie,* s. 8.

225 Tabari, age., IV/181-182.

226 Marquart'ın görüşü böyle. Bkz. age., s. 8; ama Barthold aynı düşüncede değil. Bkz. age, s. 10-11.

Bu kıyaslama ne ifade ederse etsin, zikrettiğimiz iki müşahede vazıh bir şekilde bir yandan VIII. Yüzyıl başlarında Soğdiyana'ya müdahele eden Türklerin Kuzey Türkleri olduğunu, diğer yandan onların Arapların ilerlemesine karşı çıkacak durumda olmadıklarını göstermektedir. Otağını Orhon sahillerine kuran bir hakanın İslam ordularının saldırısını püskürtmeye yetecek kadar bir gücü Sir-derya'nın öte tarafında tutacak durumu yoktur.

Çin, Mo-ç'o'nun (Kapagan Kağan) yapamadığı işi 715'de Kar-lukları ve On Okları itaat altına aldıktan sonra kendine vazife saydı. İmparator Hsüan-tsung'un 713'de tahta geçmesi, Batıda bir dizi önemli olaylar şeklinde tezahür eden ve k'ai-yüan (713-741) ve t'ien-pao (742-755) dönem adlarının şanına hiç de az katkıda bulunmayan Çin politikasındaki bu ikiye katlanışın kökenini oluşturuyor gibi gözükmektedir.

Çin'in Batı Türklerinin eski hakimiyet kalıntılarını müdafaa edeceği tek düşman yalnızca Araplar değildi. 663'de T'u-yü-hunla-ra ait Kuku-nor bölgesini zaptettiğinden beri Çin'in karşısına dikilen Tibet, Kaşgarya'ya gözünü dikmiş ve 670-692 yılları arasında burasını fiilen işgal etmişti. Çinliler, bu bölgeyi istirdat ettikten sonra, Gilgit ve Yassin üzerinden Kaşgarya yolunu Tibetlilere açan Pamirlerde nüfuzunu kabul ettirmek için çabalamaya başladılar. Batı Türklerinin sahipsiz bıraktığı Orta Asya prensliklerine gözünü diken Arapları batıda, Tibetlileri güneyde frenlemek isteyen Çin'in 715-750 yılları arasındaki diplomatik ve askeri faaliyeti Pamir üzerinden yürütülüyordu.

Çin'in birçok Asya devletiyle ilişkide bulunduğu 715-750 yılları oldukça özel bir önem arzetmektedir ve tarafımızdan gayet iyi bilinmektedir. Vakanüvislerin sıradan müşahedelerinden başka, bu dönemle ilgili olarak, 1013'de yayınlanan Ts'e-fu yüan kui ansiklopedisinde bir yığın kançelerya belgesi, yabancı prenslerin talepleri veya uluslararası müzakerelerde rol oynayan belli başlı kişilerin hususi hayatları hakkında bize bilgi sunan imparatorluk atama yarlıkları buluyoruz. Bu belgelerde onların konuşmalarını işitir gibi oluyor, kişiliklerini yansıtan kalıplaşmış hissiyat ifadelerini tahmin edebiliyoruz. Arapları, Tibetlileri ve Çinlileri kazanmak veya fethetmeye çalışan değişik halklar arasında cereyan eden entrikalar, ittifaklar ve çatışmaların kısa izahatlarını şu veya bu kesin detayda görür gibi oluyoruz.

Kuteybe'nin 715'de Süleyman'a karşı başlattığı isyan ve arkasından ölümü, Çinlileri Araplara karşı üstün getiren ilk başarıların zeminini hazırlamış gibi görünüyordu. Çinli tarihçileri referans alırsak, yine aynı yıl Araplar ve Tibetliler Fergana kralı olarak A-leao-ta adında birini atamışlardı. Meşru hükümdar Kuça'ya sığınmaya gelmiş ve Çinli komiserden destek istemişti. Çinli komiser derhal bir ordu toplayarak cebri yürüyüşle batıya hareket etmişti. A-leao-ta on birinci ayda yenildi ve dağlara kaçtı. Bu başarıların ardından aralarında Arapların, Taşkent'in, Semerkant'ın ve Kapiça'nın bulunduğu sekiz krallık bağlılıklarını bildirmek için elçilik heyetleri gönderdiler. İşte kesinlikle bu olaydan sonra imparator Bagatur tudun'a Taşkent kralı unvanı verdi.

Araplar, Tibetlilerin kendilerine Sir-derya'da verdikleri desteğin karşılığını Kaşgarya'da ödediler. Bu yüzdendir ki Kuça'da-ki Çinli genel

vali, 717 yılının yedinci ayında gönderdiği bir raporda Türgişlerin Dört Garnizon'a (Kaşgarya'ya) saldırmak için Araplar ve Tibetlilerden yardım aldıklarını, Yeke-arık ve Aksu'nun çoktandır kuşatma altına alındığını ve kendisinin de onlara karşı savaşmak için Batı Türkleri kağanlarının soyundan gelen birinin kumandasında üç Karluk kabilesini gönderdiğini belirtiyordu. Yine 717 yılında imparator kendi safına çekebilmek ve Tibetlilere geçiş yolunu kapatmak amacıyla Büyük Pu-lü (Baltistan) hükümdarının krallığını resmen tanıyordu.

718 tarihinde Tokaristan kralı veya yabgusunun on dört yılı aşkın bir süredir Çin sarayında gezinen ve mevkisine uygun bir davranış görmediğinden yakınan küçük kardeşi A-şi (-na) tegin Pu-lo'nun bir dilekçesini görüyoruz. Tegin, iddiasını haklı göstermek için de her biri iki yüz bin süvari ve askere kumanda eden Zabu-listan ve Kapiça krallarının, ayrıca her biri ellişer bin kişiyi kumanda eden Huttal, Kurân, Şuman, Şignan, Eftalit, Wahan, Cüz-can, Bamyan, Kavaciyan ve Badahşan krallarının efendisi kardeşinin sahip olduğu gücü gözler önüne seriyordu. Bu açıklama bize Toharistan'ın Demirkapı'dan İndus'a, Merv'in doğusundan Wa-han'a ve Pamirler'de Şignan'a kadar uzanan tüm prenslikler üzerindeki hakimiyetini göstermektedir. Gerek Sâsânî hanedanının son temsilcilerine sığınma hakkı vermek ve gerekse çevresindeki prenslikleri tek bir sancak altında toplamanın yollarını aramak suretiyle bu ülkenin Arap istilasına karşı direnişin önderi olarak oynadığı önemli rolü daha iyi anlıyoruz.

719 yılının ilkbahar aylarında An (Buhara) hükümdarı Tu-sa (Tuğşada) po-t'i, Kiu-mi (Kumed = Karategin) hükümdarı Na-lo-yen (Nârâyana), K'ang (Semerkant) hükümdarı Wu-le-kia (Gu-rek), aynı anda Çin'e müracaatta bulunarak Araplara karşı kendilerine yardım etmesini istediler. Biz, onların üç dilekçesini bu kitapta verdik. Örneğin Tuğşada imparatordan Türgişlere yardımına gelmelerini emretmesini istiyor, kendisi de kuvvetlerini onla-rınkiyle birleştireceğini ve zaferin kesin olacağını belirtiyor; Nâ-râyana Arapların kendisini sonuna kadar soyduğundan şikayet ederek Çin'den adaleti sağlamasını diliyor, karşılığında impara-torluğun batı kapısında sadakatle nöbet tutacağını vaat ediyor; Gurek ise ülkesinin otuz beş yıldan beri harp halinde olduğunu beyan edererek, 712 yılında Semerkant'a karşı Emîr Kuteybe (İmi Kü-ti-po) tarafından yapılan

kuşatmayı hatırlattıktan sonra, batı ülkelerinde rağbette olan ve Arap egemenliğinin süresini yüz yıl ile sınırlayan bir kehanete atıfta bulunup onların vadelerinin sonunda geldiğini ve başarılarının son bulması gerektiğini ve artık fazla gecikmeden onlara saldırmak icap ettiğini düşündüğünü beyan ediyordu. - Toharistan bu seferlere katıldı mı? Muhtemelen katıldı, çünkü 719 yılının altıncı ayında Çaganiyan kralı ve Toharistan yabgusu Ti-şe (Teş)den Çan'ang'a bir elçi geliyordu ve yanında da Mo-ni dinini yani muhtemelen Maniheizmi ilk defa Çin'e sokan Ta-mu-şi adında biri vardı.

Her ne kadar imparator hemen Araplara karşı bir ordu gön-dermemişse de, en azından onlarla savaşanlara cesaret verdi. 720 yılının dördüncü ayında Wu-ç'ang (Udyana), Ku-tu (Hattal) ve Kiu-wei (Yassin) krallarına Araplara kafa tutmuş olmalarının mükafatı olarak krallık beratı gönderdi. Yine aynı yıl ve şüphesiz aynı sebeple Hu-mi (Wahan) kralına kral unvanını veriyordu.

İmparator, 720 yılının dokuzuncu ayında da Zabulistan kralına Arrahoc hie-li-fa'sı, Kapiça kralına Arrohac tekini unvanlarını veriyordu. Arrohac'la Zabulistan aynı yerdir ve ülkenin hie-li-fa'sı Batı Türklerinden kalma Türkçe unvanı taşıyan gerçek kralı idi. Çünkü Zabulistan kralı Kapiça'yı ele geçirmiş ve elbette kardeşlerinden birini veya tegin unvanı taşıyan bir oğlunu orayı yönetmekle görevlendirmişti ve dolayısıyla Kapiça kralı Arrohac veya Zabulistan tegini unvanına sahipti. Arap yazarlardan 710-720 yılları arasında Zabulistan kralı veya Zambil'in Arapların ülkesine girmesini engellediğini biliyoruz.[227]

227 Marquart, *Eranshahr,* s. 290.

İmparator ayrıca 720 yılında Kaşmir kralı Çandrapida'ya bir beratla kral unvanı verdi. Zabulistan ve Kaşmir'e aynı anda çıkartma yapılması bir tesadüf değildi. Çünkü her iki ülke de aynı dava etrafında birleşmişti. Böylece Çin onları sadece Araplara karşı değil, Tibete karşı da yanına almış oluyordu. Bunun kanıtını 724 yılında Zabulistan kralından Göğün Oğlunun sarayına gelen ve hayli acayip bir olayı içeren dilekçede görüyoruz. Bilindi-ği gibi Çinliler 722 yılında Tibet tarafından tehdit edilen Küçük Pu-lü (Gilgit) kralına yardım göndermişler ve onun zafer kazanmasını sağlamışlardı. Halbuki Tibet btsanposu on beş yıl önce Çin imparatorluk

ailesinden Kin-ç'eng prensesiyle evlenmiş; imparatorlukla Tibet arasındaki savaş bu prensesi çok zor duruma düşürmüş ve o sırada Kaşmir'e sığınmayı düşünmüştü. Kaşmir kralı ise prensesin talebini kabul ederek Tibetlileri püskürtebilmek için Zabulistan kralından yardım istemiş, bunun üzerine Zabulistan prens kralı Çin'e bir mesaj göndererek talimat beklemiş, fakat imparator her iki kralın tavırlarını takdir etmekle birlikte bu konuda herhangi bir şey yapmamış, Kin-ç'eng prensesi de 741'de öldüğü Tibet'de kalmıştı.[228]

228 Bushell, *The early history of Tibet,* Journ. of the R. A. S., N. S., t. XII, s. 472-473.

727 yılında Toharistan kralı uzun bir felaket çığlığından ibaret bir mektup gönderdi. Babası Araplar tarafından esir alınmış, halkı müstevlilerin soyup soğana çevirmesi yüzünden büyük sıkıntıya düşmüş, dolayısıyla tüm ülkede Göğün Oğluna hediye edebileceği değerli bir eşya kalmamıştı. Yabgu ayrıca Türgiş kağanının en kısa zamanda kendisine yardıma gelmesi için emir verilmesini ısrarla rica ediyordu, ama Çin bu yakarışlara 729'da tegine Toharis-tan yabgusu ve Eftalit kralı unvanlarını vermekle yetindi.

O sıralar Çin'deki batı ülkeleri elçilerinin sayısı artıyordu. Başkente 726 yılında Buhara kralı ve aynı zamanda Tu-sa (Tuğşada) po-t'i'nin kardeşi Arslan ta-fu tan-fa-li, arkasından Arap elçisi Sü-leyman,[229]; 727'de Keş kralı Hu-pi-to'nun elçisi; 728'de Wahan ve Maymarg elçileri; 729'da Wahan ve Huttal elçileri; 730'da Maymarg elçisi gelmişti. 731'de ise Semerkant kralı Gurek, oğullarından Tu-ho'nun Ts'ao [Ch'ao) (Kabuzan), Me-çuo'nun Mi (Maymarg)[230] kralı olarak atanmasını istiyor; 732'de de sözde Persia kralının bir temsilcisinin refakatinde Nesturi rahip Ki-lie başkente teşrif buyuruyordu.

229 *T'ang-şu,* b, s. 8. r°.

230 731 tarihi *Ts'e-fu yüan kui,* blm. 999, s. 18 r°'de verilmiştir.

719'da Buhara kralı Tuğşada, 727'de Toharistan yagbusu tarafından sunulan dilekçelerden bu prenslerin imparatordan ordulardan birisini göndermesini, hiç olmazsa Türgiş kağanının yardımına gelmesinin sağlanmasını istiyorlar; fakat Türgiş hanı Su-lu kendisine fazla bağımlı olmadığı için imparator bu isteklere cevap veremiyordu. Ne var ki Su-lu 738'de Ç'u-mu-kunların kül çuru tarafından katledildiğinde katil lehine

müdahelede bulunmuş, 739’da generallerinden biri, Tokmak yakınlarında Su-lu’nun oğlu T’u-ho-sien’in yakalanması için Keş ve Taşkent krallarıyla işbirliği yapmış, aynı sıralarda başka birlikler Talas’da Kara Türgişlerin kağanını aniden bastırmak için Fergana kralıyla birleşmişti. Çin, bu askeri seferlerden sonra Mâverâünnehir’de nufuzunu yayabilmek için Batı Türklerinin asli topraklarında hakimiyeti yeniden ele geçirdi. Nitekim 739’den 742 yılına kadar Taşkent kralına “adalete uyum sağlayan kral” (740), arkasından yine aynı şahsa “değişimi kabul eden kral” (742), Batı Ts’ao (İştikan) kralına “fazileti seven kral” (742) unvanları veriyordu. Diğer yandan Keş, “itibara teveccüh eden krallık” (Lai-wei kuo), Fergana ise “huzurlu uzak ülke” (Ning-yüan) Çin isimlerini alıyordu. 744 yılının on ikinci ayında da Çinli Ho-i prensesi Fergana kralı Arslan tarkan’a eş olarak verildi. Çin nüfuzu Hazar Denizi’nin güneyine kadar yayılmıştı ve Taberistan kralı 744 yılında “değişime saygı duyan kral”, 747’de ise “doğru yola dönen kral” unvanı aldı.

Çin, Tanrı Dağları’nın kuzeyinden Mâverâünnehir’e inen ve batıda Hazar Denizi kıyılarına kadar yayılan topraklarda egemenliğini ilan ederken, daha güneyde Kaşgarya’dan Pamir’e, oradan ya Gilgit ya da Çitral vadisi üzerinden İndus havzasına ulaşan yol boyunca da etkinliğini gösteriyordu. 728’de Hotan ve Kaşgar krallarına unvan verilmiş; 720’de imparatordan bir berat alan Çandrapida’nın kardeşi Muktapida, 733’de Kaşmir kralı olarak atanmıştı. 738’de ise Hsüan-tsung, Ju-mo-fu-ta’yı müteveffa Za-bulistan kralı babasının yerine meşru varis olarak atıyor, 745’de Pu-fu-çun’u Kapiça ve Udyana kralı tayin ediyordu. (O sıralar bu iki ülke siyasî yönden birleşmişti.)

Çin, Kaşmir, Udyana, Kapiça ve Zabulistan’la olan ilişkileri muhafaza etmek için Wahan ve Gilgit vadisi üzerinden giden yolu açık tutmak zorundaydı. Halbuki Kaşgarya’ya nüfuz etmek için kullanılan tabii güzergah olması hasebiyle bu yol sürekli Tibet tehdidi altındaydı. Dolayısıyla imparatorluk yönetiminin sık sık bu bölgede gövde gösterisinde bulunmasında şaşılacak bir şey yok. Daha önce imparatorun 720’de Wahan kralına berat verdiğini ve 722’de Tibetliler tarafından tehdit edilen Küçük Pu-lü’ye (Gilgit) yardımda bulunduğunu görmüştük. Çin, 737’de Küçük Pu-lü kralına ani bir kurtarma harekatında bulunmak için Kuku-nor yakınlarında Tibetlilere hücum etmiş, 741’de müteveffa kralın kardeşi Ma-

hao-lai'yı[231] ülkenin kralı olarak atamış, 742'de ise Wahan kralını Tibetle ilişkisini keserek kendi egemenliğini kabul etmesinden dolayı kutlamıştı.

231 Ma-hao-lai'ın diğer bir adı da Ma-lai-hi idi.

Tibetliler yine de ilerlemelerini sürdürüyorlardı. Küçük Pu-lü (Gilgit) kralı Ma-hao-lai ölünce yerine geçen kişiyi kandırmayı başarmış ve Tibetli bir prensesle evlendirerek tümüyle kendi saflarına çekmişlerdi. Bu diplomatik başarıdan sonra Küçük Pu-lü'nün kuzeybatısındaki yirmiden fazla krallık Tibet'e bağlandı. Çin'in hakimiyeti altındaki boylar da artık saraya saygı sunmaya gelmiyorlardı. Kaybedilen bölgenin yeniden kazanılması için çok gayret sarfetmek gerekiyordu. 747 yılında böyle bir çapa sarfedil-di de. O yıl Çin'in hizmetinde bulunan Kore asıllı general Kao Si-en-çi, Pamir dağları arasında, Barogil ve Darkot geçitlerinin ötesinden Gilgit vadisine kadar Gilgit kralını müteşekkir olmak zorunda bırakan ve Çin ordularına şeref bahşeden meşhur seferini gerçekleştirdi.

Ne var ki elde edilen başarı tüm dirençleri kırmaya kâfi gelmedi. 749'da Toharistan yabgusu Şe-li-mang-kia-lo, Tibetlilerle ittifak sağladıktan sodra Küçük Pu-lü ile Kaşmir arasındaki yolun kontrolünü eline geçiren küçük dağlı prense, Kie-şe kralına karşı imparatorluk birliklerinden yardım istedi. Şe-li-mang-kia-lo'-nun cesur bir politikayla hazırladığı plana göre, kuvvetleri Pamir ve Kaşgarya üzerinden Çin İmparatorluğu ile birleşecek ve Tibet akınlarına karşı geçilmez bir duvar meydana getirecekti. 750 yılının ikinci ayında general Kao Sien-çi bu çağrıya cevap verdi ve bir kez daha zafer kazanarak Kie-şe kralı Pu-t'o-mo'yu esir edip, tahta onun kardeşi Su-kia'yı geçirdi. - Bu olaylardan kısa zaman sonra Senerkant'dan Mo-ye-men, daha sonra Kapiça'dan Sa-po tarkan Çin sarayına elçi olarak geldiler. Sa-po tarkan 751'de ülkesine dönerken yanında bilâhare Buddist din adamı olacak olan hacı Wu-k'ung'u da götürdü.

Pamir'in barınılması güç bölgelerinde ordusunu üstün bir başarıyla yöneten Kao Sien-çi, tüm kahramanlığına rağmen kötü niyetli ve açgözlüydü. İşlediği hatalar kendisinin mahvına yol açacaktı. 750 yılının on ikinci ayında Taşkent'in işlerine müdahele-de bulundu. Taşkent kralı itaat ettiğini bildirmesine rağmen, verilen sözün hilafına tutuklanarak idam edildi. Tüm serveti Kao Sien-çi'nin eline geçti ve utanç verici bir yağmalamaya maruz kaldı. Fakat oğlu kaçmayı başararak, komşu halkları

Çinlilerin kötü niyetleri ve açgözlülüklerine karşı ayaklandırdı, arkasından da Araplardan yardım istedi. Abbasilerin Horasan'daki özel temsilcisi Ebû Müslim, Göğün Oğlunun hakimiyeti yerine halifenin nüfuzunu yerleştirebileceği böyle güzel bir fırsatı kaçırmadı ve hemen Ziyad bin Salih komutasında bir orduyu yola çıkardı.[232] Fer-gana ordularını da kendi saflarına katan Kao Sien-çi, düşmanı karşılamaya çıktı; fakat Karluk boylarının isyanıyla hem önden, hem arkadan sarılınca Atlah'a çekildi ve H. 133 yılının Zülhicce ayında (751 Temmuzunda) Taraz (Talas) nehri yakınlarında ordusu kamilen kırıldı. Geri çekilişi öyle bir karışıklığın içinde cereyan etti ki, kendisi ve kurmayları fırari sürüleri arasından yol açabilmek için ellerindeki sopaları kullanmak zorunda kaldı-lar[233]. Galip Arapların Semerkant'a götürdükleri Çinli esirler o zamana kadar Çinlilerin tekelinde bulunan kağıt sanayini orada kurdular ve böylece İslam dünyasına taşınan bu sanayi orada büyük bir gelişme yaşamakta gecikmedi.[234]

232 J. Karabacek, *Das arabische Papier* (Mittheil, aus der Sammlung der Papyrus Erzherzog Raine, vol. II et III, s. 87-178), s. 113.

233 Taşkent kralı, Kao Sien-çi tarafından 750'de tutuklanmış, Araplara karşı savaş ise 751 Temmuzunda gerçekleşmiştir.

234 Karabacek'e göre (age., s. 112) Saalibi olayı şu şekilde nakletmektedir: "Semerkant'ın özellikleri arasında Papirus ruloları ve parşömeni ortadan kaldıran kağıdı saymak gerekir. Çünkü onlardan daha güzel, daha hoş ve daha kullanılışlıydı. Kağıt, sadece orada ve Çin'de bulunurdu. "El-Mesalik ve'l-Memalik" adlı eserin yazarı, kağıdın Çin'den Semerkant'a Çinli esirler vasıtasıyla geldiğini nakletmektedir ki, gerçekten de aralarında tesadüfen kağıt ustalarının bulunduğu bu esirleri getiren Ziyad b. Salih'dir. Bu olaydan sonra kağıt sanayi gelişti ve üretimi Semerkant halkı bunu önemli bir ticari meta haline getirinceye kadar sürdü. Sonuçta tüm dünyada insanoğlunun kullandığı bir meta haline geldi."

Hirth'in kaydettiğine göre *(Nachworte,* s. 3) muhtemelen Çinli esirler arasında yabancı ülkeler hakkında yazdığı ve mâlesef günümüze kadar yetip gelmeyen *King hing ki* adlı eserin müellifi Tu Huan da vardı. Bu kitabın bazı pasajlarını muhafaza eden Tu Yu'nun T'ung tien adlı eserinde şu cümleyi okuyoruz: "Ailem Tu Huan, batıya düzenlenen sefer sırasında Çinli komiser Kao Sien-çi'nin peşine takılıp gitti. Onuncu t'ien-pao yılı (751) batı denizine ulaştı; pao-ying dönemi başlarında (762) Kuang-çu (Kanton) üzerinden Çin'e dönüş için bir tacir gemisine bindi. O, King hing ki'nin yazarıdır."

Kao Sien-çi'nin Talas ırmağı kıyılarında uğradığı felaket, Çin'in Batı ülkelerindeki kudretinin sona ermesinin işaretiydi. Fakat Asya'nın diğer ülkelerinde aynı devrede cereyan eden olaylar göz önünde

bulundurulmadan bir savaşın tek başına böyle köklü bir sonucu nasıl doğurduğu anlaşılamaz.

Prensleri Tayland kökenli olan Nan-çao Krallığı'nın başkenti, Yün-nan'da Ta-li-fu yakınlarındaydı. Eskiden Altı Çao olarak adlandırılan altı ayrı prensliği bir sancak altında toplayan Kral P'i-lo-ko'nun enerjisi sayesinde bu krallık, 738 yılına doğru kuvvetli bir devlet olmuştu. 748'de yerine geçen oğlu Ko-lo-fong'un Yün-nan'ın doğu kesiminden Tonkin'e giden bir yol açmak isteyen Si-ç'uan'lı Çinli memurlarla arasının bozulması uzun sürmedi. Gerginlik yükselince 751'de Çinli general Sien-yü Çung-t'ung Ta-li-fu üzerine yürüdü. Başkentinin tehdit altında olduğunu gören Ko-lo-fong, imparatorluk güçlerine kafa tutarak, onlara Si-öl gölü [şimdiki Sier Gölü] yakınlarında ağır bir darbe indirdi ve atmış binden fazla düşman askeri öldürdü. 29 Mayıs 751'de vukû bulan bu savaş, Asya'nın öteki ucunda, Talas yakınlarında Araplarla Çinliler arasında çıkacak olan savaştan en az iki ay önce olmuştu. Kazandığı zafere sevinemeyen ve misillemelerden korkan Ko-lo-fong, Tibet kralı veya btsanposundan korunma istedi. Tibet kralı münferiden kendisini güçlü kılacak olan bu açılımı hararetle karşıladı ve Nan-çao kralına doğu imparatoru (tung-li) unvanı vererek, kardeş btsanpo olarak adlandırdı. Çin ordusunun 754'de Ko-lo-fong'a boyun eğdirme isteği yeni bir mağlubiyeti beraberinde getirdi ve Ta-li-fu'nun kuzey kesimi iki yüz bin askere mezar oldu.[235]

235 Tüm bu detaylar için bkz. *Une inscription du royaume de Nan-tchao* (JA, Nov.- Dec.1900).

Bir sonraki yıl (755), askeri yeteneğinden ziyade dalkavukluk-larıyla imparatorun güvenini kazanan, ancak sonradan onu devirmeye kalkışan yabancı asıllı paralı asker An Lu-şan'ın isyanı patlak verdi. Başarmasına ramak kaldı. Hsüan-tsung, 13 Temmuz 756'da isyancıların Ç'ang-an yolunu açan T'ung Geçidi'ne[236] hakim olduklarını görünce alelacele başkentini terk ederek Si-ç'uan bölgesine sığındı.

236 T'ung Geçidi, Hua dağı ile Huang-ho arasında, Si-an-fu'nun doğusunda yer almaktadır.

Bu olaydan sonra iktidarı ele alan oğlu İmparator Su-tsung'un enerjisi neredeyse ümitsiz bir durumu kurtardı. Hüku-met kuvvetleri 757'de Ç'ang-an'ı geri aldılar. Şehre saldırı sırasında işbirliğinde bulunan askerler arasında An-si (Kaşgarya askeri valiliği), Pei-t'ing (Kuzey T'ien-şan askeri

valiliği), Fergana ve Arap birlikleri de vardı.[237] Çin'in Batıda henüz yeni oynadığı şanlı rolün son kalıntısı da işte buydu.

237 *Tse-çi tung kien,* blm. CCXIX, s. 5 v°.

IX. Sonuç

Gördüğümüz gibi Batı Türklerinin tarihi neredeyse birbirine eşit iki kısma ayrılır. VI. Yüzyılın ortalarından VII. Yüzyıl ortalarına kadar bağımsız, VII. Yüzyıl ortalarından VIII. Yüzyıl ortalarına kadar ise Çin, Tibet, Araplar ve diğer Türk halklarıyla rekabet halindeydiler. Her ne kadar Türklerin ikinci dönemde hakanlığın kurucuları İstemi ve Tardu tarafından itaat altına alınan tüm kabileleri bir bayrak altında toplayan bir hakan-ı kebirleri olmamışsa da, ilk devrede tek vücut olma ve birlik içinde bulunma konusunda da çoğu kez zayıflık yaşanmıştır. Batı Türkleri, gerçeği söylemek gerekirse, hiçbir zaman kuvvetli bir merkezi devlet oluşturmadılar: Kendi topraklarında, Tanrı Dağları ve İskender tepelerinin kuzeyinde her biri bir şekilde bağımsız birçok münferit gruba bölünmüşlerdi ve bir krallıktan ziyade federasyon durumundaydılar. Hakan-ı kebirin otoritesinin zayıfladığı veya birkaç beyin hakanın iktidarını tartışma konusu yaptıkları durumlarda, boylar arasındaki rekabet hemen su yüzüne çıkıyordu. Bu yüzdendir ki, onların tarihi kayıtları Cungarya'daki beş Tu-lu boyu ile Tokmak ve Talas civarında yaşayan beş Nu-şi-pi boyu arasındaki iç çekişmelerin hikayeleriyle doludur. Soğdiyana ve To-haristan prenslikleri Türklerin hakimiyeti altındayken bile yarı bağımsız haldeydiler. Çinlilerin 657-659 yılları arasındaki Çin zaferleri hakanların gücünü bitirdikten sonra, bir kez daha dağıldılar ve ortak bir bağları kalmadı. Eğer Türklerde taht tevarüs hukukunun sarsılmaz kurallarla tespit edilmemiş olduğunu, oğulun babasının

tahtını mutlaka tevarüs etmediğini ve kağanın ölümü üzerine kardeşlerin taht kavgasına başladıklarını da göz önünde bulundurursak, onların siyasi teşkilatlanmalarındaki iç hataların neler olduğu anlışılacaktır. Başlarında yetenekli bir önder bulunduğunda herkesin önünde eğildiği yenilmez bir güç teşkil ediyorlar, ama hızlarının kesildiği andan itibaren, barış zamanında hakanlığın gücünü ve azametini korumaktan âciz kalıyorlardı.

Batı Türklerinin politik yaşamda sürdürülebilir bir şey yaratmadaki yetersizliğini sanat ve edebiyatta da buluyoruz. Çin ve İran sanatta yüksek bir seviyeye ulaşırken, bu iki ocağın arasında oturan Türkler onların ışıklarıyla aydınlanmayı bilemediler. Birkaç kitabenin bir gün onların yazılarındaki ve dillerindeki gerçek dehayı önümüze çıkarması mümkün olsa bile, onlardan bu isme layık hiçbir edebi anıtın kalmadığı muhakkak. Bizanslı tarihçilerin metinleri ve Sibirya'nın güneyinde bulunan altın süslemeler kıymetli madenleri işlemeyi bildiklerini teyit etse de, bu sanatın maddenin değerinin madeni işlemenin hakettiği değerden daha fazla önemli olduğu bir barbar sanatı olarak kaldığını belirtmek gerekir.

Bununla birlikte Asya'nın umumi tarihi ele alındığında, Batı Türklerinin rolü gözardı edilemeyecek kadar önemlidir. Bu savaşçı halk, fetihleriyle hatırı sayılır bir rol oynamıştır. Doğuda Altaylar'dan batıda Volga'ya [İtil'e], kuzeyde Tarbagatay'dan güneyde İndus'a kadar dağılmış boyları yaklaşık bir asır boyunca iktidarı altında toplayarak, vaktiyle kargaşa ve yağmadan başka bir şey olmayan bir bölgede belli ölçüde bir düzen ve barış tesis etmiş; ortasında bulunduğu Çin, Bizans, Pers ve Hindistan gibi dört devâsâ uygarlık arasında onun sayesinde ticari ilişkiler kurulabilmiş; böylece Türkler, kendileri bir ürün üretmeksizin uluslar arası değişimleri kolaylaştıran yararlı aracılar olabilmişlerdir.[238] Kara yoluyla ipek taşımacılığı onların tekelindeydi; bu ticarete bir çıkış noktası bulmak için Bizans'la görüşmelere girişmişler ve kendilerinden herhangi bir şey almayı reddettiği için Perslerle savaşmaktan çekinmemişlerdir. Diğer taraftan Japon-ya'daki eski Horiuji tapınağının hazinesinde başka zenginliklerin yanı sıra üzerine dört ayaklı ve kanatlı bir hayvanın hakkedildiği bir gümüş

ibrik ve her biri bir aslanla dövüşmek için geri dönmüş dört süvariyi gösteren bir çeşit bayrak bulunmaktadır. Her iki sanat eserinin de Pers Sâsânî sanatından esinlendiği görülmektedir.[239]; Bunlar, en uzak ülkelerin birbirleriyle ilişki kurmalarını sağlayan ticari hareketin kanıtlarıdır.

238 Sonuç bölümünde yazarın tipik Fransız ve haçlı fanatizmi ile Türk halklarına bu kadar haksızlıkta bulunması, doğrusunu söylemek gerekirse, akademisyen kimliğine yakışmayan bir tavır ve aynı zamanda Türk uygarlık tarihini derinlemesine incelememiş olmanın getirdiği bir cehalet olarak sırıtmaktadır. Halbuki Türklerin pantolonun, kağnının, tekerleğin, tuzun, oku 800 m. uzağa fırlatan yayların, kendilerine özgü bir taht tevarüs sisteminin, üzenginin ve hepsinden önemlisi yüzlerce yıl boyunca savaşçıları ölümden kurtaran zırhın vs.. mucidi olduklarını bilmemiş olması mümkün de ğildir. Fakat yobazlık ve fanatizm, yalnızca entellektüel insanların hastalığıdır (editör).

239 Atıfta bulunduğumuz ibrik, 1900'de açılan Paris sergisinde yer almıştır. *(Histoire de l'art du Japan,* Ouvrage publie par la Commission Imperiale â l'Exposition universelle de Paris, 1900, p. 61) Bayrağa gelince, onun bir temsili, mühendis Ito'nun Horiuji tapınağının inşaatı hakkındaki kitabında görülebilir (Tokyo İmparatorluk Akademisi bildirisi, 1. fasikül, 1.sayı), Atlas'da s. 18, şekil 54. Avrupalı şarkiyatçılar tarafından çok az bilinen bu kitabın iletişimini Sylvain Le-vi'nin nezaketine borçluyum. 9 Mart 1902'de Guimet Müzesi'nde verilen bir konferansta Desyahes bu bayrağın bir röprodüksiyonunu göstermiştir; üstteki iki atın böğründe Çince [İl kelimesi, alttaki iki atın böğründe ise jap kelimesi fark edilmektedir ki, bu da kumaşın doğrudan İran'dan gelmemiş olduğunu göstermektedir ve muhtemelen bir Pers örneğinden yararlanılarak Çin'de üretilmiştir. M. Desyahes bu konferansta Foukoutchi olarak adlandırdığı benzer bir kumaştan bahseder. Sanat tarihi açısından gerçek bir değere sahip belgeleri sıkı sıkıya tam ve doğru bir şekilde yayınlanması çok arzu edilirdi. - Dieulafoy (Yazıtlar Akademisi seansları üzerine raporlar, 1901, s. 3), Japonya'da muhafaza edilen ve 650 ile 720 arasındaki devreye ait olan sanat eserleri arasında "bazı eşyaların Persia'dan veya Hindistan'dan ithal edildiği izlenimi verdiğini" kaydetmiştir.

Türk toprakları üzerinden sadece ticari mallar nakledilmiyordu. Aksine fikirler de kervan yolunu takip ediyordu. Hsüan-tsang, 630'da Buddizmin kutsal diyarında Çin itikadını tekrar canladırıp arındıracak öğretiler aramak için Türk dünyasını kuzeyden güneye katetmiş ve Şe-hu Kağan'ın desteği sayesinde hiçbir sıkıntıya maruz kalmadan İndus'a ulaşabilmiştir. Dört yıl önce, henüz 626'da yine aynı Şe-hu Kağan, Hintli din adamı Prabhâkaramitra ve yoldaşlarını ağırlamış, bilâhare bunlar o sırada Türklerin yanında bulunan imparatorluk elçilik heyetinin ardından Çin'e gelmişlerdi. 621'de ilk âteşgede Ç'ang-an'da inşa edilmiş ve 631'de mecusî Ho-lu Orta İmparatorlukta semavi tanrının dinini, yani Zerdüştizmi yaymıştı.[240] Nihayet 635'de Nesturî keşiş A-lo-pen, Batı Türklerinin ülkesini batıdan doğuya katederek Suriye'den Wei ırmağının kıyılarına Hıristiyanlık dinini

Nasturî-lerin kendisine öğrettikleri şekilde getirmişti.[241] Tüm bu tarihlerin çakışması tesadüfî değildir ve aksine Batı Türk Hakanlığı'nın varlığının Asya'nın bir ucundan ötekine gidiş gelişleri özellikle kolaylaştırdığının kanıtıdır; onun sayesindedir ki üç büyük din, Mazdeizm, Hıristiyanlık ve Budizm'den ilk ikisi Çin'de tutunabil-miş, üçüncüsü hayat bulabilmiştir.

240 JA., Ocak-Şub. 1897, s. 61-62.

241 *Inscription chretienne de Si-ngan-fou.*

Aynı devre doğru Muhammed, 632'de öldü, kendisinden önce gelenlerle savaşmakta gecikmeyecek yeni bir din kuruyordu. Başka bir açıdan, Batı Türkleri İslamın yayılış hızını kolaylaştırdılar. Yaşamlarının başlangıcında Eftalitlere karşı zafer kazanmak için 563-567 yılları arasında Perslerle ittifak kurmuşlardı; fakat Pers kralları kendilerine Amu-derya sınırını veren bu beraberlikten işin başında bazı faydalar elde etmişlerse de, bir enayi pazarlığı yapmış olduklarını fark etmekte gecikmediler. Çünkü Türkler onlara komşu olduktan sonra en zorlu düşmanları olacaklardı. Bizans'ın Ctesiphon'a [Medain] karşı mevcut eski düşmanlığını körüklediler ve böylece Amu-derya'dan İndus'a kadar sıralanan tüm prensliklere sahip olmak için yarattıkları kalıcı savaştan faydalanmış oldular. Halbuki Persia'nın zayıflaması Müslümanlığın hızlı yayılmasının ana sebebi oldu; Arapların zaferleri, aslında Türklerin ve Bizanslıların düzenli saldırılarının yaşlı Sâsânî mut-lakiyeti üzerinde yarattığı sarsıntı sayesinde hazırlanmış ve mümkün kılınmıştır.

Batı Türkleri, güçlerinin zirvesinde bulundukları sırada Arabistan'dan gelen istilacılara geçilmez bir engel koyabilirlerdi. Fakat Sâsânîlerin arkasından onlar da uzun yaşamadılar. Bu hanedanın fiilen hüküm süren son temsilcisi Yezdigerd, 651 veya 652'de ölmüş, Çinlilerse 657-659 arasında On Okların gücünü nihâî şekilde yok eden kesin zaferler kazanmışlardı. Bu olay da yine Araplara yaradı. Çin, boşu boşuna Türk Hakanlığı'nı kendisinin yönettiğini iddia edip, orada yönetimini düzenleyedursun, böyle büyük bir işi iyi sona eriştirecek kadar güçlü değildi. Sonunda Batı Türklerinin gerçek mirasçıları, en azından Sir-derya'ya kadar, tıpkı kendilerinden önceki Pers kralları gibi, Araplardı.

Bununla birlikte Mâverâünnehir ve Toharistan'ı hazmetmek için Araplara yaklaşık bir yüzyıllık süre daha gerekiyordu. Bu yüzyıl süresince batı

ülkelerinin Araplara karşı Çin’den yardım isteme ihtiyacının doğurduğu diplomatik ilişkiler, tüccar ve hacıların özel inisiyatifleri sayesinde bir süre öncesine kadar ifa edilen işi devam ettirmişti. Yine de fikir hareketleri tarihi içinde bu dönemin bir öncekinden daha az önemi haiz olduğu söylenemez. Sâsâ-nî tahtında hak iddia eden ve Araplar tarafından kovulan Piruz, 677’de Ç’ang-an’a gelmiş, orada bir Pers tapınağı, - tabi ki bir âteş-gede - inşa etme iznini amış; 719’da Maniheizm olduğu izlenimini veren bir dinin rahibi astronom Ta-mu-şi Toharistan yabgusu-nun temsilcisi olarak Çin’e gelmiştir. 732’de bir sözde Pers kralı, adı Si-an fu kitabesinde geçen Nesturi keşiş Ki-lie’nin refakatin-deydi. Nihayet, 751’den sonra Buddist Wu-k’ung’un Kaşmir’e ve Gandahar’a yaptığı gezinin hikâyesi eskiden Türk prensler tarafından bu ülkelerde yapılan dini kurumlaşmayı hatırlatıyordu.

Batı Türk Hakanlığı’nın kaderi, Hıristiyanlık, Zerdüştizm ve Maniheizmin Çin’e kadar nasıl ulaştıklarını, Müslümanlığın kendi kapılarına kadar nasıl geldiğini ve Buddizmin kendini nasıl yenilediğini açıklıyorsa, bunun sebebi, dinlerin evriminin burada, fikir alanında, politik evrimin sadece ters yüz edilmiş şekli olmasıdır. Aslında Batı Türklerinin tarihi Türk halklarının tarihi içindeki en önemli başlıklardan sadece biri değildir. De Guignes, bu-nu sezmişti ve yazılacak daha çok şeyi kalmıştı. Bu tarih, aynı zamanda dünya tarihi içindeki bir başlıktır. Bu başlıkta, hem Bizans’ın Roma egemenliğini doğuda sürdürmek için sarf ettiği aşırı gayretler, hem de İran ve Turan arasındaki eski zamanlardan kalma mücadelenin düğümünün çözülmesi, Arap fetihlerinin yarattığı beklenmedik olaylar ve Çin diplomasisinin ustalık dolu girişimlerinin yansımasını bulmaktadır. Ve yine bu tarih, büyük milletlerin çoğu kez birbirinden ayrı imiş gibi görülen özel tarihlerinin birkaç yıllığına birleşip ayrıldığı temel taşı gibidir. Bu tarih, bize, sürekliliğin kainatın bir kanunu olduğunu hatırlatmaktadır ki, tüm parçaların birbirine ulanıp gittiği sonsuz zincirde bilmediğimiz bir halka yoktur.

BEŞİNCİ BÖLÜM

BATI TÜRKLERİ KONUSUNDA İLAVE NOTLAR

Saint Petersbourg Bilimler Akademisince 1903 yılında yayımlanan “Batı T’u-küe’ler (Türkler) Hakkında Belgeler” başlıklı bir kitapta, 1013 yılına doğru bir aydınlar komisyonu tarafından yazılan büyük Ts’e-fu yüan kui[1] ansiklopedisinden bazı parçaları alıntılama fırsatım olmuştu. Sanırım bu ansiklopedideki Batı Türkleri tarihini ilgilendirebilecek tüm parçaları tercüme ederek bu çalışmayı tamamlamam yararlı olacak.[2] İşte bu bölümün konusunu bu düşünce oluşturmaktadır.

[1] Uzak Doğu Ekolünün uyarladığı transkripsiyona göre Ts’ö fu yuan kuei. Bu sistemi ben müteakip yayınlarımda kullanacağım. Fakat bu- rada T’u-küe’ler üzerine yazdığım kitapta kullandığım transkripsi- yonu kullanacağım.

2 Bu bölümde elinizdeki kitabın ana kısmına yapılan dipnot atıfları gereksiz olduğu için dikkate alınmamıştır.

618 Yılı

Bölüm 977, s. 16 r° : Birinci Wu-ti yılının (618) yedinci ayında, K'üe Kağan, imparatorluğa bağlanmak için T'ang (hanedanı) imparatoru Kao-tsu'ya bir elçi gönderdi. K'üe Kağan, Batı T'u-küe'lerin (lideri) Ho-sa-na Kağan'ın küçük kardeşi idi. Önceleri K'üe ta-tu şo (Kül tardu şad) olarak anılırdı. Hui-ning komutasında 3000'den fazla atlı okçusu bulunan kabilelerini yönetirdi. Sui hanedanı yıkıldıktan sonra kendine K'üe (kül) kağan adını aldı. Li Kui ile işbirliği yaparak işe başladı. Sui hanedanının Batı Junglarına gönderdiği elçi Ts'ao-K'ung, operasyonlar için Kan-çu'yu kendine üs seçtikten sonra onu yanına çekti. Bütün adamları ile (Ts'ao) Kung'a bağlandı ve (Li) Kui'yi kovmak için kendi güçlerini onunkilerle birleştirdi. Fakat (Li) Kui'ye yenildi ve Ta-tu-pa vadisine sığınmak zorunda kaldı. T'u-yü-hunlarla kanlı bıçaklı oldu. Bu sırada imraparatorluğa bağlılığını bildirmek, tar-tuk sunmak ve itaat arzetmek üzere elçi gönderdi.

Bölüm 974, s. 10 r°: Birinci wu-ti yılının (618) on ikinci ayında Batı Türklerinin lideri Ho-sa-na Kağan, itaat arzetmeye gitmek için Yü-wen Hua-ki'yi terk etti. İmparator şerefine hürmeten onu yolda karşıladı, kendi özel divanına oturttu; şarap ve yiyecek ikram etti.

619 yılı

Bölüm 970, s. 3 v°: İkinci wu-ti yılının (619) dördüncü ayında Ho-sa-na Kağan büyük bir inci sundu.

Aynı yerde: Yedinci ayda, Batı Türklerinin lideri Şe-hu (yabgu) Kağan[3] ve Kao-ç'ang hâkimi[4] bağlılıklarını bildirmek ve tartuk sunmak üzere elçiler gönderdiler.

3 T'ung şe-hu Kağan'ın Çin sarayı ile ilk ilişkiye geçiş tarihi 619'dur. Sui hanedanının son yıllarında Batı Türklerinde hakanlık yapmış olmalıdır.

4 Kitabın ana bölümünde "le roi" kelimesi kral olarak çevrilmesine rağmen, bu bölümde adları sayılan ülkelerin çoğunun küçük prenslikler olduğu göz önünde bulundurularak, aynı unvan "hâkim"

(prens) olarak çevrilmiş; Hindistan ve İran hükümdarları söz konusu olduğu yerlerde ise “padişah” kelimesi tercih edilmiştir. Esasen bunlara kral, ülkelerine krallık demek doğru değildir. Çünkü her biri birer site devletti. (editör).

620 yılı

Bölüm 970, s. 4 r°: Üçüncü wu-ti yılı (619) Batı barbarlarının (si Fan) vergi (haraç) vermesi ve bağlılıklarını bildirmesi.

621 yılı

Bölüm 970, s. 4 r°: Dördüncü wu-ti yılı (620). Batı Türklerinin lideri Şe-hu (yabgu) Kağan’ın vergi (haraç) vermesi ve bağlılığını bildirmesi.

622 yılı

Bölüm 977, s. 19 v°: Beşinci wu-ti yılı (622). Batı Türklerinin lideri Şe-hu (yabgu) Kağan dest-i izdivaç talebi ile elçi gönderdi.[5]

5 İmparator, bu başvuruyu ancak 625 yılında dikkate aldı. Aynı tarihin daha ilerisine bkz.

Bölüm 970, s. 4 r°: Beşinci wu-ti yılının (622) dördüncü ayı. Batı Türklerinin lideri Şe-hu (yabgu) Kağan tarafından bir aslan postu hediye edildi.

624 yılı

Bölüm 970 s. 5 r°: Yedinci wu-ti yılının (624) üçüncü ayı. Batı Türklerinin lideri Mo-ho-tu Kağan’ın tartuk sunarak bağlılık bildirmesi.

625 yılı

Bölüm 977, s. 20 r°: Sekizinci wu-ti yılının (625) dördüncü ayı. Batı Türklerinin elçisi için büyük bir şölen düzenlendi.

(İmrapator, Şe-hu (yabgu) Kağan’ın bir prenses ile evlenmesine karar vermek amacıyla bir istişare toplantısı düzenledi. İmparator,

müzakerelerden sonra Kao-p’ing kralı Tao-li’yi Batı Türkleri kağanının otağına gönderme kararı aldı. Tao-li, yanında Hintli din adamı Prabhâkaramitra’yla birlikte 625’te gidip ve 627’de geri dönmüş olmalı.)

626 yılı

Bölüm 970, s. 5 v°: Dokuzuncu wu-ti yılı (626). Batı Türklerinden (ay belirtilmemiş) üçüncü ve altıncı aylarda Şe-hu (yab-gu) Kağan’ın bağlılık bildirip, tartuk sunması.

627 yılı

Bölüm 974, s. 10 v°: (İmparator) T’ai-tsung’un birinci çeng-ku-an yılı (627). Batı Türklerinin kağanı T’ung Şe-hu amcası tarafından öldürüldü.[6] İmparator bunu duyunca çok üzüldü. Onun öldüğü yerde anısına saygı olarak yakılmak üzere ipek ve yeşim taşları ile elçi gönderdi. Fakat hakanlık kargaşı içinde olduğundan elçilik heyeti gideceği yere varamadan geri döndü.

6 Burada Tung şe-hu Kağan’ın gerçek ölüm tarihi hakkındaki tereddütleri artıracak nitelikte yeni bir bilgiye rastlıyoruz. İspatlamaya çalıştığım gibi, inanıyorum ki bu tarih 630 yılı olmalıdır.

631 yılı

Bölüm 970, s. 7 r°: Beşinci çeng-kuan yılı (631) K’iu-tse (Ku-ça) hâkimi Su-fa tie tarafından atlar hediye edildi.

632 yılı

Bölüm 970, s. 2 v°: Altıncı çeng-kuan yılı (632). Yü-t’ien (Ho-tan) hâkimi Wei-ç’i Wu-mi tarafından bir zümrüt kemer hediye edildi.

Bölüm 964, s. 2 r[7]: Altıncı çeng-kuan yılının (632) sekizinci ay. Hung-lu’nun ikinci dereceden üst düzey memuru Yiu Şan-in, Batı Türklerinin lideri Mo-ho şo’ya (Baga şad’a) Hi-li-pi tu-lu Kağan unvanı vermek üzere

gönderildi ve kendisine bir davul, bir sancak ve değişik renklerde on bin parça ipek sunuldu.[8]

7 Bölüm 974 s. 11 r°'de de aynı.

8 Burada, Karaşar'la ilgili bilgiler kısmında olduğu gibi, Mo-ho şad ve Tu-lu Kağan'ın aynı kişi gibi gösterildiğine dikkat etmek gerekir. Halbuki kitabımızın ana bölümünde Mo-ho şad'ın Tu-lu Kağan'ın babası olduğu kaydedilmişti.

Aynı yıl, çung-lang-tsiang Sang Hiao-yen, Yen-k'i (Karaşar) hâkimi Tu-k'i-çi'ye Tie-li-şi Kağan unvanı vermek için bir beratla gönderildi.[9]

9 Burada Ts'e-fu yüan kui yazarlarına Karaşar hâkimi ile Batı Türk hakanı Tie-li-şi Kağan'ı birbirine karıştırıp karıştırmadıkları sorulabilir.

633 yılı

Bölüm 970, s. 7 v°: Yedinci çeng-kuan yılı (633). Batı Türklerinin hükümdarı Hi-li-pi tu-lu Kağan bağlılığını bildirerek tartuk sundu.

635 yılı

Bölüm 970, s. 7 v°: Dokuzuncu çeng-kuan yılı (635). Batı Türklerinin reisi T'ung-o şad[10] bağlılığını bildirerek tartuk sundu.

10 T'ung-o şad, Hi-li-pi tu-lu Kağan'ın kardeşiydi. Onun ölümünden sonra Şa-po-lo ti-li-şi kağan unvanıyla yerine geçti. Ts'e-fu yüan kui'nin 633'de Hi-li-pi tu-lu Kağan'ın, 635'de ise T'ung-o şad'ın elçisinden bahseden kaydı, bu iki tarih arasına birincisinin ölümü, ikincisinin tahta çıkış olayını yerleştirmemize imkan sağlamaktadır.

638 yılı

Bölüm 964, s. 4 r°: On ikinci çeng-kuan yılının (638) dokuzuncu ayında şu mealde bir imparatorluk fermanı yayınlandı: "Yerin ve göğün nimetleri dört mevsime eşit olarak bölüştürülür. Egemen hükümdarın bilge yönetimi 10.000 (çeşit) insana ayırım gözetilmeden uygulanır. Böylelikle halk kitleleri, korunur ve beslenir. Hia'ların toprakları kucaklanarak korunur. (Bu egemen hükümdarın) emir ve fermanları en ücra köşedeki insanlara kadar ulaşır. Verdiği unvan ve yüksek görevler yabancı töreleri söz konusu

olduğunda da görmezden gelinmez. Sie-yen-t'o (Sir-Tarduş) (lideri) Çen-çu p'i-kia (bilge) Kağan tam anlamıyla mert bir kişidir; bilgeliği bütün parlaklığıyla gerçektir. Çok uzun zamandan beri, değişik olaylar gördü, iyi günlerde bizim takvimimizi aldı. Samimi fedakârlığı ve yüksek faziletleri sınırlarımızın ötesinde de duyuldu (kendini gösterdi). İmparatorluk otağına gönderdiği tar-tuk ve armağanları hiç kesilmedi. Ayrıca, sülalesini mükemmelen eğitti ve halkı arasındaki uyumu maharetle korudu. Hepsi otağın iradesine bağlandı, sevdi ve kendilerine düşen koruma sorumluluğunu ödedi. Oğulları Şa-tan-mi şe-hu (yabgu) Pa-ç'u ve Ta-tu (tardu) Mo-ho-tu (Bagatur) Şo (şad) Hie-li-pi, her ikisi de yiğitliğin bütün enerjisine ve iyi olan her şeyin peşinde olma niteliklerine sahiptir. Biri özveri duygularını tüketircesine imparatorluk sarayına gönülden bağlıydı, diğeri çok uzaklardan gelerek imparatorun meclislerine katılır ve tacı önünde secde ederdi. Eğer onların mutlak sadakatini düşünürsek, onları neden bu kadar övdüğümüz anlaşır. Ödül ve lütuflarımıza mazhar olmaları için mükemmel unvanlar vermemiz de bundandır.

Pa-ç'u Si şe-hu (Yabgu) k'o-han (kağan) olsun diye ona ayrıca dört kurtbaşlı sancak ve dört davul verdim. Hie-li-pi kağan ta (tu) mo-ho-tu (bagatur) şe-hu (yabgu)ya ise iki kurt başlı sancak ve iki davul verdim. Ayrıca tso-lin kün büyük generali Leang Fang-şi'ye bu onay fermanını yerine getirmesi için bir kumandanlık rütbesi almasını emrediyorum."

639 yılı

Bölüm 973, s. 11 r°: T'ai-tsung'un hükümdarlığı zamanında on üçüncü çeng-kuan yılında (639), Sie-yen-t'o (Sir-Tarduş)ların (lideri) imparatora şu sözleri ileten bir elçi gönderdi: "Kao-ç'ang (Turfan) kralı, En Ulu'nun[11] hizmetindeymiş gibi görünmesine rağmen, vefasızlığı yüzünden aslında böyle değil. Yü-kü şad'la birlikte Göğün Oğlunun kurduğu krallıklara saldırmaları için orduların sevkedilmesine izin verdi. Ben köleniz, imparatorluğun iyiliklerini görmüş biri olarak, onu cezalandırmak için bizzat başında bulunacağım silahlı adamlarımla düzenli ordulara öncülük etmek isterim."

11 9Yani imparator

İmparator onun samimiyetini ve doğruluğunu övdö. Cens bakanlığı başkanı T'ang Kien ve Yü-ling kün büyük generali Çe-şi-se-li'yi ona nakışlı ipekler ve saf ipekler sunmak üzere görevlendirdi.

640 yılı

Bölüm 985 s. 10 r° ve devamı: Hu Kün-tsi tarafından Kao-ç'ang (Yar-hoto, Turfan yakınlarında) Krallığı'nın başkentine yapılan saldırıları anlatır. Oradan şu bölüm alınmıştır: "Önceleri büyük ordunun hareketi esnasında, imparator orduya yardım etmek üzere, dağların doğusunda yaşayan ve kuşatma aletleri yapmayı bilen insanları çağırmış ve onları orduya katmıştı. (Hu) Kün-tsi hendekleri doldurmak için ağaçları kesti, arabalara bindirilmiş koç sürülerini surlar üzerinde onlarca kadem uzunluğundaki tabyaları aşmak için sürdü. Arabalara yüklenmiş mancınıklarla atılan taşlar şehri un ufak etti. Kuşatılanlardan bazıları atılan taşlardan korunmak için keçe sığınaklar yaptılar. Surların üzerindeki mazgallarda savaşanlar da daha fazla dayanamadı ve şehir düştü.[12]

12 640'ta General Kiang Hing-pen şerefine dikilen kitabede de bu savaş makinasından bahsediliyor. Benim "Dix *inscriptions chinoises de l'Asie centrale*" adlı mın 30-31. sayfalarına bkz.

641 yılı

Bölüm 964, s. 6 r° : On beşinci çeng-kuan yılının (641) yedinci ayında, tso-ling-kün generali Çang Ta-şi'ye heyet başkanı olarak, Batı Türklerinin Nu-şi-pi boylarının (lideri) (Mo-) ho-tu şe-hu (Bagatur yabgu)'ya İ-p'i şa-po-lo şe-hu (Yabgu) unvanının onaylaması, bir davul ve bir sancak vermesi emredildi.

642 yılı

Bölüm 978, s. 22 r^0 ve devamı: On altıncı çeng-kuan yılının (642) dokuzuncu ayında, Yen-t'o (Tarduş)ların (reisi) Çen-çu p'i-kia (bilge) Kağan, amcası Şa-po-lo ni-şu se-kin'i bir evlenme akdi talebi ve hediye olarak bir akik ayna, 38.000 zerdeva postu ve 3.000 at ile gönderdi.

İmparator, (imparatorluk evinden) bir kızla evlenmesine rıza gösterdi. Kağanı tören hazırlıkları yapmak üzere huzuruna davet etti. İmparator, uzak adamları kendine bağlama kararındaydı. Yen-t'o'ların kağanı ile bir görüşme yapmak üzere Ling-çu'ya[13] varacağını bir fermanla duyurdu. Kağan çok mutlu oldu ve tebaasına şöyle dedi: "Aslen T'ie-le (Tölös)'lerin küçük bir reisiydim. Büyük imparatorluğun kutlu kişisi beni kağan yapmakla şereflendirdi. Şimdi de benim bir prensesle evlenmeme izin veriyor ve bizzat Ling-çu'ya gelerek beni onurlandırıyor. Mutlu olmak için bundan daha başka ne olabilir ki!" Sonra nişan hediyesi olarak imparatora sunulmak üzere at ve koyun vergisi salınmasını istedi. Fakat bazıları kağan'a "Biz Sie-yen-t'o (Sir-Tarduş)ların kağanı ve büyük T'ang hanedanından güneşin oğlu, birer imparatorluğun hükümdarlarıdır. Neden siz (imparatora) saygı sunmaya gi-decekmişsiniz? Şayet ola ki sizi esir alırsa, üzülmenin bir faydası olmaz!" Kağan cevap verdi: "Büyük T'ang hanedanından güneşin oğlunun çok uzaklara ulaşan kutsal faziletlerini duydum. Güneş'in ve Ay'ın parladığı her yerde insanlar ona itaat etmeye geliyor. Ben ona bütün kalbimle güveniyorum ve kendimi ona adıyorum. Onun kutsal yüzünü bir kere görebilirsem, gözüm açık gitmeyecek. Zaten çölün kuzeyinde kalan bölgede bir egemen gücün olması gerekir. İmparatorluğun (benim yerime) başka birini aramak gibi bir planı da yok. Kararımı verdim. Boşuna tartışmayı uzatmayın." O andan sonra konuşanlar (muhalefet edenler) öldürüldü. İmparator atları ve koyunları almak için üç ayrı yoldan gizli görevli ajanlar gönderdi. Bu arada Yen-t'o (Tarduş)ların kağanının elinde toplanmış malı yoktu. Hemen tebaasının koyun ve atlarının müsadere edilmesine karar verdi. Kum çölünde otlak bulunmadığından, on bin li uzağa gidiş geliş sırasında hayvanlar ölüyor veya kaçıyordu. Dolayısıyla belirtilen tarihte varamadılar. İmparator Ling-çu'ya gitmeye karar verdi ve üç yoldan gönderdiği gizli ajanlarını çağırdı. Daha sonra nişan hediyeleri geldiğinde neredeyse ancak yarısının getirilebildiği ve onların da çok kötü durumda olduğu anlaşıldı. İmparatorun huzurunda bir toplantı yapıldı ve barbarlara törelere ve adalete uygun davranılamayacağına karar verildi. Nişan hediyeleri tamam olmadığı halde evlenme muvafakati verilirse, onların Orta İmparatorluğu küçümseyecekleri kanaati oluştu. (Onların gözünde Çin'in) önemini artırmak için kanunları tam olarak uygulamalarını emretmek gerektiği belirtildi. Daha sonra elçileri

geri gönderdiler. Bu sırada bazı bakanlar imparatoru şöyle tahrik ettiler: “Madem ki Yen-t’o (Tarduş)ların kağanına bir izdivaç sözü verdiniz, sınırlarımızın böyle güvenli kalması için size sunulan nişan hediyelerini sukunetle kabul ediniz, barbarlara söz söylemekten kaçınınız. Önemli olan bu işi çarçabuk halletmektir.” İmparator şöyle cevap verdi: “Görüşleriniz her bakımdan yanlış. Siz eski zamanı biliyorsunuz; ama şimdiki modern zamanı bilmiyorsunuz. Eskiden Han hanedanlığı sırasında Hiung-nular güçlü, Orta İmparatorluk zayıftı. Bu nedenle Şan-yü’ye kız verilirdi. Şimdi ise Orta İmparatorluk güçlü, kuzeyli barbarlar zayıftır. Birkaç bin Çin askeri, onların onbinlercesini yenecek kapasitededir. Eğer Yen-t’o (Tarduş)ların kağanı ivedilikle alnını yere dayayıp huzurumda secde ediyorsa, bize tepeden bakamıyorsa, bu bizim onu kısa süre önce lider ilan etmemizden kaynaklanıyor. (Hakimiyeti altındaki) diğer boylar aslen onun soyundan değiller. Bu yüzden sırtını büyük imparatorluğumuza dayayarak tebaasını itaat altına almak istiyor. T’ung-lolar, Pu-kular[14] ve benzerleri de dahil olmak üzere sayıları ondan fazla olan bu başka kabilelerin on binlerce savaşçısı var. Eğer bunlar güçlerini birleştirirlerse, Yen-t’o (Tar-duş)ları tahakküm altına alabilirler. Eğer buna cesaret edemiyor-larsa, bunun sebebi Yen-t’oların kağanının tarafımdan atanmış olması ve Orta İmparatorluktan çekinmeleridir. Eğer ben şimdi kızlarımdan birini (Yen-to’ların kağanına) verirsem ve onu büyük imparatorluğun damadı yaparsam, adamlarını artırmış ve etrafındaki-leri ona tamamen bağlamış olurum. Şimdi ona yabancı olan boylar onun önünde diz çökecek, kaşlarını indirecekler, yeni baştan ona bağlanacaklar ve tâbi olacaklar. Sayıları artınca barbarlar kuralları ve adaleti dinlerler mi? Canlarını sıkacak en ufak bir şeyi bahane ederek güneye ineceklerdir. Beyler, sizin öneriniz kendinizi parçalatmak için yırtıcı bir hayvanı beslemeye benzer. Eğer ben şimdi bu kızı (Yen-to’ların kağanına) vermez ve elçilerine çok kibar davra-nırsam, diğer boylara mensup olanlar benim onu reddettiğimi duyunca Yen-t’o’lara saldırmak için birbiri ile yarışacaklar. Binaenaleyh bu evlilik işi iptal edilmiştir.”

13 Ling ilçesi, bugün Kan-su eyaleti Ning-hia vilayetine bağlı ikinci valiliğin adıdır.

14 Pu-kular ve T’ung-lolar, Uygur kabileleriydi ve o sıralar Sie-yen-t’o’lara bağlıydılar.

Bölüm 974, s. 12 r⁰: On altıncı çeng-kuan yılında (642) onuncu ayın keng-tse günü, (imparator) Leang-i salonunda yabancı halkların elçilerine büyük bir ziyafet verdi. İmparator, Şa-po-lo se-kin'e[15] şöyle dedi :"Yen-t'o (Tarduş)'lar eskiden sıradan bir boy idi. Siz, ey se-kin! Sizi yalnızca on yıl kadar önce onların başına ben koydum. Bilmem ki başka nasıl anlatsam! Hie-li bütün gücünü toplayıp da benim sınırlarımı istila ettiği zaman, boyunu[16] yok etmek için askerlerimi ve süvarilerimi göndermekten başka ne yapabilirdim ki! Eğer bana karşı düşmanlığı yeniden başlatırsanız, sizi alt etmek bana on koyun ve beş ata mal olur.[17] Şimdi görüyorum ki, hatanızdan dolayı kendinizi affettirmek için elçi göndermişsiniz. Geçmiş hatalarınız için sizi affediyorum. Dostluk duygularınız eskiden olduğu gibi olacak." Şölen sona erdiğinde, herkese değişik miktarlarda ipekler verildi.

15 Sie-yen-t'o'ların kağanının amcası.

16 630'da, imparator kuzey Türklerinin lideri Hie-li Kağanı yenmiş ve esir almıştı.

17 Yani: Sizi çok az masrafla ve asgari bir gayretle dahi yenebilirim.

643 yılı

Bölüm 970, s. 10 r⁰: On yedinci çeng-kuan yılının (643) birinci ayının ilk günü, aralarında K'ang (Semerkant) Krallığı ve Sie-yen-t'o (Sir-Tarduş)ların da bulunduğu değişik krallıkların büyük elçilikleri... On birinci ayda, aralarında Sie-yen-t'o (Sir-Tar-duş)ların, P'o-lo-menlerin (Hinduların), T'ung-o'nun[18] ve batı barbarları (si-Fan) Ç'u-pan-ç'o[19] elçilerinin de bulunduğu diğer büyükelçilikler...

18 Burada adı geçen T'ung-o'yu, 639 yılında ölen T'ung-o şad veya Tie-

19 Ç'u-pan ç'o, Yulduz vadisinde yaşayan Şu-ni-şi boyunun liderinin unvanı idi.

644 yılı

Bölüm 985, s. 14 r⁰: On sekizinci çeng-kuan yılının (644) onuncu ayında, An-si genel valisi Kuo Hiao-k'o ordusuyla harekete geçerek Yen-k'i

(Karaşar) Krallığı'nı yıktı. Karaşar hâkimi Lung Tu-k'i-çi'yi[20] esir alarak seyahatta olan imparatora gönderdi.[21]

20 Daha önce Tu-k'i-çi'nin 632'de Çin'den krallığını onaylattığını görmüştük.

21 Bir haşiye notunda imparatorun o sırada şimdiki Lin-yu'nun batısındaki Kiu-ç'eng sarayında bulunduğu belirtilmektedir.

645 yılı

Bölüm 970, s. 10 r⁰: On dokuzuncu çeng-kuan yılının (645) birinci ayında, aralarında T'u-ho-lo şe-hu (Toharistan yabgusu), Şa-po-lo şe-hu[22], Yü-t'ien (Hotan) (hâkimi) T'ung-o, K'ang (Se-markant) (kralı)nın da bulunduğu çeşitli prensler armağanlarını sundular.

22 Şa-po-lo şe-hu, daha sonra Ho-lu Kağan olarak anılacak olan Batı Türklerinin liderini ifade etse gerektir. Ben, yanlışlıkla, Şa-po-lo şe-hu'yu Toharistan yabgusu gibi göstermişim. Bunlar, iki ayrı kişidir.

Bölüm 946, s. 6 v°: On dokuzuncu çeng-kuan yılının (644) dokuzuncu ayında, Sie-yen-t'o (Sir-Tarduş)ların (lideri) Çen-çu p'i-kia (bilge) Kağan öldüğünde, imparator onun ordugahının solunda, büyük acısını göstermek için kurbanlar sundu. Daha öncele-ri[23] bu Yen-t'o'ların (lideri), ikinci en büyük oğlu İ-mang'ın, Tu-li-şi Kağan olarak atanarak doğu bölgesinde oturmasını ve bütün diğer boyları yönetmesini, en büyük oğlu Pa-ço'nun[24] Si şe-hu (Yabgu) Kağan olarak atanıp batı topraklarında oturmasını ve bütün Yen-t'o (tarduş) boylarını yönetmesini talep etmişti. Adetler gereğince bir imparatorluk fermanı yayınlanarak her ikisinin de unvanları tasdik edildi.

23 638'de.

24 Burada geçen Pa-ço, 638 yılında sözü edilen Pa-ç'u ile aynı kişidir.

646 yılı

Bölüm 976, s. 23 v°: Yirminci çeng-kuan yılının altıncı ayında, Batı Türklerinin (lideri) İ-p'i şe-kui Kağan bir elçi gönderek bağlılığını izhar

edip, tartuk sundu. Ayrıca bir evlilik akdi[25] talebinde bulundu. İmparator, mühürlü bir mektupla iyi niyet dileklerini bildirerek, hayli cesaretlendirdi.

25 T'u-küe'ler hakkındaki kısa notta bu elçilik heyetinin geliş tarihi belirtilmemiş. Bu çevirdiğimiz metinde ise 646 olarak görülüyor.

Bölüm 977, s. 17 v°: Yirminci çeng-kuan yılının (646) sekizinci ayında, imparator Ling-çu'ya vardı ve Fu-yang tun'da konakladı. On üç boy (T'ie-le (Tölös)ler, Hui-ho (Uygur)lar, Pa-ye-ku (Bayırku)lar, T'ung-lo'lar, Pu-ku'lar, Tu-lan-ko (Telengüt)'ler, Se-kie'ler, A-tie'ler, K'i-tan'lar, Hi'ler, Kie'ler[26], Hun'lar ve Ho-sa'lar), elçiler göndererek bağlılıklarını ve tartuklarını sundular. İmparatora sundukları bir dilekçede şöyle deniliyordu: "Yen-t'o (Tar-duş)ların kağanı kendini imparatorluğa adamamıştı. Çok acımasız ve adaletsizdi. Köleniz olan bizlere hükümdar olamazdı. O'nun ölümünden ve yenilmesinden beri boyları kuşlar gibi dağıldı ve kimse nerelere gittiklerini bilmedi. Biz kullarınız ise, ki her birimizin ayrı toprakları var, kaçak Yen-t'o'ların ardından gidemeyiz. Güneşin oğluna yalvarıyoruz. Lütfen bize merhamet edin. Lütfen bize (kullarınıza) bakmaları için Çinli memurlar gönderin." İmparator, Yen-t'o (Tarduş[27])lara karşı kazandığı zafer yüzünden (bu halkların) Çin hükümdarlığından ayrılacaklarını sanıyordu. Onların gönderdiği elçileri görünce çok sevindi. Huang-men şi-lang Ç'u Sui-leang'ı (elçileri) kaymakamlık konağına götürmekle görevlendirdi. Onları onore etmek için şarap kupaları ve kızartılmış etler yığıldı. (Bu eğlenceler) ta gece yarısına kadar devam etti.

26 Kie'ler, muhtemelen Hi-kie'lerdir. Buradaki liste, T'ie-le, Hi ve K'i-tan'ların katıldığı Uygur boylarından oluşmaktadır.

27 Uygur reisi Tu-mi-tu'nun, Tarduş reisine karşı 646 yılının 6. ayında elde ettiği zaferine atı. Bu zafer, Uygurların doğu bölgelerinde Tarduş-lar karşısında mutlak üstünlük sağlamalarına zemin hazırlamıştır.

Bölüm 973, s. 11 r° : Yirmi birinci çeng-kuan yılı (647), sol cesur muhafızlar büyük generali A-şi-na Şo-öl, Kun-k'iu sancağı büyük yöneticisi olarak atandı. Emirleri altında beş general bulunan An-si (Bişbalık) askeri valisi Kuo Hiao-k'o ve si-nung k'ing Yang Hung-li'yi birleştirmekle görevlendirildi. Ayrıca K'iu-tse'ye (Kuça) saldırmak üzere on üç T'ie-le (Tölös) boyundan yüz binden fazla atlı seferber edildi.

648 yılı

Bölüm 973 s. 11 r°: Yirmi ikinci çeng-kuan yılının (648) dördüncü ayında, Batı Türklerinin (lideri) Ho-lu, Çin imparatorluk ordusunun Kiu-tse (Kuça)'lıların suçlarının hesabını sorduğunu duyunca, Çin ordusuna hizmet için öncü birlik olarak kendisinin görevlendirilmesini önerdi. Ayrıca onlarca süvari ile alelacele imparatorun huzuruna vardı. Bir imparatorluk fermanı ile Kun-k'iu sancağındaki aktif ordunun başına getirildi. Kia-şu salonunda ona ve aynı zamanda ilk üç derecedeki sivil ve asker subayların da katıldığı bir büyük ziyafet verildi. Ho-lu oldukça mutluydu. İmparator, Ho-lu'ya ince ipek ve nakışlı ipekler armağan etti. Ayrıca ona vermek için kendi üstündeki giysisini çıkardı.

Bölüm 973, s. 11 r°: Beşinci ay, yu wei şuai fu'nun Çang-şi'si Wang Hsüan-ts'e, Ti-na-fu Krallığı'na saldırarak ağır bir yenilgiye uğrattı. Önceleri, (Wang) Hsüan-ts'e, elçi olarak T'ien-çu'ya (Hindistan) gitmişti. Oraya vardığında Merkezi Hint Krallığı'nın hükümdarının öldüğünü ve ülkesinin büyük kargaşa içinde olduğunu gördü. Na-fu-ti kralı A-na-şun tacı ele geçirerek (Wang) Hsüan-ts'e'yi geri atmak için barbar birliklerini (Hu) gönderdi. Hsüan-ts'e gece karanlığından faydalanarak kaçtı ve T'u-po (Tibetliler)'ların batı sınırına vardı. Bir mektupla komşu krallıklardan asker istedi. T'u-po'lar (Tibetliler) 1200 seçkin asker gönderdiler. Ni-po-lo (Nepal) Krallığı da 7.000'den fazla süvari gönderdi. (Wang) Hsüan-ts'e, bu birliklerle A-na-şun'a saldırarak ağır bir yenilgiye uğrattı. T'u-po'lar (Tibetliler) hemen ganimetlerini[28] sunmak için elçiler gönderdiler.

28 Silvain Levi tarafından ayrıntılı bir biçimde tartışılmış olan bir konuya, (Hindistan'da Wang Hsüan-ts'e'nin misyonu, Journal Asiati-que, Mart-Nisan 1900, S. 305-310) bu metin nedeniyle burada tekrar dönmeyeceğim. Ben burada, bir yerde Ti-na-fu bir yerde de Na-fu-ti olarak zikredilen bir krallığın hükümdarı olan Magadha'nın tacının gaspı konusunu ele almakla yetineceğim. Esir edilen hükümdarın statüsü üzerinde şu not vardır. *"po-lo-men-di-na-fu-ti-guo-van-a-lu-na-sun"* (Bkz. *Kin şi tsui pien,* blm CXIII, s. 35 v°) Anlamı: "Hindu Ti-na-fu-ti krallığının hükümdarı A-lo-na şun". Bu da bu hükümdarlığın adı gerçekte Ti-na-fu-ti iken, Ts'e-fu yuen kui'nin kâh Ti-na-fu, kâh Na-fu-ti olarak yazdığını gösterir. A-lo-na-şun yerine A-no-şun ifadesine gelince, bütün diğer metinlerde bunun aksi yazılmaktadır.

Bölüm 973, s. 11 v°: Altıncı ay, Sie-yen-t'o (Sir-Tarduş) halkından kalan 20.000 adam Han-hai, Kin-hui ve Yu-ling'deki[29] üç komutanlığı istila

ettiler. Yen[30] başyardımcısı Li-ç'en, zapt-u rapt altına alması için dokuz T'ie-le (Tölös) boyunun başına gönderildi. (Yorum: Batı yakasından kaçan Sie-yen-t'o (Tar-duş)ların çoğu, ittifaken müteveffa Çen-çu p'i-kia (Bilge) Ka-ğan'ın oğlu[31] Tu-mo-çi'yi İ-to-wu-şi Kağan adıyla başlarına reis seçtiler. (Bu kağan) Ötüken tepelerinin kuzeyinde yaşamak istedi. T'ie-le (Tölös)ler uzun zamandan beri Sie-yen-t'o (Tar-duş)ları hakimiyet altında tutuyorlardı. Tu-mo-çi başa geçince dokuz boyun tüm reisleri oldukça endişelendiler. (Diğer yandan) imparatorluk da (Sie-yen-t'o'ların) çölün kuzeyinde bir endişe kaynağı olmasından çekiniyordu. Bu durumda İmparator, Ying Krallığı'nın dükü Li Tsi'ye[32] gidip (Sie-yen-t'o'lara) saldırmasını ve cezalandırmasını emreder.

29 Li-çao-lo sözlüğünde Kalka Moğolları topraklarında gösterilen Wan-hai komutanlığı, Hui-ho (Uygur)larda 647 yılının birinci ayında kurulmuştu. Aynı devirde, Kin-hui hükümeti veya komutanlığı Pu-ku topralarında, Yu-ling hükümeti veya komutanlığı ise Pa-ye-ku (Ba-yırku) topraklarında kurulmuştu.

30 Elbette ki Yen yerine Yen-jan diye okumak gerekir. Yen-jan askeri valiliği Uygurlarda yeni kurulan 7 ilçe ve 6 hükümeti denetim altında tutmak için 647 yılının 4 ncü ayında kurulmuştu. (Bkz. *Tse-çi t'ung kien,* CXCVIII, s. 9 v°)

31 Tse-çi t'ung kien, lan-tsi, (=oğlu) yerine (Bölüm CXCIII, s. 6 v°) hi-ung-tsi (=...'nin ağabeyinin oğlu) diye yazmaktadır.

32 Bu kişi, Tse-çi t'ung kien'de Li Şi-tsi adıyla geçmektedir.

(Li Tsi) T'ie-le (Tölös)lerin dokuz boyundan 20.000 süvariyle yola çıkarak Tanrı Dağlarına vardı. Düzenli bir ordunun yaklaştığını gören Tu-mo-çi korkuya kapıldı ve bağlılığını bildirmek[33] için İmparatorun özel elçisi Siao Se-ye'ye gitti.

33 Bu olaylar 646 yılının 6. ayında olmuştur. *(Tse-çi t'ung kien).* Yorumcu ise aynı olayları ise bize iki yıl arkadan bildiriyor.

Aynı bölüm, s. 12 r°:Yedinci ay, Batı Türklerinin devlet danışmanı (öğüt verici) Kü-li ç'o (çur), K'iu-tse'ye (Kuça) karşı sefer düzenleyen imparatorluk birliklerine katılmak üzere emrindeki adamların başına geçmek istedi.

Hui-ho (Uygur) lideri P'u-sa[34], o yıl saraya tartuk sunması için bir elçi gönderdi. Sie-yen-t'o'ları alt etmek suretiyle gösterdiği parlak başarısı

nedeniyle, otağın bir salonunda (gönderdiği elçi için) büyük bir şölen düzenlendi. Vaktiyle Türklerin kağanı Hie-li[35] esir edildikten sonra, kuzeyli barbarlar içinde Sie-yen-t'o (Sir-Tarduş)lar ve Hui-ho (Uygar)'lardan başka refah içinde yaşayan kimse kalmamıştı. İmparator, Batı T'u-küe'lerinin[36] lideri Mo-ho-tu'ya kağanlık yetki ve rütbesini vererek, Hui-ho (Uygur), Pu-ku, T'ung-lo, Se-kie, A-tie vs. boyları yönetmeye gönderdi. O sırada, Hui-ho (Uygur)ların lideri Tu-mi-tu, diğer boylardaki savaşçıların da yardımıyla Sie-yen-t'o (Sir-Tarduş)ların (lideri) To-mi Kağan'ı ezdi.

34 Burada P'u-sa adı bir hatadır. Çünkü 646 yılında bu Uygur lideri ölmüş ve yerine Tu-mi-tu geçmişti. 646 yılında Sie-yen-t'o'yu yenen de Tu-mi-tu'dur.

35 630'da

36 Bkz. s. 445'de bu kişi Kuzey Türklerinin bir koluna mensup gibi gösterilmiştir ki, muhtemelen daha doğrudur.

649 yılı

Bölüm 970, s. 17 r°: Yirmi üçüncü çeng-kuan yılının (649) ikinci ayında, Batı T'u-küe hükümdarı Si şe-hu Kağan[37] ve An (Buhara) Krallığı hükümdarı, kendi ülkelerinin ürünlerini sundular.

37 Aynı ifade Kiu T'ang-şu'da da bulunmaktadır. Bunun bir isim karışı-lıklığı olduğu düşünülmemelidir. Her halükârda bu Si şe-hu Kağan'ı T'ung şe-hu Kağan'ın aynı adı taşıyan ve 632 veya 633'te ölmüş olması gereken oğlu ile karıştırmamak gerekir.

Bölüm 974, s. 13 r°: Yirmi üçüncü çeng-kuan yılının (649) altıncı ayında, İmparator Kao-tsung tahta çıktı. Yedinci ay, Yü-t'ien (Hotan) kralı Fu-tu Sin saraya bağlılığını arzetmeye geldi. (Devamı elinizdeki eserin 166 ve 167. sayfalarında olduğu gibidir.) T'ai-tsung, Çao mezarlığında törenle toprağa verildiği zaman, bir taşın üzerine Fu-tu Sin'in resmi kazındı ve taş Hsüan[38] kapısının girişine konuldu.

38 Bu kapı muhtemelen kümbettedir.

Bölüm 977, s. 18 v°: Yirmi üçüncü çeng-kuan yılında (649), Pa-si-mi'lerin (Basmılların)[39] (lideri) T'u-mao ta-kuan[40] Fei-lo-ç'a ve akrabaları

boylarıyla birlikte imparatorluğa[41] tâbi oldular.

[39] Pa-si-milerin yaşadıkları yer konusunda bkz. s. 53-54.

[40] Ta-kuan, genel olarak Türk ünvanı tarkan'ın çeviriyazımı olan ta-kan'la aynı olsa gerektir.

[41] Tse-çi t'ung kien'e göre 649 yılının birinci ayında, Pa-si-mi'lerin t'u-t'un'u (Tudun) Fei-lo-ç'a, bağlılığını bildirir ve toprakları Sin-li ilçesine dönüştürülür.

650 yılı

Bölüm 964, s. 7 v°: Birinci Yung-hui yılında (650) K'iu-tse'nin (Kuça) eski hâkimi, tso-wu-weilerin[42] çung-lang-tsiang'ı Ho-li pu-şe-pi sağ cesur muhafızları büyük generali olarak atandı. Müteakiben, eskiden olduğu gibi K'iu-tse (Kuça) hâkimi olması ve halkından geri kalanları yönetmesi için memleketine geri gönderildi. Vaktiyle Tai-tsung, K'iu-tse (Kuça)[43] Krallığını yıktığı zaman An-si askeri valilik merkezini bu krallığın başkentine nakletmiş ve Kuo Hiao-k'o'ya aynı zamanda Dört Garnizon denilen Yü-t'ien (Hotan), Su-le (Kaşgar) ve Sui-şe'yi (Tokmak) de yönetme yetkisiyle birlikte askeri vali unvanı verilmişti. İmparator Kao-tsung tahta çıkınca, sınırlarını genişletmek ve halkını yormak istemedi. Memurlarına bu isteğinin K'iu-tse (Kuça) de dahil olmak üzere Dört Garnizon'un terk edilmesini de kapsadığını bildirdi. Bu nedenle Ho-li pu-şe-pi yeniden kendi ülkesinin hakimi oldu[44].

[42] Bu unvan, Ho-li Pu-şe-pi 649 yılının birinci ayında Ç'ang-an'a esir olarak getirilip imparator tarafından bağışladığında verilen unvandır. (Bkz. *Tse-çi t'ung kien,* CXCIX, s. 4 v°).

[43] 648'de.

[44] Elinizdeki eserin 157-158. sayfasındaki dipnot kesinlikle doğru değil. An-si askeri valiliği imparator T'ai-tsung tarafından 648 veya 649 yılında Kuça'da ilk defa kurulmuştu. Fakat imparator Kao-tsung onu Turfan'a nakletti. Kuça yeniden askeri valiliğe dönüştürülmesi ancak 658 yılının 5. ayında olmuştur. Dolayısıyla s. 157-158'deki bilginin doğruluğu kesin değildir.

651 yılı

Bölüm 973 s. 12 v°: İmparator Kao-tsung'un hükümdarlığı zamanında, ikinci yung-hui yılında (651), Menç-ç'i genel valisi Aşi-na Ho-lu ayaklandı.

Batı'da Tu-lu Kağan'ın topraklarını istila ederek, T'ing (Bişbalık)[45] ilçesini yakıp yıkmak için ilerledi.

45 *Tse-çi t'ung kien:* 651 yılı sonbaharında, yedinci ayda, Batı Türklerinin (lideri) Şa-po-lo Kağan T'ing-çu'yu (Bişbalık=Tsi-mu-sa) tahrip etti. Ayrıca Kin-ling şehrine ve Pu-lei (Barkul) ilçesine saldırarak zaptetti. Tse-çi t'ung kien, Kin-ling'i T'ang-şu'nun bir güzergah açıklamasında Turfan'la Bişbalık ortasına yerleştirdiği Kin-şa ling ile özdeşleştirmektedir. Bu özdeşleştirme pek mantıklı görünmüyor, çünkü Kin-şa ling şehir değil, dağdır. Her ne ise, kesin olan Kin-ling şehrinin Bişbalık ve Barkul'a yakın olmak zorunda olduğudur.

(651'den 657'ye kadar Ho-lu'ya karşı düzenlenen seferlerin hikayesini, elinizdeki eserin ana kısmından takip ediniz. Burada, 657 yılında Su Ting-fang ve Uygurların Kin-şan (Altay) yolunu takip ettikleri, halbuki A-şi-na Mi-şe ve A-şi-na Pu-çen'in Si (Yar-hoto, Turfan yakınlarında) ilçesi üzerinden geçip gittikleri anlaşılıyor. Su Ting-fan Kin-şan'ın kuzeyine geldiğinde sekin Lai-tu-lu'nun itaatini kabul etti, sonra Ye-tie nehrinin batısında Hu-lu'yla bir anlaşma yaptı. Beş Tu-lu kabilesi A-şi-na Pu-çen'e bağlanmak için güney yoluna saparken, beş Nu-şi-pi kabilesi Hu-lu'ya bağlandı. Şuang-ho'da (Borotala vadisi) A-şi-na Mi-şe ve A-şi-na Pu-çen ile birleşen Su Ting-fang, müttehit orduların başında Kin-ya dağı yakınlarındaki askeri kampında Ho-lu'ya sürpriz bir saldırı gerçekleştirerek, kamilen mağlup etti. Bunun üzerine Ho-lü, oğlu Tie-yün ve damadı Yen ç'o (çur) kaçarak Şe (Taşkent) şehrine sığındılar.)

652 yılı

Bölüm 966, s. 16 r°: T'u-ho-lo (Toharistan) Krallığı. Üçüncü yung-hui yılında (652) bu bölgede Yüe-çi hükümeti kuruldu. To-haristan yabgusu şe-hu (yabgu) A-şi-na Wu-şe-po[46] genel vali tayin edildi.

46 Bu isim, Toharistan yabgusunu Batıdan ziyade Doğu Türklerinin A-şi-na hanedan ailesine bağlıyor gibi görünüyor. A-şi-na adı Arap fetihlerinden sonra da kullanılagelmiştir. 834'te Türk generali Aşi-nâs'ın Halife El-Mutasım Billah tarafından Mısır valisi olarak atandığı bilinmektedir.. Türklerde çok rastlanmasına rağmen, A-şi-na ve Aşinâs adı sadece Türklere ait bir ad değildi. Daha sonra Türk generali Aşinâs'ın neden böyle adlandırıldığını açıklamak için popüler bir etimoloji mi düşünülmüştü? Kitab-ul Uyûn'a göre El-Mutasım
bir gün ölüm tehlikesiyle karşı karşıya kaldığında Türk muhafızlarından biri imdadına yetişir ve Farsça olarak bağırır: "Yâ mevlâye, merâ şinâs?" yani "Ey efendim, beni tanıdın mı?" Bu andan itibaren, El-Mutasım bu kurtarıcısını "Aşinâs" olarak çağırır. (Bkz. J. Karaba-cek, *Mittheilungen*

ausder sammlung der Papyrus Erzherzog Rainer, Erster Jahrgang, 1887, s. 97, n. 2) Bu açıklamanın tam bir fantazi olduğu açık. Aşinâs, Çinlilerin A-şi-na olarak yazdıkları isimle aynıdır.

656 yılı

Bölüm 973, s. 13 r°: Birinci hien-k'ing yılında (656), Batı Türklerinin (lideri) Ho-lu sınırlarımıza saldırdı. Bir imparatorluk fermanı ile Ç'eng Çi-tsie, Su Ting-fang ve diğerlerine, birliklerin ve ayrıca Hui-ho (Uygur)ların başına geçmeleri emredildi. Önce İn-şan'da ve arkasından ikinci defa Ya şan'da[47] Ho-lu'yu ağır bir yenilgiye uğrattılar.

47 Kin-ya dağı konusunda daha önce bilgi verilmişti. Tse-çi t'ung kien'e göre (CC, s. 5 v°) Su Ting-fang, A-şi-na Mi-şe ve A-şi-na Pu-çen'le müşterek Şuang-ho'da (Borotala vadisi) operasyon yaptıktan sonra Ho-lu'nun 200 li daha ilerideki askeri kampına (bir notta Kin-ya dağında) saldırdı. Demek ki Kin-ya dağı Borotala'nın birkaç yüz kilometre ilerisinde (muhtemelen batıda veya güneybatıda) idi.

658 yılı

Bölüm 964, s. 8 v°: Üçüncü hien-k'ing yılının (658) birinci ayında, K'iu-tse (Kuça) hâkiminin varisi olan oğlu Pe Su-ki, K'iu-tse (Kuça) hakimi olarak tayin edildi. Ona sağ cesur muhafızları büyük generali unvanı verildi. Ayrıca atama beratını vermek üzere bir elçi gönderildi.

Beşinci ay sol cesur muhafızlarının büyük generali, An-si askeri valisi ve T'ien-şan kazası dükü unvanları bulunan K'ü Çi-çan, eski Kao-ç'ang[48] bölgesini yönetmek için Si ilçesi hâkimi olarak atandı.

48 K'ü Çi-çan, 640'ta Çinliler tarafından yenilen ve esir edilen eski Kao- ç'ang (Turfan) hâkimi K'ü Çi-şeng'in kardeşiydi. Ts'e-fu-yüan- kui'nin naklettiği olay, K'ü Çi-çan'ın yer değiştirdiği anlamına gel- mez. Fakat 658 yılının beşinci ayında, 650 yılından beri Turfan'da bulunan An-si askeri valilik merkezi nihai olarak Kuça'ya taşınmış; artık An-si askeri valiliği olmayan Turfan ise Si ilçesi adını almıştır. Düz mantıkla K'ü Çi-çan An-si askeri valisi unvanını kaybetmiş ve Si ilçesi genel valisi olmuştur.

On ikinci ayda, Pu-hai hükümdarı ve sol cesur muhafızlarının büyük generali unvanı bulunan Hui-ho (Uygur) P'o-juen, sol muhafızlar büyük generali olarak atandı. To-lan-ko (Telangut) Sai-fu (bey) sağ muhafızlar büyük generali olarak tayin edildi.

662 yılı

Bölüm 964, s. 9 r°: İkinci lung-şo (662) Po-ssu (Persia) hâkimi Pi-lu-se (Piruz) Po-ssu (Persia) kralı olarak atandı.

670 yılı

Bölüm 964, s. 9 r°: Birinci hien-heng yılının (670), dördüncü ayında, Batı Türklerinin lideri A-şi-na Tu-çi sağ cesur muhafızlar büyük generali ve ayrıca Tu-lu ve Yen-mien kabilelerini zapt-u rapt altında tutması için Fu-yen genel valisi atandı.

675 yılı

Bölüm 964, s. 9 r°: İkinci şang-yüan yılının (675), birinci ayında, Yü-t'ien (Hotan) krallığı P'i-şa hükümetine dönüştürüldü ve toprakları on ilçeye[49] taksimlendi. Yü-t'ien (Hotan) kralı Wei-ç'i Fu-tu Hiung, T'u-polara (Tibetliler) saldırarak kazandığı saygınlık nedeniyle P'i-şa genel valisi olarak atandı.

49 T'ang-şu'nun belirttiği gibi (XLIII, b, s. 8 r°) bu on ilçenin adı maalesef kaybolmuştur.

Bölüm 970, s. 16 v°: İkinci şang-yüan yılının (675) birinci ayında, sağ cesur muhafızlar büyük generali unvanına sahip K'iu-tse (Kuça) hâkimi Pe Su-ki[50] gümüş bir po-lo[51] sundu. Karşılığında kendisine ipek armağan edildi. Pa-han-na (Fergana) hakimi, yeşilimtrak p'o-li[52] (cam) ve panzehir taşı[53] hediye etti. On ikinci ayda, ting-hai günü, K'iu-tse (Kuça) hâkimi Pe Su-ki asil atlar takdim etti.

50 Daha yukarıda Pu-se-ki'nin 659'de Kuça hâkimi ilan edildiğini görmüştük.

51 Fu-nan'la ilgili metinlerde "beş altın p'o-lo" ibaresine rastlayan P. Pelliot, farazi olarak p'o-lo'nun muayyen miktarda altına denk düşen bir parayla aynı olduğu (BEFEO, t. III, 1903, s. 259, n. 2) kanaatindedir, ama elinizdeki eserin daha önceki sayfalarına göz gezdirilecek olursa, bu anlamın p'o-lo kelimesinin geçtiği tüm cümlelere uygun düşmediği görülecektir.

52 Cam (bardak). Bu kelime Sanskritçedeki sfatika'dan gelmektedir.

53 Si-huang. Bkz. DE MELY, *Les lapidaires chinois,* s. 132-133 ve 238.

686 yılı

Bölüm 964, s. 9 v°: İmparatoriçe Tsu-t'ien'in ikinci ç'ui-kung yılının (686), dokuzuncu ayında, sağ yü-k'ien muhafızları generali ünvanına sahip A-şi-na Hu-şe-lo'ya, babasının yerine "kesintiye uğramış olanı devam ettiren kağan"[54] ünvanı verildi.

54 A-şi-na Pu-çen'e verilen unvan.

691 yılı

Bölüm 964, s. 9 v°: İkinci t'ien-şu yılının (691) on ikinci ayında, Yü-t'ien (Hotan) hâkimi Wei (-çi) Fu-tu Hiung öldüğünden, yerine oğlu King, Yü-t'ien (Hotan)[55] hâkimi olarak atandı.

55 *Tse-çi t'ung kien e* göre (CCV, s.1 r°) bu Hotan hâkiminin adı Hia'dır.

692 yılı

Bölüm 970, s. 17 v°: Üçüncü t'ien-şu yılının (692) üçüncü ayında[56], Doğu Hint Krallığı hükümdarı Mo-lo-pa-mo[57], Batı Hint Krallığı hükümdarı Şi-lo-i-to (Çiladitya)[58], Güney Hint Krallığı hükümdarı Çe-lu-k'i pa-lo (Çalukya vallabha)[59], Kuzey Hint Krallığı hükümdarı Na-na[60], Merkezi Hint Krallığı hükümdarı Ti-mo-si-na[61] ve K'iu-tse (Kuça) Krallığı hükümdarı Yen-yao-pa[62] bağlılıklarını bildirmeye ve hediyeler sunmaya geldiler.

56 Ç'ang-şu dönemi 4. ayda başladığından, yılın 692 yılına tekabül eden ilk 3 ayı, t'ien-şu'nun üçüncü yılına aitmiş gibi kabul edilmiş olabilir. Bununla birlikte, buradaki tarih ifadesi hiçbir asli güçlük arz etmemesine rağmen, Kiu T'ang-şu'nun (CXCVIII s. 9 v°) ikinci t'ien-şu yılında (691) söz konusu olacak elçiliklerden bahsettiğini göz önünde bulundurmak gerekir.

57 *Kiu T'ang-şu* (CXCVIII, s. 9. v^{o})da Mo-lo-çi-mo.

58 Bu hükümdarın adı Sanskritçede Hsüan-tsang'dan tanıdığımız Ma-gadha kralı Harşa Çiladitya'ya tam benzer bir şekilde yazılmış olabilir; ama burada söz konusu edilen Çiladitya'nın kim olduğunu bilmiyoruz.

59 Kiu T’ang-şu (agy.,) Çe-lu-k’i pa-lo-p’o şeklinde yazmaktadır. Sylva-in Levi’nin bana belirttiği gibi, bu isim burada sözü edilen hükümdarı, prensleri kitabelerde genel olarak vallabha (pa-lo-p’o) unvanını alan hanedana bağlamaktadır. Çalukya’lar Dekkhan’da hüküm sürüyorlardı ve payitahtları Mysore yakınlarındaki Vatapi (şimdiki Ba-dami)de idi.

60 *Kiu T’ang-şu’da* Lu-k’i-na-na.

61 *Kiu T’ang-şu’da* Ti-p’o-si-na.

62 Bu hükümdarın adı T’ang-şu’da Yen-t’ien-tie’dir (CCXXI, a, s. 9 r°). Fakat muhtemelen Yen-yu-ti olarak okumak gerekir ki, Ts’e-fu yüan kui’nin verdiği Yen-yao-pa şekline yakındır.

696 yılı

Bölüm 964, s. 10 r°: Birinci wan-sui-t’ung-t’ien yılının dokuzuncu ayında, K’ang Krallığı hükümdarı, büyük şef, sol yü-k’ien muhafızları büyük generali Tu-p’o-po-t’i’ye K’ang (Semerkant) kralı unvanı verildi.

698 yılı

Bölüm 970, s. 18 r°: Birinci şeng-li yılı (698), ... dördüncü ayında, Su-le (Kaşgar) hâkimi P’ei İ-kien ve sonuncu ay, Mo-ç’o (Kapagan Kağan), her ikisi de elçiler göndererek bağlılıklarını bildirip tartuk sundular.

Bölüm 964, s. 10 v°: Birinci şeng-li yılının (698) yedinci ayında, Ni-tsü-şe-şe[63] K’ang (Semerkant) hâkimi olarak atandı.

63 T’ang-şu’da olduğu gibi kesinlikle Ni-ni-şe-şe olarak okumak gerekir.

699 yılı

Bölüm 970, s. 18 r°: İkinci şeng-li yılının (699) sekizinci ayında, T’u-k’i-şe (Türgiş) Wu-çi-le, oğlu Çe-nu’yu saraya gidip bağlılık bildirmekle görevlendirdi.

700 yılı

Bölüm 964, s. 10 v°: Üçüncü şeng-li yılının (700), on ikinci ayında[64], se-li-k’ing ve aynı zamanda (Meng-)ç’i ilçelerinin genel valisi unvanına sahip,

“hükümdarına hizmet etmek için sadakatini tüketen kağan”, A-şi-na Hu-şe-lo, sol muhafızlar büyük generali olarak atandıktan başka Sui-şe’yi (Tokmak) yönetmek için batı barış orduları büyük yöneticisi tayin edildi.

64 Burada söz konusu olan Çin yılı 11. ayda başlar ve 14 aydan oluşur. Müteakip yıl ise 1. ayda başlar. Ayrıca dönem adı 5. ayda değişir. Böylece 12. aydan 14. aya kadar olan bu yıl üçüncü şeng-li yılı, 5. aydan 12. aya kadar olan devre ise birinci kiu-şe yılıdır.

Bölüm 986, s. 15 v°: Birinci kiu-şe yılının (700) dokuzuncu ayında, sol kin-wu (muhafızları) generali T’ien Yang-ming ve tso t’ai t’ien-çung şi-yü-şi Feng Se-ye; T’u-po (Tibetli) A-si-ki Po-lu’-nun[65] boynunu vurup kellesini imparatorluk sarayına gönderdi. Daha önce, Po-lu ayaklandığı zaman (T’ien) Yang-ming, onu cezalandırmak için askerlerin başına geçme emri almıştı. Ordusu Sui-şe (Tokmak) şehrine vardığında, Po-lu gece askerleriyle şehir yakınlarında gizlenerek, imparatorluk birliklerinin develerini ve atlarını kaçırdı. Hafif süvarilerin başındaki (Feng) Se-ye onu takip ederek saldırdıysa da yenildi. Ancak beklenmedik bir şekilde (T’ien) Yang-ming ve A-şi-na Hu-şe-lo Çung-tsie[66] ile önemli miktarda kuvvetlerle çıkıp geldiler. Şehre bekinen Po-lu savunmaya geçti. (T’ien) Yang-ming’in şehri alması on günden fazla sürdü.[67]. Po-lu hile yoluna saparak teslim olmak istedi, fakat (Feng) Se-ye yakalayıp boynunu vurdu ve ona bağlı boy mensuplarını da esir aldı.

65 Burada A-si-ki Po-lu bir Tibetliymiş gibi gösterilmektedir.

66 Hu-şe-lo ve Çung-tsie gerçekte iki farklı kişidir. Belgeler’in indeksinde A-şi-na Çung-tsie ile ilgili bölüme bakınız.

67 Muhtemelen metinde unutulan olumsuzluk ekini koymak gerekir.

704 yılı

Bölüm 964, s. 11 r°: Dördüncü ç’ang-an yılının (704) birinci ayında, On Ok kağanı A-şi-na Huai-tao bir yarlıkla sağ askeri muhafızlar büyük generali olarak atandı.

706 yılı

Bölüm 964, s. 11 r°: (İmparator) Çung-tsung'un ikinci şen-lung yılının (706) ikinci ayında, T'u-k'i-şe (Türgiş)'lerin (lideri) Wu-çi-le'ye Huai-ti bölgesi kralı unvanı verildi.

(Agy): on ikinci ayın, wu-sü gününde, babası Wu-çi-le'nin yerini alan So-ko, Wen-lo ilçesinin komutanı, sol cesur süvariler büyük generali ve aynı zamada Huai-ti bölgesi kralı ve wei-wei-k'ing olarak atandı.

Ayrıca, yu-tun wei'lerin büyük generali ve On Okların kağanı A-şi-na Huai-tao'ya, ona rütbe unvanlarını tevdi etme görevi verildi.

709 yılı

Bölüm 964, s. 11 r°: Üçüncü king-lung yılının (709) yedinci ayında, sol cesur muhafızlar generali ve aynı zamanda Kin-ho[68] hâkimi ve wei-wei-k'ing unvanı olan T'u-k'i-şi Şu-çung'a "dönüşüme ayak uyduran kağan" unvanını yazılı bir mektupla vermek üzere delegasyon sıfatı taşıyan bir elçi gönderildi.

68 Şu-çung ile So-ko aynı kişidir.

710 yılı

Bölüm 970, s. 19 v°: İmparator Jui-tsung zamanında, birinci king-yün yılının (710) dokuzuncu ayında, Güney Hint Krallığı ve T'u-po'lar (Tibetliler), onuncu ayda Ki-pin (Kapiça) ve Sie-yü (Zabulistan) krallıkları birer elçi ile ülkelerinin ürünlerini ve tar-tuklarını gönderdiler. "Değişime saygı duyan kağan" T'u-k'i-şi (Türgiş) Şu-çung[69] bağlılığını bildirmek için bir elçi görevlendirdi.

69 Şu-çung, Turgiş lideri So-ko'nun Çince lâkabıdır.

712 yılı

Bölüm 971, s. 1 r°: Birinci sien-t'ien yılının (712) dokuzuncu ayında, T'u-küe-k'i-şi (Türgiş) Şu-çung, ikinci ay T'u-küe (Türk) Şa-t'o Kin-şan[70], on

birinci ay on T'u-küe boyu (lideri), on ikinci ay T'u-po (Tibetliler) ve Sin-lo (Sin-ra, Kore Krallığı) elçiler göndererek saygılarını sundular.

70 Şa-t'o Kin-şan, 661 ve 663 arasında hâlâ aktif bir rol oynadığına göre, uzun süre yaşamış olmalı.

714 yılı

Bölüm 974, s. 14 r°: İkinci k'ai-yüan[71] yılının (714) dördüncü ayının ki-hai günü, sağ muhafızlar büyük generali, kadrosuz yüksek memurluktan kadrolu yüksek memurluğa geçen, Meng-çi askeri valisi, On Boy kağanı A-şi-na Huai-tao, bir de "özel olarak terfi ettirilmiş kişi" unvanı aldı. Kendisine ödenmesi gereken nakit maaşları ve iaşe aylıkları, makamı ile mütenasip olarak ödendi.

71 Ts'e-fu yüan kui, burada yıl belirtmeyi unutmuş.

(Agy), s. 4 v°: Yedinci ayın ping-ç'en günü, Türk Şu-ni-şi[72] (boyunun) lideri Ts'an-yu ve T'u-k'i-şi (Türgiş) Ho-le-ko-lo bağlılıklarını bildirmeye geldiler. Subaylara onlar için büyük şölen düzenlenmesi ve her birine ellişer parça ipek verilmesi emredildi.

72 Şu-ni-şi'ler, beş Tu-lu boyunun beşincisidirler.

Bölüm 977, s. 19 v°: İkinci k'ai-yüan yılının (714) dokuzuncu ayında[73] Ko-lo-lu (Karluk) (lideri) Kü-pi-şe[74] şe-po-lo se-kin ve diğerleri, toplam on iki kişi, Leang-çu (valisi) arabuluculuğu ile bağlılıklarını sundular. İmparator, vekaleten hung-lu yüksek memuru olan Çeng Kia-ça'ya, Leang-çu'ya gidip onlara talimatlarını ve teşviklerini iletmesini emretti. Aynı ayda, Hu-lu-wu k'üe[75] ve üst kademe memurlardan Hu-lu 1031 adamla bağlılıklarını sunmaya geldiler. Onuncu ayda, yirmi bin Hu-lu-k'ü[76] çadırı imparatorluğa bağlanmak için Pei-t'ing (askeri valisi) huzuruna gittiler.

73 Jen-tse günü (Bkz. *Tse-çi t'ung kien,* CCXI. s. 4 v°)

74 Kü-pi-şe, Türk prenslerinde çok sık rastlanan bir (asalet) unvanıdır. Daha önceki sayfalarda Kü-pi-şe adını bir Turgiş boyu adı gibi kabul etmem yanlıştır. Bu nedenle "Turgiş'lerden ayrılan küçük bir kol olan Kü-pi-şe'lerin çur'u Su-lu" ifadesi yerine "Türgiş'lerden ayrılan küçük bir kolun Kü-pi-şe Çur'u Su-lu" demek gerekir.

75 Hu-lu-wu-k'üe, beş Tu-lu boyundan ikincisinin lideridir.

76 Hu-lu-wu olarak okuyunuz.

Bölüm 974, s. 14 v°: Onuncu ayda, Hu-lu-wu'lar, yirmi bin çadır adına, tabiyetlerini sunmak için Pei-t'ing'e (Ku-ç'eng yakınlarındaki Tsi-mu-sa) geldiler. Bir imparatorluk fermanı ile Kuo K'ien-kuan'a onları kabul ederek nazik davranması[77] emredildi. Onlara gümüş ve altın kemerler, menekşe renkli elbiseler vb. gibi iki yüz parça eşya ve yirmi bin parça ipeğin verilmesi için özel görevliler gönderildi.

77 *Tse-çi t'ung kien,* CCXI, s. 5 r°.

On ikinci ay, Jen-sü günü, Şa-t'o, Kin-şan ve efradı saraya[78] bağlılıklarını bildirmeye geldiler. Saraydaki salonlardan birinde onlara büyük bir ziyafet verildi.

78 Aynı olayı Tse-çi t'ung kien de anlatıyor. Ancak, 712 yılında Şa-to'ları yöneten Şa-t'o Kin-şan'ın halefi ve oğlu Şa-t'o Fu-kuo ile özdeşleştirmek zor.

715 yılı

Bölüm 974, s. 15 r°: Üçüncü k'ai-yüan yılının (715), birinci ayının Wu-şen günü, Ko-lo-lu (Karluk) Türklerinin P'ei ta-kan (tarkan) (adlı) bir ast lideri bağlılığını sunmaya geldi. Ona ve aynı zamanda Ko ilçesinin çang-şi'sine "çok cesur" unvanı verildi. Ayrıca bir mor para kesesi ve balık şeklinde bir altın sembol verilerek ülkesine geri gönderildi.

Bölüm 977, s. 19 v°: Üçüncü k'ai-yüan yılının (715) ikinci ayında, On Ok Türklerinin liderleri T'u-küe'lerden koparak ardı ardına imparatorluğa tâbi oldular. Bu liderler, sol kanat Tu (-lu)'ların (beş Tu-lu boyu) ç'o (çur)ları, sağ kanattaki beş Nu-şi-pi (boyunun) se-kin'leri, Kao-li kralı Mo-li-çi kao-wen-kien[79] ve Hie-tie hükümdarı Se-ta'dır. Önce gelenler sonra gelenlerden daha çoktur ve iki binden fazla çadır olarak gelmişlerdir. Dördüncü ayda, üç Ko-lo-lu (Karluk) boyunun tamamı imparatorluğa tâbi oldu. İmparator onları şu ifadelerin yer aldığı bir mektupla teselli etti: "Ey üç Ko-lo-lu (Karluk) boyunun lideri San-lan se-kin ve diğerleri, (yağmur ve rüzgarlara) meydan okuyarak ve (dağları ve suları) aşarak çok uzaklardan geldiniz. Hayırlı bir yolculuk yaptınız ve hepiniz kendinizi iyi hissediyorsunuz. Hep birlikte, uzun yıllar boyunca kışkırtmalar ve yönlendirmeler yaşadınız. Fakat birden isyancılara sırtınızı döndünüz ve

yerleşmiş düzene bağlılığınızı sunuyorsunuz. Gizli yollar kullanarak imparatorluğa bağlılığınızı sunmaya geldiniz. İçtenliğinizi ve doğruluğunuzu düşününce, sizi kutluyor ve bundan büyük mutluluk duyuyorum. Bu boylar geldiğinde, onları rahatlıkla yerleştirmeleri için emir verdim ve siz, beyler, generaller, subaylar ve erler, geldiğiniz günden beri dinlenme olanağı bulamadınız değil mi? Eğer bir işiniz veya arzunuz varsa, bana bildirmek için bir dilekçe hazırlayınız.”

79 Kore kralı Kao-li, On Ok (kağanı)’nın damadı olduğunu belirten Tse-çi t’ung kien tarafından Mo-li-çi Wen-kien olarak kaydediliyor. Bu akrabalık ilişkisi, onun neden Batı T’u-küe’lere bağlandığını ve onlarla birlikte Kuzey T’u-küe’lerden ayrılışını açıklamaktadır.

Bölüm 974, s.15 v°: Üçüncü ay, ki-ç’u gününde, T’u-küe (Türk) Çi-fu-ki[80] ve diğerleri, bağlılıklarını bildirmeye geldiler. İmparator (onurlarına verilen) büyük şölene bizzat katıldı ve onlara, (unvanları ile orantılı olarak) kabartmalı ve nakışlı ipekler, altın ve gümüş eşyalar, yek pare ipekler vb. hediyeler vererek şöyle dedi: “Ey Hu-lu-wuların ulu beyi, ling-kün muhafızlarının generali, kadrosuz memur, Çi-fu-ki, iki aulun boyları ile bağlılıklarınızı sunmak için 10.000 li mesafeden geldiniz. Durumlardaki değişikliklerden istifade ederek, bizimle mutabakata varma fırsatını buldunuz. İsyancılara sırtınızı dönerek (itaat) yolunu izlediniz. Olabildiğince doğru ve içtensiniz. Zaferinizi ve değerinizi yükselttiniz. Sizler saraya bağlılığınızı sunmak için sınırdan çok uzak yerlerden geldiniz. Yerleşik düzene bağlılığınızı ve fedakarlığınızı düşünerek, sizleri yürekten kutluyorum. Madem ki siz ve efradınız topraklarınıza geri dönmek istiyorsunuz, bu şölende bulunduğunuz sürece, azami ölçüde mutlu olmuş olarak gitmeniz lazım.”

80 Bu Çi-fu-ki, beş Tu-lu boyundan ikincisi olan Hu-lu-wu boyunun beyi idi.

Bölüm 974, s. 16 v°: Onuncu ayın ki-wei gününde, bağlılıklarını sunan kuzeyli dokuz barbar boyun[81] (beylerine) unvanlar verildi. Dokuz boyun (beyleri) arasında; Se-kie beyi Mo-san, sol atılgan muhafızlar enerali; Hu-sie boyu beyi İ-li-şu-kung, sağ cenah ling-kün muhafızları generali; K’i (-pi) beyi Sie-mo-şi, sağ atılgan muhafızları generali; Fu-li-yü[82] beyi Mo-ho-tu mi, sağ cesur muhafızlar generali; önceleri Tse-teng ilçesinin valisi olan Nu-lai[83]’lar (boyunun) yüksek saygını Nu-lai Hiao, sol ling-kün generali

ve aynı zamanda önceden olduğu gibi vali ve kadrosuz yüksek memur olarak atandılar. Her birine mor elbiseler, altın kemerler, balık şeklinde sembol para keseleri, yedi eşya, ayrıca her birine 300 parça nakışlı ve tek parça ipekler armağan edilerek ülkelerine geri gönderildiler.

81 Yani Uygur veya Tölös boyları.

82 Belki de, Fu-li-yüleri, Sui-şu'da geçen Fu-li-külerle kıyaslamak gerekir.

83 Nu-lai boyu, daha sonraları 760 tarihinde sözü edilecek olan Türk boyu Nu-la ile aynı gibi görünüyor.

716 yılı

Bölüm 971, s. 1 r[84]: Dördüncü k'ai-yüan yılının (716) yedinci ayında, Ta-şi (Arap) Krallığı'ndan Hei-mi mu-ni Su-li-man (Emir-ül müminin Süleyman[85]) bir elçi gönderek, zerdûz bir elbise, yeşim taşı kakmalı[86] bir şa-ç'i[87] şişesi hediye etti.

84 Aynı müşahede, Bölüm 974, s. 17 r°.

85 Süleyman, 22 Eylül veya 1/ 2 Ekim 717'de öldü (Bkz. WEİL, *Gesc-hichte der Chalifen,* Cilt I, s. 569). İki yıl sekiz ay halifelik yaptı (Ta-bari, çev. Zotenberg, cilt IV. s. 235). Bu durumda 716'daki halifenin o olduğu açıktır ve Çin kaynakları burada mükemmel bir doğru tespitte bulunmaktadır. Süleyman adının T'ang-şu'da geçmediğini, dolayısıyla BRESCHNEİDER'in *On the knowledge possessed by the anci-ent Chinese of the Arabs and Arabian colonies* başlıklı makalesinde (Londra, 1871) adının atlandığını burada kaydetmek gerekir. Ts'e-fu yüan kui bize, T'ang-şu'nun Araplar hakkında verdiği bilgileri ayrıca başka bir durumla tamamlama imkanı vermektedir. Abbasilerin ilk halifeleri, T'ang-şu'ya göre, A-p'u-lo-pa (Ebu-l Abbas, 750-753), daha sonra küçük kardeşi A-p'u-kung-fu'dur (Ebû Cafer 754-775). Bretschneider'in aynı eseri s. 9 no. 9'da belirttiği gibi kung yerine şüphesiz Ç'a olarak okumak gerekir. Ebû Cafer'in halefi oğlu Mi-ti'dir (Muhammed El-Mehdi, 775-785) O'nun yerine de Tang-şu'ya göre küçük kardeşi Ho-lu-en (Harun er-Reşid, 786-809) gelir. Fakat Harun er-Reşid, El-Mehdi'nin küçük kardeşi değil, oğludur. Ts'e-fu yüan-kui (Bölüm 966, s. 16 ro) El-Mehdi'den sonra oğlu Mu-si'yi (Ebû Muhammed Mûsa el-Hadi, 785-786) yerleştirerek gerçek sırayı belirtmektedir. O da yerini küçük kardeşi (Ho)-luen'e (Harun er-Reşid)'e bırakır. Kiu-t'ang-şu, bölüm CXCVIII, s. 13 r° de Mûsa'dan söz etmektedir.

86 Bölüm 974, s. 17 r°'de bir kere daha şu cümleyi buluyoruz: "Bu elçiye kadrosuz çung-lang-tsiang unvanı verilerek ülkesine geri gönderildi."

87 Bu kelimenin ne anlama geldiğni bilmiyorum. Bölüm 974 s. 17 r°'de de şa-ti ifadesi var.

717 yılı

Bölüm 964, s. 13 r°: Beşinci k'ai-yüan yılının (717) beşinci ayında, büyük Pu-lü (Baltistan) kralı Su-fu-şo-li-çe-li-ni'ye beratla Pu-lü kralı unvanı verildi..

(Bu metnin çeviri için, bkz. s. 199-200)

Bölüm 971, s. 2 v°: Beşinci k'ai-yüan yılının (717) altıncı ayında, T'u-k'i-şi (Türgiş)'lerin (lideri) bir elçi göndererek atlar ve develer hediye etti. İmparator ona bir mektup göndererek şöyle dedi: "Siz vergi (haraç) olarak çok uzaklardan yerleşik düzene bağlılığınızı ve iyi niyetinizi getirdiniz. Atlar ve develer sunmaya geldiniz. Bence, bilinmezlik ve sessizlik benim ruhum, sükunet ve dinginlik erdemimdir. Bu boyları vergi yükümlülüğüne sokarsanız, masraf ve yorgunluk olacak. Ben zaten yüksek memurlarıma, elinizdekileri almalarını yasaklayan emirler verdim. İyi niyetinizden gerçekten mütehassis oldum. Büyük şefkatimin ne denli olduğunu hissetmelisiniz" Aynı ay Si-a-sie-pan[88] Krallığı hükümdarı An-şa elçi göndererek, bağlılığını bildirip, tartuk sundu. Yü-t'ien (Hotan) Krallığı elçi göndererek top oynamak[89] (Cirit) için iki at, rüzgar gibi hızlı[90] vahşi bir deve ve bir leopar sundu.

88 Bu hiç bilmediğim bir krallık. Bkz. T'ang şu, CCXXI, b, s. 7 v°: "Birinci tung-çang" yılında (668) Mo-t'o-t'i hükümdarı vardı; beşinci k'ai-yüan yılında (717) Si-a-sa-pon hükümdarı An-şa vardı. Her ikisi de elçi göndererek saygılarını sunup haraç vermişlerdi.

89 Yani polo oyunu için atlar.

90 Bu vahşi develer çok ilginçti. Prjewalsky'den beri Avrupalı seyyahlar da Lob-nor bölgesinde bu vahşi develerin şaşırtıcı çevikliği ile karış-laştıklarından söz ederler.

718 yılı

Bölüm 971, s. 3 r°: Altıncı k'ai-yüan yılının (718) dördüncü ayında, Mi (Maymarg) hâkimi bir elçi göndererek, çu-pi[91] dans halısı ve pirinç metal[92] sundu. Aynı yıl, K'ang (Semerkant) Krallığı bir elçi göndererek tartuk sunup, bir örme iş elbisesi (savaş elbisesi), kristal bir bardak, bir akik şişe, devekuşu yumurtaları ve Yüe-no[93] insanları takdim etti.

[91] Bunu daha önce görmüştük. Bu Buhara hâkiminin karısı, 719'da Çin sarayına iki adet büyük çu-pi halısı sunar.

[92] Çok uzun zaman boyunca Çinliler komşu ülkelerden ve Persia'dan gelen pirinç madeninin karışımını bilmiyorlardı. Bkz. DE MELY, *Les lapidaires chinois,* s. 47 ve 173.

[93] Daha önce K'ang hükümdarının Yüe-no cüceleri gönderdiğini kesin olarak görmüştük. HİRTH (Die *Lander des İslam nach chinesischen Quellen,* s. 42, n. 4) Çao Ju-kua'da Bağdat'dan gelen beyaz yüe-no bezinin zikredildiğini tespit etmiştir. Yüe-no karakterlerinin hangi yabancı çeviriyazımı olduğu konusunda henüz bir şey bilmiyoruz. Ancak, yüe karakterinin eskiden *va* veya *ba* sesinin çeviriyazımı yapıldığının hatırlanması gerekir. Bu durum T'ang devrinde de geçerlidir.

Bölüm 964, s. 13 v°: Altıncı k'ai-yüan yılının (718) beşinci ayında[94] şu mealde bir ferman yayınlandı: Hükümdar iyi ve sevgi dolu olduğu zaman, ona tâbi olmayan kimse yoktur. Tegin ve liderleri onurlandırmak için bazı kurallar hazırlanmıştır. Sağ askeri muhafızlar büyük generali unvanı olan, kadrosuz yüksek memur, T'u-k'i-şi (Türgiş) komutanı ve kü-pi-şe çur unvanları olan Su-lu, merkez boylarının onurlu bir adamıdır. O sağ bilge (bey)'lerinin[95] kahraman devam ettiricisidir. Ailesinin soyu-sopu kuzey aileleri içinde çok arttı. Onun toprakları karanlık soğuk-larla[96] karşı karşıyadır. Bizim etkimize kapıldığından beri hediyeler sunmak için girdi ve adalete sığınarak tâbi olmaya geldi. Barbarları düzene sokmak sorumluluğundan kurtuldu ve gerçekten sınır hattında güvenliği sağladı. Bu gayretleri ve fiilleri ile önem-senmeyi ve hesaba katılmayı hak etti. Yerleşik düzene bağlılığı ve erdemleri övgüye değer.

[94] Bu tarih, Tse-çi t'ung kien tarafından da teyit edilmiştir (CCXII, s.1 vo) ki, burada ayrıca günün sin-hai günü olduğu da belirtilmektedir. Kiu T'ang-şu tarafından verilen 715 tarihi doğru değildir.

[95] Sağ bilge beyleri (Yuo-kiun-wang), Han'lar devrinde, Hiung-nu bölgesinin batı kesiminin liderleriydi. T'u-küe (Türk)'ler ile Hiung-nu'lar (Hunlar) arasında sıkı bir ilişki kuran bu metin, ilgi çekici olmaktan öteye gidemiyor.

[96] Yani kuzeyin karanlık ve soğuk bölgelerinde oturan halkların baskınlarına karşı bir bariyer gibi engel oldu.

Ayrı bir hasırı[97] (minderi) olanların saygınlığına yükselsin diye ve ayrıca verilen unvan belgesi[98] levhasının hürmeti ile sevinmesi için tso yü-lin kün büyük generali, kadrosuz subay ve ayrıca üçbin ailenin gelirleri ile "imparatora sadık dük" (Şun-kuo-kung) unvanları verildi. Ayrıca önceki unvanlarını da koruyacaktır. Aynı zamanda, ona nakışlı bir ipek elbise,

metal süslü bir kemer, balık şeklinde[99] sembollü bir para kesesi, yedi eşyayı[100] veriyorum ve yarıca Kin-fang sancağının büyük müfettiş komiseri unvanını veriyorum. Subaylar törelerin gerektirdiği hazırlıkları yapsın ve kendisine unvan belgelerini versinler.”

97 Farklı bir hasır (minder): En büyük generallere verilen onursal bir ayrıcalıktı (Bkz. P’ei wen yün fu).

98 Yetki tableti (rafı) soyluluk ünvanı olarak verilirdi. Böylelikle Su-lu bir taraftan ayrı hasır (minder) hakkı olan bir büyük general olurken, diğer taraftan yetki rafı sahibi olan bir dük oluyordu.

99 Belgelerde, bu deyim ile her karşılaştığımda onu “balık şeklinde para kesesi” olarak tercüme ettim. Gerçekte bu para kesesi, bazı devlet görevlilerini ayırmak için verilen, balık şeklindeki işareti korumak içindir. 618’de Kao-tsu hükümdarlığının birinci yılından itibaren, hanedan değişimini göstermek için T’anglar balık şeklindeki gümüş sembolü, küsküt adlı bitki şeklindeki gümüş sembol ile değiştirdiler. 690’da İmparatoriçe Wu, kaplumbağa şeklinin balığın yerini alacağını buyurdu. Fakat 705’te Çung-tsung tahta çıktığı zaman balık

şeklindeki eski sembolü yeniden getirdi. (Bkz. Kiu Tang-şu, XLV, s.10 r°). Bu sembol T’ang hanedanından sonra Kin ve Sunglar devrinde de görülür. Dr. Bushell *(Actes du XI’ie intern. des Orientalistes,* Extreme-Orient, s .18) üzerinde Salikan (MS. 1134) yazıtındaki karakterlere benzeyen karakterler içeren bir nümunesini yayınladı.

100 King-yün (710-711) dönemi süresince, beşinci derece ve üzerindeki askeri görevlilerin yedi eşya nakışlı kemerleri takacağı fermanı verilmişti. Bu yedi eşya, kılıç, hançer, bileği taşı, k’i-pi (?), çen-hui-küe (?), ok kılıfı (sadak), çakmak kesesi idi. (Kiu *T’ang-şu,* XLV, S. 9 v°; bkz. *T’ang-şu,* XXIV, s. 7 v°).

Bölüm 999, s. 14 v° ve devamı: Altıncı k’ai-yüan yılının (718) onbirinci ayında, Toharistan yabgusu P’an-tu-ni-li (veya Na-tu-ni-li)’nin küçük kardeşi A-şi (-na) tegin Pu-lo’nun dilekçesi Çin imparatoruna ulaştırıldı.

(Toharistan’ın Arap fetihleri zamanındaki politik rolünün iyi anlaşılması için çok önemli olan bu metnin çevirisi s. 245-248’de verilmiştir.)

719 yılı

Bölüm 971, s. 3 r°: Yedinci k’ai-yüan yılının (719) birinci ayında, T’u-k’i-şi (Türgiş)’lerin .... fu (bey)’i kü-pi-şe ç’o (Çur)’u Sulu ve Po-ssu (Persia) Krallığı, bağlılıklarını bildirmek ve tartuk sunmak için elçiler gönderdiler. Ayrıca Fu-lin[101] hükümdarı iki aslan ve iki antilop sunmak üzere bir T’u-ho-lo (Toharistan) beyini gönderdi.

101 Elinizdeki eserin baş kısmında Fu-lin isminin sık sık rastlandığı yerlerde bu ülkeyi Suriye olarak belirledim, çünkü HİRTH *(China and the Roman Orient)* tarafından birçok argümanla desteklenen teoriyi benimsedim. HİRTH, Fu-lin (daha eskiden but-lim) teriminde Betlehem kelimesini görmekte ve Fu-lin hükümdarı Po-to-li'yi *patrik* yani Nesturi patriarşı olarak kabul etmektedir. Sorunun yeni bir çözümü de beni Fu-lin'i Bizans olarak niteleyen eski tanımlamayı kabule götürdü. Kısacası, bu hipotez hakkında bana ciddi gelen sebepleri mümkün olduğu kadar kısaca açıklayacağım: 1o HİRTH (age., s. 287) bir yandan hem Fu-lin'in polin'in fonetik muadili olabileceğini belirtiyor, bir yandan da Constantinoplolis'in Yunanca *polin*'in -i halini göstermediğini şüpheyle karşılıyor. Bu ikinci hususa gelince; bu konuda *Mesudi'nin Et-tenbih ve'l-lşrâf* adlı eserinden belirleyici olan bir bölüm aktarmak yeterlidir. (Çev.Carra de vaux, s. 192): İstanbul'dan söz ederken şöyle der: "Rumlar, bizim bu kitabı yazdığımız dönemde (H. 344 civarı) ona Pulin diyorlar veya büyüklüğünden dolayı imparatorluğun başkenti olduğunu ifade etmek istediklerinde İstan-polin diyorlar, ama Konstantiniyye demiyorlar; ona sadece Araplar Konstantiniyye derler." YULE *(Cathay and the way thither,* s. 402, n. 3) de şüphesiz S. de Sacy'nin Kitab ut-Tenbih'e yazdığı Notices et Extraits'nin VIII. Cildinde yaptığı tahlil vasıtasıyla tanıdığı bu pasaja imada bulunmaktaydı. Fakat hiçbir referans göstermediğinden hak ettiği bütün öneme rağmen argümanına itibar edilmedi. Öte yandan, Han hanedanı döneminde *fu* fonetiği ile yazılan Çince kelimelerin sonunda *t* bulundurduğu da bir gerçektir. Bu özelliğin Sui ve T'ang hanedanları döneminde yerleştiğini belirtmek gerekir di, ama bana hiç kesin gözükmüyor. 2o HİRTH (s. 286), Fu-lin teriminin ilk Nasturi misyonerinin Çin'e gelmesinden önceki bir tarihte, diyelim 635'de, ortaya çıkmadığına inanıyordu. Çünkü bu isme ilk defa (629-636 yılları arasında yazılan) Sui hanedanı tarihinde rastlanmaktadır. Fakat Sui tarihi, 607 yılının sonunda P'ei Kü'nün derlediği Si yü t'u çi'nin girişinde Fu-lin'in zik-redildiği bir bölüm naklederek, bizi daha yukarılara götürüyor (Bölüm LXVII, s. 5 vo). Nitekim bu giriş bölümünde, orada Tun-hu-ang'dan batı memleketlerine gitmek için kullanılan üç yolun en ku-zeydekinin takip ettiği güzergahın, İ-wu (Hami)- P'u-lei Gölü (Bar-kul gölü)-T'e-le boyları (Tölös)-T'u-küe (Türkler) kağanının otağından geçerek, daha sonra kuzeye doğru akan nehir aşıldıktan sonra Fu-lin'e ulaştığı belirtilmektedir. 3o Çinliler 607 yılından itibaren Fu-lin Krallığı'nın mevcudiyetini kimden öğrenmişlerdir? Yalnızca söylentilerden. Çünkü Kiu T'ang-şu bize gösteriyor ki, Sui hanedanı imparatoru Yang (605-616) bu memleketle ilişki kurmaya boşuna teşebbüs etmişti. (HİRTH, age., metin K, 33) Çinliler bu bilgiyi Batı Türklerinden almış olmalılar. Sui dönemi Çinlileri, Hami ve Barkul gölünden T'u-küe kağanının otağına götüren kuzey yolunu biliyorlardı. Bu yol ya Borotala vadisini ya da İli vadisini takip ediyordu. Türkler, Sui hanedanı döneminde bazı Bizans elçiliklerini kabul etmişlerdi ki, bunların en meşhurları 568'de Zemarque ve 576'da Valentin'dir. Türk kağanının otağına gönderilen bir Çin elçisi, bu Bizans elçileriyle karşılaşmış veya onlardan bahsedildiğini duymuş; böylelikle Constantinopolis adı Polin şeklinde Çin'e ulaşmıştır. Nitekim Mesudi'nin de belirttiği gibi Yunanlılar Constanti-nopolis'e bu adı kendileri vermişti. 4o T'ang tarihi 643 yılında Fu lin hükümdarı Po-to-li tarafından Çin'e gönderilen bir elçiden söz eder. Ben, bu adı, Bizanslı yazarların İstanbul Sezar'ı olarak belirttiği Basileus adının hatalı transkripsiyonu olarak görmeyi öneriyorum. Transkripsiyonun geçerli olması için *hi* karakterini *duo* ile değiştirmek yeterli olacaktır. 5o Tang tarihinde (Bölüm CCXXI, b, s. 8 ro)

Arapların, tedricen güçlendikten sonra büyük generalleri Mo-i'yi yerleşmek üzere Fu-lin'e gönderdikleri belirtilir. Mo-i transkripsiyonda Muaviye'nin karşılığı olarak kabul edilmiş olabilir. Aslında Hicri 49, 50 ve 52'de İstanbul'a yerleşmeye gönderilen kişi Halife Muaviye değildir, (bkz. WEİL, *Geschichte der Chalifen,* Cilt I/233, n.1) oğlu Yezid'dir. Fakat Yezid, Yezid bin Muaviye olarak belirtilmiş olabilir ve Çinliler bu ismin sadece sonunu almış olabilirler. (Bkz. Maçoudi, *Livre de l'avertissement et de la revision,* Çev. Carra de Vaux, s. 193 "İslamiyetle birlikte üç emir, melik ve halifenin oğlu bu noktadan hareketle İstanbul'a hücüm etti. Bunların ilki Ebû Sufyan'ın oğlu Muaviye'nin oğlu Yezid'dir...") 6° Nihayet 1081'de Fu-lin hükumdarı Mie-li-i ling kai-sa'nın Çin sarayına gönderdiği elçi kaldı. Bu olaydan bahseden Sung tarihinde (blm. 490, s. 9 v°) şöyle deniliyor: Fu-lin Krallığı, Mie-li-şa'nın kuzey batısındadır. Mie-li-şa dediği, 1094'te uğradığı saldırı sonucunda ölen Selçuklu Sultanı Melikşah'tır. (Bkz. Samuel d'Ani, *Patrologie grecque de Mig-ne*, cilt 19.) Hirth, Melikşah'ın kastediğildiğini tahmin etmiş, ama başkentini Bağdat sanmakla yanılmıştır (s. 298). Çünkü Melikşah İsfahan'da oturuyordu. Mie-li-i-ling kai-sa'ya gelince, Hirth, onun Melikşah'a bağlı olarak Melik-i Rum Kayser yani Anadolu meliki unvanıyla eski Küçük Asya eyaletini yöneten bir kişi olduğu kanaatinde. Bense başka bir özdeşleştirme teklif edeceğim. Bana göre Mie-li-i ling kai-sa, Sezar Nicephore Melissene'dir. "1080 yılının başında, Nicee'de (İzmit'te), diye okuyoruz De MURALT'ın LEssai de Chronographie Byzantine'de (Cilt I, s. 42) Alexis Comnene'in kız kardeşi Eudace'ın kocası Nicephore Melissene Türk birliklerini izleyerek, Asyanın imparatoru olacaklarını ilan eder ve şehirleri Türklere teslim eder." 1081'de Comnene'ler başkaldırdığında ve Alexis Comnene İstanbul'da tahta çıktığında, eniştesi Melissene, Sezar unvanını korur ve gerçekte onun kadar da güçlüdür. Alexias d'Anne Comnene Porphyrogenete (Yayım Reifferscheid)'de birçok defa geçiyor ve görülüyor ki çok önemli bir rol oynamış. Adlandırılmasında kullanılan formlarda biri de Kiril alfebesi ile *Melibbivos Nikiforos o* Kaisar'dir. Bu kanıt sayesinde ben Çince transkripsiyona Mie-li-i ling kai-sa'ya daha yakınım. Ben *si* karakterini *yi* ile de-ğiştirerek, *Mie-li-se ling kai-sa* olarak okumayı öneriyorum. Transkripsiyonlarda kullanılan *ling* kelimesine gelince, bu kelime "doğaüstü, ilahi" anlamında kullanılmış olmalı ve aşağı yukarı Ni-cephore isminin karşılığı olarak fiil aracılığı olmadan isme bağlanan sıfat şeklinde kullanılmış olabilir. Görüldüğü gibi, Fu-lin sorunu kolay çözülebilecek bir sorun değildir. Fakat her halükârda po-to-li (po-si-li olarak okuyun= basileus) ve Mie-li-i ling kai-sa (Mie-li-se ling kai-sa okuyun= Nicephore Melissene Cezar) terimlerini içeri almaya mecbur kalmamdan dolayı, konu yabancı isim-ler olunca, Çince kitaplarda görülen birçok hatalı uyarı örneği tarafından metindeki değişikliklerin teyit edildiğine inanıyorum. Bunlar, Nesturi patrikliğinin Betlehem hükümdarının acayip unvanı olduğunu öne süren Hirth'in Fu-lin başkentine yapılan saldırıyı Antioch tahtına yapılmış gibi açıklayan teorisinden daha kolay kabul edilebilir. Halbuki bu şehir Nesturilerin hakimiyeti altında de-ğildi. Hirth ile aramızdaki bütün görüş ayrılıklarına rağmen, onun büyük alimliğine kimsenin benden fazlasını yapamayacağı kadar saygı duyuyorum.

Bölüm 999, s. 15 v° ve devamı: yedinci k'ai-yüan yılı (719), ikinci ayda, An (Buhara) Beyliği Beyi Tu-sa (Tuğ-şad) Po-t'i'nin İmparator'a ulaştırılan dilekçesi.

Aynı ayda, Kiu-mi (Kumed) hâkimi Na-lo-yen'in (Nârâyana?) dilekçesi.

Aynı ayda, K'ang (Semenkant) hâkimi Wu-le-kia'nın (Gurek) dilekçesi.

(Orta Asya prensleri tarafından Araplara karşı verilen mücadelenin desteklenmesinin tarihteki gerçek önemini gösteren bu üç metnin çevirisi, s. 203-205'de verilmiştir.)

Bölüm 974, s. 19 v°: Yedinci k'ai-yüan yılı, dördüncü ayın ki-mao gününde, Ho-p'i-şe hâkimi Na-sai[102] bir adet beş renkli papağan ve bir adet aslan hediye etmesi için T'u-ho-lo (Toharistan) devlet erkanından Mo-po-lo'yu gönderdi. İmparator (bu elçinin) çok uzaktan geldiğini dikkate alarak onun için büyük bir ziyafet tertipledi ve kendisini kutladıktan sonra 500 top ipek verdi.

102 Aynı şey T'ang-şu'da da anlatılmaktadır (CCXXI, b, s. 7 vo). Na-sai, kesinlikle Nizek veya Nizak isminin çeviriyazımıdır. 719'da zikre- dilen Na-sai'yi Hicri 91'de Kuteybe bin Müslim tarafından yenilen ve öldürülen, Badagis'te ikamet eden Eftalit hâkimi ünlü Nizak tar- kan ile özdeşleştirebiliriz.

Bölüm 971, s. 3 v°: 4. ayda, T'u-ho-lo (Toharistan) ....şe-hu (yabgu)'su ve Kiu-mi (Kumed) Krallığı, bağlılıklarını bildirmek ve tartuk sunmak için birlikte elçi gönderdiler. Ki-mao günü, Ho-p'i-şe hâkimi Na-sai, T'u-ho-lo (Toharistan) devlet erkanından Lo-mo-so-lo'yu beş renkli bir papagan ve bir aslan sunması için gönderdi. İmparator çok uzaktaki bir barbar ülkesinden tartuk getirdiğini göz önüne alarak (bu elçi için) büyük bir ziyafet tertipledi; onu teşvik ederek beşyüz top değişik ipek verdi.

(Agy) s. 3 v°: Beşinci ayda, Kiu-mi (Kumed) hâkimi Hu-sü-an[103] kadınları ve memleketinin ürünlerinden sunması için elçi gönderdi.

103 Bunlar rakkase kadınlardı. Hu-süan teriminin henüz tatmin edici bir açıklaması yapılamadı.

(Agy) s. 3 v° : Altıncı ay, Ta-şi (Arap) hükümdarı, T'u-ho-lo (Toharistan) hâkimi, K'ang (Semerkant) hâkimi ve Güney Hint padişahı, elçiler göndererek saygı sunup tartuk takdim ettiler. T'u-ho-lo (Toharistan) ile ilgili olarak, Çe-han-na (Caganyan) hâkimi Ti-şe (Teş), kendisini astronomiye adayan Ta-mu-şe adlı bir adamı takdim etmek için imparatora bir dilekçe gönderdi. Bu adam çok derin bir bilgindi. Ona bazı sorular sorulduğunda bilmediği şey olmadığı görülüyordu. (Ti-şe hâkimi) mütevazı bir tarzda imparatordan Mu-şe'yi huzuruna çağırarak onore etmesini ve tebaasının işleri ve düşüncelerini bizzat sormasını ve dini konularda sorgulamasını istiyordu.

Böylelikle (İmparator) bu adamın güçlü bir bilgin olduğunu ve kendisine yöneltilen soruları bilecek kapasitede bulunduğunu anlamakta gecikmeyecektir. (Hâkimin) dileği (imparatorun) bu adamı hizmetine alması ve onun dinî[104] vecibelerini yerine getirmesi için bir kilise kurması idi.

104 Bu metinde zikredilen olaylara sinologlar tarafından uzun zamandan beri işaret ediliyordu. Fakat dokuzuncu yüzyılın ilk yarısında Kara-balgasun'da dikilen üç dilli kitabenin keşfinden sonra bu konu tekrar önem kazandı. (Bkz. *Le Nestorianisme et linscription de Kara-balgassoun"* adlı makalem. JA., Janv., Fev., 1897, s. 43/85) Bu kitabede Uygurlarda ortaya çıkan ve ayrıca Uygurlar Mo-ni yani Maniheizm dinine sahip olduğundan Mu-şe müritlerinin bir çoğunca yayılan "gerçek din" den bahsedilmektedir. (Bkz. MARQU-ART, WZKM, Cilt XII, s.172-180 ve P. PELLİOT, BEFEO, Cilt III,
s. 318-327 ve s. 467-468). Mu-şe veya Ta-mu-şe'nin bir Mani papazı olduğunu kabul etmek uygun olur. Ti-şe'nin Taberi'nin 705 ve 737'de Caganyan hâkimi tek göz Teş adıyla zikrettiği kişiyle özdeş-leştirilmesi Marquart'a aittir.

Agy., s. 4 r°: Yedinci ayda, Pu-lü hâkimi Su-fu-şo-li, saraya saygılarını sunmak ve imparatorun kendisine tevdi ettiği[105] rütbe beratına teşekkür etmek için elçi gönderdi. Po-ssu (Persia) hükümdarı da saygısını izhar etmek ve tartuk sunmak için bir elçi gönderdi.

105 Bu nişan 717'de verilmişti.

Bölüm 964, s. 14 r°: Yedinci k'ai-yüan yılının (719), yedinci ayında, K'iu-tse (Kuça) hâkimi Pe Mo-pi öldü. Yerine büyük oğlu Hiao-tsie tahta çıktı.

(Agy.) s. 15 v°: İkinci ayda, Kin-fang sancağı müfettiş-komise-ri T'u-k'i-şi (Türgiş)'lerin (lideri) Su-lu, "sadık ve bağlı kağan" (Çung şun k'o-han) ilan edildi.

720 yılı

Bölüm 974, s. 20 v°: Sekizinci k'ai-yüan yılı (720), ikinci ay, i-mao günü, Hu-mi (Wahan) hâkimi Lo-şe-i-kü ku-tu-lu (Kutluk) to-pi-li, mo-ho-tu (Bagatur) ta-mo-sa-öl[106] Wahan kralı atandı. Kendisine mor bir elbise, bir altın kemer, yedi eşya ve elli top çeşitli ipek verildi.

106 Bkz. 210; orada bu isim Lo-lü-i-t'o ku-tu-lu (kutluk) to-pi-le mo-ho (baga) ta-mo-sa-öl şeklinde yazılmıştır.

Bölüm 964, s. 14 v°: Sekizinci k'ai-yüan yılının (720) üçüncü ayında, Hu-mi (Wahan) hâkimi Lo-t'o-i-k'i ku-tu-lu (kutluk) to-pi-le mo-ho-tu (Bagatur) ta-mo-sa-öl'e Wahan kralı unvanı verildi. Kendisine bir mor elbise, bir altın kemer, yedi eşya ve değişik renklerde elli top ipek verildi.[107]

107 Aynı olayı anlatan bu ve önceki metin için bkz. s. 210.

(Aynı bölümde) dördüncü ayda, U-ç'ang (Udyana), Ku-tu (Huttal) ve Kiu-wei (Çitral)[108] hâkimine, krallıklarını tastikleyen beratlar vermek üzere elçiler gönderildi. Her birine berat metinleri verildi ve hepsine değişik renklerde 200 top ipek gönderildi. An-si'nin (Kuça) batısında bulunan bu üç krallık, kendilerine zarar vermeye çalışan Ta-şiler (Araplar) ile sınırdaştı. Fakat hepsi de görevini bihakkın yerine getirdi. Gizli makineleri ile onların kazanmasına fırsat vermediler ve imparatorluk sarayına içten bağlılıklarını gösterdiler. İmparator onları çok takdir etti.

108 Tang-şu'da geçen "Bu ülke Gilgit nehrinin veya Pu-lü ırmağının ku-zeyindedir" şeklindeki ifadeye dayanarak Kiu-wei veya Şang-mi'yi Yassin'le özdeşleştirdim. Fakat M.A. STEİN'in belirttiği gibi, her ne kadar Küçük Pu-lü Gilgit kazasını içine alıyorsa da, o sıralar payi tahtı Gilgit değil, Yassin'di. Bu konu, Kao Sien-çi'nin 747'de düzenlediği sefer sırasında söylediği sözlerle de kesinlik kazanmaktadır. Bu konuşmada Küçük Pu-lü'nün payitahtına 60 li mesafedeki So-i nehri üzerinde bulunduğu belirtilen rotin (hint hurması) köprüsü, Yassin'in güneyinde Gilgit'i Gupis'e bağlayan köprüydü. M. A. STE-İN muhtemelen bu satırların gün ışığına çıkmadan önce yazdığı bir makalede konuyu detaylı bir şekilde ele almış olacaktır. Ben kendi adıma, Küçük Pu-lü'nün payitahtı ile Yassin'in özdeşleştirilmesi hususunda beni tamamıyla ikna eden bu yönlendirme konusunda fazla ısrarcı olmayacağım. Eger Yassin Küçük Pu-lü'nün payitahtı ise, Kiu-wei veya Şang-mi neresidir? Hsüan-tsang vasıtasıyla onun iki yüksek dağın birbirinden ayırdığı Ta-mo-si-t'ie-ti'nin (Wahan) gü-neyinde bulunduğunu biliyoruz. Onu Yassin'de aramanın gereği olmadığına göre, ancak Mastuc'da olabilir. Mastuc, Gilgit nehrinin ana kollarından Gizar'ın kuzeyindedir ki, Küçük Pu-lü nehrinin ku-zeyinde bulunduğunu söyleyebiliriz. Bu durumda Wu-k'ung'un 751'deki güzergahı şöyle açıklanabilir: Wu-k'ung, Hu-mi'yi (Wa-han) geçtikten sonra Barogil Geçidi'ni aşarak Mastuc'a ulaşır. Daha sonra Laspur ırmağının üzerinden güneye yönelerek Şandur Geçi-di'ni geçer, Gizar nehrini aşarak Yassin'e varır. Oradan da Udyana'ya gider. Öte yandan, Sung Yün'ün 519'daki güzergahındaki Çitral'a tekabül eden Şe-mi, belki de Hsüan-tsang'ın Şang-mi'sidir. (BEFEO, Cilt III, 1903, s. 406, n. 3) Çünkü Çitral ile Mastuc'un aynı prensliğin bir parçası olması son derece tabiidir. Marquart da daha önce Eranshahr'da (s. 243-244) bu tezi desteklemişti.

Aynı bölümde: Onuncu ayda, Pu-lü hâkimi Su-lin-t'o-i-çe'ye (Surendraditya?[109])'ye krallığının onaylandığını bildiren bir berat

gönderildi.

109 Su-fu-şo-li-çe-li-ni'nin henüz 719'da iktidarda olduğu görülüyor. Halefi krallık beratını 720'de aldı ve muhtemelen aynı yıl da tahta çıktı.

Aynı bölümde: Sekizinci ayda, Ku-şe-mi (Kaşmir) hâkimi Çen-t'o-lo-pi-li'ye (Çandrapida) krallık unvanını tastikleyen beratını sunmak üzere bir elçi gönderildi.

Bölüm 973, s. 13 v°: Sekizinci k'ai-yüan yılında (720), Güney Hindistan padişahı Şe-li na-lo-seng-k'ia (Çri Narasimha[110]), Tibetliler, Araplar ve diğerlerini cezalandırmak için süvarilerini ve savaş fillerinin kullanılmasını teklif etti. Ayrıca ordusuna bir ad verilmesini istedi. İmparator onu kutladı ve ordusuna "fazilet ordusu" adını verdi.

110 Bu metin ve onu takip edenler, şu ilavelerle Kiu Tang-şu'da (CXCVIII, s. 9 v°) da bulunmaktadır: "Dokuzuncu ay, Güney Hindistan padişahı Şe-li Na-lo-seng-kia Pao-to-pa (Çri Narasimha Po-tavarman) imparatorluk (yani Çin) onuruna bir tapınak inşa ederek, ona ad vermesi için imparatora bir dilekçe ile başvurur. Ferman ile bu tapınağa (Kui-hua) "fazilete döndüren" adı verilir ve ferman kendisine tevdi edilir. (yani İmparator Narasimha'ya, Çin'in onuruna Hindistan'da Narasimha tarafından yapılan tapınağın üstüne asılmak üzere üzerinde *kui-hua se* yazılı bir kitabe gönderir)". Kançı (Madras'ın güneydoğusundaki Konjeveram) kralı Narasim-ha'yı Mahavamsa ve Hindistan kitabeleri vasıtasıyla tanıyoruz. Son anlatılanlar üzerine yoğunlayan Sylvain Levi *(Missions de Wang Hi-uen-ts'e,* JA, Mai-Juin 1900) bu hâkimin hükümdarlık tarihini 700 yılına götürme teklifinde bulundu. Anlaşıldığı kadarıyla onun ulaştığı bu sonuç 720 yılında Çri Narasimha Potavarman'dan uzun uzun bahseden Çince metinlerle de teyit edilmektedir.

Bölüm 974, s. 21 r°: Sekizinci k'ai-yüan yılının (720) sekizinci ayında, ting-ç'u günü, Güney Hindistan padişahının saygı sunmak ve vergi takdim etmek için uzak yoldan bir elçi göndermesi hasebiyle, bu elçinin dönüşü sırasında ağırlanması konusunda elden gelen titizliğin gösterilmesi, her türlü ihtiyacının en iyi şekilde karşılanması çun-şu-men-hia'ya bir ferman gönderildi. Elçiye bir çiçekli ipek elbise, bir altın kemer, balık şeklinde işaretli bir para kesesi ve yedi eşya verilerek geri gönderildi.

Bölüm 964, s. 15 r°: Dokuzuncu ayda, Sie-yü (Zabulistan) Krallığı'ndan kral Çi-k'ü-öl'e kral, Ko-ta-lo-çi (Arrohac) teginine Ko-ta-lo-çi (Arrohac) hie-li-fa'sı ve Ki-pin (Kapiça) hâkimi unvanını bir beratla takdim etmesi için elçi gönderildi.

Aynı bölümde: Onbirinci ayda, Güney Hindistan padişahı Şe-li, na-lo-seng-k'ia Pao-to-pa-mo'ya (Çri Narasimha Potavarman'ya) Güney

Hindistan padişahı unvanını bir beratla takdim etmesi için elçi gönderildi.

721 yılı

Bölüm 971, s. 4 v°: Dokuzuncu k'ai-yüan yılının (721) altıncı ayında, K'iu-tse (Kuça) hâkimi Pe Hiao-tsie[111] (bir elçi) göndererek atlar ve köpekler sundu.

111 Pe Hiao-tsie 719'da tahta çıkmıştı.

722 yılı

Bölüm 999, s. 17 v°: Onuncu k'ai-yüan yılının (722) üçüncü ayında, keng-sü günü, Po-ssu (Persia) padişahı Pu-şan-huo bir elçi göndererek, kendisine bir Çinli yüksek memur unvanı verilmesine ilişkin dilekçesini sundu ve bu isteği yerine getirildi.

724 yılı

Bölüm 971, s. 5 v°: On ikinci k'ai-yüan yılının (724), dördüncü ayında, K'ang (Semerkant) hâkimi Wu-le (Gurek) bir elçi göndererek, bir cüce, iki at ve iki köpek sundu.

Bölüm 979, s. 7 v°-8 r°: On ikinci k'ai-yüan yılında (724), Sie-yü (Zabulistan) hâkimi tegin tarafından Kin-ç'eng prensesinin Ku-şe-mi (Kaşmir) hâkiminden sığınma talebiyle ilgili dilekçesi imparatora sunuldu.

(Bu metnin tercümesi için bkz. s. 264)

725 yılı

Bölüm 975, s. 5 r°: On üçüncü k'ai-yüan yılının (725) birinci ayında, ping-wu günü, Ta-şi (Arap) Krallığı, generalleri Su-li'yi[112] yanında 11 kişi ile ülkenin ürünlerini sunması için gönderdi. Heyettekilerin her birine "gerçek yiğit" unvanı verildi. Onlara kırmızı elbiseler, gümüş kemerler armağan edilerek ülkelerine geri gönderildiler.

[112] Su-li-man'ın kısaltması için müteakip metne bakınız.

Bölüm 971, s. 6 v°: On üçüncü k'ai-yüan yılının (725) üçüncü ayında, Ta-şi (Araplar), Su-li-man (Süleyman)'la birlikte 13 kişiden oluşan bir heyet göndererek, ülkelerinin ürünlerini sundular.

Bölüm 975, s. 5 v°: Yedinci ayın Wu-şen gününde, Po-ssu (Per-sia) devlet erkanından Mu-şa-no saygı sunmak için saraya geldi. Ona çe-ç'ung unvanı verilerek hassa muhafızları arasına alındı.

726 yılı

Bölüm 975, s. 6 r°: On dördüncü k'ai-yüan yılının (726) birinci ayında, i-hai günü, T'u-k'i-şi (Türgiş) kağanı, devlet erkanından A-ku-çi'yi göndererek atlar sundu. Ona çung-lang-tsiang unvanı verilerek ülkesine uğurlandı.

Bölüm 971, s. 7 r°: Beşinci ayda, An (Buhara) hâkimi Po-p'o-t'i[113], küçük kardeşi A-si-lan ta-kan[114] (Arslan Tarkan) Fu-tan-fa-li'yi saygılarını sunmak, at ve leoparlar hediye etmek üzere saraya gönderdi.

[113] T'ang-şu, Tu-sa (Tuğşad) Po-t'i olarak en doğrusunu veriyor.

[114] *Kan* karakteri Tang-şu'da yanlışlıkla unutulmuşa benziyor.

Bölüm 975, s. 6 v°: On birinci ayın ki-mao gününde, T'u-ho-lo (Toharistan) bağlılık bildirmek üzere Ç'e-kien'i saraya gönderdi. Ona çung-lang-tsiang unvanı verilerek, mor bir elbise ve balık şeklinde altın işaretli bir para kesesi hediye edildi.

727 yılı

Bölüm 999, s. 17 v°-18 r°: On beşinci k'ai yüan yılı (727) T'u-ho-lo (Toharistan) Şe-hu (yabgu)sunun Araplara karşı yardım dileyen dilekçesinin Çin imparatoruna sunuluşu.

(Bu metnin tercümesi için bkz. s. 265[115]).

[115] Bu metni çevirirken ilk beş kelimeyi unutmuşum (bkz. s. 265, n. 2). İlk dört karakter: “(bu haberin) umparatorun kulağına kadar ulaşmasında anlaştılar”) şeklindedir.

Bölüm 971, s. 7 v°: On beşinci k'ai-yüan yılının (727) yedinci ayında, Şi (Keş) hâkimi A-hu pi-to[116] bir elçi göndererek, Hu-sü-an kadınları ve leoparlar sundu.

[116] 752'de Doğu Ch'ao (Satruşana) hâkimi Şo a-hu'nun adında da a-hu karakteri görülmektedir.

728 yılı

Bölüm 964, s. 16 r°-16 v°: On altıncı k'ai-üan yılının (728) birinci ayında, Yü-t'ien (Hotan) hâkimi Wei-ç'i Fu-şe'ye ve Su-le (Kaşgar) hâkimi P'ei An-çi'ye mevkilerinin onaylandığını bildiren beratlar verildi.

(Bu iki metnin çevirisi için bkz. 207-209).

Bölüm 975, s. 8 r°: Onaltıncı k'ai-yüan yılının (728), üçüncü ayının wu-şen gününde, Kin-man hükümdarı Şa-t'o Fu-kuo'nun annesi Şu-ni-şe, Şan Krallığı fu-jen soyluluk unvanı aldı. Sin-hai gününde, aralarında saygın T'i-pi-to'nun da bulunduğu sekiz Taşi (Arap) elçisi saraya saygı sunmaya geldiler. Her birine lang-tsi-ang unvanı verilerek ülkelerine uğurlandı.

Dördüncü ay, ki-se günü, Hu-mi hâkimi, Mi Krallığı devlet erkanından Mi-hu-han'ı göndererek, saygılarını sunup, ülkesinin ürünlerinden takdim etti. (Bu elçiye) General unvanı verildi. Ona bir mor elbise, bir altın kemer verilerek barbarların ülkesine geri dönmesi için uğurlandı.

Aynı bölümde, s. 8 v°: Dokuzuncu ay, jen-in günü T'u-küe (Türk) Ko-lo-lu (Karluk) beyi İ-nan-ju (inançu)[117] p'ei ve beraberindekiler saygılarını sunmaya geldiler. Onların hepsine çung-lang-tsiang unvanı verildi. Ayrıca mor elbiseler, gümüş işlemeli kemerler hediye edilerek ülkelerine uğurlandılar.

[117] Güney Sibirya'daki bir kitabede kadın adı "İnanşu Bilge"ye rastlanmıştır. (Bkz. RADLOFF, *Die alttürkisehen,* 1895, s. 329).

Onuncu ay, ting-ç'u gününde, Pu-lü devlet erkanından T'u-mao-tan-mo-şe saygılarını sunmaya geldi. Ona çi-ç'ung unvanı verilerek bir mor elbise, altın bir kemer hediye edilip ülkesine uğurlandı.

Aynı bölümde, s. 9 r°: Onbirinci ay, İ-yu günü, aynı zamanda An-si (Kuça) ikinci büyük askeri valisi ve Dört Garnizon kumandanlığının ikinci

büyük komiseri olan sağ yü-lin-kün büyük generali Sie Çi-sin öldü. Ölümünden sonra kendisine Leang-çu hükümdarı ünvanı verildi. Cenaze için 500 parça ipek hediye edildi. Masrafları devlet tarafından karşılanarak bir tabut hazırlandı ve cenazenin kendi memleketine götürülmesine izin verildi.

729 yılı

Bölüm 964, s. 16 v°: On yedinci k'ai-yüan yılının (729) birinci ayında, bir beratla T'u-ho-lo (Toharistan) hâkimi Ku-tu-lu (Kutluk) Hie-ta-tu'ya T'u-ho-lo (Toharistan) yabgusu ve İ-ta (Eftalit[118]) kralı unvanları verildi.

118 Taberi, 710'de Eftalit hâkimi unvanı alan ve Toharistan yabgusuna bağlı olan Nizak'ın yabguyu ele geçirdiğini, fakat onu da bizzat Ku-teybe'nin öldürdüğünü nakletmektedir. Burada gördüğümüz Çince metin, Nizak'ın ölümünden sonra Toharistan yabgu'sunun kendi unvanına Eftalit hâkimi unvanını da eklediğini gösteriyor gibi. Burada Eftalitlerle ilgili olarak, bu halktan birinin Çin sarayında tercümanlık yaptığına dair ilginç bir metne işaret edeceğim. Ts'e-fu yüan kui'de (blm. 1000, s. 15 v°) şu satırlar mevcut: Kao-ç'ang (Turfan) Prensliği: Çeng-kuan (627-649) döneminde T'ai-tsung, çi-ç'ung tu-wei unvanlı ve çi-çung-şu dairesinde tercümanlık yapan Jan-ho'yu Eftalitlerin ülkesinin doğu kesimine gönderdi. Bunun üzerine Yen-k'i (Karaşar) hâkimi Tu-k'i-çi, saygılarını bildirmek ve tartuk sunmak üzere bir elçi gönderdi. Tu-k'i-çi, yolcuların rahat etmesi için büyük çölde bir yol açılmasını teklif ediyordu; T'ai-tsung teklifi kabul etti.." (metnin devami için bkz. s. 111).

Bölüm 975, s. 9 r°: On yedinci k'ai-yüan yılının (729) birinci ayının keng-sü günü, Ku-tu (Huttal) se-kin'i, Ku-tu şe'si olan oğlunu saraya saygılarını sunması ve iki at armağan etmesi için gönderdi. Ona lang-tsiang unvanı ve otuz top ipek verilerek ülkesine uğurlandı. Mi (Maymarg) hâkimi (bir elçi) göndererek, üç Hu-süan kadını, bir leopar ve bir aslan[119] sundu. (Bu elçi) 100 parça ipek verildikten sonra ülkesine geri gönderildi.

119 Zi yerine Şi-zi "aslan" olarak okumak gerekir.

Bölüm 975, s. 9 v°: Üçüncü ay, jen-in gününde, Hu-mi (Wa-han) devlet erkanından Wu-hu ta-kan (tarkan[120]) saygılarını sunmaya geldi. T'u-ho-lo (Toharistan) şe-hu'su (yabgu) ve Ku-tu (Huttal) Prensliği, birer elçi göndererek saygılarını sundular.

120 Belgelerin indeksinde, s.350, yanlışlıkla Wu-hu tarkan'ı Wahan hâkimi olarak göstermişim.

Altıncı ay, kui-ç'u gününde, T'u-k'i-şi (Türgiş) devlet erkanından Çe-çe a-pu-se saygılarını sunmaya geldi. Ona lang-tsiang unvanından başka mor bir elbise, bir altın kemer ve balık şeklinde işaretli bir para kesesi verildi.

Bölüm 971, s. 8 r°: Altıncı ayda, Tripitaka (üstadı), Kuzey Hindistan Krallığı'ndan Tripitaka (üstadı), çramana ve din adamı Mito, aralarında çe-hanın[121] da bulunduğu değişik çeşitlerde ilaçlar sundu.

121 Kiu T'ang-şu'da da aynı. (CXCVIII, s.9 v°).

Yedinci ayda, T'u-ho-lo (Toharistan), din adamı Nan-t'o'yu göndererek, Sü-na-k'ia, ti-şe-ling vb. değişik çeşitlerde ilaçlar sundu.

Bölüm 975, s. 9 v°: Dokuzuncu ayın İ-wei gününde, Ta-şi (Arap) Krallığı bir elçi göndererek saygılarını sunup ülkenin ürünlerinden armağan etti. Ona 100 parça ipek verildikten sonra ülkesine geri gönderildi.

730 yılı

Bölüm 971, s. 8 r°: On sekizinci k'ai-yüan yılının (730) birinci ayında, Po-ssu (Persia) padişahının oğlu Ki-hu-p'o, saraya saygılarını sunmaya gelerek, parfüm, ilaç, gergedan[122] vb. beş çeşit hediye takdim etti.

122 Burada canlı bir gergedan değil, gergedan boynuzunun kastedildiği kanaatindeyim.

Bölüm 975, s. 10 v°: On sekizinci k'ai-yüan yılının (730) dördüncü ayının wu-sü gününde, Mi (Maymarg) Prensliği, Şe (Taşkent) Prensliği .... elçilikleri.

Aynı yerde, s. 11 r°: Onuncu ay, kia-in gününde, Hu-mi (Vak-han) hâkimi Lo çen-t'an[123] saraya saygılarını sunmaya geldi ve ülkesinin ürünlerini sundu. Ona elbiseler, ipekler, gümüş süsle-meli kemerler armağan edilerek hassa muhafızları arasına alındı.

123 Buradaki *luo* kelimesi, *fa* olarak düzeltilmiş olmalı. Çok daha sonraları 732'de Fa adlı Hu-mi hâkiminin öldüğünü görüyoruz. Dolayısıyla bu iki kelime aynı adın iki farklı transkripsiyonu olmalı. Böyle olmasına rağmen, 732'de Fa'nın halefinin bir Hu-çen-t'an olduğu T'ang şu'da da zikredilmektedir. Nitekim 733 yılının dokuzuncu ayında, Ts'e-fu yüan kui'de Hu-mi Prensliği çen-t'an'ının elçisinden bahsedilmektedir ki, büyük bir ihtimalle Wahan prenslerinin unvanıdır.

SYLVAİN LEVİ *(Melanges de Harlez,* s. 182-183 ve *Notes sur les İndoscythes)* Kanişka kralıyla ilgili hikayelerde bunun iki değişik şekilde (cin-tan) kullanılan bir unvan olduğuna dikkat çekmişti.

Ayrıca Doğu Tsin tarihinde 357 yılında Hindistan'dan çan-t'an'ın bir elçisinden söz edilmektedir. Bizim burada verdiğimiz metinler ise bu unvanın VIII. Yüzyıla kadar Wahan'da kullanıldığı göstermektedir, ama Çince transkripsiyonu gölgeleyen yabancı kelime esrarengizliğini korumaktadır (Bkz. PELLİOT, BEFEO, Cilt III, 1903, s. 252, n. 4).

Onbirinci ay, kia-tse gününde, Po-ssu (Persia) devlet erkanından Mu-şo-no saygılarını ve ülkesinin ürünlerini sunmaya geldi. Ona çi-ç'ung unvanı verilerek hassa muhafızları arasına alındı.

731 yılı

Bölüm 964, s. 16 v°: On dokuzuncu k'ai-yüan yılının (731) dördüncü ayında, (Kuzey) Türkleri kağanının küçük kardeşi K'üe t'e-le (Kül tegin) öldü. Küçük Pu-lü (Yassin) hâkimi Nan-ni'ye[124] bir beratla kral unvanı ve şu içerikte bir mektup verildi: "Siz, nesilden nesile, vahşi ülkelerin vassal derebeyleri arasında kahramanlığınızla ün saldınız. İmparatorluğun koruyucu kalkanısınız. 10.000 li uzaklıkta oturmanıza rağmen, sarsılmaz bir inançla kurulu düzene mutlak bağlılık gösterdiniz. Ayrıca gizlice hareket ederek, imparatorluk ordularına bağlandınız ve siz, acımasız eşkiyaları ayırmaya[125] da muktedirsiniz. Soğan Tepeleri[126] tehlike olmaktan çıktı. Tsing-hai (Kuku-nor) artık dalgalı de-ğil[127]. Eğer benim doğa üstü prestijim çok uzaklarda geçerli ise, bu, sizin içten sadakatiniz sayesindedir. Erdemli davranışlarınızı göz önüne getirince, sizi çok takdir ediyorum. Şimdi size ülkenizin kralı unvanını veriyor ve aynı zamanda size bir elbise ve kemer sunuyorum. Ey kral! Bunları kabul ediniz!"

124 Bu hâkimin adı daha önce geçmiş, fakat hiçbir tarih belirtilmemişti. Nan-ni isminin, bir yanlışlık sonucunda, babası ve selefi Mo-kin-mang'ın adıyla yer değiştirmiş olması mümkündür. Çok daha sonraları 733 yılında Mo-kin-mang'ın kendisine verilen berata teşekkür etmek için Çin sarayına gönderdiği bir elçiden bahsedildiğini görüyoruz.

125 Cian kelimesinin tam anlamı "kesmek"tir. Küçük Pu-lü, Kafiris-tan'ın dağlı Tibetlilerinden ve Çitral'dan ayrılarak Çin'e sadakatle bağlanır. Artık Kaşmir'e giden ana yol Çin'e açıktır.

126 Metin Cong-ku anlamını veriyor. Fakat ku (nehir) yerine, çon (dağ) veya ling olarak okunması mümkündür. "Soğan tepeleri" deyimi, kuzeyde Tanrı Dağları'na bitişik kısımları ile birlikte bütün Pamir'leri ifade etmektedir. (Krş. Belgeler, s.120'de Bedel Geçidi'ne içine alan Ling dağları, kuzey Ts'ung ling'in ve s. 144'te güney Hin-dukuş'ların payandası gibi kabul edilmektedir.)

127 Yani Kuku-nor bölgesi sükunete kavuştu.

Bölüm 964, s. 17 r°: On dokuzuncu k'ai-yüan yılının (731) dördüncü ayda, K'ang (Semerkant) hâkimi Wu-le (Gurek), bir elçiyle imparatora gönderdiği dilekçede, oğlu Tu-ho'nun Ch'ao (Kabuzan) hâkimi ve diğer oğlu Me'nin[128] ise Mi (Maymarg) hâkimi olarak atanmasını talep etti. İmparator her iki talebi de muvafık buldu ve Wu-le'ye şu cevabî mektubu gönderdi: "Çok uzaklarda, ücra bir memlekette yaşamanıza rağmen, uzun zamandan beri içten bir sadakat gösteriyorsunuz. Kendi prensliğinizde derin bir takdir kazanıyorsunuz. Sizin istekleriniz bizim saygın tercihlerimizi etkiledi. Sizin doğruluk ve adaletinizin ailenize ve prensliğinizde yaşayanlara da sirayet ettiğini görüyorum. Sizin kurulu düzene bağlılığınız ve ana-baba sevginiz oğulunuzda toplanmış (gerçekten bu isme layık). Sizin mükemmel sadakatinizi düşündüğüm zaman, onu yürekten takdir ediyorum. İstediklerinize gelince, her ikisi de (sizin isteğiniz doğrultusunda) uygun görülmüştür. Böylelikle benim yeteneklerimin ne olduğunu da öğrenesiniz".

128 Bölüm 999, s. 18 v°'de T'ang-şu'da da geçen Me-ç'uo'dan söz edilmektedir. Ç'o (veya çua) karakterinin genellikle Türk unvanı çu-run çeviriyazımı olduğu bilinmektedir.

Bölüm 971, s. 9 r°: On dokuzuncu k'ai-yüan yılının (731) onuncu ayında, Orta Hindistan padişahı İ-şa-fu-mo, bakanı, yüksek erdemli din adamı Pu-ta-sin'i göndererek saraya saygılarını sundu ve ülkesinin ürünlerini takdim etti.[129]

129 Kiu T'ang-şu, (CXCVIII, s. 9 v°): "On dokuzuncu yılın onuncu ayında, Orta Hindistan padişahı İ-şa-fu-mo, tartuk sunmak ve saygılarını izhar etmek için din ulularından birini elçi olarak gönderdi." Pauthier *(Examen methodique des faits qui concernent le Thian-tchu ou l'Inde,* s.66, n.1) İ-şa-fu-mo'nun Kanyakubca hâkimi Yaço-varman olduğu görüşündedir. Bu özdeşleştirme fazla makul görünmüyor. (Krş. Sylvain Levi, *İtineraire d'Ou-kong,* JA. Eylül-Ekim 1895, s. 357, not) Fakat Pauthier'nin, elçinin gerçek adının "din ulusu Pu-ta-sin" olduğu halde neden Seng-p'o-ta olarak adlandırdığını bilemiyorum.

732 yılı

Bölüm 975, s. 13 v°: Yirminci k'ai-yüan yılının (732) sekizinci ayının keng-sü gününde, Po-ssu (Persia) padişahı, devlet erkanından P'an-na-mi ve büyük erdemli din adamı Ki-lie'yi[130] saygılarını sunmak için gönderdi. Devlet erkanından olan kişiye "gerçek yiğit" (kuo i) unvanı, din adamına

ise bir mor kia-şa (kaşa-ya) ve 50 top ince ipek verilerek ülkelerine geri gönderildiler.

130 Hristiyan kitabesi olduğu söylenen Si-an fu'da zikredilen Nesturi din adamı Ki-lie'nin Çin'e geliş tarihini kesin olarak belirtmesi bakımından bu metnin önemli olduğunu daha önce de kaydetmiştim. (JA. Ocak-Şubat 1897, s. 56-58).

Bölüm 964, s. 17 r°: Yirminci k'ai-yüan yılının (732) dokuzuncu ayında, Hu-mi (Wahan) hâkimi Fa öldüğü için küçük kardeşi Hu çen-t'an'a Hu-mi hâkimi unvanı verildi.

733 yılı

Bölüm 971, s. 9 v°: Yirmi birinci k'ai-yüan yılının (733) ikinci ayında, Ku-tu (Huttal) hâkimi Hie-li-fa[131] bir elçi göndererek atlar ve müzisyenler sundu.

131 Hie-li-fa, Huttal hâkiminin adı değil, ünvanıdır.

Aynı bölümde, s. 9 v°: Üçüncü ayda, Ko-han-na[132] hâkimi İ-mi-şe elçi göndererek atlar sundu.

132 Sanırım Ko-han-na yerine Şe-han-na okumak gerekiyor.

Aynı bölümde, s. 9 v°: Üçüncü aydan sonraya eklenen artık ayda, Pu-lü hâkimi Mo-kin-mang, devlet erkanından Ça-ço-na-se-mo-mo-şeng'i elçi olarak gönderip saraya saygılarını sundu ve prensliğini tasdik eden berattan dolayı imparatora şükran duygularını iletti.

Bölüm 975, s. 13 v°: Yirmi birinci k'ai-yüan yılının (733) üçüncü ayın sonuna eklenen artık ayında, Ku-şe-mi (Kaşmir) hâkimi Mu-to-pi (Muktapida) büyük erdemli din adamı Wu-li-to-ni-en'i[133] armağanlar sunmak ve bir ortak dilekçe takdim etmek üzere gönderdi. Bir imparatorluk kararnamesi ile Wu-li-to-nien'e sarayın bir salonunda büyük bir şölen verilmesi emredildi. Kendisine 500 parça tül verilerek birkaç gün sonra ülkesine geri gönderildi.

133 T'ang şu'da Wu-li-to.

Aynı bölümde, s. 14 r°: Sekizinci ayın kia-ç'en gününde, Kutu (Huttal) hâkimi devlet erkanından Ju ta-kan (tarkan)'ı saygılarını sunmak üzere

gönderdi. Elçiye lang-tsiang unvanı verildikten sonra ülkesine geri gönderildi.

Bölüm 964, s. 18 r°*:* Yirmi birinci k’ai-yüan yılının (733) dördüncü ayının beşinci gününde, Kaşmir hâkimi Muktapida’ya krallık onay beratı verildi.

(Bu berat metninin çevirisi için bkz. s. 268)

Bölüm 971, s. 10 r°*:* Sekizinci ayda, Ku-tu (Huttal) hâkimi, devlet erkanından Ju ta-kan (tarkan)’ı saygılarını sunmak üzere saraya gönderdi.

Bölüm 975, s. 13 v°*:* Dokuzuncu ay, ping-tse günü, Hu-mi (Wahan) Krallığı Çen-t’an’ı saygılarını sunmaya geldi. Otağın bir salonunda şerefine bir ziyafet tertiplendi. Ona sol kin-wu muhafızları büyük generali unvanı ve kadrosuz memurluk verildi. Ayrıca yedi eşya, bir mor elbise, bir kemer, balık şeklinde işaretli bir para kesesi vs.’den başka 100 parça ipek verilerek ülkesine gönderildi.

Bölüm 971, s. 10 r°*:* On ikinci ayda, K’o-han-na hâkimi İ-mi-şe, devlet erkanından P’o-yen ta-kan (tarkan)’ı elçi olarak gönderdi. Ta-şi (Arap) hükümdarı devlet erkanından Mo-se-lan takan (tarkan)’ı ve beraberindekileri elçi olarak göndererek saygılarını sundu.

735 yılı

Bölüm 975, s. 16 r°*:* Yirmi üçüncü k’ai-yüan yılının (735) dördüncü ayının kia-wu gününde, Pu-lü Krallığı devlet erkanından Pa-han-k’ia saygılarını sunmaya geldi. Kendisine lang-tsiang unvanı ve 50 top ipek verilerek ülkesine geri gönderildi.

736 yılı

Bölüm 975, s. 16 v°*:* Yirmidördüncü k’ai-yüan yılının (736) sekizinci ayının kia-in gününde, Tu-k’i-şi (Türgiş)’lerin (lideri) devlet erkanından Hu-lu ta-kan (tarkan)’ı göndererek barış yapılması teklifinde bulundu. Teklif kabul edildi ve sarayın salonlarından birinde büyük bir şölen verildi. Ona sağ kin-wu (muhafız)ları generali unvanı ve kadrosuz memurluk, bir ipek elbise, yüz top düz ve nakışlı ipek verilerek ülkesine geri gönderildi

Dokuzuncu ay, ting-ç'u günü, Yü-t'ien (Hotan) hâkimi Wei-ç'i Fu-tu-ta'nın (karısı) bayan Şe'ye Yü-t'ien (Hotan) hâkiminin karısı unvanı verildi.

737 yılı

Bölüm 975, s. 11 v°: Yirmi beşinci k'ai-yüan yılının (737), birinci ayında, Yen-k'i (Karaşar) devlet erkanından Lung Ç'angan[134] saygılarını sunmaya geldi. Po-ssu (Persia) hükümdarının oğlu Ki-hu-p'o[135] saygılarını sunmak için geldi.

134 Bu kişi, soyadı Lung olan Karaşar prensleri sülalesine dahil olmalı. Belgeler'de kral Lung Tu-k'i-çi ve kral Lung lai-tu olarak geçiyor.

135 Ki-hu-p'o, daha önce 730 tarihinde geçmişti.

738 yılı

Bölüm 971, s. 12 r°: Yirmi altıncı k'ai-yüan yılının (738) birinci ayında, T'u-ho-lo (Toharistan) Krallığı, devlet erkanından I-nan-ju (İnançu) ta-kan (tarkan) Lo-ti-çen'i göndererek ülkesinin ürünlerini sundu.

Bölüm 975, s. 17 v°: Yirmi altıncı k'ai-yüan yılının (738) ikinci ayının kui-ç'u günü, T'u-ho-lo (Toharistan), devlet erkanından İ-nan-ju (İnançu) ta-kan (tarkan) Lo-ti-çen'i göndererek ülkesinin ürünlerini sundu. Ona "gerçek yiğit" unvanı verildi. Bir kırmızı elbise, bir gümüş kemer, üzerinde balık şeklinde işaret bulunan bir para kesesi ve 30 top ipek verilerek ülkesine gönderildi.

Bölüm 980, s. 9 v°: Yirmi altıncı k'ai-yüan yılının (738), sekizinci ayında, çung-kuan Wei T'ai'ye T'u-küe-k'i-şilere[136] elçi gitmesi emredildi. (İmparatorun) T'u-küe-k'i-şi kağanına gönderdiği mektup şöyle: "Ey kağan! Siz ve ben, birbirimize baba-oğul bağıyla bağlıyız. İyi davranışlar ve adaletin sağladığı duygular sayesinde, bizimle aynı etten ve kemikten olan insanlar arasında ne fark vardır? Ey Kağan, siz aşağılık bir adama güvendiniz[137] ve (benim nezdimde) şüphe ve tereddütlere neden oldunuz. Birçok kez, size gönderdiğim elçilerim gereken bütün açıklamaları size yapmadılar. O zamandan şimdiye kadar bazı doğru yoldan şaşma nedenleri

olması gerekirdi. Sizin elçiniz geldiği zaman, dilekçesini inceledim ve (öğrendim ki) sizin davranışlarınız değişmiş. Bir hata (yanlış) yapıldığında, hiçbir şey onu düzeltmeyi bilmek kadar iyi değildir. Madem ki (şimdi) siz kurulu düzene bağlılık ve sadakatinizi bildiriyorsunuz, sizi bundan dolayı yürekten kutluyorum. Tüm temennim, ilişkimizin daha önce olduğu gibi olmasıdır. Aramızdaki baba-oğul ilişkisi çerçevesinde, dostluğumuzu eskiden olduğu gibi güçlendireceğiz. Bütün teginler, adaletli olmalı ve iyi niyeti gözetmeyi bilmelidir. Kim iyi niyetli değilse, bizzat kendisini tehlikeye atar. Eğer içinizde kötülüğe eğimli tasarılarınızı sakladığınız halde, dışınızda sözlerinizi[138] allayıp pul-larsanız, bana zarar veremeyeceğinizi bilin ve sonuçta gerçekten kendinize zarar verirsiniz. Ey Kağan, umarım ki bu aşırılığa kaçmayacak kadar zekisinizdir. Gerçeğe benzeyen yapmacık sözleri derin bir muhakemeden geçirmeniz gerekir. Eğer iyi niyetinizde ve kurulu düzene bağlılıkta samimi iseniz, artık hangi keder sizi bulabilir? On bin yıl ve bin sonbahar boyunca çok mutluluklar yaşayacaksınız. Sonuç olarak, imparatorluk temsilcisine, size tamamen gerçek olan bu düşüncelerimi iletmesi için emir verdim."

136 Belgeler'de Türgişleri tanımlamakta kullanılan T'u-küe-şi, T'u-k'i-şi ve bu burada gördüğümüz T'u-küe-k'i-şi deyimleri aynı olsa gerektir. Burada okuduğumuz mektupta 738 yılının sekizinci ayında imparatorun mesaj gönderdiği kağanın adı gösterilmemiş. Bu kağanın 737'de Su-lu Kağan'ı katlettikten sonra 738 yılının 6. ayında Çin'e desteğini ilan eden Ç'u-mu-kun külçuru Mo-ho ta-kan (Baga tarkan) olması muhtemeldir.

137 Burada bizim bilemediğimiz bazı olaylar ima ediliyor.

138 Burada hiçbir anlamı olmayan *ai* kelimesi "sözler" kelimesinin yerine sıfat tamlaması olarak kullanılmış olmalı.

Bölüm 964, s. 19 v°: Yirmi altıncı k'ai-yüan yılının (738) onuncu ayında, Tu-ho, bir imparatorluk kararnamesi ile K'ang (Semer-kant) hâkimi iken ölen babası Wu-le'nin (Gurek'in) yerine atandı. Ju-mo-fu-ta, Sie-yü (Zabulistan) hâkimi iken ölen babası Şe-yü'nün yerine atandı. Su-tu-pu-lo, Ch'ao (Kabuzan) hâkimi iken ölen ağabeyi Mo-sien'in yerine atandı. Hu-po, Şe (Keş) hâkimi iken ölen babası Yen-t'un'un yerine atandı. Bütün bu ölümler farklı yıllarda olmuştur. Ancak imparatora[139] yeni (Gurek'in ölümünden sonra) bildirilmiştir.

139 Bu metin daha önce verilmişti.

Aynı ay, Ki-pin (Kapiça) hâkimi Wu-san t'e şa[140] yaşlandığından imparatora müracaatla, kanuna uygun olarak ekber oğlu Fu-lin-ki-p'o'nun kendi yerine tahta çıkmasını istedi. İsteği kabul edildi ve Fu-lin-ki-p'o'ya Ki-pin (Kapiça) hâkimi unvanı verildi. İmparator, (burada olduğu gibi) K'ang (Semerkant) ve diğer bütün prensliklerin başında bulunan kişilere prenslik ünvanlarını onaylayan beratlar vermek ve onları cesaretlendirmek üzere mektuplar yazdı.

140 Wu-san t'e-k'in (tegin) şa olarak okuyunuz. Kiu T'ang-şu (CXCVI-II, s. 10 r°) Kapiça hâkiminin mektubunu 739 yılına tarihlemekte-dir.

739 yılı

Bölüm 971, s. 12 v°: Yirmi yedinci k'ai-yüan yılının (739) dördüncü ayında, Pa-han-na (Fergana) hâkimi A-si-lan ta-kan (Ars-lan Tarkan) Şe (Keş) hâkimi Se-kin-t'i ve büyük T'u-k'i-şi (Tür-giş) generali Suo se-kin, elçiler göndererek, imparatorun[141] niyet ve düşüncelerini sorup öğrenmek istediler.

141 Bu metin daha öne verilmişti.

Bölüm 977, s. 20 v°: Yirmi yedinci k'ai-yüan yılının (739) dokuzuncu ayında, başlarında küe lü ç'o (çur) uvanı bulunan ve Fu-yen (genel valisi olan) Ç'u-mu-kun kabilesi, Pa-sai-kan kabilesi, Şu-ni-şe kabilesi, A-si-ki kabilesi, Kung-yüe kabilesi ve Ko-hi kabilesi.. hepsi özel temsilciler göndererek lütufları için İmparatora teşekkürlerini sundular ve imparatorluğa bağlanmak istediklerini bildirdiler. Talepleri olumlu karşılandı. Gönderdikleri dilekçe şöyleydi: "Bizler uzak ve vahşi bir memlekette doğduk. Uzun zamandan beri imparatorluğun ilgisinden ilkbaharda ve yazın uzak kaldık. Beyliklerimiz karıştı ve savaşçılarımız serkeşlik yaptılar. Sürekli birbirlerine saldırıp, birbirlerini katlettiler. Him-meti uzakları yayılan, hamiyeti varlıkların büyük kısmını kucaklayan siz Majestelerinin sayesinde, Tsi-si tsie-tu-şi'si Kai Kia-yün'e bizim uzak topraklarımızda düzeni yeniden sağlamak için askerlerin ve süvarilerin başına başkumandan olarak geçmesi, barbar kabilelerimizi kurtarmak ve onlara şefkatle muamele etmek için uçurumun ağzındakilerin imdadına yetişmesi ve yaramazları cezalandırması emredildi. Sizin tanrısal yüzünüz

önünde toprağa alnımızı koyarak secde ediyoruz ve aynı zamanda sonsuza kadar oğlunuz ve malınız gibi davranmak, sonsuza kadar sizin sınırlarınızı korumak için boylarımızı An-si (Kuça) (genel valisinin) adaletine teslim ediyoruz. Şimdi, biz (size doğru) yöneldikçe bizi göklere[142] götürecek yola başımızı koymuş oluyoruz ve bundan dolayı sevinçten havalara uçmaktaki aşırılığımızı engel-leyemiyoruz.”

142 Yani Çin’de.

740 yılı

Bölüm 975, s.18 r°: Yirmi yedinci k’ai-yüan yılının (740) birinci ayında, Ku-tu (Huttal) Krallığı devlet erkanından To-lan ta-kan (tarkan) Mi-kie-ç’ai bağlılığını bildirmeye geldi. Kendisine “gerçek yiğit” unvanı verilerek ülkesine geri gönderildi[143].

143 Bu olay, yedinci ayın İ-se günü tarihinde de mealen tekrar ediliyor.

Aynı yerde, sayfa 18 v°: İkinci ayın Sin-yu günü, Fu-yen genel valisi ve Ç’u-mu-kunların Küe-lü-ç’o (Ç’ur)’na sağ cesur muhafızlar kadrosuz büyük generali ve A-şi-na Hung-ta’ya t’ai-pu kadrosuz erkanı unvanı olmak üzere iki T’u-k’i-şi (Türgiş) boyu reisine unvan verildi.

Üçüncü ay, İ-se gününde, Ku-tu (Huttal) Krallığı devlet erkanından To-po-le ta-kan (tarkan) La-wu’yu bağlılık bildirmek için gönderdi. İmparator memurlarına bunun büyük bir şölen düzenlenmesine vesile olmasını bildirdi. Ona 60 parça ipek verilerek ülkesine geri gönderildi.

Dördüncü ayın Sin-wei gününde, On Ok kağanı A-şi-na Hin’in karısı Li Hatun’a Kiao-ho prensesi ünvanı beratı verildi. Jen-şen gününde, Yü-t’ien (Hotan) kralı Wei-ç’i-hui’nin karısı Wei’e, Yü-t’ien (Hotan) kralının eşi unvanı beratı verildi.

Bölüm 977, s. 21 r°: Yirmi sekizinci yılının (740) on ikinci ayında, Tu-k’i-şi (Türgiş) kağanı Mo[144]-ho ta-kan (Baga Tarkan), beraberinde karısı, oğulları, sancaktarları ve kurmaylarından müteşekkil 100’den fazla sayıda kişiyle imparatora bağlılığını bildirmeye geldi. Daha önce (Mo-) ho ta-kan (tarkan) diğer barbar halkları isyana yöneltmek için Wu-su-wan-lo-şan ile

ittifak sağlamıştı. İmparator Kai Kia-yün'e onlara iyi davranarak gönüllerini kazanmasını ve onları eğitmesini emretmiş olduğundan, onlar birbiri ardı sıra gelip imparatorluğa bağlandılar.

144 Metinde Mo yerine yanlışlıkla Ying şeklinde geçiyor.

Bölüm 964, s.19 v°-20 v° : Yirmi sekizinci k'ai-yüan yılının (740) üçüncü ayında, Şe (Taşkent) krallığının yabancı hâkimi Mo-ho-tu t'u-t'un'un (Bagatur Tudun) edindiği saygınlık sebebiyle kendisine "özel terfi ettirilmiş" unvanından başka Şe (Taşkent) hâkimi unvanı da verildi. Ayrıca bir de şeref bastonu[145] hediye edildi. Ertesi gün, ayrıca üzerinde şu hususların yazıldığı bir berat ile "kendini adalete adayan kral" unvanı verildi: "Yıl sırası Kung-şen'e tekabul eden yirmi sekizinci k'ai-yüan yılının (740) ilk günü ting-hai gününe rastlayan üçüncü ayın yirmi ikinci gününe tekabül eden Wu-şen gününde imparator şöyle buyurdu: "Malumdur ki, yükselen değerler yetişince, yapılan ihsanlar için ferman çıkarılır. Ağır başlı ve yiğit adamlar arasında saygıya ve onura sezavâr kişilerin bulunması kaçınılmazdır. Ey siz, Şe Krallığı hâkimi, Mo-ho-tu t'u (-t'un) (Bagatur tudun), (babanızın) yerine geçerek O'nun samimi erdemini miras aldınız. Kişiliğinizle etkin bir kararlılık gösterdiniz. İçten bir sadakatle bizim dönüştürücü etkimize teveccüh kıldınız. Siz yabancı Marche'ta[146] koruyucu bir engel oldunuz. Son olarak, sınırlarımızda sıkıntı yaratan Su-lu'nun kötü taraftarları[147] kaldığından, siz komşunuz[148] olan bir krallığı hakkınız olarak kazanmayı bildiniz. Onlara (yani Sulu taraftarlarına) bu toprakları korumaları için mükemmel planlar verdiniz ve iç doğuda olduğu gibi dışarıda da onunla birlik oldunuz. Sınırları temizlemeye ve çok eski zıtlaşmaları iyi komşuluk anlayışı içinde ortadan kaldırmaya muvaffak oldunuz. Gerçekte enerjiniz[149] ve bağlılığınız sayesinde ünlü gücünüzü sergileyebildiniz. Şayet kim seçilmeli ve ödüllendirilmeli diye düşünülürse, sizden başka kim seçilmeli idi? Bu nedenle, size "kendini adalete adayan kral" unvan beratını veriyorum. Krallık görevlerini yerine getirmekte çok dikkatli olmalısınız. Bize koruyucu bir kalkan olan topraklarınızı sonsuza kadar koruyun ve halkınız arasında sükuneti muhafaza edin. Bu hususlarda dikkatli olabilirsiniz değil mi?"

145 P. Couvreur'un Çince-Fransızca sözlüğünde (s. 950) Sui şekli mevcuttur ki, boğum boğum, altın püsküllü baston demektir.

146 Bu kelime (şui) barbarların kontrol altında tutulmasıyla ilgili olarak sınırdaki bir ülkeyi ifade ediyor. Kelimeyi tercüme etmek için, ona "Marche de Branderbourg" deyimindeki anlamı verdik.

147 Su-lu'nun oğlu T'u-ho-sien'i ima etmektedir.

148 Burada sözü edilen kişi, kesinlikle Şe (Keş) hâkimi Se-kin-t'i'dir.

149 Kelimesi kelimesine: "Omurganız ve kalbiniz sayesinde".

Aynı ay, Su-lu Kağan'a karşı yapılan seferde çok önemli hizmetleri görülen Ço-kie (Çâkar) hâkimini ödüllendirmk için "özel terfi" Se-kin-t'i unvanı eklendi. Berat şu şekildeydi[150]: "Yirmi sekizinci k'ai-yüan yılında (740), yıl sırası keng-ç'en, birinci günü ting-hai günü olan üçüncü ayın, yirmialtıncı gününe tekabül eden Jen-tse gününde imparator şöyle buyurdu: "Malumdur ki, karanlık[151] bölge olmasına rağmen, orada bir nesilden diğerine liderler çıktığı görülecektir. Onları diğer komşuları arasında ünlü kılmak için verdiğimiz muhteşem onurlara gelince, saygın olan adamları seçmekte yanılgıya düşülmedi ve gerçekten bu ün-vanlar onlara düşüncesizce verilmedi. Siz, T'u-küe (Türk) Pi-k'ia (Bilge) Ku-tu-lu (kutluk) Kağan, sizin etkiniz K'ung-t'ung'da[152] bir emir gibi algılandı. Yetenekleriniz Şo-mo[153]'da dikkat çekti. İşlerinize dikkat ettiğiniz zaman, karışıklıklara düşmediniz. Mutlak kararlılığınızı değişmez biçimde korudunuz. Geçmiş nesillerden size kadar (aileniz) Orta İmparatorluk'la ilişkiler kurdu. Ana-babadan kalan bu eski mirası devraldığınızdan beri, sizden öncekilerin çizgisinde yürüme yeteneği gösterdiniz. Uzaklardan saraya sayı sunmak için elçiler gönderdiniz. Bütün bunlar bizim adaletimizi heyecanlandırdı. Duygularınızın gerçekten onayladığı bu idi. Övgü ve ödüllendirme olmasaydı, kurulu düzene bağlılık ve sadakat ne ile ünlendirilecekti? Bu nedenle size kağan unvanı beratı veriyorum. Şimdi, yetki nişanını götürmesi için sol kin-wu muhafızları generali unvanı taşıyan kuzenim Çe'yi gönderiyorum. Size bu rütbeyi törelere[154] göre verecek. Gidin ve buna saygı duyun. Ey Kağan, bu güzel resmi yazıyı aldığınız zaman, erdeminiz ve ününüz için bütün gücünüzle çalışın. (Böylece) saygın bir mutluluğu sonsuza kadar koruyabilecek ve onu sizden sonrakilere devredebileceksiniz. Buna dikkat edersiniz değil mi?"

150 Ts'e-fu yüan kui'nin yazarının dikkatsizliğinden dolayı ferman, Keş hâkiminden hiç söz etmiyor. Ferman kuzey Türklerinin lideri Pi-k'ia ku-tu-lu Kağan'a ulaştırılmış. Öyle görülüyor ki bu kağan, metinde belirtildiği gibi 740 yılında Çin sarayının verdiği unvan fermanını almış. Öte yandan babası Me-ki-lien'in oğlu ve halefi olan ağabeyi İ-jan Kağan'ın yerine geldi (halefi oldu). Me-ki-lien (Bilge Kağan) 734 yılının sonunda öldü. O halde, İ-jan Kağan sekiz yıl hükümdarlık yaptıktan sonra öldü diyen T'ang-şu'daki anlatımın gerçek dışı olduğunu düşünmek gerekir. (CCXV, b, s. 2 r°)

151 Yani beş element teorisinde siyah renge tekabül eden Kuzey.

152 Kan-su dağı.

153 Kuzey çölü.

154 T'ang şu, bölüm CCXV, b, s. 2 r°: (İ-jan Kağan'ın) küçük kardeşi olan Pi-k'ia ku-tu-lu Kağan onun yerine geçti. (İmparator) sağ kin-wu muhafızları generali unvanı sahibi olan Li-çe'yi, ona Teng-li (Tengri) Kağan unvanı veren beratı götürmesi için görevlendirdi.

Bölüm 964, 20 v°-21 r°: Yirmi sekizinci yılın (740) ikinci ayında, Kai Kia-yün tarafından hapsedilen Türgiş reisi T'u-ho-sien'in affedilmesine ilişkin İmparatorluk fermanı.

(Bu kararnamenin tercümesi elinizdeki eserin 270. sayfalarında verilmiştir.)

741 yılı

Bölüm 964, s. 21 r°-21 v°: Yirmi dokuzuncu k'ai-yüan yılının (741) ikinci ayında, Ma-hao-lai'ye küçük Pu-lü (Yassin) kralı beratı verildi.

Bu berat metninin çevirisi, s. 271'de verilmiştir.

Bölüm 971, s. 13 r°: Yirmi dokuzuncu k'ai-yüan yılının (741) üçüncü ayında, Şe (Keş) hâkimi Se-kin-t'i, devlet erkanından Po-ti-mi-şe'yi, Po-han-na (Fergana) hâkimi de erkandan A-ki-çe takan (tarkan) Se-kia'yı saygı ve bağlılık bildirmek üzere elçi olarak saraya gönderdiler. Bu iki elçi yılbaşı için tebriklerini ve ayrıca ülkelerinin ürünlerini sundular.

T'u-küe'lerin kağanı[155] elçi olarak İ-nan-ju (İnançu)'yu gönderip, yılbaşı için tebriklerini ve ayrıca ülkelerinin ürünlerini sundu[156]. İmparatora şunları ihtiva eden bir dilekçe takdim etti. "(Ben T'u-küe'lerin kağanı), Gök Kağan'ın[157] önünde secde ediyorum ve onu gökler kadar onurlu görüyorum. Büyük dedemden bana kadar, köleleriniz, Gök Kağan'a karşı mutlak bir sadakat gösterdik. Her asker istediğinde, kuvvetlerimizi

imparatorluğun hizmetine sunduk. İşte şimdi yeni yılda ve armağanların verildiği ayda, saygılarımla Gök Kağana uzun ömürler ve imparatorluk için birlik diliyorum. Şayet sizin iyiliğinize karşı gelenler varsa ve onlar isyancı eşkiyalarsa, ben, köleniz ve müttefikiniz Po-han-na (Fergana[158]) hâkimi, bütün kuvvetlerimizi onlara direnmek ve onları yenmek için kullanacağım. Şayet boyun eğenler olursa, ben köleniz, onlarla da hemen barış yapacağım. Şimdi saygı ile devlet erkanından İ-nan-ju (İnançu)'ya sizi selamlamasını ve tebriklerimi götürmesini emrediyorum." Ayrıca T'u (-ho)-lo (Toha-ristan) elçi göndererek, kırmızı puo-li (bardak) ve Puo-li (bar-dak?)[159], kin-tsing (Lapis-lazuli), doğal ma-nao (akik), ve çe-han da dahil çeşitli müsekkinler (uyuşturucu) sundu. Merkezi Hint padişahının oğlu Li Ç'eng-en[160] gelerek saygılarını sundu.

155 Burada sözü edilen Kuzey Türkleri kağanı, 740 tarihinde adı geçen Pi-k'ia ku-tu-lu (Bilge kutluk) Kağan'dır.

156 *T'ang şu,* bölüm CCXV, b, s. 2 r° : "Ertesi yıl (Pi-k'ia ku-tu-lu Kağan) yıl başı münasebetiyle saygı sunmak ve ülkesinin ürünlerini takdim etmek üzere elçi İ-nan-ju (İnançu)'yu gönderek şöyle dedi: "Gök Kağanı, göğü kutsadığım gibi kutsuyorum. İşte şimdi yeni bir yıl ve hediyelerin (lütufların) verildiği ay. Ben Güneşin Oğlu'na on-bin yıllık uzun ömür diliyorum."

157 Çin İmparatoru.

158 Bu metini, Kuzey Türkleriyle Fergana arasında bir ilişkinin varlığını göstermesi bakımından önemlidir. Burada sözü edilen eşkıya çetesi muhtemelen Araplardır.

159 Bibliotheque Nationale (Fransız Milli Kütüphanesi)'ndeki Ts'e-fu yüan kui baskısında rengi ifade eden kelime okunmuyor.

160 Kiu T'ang-şu'da da aynı olaydan söz edilmektedir (CXCVIII, s. 9 v°). Li, Tang'ların aile adıdır ve Ç'eng-en Çince lâkaptır. Li Çeng-en olarak adlandırılan Hintli de imparatorluk lütfu ile böyle adlandırılmış olmalı.

Bölüm 999, s. 19 r°: Yirmi dokuzuncu k'ai-yüan yılında (741), Po-han-na (Fergana) hâkimi A-si-lan ta-kan (Arslan Tarkan) krallığının adının değiştirilmesi dileğini iletmek için imparatora bir dilekçe sundu. Bir imparatorluk fermanı ile bu krallığın adı "Ning-yüan Krallığı" olarak değiştirildi.

Bölüm 975, s. 19 r°: Yirmi dokuzuncu k'ai-yüan yılının (741) on ikinci ayında, Ping şen günü, Ta-şilerin (Arapların) üst düzey görevlilerinden Ho-sa saygılarını sunmaya geldi. Ona sol kin-wu muhafızları generali unvanı

verildi. Bir mor elbise ve bir gümüş süslemeli kemer armağan edilerek ülkesine geri gönderildi.

742 yılı

Bölüm 975, s.19 r°*:* Birinci t'ien-pao yılının (742) birinci ayının ting-se günü, Şe (Taşkent) hâkimi bir elçi göndererek büyük oğlu Na-kü kü-pi-şe'ye bir onur nişanı verilmesini talep etti. Bir imparatorluk kararnamesi ile oğlu general yapılarak bir yıllık maaşı ödendi.

Bölüm 971, s. 14 r°*:* Birinci t'ien-pao yılının (742) üçüncü ayında, Ch'ao (Ts'ao) (Kabuzan) hâkimi Ko-lo-pu-lo ve Şe (Taşkent) hakimi T'e-le (tegin), elçi göndererek, atlar ve ülkelerinin ürünlerini sundular.

Beşinci ayda, Fu-lin hükümdarı yüksek erdemli din adamı göndererek saygılarını sundu.

Bölüm 965, s.1 v°*:* Birinci t'ien-pao yılının (742) altıncı ayında, T'u-k'i-şi (Türgiş) büyük sancaktarı Tu-mo-tu k'üe hie-kin, bir beratla Üç Boy yabgusu unvanı aldı. Kendisine ayrıca tso-yü-lin kün büyük generali unvanı verildi. Berat şöyle yazılmıştı: "Yıl sırası birinci t'ien-pao yılına rastlayan (742) yılının, ilk günü kia-sü olan altıncı ayın, yirmi ikinci gününe tekabül eden İ-wei gününde, imparator şu hususları ihtiva eden bir ferman çıkardı: Malumdur ki, mükemmel bir hükümdar hiçbir şeyi ihmal etmez. Uzak memleketleri kendinden ayırmaz. Kurulu düzene bağlılık duygularını ödüllendirmekten geri kalmaz ve böylelikle (hak edenlerin) saygınlık ve hassasiyetlerini ödüllendirir. Siz Ku-tu-lu (Kutluk) p'i-k'ia (bilge) Tu-mo-tu k'üe hie-kin, siz şan ve hayranlıkla dolu bir mirasın sahibi olan bir adamsınız. Yiğit süvariler arasında büyük bir ününüz var. Dürüstlük ve adaletiniz ünlüdür. Boylarınız içinde nitelikleriniz takdir ediliyor. Eskiden, dışarıda ifa ettiğiniz görevler sırasında kötülüğe eğilimli bir liderden emirler alıyordunuz. Oysa şimdi bu kötülük kaynağı ortadan kaldırıldı. Duygularınızı değiştirmeyi bildiniz ve kendinizi değişime doğru çevirdiniz. İmparatorluk sancağı kaldırıldığı zaman, bizim iyiliğimize boyun eğmeyi ve efendinize yardım etmeyi bildiniz. Kalbinizin içtenliğini kutluyorum ve sizin ödülünüzü ve unvanınızı artıracağım. Bu nedenle sizi Üç Boy yabgusu ilan ediyorum. Gidin ve buna saygı duyun! Resmi beratı dikkatle alın.

Sadakatinizi ve kurulu düzene bağlılığınızı aydınlatmak için bütün gücünüzü kullanın. Liderlerinize yardım edin. Şanlı hizmetler vermek için çalışın. Nasıl bütün bunlara karşı dikkatli olmayabilirsiniz ki?”

Bölüm 975, s.19 v°: Altıncı ayın, ping-şen gününde, Üç Boy yabgusu Tu-mo-tu k’üe hie-kin’e bir demir berat verildi. Şöyle yazılmıştı: “İmparatorluğa karşı iyi davranışlar içinde olanlar, ödülümüze gerçekten mazhar olacaklardır. Eskiden beri, bilge egemenler bu kurala uymuşlardır. Siz, Üç Boy Şe-hu (Yabgu)su, sol yü-lin ordusunun büyük generali, kadrolu memurlara eşdeğer kadrosuz memur, (Ku-) tu-lu p’i-k’ia (Kutluk Bilge) tu-mo-tu k’üe hie-kin, uzun zamandan beri yiğitliğinizle ünlüsünüz ve aynı zamanda siz (kafanızda) ustaca planlar toplarsınız. Su-lu zamanında onun gücü sizi bazen zora soksa da, ben sizi o zaman içten sadakatinizin mükemmelliği ile tanıdım. Bu kötülükler ortadan kalkınca, gayretleriniz iyiden iyiye büyük güce kaydı. Gelip onlarla birlikte bize boyun eğmek için gerçekten halkınızın başına geçebildiniz. Böylelikle imparatorluk sarayına yönelik görevlerinizi tam anlamıyla yerine getirdiniz ve sınırda şanlı bir hizmet verdiniz. Bu iyi niyet ve adaletinizi yürekten kutluyorum. Bu nedenle sizi yabancı ülkenizde şanlı kılmak için kendi şanımdan bir pâye veriyorum. Şimdi size sizden sonrakilere bırakabileceğiniz alev kırmızısı bir yazı ve bir demir amblem veriyorum. (Kırallığınız) Ho ve (T’ai)-şan gibi sonsuza kadar ayakta kalsın ve Güneş ve Ay gibi (parlak) olsun. Bunlara karşı dikkatli olmayabilir misiniz)?”

Bölüm 971, s. 8 v°-9 r°: Birinci t’ien-pao yılının (742) dokuzuncu ayında, Hu-mi (Wahan) hâkiminin oğlu Hie-ki-li-fu’ya berat verilmesi.

(Bu berat metninin çevirisi s. 212-213’da verilmiştir. Fakat orada 997. bölümde de olduğu gibi (sayfa 3 v°) yanlışlıkla Ts’e-fu yüan kui olarak belirtilmiştir.)

743 yılı

Bölüm 971, s. 14 r° : İkinci t’ien-pao yılının (743) ikinci ayında Kie-su (Şuman) hâkimi A-to-si, devlet erkanından Kü-pi-şe ta-kan (tarkan) Lo-tun-şa (şad) ve beraberindekilerle, toplam 20 kişiyi göndererek bağlılığını bildirerek ülkesinin ürünlerinden sundu.

Dokuzuncu ayda, An-si’ye (bağlı) Kara Boyların kağanı Ku-tu-lu p’i-kia (Kutluk Bilge) elçi göndererek ülkesinin ürünlerini sundu.

Aynı bölümde, s. 14 v°: On ikinci ayda, Şe (Taşkent) hâkimi T’e-le (Tegin) K’ang (Semerkant) erkanından damadı K’ang Jan-tien’i (yani K’ang ülkesinin Jan-tien’i) göndererek ülkesinin ürünlerini sundu.

744 yılı

Bölüm 971, s. 14 v°: Üçüncü t’ien-pao yılının (744) ikinci aydan sonra gelen artık ayında, Pa-han-na (Fergana) hâkimi A-si-lan ta-kan (Arslan Tarkan) devlet erkanından birini, (Kore’deki Sin-lo kralının elçisiyle) aynı zamanda göndererek, yılbaşı şerefine tebriklerini ve ülkesinin ürünlerini sundu.

Bölüm 965, s. 2 r° ve v^{o} : Üçüncü t’ien-pao yılının (744) ikinci aydan sonra gelen artık ayında, T’o-pa-sa-tan (Taberistan) hâkimine “değişime saygılı kral “ unvanı verildi. Beratta şunlar yazılmıştı: “Yıl sırası kia-şen olan üçüncü t’ien-pao yılının (744) ilk günü i-wei günü olan ikinci aydan sonra gelen artık ayda, yirmi ikinci güne tekabül eden ping-ç’en gününde, imparator şu fermanı yayınladı: Egemen olanın öncü değişimine ayak uyduranlar, iyilikle davranan ve candan bağlı olanlar için uygulanan kurallar uygulanır. Adalet, (Çin’e) bağlanan halkları unvanlar ve yüksek orunlar alanlar arasına koyar. Siz, T’o-pa-sa-tan (Taberistan) hâkimi A-lu-şe-to[161] gönüllü olarak saygı ve bağlılığı seçtiniz. Bilgelik ve politikayı derinden anladınız. Siz, haraçlarını ödeyip yükümlülüklerini ifa etsinler diye elçilerinizi konuk olarak bize gönderiyorsunuz. İyi niyet ve adaletiniz görülüyor. Tam anlamıyla ödüllendirilmeye ve kutlanmaya değersiniz. Bu nedenle sizi “değişime saygılı kral” ilan ediyorum. Resmi beratınızı saygı ile alınız. Bütün gücünüzle talimatlarımıza uyunuz. Uygulamalarınızı enerjik bir şekilde kurulu düzene bağlılıkla yapınız. Başından sonuna kadar imparatorluk emirlerini icra etmek ve ücra köşelerde bir lider olmak için (görevlerinizin) hiç birini gözden çıkarmayın. Nasıl bunlara karşı dikkatli olmayabilirsiniz ki?”

161 S. 173, n.5’de sonraki cümleye ait olan Zhi kelimesini bu kişinin adına ekleyerek yanlışlıkla onu A-lu-şe-to-çi olarak adlandırdım. Ho-lu-şe-to, Taberistan takviminde 89’dan 109 yılına kadar

(Hicri 122'den 141'e, Miladi 789/40'dan 758/9'a) paraları bulunan Tabe-ristan kralı II. Hurşid'le aynı kişidir. Hurşid hakkında bkz. MAR-QUART, *Eranshahr,* s.129-130 ve WEİL, *Geschichte der Chalifen,*
cilt II, s. 39, n.1

Bölüm 971, s. 14 v°: Üçüncü ayda, An (Buhara) hâkimi Kü-ti-po (Kuteybe) üst düzey bir memur göndererek saygılarını ve aynı zamanda ülkesinin ürünlerini sundu.

Bölüm 965, 2 v° ve 3 r°: Üçüncü t'ien-pao yılının (744) altıncı ayında, T'u-k'i-şi (Türgiş)'lerin (lideri) İ-li-ti-mi-şi Ku-tu-lu p'i-kia (Eletmiş[162] Kutluk Bilge)'ye On Boy Kağanı beratı verildi. Berat şöyle yazılmıştı: "Yıl sırası kia-şen olan üçüncü t'ien-pao yılının (744) ilk günü kui-se günü olan altıncı ayda, on ikinci günü olan kia-çen gününde, imparator şu hususları içeren bir ferman yayınladı: "Esirgeyen ve koruyan hayırsever erdem, barbarlar ile Çin arasındaki farkı nasıl ayarlayacak? (Egemenin) takdiri, gerçekte arzu edilenin kurulu düzene bağlılık ve sadakat olduğu şeklinde uygulanır. Siz T'u-k'i-şi (Türgiş)'lerin lideri İ-li-ti-mi-şi ku-tu-lu p'i-kia (Eletmiş Kutluk Bilge), ecdadınızın mirasını aldınız, politikayı ve bilgeliği kavradınız, sükuneti sağlayacak tarzda halkınızın kalplerinde uyum sağlamayı bildiniz. Bir bariyer (görevi yapacak şekilde) töreleri gözettiniz. Ta uzaklardan samimiyetiniz ve bağlılığınızı gönderdiniz. Kararlılığınız ve adaletiniz parlak bir şekilde ortaya çıktı. Siz, kutlanmaya tam anlamıyla la-yıksınız. Bu nedenle, sizi On Boy Kağanı ilan ediyorum. Gidin ve kadrini bilin. Bu resmi berata gayretlerinizle cevap verin. Alın ve imparatorluk sarayına götüren bu değişime saygı duyun. Kurulu düzene bağlılık ve iyi niyet yolunda yürüyün ve sonuna kadar sabık (erdemlerinizi) koruyun. Öyle ki, uzak memleketinizde (size verdiğim) ünvanlar ve saygınlık ile hüküm sürebilesiniz. Nasıl bütün bunlar karşısında dikkatli olmayabilirsiniz ki?"

162 İ-li-ti-mi-şi, Orhun kitabelerinde de geçen ve "il (halk/devlet) kuran" anlamındaki Türk sanı eletmişin transkripsiyonudur. (RAD-LOFF, *Die Alttürkischen,* 1895, s. 208, O 4,5)

Bölüm 971, s. 14 v°: Yedinci ayda, Ta-şi (Arap) Krallığı, K'ang (Semerkant) Krallığı, Batı Ch'ao (İştikan) Krallığı, Mi (Maymarg) Krallığı, Sie-yü (Zabulistan) Krallığı, T'u-ho-lo (Toharistan) Krallığı, T'u-k'i-şi (Türgiş)'ler ve Şe (Taşkent) Krallığı elçiler göndererek atlar ve özel hediyeler sundular.

Bölüm 965, 3 r°: Üçüncü t'ien-pao yılının (744) yedinci ayında, Ch'ao (İştikan)[163] hâkimine "fazileti seven kral" (huai ti wang), Mi (Maymarg) hâkimine "uyuma saygı duyan kral" (kung şun wang), K'ang (Semerkant) hâkimine "değişime saygı duyan kral" (kin hua wang) unvanları verildi.

163 Burada Batı Ch'ao kastedilmektedir.

Bölüm 979, s. 13 v°: Üçüncü t'ien-pao yılının (744) on ikinci ayında, imparatorluk hanesinden bir kıza "Ho-i Prensesi" unvanı verilerek Ning-yüan (Fergana) hükümdarına eş olarak verilmesi kararlaştırıldı ve şu ferman yayınlandı: "Malumdur ki Hu-han[164] saygılarını sunmaya gelince, vassal krallar arasına alındı. Wu-sun (kralı) barış yapmaya geldiğinde, adaletimiz onu bir evlilik avan-tajı[165] ile karşıladı. Takdir etme konusunda eski ve yeni devirler arasında fark yoktur. Siz "değişimi kabul eden kral", Ning-yüan (Fergana) hâkimi Lan ta-kan (Arslan Tarkan), imparatorluk sarayı tarafından başlatılan değişimi model olarak almakta kararlısınız. Sınırlarımızı korumaya söz verdiniz. Siz hepiniz bizim düzenimize ve talimatlarımıza uydunuz ve itimada layıksınız. Siz, kesintisiz olarak borçlarınızdan ve haraçlarınızdan kurtuldunuz. İçtenliğiniz o kadar güçlü ki, imparatorluğa bağlandınız. (Size vereceğim) onurlar (diğer komşularımıza verdiklerimden) farklı olacak. Yani size ayrıcalıklı olarak, mükemmel şanımı göstermek için harika bir eş veriyorum. O, Ho-nan vilayetine bağlı Kao-ç'eng kazası mutasarrıfı olan dördüncü kuzenim Ts'an'ın kızıdır. İffet ve tevazu, doğanın bir lutfu olarak kişiliğinde bulunmaktadır. Karakteri saf ve mükemmeldir. Mürebbiyelerinden iyi bir eğitim almıştır. İmparatorluk sarayının ışığıdır. Gerçekten o (bizimle) sizin barbar otağınız arasında birliği sağlayabilecek yetenektedir. Yabancılar takdirimizin ışığına tanık olsunlar diye uzaklardaki toplumlarla iyi ilişkiler kurma sorumluluğunu taşıması gerekir. O, Ho-i Prensesi ilan edilmiş ve Ning-yüan (Fergana) hâkimi, "değişimi kabul eden kral" ile evlenmesine izin verilmiştir."

164 Hiung-nu kumandanı Hu-han-sie M.Ö.51'de Çin imparatoruna saygı sunmaya gelmiştir.

165 Yüan-fung döneminde (M.Ö. 110-105) İmparator Wu, Wu-sunla-rın yaşlı kralına, üzüntüsünü tanınmış bir ağıtla dile getiren bir Çinli prensesi eş olarak verdi. (WYLİE, *Notes on the Western China*, Journal of the Anthropological İnst., cilt XI, 1881, s. 86.)

745 yılı

Bölüm 971, s. 14 v°: Dördüncü t'ien-pao yılının (745) üçüncü ayında, Sie-yü (Zabulistan), T'u-ho-lo (Toharistan), Po-ssu (Per-sia), Kü-ho-lan[166] (Kurân?) krallıkları elçiler göndererek, ülkelerinin ürünlerinden sundular. Ki-pin (Kapiça) krallığı bir elçi göndererek ipek dans kıyafetleri sundu.

166 İçinden çıkılması zor bir kelime. Belki *ho* kelimesi gereksiz olarak katılmış ve Kü-lan (Kurân, Kökçe üzerinde) olarak okumak gerekir.

Aynı bölümde, s. 15 r°: Beşinci ayda, Ta-şi (Araplar) ve Şo-mo[167] krallıkları, yedinci ayda Şe (Taşkent) hâkimi T'e-le (tegin) ve An (Buhara) hâkimi K'ü-ti-po (Kuteybe) elçiler göderdiler ve saygılarını bildirip, tartuk sundular.

167 Şe-mo. Bu isim Belgeler'de geçmiyor. T'ang-şu'nun müteakip bölümünde görülüyor. (CCXXI, b, s. 7 v°) T'ien-pao döneminde şu 8 krallık bağlılık bildirmeye gelmiştir: Kü-lan-na (Kurân) Şo-mo, Wei-yüan, Su-ki-li-fa-u-lan, Su-li-si-tan (Suristan, krş. NÖLDEKE, *Geschichte der Perser und Araber,* s. 15, n. 3), Kien şehri, Sin şehri (yani Yenişehir); Nu-şe-kie olarak da adlandırılır veya Taşkent'in 100 li kuzeydoğusundaki Küçük Şe Krallığı şehri. (Kesinlikle daha önce geçen Nu-ç'e-kien'dir. Araplar ona Nuzket derler (Bib.Ge-ogr.Arab, cilt VI, s. 21 ve 158). Kiu-wei (Şang-mi de denir) ki, Çit-ral ve Mastuc bölgesidir.

Yedinci ayda, An (Buhara) Beyliği Beyi K'ü-ti-po (Kuteybe) bir elçi göndererek saygılarını bildirip, tartuk sundu. Ayrıca Küçük Pu-lü (Yasin), yüksek erdem sahibi din adamı Tripitaka üstadı Kia-lo-mi-to'yu göndererek saygılarını sundu.

Bölüm 965, s. 3 r°: Dördüncü t'ien-pao yılının (745) yedinci ayında, An (Buhara) hâkimi K'ü-ti-po (Kuteybe) elçi göndererek saygılarını bildirip tartuk sundu. Bunun üzerine K'ü-ti-po'ya (Kuteybe) "adalete geri dönen kral" unvanı verildi.

Bölüm 971, s. 15 r°: Dokuzuncu ayda, "değişimi kabul eden kral" unvanlı Ning-yüan hâkimi, özel olarak cesur süvariler büyük generali olarak atandı. Pa-han-na (Fergana) hâkimi A-si-lan ta-kan (Arslan Tarkan) elçi göndererek, yılbaşı münasebetiyle tebriklerini sundu.

Bölüm 965, s. 3 r°: Dördüncü t'ien-pao yılının (745) dokuzuncu ayında, Pu-çun'a Ki-pin (Kapiça) ve U-ç'ang (Udyana) kralı beratı verildi.

(Bu berat metninin çevirisi s. 213-214[168] verilmiştir.)

168 Tun Siu-şi biyografisinde geçen şu olayı 745 yılına hamletmek gerekiyor. (Kiu *T'ang-şu,* CXXVIII ve *T'ang-şu,* CLIII: "Dördüncü t'ien-pao yılı (745) Tun Siu-şi, Hu-mi'ye (Wahan) karşı düzenlediği seferde, An-si'nin tsie-tu-şi'si Ma ling ç'a'yı (Belgelerdeki Fu-mong Ling-ç'a ile aynı) takip eder ve orada zafer kazanır." Bu Tun Siu-şi, 751'de Talas şehri yakınlarında Araplar tarafından yenilen Kao Sien-çi ordusuna bağlıydı. Geri çekilmenin bozguna dönüşmesini önleyen de o idi. Li Se-ye ile birlikte dağılan askerleri toparlayarak yeni bir ordu teşkil etti ve bu sayede An-si'ye (Kuça askeri valiliği) geri dönebildi.

Bölüm 977, s. 21 r°° Dördüncü ayda, Ch'ao (İştikan) hâkimi Ko-lo-pu[169] bir elçi göndererek şu dilekçeyi sundu: "Ecdadımdan şimdiye kadar, Gök Kağan'a karşı kurulu düzene bağlılığımızı ve samimiyetimizi gösterdik. Biz, (ondan) sık sık askeri talimatlar (talepler) aldık. Diliyorum ve istiyorum ki, himmet-i âlinizle kulunuzun krallığının topraklarını küçük bir ilçe olarak T'ang İmparatorluğu bünyesine alınız. Gereken her yerde, imparatorluk için (asilerle) savaşacak olan ve bütün kalbi ile kurulu düzene sadakatle bağlı bulunan ben kulunuza hemen emir gönderiniz."

169 Dilekçesini 742 yılına ait gösteren T'ang-şu'da Ko-lo-pu-lo.

746 yılı

Bölüm 971, s.15 v°: Beşinci t'ien-pao yılının (746) üçüncü ayında, Şe (Taşkent) hâkimi bir elçi göndererek saygılarını sundu ve on beş at armağan etti. T'o-pa-se-tan (Taberistan) hâkimi elçi göndererek saygısını sundu ve kırk at hediye etti. Şe (Taşkent) Krallığı ikinci hâkimi İ-nai t'u-t'un (tudun) K'ü[170] elçi göndererek ülkesinin ürünlerini sundu.

170 Daha önce aynı kişi İ-nai t'u-t'un k'ü-li olarak geçmişti.

Yedinci ayda, Po-ssu (Persia), Hu-tse Krallığı büyük şehrinin kontu Li-po-ta-pu'yu göndererek bir fil ve bir gergedan armağan etti.

Onuncu ayda, Nan (?)[171] Komutanlığından Ku-tu (Huttal) (Krallık olarak da anılır) hâkimi elçi göndererek onbeş at armağan etti. Üç Boy Ko-lo-lu (Karluk) reisi Pi-k'ia şe-hu (yabgu) tun a-po i-kien ç'o (çur), bir elçi göndererek saygılarını sunup, tartuk takdim etti.

171 Benim verdiğim tercüme şüphelidir.

Onuncu aydan sonra gelen artık ayda, T’o-pa-se-tan (Taberis-tan) kralı Hu-lu-han,[172] bir elçi göndererek bin yıllık çiğde (hünnap) şurubu[173] sundu. Aynı tarihte Tu-k’i-şi (Türgiş)’ler, Şe (Taşkent) Krallığı, Şi (Keş) Krallığı, Mi (Maymarg) ve Ki-pin (Kapi-ça) krallıkları tarafından değişik hediyeler sunuldu.

172 Hâlâ II. Hürşid tahtta olmalıydı. Hu-lu-han terimini nasıl açıklamalı bilmiyorum.

173 Yani “Onu yiyenlere uzun ömür veren”

Onbirinci ay, Wei-yüan Krallığı elçi göndererek saygılarını ve haracını sundu.

747 yılı

Bölüm 965, s. 3 v°: Altıncı t’ien-pao yılının (747) ikinci ayında, T’o-pa-se-tan (Tabaristan) kralı Hu-lu-han’a “iyi niyete dönen” (kui sin wang) unvanı, Lo-li-çi[174] kralı İ-se-Kiu-si’ye “adalet için huzuru seçen kral” (i ning wang), K’i-lan (Gilan)[175] kralı Lü-sie’ye “adalet için itaati seçen kral” (i pin wang), Nie-man[176] (Tirmiz) kralı Sie-mo’ya “uyumu kabul eden kral” (fung şun wang), Pu-ta kralı Mo-ku-şo-si’ye “adaleti gözeten kral” (şui wang), Tu-p’an kralı Mu-se-kien’e “fazilete boyun eğen kral” (şun ti wang), A-mo (Amul)[177] kralı Kü-pan-hu-mo’ya “iyi niyete saygı duyan kral” (kung sin wang), Şa-lan kralı Pi-lio-si wei’e[178] “kurallara uyan kral” (şun li wang) unvanları verildi.

174 T’ang-şu da (CCXXI, b,’de) Lo-li-çi’den bahsetmekte, fakat (XLIII, b’de/daha aşağıya bkz.) Lo-ç’a-çi şeklinde yazmaktadır.

175 Daha ileride verilen topografik bilgiler, göründüğü kadarıyla K’i-lan’ın Hazar Gölünün güneyinde ve Taberistan’ın batısındaki Gi-lan’la aynı yer olduğunu göstermektedir. (Bkz.

Geographie d’Aboul-feda, Çev. Reinaud, II, ıı, s. 172-174).

176 Nie-man, T’ang-şu’da da (XLIII b’) geçmektedir. Fakat aynı eserin (CCXXI, b), verdiği topografik bilgilerde kanıtlandığı gibi (daha ileri bkz) Tirmiz’i tanımlayan Ta (veya tan)-man ve Ta-mo olarak doğru gösterilmektedir.

177 Kanaatimce, müteakip notta tercümesi verilen T’ang-şu’nun metnine göre A-mo, Buhara yakınlarındaki Amul şehrine değil, bazı Arapların Taberistan’ın payitahtı olarak kabul etmelerine rağmen, sonradan ayrı bir devlet olan aynı adlı bir şehre tekabül etmektedir.

178 Eğer burada zikredilen değişik krallıkların kesin özdeşleştirilmesi-ni yapabilirsek, Çin'le Taberistan ve diğer komşuları arasındaki ilişkileri gösteren bu metin bizim için oldukça ilginç olacak. Sanırım şarkiyatçılar benim burada T'ang-şu'dan yapacağım iki metin çevirisinden daha iyi sonuçlar çıkaracaklardır. I) blm. CCXXI, b, s. 8 v°-9 r°: "Ta-şi'nin (Araplar'ın) batısında bağımsız bir krallık olan Şan (Şam, Suriye'nin Arapça adı) bulunur. Bu ülke kuzey'de T'u-küelerin (Türklerin) K'o-sa (Hazar) boyuna kadar uzanır. Toprakları binlerce li'dir (Bkz. Aboulfeda, Çev. Reinaud, II, ıı, s. 2-3; Ebu'l Feda beş Cund'u veya Suriye eyaletini sıralamaktadır) ve beş genel valisi ve on bin seçme askeri vardır. Pek çok tahıl yetiştirilir. Doğuya doğru akan ve iki Ya-kü-lo (bu kelimenin Irak okunması gerektiği kanaatindeyim. Nitekim Ma Tuan-lin'in bıraktığı Tu Hu-an Araplarla ilgili notlarında da Ya-kü-lo ilk Abbasi halifesinin başkentini [Kufe] kurduğu ülke olarak geçmektedir. Şu halde Ya-kü-lo Irak-ı Arap'dır). Oraya gidip gelen tacirler o kadar çoktur ki, bunlar birbirlerini uzaktan görürler. - Araplara (Taşi) kırk beş günlük yolda Tu-p'an ülkesi yer alır; batı istikametinde on beş günlük yolda Lo-li-çi vardır; güney istikametinde, yirmi beş günlük yolda Araplar bulunur; kuzeyde bir günlük yolda Pu-ta yer alır. - Pu-ta, doğu yönünde, Araplara iki aylık yoldadır; batı istikametinde yirmi günlük mesafede K'i-lan (Gîlan) yer alır; güneye doğru Tu-p'an ve kuzeye doğru Ta-şi (Araplar) bir aylık mesafededirler. - K'i-lan (Gîlan) güneydoğu istikametinde, A-mo'ya (A-mul'a) yirmi günlük mesafededir. Buraya A-mei de derler. Güneydoğu istikametinde on beş günlük mesafede T'o-pa-se (Taberistan) bulunur; güneye doğru bir aylık mesafede Şa-lan; kuzeye doğru iki günlük mesafede (Hazar) denizi bulunur. Hükümdarın payitahtı Ni-ho-wen-to şehridir. Bu ülkede bol miktarda at ve koyun bulunur. Görenekleri basit ve makuldür. Bu yüzden Araplar sürülerini buralarda muhafaza etmeye götürürler. Şa-lan, kuzeye doğru Lo-li-çe'ye, güneyde Ta-man'a (Tirmiz) sınırdaştır. Her ikisi de yirmi günlük mesafededir. Batıya doğru yirmi beş günlük mesafede Araplar bulunur. - Ta-man'a Ta-mo da denir; doğuya doğru T'o-pa-se (Taberistan), güneye doğru Araplar bulunur. Her ikisi de bir aylık mesafededir. Kuzeye doğru yirmi günlük yolda K'i-lan (Gî-lan), batıya doğru bir aylık mesafede Araplar bulunur; Tirmiz Wu-hu (Amu-derya) nehrinin kuzeyinde, nehre bitişik vadidedir. Bu vadide yırtıcı hayvanlar, pek çok arslan bulunur. Tirmiz, kuzeybatıya doğru Demirkapı geçidiyle ayrılan Şi (Keş) ülkesine sınırdaştır. - Altıncı t'ien-pao yılında (747) Tu-p'an ve diğer altı krallık, saraya elçiler göndererek saygılarını sundular. Nihayet Tu-p'an kralı Mu-se-kien Mo-ho-yen'e "değişime uyan kral" (şun hua wang) unvanı, Pu-ta kralı Mo-ho-şo-se'ye "adaleti gözetleyen kral" (Şu i wang), A-mo (Amul) kralı Kü-na-hu şo'ya "iyi niyete saygı duyan kral" (kung sin wang), Şa-lan kralı Pi-lu-se wei'ye "törelere uyan kral" (şun li wang), Lo-li-çe kralı İ-se-Kiu-si'ye "adalet için sükuneti tercih eden kral" (i ning wang), Ta-man (Tirmiz) kralı Sie-mo'ya "uyumu kabul eden kral" (fung şun wang) unvanları verildi. - Diğer taraftan, T'ang-şu (XLIII, b, s.16 v^{O}) aynı ülkeler için her zaman öncekilerle uyuşmayan bilgiler de veriyor: "Batı yörelerinde Su-le'nin (Kaşgar) 25 bin li güneybatısında T'o-pa-en (se okuyun)-tan (Taberistan) Krallığı vardır. Doğuya doğru Pu-ta Krallığını ve Batıya doğru Nie (ta okuyun)-man (Tirmiz) Krallığına varmak için, her iki halde de bir ay yol gidilmesi gerekir. Güneye doğru Lo-ç'a-çi Krallığı 15 günlük yoldadır; kuzey tarafında iki aylık (iki gün okuyun) mesafede deniz bulunur. Lo-ç'a-çi Kral-lığı'na gelince, doğu tarafında on beş günlük mesafede Tu-p'an Krallığı, batı tarafında Şa-lan Krallığı ve güney tarafında Ta-şi (Arap) Krallığı vardır ve her ikisi de yirmi günlük mesafededir. Kuzey tarafında Pu-ta Krallığı bir aylık mesafededir. Pu-ta Krallı-ğı'na gelince, doğu tarafında iki üylık mesafede Ta-şi (Arap) Krallığı, batı yönünde yirmi günlük mesafede K'i-lan (Gîlan) Krallığı bulunur; kuzey yönünden Ta-şi (Arap) Krallığı'na bir aylık yol vardır. Ho (a okuyun) -mo (Amul) Krallığı'na gelince; güneydoğusunda on beş günlük yolda To-pa (Taberistan) Krallığı, kuzeybatı istikametinde 20 günlük mesafede K'i-lan (Gîlan) Krallığı, güney yönünde bir aylık yolda Şa-lan Krallığı bulunur. K'i-lan (Gî-lan) Krallığı'na gelince, batı istikametinde Ta-şi (Arap) Karllığına gitmek için iki ay, güney

istikametinde Nie-man (Tirmiz) Krallı-ğı'na gitmek için yirmi gün, kuzey istikametinde denize ulaşmak için beş gün yol gitmek gerekir. ...

Bölüm 971, 16 r° ve v^o: Altıncı t'ien-pao yılının (747) dördüncü ayında, Po-ssu (Persia) elçiliği, beşinci ayda, Ta-şi (Arap) Krallığı hükümdarı, Po-ssu (Persia) hükümdarı ve Şe (Taşkent) hâkiminin elçilikleri, altıncı ayda T'u-k'i-şe (Türgiş) elçiliği [geldiler].

748 yılı

Bölüm 971, 16 v°: Yedinci t'ien-pao yılının (748) birinci ayında, Kui-jen[179] (de denilen) Pu-lü Krallığı elçi göndererek altın çiçekler sundu.

179 757'de, Kao Sien-çi'nin seferinden sonra Küçük Pu-lü (Yassin) Çinlilerden Kui-jen (iyiliğe dönen) Krallık ünvanı aldı.

Üçüncü ayda, Yü-t'ien (Hotan) ve Yen-k'i (Karaşar) elçilikleri (geldi).

Aynı bölümde, s. 17 r°: Altıncı ayda, Wu-lan hâkimi Su hie-li-fa, P'o-po a-yüe-to[180] elçi göndererek atlar hediye edip, ülke ürünlerini sundu. Ki-pin (Kapiça) Krallığı ve İ-ta (Eftalit) Krallığı elçilileri (geldiler).

180 Hie-le-fa'nın bir tür unvanı olduğu malum. T'ang-şu'nun yukarıda verdiğimiz metninde Su-ki-li-fa-wu-lan, bir krallık adı gibi kabul edilmiş.

749 yılı

Bölüm 971, s. 17 r°: Sekizinci t'ien-pao yılının (749) dördüncü ayında, T'u-ho-lo (Toharistan) Krallığı elçi göndererek atlar armağan etti.

Bölüm 992, s. 16 r°: Sekizinci t'ien-pao yılının (749) altıncı ayında, Lung-yu (genel valisi) Ko-şu Han, Ho-tung, Ho-si, Ling-wu ve T'u-küe (Türk) A-pu-se'nin[181] askerlerinden oluşan 63 bin kişilik ordunun başına geçerek Tibet şehri Şi-pao ç'eng'e saldırıp zaptetti; ayrıca şen-wu ordusuna bağlı birliklerin bu şehir garnizonunu elde tutmak için ayrılmasını emretti.

181 Türk kumandan A-pu-se'den ileride söz edilecektir.

Bölüm 965, s. 4 r°: Sekizinci t'ien-pao yılının (749) yedinci ayında, On Boy (lideri) T'u-k'i-şi (Türgiş) İ-po'ya kağan unvanı beratı verildi. Berat

şöyle yazılmıştı: “Soyluluk unvanları, yetenekleri ödüllendirmek içindir. İyilikler, uzaktakilere himmet göstermek içindir. Yani koruyucu kalkan olarak krallıklar kurulması eski görenek olarak kabul edilir. Ey On Boy (lideri) T’uk’i-şi (Türgiş) İ-po Kağan ku-tu-lu (Kutluk) p’i-k’ia (Bilge) kü-çi! Bize bağlılığınızı bildirdiniz ve samimiyetinizi gösterdiniz. Sizin karakteriniz, yiğitliğiniz ve şöhretinizle tanınır. Siz doğruluk ve kurulu düzene bağlılık görevlerini gözetebilirsiniz. Ayrıca siz, aynı zamanda ok atmada ve savaş araçları kullanmada da ustasınız. Sizin iyi niyet ve adaletiniz kusursuzdur. Sınır (da yaşayan insanlar) size güveniyor. İlave etmek gerekir ki, sapık bir fesat yolunu izlemediniz ve uzaklarda, bizim müspet etkilerimizi model aldınız. Şanınızı göz önünde bulundurarak, sizi kutlamam ve ödüllendirmek gerektiğini düşünüyorum. Bu boyların (yönetilmek için) dayanabilecekleri yiğit ve yetenekli adamlara ihtiyaçları olduğunu kabul ederek, (bana öyle geliyor ki) (bu tip kişileri) şanımızı gösteren atamalarla ve harika onurlarla değer biçerek ödüllendirmek lazım. Dolayısıyla On Boy (lideri) T’u-k’i-şi (Türgiş) İ-po Kağan onuruna beratla layık görüldünüz.”

Bölüm 975, s. 21 v°: Sekizinci t’ien-pao yılının (749) sekizinci ayının i-hai gününde, Hu-mi (Wahan) hâkimi Lo-çen-t’an saygılarını sunmak üzere saraya geldi ve hassa muhafızları arasına alınma talebinde bulundu. Ona sol askerî muhafızlar generali unvanı verilerek hassa muhafızları arasına alındı. Ping-hai gününde, On Boy T’u-k’i-şi (Türgiş)si saygılarını sunmak için saraya elçi gönderdi. Ona çung-lang-tsiang unvanı verildi. Ayrıca bir ipek elbise, bir altın kemer, üzerinde balık şeklinde işaret bulunan bir para kesesi ve Yedi Eşya[182] hediye edilerek, ülkesine gönderildi.

182 (Yedi) kelimesini (iki) kelimesi ile değiştirdim.

Bölüm 971, s. 17 r°: Sekizinci ayda, On Boy (lideri) T’u-k’i-şi (Türgiş)’lerin kağanı bir elçi göndererek saygılarını sundu. Ning-yüan (Fergana) hâkiminin oğlu Wu-mo saygılarını sunmaya geldi. Şe (Taşkent) hâkiminin oğlu Yüan-en saygılarını sunmak için geldi.

Bölüm 971, s.17 v°: Onbirinci ayda, T’u-k’i-şi (Türgiş)ler yılbaşı için tebriklerini sunmak üzere elçi gönderdiler. Ning-yüan (Fergana) hâkimi,

“değişimi kabul eden kral” A-si-lan ta-kan (Arslan Tarkan) elçi gönderip, birinci yıl için tebrikledi.

Bölüm 999 s.19 r°-19 v°: Sekizinci t’ien-pao yılı (749), T’u-ho-lo (Toharistan) şe-hu’su (yabgusu) Şe-li-ç’ang-kia-lo, Kie-şuai[183] Krallığı’nın yıkılmasını isteyen bir dilekçe sundu.

183 Belgeler’de Kie-şuai veya Kie-şe Krallığı ile ilgili hiçbir özdeşleştirme göstermedim. M. STEİN ile aramızda geçen bir konuşmadan sonra bence bu krallık olsa olsa Kafiristan olabilir. Sör MİCHAEL A.S. BİDDULF bir makalesinde *(Geographical Journal,* cilt I, 1893, s. 342-343) sakinleri birkaç yıl öncesine kadar Kaşmir-Gilgit’e yolunu kesen dağlık Şilas kasabasının önemine değinmiştir. Aynı şekilde, T’ang hanedanı döneminde Kafiristan halkı Tibetlilere dilenmek ve Küçük Pu-lü (Yassin) ile Kaşmir arasındaki iletişimi kesmek için Şilas’a inerlerdi. Toharistan hâkiminin şikayetçi olduğu da tam olarak bu idi. Bu kral zaten Badahşan’daki mülkünden dolayı komşu olduğu bu Kafir’lerin yağmacılıklarından bunalmıştı.

(Bu dilekçe metninin çevirisi s. 273’de verilmiştir.)

750 yılı

Bölüm 971, s.17 v°: Dokuzuncu t’ien-pao yılının (750) birinci ayında, Ku-tu (Huttal) hâkimi Lo-ts’üan-tsie,[184] devlet erkanından Hu-han ta-kan (tarkan)’ı göndererek saygılarını sundu ve kırk üç adet (?) ve otuz Hu atı armağan etti. K’ang (Semerkant) hâkimi Tu-ho,[185] devlet erkanından Mo-ye-men’i göndererek on at ve ülkesinin ürünlerini sundu. An (Buhara) hâkimi K’ü-ti-po (Kuteybe) bir elçi göndererek saygılarını sundu ve yüz at hediye etti.

184 Bu Lo-ts’üan-tsie, 752’de Çin sarayından yabgu unvanı almıştır.

185 Tu-ho, Semerkant tahtına babasının yerine geçen Gurek’in oğludur.

Bölüm 971, s. 18 r°: Dördüncü ayda, Po-ssu (Persia) armağanları.

Bölüm 965, s. 4 v°: Dokuzuncu t’ien-pao yılının (750) üçüncü ayında, eski kral P’u-to-mo’nun büyük kardeşi Su-kia’ya, Kie-şu-ai Krallığı kralı unvan beratı verildi.

(Metin çevirileri s. 274’de verilmiştir.)

751 yılı

Bölüm 971, s. 18 r°: Onuncu t'ien-pao yılının (751) ikinci ayında, Ning-yüan (Fergana) hâkimi "değişimi kabul eden kral" A-si-lan ta-kan (Arslan Tarkan), bir elçi göndererek, yirmi iki at ve ayrıca bir leopar ve bir kutsal köpek armağan eti. Kiu-mi (Kumed) hâkimi İ-si K'ü se-kin, bir elçi göndererek yirmi altı Hu atı sundu.

Dokuzuncu ayda, Po-siu (Persia) Su-li-si-tan (Suris-tan)[186]Krallığı, Hu-siun (Harezm) Krallığı, K'ang (Semerkant) Krallığı, An (Buhara) Krallığı ve Kiu-mi (Kumed) Krallığı elçiler gönderdiler ve saygılarını sunup, tartuk takdim ettiler. Ning-yü-an (Fergana) hâkimi, "değişimi kabul eden kral",[187] bir elçi göndererek yirmi at sundu. Aynı ay ayrıca kırk at daha hediye etti.

186 Suristan, NÖLDEKE'nin gösterdiği gibi *(Geschichte der Perser und Araber,* s.15, n. 3) Beyt-i Aramiyyîn (Suriyelilerin yurdu) ve (Ara-milerin ülkesi) ibaresinin Farsça çeviriyazımıdır ki, Selevkiya ve Ctesiphon şehirlerinin bulunduğu memlekettir. Hsüan-tsang, onu Su-lo-sa-t'ang-na şeklinde yazmakta ve yanlışlıkla Persia'nın başkentinin adı Surastana gibi göstermektedir. (Bkz. *Si yu ki,* Çev. JULİEN, cilt II, s. 178).

187 Belgeler'de bu unvanın 739'da Arslan tarkan adlı prense verildiği görülmektedir.

752 yıl

Bölüm 965, s.5 r°: On birinci t'ien-pao yılının (752) birinci ayında, Ku-tu (Huttal) hâkimi Lo-ts'üan-tsie'ye şe-hu (yabgu) unvanı verilmesine ilişkin berat.

(Bu beratın tercümesi için Belgeler'in 216 ncı sayfasına bakınız.)

Bölüm 971, s. 18 r°: On birinci t'ien-pao yılının (752) üçüncü ayında, üç Ko-lo-lu (Karluk) (boyu) saygı sunmaya geldi.

Aynı bölümde, s. 18 v°: On birinci ayda, üç Ko-lo-lu (Karluk) (boyu) bir elçi göndererek saygılarını sundu.

Bölüm 975, s. 22 r°: On birinci t'ien-pao yılının (752) dokuzuncu ayının jen-sü günü, Kui-jen (Küçük Pu-lü=Yassin) Krallığı bir elçi göndererek saygılarını sunup, haraç takdim etti. Ona çung-lang-tsiang unvanı verildi. Ayrıca bir mor elbise, bir altın kemer, üzerinde balık işareti bulunan bir para

kesesi ve Yedi Eşya verildi. Daha sonra ülkesine geri dönmek üzere bırakıldı.

Onikinci ay, ki-mao gününde, siyah elbiseli (Abbasi) Ta-şi (Arap)'lerin (lideri) Sie-to-ho-mi,[188] bir elçi göndererek saygılarını sundu. Ona sol kin-wu muhafızları kadrosuz büyük generali ünvanı verildi. Daha sonra ülkesine geri gönderildi. Şo-mo Krallığı ve Ning-yüan (Fergana) Krallığı birlikte elçiler göndererek saygılarını sundular. Onlara çiçekli ipek elbiseler, altın kemerler, üzerinde balık işareti bulunan para keseleri ve Yedi Eşya verildi. Daha sonra ülkelerine dönmek üzere bırakıldılar.

188 Bu kişi, o zamanki halife Ebu'-l-Abbas değil, halifeye bağlı bir Arap lideri olmalıdır. T'ang Tarihi'nde A-pu-luo-bo.

753 yılı

Bölüm 971, s. 18 v°: On ikinci t'ien-pao yılının (753) birinci ayında, Su-le (Kaşgar) devlet erkanından Şe-yao, Kien ilçesinin Se-ma'sı P'ei Kuo-leang[189] ve Kin[190] ilçesi eşrafından A-man-öl-ho kü-pi-şe yılbaşı için tebriklerini sunmaya geldiler.

189 Belgeler'de P'ei Kuo-leang, Kaşgar ile ilgili notta zikredilmişti. Kien ilçesi, muhtemelen Su-le (Kaşgar) hükümetine bağlıydı ve listesi bugün kayıp olan onbeş ilçeden biridir. (Bkz. T'ang-şu, Bölüm XLIII, b,

s. 8 v°)

190 Muhtemelen bu Kin ilçesi de Kaşgar'a bağlı onbeş ilçeden biridir.

Bölüm 971, s. 18 v°: Üçüncü ayda, Ki-pin (Kapiça) Krallığı, Sie-yü (Zabulistan) Krallığı, Kui-jen (Küçük Pu-lü) Krallığı ve siyah elbiseli (Abbasi) Ta-şi (Arap)'ler, elçiler göndererek ülkelerinin ürünlerini sundular. Su-le (Kaşgar) elçiliği [geldi].

Bölüm 971, s. 18 v°: Dördüncü ayda, ardı ardına dört grup halinde gelen üç Ko-lo-lu (Karluk) (boyu) yüz otuz kişilik elçilik heyeti.. Siyah elbiseli (Abbasi) Ta-şe (Arap)'lerin elçiliği.

Bölüm 971, s. 19 r°: Beşinci ayda, Hu-siun (Harezm) elçiliği.

Bölüm 971, s.19 r°: Yedinci ayda, Ning-yüan (Fergana) hâkimi, Sin şehri hâkimi, An (Buhara) hâkimi, Fen-kien şehri hâkimi ve T'u-ho-lo (Toharistan) şe-hu (yabgu)sunun elçilikleri.

Bölüm 975, s. 22 r°: On ikinci t'ien-pao yılının (753) yedinci ayının Sin-hai günü, siyah elbiseli (Abbasi) Ta-şi (Arap)'ler, yir-mibeş büyük lider göndererek saygılarını sundular. Onların hepsine çung-lang-tsiang unvanı tevdi edildi ve mor elbiseler, altın kemerler, üzerinde balık işareti bulunan para keseleri verilerek ülkelerine gönderildiler.

Bölüm 965, s. 5 r°: On ikinci t'ien-pao yılının (753) dokuzuncu ayında, üç Ku-tu-lu (Kutluk) boyu (lideri) P'i-fang[191]-kia hie-li-fa, sol yü-lin kün büyük generali, kadrolu memurlara denk kadrosuz memur ilan edildi. Ayrıca, T'u-k'i-şi (Turgiş)[192] Ku-tu-lu p'i-k'ia (Kutluk Bilge) Kağanı ilan edildi.

191 Bu fang karakteri gereksiz bir ek gibi geliyor.

192 Tse-çi t'ung kien'e göre, 753 yılında, 9 ncu ayın kia-ç'en gününde, T'u-k'i-şi (Türgiş)'lerden Kara Boyların kağanı Teng-li-i lo-mi-şi'ye T'u-k'i-şi (Turgiş) Kağanı unvanı verildi. Öyle görünüyor ki bu Teng-li-i lo-mi-şi burada zikredilen Ku-tu p'i-k'ia ile aynı kişidir. Teng-li-i lo-mi-şi belki de Koşo-Saydam kitabelerinde birçok defa geçen "Tengride bolmış" sıfatının hatalı bir traskripsiyonudur.

Bölüm 965, s.5 v°: On ikinci t'ien-pao yılının (753) dokuzuncu ayında, Ko-lo-lu şe-hu'su Tun p'i-k'ia (Karluk'ların yabgusu tun bilge) A-pu-se'yi canlı olarak yakaladı. Şu beş ferman yayınlandı: "Siz Ko-lo-lu şe-hu'su (Karluk'ların yabgu'su) (Tsin)[193] Tun-p'i,[194] doğuştan çok değerli niteliklerle donatılmışsınız. Çok uzak bölgelerde yiğitliğinizle eşsizsiniz. Halkınızı otorite ve iyilikle yönetiyorsunuz. Tedbirlilik ve kabiliyetinizle kabilelere lider oldunuz. Görevde kalmak için yüce adalete dayandınız. Mükemmel samimiyetinizi, bağlılığa doğru dönme yolunda harcadınız. İsyancı barbar A-pu-se[195] dağlarda kötülükleri toplamıştı. Artık ne yerin ona tahammülü kalmıştı ne göğün. Hâlâ bizim cezamıza çarptırılmış değil. Şuraya buraya kaçan bir fare gibi hatalarını çoğalttı. Oysa siz düzenli ordu birliklerine yardım etmek için Okçu Taburlarının başına geçmeyi bildiniz. Siz bu kötülük liderini canlı olarak yakaladınız. Siz bu kötü kökü temelli yok ettiniz. Bu kötülük daha fazla devam edemeyeceğine ve ilahi adalet onu

kesin olarak yok edeceğine göre, siz benim düşmanımı kendi düşmanınız gibi kabul ettiniz. Bu nedenle sizin kurulu düzene bağlılığınız ve cesaretiniz takdire şayandır. Muhteşem değerlerinizi takdir ederek, onu çok özel bir şan ile onurlandırıyorum. Size k'ia-fu-i-t'ung-san-se unvanı veriyorum. Size daha önce şe-hu (yabgu) görevlerini yürüttüğünüz gibi Kin-şan Kralı (unvanı) veriyorum. Maaşlarınız Pei-t'ing (Tsi-mu-sa=Dsimsa) (askerî valisi) tarafından verilecektir. Şe-hu (yabgu)'nun annesine ve karısına gelince, onlara, kuo fu-jen unvanı veriyorum."

193 Tsin kelimesi fazladan bir ek gibi görülüyor. Belki de artık onu Tikin "özel olarak terfi ettirilmiş" unvanının ikinci terimi olarak kabul etmek gerekir.

194 Kia karakteri unutulmuş.

195 Bu metin bize Belgelerdeki bir hatalı anlamı düzeltme imkanı veriyor. Ben "Bir süre sonra şe-hu (yabgu) Tun p'i-k'ia, T'u-küe'lerle ilişki kurar ve ayaklanır. A-pu-se adlı bir lider (imparator tarafından) terfi ettirilir ve Kin-şan bölge kralı olarak atanır" diye yazmıştım. Halbuki şu şekilde olmalıydı : "Bir süre sonra, şe-hu (yabgu) Tun p'i-k'ia, T'u-küe'lerin ayaklanan lideri A-pu-se ile ilişki kurar. (İmparator tarafından) terfi ettirilir ve Kin-şan bölgesi kralı olarak adlandırılır."

Bölüm 965, s. 5 v°: Onuncu ayda (753), Şe (Taşkent) hâkiminin oğlu Pang[196]-kü Kü-pi-şe'ye "değişimi çok seven kral" unvanı verildi.

196 T'ang-şu'da pang yerine na.

Bölüm 971, s. 18 v°: On ikinci ayda, Hu-mi (Wahan) hâkimi bir elçi göndererek, saygılarını sunup, tartuk takdim etti. Siyah elbiseliler (Abbasiler) elçi göndererek otuz at sundular. Ko-lo-lu'lar (Karluk) ve Şe (Taşkent) hâkimi (elçiler) göndererek ülkelerinin ürünlerini sundular.[197]

197 Burada 753 yılına götürülmesi gereken bir olaya işaret edeceğim. Tuan Siu-şi biyografisinde (Kiu T'ang-şu, CXXVIII; T'ang-şu, CLI-II) şöyle yazılmıştır: On ikinci t'ien pao yılında, An-si tsie-tu-şi'si olarak Kao Sien-çe'nin yerine geçen Fung Ç'ang-ts'ing, Büyük Pu-lü (Baltistan) tarafına bir sefer düzenler ve ilk muharebede zafer kazandığı Ho-sa-lao şehri önüne varır. Tuan Siu-şi'nin tavsiyesi üzerine, zaferden sonra oyalanmadan ve tedbiri elden bırakmadan, civar dağdaki ormanlık alanda bir sürek avı düzenler; burada kendisine pusu kurmak için gizlenen düşman askerlerini keşfeder ve etkisiz hale getirme imkanı bulur. - Büyük Pu-lü şehrinin adı Tse-çi t'ung kien'de P'u-sa-lao olarak yazılmıştır (CCLX sf. 12, r^{o}).

754 yılı

Bölüm 986, s. 25 r[198]: On üçüncü t'ien-pao yılının (754) üçüncü ayında, P'ei-ting askerî valisi Ç'eng-ts'ien-li, isyancı barbar A-pu-se'yi canlı olarak yakaladı. K'in-çeng sarayı önünde (imparatora) sundu. Kızıl serçe yolunda (sokağında) boynu vuruldu. A-pu-se Dokuz Boyun lideri idi. K'ai-yüan döneminin başında (713-741) Mo-ç'o (Kapagan Kağan) tarafından yenilmiş ve (Çin'e) sığınmak (boyun eğmek) istemişti. Daha sonra k'ai-yüan döneminin sonunda, kuzey barbarlarında büyük karışıklıklar patlak verdi. Bu durumda (A-pu-se), karısı, Batı Şad'ının oğlu ve Pu-to-çi t'e-le (tegin), Mo-ç'o'nun torunu, P'i-k'ia (Bilge) Ka-ğan'ın kızı, İ-jan Kağan'ın ikinci karısı, Teng-li Kağan'ın kızı ve A-pu-se hie-li-fa[199] ile birlikte, göçebe boylarının başına geçip bize boyun eğdiler.

198 Kuzey Türklerinde, Mo-ç'o'nun 740'da büyük kardeşi İ-jan Kağan'ın yerine geçen oğlu olan Teng-li Kağan, Batı Şad'ı olan amcasını katlettirdi. Fakat kendisi de Doğu Şad'ı olan P'an-k'üe tegin tarafından 741'de öldürüldü ve tahta P'i-k'ia Kağan'ın oğlu geçirildi. O da Ku-tu şe-hu tarafından öldürülür. Ku-tu şe-hu, yetkileri bir başka tegine bıraktıktan sonra çok geçmeden kendisini haksız yere kağan ilan ederek Wu-su-mi-şi Kağan unvanı aldı. Mağlup hizip kırıntıları ise nihayet gelip Çin'e sığındılar.

199 Cümle kötü kurulmuş. A-pu-se hie-li-fa, şüphesiz A-pu-se'nin bizzat kendisidir.

Bölüm 971, s.19 r°: On üçüncü t'ien-pao yılının (754) dördüncü ayında, Ning-yüan (Fergana) Krallığı, ayrıca Hui-ho (Uygur) Dokuz Boyu, Mi (Maymarg) Krallığı, Kara T'u-k'i-şi (Türgiş) boyu kağanı, siyah elbiseli (Abbasi) Ta-şi (Arap)'ler, T'u-ho-lo (To-haristan), Şe-han-na ve Kiu-wei (Çitral) krallıkları elçiler göndererek saraya saygılarını sundular.

Aynı bölümde, s. 19 v°: Dokuzuncu ayda, "değişimi kabul eden kral" Ning-yüan (Fergana) hâkimi, bir elçi göndererek Hu atları ve ülkesinin ürünlerinden sundu. Aynı yıl K'ang (Semerkant) Krallığı bir elçi göndererek saygılarını bildirip, tartuk sundu.

Bölüm 975, s. 23 r°: On üçüncü t'ien-pao yılının (754) beşinci ayının jen-yü günü, imparator, Ko-lo-lu (Karluk) şe-hu (yab-gu)sunun A-pu-se'yi esir alma başarısı gösterdiğini göz önünde tutarak, ona özel mühürlü bir mektup gönderdi. Mektup şöyleydi: "İtaatkâr kalbiniz değişime doğru yöneldi. Görevinizi gözeterek, sınırlara barış getirdiniz. Uzun süredir samimiyetinizi ve kurulu düzene bağlılığınızı gösteriyorsunuz. (İmparatorluğu koruyucu) bariyerlik (görevinizi) sorumluluğunuzu hiç kaçırmadı-nız. Bir kötülüğü

gördüğünüz zaman, küçük bir kuşu kovalayan bir atmaca gibiydiniz. Kötülük yapanlardan nefret ettiğiniz zaman, sürüngen bitkileri ayıklayan bir çiftçi gibiydiniz. Bu iyi niyetiniz ve adaletinizden dolayı, sizi gönülden kutluyorum ve bundan çok mutluyum. Benim iyiliklerimi tamamen unutan A-pu-se, halkı tarafından terk edilmişti. Onu yakalayarak bana gö-derdiniz. Zaten bu eşkıya size teslim olduğunda, gerçek sebep onun kaynaklarının sonuna gelmesi idi. O an için hayatını uzatmak istiyordu. Fakat gerçekte iyi niyetli değildi. Siz onun kötü niyetlerini özenle sezinleyerek, son yalvarışın fayda etmeyeceğini gördünüz. Sizin bilgeliğiniz ve ihtiyatlılığınız mukayese edilmez. Ayrıca duydum ki (A-pu-se'nin) bir çok oğulları oralarda görülmeye başlamışlar. Madem ki onların kökü kötüdür, bunların onun yerini almalarına fırsat vermenin de âlemi yoktur. Şayet oların toparlanmasına ve bu ayak direyen ve ipten kazıktan çıkmış adamların harekete geçmelerine fırsat verilirse, bunlar yabancı boylara acı çektirecekler. İşler artık yoluna konulamayacak ve mazeretler bir işe yaramayacaktır. Gelecekteki sorunları kısa yoldan ortadan kaldırmak için bana onları göndermelisiniz. Size gelince, halen ve bu seneye kadar, aylıklarınızın başkent ordularının (baş komutanı) tarafından ödenmesini emretmiştim. Fakat sizin uzakta olmanızı göz önüne alarak (artık) bu konuda Pei-t'ing (Tsi-mu-sa=Dsimsa, Guçen yakınlarında) (askerî valisini) görevlendiriyorum. Benden istediğiniz mührü almanızı rica ediyorum ve aynı zamanda tercümanları (gönderiyorum). Bütün bunlar bana sunduğunuz dilekçenize istinaden yapılmıştır. Şimdi size ayrıca bazı ufak tefek eşyalar da gönderiyorum. Onları da size ulaştığında alacaksınız."

Bölüm 973, s. 15 r°: On üçüncü t'ien-pao yılının (754) onbi-rinci aydan sonra gelen artık ayda, Doğu Ch'ao (Satruşana) hâkimi Şo-a[200] ve An (Buhara) Krallığı ikinci hâkimi Ye-kie ve diğer Hu halklarına ait dokuz krallığın yöneticileri, (elçiler) göndererek samimi bir ittifakla siyah elbiselilere (Abbasiler) saldırmak için imparatora bir dilekçe gönderirler. Üslupları çok kararlı ve katiydi. Halbuki imparator barışı korumakla meşgüldü. Onları tebrik ederek tesellide bulundu. Elçileri uyardıktan sonra batı yörelerinde sükuneti korumaları kaydıyla geri gönderdi.

200 T'ang-şu'da adı Şo-a-hu şeklinde ve dilekçesi ise 752 yılına tarihli.

755 yılı

Bölüm 975, s. 23 v°: On dördüncü t'ien-pao yılının (755) üçüncü ayının ting-mai günü, T'o-pa (Tabaristan) Krallığı, Hui-lo'dan[201] kralın oğlunu göndererek saraya saygılarını sundu. O'na sağ askeri muhafızlarının kadrosuz çung-lang-tsiang'ı unvanı verilerek, bir mor elbise, bir altın kemer, üzerinde balık işareti bulunan bir para kesesi ve Yedi Eşya hediye edildikten başka hassa muhafızları arasına alındı. K'ang (Semerkant) hâkimi ve Şe (Taşkent) Krallığı'nın ikinci yöneticisi, iki elçi göndererek saygılarını sundular ve tartuk takdim ettiler. Her bir elçiye çi-ç'ung ve tu-wei unvanı verildi. Ayrıca bir mor elbise, bir altın kemer, üzerinde balık şeklinde işaret bulunan bir para kesesi ve Yedi Eşya verilerek ülkelerine uğurlandılar.

201 Zi-kui luo. Tse-hui-lo, bu kelime kralın oğlunun adı da olabilir.

Bölüm 971, s. 19 v°: On dördüncü t'ien-pao yılının (755) üçüncü ayında, K'ang (Semerkant) Krallığı ikinci hâkimi, Ho-siun (Harezm) hâkimi, Şao-fen (Şâvuşfar)[202] ve Ch'ao (Kabuzan) hâkimi Şo A-hu, tartuk sunmak ve saygılarını bildirmek için elçiler gönderdiler.

202 T'ang-şu'da elçilik heyetinin geliş tarihi olarak 751 yılı gösterilmekte ve ayrıca Şao-şe fen Harezm hükümdarı olarak verilmektedir. Şao-şe fen çeviriyazımı Biruni'nin 712 yılında hüküm sürdüğünü belirttiği Askayamuk'un halefi Şâvuşfar'ın adı gibi görünmektedir. (Bkz. SACHAU, *Zur Geschichte Und Chronologie von Khwarizm,* I, Viyana, 1873, ayrı basım, s. 31-32). Belgelerin dizininde Harezm'in payitahtı Ki-to-kü-ço'nun Kurkanc veya Gurgenc olabileceği görüşünü belirtmiştim, fakat T'ang-şu Harezm'i yani payitahtını Amu-derya'nın sağ sahiline yerleştirdiği için, bu başkentin o sıralar henüz nehrin batı yakasındaki Gurgenc'e nakledilmediğini, Amu-der-ya'nın doğu sahilindeki Kâth'da bulunduğunu var saymak gerekir.

Bölüm 971, s. 19 v°: Dördüncü ayda, T'u-k'i-şi (Türgiş) elçilik heyeti (geldi).

Bölüm 975, s. 23 v°: Altıncı ay, Jen-tse günü, Ning-yüan (Fer-gana) hâkiminin oğlu Tu-sie-yü'ye, sol askerî muhafızlar kadrosuz generali unvanı verildi. Ayrıca bir zerdûz elbise, bir nakışlı kemer, üzerinde balık şeklinde işaret bulunan bir para kesesi ve Yedi Eşya verilerek ülkesine dönmek üzere uğurlandı.

Bölüm 971, s. 19 v°: Yedinci ayda, siyah elbiselilerin (Abbasiler) elçilik heyeti (geldi).

Bölüm 971, s. 19 v°: Sekizinci ay, Kui-jen (Küçük Pu-lü) hâkimi bir elçi göndererek kendisi için takdir edilen lütuflara teşekkürlerini sundu.

756 yılı

Bölüm 971, s. 19 v°: On beşinci t'ien-pao yılının (756) yedinci ayında, siyah elbiseli (Abbasi) Ta-şi'ler (Araplar), devlet erkanından yirmi beş kişi göndererek saygılarını sundular.[203]

203 Aynı olayın iki değişik tarihe bağlandığı görülüyor.

Su-tsung zamanında, çi-ti döneminin (756-758) başlarında, Ta-şi (Arap) Krallığı elçiler göndererek, saygılarını sundu ve haraç ödedi.

758 yılı

Bölüm 971, s. 20 r°: Üçüncü çi-ti yılının (758) birinci ayında, Hu-mi (Wahan) hâkimi devlet erkanından Lo-yu-wen'i göndererek saygılarını sundu.

Bölüm 976, s. 1 v°: Birici k'ien-yüan yılının (758) dördüncü ayının keng-şen günü, Ki-pin (Kapiça) asıllı Tripitaka (üstadı) Pan-jo li,[204] Merkezi Hindistan brahmanı, Tripitaka (üstadı) Şan-pu-mo-mo, Ku-şe-mi (Kaşmir) asıllı Tripitaka (üstadı) Şo-kün-ping-mu, saygılarını sunmaya geldiler. İmparatorluk fermanı ile, Pan-jo li ikinci derece üst düzey t'ai-ç'ang, Şan-pu-mo-mo ise ikinci derece hung-lu ilan edilerek, her ikisine de kadro dışı memur unvanı verildi.

204 Pan-jo, Prajna'nın normal transkripsiyonudur. Fakat li karakterinin ne anlama geldiği belli değil.

Bölüm 976, s. 1 v°: Beşinci ay, ayın ilk gününe tekabül eden jen-şen gününde, T'u-ho-lo (Toharistan) asıllı Tripitaka (üstadı) Şan-na, şakirdi Ta-mo (Dharma) ve devlet erkanından An Yen-şi bir imparatorluk fermanıyla saraya çağırıldı. Tripitaka üstadı ikinci derece kuang-lu'su ilan edildi, Ta-

mo’ya çi-ç’ung tu-wei ve Yen-şi’ye ise tso ts’ing tao şuai unvanı verildi. Ayrıca her birine kadrosuz memurluk verildi. Ayrıca Kan-t’o-lo (Gandhara/Gandahar) hâkiminin gönderdiği elçisi devlet erkanından çung-lang-tsiang’ı Ta fu le-t’o ve Kü-pi-şe ta-kan (tarkan), general rütbesine terfi ettirilerek ülkelerine geri gönderildiler.

Bölüm 971, s. 20 r°*:* Birinci k’ien-yüan yılının (758) beşinci ayında, ayın ilk günü olan jen-şen gününde, içlerinde To-i-hai-a-po’nun bulunduğu seksen kişilik Hui-ho (Uygur) heyeti ve aralarında Nao-wen’in de yer aldığı altı siyah giysili (Abbasi) Ta-şi (Arap) şeyhi, saygılarını sunmak üzere imparatorun huzuruna geldiler. İç kapıya yaklaşınca öncelik konusunda tartışmaya başladılar. T’ung-şi-şo-jenler onları sağ ve sol tarafa ayırarak, bir grubu doğu kapısından, diğerini batı kapısından olmak üzere aynı anda içeri aldılar.

Bölüm 971, s. 20 r°*:* İlk günü sin-ç’u gününe tekabul eden altıncı ayda, T’u-ho-lo (Toharistan) şe-hu (yabgu)’sunun elçisi Wu-li-to ve K’ang (Semerkant) Krallığı’nın çang-şi’si K’ang Çung-i saraya saygılarını bildirmeye geldiler. Aynı yıl, Ki-pin (Kapiça) hâkimi de bir elçi göndererek tartuk sunup, saygılarını bildirdi.

Bölüm 976, s. 2 r°*:* Altıncı ay, kui-wei gününde, Hu-mi (Wa-han) hâkimi Ho-şo-i kü-pi-şe saygılarını sunmaya geldi. İmparator ona övgüler yağdırarak aile adı olarak Li, ön ad olarak da Çung-sin ismini verdi.

Bölüm 973, s. 16 v°: Birinci k’ien-yüan yılının (758) yedinci ayında, T’u-ho-lo (Toharistan) şe-hu (yabgu)’su Wu-na-to, devlet erkanıyla birlikte saraya saygılarını sunmaya geldi ve imparatorluğa isyan edenleri cezalandırma teklifinde bulundu. İmparatorluğa isyan edenleri cezalandırmayı önerirler. İmparator ona Şo-fang karargahına gitmesini emretti.

Bölüm 976, s. 2 v°*:* On ikinci ayda, siyah elbiselilerin (Abbasiler) Pa-t’o hükümdarlığının elçisi Fu-sie-to ülkesine döndü. Onuruna büyük şölen verildi; (ona ve beraberindekilere) bazı değerli hediyeler verildi.

759 yılı

Bölüm 971, s. 20 r°: İkinci k'ien-yüan yılının (759) üçüncü ayında, Ning-yüan (Fergana) Krallığı'nın elçisi Wu-u ve An (Buhara) Krallığı elçisi An-mo-şun-şe birlikte saraya saygı sunmaya geldiler.

Bölüm 976, s. 3 r°: İkinci k'ien-yüan yılının (759) sekizinci ayının jen-sü gününde, On Boy T'u-k'i-şi (Türgiş)'lerinin Kara Boy Kağanı A-to p'ei-lo ve beraberindekiler, Po-ssu (Persia) armağanlarını getirmekle görevli elçi Li-mo-je-ye ve beraberindekiler ve Ning-yüan (Fergana) Krallığı elçisi Ko ve beraberindekiler, saygılarını sunmaya geldiler. Şereflerine sarayın büyük salonunda büyük bir ziyafet verildi.

On ikinci ay, wu-şen gününde, Ço-kie (Çâkar?) yabancılarına üç salonda büyük bir ziyafet verildi ve her birine otuz top ipek hediye edildi.

Bölüm 976, s. 2 v°: İkinci k'ien-yüan yılının (759) on ikinci ayında, siyah elbiselilerin (Abbasiler) Pa-t'o Krallığı'nın elçisi Fu-sie-to ülkesine döndü. Şerefine büyük bir ziyafet tertiplendi ve beraberindekilere rütbelerine göre hediyeler verildi.

760 yılı

Bölüm 976, s. 3 r°: Üçüncü k'ien-yüan yılının (760) dördüncü ayının jen-ç'en günü, Lung-yu'ya bağlı T'u-küe'lerden Nu-lo-se ve arkadaşlarından oluşan beş adam, Yen-ing salonunda oturuma (görüşmeye) kabul edildiler. Onlara rütbelerine uygun miktarda ipekler verildi.

Aynı bölümde, s. 3 v°: Altıncı ay, i-mao günü, T'u-küe'lerin bin kişiden daha kalabalık Nu-la[205] boyu imparatorluğa bağlandı. İsyancıları cezalandırmak ve bunun için tüm gayretlerini göstermek istedi. Ting-se günü Nu-la'nın ileri gelen kişileri için sarayın bir salonunda büyük bir şölen düzenlenerek, mevkilerine göre ipekler verildi.

205 Nu-la boyu, 715 yılının onuncu ayında zikredilen Nu-lai boyu ile aynı

KARMA DİZİN

A

B

C

Ç

D

E

F

F

G

H

I-İ

J

K

L

M

N

O-Ö

P

R

S-Ş

Ş

T

U-Ü-V

W

Y

Z